Világ proletárjai, egyesüljetek!

MARX—ENGELS

MŰVÉSZETRŐL, IRODALOMRÓL

GYŰJTEMÉNY
MARX ÉS ENGELS ÍRÁSAIBÓL

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1966

Marx és Engels művészetre és irodalomra vonatkozó írásainak ez a kiadása jelentősen eltér a magyar nyelven 1946-ban, illetve 1950-ben megjelent gyűjteményektől, főképp abban, hogy jóval nagyobb terjedelmű, sokkal gazdagabb anyagot ölel fel. Kiadásunk lényegében követi a M. Lifsic által összeállított 1949-es német nyelvű gyűjteményt (Über Kunst und Literatur. Verlag Bruno Henschel, Berlin 1949). Néhány kisebb szemelvényt kihagytunk, viszont az oroszul megjelent teljesebb kiadás (két kötetben, Iszkussztvo, Moszkva 1957), valamint Marx és Engels újabban hozzáférhetővé vált írásainak felhasználásával kibővítettük az anyagot.

A magyar nyelven már megjelent szövegeket lényeges változtatások nélkül átvettük a korábbi kiadásokból. A szemelvények fordítása mindenkor az eredeti szövegből készült. A Marx és Engels írásaira való hivatkozások oldalszáma mindenütt, ahol a kiadás helye és ideje nincs megjelölve, a magyar kiadás oldalszáma.

A lábjegyzetek Marx és Engels jegyzetei, illetve szövegváltozatai, kivéve a „*Szerk.*" jelzésű jegyzeteket, amelyek főképp az idegen nyelvű szövegek fordítását adják; magyarázó jegyzeteink, melyekre a szövegben számmal utalunk, a kötet végén találhatók.

Népszerű kiadásról lévén szó, nem akartuk a szöveget idegen nyelvű kifejezések és szövegrészek közlésével túlságosan megterhelni, s ezért a német nyelvtől eltérő nyelvű szövegrészeket és kifejezéseket gyakran nem lábjegyzetben fordítjuk, hanem mindjárt a főszövegben magyar fordításban közöljük.

A szögletes zárójelek a szerkesztőség betoldásait jelzik. Az idézett versek és drámarészletek fordítóinak nevét közvetlenül az idézetek után hozzuk, s csak akkor hagytuk el, ha azt, a régebben készült fordí-

tásoknál nem tudtuk megállapítani, vagy ha az összefüggés miatt a megjelent fordítást pontosítanunk kellett, illetve ha a fordítás szerkesztőségi munkatársainktól való.

A kötet végén található *jegyzetekkel* igyekeztünk a szövegben előforduló utalásokat megmagyarázni, de az összefüggések teljes magyarázatára természetesen már terjedelmi okokból sem volt lehetőség. Ezért felhívjuk az olvasó figyelmét a záradékokra, amelyek közlik azt a forrást, ahol a szemelvények szövegösszefüggésükben megtalálhatók.

A kötethez *név-* és *műmutatót* csatolunk. Mivel a szemelvények csoportosítása a tárgyalt témák szerint történt és tartalmi okokból gyakran az egyes témakörökön belül sem követi a szemelvények megírási időrendjét, ezért közöljük a kötetben szereplő szemelvények *időrendben csoportosított jegyzékét.*

Mihail Lifsic bevezetését a már említett 1957-es orosz kiadásból vettük át.

Budapest, 1966.

A kiadó

I

Több mint száz évvel ezelőtt írta Marx és Engels „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban: „Azokat a vádakat, amelyeket a kommunizmus ellen vallási, filozófiai és egyáltalában ideológiai szempontból emelnek, nem érdemes részletesen tárgyalni." (*Marx és Engels* Művei. 4. köt. 458. old.)

Sok idő eltelt azóta, de a kommunizmus ellenségeinek érvei az elmúlt száz év folyamán sem lettek meggyőzőbbek. A reakciós sajtó mostanában különösen nagy mértékben használja a rágalom és a megtévesztés fegyverét. Mégis támadásaik fő célpontja jelenleg a kommunizmus eszmei alapja. Ezt a tényt nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A burzsoázia már nem nézhet le a kommunizmusra gyakorlati hatalmának magaslatáról. A kommunizmus ma nagy népességű, fejlett iparral és szilárd honvédelemmel rendelkező országok sokasága. A vagyonos osztályok hasztalanul vitatnák el az új társadalmi rendszer erejét, de ez nem is volna kifizetődő számukra. Annál nagyobb jelentőségre tesz szert most a burzsoá propagandában a kommunizmus eszméinek „ideológiai" bírálata. A burzsoázia nem tagadja azokat az eredményeket, amelyeket a szocialista államok anyagi síkon, és elsősorban az ipar területén elértek, hanem arra törekszik, hogy kiábrándítsa az embereket a kommunizmus eszméiből, s úgy tüntesse fel ezeket az eszméket, mintha azok a személyiség szellemi kultúráját és erkölcsi szintjét fenyegetnék.

Az osztálykiváltságok védelmezői, reális félelemérzéstől indít-

tatva, azt a látszatot keltik, mintha az európai humanista hagyományok sorsa nyugtalanítaná őket. A marxizmust a legsötétebb dogmatika mintaképének, valamiféle szociális vallásnak minősítik. Az elnyomott népek felemelkedésének időszakában a burzsoá propaganda egész hatalmas gépezete mást sem csinál, mint lapos frázisokat ismételget a szabad gondolat hanyatlásáról.

Ehhez az általános kórushoz csatlakoznak a modern revizionisták. Hogy igazolják a munkásosztálytól idegen, burzsoá eszmékkel való kacérkodásukat, a dogmatikus tendenciákat az elméleti és gyakorlati marxizmus szükségszerű sajátosságainak nyilvánítják.

A gyakorlatban a munkásmozgalom egész története igazolja, hogy elvileg éles határ van a dogmatikus marxizmus és az alkotó marxizmus között. Ennek a határnak a létezése már korán megnyilvánult, erről tanúskodik Marxnak az a gúnyoros mondása is, amelyet a múlt század hetvenes éveinek végén franciaországi állítólagos követőihez címzett: „Az az egy világos, hogy én magam nem vagyok marxista." (Engels levele E. Bernsteinhez. 1882. november 2—3.)

Marx és Engels tisztában volt azzal a körülménnyel, hogy a dogmatikus tendenciák a munkásmozgalomban a burzsoá ideológia hatására keletkeztek; ez a literátorok és professzorok inváziójával függött össze, akik csatlakoztak a munkáspártokhoz, amikor azok tömegszervezetekké váltak.

A politikai karrierizmusnak és a forradalmi elmélet vulgáris értelmezésének a keveredését példázza Paul Ernst tevékenysége. Paul Ernst, aki később a reakció oldalára állt, Ibsen drámáival kapcsolatban cikkeket írt az észak-európai nőmozgalomról, s amikor ebben a kérdésben Engelshez fordult, Engels a következő megjegyzést tette: „Ami azt a kísérletét illeti, hogy materialista módon közelítse meg a kérdést, először is meg kell mondanom, hogy a materialista módszer a saját ellentétébe csap át, ha nem vezérfonalként használják a történelem tanulmányozásakor, hanem mint kész sablont, amelyhez hozzászabják a történelmi tényeket." (22. old.)

A forradalmi elmélet vulgáris értelmezése elvont következtetések summájává teszi az elméletet, és ennek magát a tartalmát is eltorzítja; megkönnyíti, hogy a burzsoá eszmék behatoljanak a forradalmi elméletbe legközvetlenebb és legveszélyesebb formájukban, a renegátság és a revizionizmus különböző fajtáinak formájában. A „revizionizmus" szó még fel sem merült, amikor Marxnak és Engelsnek már fel kellett lépniük a „satnya, ostoba, esztétizáló filantrópia ellen", amelynek nevében a jobboldali literátorok ellenzéke a szocialisták elleni törvény idején el akarta mosni a párt proletár jellegét. Nem kevésbé jellegzetes az ultrabaloldali „irodalmárok lázadásának" epizódja sem, mely a kilencvenes évek elején Paul Ernst részvételével zajlott le. Engels leveleiből ismerjük az ilyen irodalmár alakját: művelt, vagy inkább félművelt „deklasszált fiatal polgár", aki azzal a céllal közeledik a proletármozgalomhoz, hogy ott előnyös pozícióra tegyen szert, aki felszedeget szociáldemokrata eszméket, hogy azokat üres frázisokká, merev sablonokká változtassa; ezt az eltorzított elméletet aztán tarthatatlannak, az alkotó egyéniséget gúzsbakötőnek minősítik és megtöltik nyilvánvalóan polgári forrásokból kölcsönzött kispolgári badarsággal. „Ezeknek az embereknek a tehetetlensége csak pimaszságukkal vetekedhetik" — írta Engels Lafargue-nak 1890. október 27-én.

Marx és Engels könyörtelenül harcoltak a marxista irodalom eszmei színvonalának bárminő lesüllyesztése ellen. Határozottan szembefordultak a marxizmushoz csatlakozó véletlen útitársak ingadozásával, még legjobb barátaikat, a német proletariátus olyan harcosait is, mint Wilhelm Liebknecht, élesen bírálták, ha a legkisebb jelét észlelték annak, hogy azok dogmatikusan közelítik meg az eleven valóság jelenségeit. Jó példa erre Engels és Liebknecht vitája azzal kapcsolatban, hogy Liebknecht a német szociáldemokrata párt központi lapjában, a „Volksstaat"-ban „porosznak" titulálta és lekicsinyelte Hegelt. Marx és Engels élesen támadták a forradalmi frázisok nevében feltálalt érvek egyoldalúságát — a vulgáris demokrácia örökségét —, de észrevették a növekvő új veszély jeleit is, a maga nyárspolgári tudományosságára büszke katedramarxizmust. Műveikben és leve-

leikben, amelyekből a munkásosztály végső győzelmében való mély meggyőződés árad, állandóan érződik az a nyugtalanság is, hogy vajon milyen sors vár az általuk alkotott forradalmi elméletre befolyásának széles körű, rohamos és nagyméretű terjedése nyomán.

A történelem igazolta, hogy ez az aggodalom indokolt volt. Jóllehet a marxizmus olyan tehetséges propagandistái, mint Paul Lafargue, Franz Mehring, G. V. Plehanov igen nagy érdemeket szereztek az elmélet terén, a marxizmus alapítóinak halála után, a II. Internacionálé idején a marxizmus irodalmának általános színvonala süllyedt. Elegendő megemlítenünk a revizionisták polémiáját a dialektikus módszer, a társadalmi forradalom, valamint Marx és Engels elméletének más fontos pontjai ellen. Ezt a betegséget, amely a munkásmozgalmat emésztette, csak a leninizmus módszereivel lehetett legyőzni.

Nem kell itt arról a torzításról beszélnünk, melyet a II. Internacionálé vezetői a politikában, a közgazdaságtudományban és a filozófiában a marxista elméleten elkövettek. De a kérdés egyik oldala itt is említést igényel. Marx és Engels egy átfogó, teljes világnézet megalapítói voltak. Tagadták, hogy a filozófia az abszolút igazság rendszere, amelynek alá kell rendelni az ismeretek valamennyi ágazatát, mindig a hozzáférhető legújabb felfedezések fényében vizsgálták a konkrét anyagi tényeket, s egyszersmind mélyen megvetették a szűk látókörű katedratudósok szőrszálhasogatását és azt az eklektikus kolduskotyvalékot, amelyet a német egyetemeken Hegel után filozófia néven tálaltak fel, a szaktudományok merev szétválasztását, és a XIX. század második felében uralkodó hivatalos polgári kultúra más hasonló jelenségeit.

Marx és Engels, akiket hatalmas forradalmi energia fűtött, az európai humanizmus legjobb korszakának az igazi örökösei és kritikus értelmezői voltak. Tanításaik reális választ adnak az e korszakban felvetődött társadalmi kérdésekre, és ha az ilyen kérdések megoldásához az anyagot mindenekelőtt a gazdasági tényekből merítették is, távolabbi következtetéseik felölelik a valóságos természeti és társadalmi környezetben végbemenő emberi tevékenység egész területét.

Ez az átfogó és teljes világnézet a II. Internacionálé irodalmában az egyoldalú szociológiai doktrína színvonalára süllyedt, amely a „termelőerők fejlődésére" hivatkozva lehetővé tette az élet bármely tényének rezignált elfogadását. Nem meglepő, hogy ez a szemlélet a marxizmus kiegészítésének számos olyan kísérletét hívta életre, amely Kant etikáján, Feuerbach vallásfelfogásán stb. alapult. Marx mélyenszántó történelmi és filozófiai gondolatait, amelyek közgazdaságtani munkáiban foglaltattak, egyáltalán nem értették meg. Jellemző, hogy mennyire lebecsülték Marx és Engels irodalmi hagyatékát e hagyaték hivatalos letéteményesei. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok" (1844), a „Német ideológia" (1845—46), „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" (1857—58), „A természet dialektikája" (1873—1886) — mindezek a művek csak a szovjethatalom idején láthattak napvilágot.

A II. Internacionálé irodalma alig foglalkozott a negyvenes évekkel, a marxizmus történetének ezzel a lényeges szakaszával. Ebben az évtizedben születtek meg azok a művek, amelyekben a legvilágosabban megmutatkozik Marx és Engels tanításának kapcsolata e tanítás forrásaival, különösen a XVIII. század végi —XIX. század eleji klasszikus német filozófiával, s egyszersmind az a *forradalmi változás* is, amelyet a marxizmus a társadalmi gondolat történetében végbevitt. A II. Internacionálé reformista többségének álmarxistái részéről, akik nem látták meg Marx és Engels forradalmi következtetéseit az objektív tudományos módszer burkolata alatt, cseppet sem meglepő az a törekvés, hogy a „Tőke" korának érett marxizmusát elválasszák a marxizmus születésének és fejlődésének kritikai korszakától. Az a törekvés, hogy nem létező határvonalat húzzanak kétféle marxizmus, a negyvenes évek forradalmi elmélete és a század második felének tudományos rendszere között, mind a mai napig megtalálható a polgári szociológiában.

Magától értetődik, hogy a tudományos marxizmus épülete csak az ötvenes-hatvanas években készült el Marx döntő jelentőségű gazdasági kutatásai eredményeképpen. Ennek következtében a társadalmi ellentmondások bírálata szilárd alapra tett

szert, és végérvényesen túljutott azon a stádiumon, amikor érvei túlnyomórészt erkölcsi, filozófiai vagy esztétikai jellegűek voltak. Mivel a marxizmus az utópikus szocializmus és a vulgáris demokrácia különböző epigon megjelenési formáival folytatott harcban fejlődött, Marxnak és Engelsnek hitelesen bizonyítaniuk kellett álláspontjuk tudományos objektivitását és mindenféle elvont eszménytől való függetlenségét. Ez a tendencia, mely egész irodalmi munkásságukat és levelezésüket az 1843—44-es évtől kezdve végigkíséri, szoros kapcsolatban van a munkásosztály kommunista világnézetének kialakulásával. Ebben a szellemben hangsúlyozta Lenin is, hogy a marxizmus nem alkalmaz moralizáló szónokiasságot, nem hajlik elvont eszmények felé, s elkerüli a polgári pártok ilyen jellegű frázisait.

Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az eleven, alkotó marxizmusból hiányzik a társadalmi eszmény, sőt ez benne rejlő szerves tartozéka, amely Marx és Engels tanításának tudományos alapzatából következik. Éppen a frázisoktól való idegenkedés és az a hatalmas jelentőség, amelyet a marxizmus a társadalmi gyakorlatnak tulajdonít, nyújt biztosítékot arra, hogy az eszmény ennek a tanításnak a keretei között lesz először reális cél, nem pedig vigasztaló illúzió, „felemelő csalás". Idézzük fel Lenin szavait: „Az eszmei átváltozik reálissá — *mély* gondolat: nagyon fontos a történelem szempontjából. De az ember személyes életében is látható, hogy sok igazság van ebben. A vulgáris materializmus ellen. NB. Az eszmeinek az anyagitól való különbsége szintén nem feltétlen, nem »szertelen«." *(Lenin* Művei. 38. köt. 96. old.)

Az élet társadalmi folyamatában az eszmeinek és a reálisnak ez a kapcsolata alkotja a marxizmus humanista tartalmát. „A mi elméletünk nem dogma, hanem egy fejlődési folyamat kifejtése, és ez a folyamat egymásra következő szakaszokat foglal magában." (Engels levele F. Kelley-Wischnewetzkynéhez. 1886. december 28. Lásd: *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 466—467. old.) A történelmi séma idegen Marxtól és Engelstől, ezért műveikben hiába is keresnénk Spengler vagy Toynbee szellemében fogant varázserejű formulákat. De a kultúra történelmi fej-

lődésének sokkal mélyebb és pontosabb szemlélete található meg világnézetükben. Ez a gyűjtemény, amelyet az olvasó figyelmébe ajánlunk, elsősorban kísérlet arra, hogy többé-kevésbé összefüggő formában mutassuk be Marx és Engels „kultúrfilozófiáját", ha jobb híján elfogadjuk ezt a feltételes meghatározást.

Az elfogulatlan olvasó a marxizmus megalapítóinak eredeti szavait olvasván meg fogja tudni különböztetni ezt a Beethoven-szimfóniát attól a durva karikatúrától, amellyel a burzsoá propaganda ijesztgeti a világot.

Célunkat elértük, ha ez a kötet segítséget nyújt azoknak, akik részt vesznek korunkban az emberi értelemért és szabadságért vívott eszmei harcban, ebben az élet bonyolult jelenségeinek sokasága folytán oly nehéz harcban, s küszködnek azokkal a jelenségekkel, amelyek elhomályosítják korunk fő tartalmát, a magántulajdonon alapuló régi világból a kommunista társadalomba való forradalmi átmenetet.

II

Műveikben és leveleikben Marx és Engels lefektették a forradalmi marxizmus enciklopédiájának alapjait. Magától értetődik azonban, hogy nem fejezhették be ezt a munkát minden területen. Ez meghaladja az emberi élet nyújtotta lehetőségeket, még az olyan hatalmas, titáni életét is, mint Marxé és Engelsé. Tudjuk például, hogy Marx ki akarta fejteni a hegeli dialektika pozitív tartalmát, de e munka megírására nem kerülhetett sor. Később aztán a narodnyik N. K. Mihajlovszkij Marx híveitől követelte, mutassák meg a „könyvet", amelyben az egész marxizmus megtalálható éppolyan tudományos rendszerbe foglalva, mint ahogy Darwin tanítása a „Fajok eredeté"-ben. A burzsoá irodalom sokáig nem ismerte el Marxot filozófusnak azért, mert Marx nem hagyta hátra filozófiájának rendszeres kifejtését.

Ilyesféleképp áll a dolog Marxnak és Engelsnek a művészetre vonatkozó nézeteivel is. Csak esetleges véleményeket láttak bennük, amelyekben nem foglaltatik semmilyen elmélet. A marxista

irodalomnak még olyan kiemelkedő képviselői is, mint Plehanov és Mehring, úgy vélték, hogy a tudománynak ezen a területén mindent elölről kell kezdeni, itt a dialektikus materializmus csak általános vezérfonalul szolgálhat. Van bizonyos összefüggés a között, hogy a II. Internacionálé korszakának munkásmozgalmában az opportunizmus uralkodott, és a között, hogy Marx és Engels társadalmi-esztétikai eszméi nem kerültek napfényre, mintha a szocialistáknak nem volna rájuk szükségük. A művészet és az irodalom történetében csak olyan anyagot láttak, amelynek az a feladata, hogy alátámassza a történelmi materializmus elméletét. Csak Leninnek Tolsztojról szóló zseniális cikkei és más művei jelentettek újból fontos lépést abban az irányban, amely összekapcsolja a tudományos kommunizmust Belinszkij, Csernisevszkij és Dobroljubov, Goethe és Schiller, Lessing és Diderot örökségével.

Másrészt nem tekinthetjük véletlennek azt a körülményt, hogy Franz Mehring — a II. Internacionálé korszakában a marxista esztétika egyik legkiemelkedőbb képviselője — a német zsociáldemokrácia balszárnyán állt, s G. V. Plehanov — a marxista esztétikának ebben a korban vitán felül legjelentősebb képviselője — az orosz forradalmi mozgalom egyik vezetője volt. Plehanov Oroszországban és Mehring Németországban bizonyos fokig megőrizték a forradalmi demokrácia örökségét, s ennek szellemében a művészetet az élet ábrázolásának és az élet jelenségeiről mondott ítéletnek fogták fel. Az *élet értékelésének* ez az esztétikai eleme idegen volt a II. Internacionálé korának marxizmusától, amely háborítatlan tudományosságra tartott igényt, és lemondott a polgári rend forradalmi kritikájáról. Ha el is fogadtak ilyen értékelést, csak tisztán szubjektív nézet formájában, mint például a feltételes „értékek" újkantista rendszerének formájában; ezeket az értékeket időnként szociológiai köntösbe, sőt néha még a „proletárdiktatúra" osztályköntösébe vagy a hasznos „társadalmi mítosz" leplébe is bújtatták (pl. az 1889—1914-es évek anarcho-szindikalista áramlatai).

Ezért maradtak észrevétlenek Marxnak és Engelsnek a művészettel kapcsolatos, gazdag eszmei tartalmú gondolatai, amelyek

szoros összefüggésben vannak a marxizmus ismeretelméletével és egyetemes történetfelfogásával. Még azok az emberek is, akik hivatásszerűen foglalkoztak Marx és Engels irodalmi hagyatékával, elsiklottak az egész életműnek e részei felett, amelyek pedig a nézetek egységes rendszerét alkotják. A dogmatikus marxizmus maradványaként Marx és Engels nézeteinek ez a felfogása nem egykönnyen engedte át helyét jelenlegi értékelésünknek. Ugyanígy jónéhány irodalmár nehezen értette meg Lenin Tolsztojról szóló cikkeinek és a leninizmus művészetre és irodalomra vonatkozó egyéb dokumentumainak elvi jelentőségét.

Még a húszas évek végén is nyilvánvalónak tartották, hogy a művészet kérdéseiben Plehanov a legnagyobb marxista tekintély. Még „plehanovi ortodoxiáról" is beszéltek. Nem ilyen közismert az a nagy hatás, melyet egy időben A. Bogdanov szociológiai elmélete gyakorolt bizonyos marxista körökben. Még Suljatyikovnak és Fritschénak is, akiket annak idején Plehanov támadott, akadt számos epigonja.

1929-ben a V. M. Fritsche tiszteletére összeállított gyűjteményben M. N. Pokrovszkij a következőket írta: „A történelmi folyamat elméletét már régóta ismerjük, de a művészeti alkotás marxista elméletének kidolgozása még hátra van." Majd így folytatta: „Itt nem úgy áll a dolog, mint az általános történelem vagy a politikai gazdaságtan terén, ahol nagy tanítóink klaszszikus modellek egész sorát hagyták nekünk. A szépirodalom történetéről azonban Plehanov és Mehring néhány munkáján kívül semmi sincs."

Nemcsak Pokrovszkij és maga V. M. Fritsche vélekedett így, hanem a kisebb szerzők egész légiója is követte őket. Valamennyien azt sugalmazták az olvasóknak, hogy Marx és Engels művei az általános történetfelfogáson kívül mit sem tartalmaznak, hogy a marxista művészet- és irodalomelmélet megalkotását elölről kell kezdeni, főképp Plehanov cikkei alapján, sőt a nyugati „művészetszociológia" kétes értékű felfedezéseinek felhasználásával. Azt a helyet, amely a marxizmus megalapítóinak esztétikai nézeteit véleményünk szerint jogosan megilleti, csak hosszadalmas harc eredményeképpen ismerték el. Ezt a harcot az

úgynevezett vulgáris szociológia nézeteinek rendszerében fennmaradt régi álláspont ellen kellett megvívni, melynek csökevényei hol komoly akadémikus palástban, hol meg a legkülönbözőbb ultrabaloldali irányzatok formájában jelentkeztek.

Nem szabad megfeledkeznünk arról a hatalmas kritikai munkáról, amelyet a párt végzett a nagy társadalmi változások időszakában, különösen a húszas évek végén és a harmincas évek elején. A másik fontos politikai körülmény, amely új lehetőségeket teremtett a marxista szellemű felvilágosítás számára, az „önelégült szektásságnak" a Kommunista Internacionálében szenvedett veresége és a nyugati országok népfront-taktikájának megindítása volt. A tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy napjainkban Marx és Engels esztétikai nézetei nagy szerepet játszanak valamennyi ország kommunista és munkáspártjainak eszmei harcában.

III

Korunk értelmiségének gondolkodó képviselőit a marxizmusban annak a nagy történelmi küldetésnek az eszméje vonzza, amely a munkásosztályra vár nemcsak az anyagi termelés, hanem a kultúra és a művészet minden területén. Ez természetes is. A polgári társadalom már születésének pillanatában is a lapos józanság és prózaiság megtestesítése volt a múlt legjobb gondolkodói szemében. A marxizmus folytatja ezt a kritikát, de áttér a megjelenési formáról a dolog lényegére: a kapitalizmusnak, az árutermelő társadalom e felső fokának gazdasági természetére. A Marx és Engels műveiből kiválasztott szemelvények összeállításával igyekeztünk kimutatni, hogy a burzsoá civilizáció művészetének történelmi fejlődésére vonatkozó nézeteik nem esetleges vélemények, nem a környezettel szemben érzett különös gyűlölet pillanatának a szüleményei, hanem mélyen átgondolt következtetések, amelyek a kapitalista termelési mód alapvető sajátosságainak elemzéséből származnak.

A régi kultúra középpontjában az elszigetelt egyén áll, az „atom", amely össze-összeütközik a társadalom más, hozzá ha-

sonlóan magányos tagjaival az élet nagy piacán. A múlt gondolkodói és művészei részletesen tanulmányozták az egyén szenvedélyeinek és törekvéseinek dialektikáját, a kötelességek és a jogok összeütközésének különféle eseteit, az adottságoknak és a személyi tulajdonságoknak a hierarchiáját, amelyet a régi társadalom egész szervezete rákényszerít az egyénre. Általános antagonizmust állapítottak meg az önző szubjektum hajlamai és az elvont kötelesség önzetlensége között, az érzékek és az ész, a költészet és a próza, a hasznos és az esztétikus sajátság, az egyéni ízlés és az általános érvényű ítélet között.

A régi esztétika az efféle ellentétes viszonyok egész rendszerét építette ki. De ezeknek a belső összeütközéseknek reális, történelmileg mulandó okai homályban maradtak a múlt gondolkodói előtt a környező társadalmi feltételek fejletlensége miatt. A lelkivilág ellentmondásait az eszmény és a valóságos élet közötti állandó ingadozásra ítélt emberi természet eredendő kettősségének tulajdonították.

A XVIII. századi felvilágosodás esztétikájában ezek az ellentmondások az emberi természet „paradoxonjainak" formáját öltik fel. Ilyen például Diderot híres műve, a „Paradoxon a színészről". Ez tulajdonképpen paradoxon az emberi együttélésről. Diderot párhuzamot von a színház és az élet között. Egyfelől szenzualista, az érzéki élet jogai mellett száll síkra, a művészet realizmusának a híve. Másfelől azonban, amikor a művészi alkotás belső logikáját elemzi két színésznő, Clairon és Dumesnil játékát vizsgálva, arra a következtetésre jut, hogy gyönge színész az, akit elragad a szenvedély, aki pillanatnyi érzéseinek hatása alatt áll, az ilyen színész csak önmagát tudja játszani. „A színjáték hasonlít egy jól rendezett társadalomhoz, amelyben mindenki feláldozza jogainak egy részét az összesség és az egész javára. Ki tudja a legjobban megítélni ennek az áldozatnak a mértékét? A rajongó? A fanatikus? Bizonyára nem. A társadalomban az igazságos ember képes erre, a színházban pedig az a színész, aki hideg fővel játszik. Az Ön utcai jelenetei úgy viszonyulnak a drámai színpad jeleneteihez, mint vademberek hordája civilizált emberek gyülekezetéhez."

Diderot ebből kora számára elvi jelentőségű következtetést von le: az igazi színészeknek és az emberi nem valódi jótevőinek, a társadalmi élet géniuszainak arra kell törekedniük, hogy a hideg „eszmény", az „eszményi példa" segítségével megfékezzék a szenvedélyek és az egyéni érdekek patologikus természeti egoizmusát. A színpad igazsága nem azonos az élet igazságával. A színész csaló. A művészet a társadalmi összhang illúzióját hozza létre, de ez a nemes csalás, vagy öncsalás hasznos, míg a való élet, amelyben az embert az érdekek durva ellentmondása szembeállítja a többi emberrel, eltér a magasabb igazságtól.

Ebben a kérdésfeltevésben mély gondolat rejlett, de az akkori körülmények között csak egyoldalúan bontakozhatott ki. Az itt érintett kérdést „Paradoxon"-jában Diderot rendkívül világosan, de egyszersmind túl élesen, furcsa és különös értelmezésben fejti ki. Megszületett a „látás aberrációja", a XVIII. századnak ez a tipikus jelensége. A francia felvilágosodás realista kiindulópontja elveszett, és a realizmus — történelmi alapzatának korlátozottsága következtében — önmaga ellentétébe csapott át. Ahol az ember mint magántulajdonos, mint homo oeconomicus szerepel, ott erkölcsi szempontból természetes egoistának, a Hobbes-féle „mindenki harca mindenki ellen" potenciális résztvevőjének tekinthető, és a társadalmi elv egy mesterséges, illuzórikus valami formájában jelentkezik, csak árnya az elvont eszménynek, amely a magánembertől állampolgári aszkézist, lemondást követel. A francia forradalom és a napóleoni császárság korának művészete a XVIII. század gondolati kísérleteiből született tudatos elvontság bélyegét viseli magán.

Kantnál az esztétikai elmélet paradoxonjai feloldhatatlan antinómiákká válnak, amelyek a természeti szükségszerűség és a szabadság, a reális világ és az eszmei világ alapvető dualizmusáig nyúlnak vissza. Kant az „Ítélőerő kritikájá"-ban az *ízlés antinómiáját* állítja a középpontba, s ebben továbbfejleszti azt, ami „a szép analitikájában" és „a tiszta esztétikai ítéletek dedukciójában" már adva volt. Egyfelől, Kant szavai szerint, „az ízlés ítélete a tárgyat az élvezet oldaláról határozza meg (mint szépséget) azzal az igénnyel, hogy mindenki egyetértsen azzal,

mintha az élvezet itt objektív valami volna", másfelől „az ízlés ítéletét nem bizonyítás határozza meg, és ez a szubjektív ítélet jellegét adja neki". Az emberek azt mondják, hogy az ízlésről nem lehet vitatkozni, s mégis folyvást vitatkoznak róla, sőt kénytelenek is vitatkozni, hiszen bármely valódi ízlés-ítélet, az elfogyasztott ételről mondott véleménytől eltérően, a társadalmi elismerés parancsoló követelését rejti magában. Ily módon a mindenki számára kötelező ízlésbeli normák itt megoldhatatlan ellentmondásba kerülnek azzal, amit Kant egyszer „esztétikai egoizmusnak" nevezett.

Az ízlés antinómiájában Kant új módon fejezi ki a társadalom és az egyén közötti ellentmondást, élesebb dialektikával, mint a felvilágosodás gondolkodói, ugyanakkor az idealizmusig felnagyítva. Az emberi természet kettősségét a XVIII. század végi—XIX. század eleji német filozófia abszolút értelemben fogja fel. A kanti antinómia tézise és antitézise egyaránt helyes, és a mi megismerőképességünk, a filozófus szavaival, erőtlen ahhoz, hogy megmagyarázza együttes fennállásuk lehetőségét.

Ez Kant filozófiájának általános iránya, amely a társadalmi élet eszményét elérhetetlen „magán-való dologgá" változtatja. Az emberiség csak fokozatosan közeledhetik ehhez az eszményhez, anélkül hogy bármi reménye is volna arra, hogy valamikor eléri. Kant tanítása szerint a civilizáció fejlődésével együtt nő a társadalmi rossz mennyisége. „Azt, ami az emberi természetben gyökeresen rossz", el lehet takarni a kultúra külső leplével, amely a legtermészetesebb szükségszerűség („a természet") révén jön létre, de végérvényesen kiküszöbölni legfeljebb a költő képzeletében lehetséges.

A régi esztétika észrevette az emberi tudat ellentmondásos jellegét, és ez önmagában is nagy érdeme, de még nem látta, és nem is láthatta ezeknek az ellentmondásoknak az objektív történelmi alapzatát, amely megmagyarázná az ellentmondások durva antagonizmusig felnagyított fejlődési formáját. Nem tudta megállapítani e pszichológiai problémák objektív összefüggését azokkal az általános feltételekkel, amelyek az osztályok egyenlőtlenségén és harcán alapuló társadalomban a személyi-

séget formálják. A kiutat az utópikus „középállapotban", az „ellentmondások" titokzatos „szintézisében" kereste.

A gondolkodó szemében ez az eszmény a társadalmi életnek és az ember egyéni fejlődésének harmonikus formája, az érzéki és a racionális, az ideális és a reális, az egyéni és a társadalmi elem legmagasabb egysége abban a boldog korszakban, amely már leküzdötte az elsődleges barbárságot, az „érzékelés barbárságát" (Vico kifejezése szerint), de még nem vált a civilizált társadalom, a másodlagos barbárság, a „reflexió barbársága" ellentmondásainak áldozatává. Ennek az eszménynek a történelmi megvalósulását rendszerint a múltba, leggyakrabban a Periklész korabeli Görögországba képzelték. „Helvétius a középállapotban találja meg a társadalmi ember boldogságát — írta Diderot. — Én hasonlóképpen úgy vélem, hogy létezik a civilizációnak egy olyan foka, amely általában jobban megfelel az emberi boldogságnak és nincs olyan messze a vadság állapotától, mint ahogy általában elképzelik; de hogyan lehet visszatérni hozzá, ha már eltávolodtunk tőle, és ha benne vagyunk, hogyan lehet ott maradni? Ezt nem tudom. A társadalmi élet talán egy olyan végzetes tökéletesség felé fejlődik, amelyet szinte ugyanolyan szükségszerűen élvezünk, mint ahogy a hajunk öregkorunkra megőszül. Az ókori törvényhozók csak a vadság állapotát ismerték. A jelenkori felvilágosultabb törvényhozó, aki valahol, a föld egy ismeretlen zugában telepet alapít, esetleg találna a vadság állapota és a mi csodálatos civilizációnk között egy közbülső rendet, amely feltartóztathatná Prométheusz utódjának rohamos haladását, megvédené őt a keselyűtől és helyet adna a civilizált embernek a vadember gyermeksége és a mi aggkori fonnyadásunk között."

Diderot és Helvétius korának embere számára a művészet ennek a boldog „középállapotnak" a hírnöke, nagyerejű eszköz, amelynek segítségével meg lehet győzni az embert arról, hogy az ilyen állapot *képes* felemelni az embert a civilizáció szélsőségei fölé. A XVIII. században és a XIX. század első felében az esztétika elméletének fejlődése szoros összefüggésben volt a művészi alkotásra és a szépben való gyönyörködésre vonatkozó utópista

nézetekkel. A művészet ege alatt azt a boldog országot látták, amely az ember belső világának, a lelkivilág harmóniájának magvait őrzi. Az emberi erők e harmóniája, ahogy ezt az angol írók már Anna királynő korában feltételezték, innen át fog terjedni a külvilágra is. Elsőnek a XVIII. századi Angliában tanulmányozták mélyebben az esztétikai szubjektum pszichológiáját, és (antik források alapján) itt jött létre az ízlés sajátos szerepéről szóló tanítás, amelynek értelmében az ízlés közvetítő láncszem az érdekek önző harcának és az erkölcsi kötelességek szellemi szférájának világa között. Szinte közhely a XVIII. század irodalmában az a nagyrabecsülés, amelyben a művészetet, mint az emberek közötti érintkezés eszközét részesítették, az az elképzelés, hogy a művészet a munkamegosztás rendszere ellenére enyhíteni tudja az emberek egyoldalú fejlődését, s hogy mindenekelőtt megteremti a kapcsolatot a népi talaj és az attól elszakított műveltség között.

Az angol felvilágosítók — szoros kapcsolatban a *politikai gazdaságtannal* és a *morális érzések elméletével*, ezzel a két nagy területtel, amelyek e kor tudományának keretei között felölelték az egoizmus szféráját és a közösségi érzés szféráját — ugyancsak kidolgozták az *ízléskritikát* mint a civilizáció, a külső kultúra elméletének fontos elemét. Ez a gondolati irányvonal a XVIII. századi angol esztétikának bizonyos fokig sajátságos vonása. A francia felvilágosodás képviselői, így Montesquieu, Diderot és az enciklopedisták, *a művészet társadalmi-nevelő szerepét* helyezik előtérbe (igen jellemző ebben a tekintetben Dubos abbé elmélete a „mesterséges szenvedélyekről"). Esztétikai eszményük közvetlenül összefügg a társadalmi viszonyok megváltozásának, egy ésszerű rend megteremtésének eszméjével. Végül a XVIII. századi nyugat-európai gondolat harmadik fő áramlata — a német felvilágosodás, amely Goethe és Schiller humanizmusához és a Kanttól Hegelig felfejlődő nagy idealisták filozófiájához vezetett — a súlypontot áthelyezi az *esztétikai nevelésre* mint olyan eszközre, melynek segítségével a társadalmi ellentmondásokat, vagy legalább az egyenlőtlenség és a munkamegosztás megnyomorító hatásából fakadó egyéni korlátozottságot le lehet küzdeni.

Az esztétikai nevelés elmélete — abban a formájában, amelyben Schiller ezt az elméletet a már Kantnál meglevő gondolatok továbbfejlesztésével kidolgozta — lényegesen különbözött az angol esztétikától. Az utóbbi, néhány kivételtől eltekintve, az egyén nevelésének kérdését a kialakult polgári civilizáció szűkebb keretei közé szorította. A XVIII. század végi—XIX. század eleji német költészetben és filozófiában nagyobb eszméről van szó: a sokoldalúan fejlett, teljes személyiség eszményi típusáról, akit szilárd erkölcsi kötelék fűz a környező társadalomhoz. A kérdés ilyen felvetése ezt a tanítást a társadalmi nevelés francia elméletéhez közelítette, sőt bizonyos tekintetben még haladóbb álláspontra is emelte. Másrészt azonban a német esztétika, mérsékelt hangvételével, sok mindenben az angol liberalizmushoz áll közel. Így Schiller elméleti munkáiban, melyek az általános szempont emelkedettsége és az elemzés mélysége és finomsága tekintetében csodálatra méltóak, az ember esztétikai nevelése mint a való világ megváltoztatásának forradalmi módszerével szembenálló antitézis szerepel. A XVIII. század végi polgári forradalom ellentmondásaiban Schiller a test és a lélek örök antinómiájának, a szabadság és a szükségszerűség megoldhatatlan ellentétének tükröződését látja. Az „erők" durva „birodalmában" a társadalmi különbségek és konfliktusok csak a művészet és a költészet humanizáló hatásával enyhíthetők.

E kor német gondolkodóinak tanítása, mely a legmélyebb és egyszersmind legelvontabb filozófiai művészetelmélet volt, a régi esztétika valamennyi hibáját magába szívta. A környező társadalmi viszonyok torz voltának világos megértése mellett az ő művészetfilozófiájuk már nem tehetett egyebet, mint hogy leírja az ellentmondásoknak Kant által elérhetetlennek vélt ideális megoldását. „A prózaiság túlsúlya a mi helyzetünk egészében — írta Schiller Herdernek 1795. november 4-én — rákényszeríti a költői géniuszt, hogy a reális világ szférájából való visszavonulásban keressen menekvést."

Ez a motívum a legteljesebben és a legegyoldalúbban a német romantikusok művészetfilozófiájában bontakozott ki. Az a kizárólagos szerep, amelyet már az előző századok esztétikai gon-

dolata a szép alakzatok birodalmának tulajdonított, misztikus megvilágításban jelenik meg Schelling művének, „A transzcendentális idealizmus rendszeré"-nek lapjain. A művészet szintjét Schelling e rendszer betetőzésének tartotta. A művészeti alkotást Schelling szerint „az egyetlen ősidőktől létező kinyilatkoztatásnak" kell tekinteni. A művészet az abszolutum szerve, a művészetnek kell újraegyesítenie mindazt, amit a történelem szétválasztott, szembeállított, eltorzított. „A művészet képes a lehetetlenre."

De az a filozófia, amely a művészetnek oly nagy és gyógyító szerepet tulajdonított, nem tudott felülkerekedni saját ellentmondásain. A művészet ereje képeinek érzéki valóságától függ, maga a művészet, ha nem is része, de legalábbis tükröződése a reális világnak, amely ellen az esztétikai nevelés követelményei irányulnak. Ha a művészet mint eszmei lényeg magasabb rendű az életnél, akkor a művészi kép érzéki burkától megfosztott tiszta eszmének magasabb rendűnek kell lennie a művészetnél. Ezt az álláspontot vallja a német idealisták iskolájának legkiemelkedőbb képviselője, Hegel. Történeti szempontból vizsgálja az *eszmei* és a *reális* ellentétét, de az abszolút idealizmus talajáról. Ezért nála a reális történelmet végül is elnyeli az abszolút eszme egységében foglalt ellentmondások logikai sémája. Esztétikája a test és a lélek régi antinómiáját még aszkétikusabb és elvontabb formában éleszti fel.

Hegel egyfelől elismeri, hogy a társadalmi tudat belső kettőssége és problematikussága bizonyos mély társadalmi ellentmondásokkal terhelt korszakok jellegzetes sajátossága. Elítéli a schilleri és a romantikus eszmeiséget. Szerinte mit sem ér a művészeti szublimáció, az a kísérlet, hogy a való élet konfliktusait a képzeletben küzdjék le. Hadd idézzük példaképpen a következő nagyszerű részt Hegel „Esztétiká"-jából:

„Az eszményiségnek ez a látszata azonban részben csak ama modern szubjektivitás előkelő absztrakciója, amelynek hiányzik a bátorsága ahhoz, hogy a külsőlegességgel foglalkozzék; részben egy fajtája az erőszaknak, amelyet a szubjektum önmagán elkövet, hogy ezen a körön önerejéből túljusson, ha már születés,

társadalmi rend és helyzet révén magán- és magáért-valóan nem áll felette. Ehhez a túljutáshoz aztán nem is marad más eszköz, mint az érzések benső világába való visszavonultság amelyből az egyén nem lép ki és ebben a nem-valóságosságban, mindentudónak tartja magát, csak az égre néz sóvárgón, s ezért úgy hiszi, lekicsinyelhet minden földi lényt. A valódi eszmény azonban nem áll meg a meghatározatlannál és a pusztán bensőségesnél, hanem totalitásában minden irányban el kell jutnia a külsőnek meghatározott szemléletességéhez is. Mert az ember, az eszménynek ez a teljes középpontja, *él*, lényegileg *most* és *itt* van, jelenvalóság, egyéni végtelenség; s az élethez hozzátartozik a környező külső természet ellentéte, s ezzel együtt a vele való kapcsolat és a benne való tevékenység." *(Hegel:* Esztétika. I. rész. 3. fej. B. III.)

Hegelnek ezekből a szavaiból azonban korántsem következik, hogy az emberi gyakorlat reális eszményét megvalósíthatónak tartja. Az embernek a társadalommal és a természettel való naiv egysége azonban számára már túlhaladott lépcsőfok, a darabjaira széthullott világot pedig Hegel, az idealista, nem reális eszközökkel kívánja gyógyítani, hanem filozofikus belenyugvással, az ellentétek kibékítésével „az eszme konkrét totalitásában". A múltbeli művészet klasszikus virágzásának korszakait a társadalmi eszmény legmagasabb rendű megnyilvánulásának minősíti, s egyúttal kifejti, hogy ez az eszmény az emberi társadalom visszahozhatatlan gyermekkorának egy szakasza, amelyet a polgári kor józan prózájával való férfias megbékélés vált fel.

Szigorú és mély dialektika volt ez, amely nem engedte meg a visszatérést az elvesztett egyszerűséghez Rousseau szellemében, sem Diderot és Helvétius „középállapotához", amely valahol a primitív társadalom és a civilizáció szélsőségei között található. Hegel nagy történelmi megértéssel vázolja fel azokat a társadalmi feltételeket, amelyek lehetetlenné teszik a XIX. században az ókori eposzokat vagy a késő középkor itáliai festészetét. Hivatkozik az anyagi termelés általános és közös voltára, a „polgári társadalom" tagjainak kölcsönös elszigeteltségére, akiket csak „az általános fizikai függőség rendszere" köt egymáshoz, az egyének életét igazgató rendőri állam kolosszális megnövekedésére, a

szellemi kultúra elvont jellegére, a reflexió túlsúlyára az emberek szellemi életében.

Hegel helyenként igen közel kerül a materializmushoz, de a forradalmi perspektíva hiánya, valamint az a tény, hogy a polgári rendszerben látta az emberi erők fejlődésének egyedül lehetséges formáját, eltakarta szeme elől azt a tényleges következtetést, amely szükségszerűen adódik egyébként gyakran ragyogó elemzéséből. Ehelyett Hegel bizonyítani igyekszik a lehetetlent — a polgári civilizáció szellemi élettelensége, vagy a hegeli iskola filozófiai nyelvén szólva „elidegenültsége" az ő rendszerében a szellem nagy nyeresége, amelynek következtében a szellem nem szorul többé az előző kultúrák közvetlen érzéki-konkrét formáira, s most tiszta formában, mint az abszolút eszme önismerete jelenik meg. A klasszikus német esztétika a művészetet az élet fölé emeli és egyszersmind az elvont gondolkodásnál alacsonyabb fokra helyezi.

Ily módon az esztétika, illetve a művészetfilozófia Marx és Engels fellépéséig megreked azoknak a mindig azonos problémáknak a körében, amelyeket történelmi látóhatárának korlátozottsága miatt nem tud megoldani. A régi társadalmi rend ellentmondásai ebben az esztétikában az emberi természet örök tulajdonságainak tűnnek, a történelmen kívül, mintegy a történelem fölött állnak.

A marxizmus megalapítói az ilyen gondolkodásmódot *ideológiának* nevezték, e fogalmat negatív értelemben használva.

Marx és Engels történelmi ismeretelmélete magában foglalja azt a tanítást, hogyan keletkeznek a valóság ellentmondásaiból a hamis tudatformák, a reális tények egyoldalú, fantasztikus méretekre nagyított, hamis tükörképei. Vissza kell vezetni az emberek fejében keletkező ködös elképzeléseket azok „valódi indítékaira", meg kell találni azt a reális nézőpontot, amely lehetővé teszi, hogy helyreállítsuk a valóság különböző oldalainak a korlátozott történelmi feltételek hatására a hamis tudatban összezavarodott arányait és egymáshoz való viszonyukat.

„Az emberek termelik képzeteiket, eszméiket stb., de a tényleges, ténykedő emberek, ahogyan őket termelőerőik és az azok-

nak megfelelő érintkezés egy meghatározott fejlettsége — fel egészen a legtágabb érintkezési alakulatokig — feltételezi. A tudat [Bewusstsein] sohasem lehet más, mint a tudatos lét [bewusstes Sein], az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk. Ha az emberek és viszonyaik az egész ideológiában, mint valami camera obscurában, fejük tetejére állítva jelennek meg, ez a jelenség éppúgy történelmi életfolyamatukból ered, mint ahogy a recehártyán a tárgyak megfordítása közvetlen fizikai életfolyamatukból." (4—5. old.)

A történelmi valóság és annak az emberi tudatban való tükröződése közötti ellentmondásos kapcsolat megértése csak akkor válik lehetségessé, ha a társadalmi ellentmondások objektív fejlődésük során elérnek egy érettebb és a helyes elemzés számára hozzáférhetőbb formát. Így a kapitalizmus fejlődése és a munkásosztály felemelkedése nyomán megvilágosodik a megelőző történelem igazi értelme. Ez a tény tükröződik abban, hogy létrejön a marxizmus, az a nagy eszmei forradalom, amely valóban túlvezet a korábbi társadalmi gondolat szokásos látókörének határain.

IV

A régi kultúra világrejtélyeit a marxizmus a valóságos történelem fényében vizsgálja. Távol áll attól, hogy dölyfösen lenézze ezeket az „objektív képzeteket", amelyekben mindig a való élet visszfénye csillog, amelyek többé-kevésbé fantasztikus formában mindig a való élet folyamatait ábrázolják. Az ilyen fogalmaknak még a képletes oldala is a tudatnak az embertől független, történelmileg változó formáihoz tartozik, amelyek a társadalmi termelés anyagi tényeiből származnak. Ez a korábbi esztétika és történelemfilozófia szokásos elképzeléseire is vonatkozik.

Marx kimutatta, hogy az a „középállapot", amelyet a XVIII. században és a XIX. század első felében egyes írók a régi Görögországba és a késői középkorba helyeztek át, az egyszerű árugazdaság klasszikus formájának reális talaján nyugszik. Az antik kultúra virágkorának gazdasági alapja a kisparaszti gazdaság és az

önálló kézművesek termelése volt! „A kis parasztgazdaság és a független kézműves üzem, amelyek részben a feudális termelési mód bázisát alkotják, részben ennek felbomlása után a tőkés üzem *mellett* jelennek meg, egyszersmind a klasszikus közösségek gazdasági alapjai, azok virágkorában, miután az eredeti keleti köztulajdon felbomlott, és mielőtt a rabszolgaság a termelést komoly mértékben hatalmába kerítette." *(Marx:* A tőke. I. köt. 4. szakasz. 24. jegyzet. 314. old.)

Ez a termelési mód „csak ott virágzik, ott fejti ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás *szabad magántulajdonosa az önmaga kezelte munkafeltételeinek*, a paraszt a földnek, melyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyet művészien kezel". A továbbiakban Marx kimutatta, hogy ez a szabad kistulajdonon alapuló „klasszikus társadalmi forma" sohasem létezett tiszta formájában, hanem mindig rabszolgasággal és személyi függőségi viszonyokkal keveredett. Ezen kívül a társadalmi szervezetnek ez a típusa „csak a termelés és a társadalom szűk természetadta korlátaival fér össze. Ennek megörökítését akarni annyit jelentene, mint — ahogyan Pecqueur joggal mondja — »az általános középszerűséget elrendelni«". (109—110. old.)

Az árugazdaság törvényei azonban, ahogy hatni kezdenek, elkerülhetetlenül létrehozzák a tőkés rendszer valamennyi aránytalanságát és antagonizmusát. A kisárutermelésnek a termelőerők fejlődését korlátozó klasszikus típusa szükségszerűen el kell hogy tűnjék, át kell hogy adja a helyét a tulajdon és a társadalmi munka koncentrációjának, még ha ez a folyamat hallatlan áldozatok árán megy is végbe. A kapitalizmus azon alapszik, hogy elveti a cseregazdaságnak, az egyenértékek egyenlőségének megszentelt normáit, tagadja saját előfeltételét, a személyes munkán alapuló magántulajdont. Abban a mértékben, ahogy a burzsoá rendszer ellentmondásai kifejlődtek, a hírhedt „középállapot", amelynek Athén és Firenze virágkorában még volt viszonylagos realitása, végérvényesen utópiává változott.

Marx nagyra becsülte a klasszikus korok művészeti fejlődését, de távol áll attól, hogy az emberi társadalom „normális gyer-

mekkorához" való visszatérést kívánja. Ez az állapot visszahozhatatlan, és ugyanúgy visszahozhatatlanok a művészet akkori formái, az esztétikai észlelésnek az a módja, amely a régi korok emberének a sajátja volt. „Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentmondásban azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen kisarjadt. Sőt, annak eredménye, és elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy az éretlen társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett — és csakis ezek között keletkezhetett — soha vissza nem térhetnek." (31. old.)

Magától értetődik, hogy a bizonyos mértékben továbbra is „normát s elérhetetlen mintaképet" jelentő görög művészet fölényének titka nem a fejletlenség mint olyan, hanem az érettebb korok társadalmi ellentmondásainak a fejletlensége, vagyis az osztálytársadalom alapzatán végbemenő további haladás kettőssége.

Azok az elvont formák, amelyekben a múlt haladó gondolata átélte a társadalmi ellentmondásokat, Marxnál és Engelsnél konkrét gazdasági tartalommal telnek meg. Jó példa erre a munkának és a játéknak Schiller megfogalmazásában ismert problémája. A marxizmus történetileg vizsgálja ezt az ellentétet, azaz az osztálytársadalom és kivált a tőkés termelési mód konkrét keretei között, amely megfosztja a munkát az alkotással, a fizikai és erkölcsi erők szabad játékával való minden kapcsolattól. A munka természetesen mindig az anyagi szükségszerűség szférájába fog tartozni. A társadalmi munka egyetemes rendszerének létrehozása a kapitalizmus hatalmas érdeme. Másfelől azonban éppen a kapitalizmus hozza létre azt az egészségtelen szakadást, amely elválasztja a munkát az eleven ember szabad öntevékenységétől. Ebben a szakadásban rejlik a hegeli „elidegenülés" titka. A felhalmozott társadalmi munka tömege a munkát végző individuum ellen fordul a tőke elvont és egyben teljesen reális formájában. A holt uralkodik az élő felett. A munka „elidegenülése" azt jelenti, hogy a munkának az áru csereértékében kifejeződő mennyiségi oldala felülkerekedik a minőségen, egy meghatározott tevékenységnek és e tevékenység termékének sajátos természetén.

A múlt gondolkodói a legkülönbözőbb formákban ábrázolták a társadalom progresszív fejlődése és a művészet poétikus világa közötti ellentmondást, de ennek az ellentmondásnak reális történelmi vonásait és határait először a marxizmus megalapítói tárják fel tanításukban. A régi társadalom legmagasabb rendű alkotása a tőkés termelési rendszer, de a munka termelékenységének erre a gazdasági formációra jellemző fogalma (amely nem azonos a termelékenységnek — Marx kifejezésével élve — a szó „társadalmi" értelmében vett fogalmával), ellentétben áll a művészi alkotás feltételeivel. Ezt a viszonyt magában foglalja már az a jelenség is, hogy az elvont munka a kapitalizmusban fölülkerekedik az emberi tevékenység különböző formáinak sajátos természetén, hogy a mennyiség uralkodik a minőségen, ami olyan világosan megkülönbözteti a társadalmi munkamegosztásra vonatkozó polgári szemléletet az antiktól. A tőkés termelési mód keretei között Milton, az „Elveszett paradicsom" költője, nem-termelő munkás volt, míg annak az író-iparosnak a firkálmánya, aki sorozatosan gyártja a bulvárregényeket, termelőmunka, hiszen gyarapítja a kiadó tőkéjét. A Milton művészetéhez és minden igazi alkotáshoz fűződő társadalmi érdek (e példában, melyet Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-ben hoz fel) egyenest szemben áll a felhalmozás érdekével, az egyetlen érdekkel, amelynek hangjára a tőkés hallgat.

Ebből következik Marx közismert formulája: „. . . a tőkés termelés ellenségesen áll szemben bizonyos szellemi termelési ágakkal, például a művészettel és a költészettel." (83. old.) Ebből meg lehet érteni azt is, hogy amikor Marx és Engels ismételten összehasonlítja a polgári társadalmat a klasszikus ókorral és a renaissance korával, az összehasonlítás nem előnyös a kapitalizmusra nézve.

Ez nem jelenti azt, hogy a polgári társadalom idején a művészet fejlődése megtorpant az után a magas színvonal után, amelyet az ókorban és a középkor végén ért el. A zene és az irodalom, de a művészet többi területén is sok nagyszerű alkotó született a kapitalizmus korában. Naivitás volna azt hinni, hogy Marx és Engels ezt nem tudta. Véleményük a materialista dialektikán alapult, és

aki ezt a tudományt elsajátítja, meg fogja érteni gondolatmenetüket.

Vegyünk egy hasonló példát más területről. A kapitalizmus a demokrácia tagadása. Nem lehetnek egyenlőek és szabadok azok az emberek, akik nem egyenlőek gazdasági értelemben, és akiknek szabadságát eltiporja az éhség hatalma. De a marxizmus sohasem tagadta a demokratikus szabadságjogokért vívott harc jelentőségét és bizonyos vívmányok lehetőségét ezen a területen. A kérdés ilyen felvetésében ellentmondás rejlik, de ez valóságos és nem képzelt ellentmondás. Hiszen éppen a kapitalizmus talaján fejlődnek ki a demokrácia követelései, és ezzel együtt növekszik a formális demokrácia illúzióiból való hasznos kiábrándulás, az osztályharc tapasztalata, amely arra tanít, hogy az igazi demokrácia csak a tőke hatalmának a megsemmisítése útján érhető el.

Megközelítőleg így áll a dolog a művészet helyzetével is a tőkés társadalomban. Kedvezőtlen körülmények között fejlődött, a kapitalista rabság igája alatt, harcban a környező világgal. Ez a harc létrehozta a maga sajátos alkotási formáit, megtanította a művészt, hogy — Belinszkij szavaival — „az orvosságot magában a bajban keresse", s önmagában véve is nagy lépéssel vitte előre a művészetet, vagy legalábbis annak néhány formáját és lehetőségét. A művészeti alkotás egyéb formáinak fejlődése a múlté. „... A művészet bizonyos formáiról, pl. az eposzról elismerik, hogy világkorszakot alkotó, klasszikus alakjukban soha nem hozhatók létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik; tehát hogy a művészet területén belül még bizonyos jelentős megformálások is a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is." (29—30. old.)

Ha ebből az egyedül tudományos, dialektikus szempontból vizsgáljuk a művészet sorsát a világtörténelem polgári szakaszában, könnyű megérteni, hogy a művészeti alkotás olyan for-

máinak magas fejlettségi foka, mint a zene, a lírai költészet, az irodalmi próza és különösen a regény, amely az ókorban csak a hanyatlás idején született meg, nem mond ellent Marx azon tételének, hogy a burzsoá életforma ellensége a művészetnek és a költészetnek, ellenkezőleg, megerősíti ezt a tételt. Mellesleg ez az ellenségesség a művészeti alkotásnak úgyszólván legfőbb témája, legalábbis ami a XIX. századot illeti.

Marx és Engels történeti esztétikájának semmi köze sincs ahhoz a szentimentális panaszkodáshoz, amely a múlt patriarchális erkölcseinek és költészetének hanyatlását siratja. Ez az esztétika mindenekelőtt rámutat azoknak a gazdasági átalakulásoknak a hatalmas forradalmi jelentőségére, amelyeket az árugazdaságon alapuló társadalom fejlődése hozott létre elsősorban a kapitalizmus talaján. Ezek a folyamatok tág történelmi perspektívában az emberiség művészeti fejlődésére nézve is hasznosak. Maga a gazdagság utáni hajsza, amely a termelés a termelésért kapitalista elvét diktálja, bármilyen visszataszító legyen is, csak az emberi erők végtelen fejlődésének korlátolt és eltorzult formája. Marxnak ezt a tételét Lenin idézi, amikor támadja a narodnyikok gazdasági romantikáját, sóvárgásukat a patriarchális életforma, a termelés és a fogyasztás közötti idilli harmónia után, mely a fejlődés igen alacsony fokán állt fenn. A „Tőke" nyersfogalmazványában van egy remek fejtegetés, amely az antik és a polgári kultúra összehasonlító elemzését adja abból a szempontból, hogy mennyiben teremtik meg egy *meghatározott tartalom zárt formáit*, vagy, ellenkezőleg, mennyiben nyitják meg az utat *e tartalom határtalan fejlődése előtt*. Az első esetben az antik világé az elsőbbség, a másodikban a tőkés világé. Idézzük ezt a részt teljes egészében:

„Sohasem találkozunk az ókoriaknál annak kutatásával, hogy a földtulajdon stb. melyik formája a legtermelékenyebb, melyik hozza létre a legnagyobb gazdagságot. Nem a gazdagság jelenik meg a termelés céljaként, ámbár Cato nagyon jól meg tudja vizsgálni, milyen megművelés mellett hoz a föld legtöbbet vagy akár Brutus is a legmagasabb kamatra kölcsönözheti ki pénzét. A kutatás mindig akörül forog, hogy a tulajdon melyik módja hozza

létre a legjobb állampolgárokat. A gazdagság mint öncél csak a kevés számú kereskedőnépnél — a szállítmányozás monopolistáinál — jelenik meg, amelyek az antik világ pórusaiban élnek, mint a zsidók a középkori társadalom pórusaiban. Mármost a gazdagság egyrészt olyan dolog, amely tárgyakban, anyagi termékekben valósul meg, s ezekkel az ember mint szubjektum áll szemben; másrészt mint érték csak idegen munka fölött való puszta parancsnoklás, amelynek célja nem az uralom, hanem a magánélvezet stb. Minden formában dologi alakot ölt, akár tárgy, akár az egyénen kívül és esetleg mellette fekvő tárgy által közvetített viszony. Ily módon a régi szemlélet, amelyben az ember jelent meg a termelés céljaként — bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai meghatározásban is —, igen emelkedettnek tűnik fel a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként. Valójában azonban, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természeti erők fölötti — mind az úgynevezett természet erői, mind az ember saját természetének erői fölötti — emberi uralom teljes kifejlődése? mint az ember alkotóképességeinek abszolút kiművelése, aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mértékkel fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem valamilyen meghatározottságban termeli magát újra, hanem a saját totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy olyan valami maradjon, ami lett [Gewordenes], hanem a levés abszolút mozgásában van? A polgári gazdaságtanban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kiművelése mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyiasulás mint totális elidegenülés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnak egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Egyrészt ezért tűnik a gyermeki antik világ magasabb rendűnek. Másrészt valóban az mindenben, ahol zárt alakot, formát és adott elhatároltságot keresünk.

Az antik világ egy korlátolt álláspontón való elégedettség; a modern világ viszont elégedetlenül hagy, vagy pedig, amikor magával elégedetten jelenik meg, *alantas* [gemein]." *(Marx:* A tőkés termelés előtti tulajdonformák. MLKK. 91. sz. 21—22. old.)

Ha gazdaságilag meg kell indokolnunk azt a mély társadalmi és pszichológiai különbséget, amely Balzac és Dosztojevszkij korának kultúráját elválasztja attól a másik kultúrától, amely a görög szobrászat tökéletes formáit hívta életre, Marx idézett szavai teljesen elegendőek. Marx álláspontja azonban természetesen nem merül ki ennek a két kulturális foknak a jellemzésével. Lehetséges, és szükséges a kultúrának egy *harmadik foka* is. Ebből kiküszöbölődik a negatív forma, „a teljes kiürülés" formája, amelyben „az emberi lényeg" egyetemes gazdagsága a kapitalizmus idején megnyilvánul.

„A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebbnek tűnik, éppen azért, mert vonatkozásainak teljességét még nem építette ki és nem állította szembe magával mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amilyen nevetséges dolog visszasóvárogni azt az eredeti teljességet, legalább olyan nevetséges az a hit, hogy meg kell állni a teljes kiürülésnél. Az előbbi romantikus nézettel szembeni ellentéten a polgári szemlélet sohasem tudott túljutni, s ezért az a nézet jogosult ellentétként kísérője marad a boldog enyészetig." (108. old.) A kapitalizmus romjain létrejön a harmadik történelmi fok: a jövő kommunista társulása. Engels így beszél erről: „A jövő társulása egyesíti a tőkés kereskedőtársadalom józanságát az ókoriaknak a közös társadalmi jólétre fordított gondjával és ezáltal fogja betölteni célját." *(Marx—Engels* Werke. 21. köt. 391. old.)

Marx és Engels szemében a történelem burzsoá szakaszának legfontosabb előnye az a körülmény, hogy lerombolja az összes szilárd patriarchális viszonyokat és létrehozza a gyors előrehaladás rendszerét a legfeszültebb társadalmi ellentmondások között, amelyek következtében a dolgozó emberek arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket és harcoljanak megváltoztatásáért. „A szabadság igazi birodalma" nem mögöttünk, hanem előttünk van. A társadalmi ellentmondások meg-

oldását a marxizmus megalapítói nem az utópikus „középállapotban" keresték, hanem ezen ellentmondások teljes és mindenoldalú kifejlődésében, ami anyagi alapzatuk, a magántulajdon megsemmisítéséhez vezet.

Marx ki is fejtette a történelmi dialektikának ezt az értelmezését nagyszerű beszédében, amelyet a chartista „People's Paper" évfordulóján mondott (1858. április 19-én): „Napjainkban úgy látszik, hogy minden a maga ellentétét hordja méhében. Látjuk, hogy a gépi berendezés, melynek megadatott az a csodatevő erő, hogy rövidebbé és termékenyebbé tegye az emberi munkát, éhezteti és agyondolgoztatja azt. A gazdagság új forrásai valami furcsa, végzetes varázslat folytán a nélkülözés forrásaivá válnak. Mintha a technika győzelmeit a jellem elvesztése árán vásárolnák meg. Úgy látszik, hogy amilyen mértékben az emberiség úrrá lesz a természet fölött, olyan mértékben válik az ember más embereknek vagy a saját aljasságának rabjává. Úgy látszik, még a tudomány tiszta fénye is csak a tudatlanság sötét hátterén ragyoghat. Mintha minden találmányunk, minden haladásunk arra vezetne, hogy anyagi erőket szellemi élettel ruháznak fel, az emberi életet pedig anyagi erővé tompítják. Ez az antagonizmus egyfelől a modern ipar és tudomány, másfelől a modern nyomorúság és bomlás között, ez az antagonizmus korunk termelőerői és társadalmi viszonyai között kézzelfogható, parancsoló és vitathatatlan tény. Egyes pártok siránkozhatnak ezen; mások úgy lehet szeretnének megszabadulni a modern technikától, hogy megszabaduljanak a modern konfliktusoktól. Vagy azt képzelhetik, hogy ilyen jelentős előrehaladás az iparban kiegészítésül ugyanilyen jelentős visszafejlődést követel a politikában. Ami bennünket illet, mi nem ismerjük félre annak a fortélyos szellemnek az alakját, amely állandóan megnyilvánul mindezekben az ellentmondásokban. Mi tudjuk, hogy a társadalom új erőinek jó működéséhez csak az szükséges, hogy új emberek legyenek úrrá rajtuk — és ezek az emberek a munkások." (116. old.)

Ezeket a sorokat olvasva azt gondolhatnánk, hogy ma íródtak. Mindazok a változások, amelyek a megírásuk óta eltelt évszázad alatt a tőkés világban történtek, csak erősítik a jelenkori társa-

dalmi dráma fönti ábrázolásának a színeit. A kapitalizmus óriási antagonizmusai és egyenlőtlenségei, különösen utolsó szakaszában, közvetlenül a munkásosztály történelmi küldetésének megvalósításához, a proletariátus diktatúrájához vezetnek. Csak ennek a szociális forradalomnak az eredményeképpen következik be egy olyan állapot — írja Marx remek indiai cikkeiben —, amikor az emberi haladás nem lesz többé ahhoz az irtózatos pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak megöltek koponyájából issza a nektárt.

A történelem vas szükségszerűséggel választás elé állítja a társadalmat: vagy a pusztulás a tőkés rendszer iszonyatos ellentmondásainak harapófogójában, vagy olyan új viszonyok létrehozása, amelyek elsöprik az egyik embernek a másik fölötti uralmát, s az emberek kölcsönös együttműködésén és a társadalmi erők fejlődésének ésszerű irányításán alapulnak. Az emberi történelemnek ez a reális eszménye kifejlett formájában — a kommunista rendszer, amely valóban feloldja az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcát, s amely „az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát e megoldásnak tudja." (129. old.)

Ennek a nagy szociális forradalomnak, amellyel befejeződik a társadalom „előtörténete", létre kell hoznia a teljes, mindenoldalúan fejlett embert, aki szabad a munkamegosztáson és a foglalkozási ágak leigázó hierarchiáján alapuló társadalmi rendszer elnyomorító következményeitől. A kommunizmus a társadalmi élet és az egyéni fejlődés eszményének reális megvalósulása. „A kommunista társadalom keretében — az egyetlenben, ahol az egyének eredeti és szabad fejlődése nem frázis — ennek feltétele éppen az egyének összefüggése, olyan összefüggés, amely részben a gazdasági előfeltételekben áll, részben a mindenki szabad fejlődéséből eredő szükségképpeni szolidaritásban, és végül az egyéneknek a meglevő termelőerők bázisán kifejtett egyetemes tevékenységi módjában . . . Az egyéneknek kölcsönös vonatkozásukról való tudata természetesen szintén egészen más lesz, és ezért

ez éppoly kevéssé lesz a »szeretet-elv« vagy a dévoûment, mint az egoizmus." (143., 144. old.)

Olyan emberek társadalmában, akik nincsenek többé alárendelve az osztályok és foglalkozások egyenlőtlenségéből származó elbutító hatásnak, látták a filozófusok azt az eszményt, amelynek az „Ember" nevet adták. A filozófia az egész történelmi folyamatot — írja Marx és Engels a „Német ideológiá"-ban — úgy tekintette, mint az „Ember" önelidegenülésének és önmagához való visszatérésének a folyamatát. A valóságos történelem ellenkező előjelű rendszerben mozog; a személyiség mindenoldalú fejlődése történelmi eredmény, amely csak az osztályharc, „a forradalmi-kritikai gyakorlat" folyamatában érhető el. Az új társadalom talaján válik lehetővé „az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma". (154. old.) A magántulajdon megszüntetésével eltűnik a legnagyobb akadály a művészi alkotás virágzása előtt.

Ez Marx és Engels történeti esztétikájának fő gondolata. A lehető legrövidebben foglaltuk össze, elhagytuk a fejlődés egyes fokainak részletekben gazdag képeit, a művészet különböző formáiról szóló mély észrevételeket, az irodalomtörténet nagy és kis alakjainak jellemzését. Az olvasó mindezt megtalálhatja ebben a könyvben, amelyet a figyelmébe ajánlunk. Az előszóban azt tartottuk a legfontosabbnak, hogy kiemeljük az alapgondolatot, amely a kommunizmus pártos zászlaja és egyszersmind esztétikájának alapzata.

Mihail Lifsic

ELSŐ RÉSZ

A KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK MATERIALISTA FELFOGÁSA

. . . Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között eddig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági-termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják. Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol,

ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok között meglevő konfliktusból megmagyarázni. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik el addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. Ezzel a társadalomalakulattal ennélfogva lezárul az emberi társadalom előtörténete . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. 1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 6—7. old.)

. . . Az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése először is közvetlenül bele van szőve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe, a valóságos élet nyelvébe. A képzetalkotás, gondolkodás, az emberek szellemi érintkezése itt még anyagi magatartásuk közvetlen folyományaként jelenik meg. A szellemi termelésre, ahogyan az egy nép politikájának, törvényeinek, erkölcsének, vallásának, metafizikájának stb. nyelvében testet ölt, ugyanez áll. Az emberek termelik képzeteiket, eszméi-

ket stb., de a tényleges, ténykedő emberek, ahogyan őket termelőerőik és az azoknak megfelelő érintkezés egy meghatározott fejlettsége — fel egészen a legtágabb érintkezési alakulatokig — feltételezi. A tudat [Bewusstsein] sohasem lehet más, mint a tudatos lét [bewusstes Sein], az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk. Ha az emberek és viszonyaik az egész ideológiában, mint valami camera obscurában*, fejük tetejére állítva jelennek meg, ez a jelenség éppúgy történelmi életfolyamatukból ered, mint ahogy a recehártyán a tárgyak megfordítása közvetlen fizikai életfolyamatukból.

Szöges ellentétben a német filozófiával, amely az égből száll le a földre, itt a földről szállunk fel az égbe. Vagyis nem abból indulunk ki, amit az emberek mondanak, elképzelnek, beképzelnek, nem is a mondott, gondolt, elképzelt, beképzelt emberekből, hogy innen eljussunk a hús-vér emberekhez; a valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki és az ő valóságos életfolyamatukból ábrázoljuk ez életfolyamat ideológiai tükröződéseinek és visszhangjainak fejlődését is. Az emberek agyában levő ködképződmények is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai. Az erkölcs, vallás, metafizika és egyéb ideológia és a nekik megfelelő tudatformák ilyenképpen nem tartják meg többé az önállóság látszatát. Nincsen történetük, nincsen fejlődésük, hanem az anyagi termelésüket és anyagi érintkezésüket kifejlesztő emberek ezzel a valóságukkal együtt gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is megváltoztatják. Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot. Az első szemléleti módban a tudatból indulnak ki mint az eleven egyénből, a másodikban, amely megfelel a valóságos életnek, magukból a valóságos, eleven egyénekből és a tudatot csakis mint az *ő* tudatukat szemlélik.

Ez a szemléleti mód nem előfeltétel nélküli. A valóságos előfeltételekből indul ki, s egy pillanatra sem tér el tőlük. Előfeltételei: az emberek, nem valamilyen fantasztikus lezártságban és

* — sötétkamrában — *Szerk.*

rögzítettségben, hanem valóságos, empirikusan szemléletes fejlődési folyamatukban, mely meghatározott feltételek között megy végbe. Mihelyt ezt a tevékeny életfolyamatot ábrázoljuk, a történelem többé nem holt tények gyűjteménye, mint a még ugyancsak elvont empirikusoknál, nem is képzelt szubjektumok képzelt cselekvése, mint az idealistáknál.

Ott, ahol a spekuláció végéhez ér, a valóságos életnél kezdődik tehát a valódi, pozitív tudomány, az emberek gyakorlati tevékenykedésének, gyakorlati fejlődési folyamatának ábrázolása. A tudatról szóló frázisok végükhöz érnek, helyükre valódi tudásnak kell lépnie. A valóság ábrázolásával az önálló filozófia elveszíti létezési közegét. Helyére legfeljebb a legáltalánosabb eredmények összefoglalása léphet, amelyek az emberek történeti fejlődésének szemléletéből vonhatók le. Ezeknek az elvonatkoztatásoknak önmagukban, a valóságos történelemtől elválasztva, egyáltalán nincs értékük. Csak arra szolgálhatnak, hogy a történeti anyag rendezését megkönnyítsék, egyes rétegeinek egymásutánját jelezzék. De semmiképpen sem adnak — a filozófia módjára — receptet vagy szkémát, amelyekhez a történelmi korszakokat hozzá lehet nyesegetni. Ellenkezőleg, a nehézség éppen ott kezdődik, amikor az anyag — akár egy elmúlt korszaké, akár a jelené — szemügyrevételéhez és rendezéséhez, a valóságos ábrázoláshoz fogunk . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 24—26. old.)

ENGELS
A MARXIZMUS VULGARIZÁLÁSÁRÓL

. . . Materialista történetfelfogás szerint a történelemben *végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó elem, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei: az osztályharc politikai formái és eredményei — alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály hozott létre stb. —, jogi formák, hát még mindeme valóságos harcoknak a reflexei a résztvevők agyában: politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé — mindez szintén hat a történelmi harcok menetére és sok esetben meghatározza, főként azok *formáját*. Mindezeknek az elemeknek a kölcsönhatása az, amelyben a véletleneken keresztül (vagyis olyan dolgokon és eseményeken keresztül, melyek benső összefüggése annyira távol eső vagy kimutathatatlan, hogy nem-létezőnek tekinthető, elhanyagolható), illetve e véletlenek végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségszerűség érvényesül. Ha ez nem így volna, az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint valamely egyszerű elsőfokú egyenlet megoldása . . .

Engels—J. Blochhoz. 1890. IX. 21—22.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 477. old.)

. . . A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek visszahatnak egymásra és a gazdasági alapra is. Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet az *egyedül aktív, az ok*, minden más pedig csak passzív okozat. Kölcsönhatás megy végbe a gazdasági szükségszerűség alapján, amely *végső fokon* mindig érvényesül. Az állam pl. védővámok, szabadkereskedelem, jó vagy rossz pénzügyek révén hat; és még a német nyárspolgár halálos aléltsága és tehetetlensége, amely Németországnak 1648-tól 1830-ig tartó gazdasági nyomorúságából fakadt, s amely először pietizmusban, azután érzelgősségben és a fejedelmek meg a nemesek előtti csúszómászó alázatosságban nyilvánult meg — még az sem volt gazdasági hatás nélkül. Egyike volt az új fölemelkedés legnagyobb akadályainak, s csak azáltal ingott meg, hogy a forradalmi és a napóleoni háborúk a krónikus nyomort akuttá tették. Tehát nem úgy áll a dolog, ahogy itt-ott kényelmesen el akarják képzelni: a gazdasági helyzet nem automatikusan hat, hanem az emberek maguk csinálják történelmüket, csakhogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált, tényleges viszonyok alapján, amelyek között végső fokon mégis a gazdaságiak a döntőek — bármennyire befolyásolja is őket a többi, politikai és ideológiai viszony —, s ezek alkotják azt a vörös fonalat, amely végigvonul az egész történelmen, és amely nélkül az nem érthető meg . . .

Engels — H. Starkenburghoz. 1894. I. 25.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 493. old.)

. . . Ami mármost a még magasabban lebegő ideológiai területeket, a vallást, a filozófiát stb. illeti, ezeknek történelem előtti, a történelmi időszak által készen talált és átvett állományuk van — abból, amit ma badarságnak neveznénk. A természetről, magának az embernek a mibenlétéről, a szellemekről, varázserőkről stb. alkotott e különböző hamis képzeteknek többnyire csak negatív gazdasági alapjuk van; a történelem előtti időszak alacsony gazdasági fejlettségének kiegészítései, de helyenként fel-

tételei, sőt okai is a természetről alkotott hamis képzetek. És bár a gazdasági szükséglet a természet mind alaposabb megismerésének fő hajtóereje volt és mindinkább azzá lett, mégis szőrszálhasogatás volna mindezeknek az ősállapotbeli badarságoknak gazdasági okait keresni. A tudományok története nem egyéb, mint e badarságok fokozatos kiküszöbölésének, illetve új, de mind kevésbé képtelen badarságokkal való helyettesítésének a története. Azok az emberek, akik ezzel foglalkoznak, a munkamegosztásnak ismét külön szféráihoz tartoznak, és azt képzelik magukról, hogy független területen működnek. S amennyiben ezek az emberek önálló csoportot alkotnak a társadalmi munkamegosztáson belül, annyiban termékeik, tévedéseiket is beleértve, visszahatnak az egész társadalmi fejlődésre, még a gazdasági fejlődésre is. Mindamellett ők maguk ismét csak a gazdasági fejlődés uralkodó befolyása alatt állnak. A filozófiában pl. ez a polgári korszakra vonatkozólag a legkönnyebben kimutatható. Hobbes az első modern materialista volt (XVIII. századi értelemben), de az abszolutizmus híve abban az időben, amikor az abszolút monarchia egész Európában fénykorát élte és Angliában megkezdte harcát a nép ellen. Locke mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykompromisszum gyermeke volt. Az angol deisták és következetesebb folytatóik, a francia materialisták hamisítatlan filozófusai voltak a burzsoáziának, sőt a franciák a polgári forradalomnak is. A német filozófiát Kanttól Hegelig a német nyárspolgár hatja át, hol pozitív, hol negatív értelemben. De minden korszak filozófiájának mint a munkamegosztás meghatározott területének előfeltételét meghatározott gondolati anyag alkotja, amelyet elődei hagytak rá, és amelyből kiindul. És ez az oka annak, hogy gazdaságilag elmaradott országok a filozófiában mégis prímhegedűsök lehetnek: a XVIII. században Franciaország Angliával szemben, melynek filozófiája alapul szolgált a franciáknak, később pedig Németország az előbbi kettővel szemben. De Franciaországban is, Németországban is a filozófia, éppúgy mint a korabeli általános irodalmi föllendülés, egyúttal gazdasági föllendülésnek volt az eredménye. Meggyőződésem, hogy a gazdasági fejlődés végső fokon ezek fölött a területek fölött

is uralkodik, de ez az uralom olyan feltételek között érvényesül, melyeket maga az egyes terület ír elő: a filozófiában pl. úgy, hogy gazdasági befolyások (melyek legtöbbször megint csak politikai stb. köntösükben hatnak) a meglevő, az elődöktől hátrahagyott filozófiai anyagra hatással vannak. A gazdaság itt semmit sem teremt újonnan, de meghatározza a készen talált gondolati anyag megváltoztatásának és továbbfejlesztésének módját, bár ezt is többnyire közvetve teszi, mivel a politikai, jogi, erkölcsi reflexek azok, amelyek a legnagyobb közvetlen hatással vannak a filozófiára . . .

Engels — Konrad Schmidthez. 1890. X. 27.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 483. old.)

. . . Részben Marx és én magam voltunk nyilván okai annak, hogy az ifjabb gárda néha nagyobb fontosságot tulajdonít a gazdasági oldalnak, mint aminő azt megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk, s így nem mindig volt időnk, helyünk és alkalmunk arra, hogy a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatot kellően méltassuk. Mihelyt azonban egy történelmi szakaszt ábrázoltunk, vagyis az elméletet a gyakorlatban alkalmaztuk, megváltozott a dolog és ott nem maradhatott tévedésre lehetőség. De sajnos, igen gyakran hiszik azt, hogy egy új elméletet teljesen megértettek és minden további tanulmányozás nélkül alkalmazni tudnak, mihelyt annak fő tételeit — és ezeket sem mindig helyesen — elsajátították. Ezt a szemrehányást kell tennem néhány újabb „marxistának", akik bizony jónéhány fura dolgot írkáltak . . .

Engels — J. Blochhoz. 1890. IX. 21—22.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 479. old.)

. . . Egyáltalában a „materialista" szó Németországban néhány ifjabb írónál csak puszta frázis, amellyel mindent és minden

további tanulmányozás nélkül címkéznek, vagyis rányomják ezt a címkét és aztán a dolgot elintézettnek vélik. A mi történetfelfogásunk azonban mindenekelőtt útmutató a tanulmányhoz, nem pedig a konstruálás emeltyűje, mint a hegelianizmus. Az egész történelmet újra kell tanulmányoznunk, a különböző társadalomalakulatok létfeltételeit meg kell vizsgálnunk részleteikben, mielőtt a nekik megfelelő politikai, magánjogi, esztétikai, filozófiai, vallási stb. szemléletmódokat megkísérelnők belőlük levezetni. E téren eddig még csak kevés történt, mert csak kevesen fogtak komolyan ehhez a munkához. E téren elkél minden segítség, a terület végtelenül nagy, és aki komolyan dolgozni akar, sokat tehet és kitűnhetik. De ehelyett a történelmi materializmus frázisa (ugyanis *mindent* le lehet süllyeszteni frázissá) nagyon is sok fiatal németnek csupán arra jó, hogy saját, viszonylag szűkös történelmi ismereteit — hiszen a gazdasági történet még csecsemőkorát éli! — minél előbb rendszerré összeszerkessze és azután nagy legénynek tartsa magát! És így azután jöhet egy Barth és megtámadhatja magát az ügyet, amelyet körülötte csakugyan már puszta frázissá süllyesztettek . . .

Engels — Konrad Schmidthez. 1890. VIII. 5.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 476. old.)

Az egyének mindig magukból indultak ki, de természetesen adott történelmi feltételeiken és viszonyaikon belül, nem pedig az ideológusok értelmében vett „tiszta" egyénből. De a történelmi fejlődés folyamán és éppen a társadalmi viszonyoknak a munka megosztásán belül elkerülhetetlen önállósulása következtében különbség ütközik ki mindegyik egyén életében, amennyiben ez az élet egyrészt személyes, másrészt be van sorolva a munka valamelyik ága és az ahhoz tartozó feltételek alá. (Ez nem úgy értendő, mintha például a járadékos, a tőkés stb. nem volnának személyek többé, hanem úgy, hogy személyiségüket egészen határozott osztályviszonyok szabják és határozzák meg, s a különbség csak egy más osztállyal való ellentétben ütközik ki, és saját maguk számára csak akkor, ha csődbe kerülnek.) A rendben (még inkább a törzsben) ez még el van fedve, például a nemes mindig nemes marad, a roturier* mindig roturier, tekintet nélkül egyéb viszonyaira; ez egyéniségétől elválaszthatatlan minőség. A személyes egyénnek az osztályegyénnel szembeni különbsége, az életfeltételeknek az egyén számára való véletlensége csupán annak az osztálynak a fellépésével kezdődik, amely maga is a burzsoázia terméke. Az egyének egymás közötti konkurrenciája és harca hozza csak létre és fejleszti ki ezt a véletlenséget mint olyant. Ezért a burzsoá uralom alatt az egyének az elképzelésben szabadabbak, mint régebben, mert életfeltételeik véletlenek számukra; a való-

* — közrendű — *Szerk.*

ságban természetesen kevésbé szabadok, mert inkább vannak besorolva dologi hatalom alá. A rendtől való különbség kivált a burzsoáziának a proletariátussal szemben való ellentétéből ütközik ki. Midőn a városi polgárok rendje, a korporációk stb. a vidéki nemességgel szemben színre léptek, létezési feltételük, az ingó tulajdon és a kézművesmunka — amelyek lappangóan léteztek már a feudális kötelékből való kiválásuk előtt is — mint valami pozitív jelent meg, amelyet a feudális földtulajdonnal szemben érvényesítettek, s amely ezért először a maga módján megint csak a feudális formát vette fel. Igaz, hogy az elszökő jobbágyok addigi jobbágyságukat személyiségükre nézve véletlen valaminek kezelték. Ezzel azonban csak ugyanazt tették, amit minden osztály tesz, amely béklyóitól megszabadítja magát, s azonfelül nem osztályként, hanem egyénként szabadították fel magukat. Továbbá nem léptek ki a rendiség keretéből, hanem csupán új rendet alkottak és addigi munkamódjukat az új helyzetben is megtartották és tovább kiképezték azáltal, hogy megszabadították az addigi, elért fejlődésüknek többé meg nem felelő béklyóktól. — A proletárok számára viszont saját életfeltételük, a munka s vele a mai társadalom valamennyi létezési feltétele véletlen valamivé vált; efölött az egyes proletároknak nincsen ellenőrzésük és efölött semmiféle *társadalmi* szervezet sem adhat nekik ellenőrzést, s az egyes proletár személyisége és reá erőszakolt életfeltétele — a munka — közötti ellentmondás az ő maga számára is kiütközik, jelesül mert már ifjúságától kezdve feláldozzák, és mert nincs meg az esélye, hogy osztályán belül eljusson azokhoz a feltételekhez, amelyek a másik osztályba átviszik.

N. B. Ne feledkezzünk meg arról, hogy már az a szükségesség, hogy a jobbágyok létezhessenek, és a nagybani gazdaság lehetetlensége, ami magával hozta a birtokrészeknek a jobbágyok közötti elosztását, a jobbágyok kötelezettségeit a hűbérúrral szemben hamarosan természetbeni szolgáltatások és robotteljesítések egy átlagára csökkentette; ez pedig lehetővé tette a jobbágynak ingó tulajdon felhalmozását s ezzel megkönnyítette szökését urának birtokáról és reményt adott neki arra, hogy mint városi polgár boldogulni fog; egyben fokozatokat is létrehozott a jobbágyok

között, úgyhogy az elszökő jobbágyok már félig polgárok. Ugyancsak világos itt az is, hogy a valamely kézművességhez értő jobbágyparasztoknak volt a leginkább esélyük arra, hogy ingó tulajdont szerezzenek.

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 63—65. old.)

. . . Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy ezzel egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve. Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezése, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok; tehát éppen azoké a viszonyoké, amelyek az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis ez osztály uralmának gondolatai. Az egyéneknek, akik az uralkodó osztályt alkotják, egyebek között tudatuk is van és ennélfogva gondolkodnak; amennyiben tehát mint osztály uralkodnak és egy történelmi korszakot egész terjedelmében meghatároznak, magától értetődik, hogy ezt egész kiterjedésükben teszik, tehát egyebek között mint gondolkodók, mint gondolatok termelői is uralkodnak, koruk gondolatainak termelését és elosztását szabályozzák; hogy tehát gondolataik a korszak uralkodó gondolatai. Olyan korban például és olyan országban, ahol királyi hatalom, arisztokrácia és burzsoázia vetekszik az uralomért, ahol tehát az uralom megoszlik, uralkodó gondolatként a hatalommegoszlás tana[1] jelentkezik, amelyet immár „örök törvényként" mondanak ki. — A munka megosztása, amelyet már fentebb az eddigi történelem egyik fő hatalmaként leltünk fel, most az uralkodó osztály-

ban is nyilvánul mint a szellemi és anyagi munka megosztása, úgyhogy ezen az osztályon belül az egyik rész az illető osztály gondolkodóiként lép fel (az osztály aktív konceptív ideológusaiként, akik ez osztály önmagáról táplált illúziójának kialakítását teszik fő megélhetési águkká), míg a többiek ezekhez a gondolatokhoz és illúziókhoz inkább passzív és receptív módon viszonyulnak, mert ők a valóságban az aktív tagjai az osztálynak és kevesebb idejük van ahhoz, hogy saját magukról illúziókat és gondolatokat alkossanak. Ezen az osztályon belül az osztálynak ez a kettéhasadása még a két rész bizonyos szembehelyezkedéséig és ellenségességéig is fejlődhetik, ez azonban minden olyan gyakorlati összeütközésnél, amikor maga az osztály kerül veszélybe, magától megszűnik, s ekkor aztán még a látszata is eltűnik annak, mintha az uralkodó gondolatok nem az uralkodó osztály gondolatai lennének és ez osztály hatalmától megkülönböztetett hatalmuk volna. Forradalmi gondolatok létezése egy bizonyos korszakban már előfeltételezi egy forradalmi osztály létezését, amelynek előfeltételeiről már fentebb elmondottuk a szükségeset.

Ha mármost a történelmi folyamat felfogásában az uralkodó osztály gondolatait eloldozzuk magától az uralkodó osztálytól, ha önállósítjuk őket, ha megállunk ott, hogy egy korszakban ezek meg ezek a gondolatok uralkodtak, anélkül, hogy törődnénk e gondolatok termelésének feltételeivel és termelőikkel, ha tehát mellőzzük a gondolatok alapjául szolgáló egyéneket és világállapotokat, akkor például azt mondhatjuk, hogy abban a korban, amikor az arisztokrácia uralkodott, a becsület, hűség stb. fogalmai, a burzsoázia uralma alatt pedig a szabadság, egyenlőség stb. fogalmai uralkodtak.* Maga az uralkodó osztály átlagban ezt képzeli. Ez a történetfelfogás, amely minden történetíróban — kiváltképpen a XVIII. század óta — közös, szükségképpen arra a jelen-

* *[Áthúzva:]* Ezek az „uralkodó fogalmak" annál általánosabb és átfogóbb formát öltenek majd, minél inkább kényszerül az uralkodó osztály a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának érdekeként ábrázolni. Magának az uralkodó osztálynak átlagban az a képzete, hogy ezek a fogalmai uralkodnak, és csak annyiban különbözteti meg ezeket a régebbi korszakok uralkodó képzeteitől, hogy örök igazságoknak ábrázolja őket.

ségre bukkan, hogy egyre elvontabb gondolatok uralkodnak, vagyis olyan gondolatok, amelyek mindinkább az általánosság formáját öltik. Minden új osztály ugyanis, amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül, már csak azért is, hogy célját keresztülvigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat. A forradalmasító osztály, már csak azért is, mert egy *osztállyal* áll szemben, eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel, a társadalom teljes tömegeként jelenik meg az egyedüli, uralkodó osztállyal szemben.* Ezt azért teheti, mert kezdetben érdeke még valóban inkább összefügg valamennyi többi nem-uralkodó osztály közösségi érdekével, mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként. Győzelme tehát a többi, uralomra nem jutó osztályok számos egyénének is hasznára válik, de csak annyiban, hogy ezeknek az egyéneknek most módot ad az uralkodó osztályba való fölemelkedésre. Midőn a francia burzsoázia megdöntötte az arisztokrácia uralmát, ezáltal sok proletárnak lehetővé tette, hogy a proletariátus fölé emelkedjék, de csak amennyiben burzsoává vált. Ennélfogva minden új osztály csupán szélesebb bázison hozza létre az uralmát, mint amilyen az addig uralkodó osztályé volt, viszont később aztán annál élesebben és mélyebben fejlődik ki a nem-uralkodó osztályok ellentéte a most uralkodóval szemben. Mind a kettő feltételezi, hogy az új uralkodó osztály ellen folytatandó harc megint az eddigi társadalmi állapotok határozottabb, gyökeresebb tagadására tör, mintsem azt valamennyi eddigi uralomra törekvő osztály tehette.

Ez az egész látszat, mintha egy meghatározott osztály uralma

* *[Széljegyzet:]* (Az általánosság megfelel: 1. az osztálynak kontra rend, 2. a konkurrenciának, világérintkezésnek stb., 3. az uralkodó osztály nagyszámúságának, 4. a *közösségi* érdekek illúziójának — kezdetben ez az illúzió igaz —, 5. az ideológusok csatlakozásának és a munka megosztásának.)

csupán bizonyos gondolatok uralma lenne, természetesen magától véget ér, mihelyt egyáltalában az osztályok uralma nem lesz a társadalmi rend formája többé, mihelyt tehát nem szükséges többé egy különös érdeket általános érdeknek vagy „az általánost" uralkodónak feltüntetni . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 45—47. old.)

. . . Kell-e mélységes belátás annak megértéséhez, hogy az emberek életviszonyaival, társadalmi vonatkozásaival, társadalmi létével együtt megváltoznak képzeteik, nézeteik és fogalmaik, egyszóval tudatuk is?

Mi egyebet bizonyít az eszmék története, mint azt, hogy a szellemi termelés az anyagi termeléssel együtt alakul át? Valamely kor uralkodó eszméi mindenkor csak az uralkodó osztály eszméi voltak.

Beszélnek eszmékről, melyek egy egész társadalmat forradalmasítanak; ezzel csak azt a tényt mondják ki, hogy a régi társadalom méhében kialakultak egy újnak az elemei, hogy a régi életviszonyok felbomlásával karöltve jár a régi eszmék felbomlása.

Amikor az antik világ pusztulóban volt, az antik vallásokon győzedelmeskedett a keresztény vallás. Amikor a keresztény eszméket a XVIII. században legyűrték a felvilágosodás eszméi, a hűbéri társadalom haláltusáját vívta az akkor forradalmi burzsoáziával. A lelkiismereti és vallásszabadság eszméi csak a szabad konkurrencia uralmát fejezték ki a lelkiismeret* terén.

„Csakhogy" — mondják majd — „a vallási, erkölcsi, filozófiai, politikai, jogi stb. eszmék a történelmi fejlődés folyamán kétségtelenül módosultak. De a vallás, az erkölcs, a filozófia, a politika, a jog e változások közepette mindenkor fennmaradtak.

Vannak azonkívül örök igazságok, mint szabadság, igazságos-

* *Az 1872-es és az azt követő kiadásokban* lelkiismeret *helyett:* tudás. — *Szerk.*

ság stb., amelyek közösek valamennyi társadalmi állapotban. A kommunizmus azonban eltörli az örök igazságokat, eltörli a vallást, az erkölcsöt, ahelyett, hogy újjáalakítaná őket, ellentmond tehát minden eddigi történelmi fejlődésnek."

Mire redukálódik ez a vád? Az egész eddigi társadalom története osztályellentétekben mozgott, amelyek különböző korszakokban különböző alakot öltöttek.

De bárminő formát öltöttek is ezek az osztályellentétek, valamennyi elmúlt évszázad közös ténye az, hogy a társadalom egyik része kizsákmányolta a másikat. Ezért nem csoda, hogy mindezen századok társadalmi tudata, minden változatossága és különfélesége ellenére, bizonyos közös formákban mozog, olyan tudatformákban, melyek csak az osztályellentét teljes eltűnésével fognak egészen elenyészni.

A kommunista forradalom a leggyökeresebb szakítás a hagyományos tulajdonviszonyokkal, nem csoda, hogy fejlődése során a leggyökeresebben szakít a hagyományos eszmékkel . . .

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1847—1848.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 458—459. old.)

A TÁRSADALMI OSZTÁLY ÉS IRODALMI KÉPVISELŐI

. . . A szociáldemokrácia sajátos jellege abban foglalható össze, hogy demokratikus-republikánus intézményeket követel eszközként, nem ahhoz, hogy a két végletet, a tőkét és a bérmunkát megszüntesse, hanem ahhoz, hogy ellentétüket letompítsa és összhanggá változtassa. Bármily különböző rendszabályokat javasolnak is e cél elérésére, bármennyire felcicomázza is magát ez a cél többé-kevésbé forradalmi képzetekkel, a tartalom ugyanaz marad. Ez a tartalom pedig a társadalom megváltoztatása demokratikus úton, de a kispolgáriasság határain belül való megváltoztatása. Csak nem kell korlátolt módon azt képzelni, hogy a kispolgárság elvileg önző osztályérdeket akar keresztülvinni. Ellenkezőleg, azt hiszi, hogy felszabadulásának *különös* feltételei azok az *általános* feltételek, amelyek egyedül teszik lehetővé a modern társadalom megmentését és az osztályharc elkerülését. Éppoly kevéssé kell azt képzelni, hogy a demokrata képviselők mármost valamennyien szatócsok vagy ezeknek a rajongói. Műveltségük és egyéni helyzetük tekintetében olyan távol állhatnak tőlük, mint ég a földtől. Ami őket a kispolgár képviselőivé teszi, az az, hogy a fejükben nem jutnak túl azokon a korlátokon, amelyeken amaz az életben nem jut túl, hogy ezért ők az elméletben ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra kényszeríttetnek, amelyekre amazt kényszeríti a gyakorlatban az anyagi érdek és a társadalmi helyzet. Egyáltalában ez a viszonyuk valamely osztály *politikai* és *irodalmi képviselőinek* ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek.

Ebből a fejtegetésből magától értetődik, hogy amikor a hegypárt a rendpárttal folyton a köztársaságért és az úgynevezett emberi jogokért küzd, akkor a hegypárt végcélja nem a köztársaság, sem pedig az emberi jogok, éppoly kevéssé, ahogy egy hadsereg, amelyet meg akarnak fosztani fegyvereitől s amely ez ellen védekezik, nem azért lépett a harc mezejére, hogy a fegyverei birtokában maradjon . . .

Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. 1851—1852.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 131—132. old.)

A burzsoázia mindent áruvá tesz, tehát a történetírást is. Hozzátartozik a lényéhez, a létfeltételeihez, hogy minden árut meghamisítson: meghamisította a történetírást. És azt a történetírást fizetik a legjobban, amelyet leginkább a burzsoázia szellemében hamisítottak meg. Teste[2] Macaulay, aki ezért is elérhetetlen példaképe az ügyetlenebb G. Smithnek.

Engels: [„Írország története" töredékeiből.] 1870.
(Marx és Engels Művei. 16. köt. 462. old.)

A SZOCIOLÓGIAI SEMATIZMUS BÍRÁLATA

Igen tisztelt Uram![3]

Sajnos, nem tehetek eleget kívánságának és nem írhatok Önnek olyan levelet, amelyet Bahr úr ellen felhasználhatna. Ha ezt tenném, nyilvános polémiába keverednék vele, az ilyesmihez pedig valóban lopnom kellene az időmet. Ezért levelemet csak az Ön saját tájékoztatására írom.

Hozzáteszem még, hogy az, amit Ön északi nőmozgalomnak nevez, teljesen ismeretlen előttem; csak néhány Ibsen-drámát ismerek és egyáltalában nem tudom, vajon felelőssé tehető-e és milyen mértékben Ibsen a polgári és nyárspolgári női történtek többé-kevésbé hisztérikus ömlengéseiért.

Az a terület, amelyet nőmozgalomnak szoktak nevezni, különben is olyan tág, hogy egy levél keretében semmit sem lehet róla mondani, ami kimerítő, vagy némileg is kielégítő lenne. Csak az a bizonyos, hogy Marx sohasem „állhatott hozzá" a kérdéshez úgy, ahogy róla Brah úr feltételezi. Ilyen bolond nem volt.

Ami azt a kísérletét illeti, hogy materialista módon közelítse meg a kérdést, először is meg kell mondanom, hogy a materialista módszer a saját ellentétébe csap át, ha nem vezérfonalként használják a történelem tanulmányozásakor, hanem mint kész sablont, amelyhez hozzászabják a történelmi tényeket. És ha Bahr úr úgy véli, hogy Önt ezen a hibán rajtakapta, állításában alighanem van némi igazság.

Nyárspolgárság — Ön ebben az egyetlen kategóriában foglalja

össze egész Norvégiát mindenestül, ami ott történik, és erre a norvég nyárspolgárságra meggondolás nélkül átviszi a *német* nyárspolgárságról vallott nézeteit. Ennek azonban két tény áll útjában.

Először is: mikor a Napóleonon aratott győzelem egész Európában a reakciónak a forradalmon kivívott győzelmét jelentette és a forradalom már csak francia szülőföldjén keltett még mindig oly nagy félelmet, hogy a visszatérő legitim királyságtól polgári liberális alkotmányt csikart ki — Norvégia akkor olyan alkotmányt tudott magának kivívni, amely sokkal demokratikusabb volt, mint bármely másik az akkori Európában.

Másodszor: Norvégia az utóbbi húsz évben olyan irodalmi fellendülést ért meg, amilyennel vele egyidejűleg Oroszországon kívül egyetlen más ország sem dicsekedhet. Akár nyárspolgárok, akár nem, ezek az emberek sokkal többet tesznek másoknál és bélyegüket más irodalmakra is rányomják, nem utolsó sorban a németre is.

Ezek a tények szerintem arra figyelmeztetnek, hogy a norvég nyárspolgárságot közelebbről meg kell vizsgálni abból a szempontból, melyek a sajátosságai.

És akkor valószínűleg igen lényeges különbségeket fog észrevenni. Németországban a nyárspolgárság egy meghiúsult forradalom, egy megszakított, visszaszorított fejlődés gyümölcse, és sajátos, rendellenesen kialakult, gyáva, korlátolt, gyámoltalan, minden kezdeményezésre képtelen jellegét a harmincéves háborúban és az azt követő időben kapta — éppen amikor majdnem minden más nagy nép gyorsan föllendült. Ez a jellege akkor is megmaradt, amikor a történelem árja Németországot ismét magával sodorta; ez a jelleg annyira erős volt, hogy valamennyi többi német társadalmi rétegre is többé-kevésbé ráragadt mint általános német típus, míg végül ezeket a szűk korlátokat a mi munkásosztályunk áttörte. A német munkások leginkább éppen abban az értelemben „hazátlanok", hogy a nyárspolgári német korlátoltságot teljességgel lerázták magukról.

A német nyárspolgárság tehát nem normális történelmi fázis, hanem kiélezett torzkép, az elfajulás egy fajtája, éppúgy, ahogy a

lengyel zsidó a zsidók torzképe. Az angol, francia stb. kispolgár korántsem áll a némettel egyenlő színvonalon.

Norvégiában ellenben a kisparasztság és kispolgárság némi középpolgári keveredéssel — hasonló jelenséggel találkozunk a XVII. század Angliájában és Franciaországában — több évszázad óta a társadalom normális állapota. Itt nem arról van szó, hogy egy megfeneklett nagy mozgalom és egy harmincéves háború erőszakkal visszavetette a társadalmat elavult állapotokba. Az ország az elszigetelődés és a természeti feltételek következtében elmaradt, de állapota mindig termelési feltételeihez mért és ezért normális volt. Csak most legújabban lép fel itt-ott az országban valami egészen csekély nagyipar, de a tőkekoncentráció legerősebb emelty ű jének, a tőzsdének, nincs helye, aztán meg éppen a hatalmas méretű tengeri kereskedelem is konzerválóan hat. Mert míg mindenütt máshol a gőz kiszorítja a vitorlás hajókat, Norvégia hatalmasan kiépíti vitorlás hajózását és a világ második legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb vitorlás flottáját mondhatja magáénak, jobbadán kis- és középtulajdonosok birtokában, mint Angliában mondjuk 1720 körül. De a régi pangást így mégis kezdi némi mozgás felváltani, és nyilván ezt a mozgást fejezi ki az irodalmi föllendülés is.

A norvég paraszt *sohasem volt jobbágy*, és ez az egész fejlődésnek, akárcsak Kasztíliában, egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár a szabad paraszt ivadéka és ilyenformán *férfi* a lezüllött német nyárspolgárral szemben. Ugyanígy a norvég kispolgárnő is toronymagasan áll a német nyárspolgári feleség fölött. És akármilyen hibái vannak is pl. Ibsen drámáinak, elénk tükröznek egy világot, amely bár kis- és középpolgári, de mérhetetlenül különbözik a némettől, olyan világot, amelyben az embereknek még van jellemük és kezdeményező képességük és ha külföldi fogalmak szerint gyakran furcsán is, de önállóan cselekszenek. Ami engem illet, az ilyesmit szeretem előbb alaposan megismerni, mielőtt ítéletet mondok róla.

Hogy egyébként visszatérjek a már említett birkára, ti. Bahr úrra, csodálom, hogy az emberek Németországban olyan szörnyen ünnepélyesen kezelik egymást. Úgy látszik, tréfa és humor tilo-

sabb, mint valaha, és az unalmasság állampolgári kötelesség. Máskülönben bizonyára Ön is kissé közelebbről megtekintené Bahr úr „nőjét", akiről le van hántva minden, ami „történelmileg alakult". Történelmileg alakult a bőre, mert vagy fehérnek, vagy feketének, sárgának, barnának vagy vörösnek kell lennie — emberi bőre tehát nem lehet. Történelmileg alakult a haja, akár göndör vagy gyapjas, akár fürtös vagy merev, akár fekete, vörös vagy szőke. Tilos tehát emberi hajat viselnie. Mi marad tehát, ha mindent, ami történelmileg alakult, szőröstül-bőröstül lehántott róla és „megmutatkozik maga a nő"? Ugyan mi mutatkozik meg? Egyszerűen a nősténymajom, anthropopitheca, és ezt ám vegye Bahr úr az ágyába, „teljesen kézzelfoghatóan és átláthatóan", valamennyi „természetes ösztönével" együtt...

Engels — P. Ernsthez. 1890. VI. 5.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 54—57. old.)

A TÖRTÉNELMI HAGYOMÁNY ÉS ELLENTMONDÁSAI

. . . Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára. És éppen amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy magukat és a dolgokat átalakítsák, hogy valami még soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válság-korszakokban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi, tiszteletreméltó álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet. Így Luther például Pál apostolnak álcázta magát, az 1789—1814-es forradalom felváltva római köztársaságnak és római császárságnak kendőzte magát, és az 1848-as forradalom nem tudott jobbat, mint hol 1789-nek, hol 1793—95 forradalmi hagyományának a parodizálását. Így fordítja vissza a kezdő, aki új nyelvet tanult meg, azt mindig az anyanyelvére, de az új nyelv szellemét csak akkor sajátította el, és szabadon csak akkor tudja e nyelvet alkalmazni, amikor már visszaemlékezések nélkül mozog benne és használata közben megfeledkezik öröklött nyelvéről.

E világtörténelmi halottidézések szemügyre vételekor azonnal megmutatkozik egy kirívó különbség. Camille Desmoulins, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napóleon, a régi francia forradalom hősei, valamint pártjai és tömegei a római jelmezben és a római frázisokkal koruk feladatát hajtották végre — a modern *polgári*

társadalom felszabadítását, illetve e társadalom létrehozását. Míg az előbbiek a feudális talajt zúzták darabokra és a rajta termett feudális fejeket kaszálták le, Napóleon Franciaországon belül megteremtette azokat a feltételeket, amelyek között először vált lehetővé a szabad konkurrencia kifejlődése, a felparcellázott földtulajdon kiaknázása, a nemzet felszabadult ipari termelőerejének kihasználása, a francia határokon túl pedig mindenütt elsöpörte a feudális alakulatokat, amennyire ez szükséges volt ahhoz, hogy a franciaországi polgári társadalomnak az európai szárazföldön megfelelő, korszerű környezetet teremtsen. Mihelyt az új társadalmi formáció létrejött, eltűntek az özönvíz előtti óriások s velük az újra feltámadott rómaiasság — a Brutusok, a Gracchusok, a Publicolák, a tribunok, a szenátorok és maga Caesar. A polgári társadalom a maga józan valóságában megszülte igazi tolmácsait és szóvivőit a Say-kben, a Cousinokban a Royer-Collard-okban, a Benjamin Constant-okban és a Guizot-kban; valódi hadvezérei az irodai pult mögött ültek, politikai fejük pedig XVIII. Lajos hájfeje volt. Ez a társadalom, melyet a gazdagság termelése és a konkurrencia békés harca teljesen lekötött, már nem értette meg, hogy a római kor kísértetei őrizték bölcsőjét. De bármily kevéssé hősies is a polgári társadalom, mégis hősiességre, önfeláldozásra, terrorra, polgárháborúra és népek csatáira volt szükség ahhoz, hogy világra jöjjön. S gladiátorai a római köztársaság klasszikusan szigorú hagyományaiban lelték meg azokat az eszményeket és művészi formákat, azokat az önámításokat, amelyekre szükségük volt, hogy harcaik polgárian korlátolt tartalmát önmaguk előtt elrejtsék és szenvedélyüket a nagy történelmi tragédia magaslatán tartsák. Így kölcsönzött ki egy másik fejlődési fokon, egy évszázaddal korábban, Cromwell és az angol nép az Ótestamentumból nyelvet, szenvedélyeket és illúziókat a maga polgári forradalma számára. Amikor elérték a valódi célt, amikor végrehajtották az angol társadalom polgári átalakítását, Habakukot kiszorította Locke.

A halottfeltámasztás ezekben a forradalmakban tehát az új harcok felmagasztalására szolgált, nem pedig a régiek parodizálására; arra, hogy az adott feladatot a képzeletben eltúlozzák,

nem arra, hogy a valóságban történő megoldásuk elől visszameneküljenek; arra, hogy újra rátaláljanak a forradalom szellemére, nem pedig, hogy kísértetét újból járkáltassák . . .

Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. 1851—1852.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 105—106. old.)

. . . Hogy a római hagyaték elsajátítása eredetileg (és a jogászok tudományos belátásának figyelembevételével még ma is) félreértésen alapul, azt bebizonyítottad.[4] Ebből azonban korántsem következik, hogy ez a hagyaték *modern* formájában — a római jog akármilyen félreértésével idomítják is a mostani jogászok a maguk céljaira — a *félreértett* római hagyaték. Különben azt lehetne mondani, hogy egy régebbi korszak minden vívmánya, amelyet egy későbbi korszak elsajátít, a *félreértett régi*. Az pl. bizonyos, hogy a hármas egység, ahogyan a XIV. Lajos korabeli francia drámaírók elméletileg kialakítják, a görög dráma (és a görög drámát képviselő Arisztotelész) félreértésén alapul.[5] Másrészt ugyanilyen bizonyos, hogy a franciák a görögöket pontosan úgy értették, ahogyan az ő saját művészeti szükségletüknek megfelelt, s ezért még sokáig ragaszkodtak ehhez az úgynevezett „klasszikus" drámához akkor is, amikor Dacier és mások már helyesen tolmácsolták nekik Arisztotelészt. Vagy hogy az összes modern alkotmányok nagyrészt a *félreértett* angol alkotmányon alapulnak, és éppen azt veszik át mint lényegest, ami az angol alkotmányban a hanyatlás jele és ma már csak *forma szerint*, per abusum* áll fenn Angliában, mint pl. az úgynevezett felelős *kabinet*. A félreértett forma éppen az általános, és a társadalom egy adott fejlődési fokán általános használatra alkalmas forma . . .

Marx—F. Lassalle-hoz. 1861. VII. 22.
(Marx és Engels: Művészet, irodalom. 1946. 41. old.)

* — visszaélésként — *Szerk.*

A KÜLÖNFÉLE KULTÚRFORMÁK EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉSÉRŐL

(TUDOMÁNY, TECHNIKA, MŰVÉSZET)

6. *Az anyagi termelés fejlődésének egyenlőtlen viszonya pl. a művészihez.* Egyáltalában a haladás fogalmát nem szabad a szokásos elvonatkoztatásban felfogni. Modern művészet stb. Ennek az aránytalanságnak még nincs olyan súlya és nincs olyan nehézsége a felfogás szempontjából, mint magukon a gyakorlati-társadalmi viszonyokon belül. Pl. a művelődés esetében. A United States* viszonya Európához. A tulajdonképpeni nehéz pont azonban, amelyet itt tárgyalni kell, az, hogy a termelési viszonyok mint jogviszonyok hogyan indulnak egyenlőtlen fejlődésnek. Tehát pl. a római magánjog (a büntető- és közjogban kevésbé ez a helyzet) viszonya a modern termeléshez.

7. *Ez a felfogás szükségszerű fejlődésként jelenik meg.* De jogosultsága van a véletlennek. Hogyan. (A szabadság egyebek között szintén.) (A közlekedési eszközök behatása. Világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem — eredmény.)

8. *A kiindulópont természetesen a természeti meghatározottság;* szubjektíve és objektíve. Törzsek, fajok stb.

1. A művészet esetében ismeretes, hogy annak meghatározott virágzási korszakai korántsem állnak arányban a társadalom általános fejlődésével, tehát a társadalom szervezetének anyagi alapzatával, mintegy csontvázával sem. Pl. a görögök a modernekkel összehasonlítva, vagy akár Shakespeare. Sőt, a művészet bizonyos formáiról, pl. az eposzról elismerik, hogy világkorszakot

* — Egyesült Államok — *Szerk.*

alkotó, klasszikus alakjukban soha nem hozhatók létre, mihelyt a művészeti termelés mint olyan megkezdődik; tehát hogy a művészet területén belül még bizonyos jelentős megformálások is a művészeti fejlődésnek csak fejletlen fokán lehetségesek. Ha ez a helyzet magának a művészetnek a területén belül a különböző műfajok viszonyában, akkor már kevésbé feltűnő, hogy ez a helyzet a művészet egész területének a társadalom általános fejlődéséhez való viszonyában is. A nehézség csak ezeknek az ellentmondásoknak az általános felfogásában áll. Mihelyt sajátosítjuk őket, már magyarázatot is nyertek.

Vegyük pl. a görög művészet és azután Shakespeare viszonyát a jelenkorhoz. Ismeretes, hogy a görög mitológia nemcsak arzenálja a görög művészetnek, hanem talaja. A természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amely a görög fantáziának és ennélfogva a görög [mitológiának] is alapjául szolgál, lehetséges-e ez a szelfaktorok*, vasutak, mozdonyok és elektromos távírók korában? Hol marad Vulcanus a Roberts & Co.-hoz, Juppiter a villámhárítóhoz és Hermész a Crédit mobilierhez képest? Minden mitológia a képzeletben és a képzelettel küzdi le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket; eltűnik tehát a felettük szerzett valóságos uralommal. Mi lesz Famából a Printinghouse Square mellett?[6] A görög művészet előfeltételezi a görög mitológiát, vagyis azt, hogy magát a természetet és a társadalmi formákat tudattalan művészi módon már feldolgozta a népi fantázia. Ez a görög művészet anyaga. Nem bármely tetszőleges mitológia, azaz a természetnek (itt mindent, ami tárgyi, tehát a társadalmat is beleértve) nem bármely tetszőleges tudattalan művészi feldolgozása. Az egyiptomi mitológia sohasem lehetett [volna] a görög művészet talaja vagy anyaöle. De mindenesetre *valamilyen* mitológia. Tehát semmiképpen sem olyan társadalmi fejlődés, amely kizár minden mitologikus viszonyt a természethez, minden mitologizáló viszonyt hozzá; amely tehát a mitológiától független fantáziát követel a művésztől.

* — önműködő fonógépek — *Szerk.*

Más oldalról: lehetséges-e Akhilleusz a puskapor és ólom, vagy egyáltalában az „Iliasz" a nyomdaprés vagy éppen a nyomógép korában? Nem hallgat-e el a rege, a monda és a múzsa szükségképpen a sajtóprés zajában, nem tűnnek-e el tehát az epikus költészet szükséges feltételei?

De a nehézség nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség az, hogy számunkra még ma is műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mércéül és elérhetetlen példaképül számítanak.

A férfi nem válhatik újra gyermekké, csak gyerekessé. De nem gyönyörködik-e a gyermek naivitásában, és nem kell-e magának is egy magasabb fokon arra törekednie, hogy a gyermek igazságát reprodukálja? Nem a gyermeki természetben éled-e fel minden korszakban a korszak saját jellege a maga természetes igazságában? Miért ne volna az emberiség történelmi gyermekkorának, ott, ahol legszebben kibontakozott, mint soha vissza nem térő foknak örök varázsa? Vannak neveletlen gyermekek és koravén gyermekek. Az ókori népek közül sokan tartoznak ebbe a kategóriába. Normális gyermekek a görögök voltak. Művészetüknek reánk gyakorolt varázsa nem áll ellentmondásban azzal a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen kisarjadt. Sőt, annak eredménye, és elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy az éretlen társadalmi feltételek, amelyek között keletkezett — és csakis ezek között keletkezhetett — soha vissza nem térhetnek.

Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. 1857.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 174—176. old.)

MÁSODIK RÉSZ

A MŰVÉSZET AZ OSZTÁLYTÁRSADALOMBAN

A MŰVÉSZI ÉRZÉK TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE

... Látjuk, hogy az *ipar* története és az ipar létrejött *tárgyi* létezése az *emberi lényegi erők nyitott* könyve, az érzékileg előttünk levő emberi *lélektan*, amelyet eddig nem az ember *lényegével* való összefüggésében, hanem mindig csak egy külső hasznossági vonatkozásban fogtak fel, mert — az elidegenülésen belül mozogva — csak az ember általános létezését, a vallást, vagy a történelmet a maga elvont-általános lényegében, mint politikát, művészetet, irodalmat stb., tudták felfogni az emberi lényegi erők valóságaként és *emberi nembeli aktusokként*. A *közönséges, anyagi iparban* (— amelyet éppúgy fel lehet fogni amaz általános mozgás részeként, mint ahogy magát az általános mozgást fel lehet fogni az ipar *különös* részeként, minthogy minden emberi tevékenység eddig munka, tehát ipar, önmagától elidegenült tevékenység volt —) *érzéki, idegen, hasznos tárgyak* formájában, az elidegenülés formájában, az ember *tárgyiasult lényegi erői* állnak előttünk. Az olyan *lélektan*, amely előtt ez a könyv, tehát éppen a történelem érzékileg legjelenvalóbb, leghozzáférhetőbb része csukva van, nem válhatik valóságos tartalmas és *reális* tudománnyá ...

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(74. old.)

Hogy az elméleti rejtélyek megoldása mennyire gyakorlati feladat és gyakorlatilag közvetített, hogy az igazi gyakorlat a feltétele egy valóságos és pozitív elméletnek, az megmutatkozik pl. a *fetisizmuson*. A fétisimádó érzéki tudata más, mint a görögé, mert érzéki létezése még más. Az érzék és szellem közötti elvont ellenségesség szükségszerű, ameddig a természet iránti emberi érzéket, a természet emberi érzékét, tehát az *ember természetes* érzékét is az ember saját munkája még nem termelte ki . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(84—85. old.)

. . . Láttuk. Az ember csak akkor nem veszti el magát tárgyában, ha az számára mint *emberi* tárgy vagy tárgyi ember lesz. Ez csak akkor lehetséges, ha az számára mint *társadalmi* tárgy, ő maga a maga számára mint társadalmi lény, a társadalom pedig e tárgyban mint érte-való lényeg lesz.

Amennyiben ezért az ember számára a társadalomban egyfelől a tárgyi valóság mindenütt mint az emberi lényegi erők valósága, mint emberi valóság és ennélfogva *saját* lényegi erőinek valósága lesz, annyiban az összes *tárgyak* mint sajátmaga *tárgyiasulása*, mint egyéniségét igazoló és megvalósító tárgyak, mint az *ő* tárgyai lesznek számára, azaz tárgy *ő maga* lesz. Hogy *hogyan* lesznek számára mint az övéi, az a *tárgy természetétől* és a *nekik* megfelelő *lényegi erő* természetétől függ; mert éppen e viszony *meghatározottsága* alkotja az igenlés különös, *valóságos* módját. A *szem* számára másképp lesz egy tárgy, mint a *fül* számára, és a szem tárgya *maga* másvalami, mint a *fülé*. Minden lényegi erő sajátságossága éppen *sajátságos lényege*, tehát tárgyiasulásának, *tárgyilag valóságos*, eleven *létének* is sajátságos módja. Nemcsak a gondolkodásban, hanem az *összes* érzékekkel igenlődik ezért az ember a tárgyi világban.

Másfelől, szubjektíve felfogva: Mint ahogy csak a zene ébreszti fel az ember zenei érzékét, mint ahogy a zeneietlen fül számára *nincs* értelme a legszebb zenének sem, nem tárgy a számára,

mert az én tárgyam csak az én lényegi erőim egyikének igazolása lehet, tehát csak úgy lehet az én számomra, mint ahogy az én lényegi erőm mint magáért-való szubjektív képesség van, mert egy tárgy értelme számomra (csak egy neki megfelelő érzék [Sinn] számára van értelme [Sinn]) éppen annyira terjed, amennyire az *én* érzékem terjed, ezért a társadalmi ember *érzékei más* érzékek, mint a nem-társadalmié; csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képeződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem, egyszóval emberi élvezetekre képes *érzékek*, olyan érzékek, amelyek *emberi* lényegi erőkként igazolódnak. Mert nemcsak az öt érzék, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarat, szeretet stb.), egyszóval az *emberi* érzék, az érzékek emberi volta csak a *maga* tárgyának létezése által, az *emberiesült* természet által van. Az öt érzék *kiképeződése* az egész eddigi világtörténelemnek munkája. Az *érzéknek*, amely a nyers gyakorlati szükséglet foglya, csak *korlátolt* értelme is van. A kiéhezett ember számára nem egzisztál az étel emberi formája, hanem csak ételként való elvont létezése; éppúgy elé kerülhetne legnyersebb formájában, s nem lehet megmondani, miben különbözik ez a táplálkozási tevékenység az *állati* táplálkozási tevékenységtől. A gondterhelt, szükséglettel bíró embernek nincs érzéke a legszebb színjáték iránt sem; az ásványárus csak a kereskedelmi értéket látja, de nem az ásvány szépségét és sajátságos természetét; nincs mineralógiai érzéke; tehát az emberi lényeg tárgyiasulása kell mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben ahhoz, hogy az ember *érzékét emberivé* tegye, mind pedig ahhoz, hogy megteremtse az emberi és természeti lényeg egész gazdagsága számára megfelelő *emberi érzéket* . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(72—74. old.)

A MUNKA SZEREPE A MŰVÉSZET KELETKEZÉSI FOLYAMATÁBAN

. . . A műveletek, melyekhez elődeink a majomtól az emberhez való átmenetben sok évezred folyamán fokozatosan megtanulták kezüket hozzáidomítani, ennélfogva eleinte csak nagyon egyszerűek lehettek. A legalacsonyabb fokon álló vademberek, még azok is, akiknél egy inkább állati állapotra való visszaesést és egyidejű testi visszafejlődést tételezhetünk fel, még mindig sokkal magasabban állnak, mint ezek az átmeneti lények. Mígnem emberkéz az első kovakövet késsé feldolgozta, olyan hosszú időszakok telhettek el, melyekhez képest az előttünk ismert történelmi idő jelentéktelennek tűnik. De a döntő lépés megtörtént: *a kéz szabaddá vált* és most már új meg új jártasságokat szerezhetett meg, az ezzel megszerzett nagyobb hajlékonyság pedig öröklődött és gyarapodott nemzedékről nemzedékre.

Ily módon a kéz nemcsak szerve a munkának, hanem *annak terméke is*. Csak munka révén, az egyre újabb műveletekhez való hozzáidomulás révén, az izmok, szalagok és — hosszabb időközök során — a csontok ezáltal megszerzett különleges kiképződésének átöröklése révén és ennek az öröklött kifinomulásnak új, mind bonyolultabb műveletekre való folyton megújuló alkalmazása révén tett szert az emberkéz a tökéletességnek arra a magas fokára, amelyen Raffaello festményeit, Thorvaldsen szobrait, Paganini zenéjét elővarázsolhatta . . .

Engels: A munka része a majom emberré válásában. 1876.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 450. old.)

MŰVÉSZI ALKOTÓMUNKA ÉS ESZTÉTIKAI ÉSZLELÉS

3. A termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is szolgáltat az anyagnak. Amikor a fogyasztás első természeti nyerseségéből és közvetlenségéből kilép — és az ezen a fokon való veszteglés maga is még a termé-

szeti nyerseségben megrekedő termelés eredménye volna —, őt magát is mint törekvést a tárgy közvetíti. A tárgy iránt érzett szükségletet a tárgy észlelése alkotta meg. A műtárgy — ugyanígy minden más termék — műértő és a szépség élvezésére képes közönséget alkot. A termelés tehát nemcsak tárgyat termel a szubjektum számára, hanem szubjektumot is a tárgy számára . . .

Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. 1857.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 159. old.)

MUNKAMEGOSZTÁS ÉS TÁRSADALMI TUDAT

. . . A nyelv olyan régi, mint a tudat — a nyelv *maga* a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből keletkezik. Ahol viszony létezik, ott az számomra létezik, az állat nem *„viszonyul"* semmihez és egyáltalában nem viszonyul. Az állat számára másokhoz való viszonya nem viszonyként létezik. A tudat tehát már eleve társadalmi termék és az is marad, ameddig emberek egyáltalában léteznek. A tudat eleinte természetesen csupán a *legközelebbi* érzéki környezetről való tudat és a maga tudatára ébredő egyénen kívüli más személyekkel és dolgokkal való korlátolt összefüggés tudata; egyidejűleg tudata a természetnek, amely kezdetben teljesen idegen, mindenható és megtámadhatatlan hatalomként lép szembe az emberekkel, amelyhez az emberek teljesen állati módon viszonyulnak, amely félelmet ébreszt bennük, mint az állatban, és ily módon a természetnek tisztán állati tudata (természetvallás) — éppen azért, mert a természet még alig ment át történelmi módosításon; másrészt megvan annak a szükségszerűségnek a tudata, hogy a környező egyénekkel kapcsolatba kell lépni, annak a tudatnak kezdete, hogy az ember egyáltalában társadalomban él. Ez a kezdet éppolyan állati, mint e fok társadalmi élete maga, pusztán csordatudat, s az ember itt a birká-

tól csak abban különbözik, hogy tudata helyettesíti az ösztönt, vagy hogy ösztöne tudatos. Itt mindjárt láthatjuk: Ezt a természetvallást vagy ezt a természethez való meghatározott viszonyulást a társadalmi forma szabja meg és megfordítva. Itt, mint mindenütt, kiviláglik természet és ember azonossága oly módon is, hogy az embereknek a természethez való korlátolt viszonya megszabja az emberek korlátolt viszonyát egymáshoz, és egymáshoz való korlátolt viszonyuk a természethez való korlátolt viszonyukat. E birkatudat vagy törzsi tudat további fejlődése és kialakulása a termelékenység fokozódásának, a szükségletek szaporodásának és a mindkettő alapjául szolgáló népességszaporulatnak a következménye. Ezzel kifejlődik a munka megosztása, amely eredetileg nem volt más, mint a munkának a nemi aktusban való megosztása, majd a munkának olyan megosztása, amely természetes képesség (például testi erő), szükségletek, véletlenek stb. stb. által önmagától vagy „természetadta módon" jön létre. A munka megosztása csak attól a pillanattól válik valóban megosztássá, amikor bekövetkezik az anyagi és szellemi munka megosztása.* Ettől a pillanattól kezdve a tudat valóban azt képzel*heti*, hogy valami más, mint a fennálló gyakorlat tudata, hogy *valóságosan* képzelhet [vorstellen] valamit anélkül, hogy valami valóságosat képviselne [vorstellen] — ettől a pillanattól kezdve a tudatnak módjában áll, hogy emancipálja magát a világtól és áttérjen a „tiszta" elmélet, teológia, filozófia, erkölcs stb. kialakítására. De még ha ez az elmélet, teológia, filozófia, erkölcs stb. ellentmondásba kerül is a fennálló viszonyokkal, ez csak azért történhetik, mert a fennálló társadalmi viszonyok ellentmondásba kerültek a fennálló termelőerővel — ami egyébként a viszonyok egy meghatározott nemzeti körében azért is történhetik, mert az ellentmondás nem ebben a nemzeti környezetben, hanem eme nemzeti tudat és a többi nemzet gyakorlata között, tehát egy nemzet nemzeti és általános tudata között lép fel.

Egyébként teljesen egyre megy, mihez kezd a tudat egy szál

* *[Széljegyzet:]* Ezzel egybeesik az ideológusok első formája — *papok.*

magában; ebből az egész szemétből csak arra az egy eredményre jutunk, hogy ez a három mozzanat, a termelőerő, a társadalmi állapot és a tudat egymással ellentmondásba kerülhet és kell kerülnie, mert a *munka megosztásával* adva van annak lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység — hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson, az pedig, hogy ne kerüljenek ellentmondásba, csak úgy lehetséges, ha a munka megosztását ismét megszüntetik. Egyébként magától értetődik, hogy a „kísértetek", „kötelékek", „magasabb lény", „fogalom", „aggályosság" látszólag csak az elszigetelt egyén idealisztikus szellemi kifejezése, képzete, azoknak a nagyon is empirikus béklyóknak és korlátoknak képzete, amelyeken belül az élet termelési módja és az azzal összefüggő érintkezési forma mozog.

A munka megosztásával, amelyben mindezek az ellentmondások adva vannak és amely a maga részéről ismét a munkának a családban való természetadta megosztásán és a társadalomnak egyes, egymással ellentett családokra való szétválásán nyugszik, egyidejűleg az *elosztás* is adva van, mégpedig a munkának és termékeinek mind mennyiségre, mind minőségre *egyenlőtlen* elosztása, tehát a tulajdon, amelynek a családban, ahol a nő és a gyermekek a férfi rabszolgái, megvan már a csírája, az első formája. A családban levő, persze még nagyon kezdetleges, latens rabszolgaság az első tulajdon, amely egyébként itt már tökéletesen megfelel a modern közgazdászok definíciójának, amely szerint a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezés. Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések — az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki. — A munka megosztásával továbbá egyszersmind adva van az ellentmondás az egyes egyén vagy az egyes család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén közösségi érdeke között; ez a közösségi érdek pedig nem csupán a képzetben létezik, mint valami „általános", hanem mindenekelőtt a valóságban, mint azoknak az egyéneknek kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik . . .

. . . És végül a munka megosztása mindjárt annak is első példája, hogy ameddig az emberek a természetadta társadalomban vannak, ameddig tehát létezik a hasadás a különös és közös érdek között, ameddig tehát a tevékenység megosztása nem önkéntes, hanem természetadta, addig az ember saját tette egy számára idegen, vele szembenálló hatalommá válik, amely őt leigázza, ahelyett, hogy ő uralkodnék felette. Amint ugyanis a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni; vadász, halász vagy pásztor vagy kritikai kritikus, és annak kell maradnia, ha nem akarja az élet fenntartásához szükséges eszközöket elveszíteni — a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadásszam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja — anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék. A társadalmi tevékenységnek ez a megrögződése, az, hogy saját termékünk dologi hatalommá szilárdul felettünk, kinő ellenőrzésünk alól, keresztülhúzza várakozásainkat, semmivé teszi számításainkat — ez az egyik fő mozzanat az eddigi történelmi fejlődésben . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 31—33., 34. old.)

A MUNKAMEGOSZTÁS ELNYOMORÍTÓ HATÁSA. A MANUFAKTÚRA

. . . Bizonyos szellemi és testi elnyomorodás elválaszthatatlan még a társadalom egészén belüli munkamegosztástól is. Minthogy azonban a manufaktúra-időszak a munkaágak e társadalmi széthasítását sokkal tovább viszi, másrészt a rá nézve sajátságos

megosztással először ragadja meg az egyént életének gyökerénél, ezért először ez az időszak szolgáltat anyagot és ösztönzést az *ipari kórtanhoz**.

„Egy embert felosztani annyit tesz, mint kivégezni, ha rászolgál a halálos ítéletre, orvul meggyilkolni, ha nem szolgál rá. A munka felosztása egy nép meggyilkolása"** . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(12. fej. 340—341. old.)

SZELLEMI ÉS FIZIKAI MUNKA A KAPITALISTA TÁRSADALOMBAN

. . . Mint az egyszerű *kooperációban*, a *manufaktúrában* is a funkcionáló munkaszervezet a *tőke* egyik *létezési formája*. A sok egyéni részmunkásból összetett társadalmi termelési mechanizmus a tőkés tulajdonában van. A munkák kombinációjából eredő termelőerő ezért a *tőke termelőerejeként* jelenik meg. A tulajdonképpeni manufaktúra nemcsak hogy a tőke parancsnoklása és

* *Ramazzini*, a gyakorlati orvostudomány professzora Páduában, 1713-ban tette közzé „De morbis artificum" c. művét, amelyet 1781-ben lefordítottak franciára, 1841-ben újra kinyomtattak az „Encyclopédie des sciences médicales. Auteurs classiques"-ban (7me discours). A nagyipar időszaka a Ramazzini munkásbetegség-katalógusát természetesen nagyon megnövelte. Lásd többek között „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le *dr. A. L. Fonteret*". Párizs 1858, és *[Rohatzsch, R. H.:]* „Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind". 6 köt. Ulm 1860. 1854-ben a *Society of Arts* az ipari kórtan ügyében vizsgáló bizottságot nevezett ki. Az e bizottság által összegyűjtött okmányok listája a „Twickenham Economic Museum" katalógusában található. Nagyon fontos a hivatalos „Reports on Public Health" anyaga. Lásd továbbá *Eduard Reich, M. D.:* „Über die Entartung des Menschen". Erlangen 1868.

** *D. Urquhart:* „Familiar Words". London 1855. 119. old. *Hegelnek* igen eretnek nézetei voltak a munkamegosztásról. „Művelt embereken mindenekelőtt az olyanok érthetők, akik mindent meg tudnak csinálni, amit mások tesznek" — mondja Jogfilozófiájában. *[Hegel:* „Grundlinieu der Philosophie des Rechts". 3. rész, 2. szakasz, 187. §, 2. kiad. Berlin 1840. 247. old.]

fegyelme alá veti a korábban önálló munkást, hanem ezenfelül *hierarchikus* tagozódást is teremt maguk a munkások között. Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjaiban forradalmasítja, és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelőtörekvések és -képességek egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban[7] csak azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék. A különös részmunkákat nemcsak különböző egyének között *osztják el*, hanem magát az egyént is felosztják, egy részmunka önműködő gépezetévé változtatják*, és valóra váltják Menenius Agrippa ízetlen meséjét[8], amely az embert saját teste puszta töredékeként ábrázolja**. A munkás eredetileg azért adja el munkaerejét a tőkének, mert hiányzanak az *anyagi eszközei* egy áru *termeléséhez*, most viszont maga az *egyéni munkaereje* mondja fel a szolgálatot, mihelyt nem adják el a tőkének. Az egyéni munkaerő már csak olyan összefüggésben funkcionál, amely csupán eladása *után* létezik, a tőkés műhelyében. Mivel a manufaktúramunkás természeti adottságában képtelenné vált arra, hogy valami önálló dolgot végezzen, termelőtevékenységet már csak mint a tőkés műhelyének *tartozéka* fejt ki.*** Miként a kiválasztott népnek homlokára volt írva, hogy Jehova tulajdona, úgy a munkameg-

* *Dugald Stewart* a manufaktúramunkásokat „a munka részleteinek elvégzésére alkalmazott . . . eleven automatáknak" nevezi. („Works". Kiadta Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855. VIII. köt. „Lectures etc." 318. old.)

** A koralloknál minden egyén valóban az egész csoport gyomra. De tápanyagot juttat a csoportnak ahelyett, hogy, mint a római patrícius, elszedné tőle.

*** „Az olyan munkás, akinek egy egész mesterség van a kezében, mindenütt hozzáfoghat ipara gyakorlásához, és megkeresheti az eszközöket megélhetéséhez: a másik (a manufaktúramunkás) csak *tartozék*, akinek, társaitól elválasztva, nincs többé sem képessége, sem függetlensége, és aki kénytelen elfogadni azt a törvényt, amelyet ráerőszakolni jónak látnak." *(Storch:* „Cours d'économie politique". Péterváry kiadás, 1815. I. köt. 204. old.)

osztás a manufaktúramunkásra rüti a jegyet, amely a tőke tulajdonává bélyegzi.

Az ismeretek, az értelem és az akarat, amelyeket az önálló paraszt vagy kézműves, ha csak kis méretben is, de kifejleszt — miként a vadember a háború egész művészetét személyi fortélyként gyakorolja —, most már csak a műhely egésze számára szükségesek. A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az *koncentrálódik* velük szemben a tőkében.* A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik eredménye az, hogy az anyagi termelési folyamat *szellemi potenciáit* mint *idegen tulajdont* és mint rajtuk *uralkodó hatalmat* szembeállítja a részmunkásokkal. Ez az *elválási folyamat* elkezdődik az egyszerű kooperációban, ahol a tőkés az egyes munkásokkal szemben a társadalmi munkaszervezet egységét és akaratát képviseli. Kifejlődik a manufaktúrában, amely a munkást részmunkássá csonkítja. Kiteljesedik a nagyiparban, amely a *tudományt* mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja, és a tőke szolgálatába hajtja.**

A manufaktúrában az összmunkásnak és ezért a tőkének társadalmi termelőerőben való meggazdagodása a munkás egyéni termelőerőkben való elszegényedését feltételezi. „A tudatlanság szülőanyja az iparnak, akárcsak a babonának. A gondolkodás és a képzelőerő alá van vetve a tévedésnek, de a láb vagy a kéz mozgatásának megszokása sem az egyiktől, sem a másiktól nem függ. A manufaktúrák tehát ott virágzanak a leginkább, ahol a leginkább megszabadulnak a szellemtől, oly módon, hogy a műhelyt *egy gépnek lehet tekinteni, melynek részei emberek.*"*** Valóban, a

* *A. Ferguson:* „History of Civil Society". 281. old.: „Az egyik megnyerhette azt, amit a másik elvesztett."

** „A tudás embere és a termelőmunkás messze el vannak választva egymástól, és a tudomány, ahelyett, hogy a munkás kezében a munkás saját termelőerőit őneki magának szaporítaná, csaknem mindenütt szembefordult vele . . . Az ismeret olyan szerszámmá lesz, mely alkalmas arra, hogy a munkától elválasszák, és vele szembeszegezzék." *(W. Thompson:* „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth". London 1824. 274. old.)

*** *A. Ferguson:* „History of Civil Society". 280. old.

XVIII. század közepén egyes manufaktúrák bizonyos egyszerű műveletekre, amelyek azonban gyári titkok voltak, előszeretettel alkalmaztak félkegyelműeket* . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(12. fej. 338—339. old.)

A MUNKA KÜLSŐVÉ-IDEGENNÉ VÁLÁSA ÉS A MUNKÁS HELYZETE A KAPITALISTA TÁRSADALOMBAN

. . . [A kapitalista] a munkást érzéketlen és szükséglet nélküli lénnyé teszi, mint ahogy tevékenységét minden tevékenységtől való tiszta elvonatkoztatássá teszi; a munkás minden *fényűzése* ennélfogva elvetendőnek jelenik meg a szemében és mindaz, ami túlmegy a legeslegelvontabb szükségleten — akár mint passzív élvezet, akár mint tevékenységnyilvánítás —, a szemében fényűzésnek jelenik meg. A nemzetgazdaságtan, a *gazdagságnak* ez a tudománya ezért egyszersmind a lemondás, a koplalás, a *megtakarítás* tudománya, s valóban oda jut, hogy az embernek még a tiszta *levegő* vagy a fizikai *mozgás szükségletét* is *megtakarítja*. A csodálatos ipar e tudománya egyszersmind az *aszkézis* tudománya, és igazi eszménye az *aszketikus*, de *uzsorás* fösvény és az *aszketikus*, de *termelő* rabszolga. Morális eszménye a *munkás*, aki bérének egy részét a takarékpénztárba teszi, s e kedvenc ötlete számára még egy szolgai *művészetet* is előtalált. Érzelgősen színpadra vitték ezt. A nemzetgazdaságtan ennélfogva — világi és kéjenc külleme ellenére — valóságos morális tudomány, a legeslegmorálisabb tudomány. Az önmagunkról való lemondás, az életről és az összes emberi szükségletekről való lemondás a fő tantétele. Minél kevesebbet eszel, iszol, vásárolsz könyvet, jársz színházba, bálba, kocsmába, gondolkozol, szeretsz, elmélkedel, énekelsz, festesz, költesz stb., annál többet *megtakarítasz*, annál

* *J. D. Tuc kett:* „A History of the Past and Present State of the Labouring Population". London 1846. I. köt. 149. old.

nagyobb lesz a kincsed, amelyet sem a moly, sem a por meg nem emészt,[9] a *tőkéd*. Minél kevesebb *vagy*, minél kevésbé nyilvánítod [äussern] életedet, annál többed *van*, annál nagyobb a *külsővé-idegenné vált* [entäussert] életed, annál többet felraktározol elidegenült lényegedből. Mindazt, amit a nemzetgazdász életben elvesz tőled és emberségben, mindazt pótolja neked *pénzben* és *gazdagságban*, és mindazt, amit te nem tehetsz meg, azt megteheti a pénzed: ehet, ihat, járhat bálba, színházba, meg tudja szerezni a művészetet, a tudományosságot, a történeti ritkaságokat, a politikai hatalmat, utazhat, *megteheti*, hogy mindezt elsajátítsa neked; mindezt megvásárolhatja; ez az igazi *tehetősség*. De a pénz, ami mindez, *akár* ne is teremtsen mást, vásároljon mást, mint önmagát, mert hiszen minden egyéb az ő szolgája, és ha enyém az úr, enyém a szolga, és nincs szükségem a szolgájára. Minden szenvedélynek és minden tevékenységnek alá kell tehát merülnie a *kapzsiságban*. A munkásnak csak annyival szabad bírnia, hogy élni akarjon, és csak azért szabad élni akarnia, hogy bírjon . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(81—82. old.)

. . . Miben áll mármost a munka külsővé-idegenné válása?

Először is abban, hogy a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennélfogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszermunka*. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül levő szükségletek kielégítésére. A munka idegensége tisztán előtűnik abban, hogy mihelyt nem egzisztál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekül-

nek előle, mint a dögvész elől. A külsőleges munka, az a munka, amelyben az ember külsővé-idegenné válik, az önfeláldozás, a sanyargatás munkája. Végül a munka külsőlegessége a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik. Mint ahogy a vallásban az emberi fantázia, az emberi agy és az emberi szív öntevékenysége az egyéntől függetlenül, azaz mint idegen, isteni vagy ördögi tevékenység hat az egyénre, ugyanúgy a munkás tevékenysége nem az ő öntevékenysége. Másé, magamagának elvesztése.

Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban — evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. — érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé és az emberi az állativá.

Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén valódi emberi funkciók. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélokká teszi, állatiak.

A gyakorlati emberi tevékenység, a munka elidegenülésének aktusát két tekintetben vettük szemügyre. 1. A munkásnak a *munka termékéhez* mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Ez a viszony egyúttal az érzéki külvilághoz, a természeti tárgyakhoz mint idegen, vele ellenségesen szembenálló világhoz való viszony. 2. A munkának a *termelés aktusához* való viszonya a *munkán* belül. Ez a viszony a munkásnak saját tevékenységéhez mint valami idegen, nem hozzá tartozóhoz való viszonya, a tevékenység mint szenvedés, az erő mint hatalmatlanság, a nemzés mint megférfiatlanulás, a munkás *saját* fizikai és szellemi energiája, személyes élete — mert mi más az élet, mint tevékenység — mint saját maga ellen fordított, tőle független tevékenység, amely nem övé. Az *önelidegenülés*, mint fent a *dolog* elidegenülése . . .

. . . Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, azáltal elidegeníti az embertől a *nemet; a nembeli*

életet számára az egyéni élet eszközévé teszi. Először elidegeníti a nembeli életet és az egyéni életet és másodszor az utóbbit elvonatkoztatásában az első céljává teszi, ugyancsak elvont és elidegenült formájában.

Merthogy először is az embernek a munka, az *élettevékenység*, a *termelő élet* maga csak *eszközként* jelenik meg egy szükséglet, a fizikai egzisztencia fenntartása szükségletének kielégítésére. De a termelő élet a nembeli élet. Ez az életet létrehozó élet. Az élettevékenység fajtájában rejlik egy species* egész jellege, nembeli jellege, és a szabad tudatos tevékenység az ember nembeli jellege. Maga az élet [Leben] csak az *élet eszközeként, létfenntartási eszközként* [Lebensmittel] jelenik meg.

Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga *az*. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik. A tudatos élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy a számára a saját élete, mert nembeli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *egzisztenciája* számára.

Egy *tárgyi világ* gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet *megmunkálása* az embernek mint tudatos nembeli lénynek az igazolódása, azaz egy olyan lényé, amely a nemhez mint saját lényegéhez, vagyis magához mint nembeli lényhez viszonyul. Bár az állat is termel. Fészket, lakásokat épít magának, mint a méh, a hód, a hangya stb. Ámde csak azt termeli, amire közvetlenül a maga vagy kicsinye részére szüksége van; egyoldalúan termel, míg az ember egyetemesen termel; az állat csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban

* — fajta — *Szerk.*

termel csak igazán; az állat csak önmagát termeli, míg az ember az egész természetet újratermeli; az állat terméke közvetlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével. Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít.

Éppen a tárgyi világ megmunkálásában bizonyul az ember ezért csak valóban *nembeli lénynek*. Ez a termelés az ő dolgozva-tevékeny nembeli élete. Általa jelenik meg a természet az *ő* műveként és az ő valóságaként. A munka tárgya ezért az *ember nembeli életének tárgyiasulása:* amikor magát nemcsak — mint a tudatban — intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi és ennélfogva önmagát egy általa teremtett világban szemléli. Amikor ezért az elidegenült munka elszakítja az embertől termelésének tárgyát, akkor *nembeli életét*, valóságos nembeli tárgyiságát szakítja el tőle, és az állattal szembeni előnyét azzá a hátránnyá változtatja át, hogy szervetlen testét, a természetet, elvonják tőle.

Éppígy, amikor az elidegenült munka az öntevékenységet, a szabad tevékenységet eszközzé fokozza le, az ember nembeli életét fizikai egzisztenciájának eszközévé teszi . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(47—51. old.)

7. Láttuk, hogy a szocializmus előfeltevése mellett milyen jelentősége van az emberi szükségletek *gazdagságának* és ennélfogva a *termelés új módjának*, valamint a termelés új *tárgyának* is. Az *emberi* lényegi erő új tevékenykedése és az *emberi* lényeg új gazdagodása. A magántulajdonon belül ez a jelentőség fordított. Minden ember arra spekulál, hogy a másiknak *új* szükségletet teremtsen, hogy őt új áldozatra kényszerítse, új függőségbe helyezze és az *élvezet* és ezzel a gazdasági tönkremenés új módjára

csábítsa. Mindenki igyekszik a másik felett egy *idegen* lényegi erőt teremteni, hogy abban megtalálja saját önhasznú szükségletének kielégítését. A tárgyak tömegével ennélfogva nő azoknak az idegen lényegeknek a birodalma, amelyeknek igájában van az ember, és minden új termék a kölcsönös csalás és a kölcsönös kifosztás új *potenciája*. Az ember annál szegényebb lesz mint ember, annál inkább szüksége van a *pénzre*, hogy az ellenséges lényeg felett úrrá lehessen, s *pénzének* hatalma éppen fordított arányban esik a termelés tömegéhez képest, azaz szűkössége nő, ahogy a pénz *hatalma* növekszik. — A pénz szükséglete tehát az igazi, a nemzetgazdaság által termelt szükséglet és az egyetlen szükséglet, amelyet a nemzetgazdaság termel. — A pénz *mennyisége* lesz mindinkább egyetlen *hatalmas* tulajdonsága; ahogy a pénz minden lényeget a maga elvonatkoztatására redukál, úgy magát a saját mozgásában *mennyiségi* lényeggé redukálja. A *mértéknélküliség* és *mértéktelenség* lesz igazi mértékévé. — Szubjektíve ez maga részben úgy jelenik meg, hogy a termékek és szükségletek kiterjesztése embertelen, kifinomodott, természetellenes és *képzelt* sóvárságok *leleményes* és mindig *számító* rabszolgájává lesz — a magántulajdon nem tudja a nyers szükségletet *emberi* szükségletté tenni; *idealizmusa* a *képzelődés*, az *önkény*, a *szeszély*, és egy eunuch nem hízeleg alávalóbban despotájának és nem igyekszik gyalázatosabb eszközökkel ingerelni eltompult élvezőképességét, hogy önmagának kegyet ravaszkodjon ki, mint ahogy az ipari eunuch, a termelő igyekszik, hogy ezüstfilléreket ravaszkodjon ki, kereszténynyileg szeretett felebarátja zsebéből az aranymadárkákat kicsalogassa — (minden termék csalétek, amelylyel az ember a másiknak a lényegét, a pénzét, magához akarja csalogatni, minden valóságos vagy lehetséges szükséglet gyengeség, amely a legyet a légyfogóra tudja juttatni — a közösségi emberi lényegnek általános kiaknázása, mint ahogy az ember minden tökéletlensége a mennyel való kötelék, olyan oldal, ahol a pap hozzáférhet a szívéhez; minden szükség alkalom arra, hogy a legszeretetreméltóbb látszattal odalépjünk felebarátunkhoz és azt mondjuk neki: Kedves barátom, én odaadom neked azt, amire neked szükséged van; de te ismered a conditio sine qua

nont*; te tudod, milyen tintával kell magadat nekem elkötelezned; becsaplak, amikor élvezetet szerzek neked) — alkalmazkodik legelvetemültebb ötleteihez, a kerítőt játssza közte és szükséglete között, beteges sóvárságokat szít benne, minden gyengeségét kilesi, hogy azután e szerelmi szolgálatért a sápot kérje. — Részben ez az elidegenülés abban mutatkozik meg, hogy az egyik oldalon a szükségletek és eszközeik kifinomodása a másik oldalon az állati elvadulást, a szükséglet teljes, nyers, elvont egyszerűségét termeli; vagy jobban mondva csak ellenkező jelentésében újraszüli önmagát. Még a szabad levegő szükséglete is a munkásnál többé már nem szükséglet; az ember visszatér a barlanglakásba, de azt most már megmérgezte a civilizáció dögletes pestislehelete és az ember immár csak *bizonytalanságban* lakik benne, mint valami idegen hatalomban, amely naponta elvonhatja magát tőle, amelyből naponta kidobhatják, ha nem fizet. Ezt a halottasházat meg kell *fizetnie*. A *fény*lak, amelyet Prométheusz Aiszkhülosznál az egyik nagy ajándékként jelöl meg, amely által ő a vadat emberré tette,[10] a munkás számára nincs többé. Fény, levegő stb., a legegyszerűbb *állati* tisztaság többé nem szükséglet az ember számára. A *szenny*, az embernek ez az elposványosodása, elrothadása, a civilizáció *kloákája* (ez szó szerint értendő) az embernek *életelemévé* válik. A teljes *természetellenes* ágrólszakadtság, a megrothadt természet válik *életelemévé*. Egyik érzéke sem egzisztál többé, nemcsak emberi módján nem, hanem *embertelen*, ennélfogva még csak állati módon sem. Az emberi munka legnyersebb *módjai* (és *szerszámai*) térnek vissza, mint ahogy a római rabszolgák *taposómalma* sok angol munkás termelési módjává, létezési módjává vált. Nemcsak hogy az embernek nincsenek emberi szükségletei, még az *állati* szükségletek is véget érnek. Az ír már csak az *evésnek*, éspedig már csak a *burgonya*, méghozzá a *takarmányburgonya*, a legrosszabb fajta burgonya evésének szükségletét ismeri. De Angliának és Franciaországnak már minden ipari városban egy *kis* Írországa[11] van. A vadembernek, az állatnak mégis megvan a vadászat, a mozgás

* — a feltételt, ami nélkül nincsen; az elengedhetetlen feltételt — *Szerk.*

stb., a társaság szükséglete. — A gépnek, a munkának az egyszerűsítését arra használják fel, hogy a csak létrejövő embert, a teljesen kiképzetlen embert — a *gyermeket* — munkássá tegyék, mint ahogy a munkás ágrólszakadt gyermek lett. A gép az ember *gyengeségéhez* idomul, hogy a *gyenge* embert géppé tegye. —

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(79—81. old.)

A MENNYISÉG URALMA A MINŐSÉG FÖLÖTT

. . . A csereérték mindenekelőtt mint *mennyiségi viszony* jelenik meg, melyben használati értékek egymásra kicserélhetők. Ilyen viszonyban ugyanazt a cserenagyságot alkotják. Így például 1 kötet Propertius és 8 uncia tubák egyazon csereérték lehetnek, noha a dohány és az elégia használati értéke igen elütő. Mint csereérték az egyik használati érték éppen annyit ér, mint a másik, hacsak megfelelő adagban van meg. Egy palota csereértéke kifejezhető meghatározott számú doboz cipőkenőcsben. A londoni cipőkenőcs-gyárosok, fordítva, megsokszorozott fénymázas dobozaik csereértékét palotákban fejezték ki. Az áruk tehát — természetes létezési módjuk iránt teljesen közömbösen, és tekintet nélkül annak a szükségletnek sajátos természetére, amelynek számára használati értékek — meghatározott mennyiségekben fedik egymást, helyettesítik egymást a cserében, egyenértékeknek számítanak és így tarkabarka látszatuk ellenére is ugyanazt az egységet fejezik ki . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 1858—1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 12. old.)

... A természetbeni gazdagság minden formája, mielőtt a csereérték lép a helyébe, lényegi kapcsolatot tételez fel az individuum és a tárgy között, úgyhogy az egyik oldala szerint maga az individuum a dologban tárgyiasul és a dolognak a bírása egyúttal mint individualitásának bizonyos meghatározott fejlődése jelenik meg; sok juh bírása mint az individuum pásztorként való fejlődése, sok gabona bírása mint földművelőként való fejlődése stb. *A pénz viszont*, mint az általános gazdagság *individuuma*, mint a körforgásból eredő és csupán az általánost képviselő, tehát mint *pusztán társadalmi eredmény* egyáltalán nem tételez fel semmiféle individuális kapcsolatot birtokosához; bírása nem individualitása valamely lényegi oldalának a fejlődése, hanem inkább az individualitásnélkülinek a bírása, minthogy ez a társadalmi viszony egyszersmind érzéki, külső tárgyként létezik, amelyet mechanikusan meg lehet szerezni és amelyet éppúgy el is lehet veszíteni. Kapcsolata az individuumhoz tehát tisztán véletlenszerű; bár ez, az individualitásával egyáltalán nem összefüggő dologhoz való kapcsolat egyúttal megadja neki — e dolog jellege folytán — a társadalom fölötti, az élvezetek, a munkák stb. egész világa fölötti általános uralmat. Éppúgy, mintha pl. egy kő megtalálása engem, individualitásomtól teljesen függetlenül, az összes tudományok birtokába helyezne. A pénz bírása (a társadalmi) gazdagsághoz viszonyítva egészen olyan viszonyba juttat engem, mint a bölcsek köve juttatna a tudományokra vonatkoztatva.

A pénz ezért a meggazdagodási vágynak nemcsak *egyik* tárgya, hanem *a* tárgya. Ez lényegében *auri sacra fames**. A meggazdagodási vágy mint olyan, mint az ösztön különös formája, vagyis mint olyan, amely különbözik a különös gazdagság, tehát pl. a ruha, fegyver, ékszer, nő, bor stb. utáni vágytól, csakis akkor válik lehetségessé, amikor az általános gazdagság, a gazdagság mint olyan, egy különös dologban individualizálódik, vagyis

* — szent (átkozott) aranyéhség — *Szerk.*

amikor a pénz a harmadik meghatározásában van tételezve. A pénz tehát nemcsak tárgya, hanem egyúttal forrása is a meggazdagodási vágynak. Bírásvágy pénz nélkül is lehetséges; a meggazdagodási vágy viszont meghatározott társadalmi fejlődés terméke, nem *természeti* a *történetivel* ellentétben. Innen magyarázható az ókoriak siráma a pénz mint minden gonosz forrása ellen. Az élvvágy, általános formájában, és a fösvénység a pénzsóvárgás két különös formája. Az elvont élvvágy feltételez egy tárgyat, amely az összes élvezetek lehetőségét magábafoglalná. Az elvont élvvágyat a pénz abban a meghatározásában valósítja meg, amelyben a *gazdagság anyagi képviselője;* a fösvénységet pedig annyiban, amennyiben a pénz csak a gazdagság általános formája az árukkal mint különös szubsztanciáival ellentétben. A fösvénységnek, hogy a pénzt mint olyat megtarthassa, fel kell áldoznia, le kell mondania a különös szükségletek tárgyait illető összes kapcsolatokról, hogy a pénzsóvárságnak mint olyannak a szükségletét kielégítse. A pénzsóvárság vagy meggazdagodási vágy szükségképpen a régi közösség pusztulását jelenti. Innen adódik a vele szembeni ellentét. A pénz maga a *közösség* és nem tűrhet más maga fölött álló közösséget. Ez azonban feltételezi a csereértékek teljes kifejlődését, tehát feltételez egy ennek megfelelő társadalmi szervezetet. Az ókoriaknál a csereérték nem volt a nexus rerum*; mint ilyen csak a kereskedőnépeknél jelenik meg, amelyeknél azonban csak carrying trade** volt, de saját maguk nem termeltek. Legalábbis a föníciaiak, karthágóiak stb. csak mellékesen állítottak elő termékeket. Éppúgy megélhettek az ókori világ pórusaiban, mint a zsidók Lengyelországban vagy a középkorban. Sőt, ez a világ maga inkább előfeltétele volt az ilyen kereskedőnépeknek. Mindenkor tönkre is mentek, valahányszor komoly összeütközésbe kerültek antik közösségekkel . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1857—1858.
(Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. 1953. 133—134. old.)

* — a dolgok köteléke — *Szerk.*
** — kereskedelem — *Szerk.*

. . . Minthogy a pénzen nem látszik, mi változott át ezzé a pénzzé, minden, akár áru, akár nem, pénzzé változik. Minden eladhatóvá és megvásárolhatóvá lesz. A forgalom az a nagy társadalmi lombik lesz, amelybe minden beleröpül, hogy pénzkristályként jöjjön ki belőle. Ennek az alkímiának még szentek csontjai sem tudnak ellenállni, még kevésbé más, nem ennyire durva res sacrosanctae, extra commercium hominum*. ** Miként a pénzben az áruk minden minőségbeli különbsége megszűnik, ő maga mint radikális leveller[12] minden különbséget megszüntet. De a pénz maga is áru, külső dolog, amely mindenkinek magántulajdonává lehet. A társadalmi hatalom így a magánszemély magánhatalmává lesz. Az antik társadalom ezért megbélyegzi mint gazdasági és erkölcsi rendjének *felforgatóját.*** A modern társadalom, amely már gyermekéveiben hajánál fogva ráncigálja ki Plutuszt a föld gyomrából°, az arany-grálban[13] legsajátabb életelvének ragyogó megtestesülését köszönti . . .

Marx: A tőke. I. kot. 1867.
(3. fej. 128—129. old.)

* — megszentelt dolgok, amelyek az emberek kereskedésén kívul állnak — *Szerk.*

** III. Henrik, Franciaország legkeresztényibb királya, elrabolja a kolostoroktól stb. ereklyéiket, hogy ezustté tegye oket. Ismeretes, milyen szerepet játszik a gorog történelemben az, hogy a phokaiaiak elrabolták a delphoi templomi kincseket. Az áruk istene az ókori népeknél tudvalevőleg a templomokban lakott. Ezek „szent bankok" voltak. A fonícia-iak, akik par excellence [kiváltképpen] kereskedőnép voltak, a pénzt minden dolog elidegenult alakjának tekintették. Ezért rendjén volt, hogy a szuzek, akik a szerelem istennőjének unnepén idegeneknek odaadták magukat, a jutalmul kapott pénzdarabot az istennőnek áldozták.

*** Mert nincs a pénznél emberek kozott nagyobb
gonosz, miatta városok pusztultak el,
s miatta lettek emberek foldonfutók,
aljas tettekre ez tanít, a lelkeket
mikéntha megcserélné, jót gonoszra vált,
az embereknek megmutatja, hogy legyen
minden lépés istentól elrugaszkodott.

(Szophoklész: „Antigoné".
[Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre])

° „A kapzsiság abban reménykedik, hogy magát Plutónt is kikaparhatja a fold legbelsejéből." *(Athénaiosz:* „Deipnoszophisztai".)

Ha az ember *érzetei*, szenvedélyei stb. nemcsak antropológiai meghatározások szorosabb értelemben, hanem igazán *ontológiai* lényeg- (természet-) igenlések — és ha csak azáltal igenlik magukat valóságosan, hogy *tárgyuk érzékien* van a számukra, akkor magától értetődik: 1. hogy igenlésük módja korántsem egy és ugyanaz, hanem éppenséggel az igenlés megkülönböztetett módja alkotja létezésük, életük sajátságosságát; a mód, ahogy a tárgy a számukra van, az *élvezetük* sajátságos módja; 2. ott, ahol az érzéki igenlés a tárgynak a maga önálló formájában való közvetlen megszüntetése (evés, ivás, a tárgy megmunkálása stb.), ott ez a tárgy igenlése; 3. amennyiben az ember *emberi*, tehát érzete stb. is *emberi*, a tárgynak más által való igenlése ugyancsak az ő saját élvezete; 4. csak a kifejlett ipar révén, azaz a magántulajdon közvetítése révén jön létre az emberi szenvedély ontológiai lényege mind totalitásában, mind emberiességében; az emberről szóló tudomány tehát maga is az ember gyakorlati öntevékenységének terméke; 5. a magántulajdon értelme — eloldozva elidegenülésétől — a *lényegi tárgyak létezése* az ember számára, mind az élvezet, mind a tevékenység tárgyaként. — —

A *pénz*, mivel megvan az a *tulajdonsága*, hogy mindent megvásárolhat, mivel megvan az a tulajdonsága, hogy minden tárgyat elsajátíthat, nem egyéb tehát, mint a *tárgy* eminens értelemben. *Tulajdonságának* egyetemessége lényének mindenhatósága; ezért mindenható lénynek számít . . . A pénz a *kerítő* a szükséglet és a tárgy között, az ember élete és létfenntartási eszközei között. De *ami* nekem az *én* életemet közvetíti, az más emberek számomra való létezését is *közvetíti* nekem. Ez számomra a *másik* ember. —

A mindenit! Kezed, s a lábad,
Fejed s hátsód: tulajdonod!
Hát az örömet magadénak
Kevesebb joggal vallhatod?

Mert hogyha van hat ménlovam,
Erejük tán nem az enyém lesz?
Nagy úr vagyok, ki száguld és rohan,
Mint ki huszonnégy lábat élvez![14]

Goethe: „*Faust*". (Mephisto)
[Ford. Jékely Zoltán]

Shakespeare az „*Athéni Timón*"-*ban:*

Arany? rőtlángú kincs? — Ó, istenek,
Imám komoly: gyökeret, tiszta Ég!
Ennyi aranytól hó a szén, a szép rút,
Bűn jog, jó rossz, vén ifju, gyáva hős lesz.
Minek, minek ez, istenek?! Hisz ez
Papot s hivőt elcsal oltároktól,
S még ép fej alól kirántja a párnát!
E sárga bitang
Hitet köt és old, megáldja az átkost,
Leprást imádtat, tolvajoknak állást
S derékgörnyesztő rangot szerez a
Szenátorok padján; a kiaszott,
Nyűtt özvegyet ez ujra férjhez adja,
S kitől a gennyes kórház is okádna,
Balzsamával április hajnalává
Fűszerezi a nőt. Jöjj, átkozott érc,
Emberiség közös rimája, ki
A nemzeteket egymásra uszítod,
Tedd tisztedet.

És alább:

Te édes királygyilkos! drága válság
Apa és fiú közt! angyaltiszta nászágy
Ragyogó fertőzete! hősi Mars!
Örökifjú, friss, édes vőlegény,
Kinek pírjától elolvad a szent hó
Diána ölén! *látható istenség,*

Aki *lehetetlent* testvérítve
Csókba forrasztasz, s minden célra minden
Nyelven beszélsz! szivek próbaköve!
Nézd: lázong rabod, az ember: uszítsd
Saját magára: hadd legyen az állat
A föld királya![15]

[Ford. Szabó Lőrinc]

Shakespeare pompásan mutatja be a *pénz* lényegét. Hogy megértsük őt, kezdjük előbb a goethei passzus taglalásával.

Ami a *pénz* által számomra-való, amit én megfizethetek, azaz amit a pénz megvásárolhat, az *én vagyok*, maga a pénz birtokosa. Amekkora a pénz ereje, akkora az én erőm. A pénz tulajdonságai magamnak — a birtokosának — tulajdonságai és lényegi erői. Azt tehát, ami *vagyok* és amire *képes*, semmiképpen sem egyéniségem határozza meg. Rút *vagyok*, de megvásárolhatom a *legszebb* asszonyt. Tehát nem vagyok *rút*, mert a *rútság* hatása, elriasztó ereje a pénz révén megsemmisült. Én — egyéniségem szerint — *béna* vagyok, de a pénz huszonnégy lábat szerez nekem; tehát nem vagyok béna; rossz, becstelen, lelkiismeretlen, szellemtelen ember vagyok, de a pénzt tisztelik, tehát a birtokosát is. A pénz a legfőbb jó, tehát a birtokosa jó, a pénz ezenfelül mentesít attól a fáradságtól, hogy becstelen legyek; tehát becsületesnek fognak vélelmezni; *szellemtelen* vagyok, de a pénz minden dolgok *valóságos szelleme*, hogy lenne a birtokosa szellemtelen? Mindehhez még megvásárolhatja a szellemes embereket, és ami a hatalom a szellemesek fölött, nem szellemesebb-e, mint a szellemes? Én, aki a pénz révén *mindenre*, amire csak az emberi szív vágyik, képes vagyok, nem rendelkezem-e minden emberi képességgel? Nem változtatja-e tehát a pénzem minden képességnélküliségemet az ellenkezőjévé?

Ha a *pénz* az a kötelék, amely engem az *emberi* élethez köt, amely hozzám köti a társadalmat, amely összeköt engem a természettel és az emberekkel, a pénz nem minden *kötelékek* köteléke-e? Nem oldhat és köthet-e minden köteléket? Ezért nem ez-e az általános *szétválasztó eszköz* is? Ez az igazi *választó- vagy*

váltópénz, mint ahogy az igazi *összekötő eszköz*, a társadalom általános *kémiai* ereje.

Shakespeare a pénznek különösen két tulajdonságát emeli ki:

1. A pénz a látható istenség, minden emberi és természetes tulajdonság átváltozása ellenkezőjévé, a dolgok általános felcserélése és visszájára fordítása; lehetetlent testvérít;

2. A pénz az ember és a népek általános, közös rimája, általános, közös kerítője.

Minden emberi és természetes minőség visszájára fordítása és felcserélése, a lehetetlen testvérítése, a pénznek ez az *isteni* ereje a pénznek a *lényegében*, mint az emberek elidegenült, külsővé-idegenné tevő és külsővé-idegenné váló *nembeli lényegében* rejlik. A pénz az *emberiség* külsővé-idegenné vált *képessége*.

Amire én qua* *ember* nem vagyok képes, amire tehát egyéni lényegi erőim nem képesek, arra képes vagyok a *pénz* révén. A pénz tehát e lényegi erők mindegyikét olyasvalamivé teszi, ami magán-valóan nem, azaz *ellenkezőjévé*.

Ha valamilyen ételre vágyom, vagy a postakocsit akarom igénybe venni, mert nem vagyok elég erős ahhoz, hogy gyalog tegyem meg az utat, a pénz megszerzi nekem az ételt és a postakocsit, azaz kívánságaimat átváltoztatja képzetbeli lényegből, átülteti elgondolt, elképzelt, akart létezésükből *érzéki*, *valóságos* létezésükbe, a képzetből az életbe, az elképzelt létből a valóságos létbe. A pénz mint ilyen közvetítés az *igazán teremtő* erő.

A *demande*** bizonyára egzisztál annak számára is, akinek nincs pénze, de az ő demande-ja puszta képzeletbeli lényeg, amelynek számomra, a harmadik számára, a többiek számára nincs hatása, nincs egzisztenciája, tehát önmagam számára *nem-valóságos*, *tárgytalan* marad. A hatékony, pénzre alapozott és a nem-hatékony, szükségletemre, szenvedélyemre, kívánságomra stb. alapozott demande közötti különbség a *lét* és *gondolkodás* különbsége, a puszta bennem *egzisztáló* képzeté és a képzeté, ahogyan az *valóságos tárgyként* rajtam kívül van számomra.

Ha nincs utazásra pénzem, nincs *szükségletem*, azaz valóságos

* — mint — *Szerk.*
** — kereslet, kívánság — *Szerk.*

és megvalósult szükségletem utazásra. Ha *hivatottságom* van a tanulásra, de nincs rá pénzem, *nincs* hivatottságom a tanulásra, vagyis nincs *hatékony*, nincs *igazi* hivatottságom rá. Ellenben ha valóságosan *nincs* hivatottságom a tanulásra, de megvan az akaratom *és* a pénzem, akkor *hatékony* hivatottságom van rá. A *pénz* mint a külső, nem az emberből mint emberből és nem az emberi társadalomból mint társadalomból származó általános *eszköz* és *képesség* arra, hogy a *képzetet a valósággá és a valóságot puszta képzetté* tegye, éppannyira átváltoztatja a *valóságos emberi és természetes lényegi erőket* pusztán elvont képzetekké és ezért *tökéletlenségekké*, gyötrelmes agyrémekké, mint ahogy másrészt a *valóságos tökéletlenségeket és agyrémeket*, a valóban tehetetlen, az egyénnek csak a képzeletében egzisztáló lényegi erőit *valóságos lényegi erőkké* és *képességekké* változtatja át. Már e meghatározása szerint a pénz az általános visszájára fordítása az *egyéniségeknek*, amelyeket ellenkezőjükre fordít át és tulajdonságaiknak ellentmondó tulajdonságokkal ruház fel.

E *visszájára fordító* hatalomként jelenik meg azután az egyénnel és ama társadalmi stb. kötelékekkel szemben is, amelyek magukat magáért-valóan *lényegeknek* állítják. A hűséget hűtlenséggé, a szeretetet gyűlöletté, a gyűlöletet szeretetté, az erényt bűnné, a bűnt erénnyé, a szolgát úrrá, az urat szolgává, az ostobaságot értelemmé és az értelmet ostobasággá változtatja át.

Minthogy a pénz mint az érték egzisztáló és tevékenykedő fogalma minden dolgokat összekever, összecserél, ezért minden dolgok általános *összekeverése* és *összecserélése*, tehát a visszájára fordított világ, minden természetes és emberi minőségek összekeverése és összecserélése.

Aki megveheti a bátorságot, az bátor, még ha gyáva is. Minthogy a pénz nem egy meghatározott minőségre, egy meghatározott dologra, emberi lényegi erőkre, hanem az egész emberi és természetes tárgyi világra cserélődik, ennélfogva hát — birtokosának álláspontjáról tekintve — minden tulajdonságot minden tulajdonságra — neki ellentmondó tulajdonságra és tárgyra is — kicserél; lehetetlenségeket testvérít, az egymásnak ellentmondót csókolódzásra kényszeríti.

Ha az *embert* mint *embert* és viszonyát a világhoz mint emberi viszonyt előfeltételezed, akkor szeretetet csak szeretetért cserélhetsz ki, bizalmat csak bizalomért stb. Ha élvezni akarod a művészetet, akkor művészetileg képzett embernek kell lenned; ha befolyást akarsz gyakorolni más emberekre, akkor olyan embernek kell lenned, aki más emberekre valóban indíttatólag és buzdítólag hat. Az emberhez — és a természethez — való viszonyaid mindegyike *valóságos egyéni* életed *meghatározott*, akaratod tárgyának megfelelő *nyilvánulása* kell hogy legyen. Ha szeretsz, anélkül, hogy viszontszerelmet váltanál ki, azaz ha szeretésed mint szeretés nem termeli ki a viszontszerelmet, ha szerelmes emberként való *életnyilvánítással* nem teszed magadat *szeretett emberré*, akkor szerelmed tehetetlen, szerelmed boldogtalanság.

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(94—98. old.)

A GAZDAGSÁG ESZTÉTIKAI FORMÁJA. ARANY ÉS EZÜST

. . . A kincsnek közvetlen formája mellett van esztétikai formája, az arany- és ezüstáruk birtoklása. Ez a polgári társadalom gazdagságával együtt nő. „Soyons riches ou paraissons riches"* (Diderot). Így részben egyre kiterjedtebb piac keletkezik az arany és ezüst számára, függetlenül pénzfunkciójuktól, másrészt a pénz rejtett pótlási forrása nyílik meg, amely kivált a társadalmi viharok időszakában buzog . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(3. fej. 130. old.)

* — „Legyünk gazdagok vagy látsszunk gazdagoknak" — *Szerk.*

. . . Az, hogy egyáltalában a fémeknek nagy a jelentőségük a közvetlen termelési folyamaton belül, a fémek termelési szerszámokként betöltött funkciójával függ össze. Az aranyat és az ezüstöt, eltekintve ritkaságuktól, a vashoz, sőt a rézhez képest is (abban a megkeményített állapotában, melyben az ókoriak használták), nagyfokú lágyságuk alkalmatlanná teszi ilyen felhasználásra és ennélfogva nagymértékben megfosztja őket attól a tulajdonságtól, amelyen egyáltalában a fémek használati értéke nyugszik. Amennyire haszontalanok a közvetlen termelési folyamaton belül, ugyanannyira nélkülözhetőknek jelennek meg mint létfenntartási eszközök, mint a fogyasztás tárgyai. Bármely tetszőleges mennyiségük belekerülhet ezért a társadalmi forgalmi folyamatba anélkül, hogy a közvetlen termelés és fogyasztás folyamatait károsítaná. Egyéni használati értékük nem kerül összeütközésbe gazdasági funkciójukkal. Másrészt az arany és az ezüst nemcsak negatív módon felesleges, azaz nélkülözhető tárgyak, hanem esztétikai tulajdonságaik a pompa, a dísz, a fény, az ünnepi szükségletek természetadta anyagává, röviden a felesleg és gazdagság pozitív formájává teszik őket. Úgyszólván természfényként jelennek meg, melyet az alvilágból ásnak elő, mivel az ezüst valamennyi fénysugarat eredeti színkeveredésében, az arany csak a leghatványozottabb színt, a vöröset veri vissza. A színérzék pedig egyáltalában a szépérzék leginkább közkeletű formája. A nemesfémek neveinek színvonatkozásokkal való etimológiai összefüggését a különböző indogermán nyelvekben Jakob Grimm mutatta ki. (Lásd „Geschichte der deutschen Sprache"-ját.) . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 1858—1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 118—119. old.)

AZ ÓKORI VILÁG ÉS A TŐKÉS FELHALMOZÁS

. . . Ricardo Smithnek általa idézett, helyeselt és ezért utánamondott tételeiből látta,[16] hogy a mindenféle használati értékek iránti mértéktelen „vágyakat" mindig egy olyan állapot alapzatán elégítik ki, amelyben a termelők tömege „táplálékra és létfenntartási eszközökre", a szükségesre marad többé-kevésbé korlátozva, hogy a termelőknek ez a legnagyobb tömege tehát a gazdagság fogyasztásából — amennyiben ez a létfenntartási eszközök körén túlmegy — többé-kevésbé ki marad zárva.

Persze az utóbbi az eset — és még nagyobb fokban — az antik, a rabszolgaságra berendezett termelésben is. De az ókoriak nem is gondoltak arra, hogy a többletterméket tőkévé változtassák. Legalábbis csak csekély mértékben. (A tulajdonképpeni kincsképzés széles körű előfordulása mutatja, mennyi többlettermék hevert náluk teljesen parlagon.) A többlettermék egy nagy részét nem-termelő kiadásokká változtatták, műalkotásokra, vallási alkotásokra, közmunkákra. Még kevésbé irányult termelésük az anyagi termelőerők feloldozására és kibontakoztatására — a munka megosztására, gépi berendezésre, természeti erőknek és tudománynak a magántermelésre való alkalmazására. Valójában nagyjában és egészében sohasem jutottak túl a kézműves munkán. A gazdagság, amelyet a magánfogyasztás számára létrehoztak, ezért relatíve kicsi volt és csak azért jelenik meg nagynak, mert kevés kézben gyülemlett fel, amelyek egyébként semmit sem

tudtak vele kezdeni. Ha ezért az ókoriaknál nem volt *túltermelés*, volt a gazdagok *túlfogyasztása*, ami Róma és Görögország utolsó időiben őrült tékozlássá fajult. A kevés kereskedőnép közöttük részben mindezeknek a lényegében szegény nemzeteknek a költségére élt. A termelőerők feltétlen fejlődése és ezért a tömegtermelés a létfenntartási eszközök körébe bezárt termelőtömeg alapzatán egyfelől, a tőkések profitja alkotta korlát másfelől — ez az, ami a modern túltermelés alapzata . . .

Marx: Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. 1862—1863.
(493—494. old.)

. . . Arisztotelész a „Respublica" I. könyve 9. fejezetében az Á—P—Á és P—Á—P körforgás[17] mindkét mozgását ellentétükben kifejti „oikonomiké" és „khrématisztiké" néven. A két formát a görög tragédiaírók, nevezetesen Euripidész, mint a *δίκη* [jogszerűség] és *κέρδος* [haszonlesés] ellentétét állítják szembe.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 1858—1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 104. old.)

A MUNKAMEGOSZTÁS FELFOGÁSA A KAPITALIZMUSBAN ÉS AZ ÓKORBAN

. . . A politikai gazdaságtan, amely mint külön tudomány csak a manufaktúra-időszakban jelentkezik, a munka *társadalmi* megosztását egyáltalában csak a munka *manufaktúraszerű* megosztásának álláspontjáról veszi szemügyre*, mint eszközt arra, hogy ugyanazzal a munkamennyiséggel több árut termeljenek, következésképpen az árut olcsóbbítsák, s a tőke felhalmozását gyorsítsák. A *mennyiség* és a *csereérték* e hangsúlyozásával a legélesebb ellentétben a klasszikus ókor írói kizárólag a *minőséghez* és a

* Régebbi írók, mint Petty, mint az „Advantages of the East-India Trade" névtelen szerzője és mások A. Smithnél határozottabban leszögezik a munka manufaktúraszerű megosztásának tőkés jellegét.

használati értékhez tartják magukat*. A társadalmi termelési ágak elválása kovetkeztében az árukat jobban készítik el, az emberek különböző torekvései és tehetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak**; s korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni***. A munka megosztása tehát *tökéletesebbé* teszi a terméket és a termelőt. Ha alkalmilag a terméktömeg novekedését is megemlítik, akkor ezt csak a használati érték nagyobb bőségére vonatkozólag teszik. Egy szóval sem említik a *csereértéket*, az áruk *olcsóbbodását*. Ez a használati értéket szem előtt tartó álláspont uralkodik mind *Platónnál*°, aki a mun-

* A modernek kozott kivétel néhány XVIII. szazadi író, aki a munka megosztására vonatkozólag csaknem kizárólag a régieket ismétli, például *Beccaria* és *James Harris*. Így Beccaria: „A tapasztalat mindenkit megtanít arra, hogy ha kezét és elméjét mindig ugyanolyan fajta munkákhoz és termékekhez használja, akkor konnyebb, bőségesebb és jobb eredmények-t ér el, mint ha mindenki elszigetelten, egymaga csinálna minden számára szukséges dolgot . . . Ily módon az emberek a koz és saját maguk hasznára kulonféle osztályokra és állapotokra oszlanak." *(Cesare Beccaria* · „Elementi di economia pubblica". Custodi kiadása, „Parte moderna". XI. kot. 28. old.) *James Harris*, későbbi Earl of Malmesbury, aki péterváři kovetségérol szóló „Diaries" c. munkája révén vált híressé, maga mondja egy jegyzetében, amelyet „Dialogue concerning Happiness"-éhez[18] (London 1741., később újra lenyomatva a „Three Treatises. etc "-ben, 3. kiad. London 1772. [292. old.]) fűzott: „Az egész érv, amelyet annak bizonyítására hoznak fel, hogy a társadalom természetes (tudniillik a „foglalkozások megosztása" révén), Platón »Respublikа«-jának második konyvéből való."

** Így az „Odusszeiа"-ban, XIV. 228 [Ford. Devecseri Gábor]: „Más-más munkákban lel más-más ember oromre" és *Arkhilokhosz*, Szextosz Empeirikosznál: „Más-más ember más-más munkával vidámodik fel szívében." [„Adversus Mathematicos". XI. Bekker kiadása, 55.]

*** „Értett sok munkához, mindhez rosszul azonban." [„Margitész". Ford. Devecseri Gábor.] — Az athéni, mint árutermelő, folotte érezte magát a spártainak, mert ez utóbbi a háborúban *emberekkel* ugyan rendelkezhetett, de *pénzzel* nem, mint ahogy Thukudidész mondatja Periklésszel abban a beszédében, amelyben az athéniakat a peloponnészoszi háborúra tuzeli: „Testukkel viselni háborút az emberek kozul a *maguk dolgozók* [*οἱ αὐτουργοὶ*] készebbek, mint pénzzel." *(Thukudidész* · I. konyv, 141. fej.) Mégis eszményuk, az anyagi termelésben is, az *αὐτάρκεια* [autarkia, onmagával beérés] maradt, amely szemben áll a munka megosztásával, „azoknál van ugyanis a jó, akiknél az onmagukkal beérés [*τὸ αὔταρκες*] is". Emellett mérlegelnunk kell azt, hogy még a 30 szarnok bukása idején sem akadt 5000 athéni, akinek ne lett volna foldtulajdona.

° Platón a munka kozosségen belüli megosztását a szukségletek sokoldalúságából és az egyének hajlamainak egyoldalúságából kiindulva fejti

ka megosztását a rendek társadalmi elválásának alapjaként tárgyalja, mind *Xenophónnál**, aki jellegzetesen polgári osztonével már kozelebb kerül a munka műhelyen belüli megosztásához.

kı. Fő szempontja az, hogy a munkásnak kell ıgazodnıa a műhoz, nem a műnek a munkáshoz, amı elkerulhetetlen akkor, ha kulonbozo művességeket űz egyszerre, tehát az egyıket vagy a másıkat mınt *mellékmunkát* űzı. „Mert a tennıvaló nem akar a tevó szabad ıdejére várnı, hanem szukséges, hogy a tevő ıgazodjék a tennıvalóhoz, de ne úgy, mınt mellékmunkához. — Ez szukséges. — Eszerınt hát tobb lesz mınden, meg szebb és konnyebb, ha egy ember egyet csınál, természete szerınt és a helyes ıdóben, egyéb foglalatosságtól menten." („De Republıca". II. konyv, [11. fej.] Baıter, Orellı etc. kıadása) Hasonlóképpen *Thukudıdésznél*, ıd. mű, 142. fej.: „A hajózás mesterség, éppúgy, mınt akármı más, és nem lehet alkalmılag előforduló esetekben *mellékmunkaként* űznı, sot ınkább mellette semmı mást nem lehet mellékmunkaként végeznı." Ha a műnek, mondja Platón, vármıa kell a munkásra, akkor sokszor elszalasztják a termelés krıtıkus ıdópontját, és elrontják a készítményt, „*ἔργον καιρὸν διόλλυται* [a munka helyes ıdeje veszendobe megy]. Ezt a platonı eszmét vıszontlátjuk az angol fehérítőuzemek tulajdonosaınak tıltakozásában a gyárı torvény ama záradéka ellen, amely meghatározott étkezési órát állapít meg valamennyı munkás számára. Uzletuk nem ıgazodhatık a munkásokhoz, mert „a leperzselés, mosás, fehérítés, mángorlás, préselés és festés kulonbozó műveletei kozul egyıket sem lehet egy adott pıllanatban abbahagynı a károsodás kockázata nélkul . . . Ugyanazon étkezési óra kıkényszerítése az osszes munkások számára *esetleg* értékes javakat donthet a befejezetlen műveletek mıattı károsodás kockázatába." Le platonısme où va-t-ıl se nıcher! [A platonızmus hová be nem fészkelődık!]

* *Xenophón* elbeszéli, hogy a perzsa kırály asztaláról étkeket kapnı nemcsak megtıszteló dolog, hanem ezek az étkek sokkal ízletesebbek ıs, mınt a tobbıek. „És ebben nıncs semmı csodálatos, mert ahogy a tobbı mesterség a *nagy városokban* kulonosképp tokéletesult, éppúgy a kırálvı étkeket ıs egészen sajátosan készítık el. Mert a *kıs városokban* ugyanaz készít fekvőhelyet, ajtót, ekét, asztalt, sokszor ezenfelul még házakat ıs épít, és meg van elégedve, ha akár így ıs elégséges vevokort talál megélhetéséhez. Tısztára lehetetlen, hogy egy ember, akı ılyen sokfélét űz, mındent *jól* csınáljon. A nagy városokban azonban, ahol *mındegyık sok vevore talál*, elegendő *egy* kézművesség ıs, hogy emberét táplálja. Sot sokszor nem kell ehhez még egy egész szakma sem, hanem az egyık férfıcıpoket, a másık noı cıpőket készít. Itt-ott az egyık pusztán a cıpok megvarrásából, a másık kıszabásukból él, az egyık pusztán kıszabja a ruhákat, a másık csak osszeállítja a darabokat. Szukséges mármost, hogy a *legegyszerűbb* munka elvégzője munkáját feltétlenul *a legjobban* ıs csınálja Eppígy van a szakácsmesterséggel ıs." *(Xenophón:* „Cyropaedıa". VIII. konyv, 2. fej.) A kızárólagos hangsúly ıtt a használatı érték elérendo jóságán van, ámbár már Xenophón ıs a munkamegosztás fokát a *pıac terjedelmétol* fuggőnek tudja.

Platón „Respubliká"-ja, amennyiben a munka megosztását mint az állam alakító elvét fejti ki, csak *athéni eszményesítése az egyiptomi kasztrendszernek*, ahogyan Egyiptom ipari mintaországnak számít más kortársai, például Iszokratész* szemében is, és ezt a jelentőségét még a római császárkor görögjei számára is megtartotta** . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(12. fej. 342—344. old.)

AZ ÓKORI RABSZOLGASÁG ÉS A KAPITALISTA PROFITHAJSZA

. . . A *gép tőkés alkalmazása* egyrészt új hatalmas indítékokat teremt a munkanap mértéktelen meghosszabbítására, s magát a *munkamódot*, valamint a *társadalmi munkaorganizmus jellegét* oly módon forradalmasítja, hogy e forradalmasodás megtöri az ezzel a tendenciával szemben mutatkozó *ellenállást*, másrészt — részben azáltal, hogy besorozza a munkásosztálynak a tőke számára korábban hozzáférhetetlen rétegeit, részben pedig azáltal, hogy szabaddá teszi a gép által kiszorított munkásokat — *fölös munkásnépességet**** termel, amely kénytelen engedni, hogy a törvényt a tőke diktálja neki. Innen van az a figyelemreméltó jelenség a

* „Ő (Buszirisz) mindenkit különleges kasztokba osztott . . . megparancsolta, hogy mindig ugyanazok űzzék ugyanazokat a foglalatosságokat, mert tudta, hogy azok, akik foglalkozásukat váltogatják, semmiféle foglalatosságban sem lesznek alaposak; azok azonban, akik állandóan ugyanannál a foglalkozásnál maradnak, mindent a legtökéletesebben visznek véghez. Így hát valóban azt fogjuk látni, hogy a művességek és mesterségek tekintetében jobban felülmúlták versenytársaikat, mint máskülönben a mester a kontárt, és a berendezés tekintetében, amely által a királyi uralmat és az egyéb államalkotmányt fenntartják, oly kiválóak, hogy a híres filozófusok, akik erről beszélni vállalkoznak, Egyiptom államalkotmányát mindenekfölött dicsérték." *(Iszokratész:* „Buszirisz". 8. fej.)

** Vö. *Diodórosz Szikeliosz.*

*** *Ricardo* nagy érdemeinek egyike, hogy a gépi berendezést nemcsak úgy fogta fel, mint áruk termelési eszközét, hanem mint „redundant population" [fölös népesség] termelési eszközét is.

modern ipar történetében, hogy a gép halomra dönti a munkanap valamennyi erkölcsi és természeti korlátját. Innen van az a gazdasági paradoxon, hogy a *munkaidő megrövidítésének* legerőteljesebb *eszköze* a legbiztosabb eszközévé válik annak, hogy a munkás és családja *egész életidejét* a tőke értékesülése számára *rendelkezésre álló munkaidővé* változtassák. „Ha" — álmodott *Arisztotelész*, az ókor legnagyobb gondolkodója —, „ha minden szerszám parancsszóra, vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, *ha így a vetélők maguktól szőnének*, akkor sem a mestereknek nem volna szüksége a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra."* S *Antipatrosz*, egy Cicero korabeli görög költő, a gabona őrlésére szolgáló *vízimalom* feltalálását, minden termelő gépi berendezésnek ezt az elemi formáját, mint a rabszolganők felszabadítóját és az aranykor helyreállítóját köszöntötte!** „A pogányok, azok a pogányok!" Azok — mint az okos Bastiat és már előtte a még bölcsebb MacCulloch felfedezte — semmit sem fogtak fel politikai gazdaságtanból és kereszténységből. Többek között nem fogták fel, hogy a gép a legbeváltabb eszköz a munkanap meghosszabbítására. Mentegették esetleg az egyik ember rabszolgaságát azzal, hogy ez eszköze a másik teljes emberi kifejlődésének. De a tömegek rabszolgaságát prédikálni

* *F. Biese:* „Die Philosophie des Aristoteles". Második kötet. Berlin 1842. 408. old. [Vö. *Arisztotelész:* „De republica". I. 4.]

** Közlöm itt a költeményt fordításban, mert a munkamegosztásra vonatkozó korábbi idézetekhez hasonlóan jól jellemzi azt, hogy az antik szemlélet mennyire ellentétes a modernnel.

Őrlő asszonyok, alhattok már nagy nyugalomban!
Szól a kakas? Nektek hasztalanul kukorít.
Mert malmok kerekén szökelő szép nimfa-csapatnak
adta ki már Déó mind a ti dolgotokat.
Lábuk alatt rázkódik a tengely, perdül a küllő,
forgatják a követ s őrleni kényszeritik.
Éljünk hát munkátlanul, úgy, mint boldog apáink,
mert istennőtől kapjuk a dús adományt.

azért, hogy néhány faragatlan vagy félművelt parvenüt „eminent spinner"-ré, „extensive sausage maker"-ré, „influential shoe black dealer"-ré* tegyenek — erre nem volt meg a sajátos keresztény érzékük.

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(13. fej. 380—381. old.)

* — „jeles fonóvá", „nagy kolbászgyárossá", „befolyásos cipőkenőcskereskedővé" — *Szerk.*

A FEUDÁLIS-PATRIARCHÁLIS KÖTELÉKEK FELBOMLÁSA ÉS A KÉSZPÉNZ URALMA

. . . A burzsoázia, ahol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt. Könyörtelenül széttépte a tarkabarka hűbéri kötelékeket, melyek az embert természetes feljebbvalójához fűzték, s nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzés nélküli „készpénzfizetést". A jámbor rajongás, a lovagi lelkesedés, a nyárspolgári érzelgősség szent borzongását az önző számítás jeges vizébe fojtotta. A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és az oklevelekben biztosított, nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az *egy* lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Egyszóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította.

A burzsoázia megfosztotta dicsfényüktől az összes eleddig tisztelt és jámbor borzadállyal szemlélt tevékenységeket. Fizetett bérmunkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét.

A burzsoázia leszaggatta a családi viszonyról meghatóan szentimentális fátylát és e viszonyt puszta pénzviszonyra redukálta.

A burzsoázia leleplezte, hogy annak a brutális erőmegnyilvánulásnak, amelyet a reakció a középkoron annyira csodál, megfelelő kiegészítője a legrenyhébb semmittevés volt. Csak a burzsoázia

mutatta meg, mit tud az emberi tevékenység létrehozni. Különb csodaműveket létesített, mint az egyiptomi piramisok, a római vízvezetékek és a gótikus katedrálisok, különb hadjáratokat vitt véghez, mint a népvándorlás és a kereszteshadjáratok.

A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat. Ezzel szemben minden korábbi ipari osztály első létfeltétele a régi termelési mód változatlan fenntartása volt. A burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berozsdásodott viszonyok, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlanak, az összes újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentségtelenítenek, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léthelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat.

Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt be kell rendezkednie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciósok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égövek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolibb országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a

szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki . . .

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1847—1848.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 444—445. old.)

. . . A hűbéri szolgaság felbomlásával a „készpénzfizetés" lett „az emberiség egyetlen kötelékévé"[19]. Ezáltal a tulajdont, az emberivel, szellemivel szembenálló természeti, szellemnélküli elemet emelik trónra, s végső fokon, hogy az elidegenítést beteljesítsék, a pénzt, a tulajdon elidegenített, üres absztrakcióját teszik a világ urává. Az ember már nem az ember rabszolgája, s a *dolog* rabszolgája lett; az emberi viszonyok visszájára fordulása beteljesedett; a modern kalmárvilág szolgasága, a kialakult, tökéletes, egyetemes eladhatóság embertelenebb és általánosabb, mint a feudális kor jobbágysága; a prostitúció erkölcstelenebb, vadállatibb, mint a jus primae noctis*. — Tovább a keresztény világállapot már nem juthat; össze kell roskadnia önmagában és helyet kell adnia egy emberi, ésszerű állapotnak. A keresztény állam csak utolsó lehetséges megjelenési formája az államnak egyáltalában, s bukásával az államnak mint államnak el kell buknia. Az emberiségnek elszigetelt, egymást taszító atomok tömegévé való felbomlása már önmagában véve is minden testületi, nemzeti és egyáltalában különleges érdek megsemmisítése, és az utolsó szükségszerű lépcsőfok az emberiség szabad önegyesülése felé. Az elidegenítésnek a pénz uralmában való beteljesedése elkerülhetetlen átmenet, ha az ember ismét önmagához akar térni, mint ahogy most igen közel van ehhez . . .

Engels: Anglia helyzete. 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 556—557. old.)

* — az első éj joga — *Szerk.*

. . . Az utolsó következmény tehát a tőkés és földtulajdonos közötti különbség feloldódása, úgyhogy tehát egészben véve már csak két osztálya van a népességnek, a munkásosztály és a tőkések osztálya. A földtulajdonnak ez az elüzletelődése, a földtulajdon áruvá változása: a régi arisztokrácia végső bukása és a pénzarisztokrácia végső kiteljesedése.

1. Azokban az érzelmes könnyekben, amelyeket efölött a romantika hullat, mi nem osztozunk. Ez mindig összetéveszti azt a gyalázatosságot, amely a *föld elüzletelődésében* rejlik, azzal az egészen ésszerű, a magántulajdonon belül szükségszerű és kívánatos következménnyel, amely a föld *magántulajdonának elüzletelődésében* foglaltatik. Először is a feudális földtulajdon már lényege szerint az elüzletelődött föld, az embertől elidegenült és ezért néhány nagy úr alakjában vele szembelépő föld.

Már a feudális földbirtokban benne rejlik a földnek mint idegen hatalomnak az emberek feletti uralma. A jobbágy a föld tartozéka. Éppúgy a majorátus ura, az elsőszülött fiú a földé. A föld örökli őt. Egyáltalában a földbirtokkal kezdődik a magántulajdon uralma, ez a bázisa. De a feudális földbirtokban az úr legalább a földbirtok királyának *látszik*. Éppígy a birtokos és a föld között még bensőségesebb viszony látszata létezik, mint a puszta *dologi* gazdagságé. A földdarab az urával egyéniesül, bír az ő rangjával, vele együtt bárói vagy grófi, bír az ő kiváltságaival, az ő törvénykezésével, az ő politikai viszonyával stb. Úgy jelenik meg, mint urának szervetlen teste. Innen a közmondás: *nulle terre sans maître**, amiben az uraságnak és a földbirtoknak összenőttsége van kimondva. Éppígy a földtulajdon uralma nem jelenik meg közvetlenül a puszta tőke uralmaként. A hozzá tartozók inkább mint hazájukhoz viszonyulnak hozzá. A nemzetiségnek egy szűkkeblű fajtája ez.

Éppúgy a feudális földtulajdon ad nevet az urának, mint ahogy egy királyság a királyának. Családi története, házának története

* — nincs föld ura nélkül — *Szerk.*

stb., mindez egyéniesíti számára a földbirtokot és formálisan házává, személlyé teszi. Éppúgy a földbirtok megmunkálói nem a *napszámosok* viszonyával bírnak, hanem részben ők maguk is tulajdona, mint a jobbágyok, részben a tisztelet, alattvalóság és kötelesség viszonyában állnak vele. Helyzete tehát velük szemben közvetlenül politikai, és éppígy van egy *érzelembeli* oldala is. Erkölcsök, jellem stb. változnak az egyik földdarabtól a másikig és egynek látszanak a parcellával, míg később az embert már csak az erszénye, nem pedig jelleme, egyénisége vonatkoztatja a földdarabra. Végül pedig nem igyekszik a lehető legnagyobb előnyt húzni földbirtokából. Hanem éppenséggel feléli, ami megvan, és az előteremtés gondját nyugodtan átengedi a jobbágyoknak és bérlőknek. Ez a földbirtok *nemesi* viszonya, amely romantikus dicsfényt vet urára.

Szükséges, hogy ez a látszat megszűnjék, hogy a földtulajdon, a magántulajdon gyökere, egészen belesodródjék a magántulajdon mozgásába és áruvá váljék, hogy a tulajdonos uralma mint a magántulajdon, a tőke tiszta uralma jelenjék meg, megfosztva minden politikai színezettől, hogy a tulajdonos és munkás közötti viszony kizsákmányolónak és kizsákmányoltnak nemzetgazdasági viszonyára redukálódjék, hogy a tulajdonosnak a tulajdonával való minden személyes viszonya véget érjen és a tulajdon csak *dologi*, anyagi gazdagsággá váljék, hogy a földdel való tisztes házasság helyébe az érdekházasság lépjen és a föld éppúgy üzleti értékké süllyedjen le, mint az ember. Szükségszerű, hogy az, ami a földtulajdon gyökere, a piszkos önhaszon, meg is jelenjék cinikus alakjában. Szükségszerű, hogy a nyugvó monopólium átcsapjon a mozgalmas és nyugalmatlan monopóliumba, a konkurrenciába, az idegen vérveríték semmittevő élvezete a vele való szorgos kereskedésbe. Végül szükségszerű, hogy ebben a konkurrenciában a földtulajdon a tőke alakjában uralmát mind a munkásosztály, mind maguk a tulajdonosok felett megmutassa, amennyiben a tőke mozgásának törvényei tönkreteszik vagy felemelik őket. Ezzel a középkori közmondás — nulle terre sans seigneur*

* — nincs föld hűbérúr nélkül — *Szerk.*

— helyébe a modern közmondás — l'argent n'a pas de maître* — lép, amiben a megölt anyagnak az emberek feletti egész uralma van kimondva . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(39—41. old.)

. . . Csak el kell olvasni az ingatlan [unbeweglich] tulajdon támadásait az ingó [beweglich] ellen és megfordítva, hogy kölcsönös semmirekellőségükről szemléltető képet szerezzünk. A földtulajdonos a tulajdonának születési nemességét, a feudális emlékeket, reminiszcenciákat, az emlékezés poézisét, tulajdonának ábrándos lényegét, politikai jelentőségét stb. juttatja kifejezésre, s ha a nemzetgazdaságtan nyelvén beszélnek: *csakis* a földművelés termelő. Ugyanekkor ellenfelét mint ravasz, áruba-bocsátó, gáncsoskodó, csaló, kapzsi, megvásárolható, lázadozó, szív- és szellemtelen, a közösségtől elidegenült és azzal szabadon üzletelő, uzsorás, kerítő, rabszolgai, simulékony, széptevő, becsapó, száraz, a konkurrenciát és ennélfogva a pauperizmust és a bűntettet, minden szociális kötelék felbomlását létrehozó, tápláló, dédelgető *pénzbitangot* festi le, akiben nincs becsület, nincsenek elvek, nincs költészet, nincs szubsztancia, nincs semmi. (Lásd többek között a fiziokrata *Bergasse-t*, akit Camille Desmoulins már „Révolutions de France et de Brabant" c. lapjában ostoroz, lásd v. Vinckét, Lancizollét, Hallert, Leót, Kosegartent** és lásd *Sismondit.)* Az ingó tulajdon viszont rámutat az ipar és a mozgás csodáira, ő a modern idő gyermeke és törvényes egyszülött fia; sajnálkozik ellenfelén mint a maga lényegéről *felvilágosulatlan*

* — a pénznek nincs ura — *Szerk.*

** Lásd a peckes óhegeli teológus *Funkét*, aki könnyes szemmel beszéli el Leo úr nyomán, ahogy egy jobbágy a jobbágyság megszüntetésekor nem akart lemondani arról, hogy megmaradjon *nemesi tulajdonnak.*[20] Lásd továbbá *Justus Moser „Patriotische Phantasien"-jét*, amelyek azzal tűnnek ki, hogy egy pillanatra sem hagyják el a filiszter derék, kispolgári „házisutetű", *közönséges*, korlátolt látókörét és mégis *tisztára* fantazmagóriák. Ez az ellentmondás tette oly vonzóvá a német kedély számára.

(és ez teljesen helyes) hígvelejű alakon, aki a normális tőke és a szabad munka helyébe a nyers immorális erőszakot és a jobbágyságot akarja tenni; Don Quijoténak festi le, aki az *egyenesség, derekasság, általános érdek, állandóság* látszata alatt a mozgásképtelenséget, a kapzsi élvezetvágyat, az önzést, a különérdeket, a rossz szándékot rejti; agyafúrt *monopolistának* nyilvánítja őt; reminiszcenciáit, költészetét, ábrándozását lehűti annak az alávalóságnak, kegyetlenségnek, elvetemültségnek, prostitúciónak, gyalázatosságnak, anarchiának, lázadásnak történeti és szarkasztikus felsorolásával, melynek műhelyei a romantikus várak voltak.

Az ipar megszerezte szerinte a népnek a politikai szabadságot, leoldozta a polgári társadalom béklyóit, összekötötte egymással a világokat, megteremtette az emberbarát kereskedelmet, a tiszta morált, a tetszetős műveltséget; a népnek nyers szükségletei helyébe civilizáltakat adott és megadta kielégítésük eszközeit, míg a földtulajdonos — ez a tétlen és csak akadályozó gabonauzsorás — megdrágítja a nép elsőrendű létfenntartási eszközeit, ezáltal kényszeríti a tőkést, hogy emelje a munkabért, anélkül, hogy a termelési erőt emelni tudná, ily módon akadályozza, végül egészen megszünteti a nemzet évi jövedelmét, a tőkék felhalmozását, tehát a lehetőséget, hogy a népnek munkát és az országnak gazdagságot biztosítsunk, általános hanyatlást idéz elő és uzsorás módon kiaknázza a modern civilizáció *valamennyi* előnyét, anélkül, hogy a legcsekélyebbet tenné érte, sőt anélkül is, hogy engedne feudális előítéleteiből. Végül nézzen csak a *bérlőjére* — ő, aki számára a földművelés és maga a talaj is csak ajándékba kapott pénzforrásként egzisztál — és mondja meg, hogy nem *derék, fantasztikus, ravasz* bitang-e, aki szívében és a valóság szerint már régen a *szabad* iparhoz és a *szeretetre méltó* kereskedelemhez tartozik, bármennyire berzenkedik is ellene, és bármennyit fecseg is történeti emlékekről és erkölcsi vagy politikai célokról. Mindaz, amit valóban a javára hoz fel, csak a *földművelőre* (a tőkésre és a béresekre) igaz, akiknek a *földtulajdonos* éppen *ellensége:* tehát önmaga ellen bizonyít. Tőke *nélkül* a földtulajdon holt, értéktelen anyag. A tőke civilizált győzelme éppen az, hogy a holt dolog

helyébe felfedezte és létrehozta az emberi munkát mint a gazdagság forrását. (Lásd Paul-Louis Courier, Saint-Simon, Ganilh, Ricardo, [James] Mill, MacCulloch és Destutt de Tracy és Michel Chevalier.) — —

A fejlődés valóságos menetéből (itt beiktatandó) következik a *tőkés*, azaz a kiképződött magántulajdon szükségszerű győzelme a kiképzetlen, félmagántulajdon, a *földtulajdonos* fölött, mint ahogy egyáltalában már a mozgásnak [Bewegung] kell győznie a mozdulatlanság [Unbeweglichkeit], a nyílt, öntudatos aljasságnak a rejtett és tudattalan aljasság, a *kapzsiságnak* az *élvezethajhászás*, a *felvilágosodás* bevallottan nyughatatlan, sok leleményű önhasznának a *babona* helyi, mindentudó, derék, lomha és fantasztikus *önhaszna* felett,[21] mint ahogy a *pénznek* kell győznie a magántulajdon másik formája felett. — —

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(59—61. old.)

A MŰVÉSZET ÉS A POLGÁRI TERMELÉSI MÓD

Henri Storch: „Cours d'économie politique etc." Kiadta J. B. Say. Párizs 1823 (Miklós nagyhercegnek tartott előadások, 1815-ben lezárva). *III. köt.*

Storch valójában első — Garnier óta — a termelő és nemtermelő munkának A. Smith-féle megkülönböztetése ellen polemizálók közül, aki új talajra helyezkedik.

Az anyagi javaktól, az anyagi termelés alkotórészeitől megkülönbözteti a *„benső javakat,* vagyis a civilizáció elemeit", amelyek termelésének törvényeivel a „civilizáció elméletének" kell foglalkoznia. (I. m. III. köt. 217. old.)

(I. köt. 136. old.: „Nyilvánvaló, hogy az ember soha nem jut el odáig, hogy gazdagságot termeljen, ameddig nincs ellátva benső javakkal, azaz ameddig nem fejlesztette ki testi, szellemi és erkölcsi képességeit, ez pedig feltételezi kifejlesztésük eszközeit, mint például a *társadalmi intézményeket* stb. Tehát minél civilizáltabb egy nép, annál inkább növekedhetik nemzeti gazdagsága." Ugyanez a helyzet megfordítva is.)

Smith ellen:

„Smith . . . kirekeszti a *termelőmunkák* sorából mindazokat, amelyek nem működnek közre *közvetlenül* a gazdagság termelésében; de csak a nemzeti *gazdagságot* veszi figyelembe." Hibája az, hogy „nem különböztette meg a *nem-anyagi* értékeket a *gazdagságtól*". (III. köt. 218. old.)

Ezzel tulajdonképpen vége is az ügynek. A termelőmunkáknak a nem-termelőmunkáktól való megkülönböztetése döntő fontosságú annak szempontjából, amit Smith vizsgál: az anyagi gazdagság termelése, éspedig e termelés egy meghatározott formája, a tőkés termelési mód szempontjából. A szellemi termelésben másfajta munka jelenik meg termelőként. Ezt azonban Smith nem vizsgálja. Éppoly kevéssé tartozik végül vizsgálódási körébe a kétféle termelés kölcsönhatása és belső összefüggése; ezek vizsgálata egyébként csak akkor eredményezhet szólamoknál többet, ha az anyagi termelést sub sua propria specie* vizsgálják. Smith csak annyiban beszél nem közvetlen termelőmunkásokról, amennyiben azok *közvetlenül* részt vesznek az anyagi gazdagság fogyasztásában, de nem a termelésében.

Magánál Storchnál a *civilizáció elmélete*, ha akadnak is szellemes észrevételei — például, hogy a munka anyagi megosztása az előfeltétele a szellemi munka megosztásának —, elcsépelt szólamokra szorítkozik. Hogy ennek mennyire így *kellett* lennie, hogy mily kevéssé jutott el akár csak addig is, hogy *megfogalmazza* a feladatot, megoldásáról nem is beszélve, az *egyetlen* körülményből kitűnik. A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi* formában fogjuk meg. Így például a tőkés termelési módnak a szellemi termelés más fajtája felel meg, mint a középkori termelési módnak. Ha magát az anyagi termelést nem *sajátos történelmi* formájában fogjuk fel, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását. Akkor nem jutunk többre közhelyeknél. Ennyit a „civilizáció" frázisát illetően.

Továbbá: Az anyagi termelés meghatározott formájából adódik először is a társadalomnak egy meghatározott tagozódása, másodszor az embereknek egy meghatározott viszonya a természethez. Államiságukat és szellemi felfogásukat e kettő határozza meg. Tehát szellemi termelésük jellegét is.

* — a saját nézőpontja alatt — *Szerk.*

Végül Storch szellemi termelésen egyúttal az uralkodó osztály mindazon fajtáinak hivatásos tevékenységeit is érti, amelyek foglalkozásszerűen látnak el társadalmi funkciókat. E rendek létezése, valamint funkciójuk csak termelési viszonyaik meghatározott történelmi tagozódásából érthető meg.

Azáltal, hogy Storch magát az anyagi termelést nem *történelmileg* fogja fel — egyáltalában anyagi javak termelésének, nem pedig e termelés egy meghatározott, történelmileg kialakult és sajátos formájának —, maga húzza ki lába alól azt a talajt, amelyen egyedül ragadhatók csak meg részint az uralkodó osztály ideológiai alkotórészei, részint ennek az adott társadalomalakulatnak szabad szellemi termelése. Nem tud túljutni általános rossz szólamokon. A viszony ezért nem is olyan egyszerű, mint ahogy ő eleve gondolja. Például, a tőkés termelés ellenségesen áll szemben bizonyos szellemi termelési ágakkal, például a művészettel és a költészettel. Máskülönben a XVIII. századi franciák képzelgésébe esünk, amelyet Lessing oly szépen kigúnyolt.[22] Mivelhogy a mechanikában stb. jóval előbbre vagyunk a régieknél, miért ne tudnánk eposzt is írni? S íme az „Henriade" az „Iliasz" helyett!

Helyesen emeli ki viszont Storch — mégpedig külön polemikus éllel Garnier ellen, aki voltaképpen atyja *ennek* a Smith elleni polémiának —, hogy Smith ellenfelei nem jó végén fogják meg a dolgot.

„Mit tesznek Smith kritikusai? Ahelyett, hogy megtennék ezt a megkülönböztetést" (a nem-anyagi értékek és a gazdagság között), „végképp összezavarják az értékeknek ezt a két fajtáját, amelyek oly nyilvánvalóan különbözők." (Azt állítják, hogy a szellemi termékek termelése vagy a szolgálatok termelése *anyagi* termelés.) „Azáltal, hogy a nem-anyagi munkát *termelőnek* tekintik, feltételezik, hogy *gazdagságot* termel" (ti. közvetlenül), „azaz anyagi és kicserélhető értékeket: pedig csak nem-anyagi és közvetlen értékeket termel; felteszik, hogy a nem-anyagi munka termékei ugyanazoknak a törvényeknek vannak alávetve, mint az anyagi munka termékei: pedig az előbbieket más elvek szabályozzák, mint az utóbbiakat." (III. köt. 218. old.)

Említésre méltók Storch alábbi tételei, mint olyanok, amelyeket a későbbiek lemásoltak:

„Abból, hogy a benső javak részben szolgálatok termékei, arra következtettek, hogy nem tartanak tovább, mint maguk a szolgálatok, és hogy szükségképpen olyan mértékben, ahogy termelik, el is fogyasztják őket." (I. m. III. köt. 234. old.) „Az eredeti" [benső] „javakat korántsem pusztítja el használatuk, sőt gyakorlásuk által kiterjednek és gyarapodnak, úgyhogy maga a *fogyasztás* növeli értéküket." (I. m. 236. old.) „A benső javak felhalmozhatók, mint a gazdagság, és tőkéket képezhetnek, amelyek felhasználhatók újratermelésre" stb. (I. m. 236. old.) „Az iparkodást kell megosztani és termékeit felhalmozni, mielőtt a nem-anyagi munka megosztására lehet gondolni." (I. m. 241. old.)

Ezek azonban csupáncsak általános felszínes analógiák és összefüggések a szellemi és az anyagi gazdagság között. Ugyanígy például az is, hogy fejletlen nemzetek szellemi tőkéiket a külföldtől *kölcsönveszik*, akárcsak anyagilag fejletlen nemzetek az anyagi tőkéiket (I. m. 306. old.), hogy a nem-anyagi munka megosztása az iránta mutatkozó kereslettől, egyszóval a piactól függ stb. (246. old.)

A voltaképpen lemásolt tételek azonban a következők:

„A benső javak *termelése* korántsem csökkenti a nemzeti gazdagságot azzal, hogy az anyagi termékeket, amelyekre szüksége van, elfogyasztja, ellenkezőleg, hatalmas eszköz annak növelésére, mint ahogy megfordítva a gazdagság termelése ugyanilyen hatalmas eszköz a civilizáció növelésére." (I. m. 517. old.) „A termelés két fajtájának egyensúlya az, ami előmozdítja a nemzeti jólétet." (I. m. 521. old.)

Storch szerint az orvosok egészséget termelnek (de betegséget is), a professzorok és írók felvilágosodást (de obskurantizmust is), a költők, festők stb. ízlést (de ízléstelenséget is), a moralisták stb. erkölcsöket, a lelkészek istentiszteletet, az uralkodók munkája biztonságot stb. (347—350. old.) Ugyanolyan joggal mondhatjuk, hogy a betegség orvosokat, a butaság professzorokat és írókat, az ízléstelenség költőket és festőket, az erkölcstelenség moralistákat, a babona lelkészeket és az általános bizonytalan-

ság uralkodókat termel. Ezt a módszert, amellyel valójában azt mondják, hogy mindezek a tevékenységek, ezek a szolgálatok valóságos vagy képzelt használati értéket termelnek, a későbbiek megismétlik annak bizonyítására, hogy ők smithi értelemben vett termelőmunkások, azaz nem sui generis* termékeket, hanem anyagi munka termékeit termelik közvetlenül és ezért közvetlenül gazdagságot termelnek. Storchnál még nem találjuk meg ezt az ostobaságot, amely egyébként a következőkben oldódik fel:

1. hogy a polgári társadalomban a különböző funkciók kölcsönösen előfeltételezik egymást;

2. hogy az anyagi termelésben meglevő ellentétek ideológiai rendekből álló felépítményt tesznek szükségessé, melynek működése — akár jó ez, akár rossz — jó, mert szükséges;

3. hogy minden funkció a tőkés szolgálatában áll, az ő „javára" üt ki;

4. hogy a burzsoá még a legmagasabb rendű szellemi termelést is csak akkor ismeri el és *bocsátja meg*, ha úgy tüntetik fel és hamis okfejtéssel kimutatják róla, hogy anyagi gazdagság közvetlen termelője.

Marx: Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 1862—1863.
(248—251. old.)

A MŰVÉSZ MUNKÁJA A TŐKÉS TÁRSADALOMBAN

. . . A tőkés termelési folyamat ezért nem is pusztán áruk termelése. Olyan folyamat, amely meg nem fizetett munkát szív fel, amely az anyagokat és a munkaeszközöket — a termelési eszközöket — meg nem fizetett munka felszívásának eszközeivé teszi.

Az eddigiekből kitűnik, hogy *termelőmunka* — ez a munkának olyan meghatározása, amelynek első fokon abszolúte semmi köze sincs a munka *meghatározott tartalmához*, különös hasznosságához vagy a sajátságos használati értékhez, amelyben megtestesül.

* — önnön nemükhöz tartozó — *Szerk.*

Ugyanaz a fajta munka lehet *termelő* vagy *nem-termelő*.

Például Milton, aki az „Elveszett paradicsom"-ot öt £-ért írta, *nem-termelőmunkás* volt. Ezzel szemben az az író, aki gyári munkát szállít kiadójának, *termelőmunkás*. Milton ugyanazon okból termelte az „Elveszett paradicsom"-ot, amelyből a selyemhernyó selymet termel. Az *ő* természetéből folyó tevékenység volt ez. A terméket később eladta öt £-ért. De a lipcsei irodalmi proletár, aki kiadójának irányítása alatt könyveket (például gazdaságtani kézikönyveket) gyárt, *termelőmunkás;* mert termelése eleve alá van vetve a tőkének és csak annak értékesítése végett történik. Egy énekesnő, aki saját számlájára adja el énekét, *nem-termelőmunkás*. De ugyanaz az énekesnő, ha egy vállalkozó szerződteti és pénzszerzés végett énekelteti, *termelőmunkás;* mert tőkét termel.

Marx: Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 1862—1863.
(364—365. old.)

A nem-anyagi termelésben, még ha teljesen cserére történik is, tehát *árukat* termel, két eset lehetséges:

1. Olyan *árukat*, használati értékeket eredményez, amelyeknek a termelőktől és a fogyasztóktól különböző önálló alakjuk van, tehát a termelés és a fogyasztás közt egy időközön át fennállhatnak, ebben az időközben mint *eladható* áruk forgalomban lehetnek; ez az eset például könyveknél, festményeknél, egyszóval minden olyan művészeti terméknél, amely különbözik a kivitelező művész művészi teljesítésétől. Itt tőkés termelés csak igen korlátozott mértékben alkalmazható, amennyiben például egy író egy közös műhöz — például enciklopédiához — egy tömeg más írót zsákmányol ki mint segédmunkást. Többnyire megmarad itt a dolog annál a tőkés termelés felé vezető *átmeneti formánál*, hogy a különböző tudományos vagy művészeti termelők, kézművesek vagy hivatásosak, egy közös kereskedőtőke, a könyvkiadók tőkéje számára dolgoznak — olyan viszony ez, amelynek a voltaképpeni tőkés termelési módhoz semmi köze

nincs, és formailag sincs még ennek alávetve. Hogy a munka kizsákmányolása éppen ezekben az átmeneti formákban a legnagyobb, az mit sem változtat a dolgon.

2. A termék nem választható el a termelés aktusától, ez az eset például valamennyi előadó művésznél, szónoknál, színésznél, tanítónál, orvosnál, papnál stb. Tőkés termelési mód itt is csak csekély terjedelemben érvényesül, és a dolog természeténél fogva csak néhány területen érvényesülhet. Például tanintézetekben a tanítók lehetnek puszta bérmunkásai a tanintézet vállalkozójának, mint ahogy ilyesfajta tangyárak Angliában szép számmal léteznek. Ámbár a tanulók szempontjából ezek a tanítók nem *termelőmunkások*, vállalkozójuk szempontjából azok. Ez tőkéjét az ő munkaképességükre cseréli át, és meggazdagodik e folyamat révén. Ugyanígy áll a dolog a színházi, szórakoztató üzemi stb. vállalkozásoknál. A közönség szempontjából a színész itt művészként szerepel, de vállalkozója szempontjából *termelőmunkás*. A tőkés termelésnek e területen megnyilvánuló mindezen jelenségei a termelés egészéhez képest annyira jelentéktelenek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatók.

Marx: Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 1862—1863.
(373. old.)

... Ezzel abszolúte meg van állapítva az is, hogy mi *nemtermelőmunka*. Olyan munka ez, amely nem tőkére, hanem *közvetlenül* jövedelemre cserélődik, tehát munkabérre vagy profitra (természetesen azokra a különböző rovatokra is, amelyek üzlettársakként részesednek a tőkés profitjában, mint például a kamat és a járadékok). Ahol minden munka részben még önmagát fizeti (mint például a jobbágyparaszt mezőgazdasági munkája), részben közvetlenül a jövedelemre cserélődik (mint az ázsiai városok iparosmunkája), ott nem létezik a polgári gazdaságtan értelmében vett tőke és bérmunka. E meghatározások tehát nem a munka anyagi meghatározásából (nem termékének természetéből, sem a munkának mint konkrét munkának a meghatározott-

ságából), hanem abból a meghatározott társadalmi formából, azokból a társadalmi termelési viszonyokból vannak véve, amelyekben ez a munka megvalósul. Eszerint például a színész, még a bohóc is, termelőmunkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgálatában dolgozik, akinek több munkát ad vissza, mint amennyit a munkabér formájában kap tőle, míg a foltozószabó, aki a tőkéshez házhoz jön és a nadrágját foltozza, puszta használati értéket hoz létre számára, nem-termelőmunkás. Az elsőnek a munkája tőkére cserélődik, a másodiké jövedelemre. Az első munkája értéktöbbletet hoz létre; a másodikéban jövedelem fogyasztódik.

A termelő- és nem-termelőmunkát itt mindig a *pénztulajdonos, a tőkés álláspontjáról*, nem a *munkás* álláspontjáról nézik, és innen ered Ganilh és mások ostobasága, akik annyira nem értik meg a dolgot, hogy azt kérdezik, vajon a szajha, a lakáj stb. munkája, szolgálata vagy funkciója hoz-e pénzt.

Az író nem annyiban termelőmunkás, amennyiben eszméket termel, hanem amennyiben az írásait kiadó könyvkereskedőt gazdagítja, vagyis amennyiben egy tőkésnek a bérmunkása . . .

Marx: Értéktöbblet-elméletek. 1. rész. 1862—1863.
(122. old.)

„ELIDEGENÜLÉS"

. . . A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára — minthogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hova tart, amelyen tehát nem lehetnek már úrrá, amely most ellenkezőleg, olyan szakaszok és fejlődési fokok sajátságos sorozatán megy át, amelyek az emberek akarásától és megfutásától[23] függetlenek, sőt ezt az akarást és megfutást irányítják is.

Ez az *„elidegenülés"* — hogy a filozófusok számára érthetően fejezzük ki magunkat — természetesen csak két *gyakorlati* előfeltétellel szüntethető meg. Hogy „elviselhetetlen" hatalommá váljék, vagyis olyan hatalommá, amely ellen forradalmat csinálnak, ahhoz az kell, hogy az emberiség tömegét teljesen „tulajdonnélküliként" hozza létre, s egyszersmind ellentmondásban a gazdagsággal és műveltséggel egy meglevő világával — amely gazdagság és műveltség a termelőerő nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát előfeltételezi . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 35. old.)

SZABADSÁG ÉS RABSZOLGASÁG A POLGÁRI TÁRSADALOMBAN

. . . Ahogyan a szabad ipar és a szabad kereskedelem megszüntetik a kiváltságos elkülönültséget és ezzel a kiváltságos elkülönültségek egymás közti harcát, viszont helyébe a kiváltságtól — amely elkülönít az általános összességtől, de egyúttal összekapcsol egy kisebb zártkörű összességbe — eloldozott embert állítják, akit egy általános köteléknek még a *látszata* sem fűz többé a másik emberhez, és embernek ember ellen való, egyénnek egyén ellen való általános harcát idézik elő, ugyanígy az egész *polgári társadalom* nem egyéb, mint az összes, már csak *egyéniségük* révén egymástól elkülönült egyének e háborúja egymás ellen, és a kiváltságok béklyóiból kiszabadult elemi életerők általános féktelen mozgása. *A demokratikus képviseleti állam* és a *polgári társadalom* ellentéte a hivatalos *közösség* és a *rabszolgaság* közti *klasszikus* ellentét kiteljesedése. A modern világban mindenki *egyidejűleg* tagja a rabszolgaságnak és a közösségnek. Éppen a *polgári társadalom rabszolgasága látszatra* a legnagyobb *szabadság*, mert látszólag kiteljesedett *függetlensége* az egyénnek, amely elidegenült életelemeinek — mint például a tulajdonnak, az iparnak, a vallásnak stb. — féktelen, többé általános kötelékektől és az embertől nem kötött mozgását a *saját* szabadságának nézi, holott ez a mozgás ellenkezőleg az egyén teljes szolgasága és emberietlensége. A *kiváltság* helyébe itt a jog lépett . . .

Marx—Engels: A szent család. 1844.
(Marx és Engels Művei. 2. köt. 115. old.)

A KAPITALIZMUS ÉS A GÉP

. . . A polgári közgazdász semmiképpen nem tagadja, hogy emellett mulandó kellemetlenségek is előállnak; de melyik éremnek nincs visszája! A gépi berendezésnek másféle, mint tőkés kihasználása az ő számára lehetetlen. Az ő szemében tehát a munkásnak a gép révén való kiaknázása azonos a gépnek a munkás

révén való kiaknázásával. Aki tehát leleplezi, hogyan is áll a dolog a gépi berendezés tőkés alkalmazásával a valóságban, az egyáltalán nem akarja a gépek alkalmazását, az ellensége a szociális haladásnak!* Ez egészen Bill Sikes, a híres torokmetsző okoskodása: „Esküdt Uraim, ennek a kereskedelmi utazónak mindenesetre elvágták a torkát. Ez a tény azonban nem az én bűnöm, ez a kés bűne. Ilyen mulandó visszásságok miatt megszüntessük a kés használatát? Gondolják csak meg! Hol lenne a földművelés és a kézművesség kés nélkül? Nem éppoly áldásos-e a sebészetben, mint amilyen tudós a bonctanban? S ráadásul nem készséges segítőtárs-e a vidám lakomázásnál? Ha megszüntetik a kést — visszavetnek bennünket a legmélységesebb barbárságba."[24]** . . .

Marx: A tőke. I. kot. 1867.
(13. fej. 412. old.)

A KÖZÉPKORI KÉZMŰVESSÉG ÉS A TŐKÉS BÉRMUNKA

. . . A városokban a munka megosztása az egyes céhek között még [egész természetadta] volt és magukban a céhekben az egyes munkások között egyáltalán nem történt meg. Mindegyik munkásnak munkák egész körében kellett járatosnak lennie, mindent meg kellett tudnia csinálni, amit szerszámaival meg lehetett csinálni; a korlátozott érintkezés és az egyes városok cse-

* Virtuóza ennek a nagyhangú kretenizmusnak többek között *MacCulloch*. „Ha előnyos — mondja például, egy 8 éves gyermek naivitását affektálva — a munkás ugyességét mindinkább kifejleszteni, olyannyira, hogy képessé lesz egyre növekvő árumennyiséget termelni ugyanakkora vagy kisebb munkamennyiséggel, akkor annak is előnyösnek kell lennie, hogy *olyan gépi berendezést vegyen igénybe segítségül, amely őt* ennek az eredménynek az elérésében a leghatékonyabban *támogatja.*" *(MacCulloch:* „Principles of Political Economy". London 1830. 166. old.)

** „A fonógép feltalálója tonkretette Indiát, *ami azonban bennunket kevéssé érint.*" *A. Thiers:* „De la propriété". [*Párizs* 1848. 275. old.] Thiers úr itt a fonógépet összecseréli a mechanikai szövőszékkel, *„ami azonban bennunket kevéssé érint"*.

kély összeköttetése egymással, a népesség hiánya és a szükségletek korlátozottsága nem nyújtottak módot a munka további megosztására, és ezért mindenkinek, aki mester akart lenni, egész kézművességében jártasnak kellett lennie. Innen ered, hogy a középkori kézművest még érdekli a maga speciális munkája és az, hogy abban ügyességre tegyen szert, és ez az érdeklődés bizonyos korlátolt művészi érzékké fokozódhatott. De ugyancsak ezért minden középkori kézműves egészen fel is oldódott a maga munkájában, meghitt szolgasági viszonyba került vele és sokkal inkább be volt alá sorolva, mint a modern munkás, akinek számára közömbös a munkája . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 52—53. old.)

Befejezésül még fel kell hívnunk a figyelmet a bérmunkarendszer pozitív oldalára.

α) Amikor a bérmunkarendszer pozitív oldaláról beszélünk, akkor a tőke, a nagyipar, a szabad konkurrencia, a világpiac pozitív oldaláról beszélünk, s nem szükséges kifejtenem Önöknek, hogy e termelési viszonyok nélkül nem lehetett volna megteremteni sem a termelési eszközöket, a proletariátus felszabadításának és egy új társadalom megalapításának anyagi eszközeit, sem maga a proletariátus nem ért volna el olyan egyesülést és olyan fejlettséget, hogy valóban képes legyen a régi társadalmat és önmagát forradalmasítani. A munkabér *kiegyenlítődése.*

β) Vegyük a munkabért akár a magvában is annak, ami elvetendő benne, hogy tevékenységem áruvá válik, hogy én teljesen eladhatóvá válok.

Először: Így minden, ami patriarchális, eltűnt, mert csak az alku, a vétel és eladás marad az egyetlen vonatkozás, a pénzviszony marad az egyetlen viszony munkáltató és munkás között.

Másodszor: Egyáltalában lehullott a dicsfény a régi társadalom összes viszonyairól, mivel ezek tiszta pénzviszonyokká oldódtak fel.

Ugyanígy az összes úgynevezett magasabb rendű munkák, szellemi, művészi stb. munkák kereskedelmi cikkekké változtak, s ezáltal elvesztették régi megszenteltségüket. Milyen nagy haladás volt, hogy a papok, orvosok, jogászok stb. egész regimentjét, tehát a vallást, a jogtudományt stb. immár csak kereskedelmi értékük alapján határozták meg . . .

Marx: Munkabér. 1847.
(Marx és Engels Művei. 6. köt. 537. old.)

A PÉNZ, A KONKURRENCIA ÉS A VILÁGKULTÚRA

. . . Mi sem könnyebb, mint egyenlőséget és egyenlőtlenséget, hasonlóságot és hasonlótlanságot reflexiós meghatározásoknak nevezni. Az összehasonlíthatatlanság is reflexiós meghatározás, amelynek előfeltétele az összehasonlítás tevékenysége. Hogy az összehasonlítás mennyire nem tisztán önkényes reflexiós meghatározás, arra csak egy példát kell idéznünk, a *pénzt*, minden emberek és dolgok állandó tertium comparationisát*. — Egyébként az összehasonlíthatatlanságnak különböző jelentései lehetnek. Az egyetlen, amely itt tekintetbe jön, az „egyetlenség" az eredetiség értelmében, előfeltételezi, hogy az összehasonlíthatatlan egyén tevékenysége egy meghatározott szférában még *egyenlők* tevékenységétől is megkülönbözteti magát. Persiani éppen azért összehasonlíthatatlan énekesnő, mert *énekesnő* és más énekesnőkkel hasonlítják össze, mégpedig olyan fülek, amelyek a normális alkaton és zenei képzettségen nyugvó összehasonlítás által képesek összehasonlíthatatlanságának felismerésére. Összehasonlíthatatlan Persiani éneke egy béka kuruttyolásával is, ámbár itt is szó lehetne összehasonlításról, mely azonban akkor ember és béka közötti, nem pedig Persiani és ezen egyetlen béka közötti összehasonlítás lenne. Csak az első esetben lehet egyének közötti összehasonlításról beszélni, a másodikban az összeha-

* — harmadikat az összehasonlításban; összehasonlítási alapját — *Szerk.*

sonlítás fajtájukat vagy nembeli tulajdonságukat illeti. Az összehasonlíthatatlanság egy harmadik fajtáját, Persiani énekének egy üstökös farkával való összehasonlíthatatlanságát, átengedjük Sanchónak, az ő „önélvezetére", hiszen úgyis akkora öröme telik a „képtelen ítéletben", de még ennek a képtelen összehasonlításnak is van realitása a mai viszonyok képtelenségében. A pénz az összes, még a legkülönneműbb dolgoknak is közös mércéje.

Egyébként Sancho összehasonlíthatatlansága megint ugyanarra a frázisra lyukad ki, mint az egyetlenség. Az egyéneket ne mérjük többé egy tőlük független tertium comparationison, hanem az összehasonlításnak át *kell* csapnia önmegkülönböztetésükké, azaz egyéniségük szabad kifejlesztésévé, mégpedig azáltal, hogy a „rögeszméket" kiverik a fejükből.

Egyébként Sancho csak az irodalmárok és kávéházi politikusok által művelt összehasonlítást ismeri, amely arra a nagyszerű eredményre jut, hogy Sancho nem Bruno és Bruno nem Sancho. Azokat a tudományokat ellenben, amelyek csak az összehasonlításnak és az összehasonlítás szféráin belüli különbségek megállapításának révén jutottak jelentős előrehaladáshoz, és amelyekben az összehasonlítás általános jelentőségű jelleget nyer, az összehasonlító anatómiát, botanikát, nyelvészetet stb., természetesen nem ismeri.

Nagy nemzetek, franciák, észak-amerikaiak, angolok folyvást összehasonlítják magukat egymással gyakorlatilag és elméletileg, a konkurrenciában éppúgy, mint a tudományban. Szatócsok és nyárspolgárok, amilyenek a németek, akiknek félniük kell az összehasonlítástól és konkurrenciától, az összehasonlíthatatlanság pajzsa mögé bújnak, amelyet filozófiai címkegyárosuk szállít nekik. Sancho nemcsak az ő érdekükben, hanem a sajátjában is kikért magának minden összehasonlítást . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 435—436. old.)

. . . A civilizált országok demokráciájának, a *modern* demokráciának tehát semmi de semmi köze sincs a norvég és az őssvájci demokráciához. Nem a norvég és az őssvájci állapotot akarja bevezetni, hanem olyan állapotot, amely úgy különbözik tőle, mint ég a földtől. De nézzük meg közelebbről ezt az ősgermán demokráciát, s irányítsuk eközben pillantásunkat az Ős-Svájcra[25], amely itt elsősorban érdekel bennünket.

Hol az a német nyárspolgár, aki ne lelkesedne a honfelszabadító Wilhelm Tellért, hol az az iskolamester, aki Morgartent, Sempachot és Murtent[26] ne ünnepelné Marathónnal, Plataiai-jal és Szalamisszal egysorban[27], hol az a hisztérikus aggszűz, aki ne ábrándozna a tiszta erkölcsű alpesi ifjak kemény lábikráiról és feszülő combjairól? Aegidius Tschuditól Johannes von Müllerig, Floriantól Schillerig versben és prózában vég nélkül magasztalták az őssvájci bátorság, szabadság, derekasság és erő nagyszerűségét. A tizenkét kanton ágyúi és karabélyai szolgáltatják most e lelkes dicshimnuszokhoz a kommentárt.

Az őssvájciak kétszer adtak életjelt magukról a történelemben. Először, amikor dicsőségesen felszabadították magukat az osztrák zsarnokság alól, másodszor ebben a pillanatban, amikor Isten nevében a jezsuitákért és a hazáért szállnak harcba.

Már az osztrák sas karmaiból való dicsőséges kiszabadulás is elég nehezen viseli el, hogy napvilágnál vizsgálgassák. Az Osztrák Ház egész karrierje folyamán egyetlenegy ízben volt haladó; ez pályafutása elején volt, amikor szövetségre lépett a városok nyárspolgáraival a nemesség ellen, és megpróbálta lerakni egy német monarchia alapját. Felette nyárspolgári módon volt haladó, de mindegy, haladó volt. És ki szegült ellene a leghatározottabban? Az őssvájciak. Az őssvájciak harca Ausztria ellen, a dicsőséges eskütétel a Grütlin, Tell hősi lövése, az örökké emlékezetes morgarteni győzelem, mindez csökönyös pásztorok harca volt a történelmi fejlődés előnyomulásával szemben, nyakas, mozdulatlan helyi érdekek harca az egész nemzet érdekeivel szemben, a faragatlanság harca a műveltséggel szemben, a bar-

bárságé a civilizációval szemben. És ők, akik győzelmet arattak az akkori civilizációval szemben, büntetésből kizárattak az egész további civilizációból.

Sőt, mi több, ezek a jóravaló, makrancos alpesi pásztorok hamarosan még egészen másfajta fenyítésben is részesültek. Megmenekedtek az osztrák nemesség uralmától, hogy a zürichi, luzerni, berni és bázeli nyárspolgárok igája alá kerüljenek. Ezek a nyárspolgárok észrevették, hogy az őssvájciak éppoly erősek és éppoly buták, mint ökreik. Felvétették magukat a kantonok szövetségébe, s attól fogva nyugodtan otthon ültek üzleti pultjaik mögött, miközben a nyakas alpesi pásztorok vívták meg a harcot, valahányszor nekik viszályaik támadtak a nemességgel és a fejedelmekkel. Így volt Sempachnál, Gransonnál, Murtennél és Nancynál. Emellett meghagyták ezeknek az embereknek azt a jogot, hogy belső ügyeiket tetszés szerint rendezzék el, s így boldog tudatlanságban maradtak afelől, hogy mi módon zsákmányolják ki őket kedves szövetségi társaik.

Azóta nemigen hallottunk többet róluk. Teljes istenfélelemben és tisztességben foglalkoztak tehénfejéssel, sajtcsinálással, erényességgel és jódlizással. Időről időre népgyűléseket tartottak, amelyeken szarvemberekre, pataemberekre és más állati osztályokra szakadtak, és sohasem széledtek el szívélyes, keresztény-germán verekedés nélkül. Szegények voltak, de tiszta erkölcsűek, buták, de jámborak és az Úrnak tetszők, brutálisak, de szélesvállúak, agyvelejük kicsi volt, de lábikrájuk nagy. Időről időre túl sokan lettek, s akkor a férfinép fiatalja „világgá ment", vagyis elszegődött idegen hadiszolgálatba, ahol, bárhogy fordult is a kocka, a legtörhetetlenebb hűséggel kitartott a zászló mellett. Csak azt lehet mondani a svájciakra, hogy a legnagyobb lelkiismeretességgel verették agyon magukat zsoldjukért.

E tenyeres-talpas őssvájciak legnagyobb büszkesége régesrégóta az volt, hogy soha még csak hajszálnyira sem tértek el elődeik szokásaitól, hogy az évszázadok folyamán hamisítatlanul megőrizték atyáik együgyű, szeplőtlen, jóravaló és erényes erkölcseit. És ez igaz is, a civilizációnak minden kísérlete tehetetlenül visszapattant szikláik és koponyájuk gránitfaláról. Attól

a naptól fogva, hogy Winkelried első őse kihajtotta tehenét, nyakán az elmaradhatatlan idillikus kolomppal, a Vierwaldstätti tó szűzi legelőire, egészen a jelen pillanatig, amikor Winkelried utolsó leszármazottja a pappal áldatja meg puskáját, egyazon módon építettek fel minden házat, egyazon módon fejtek meg minden tehenet, egyazon módon fontak be minden varkocsot, egyazon módon készítettek el minden sajtot, egyazon módon csináltak minden gyereket. Itt a hegyekben még létezik a paradicsom, itt még nem jutottak el a bűnbeesésig. S ha egyszer az Alpoknak egyik ilyen ártatlan fia elvetődik a nagyvilágba és egy pillanatra magukkal ragadják őt a nagyvárosok csábításai, egy romlott civilizáció festett bájai, ama bűnös országoknak vétkei, ahol nincsenek hegyek és ahol gabona terem — ártatlansága oly mélyen gyökerezik benne, hogy egészen nem veszhet el soha. Egy hang üti meg a fülét, csak foszlánya annak a kutyaüvöltéshez hasonló tehénterelő dallamnak, s rögtön sírvafakad és megtörten térdreborul, rögtön kiszakítja magát a csábítás karjaiból, és nem nyugszik, amíg nem borult ősz atyja lába elé. Atyám, vétkeztem ősi hegységeink ellen és te ellened, és nem vagyok immár méltó, hogy a te fiadnak hívattassam![28]

Az újabb időkben két inváziót kíséreltek meg ez ellen az erkölcsi együgyűség és őserő ellen. Az első az 1798-as francia invázió volt. Ámde ezek a franciák, akik különben mégiscsak elterjesztettek mindenütt valamelyes civilizációt, az őssvájciakkal szemben csődöt mondtak. Nyoma sem maradt ottlétüknek, jottányit sem tudtak kiküszöbölni a régi erkölcsökből és erényekből. A második invázió körülbelül húsz évvel később jött és legalább némi gyümölcsöt hozott. Ez az angol turistáknak, a londoni lordoknak és a squire-oknak*, s az őket nyomon követő számtalan gyertyamártónak, szappanfőzőnek, fűszeresnek és csontárusnak az inváziója volt. Ez az invázió legalább annyira vitte a dolgot, hogy véget ért a régi vendégszeretet, és az alpesi kunyhók tisztes lakói, akik korábban alig tudták, hogy a pénz micsoda, most a világ legkapzsibb és legcsibészebb svihákjaivá lettek. De ez a

* — földesuraknak — *Szerk.*

haladás korántsem kezdi ki a régi, együgyű erkölcsöket. E nem éppen tisztakezű svihákság kitűnően megfért a szeplőtlenség, derekasság, jóravalóság és hűség patriarchális erényeivel. Még jámborságuk sem szenvedte meg; a pap külön élvezettel adott nekik felmentést mindazon csalárdságokért, amelyeket brit eretnekek ellen követtek el.

Most azonban úgy látszik, hogy mégis fenekestül fel kell fordulnia eme tiszta erkölcsnek. Remélhetőleg a büntetőcsapatok megtesznek minden tőlük telhetőt, hogy elpusztítsanak minden jóravalóságot, őserőt és együgyűséget. De akkor sírjatok, ti nyárspolgárok! Akkor nem lesznek többé szegény, de elégedett pásztorok, akiknek zavartalan gondtalanságát vasárnaponként megkívánhatjátok, miután a hét hat napján cikóriakávéval és kökénylevél-teával megcsináltátok a magatok üzletecskéit! Akkor zokogjatok, ti iskolamesterek, mert oda a reményetek egy új Sempach-Marathónra és más klasszikus hőstettekre! Akkor jajgassatok, harminc éven felüli hisztérikus aggszűzek, mert vége lesz ama hathüvelykes lábikráknak, melyeknek képe megédesíti magányos álmaitokat, vége lesz az erőtől duzzadó svájci legények [„Schweizerbuan"] Antinous-szépségének, vége lesz ama tömör comboknak és feszülő nadrágoknak, amelyek oly ellenállhatatlanul vonzanak benneteket az Alpesekbe! Akkor sóhajtozzatok, szelíd és sápkóros leányintézeti bimbók, ti, akik már Schiller műveiből is lelkesedtetek a fürge zergevadászok szeplőtlen és mégis oly hatékony szerelméért, mert vége gyengéd illúziótoknak, akkor nem marad nektek hátra más, mint hogy Henrik Steffenst olvassátok és a fagyos norvégokért lelkesedjetek!

De hagyjuk ezt. Ezeket az őssvájciakat még egészen más fegyverekkel is le kell küzdeni, mint a puszta gúnnyal. A demokráciának még egészen más dolgok miatt kell velük leszámolnia, mint patriarchális erényeikért.

Kik védelmezték 1789. július 14-én a Bastille-t a nép rohama ellen, kik lőttek bele, biztos falak mögül, kartáccsal és puskagolyóval a Faubourg St. Antoine munkásaiba? — Őssvájciak a Sonderbundból[29], Tellnek, Stauffachernak és Winkelriednek az unokái.

Kik védelmezték 1792. augusztus 10-én az áruló XVI. Lajost a Louvre-ban és a Tuileriákban a nép jogos haragjával szemben? — Őssvájciak a Sonderbundból.

Kik nyomták el, Nelson segítségével, az 1798-as nápolyi forradalmat? — Őssvájciak a Sonderbundból.

Kik állították helyre 1823-ban, osztrák segítséggel, Nápolyban az abszolút monarchiát? — Őssvájciak a Sonderbundból.

Kik harcoltak, egészen az utolsó pillanatig, 1830. július 27-én, ismét egy áruló királyért*, s lőttek bele ismét, a Louvre ablakaiból és oszlopai közül, a párizsi munkásokba? — Őssvájciak a Sonderbundból.

Kik nyomták el, világszerte hírhedt brutalitással és ismét az osztrákokkal szövetségben, az 1830-as és 1831-es romagnai felkelést? — Őssvájciak a Sonderbundból.

Röviden, kik tartották mind e pillanatig olyan nyomás alatt az olaszokat, hogy azok kénytelenek voltak alávetni magukat arisztokratáik, fejedelmeik és papjaik fojtogató uralmának, kik voltak Itáliában Ausztria jobbkeze, kik tették még ebben az órában is lehetővé a véreb nápolyi Ferdinándnak, hogy féken tartsa fogcsikorgató népét, ki töltötte be még ma is a hóhér szerepét az általa végrehajtott tömeges főbelövések alkalmából? Mindig újra őssvájciak a Sonderbundból, mindig újra Tellnek, Stauffachernak és Winkelriednek az unokái!

Egyszóval: ahol és amikor csak kitört Franciaországban egy forradalmi mozgalom, amely közvetlenül vagy közvetve elősegítette a demokráciát, mindig őssvájci bérkatonák voltak azok, akik ellene a legnagyobb nyakassággal és egészen az utolsó pillanatig viaskodtak. És kiváltképpen Itáliában ezek a svájci zsoldosok folyvást a leghűségesebb kiszolgálói és segítői voltak Ausztriának. Igazságos büntetés Svájcnak a kétfejű sas karmaiból való dicsőséges kiszabadulásáért!

Azt ne higgyük, hogy ezek a zsoldosok országuk kivetettjei és honfitársaik megtagadják őket. Hiszen a luzerniek kapujuk elé Thorvaldsennal, e jámbor izlandi fajankóval, a sziklából egy

* X. Károly. — *Szerk.*

nagy oroszlánt faragtattak ki, mely nyíltól ütött sebében elvérezve, a liliomos Bourbon-pajzsot oltalmazza mindhalálig hű mancsával — mégpedig az 1792. augusztus 10-én a Louvre-ban elesett svájciak emlékére! Így tiszteli fiainak megvásárolható hűségét a Sonderbund. Emberkereskedésből él, és ünnepli az emberkereskedést.

És az effajta demokráciával lenne az angol, a francia, a német demokratáknak bármi közössége? . . .

Engels: A svájci polgárháború. 1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 374—378. old.)

. . . Az országnak három politikai centruma van: Belgrád, Montenegró és Zágráb. Sem a horvátok, sem a montenegróiak nem akarják alávetni magukat a belgrádi fennhatóságnak. Sőt ellenkezőleg — a montenegróiak és barátaik, a civilizálatlan kis népecskék Krivošéban és Hercegovinában, éppúgy meg fogják védeni „függetlenségüket" Belgráddal és minden más központi kormányzattal szemben, akár szerb, akár nem, mint ahogyan megvédik a törökökkel és az osztrákokkal szemben. Ez a függetlenség abban áll, hogy bebizonyítandó elnyomóik iránt érzett gyűlöletüket, elrabolják saját „elnyomott" szerb honfitársaik állatait és egyéb ingóságait, pontosan úgy, amint ezt immár ezer év óta cselekszik, s aki a rablás eme jogát támadja, az függetlenségüket támadja. Azt hiszem, nyugodtan állíthatom, hogy az effélé civilizálatlan népecskék léte mindenképpen anakronizmus itt Európa közepén. S ha ezek az emberkék olyan magasan állnának is, mint a Walter Scott által ünnepelt felföldi skótok — akik egyébként ugyancsak félelmetes marhatolvajok voltak — még akkor is legföljebb azt a *módot* kifogásolhatnánk, ahogyan a mostani társadalom bánik velük. Ha mi ülnénk a nyeregben, *mi is* végét vetnénk e fickók őseiktől öröklött Rinaldo Rinaldini- és Schinderhannes-féle életmódjának. És így kell tennie a nagyszerb kormánynak is. Tehát Nagy-Szerbia itt is annak a harcnak a felújulását jelenti, amelyet most a hercegovinaiak folytatnak, vagy-

is: polgárháborút Montenegró, Cattaro és Hercegovina összes hegylakóival.

Nagy-Szerbia tehát, ha közelebbről megvizsgáljuk, korántsem olyan egyszerű és magától értetődő kérdés, ahogy pánszlávisták és Rasch-féle liberálisok el akarják hitetni velünk.

Rokonszenvezzen egyébként a civilizálatlan kis népekkel, amennyire csak akar — valami poétikus szikra amúgy is rejlik bennük, még népdalokat is költenek valódi ószerb stílusban (s ezek igen szépek) — sőt bizonyítékul küldök is Önnek egy tipikus példányt. De a cárizmus készséges kiszolgálói ők és azok is maradnak, s a politikába nem valók poétikus szimpátiák. S ha e fickók felkelése világháború kirobbanásának veszélyével fenyeget, amely egész forradalmi szituációnkat elrontja, akkor nincs kegyelem — fel kell áldozni őket és marhalopási jogukat az európai proletariátus érdekében . . .

Engels—E. Bernsteinnek. 1882. II. 2.
(Die Briefe von Friedrich Engels
an Eduard Bernstein. 1925. 58—59. old.)

A PATRIARCHÁLIS KORLÁTOK LEROMBOLÁSA. INDIA

. . . A társadalmi szervezet e kicsiny sztereotip formái — nem annyira a brit adószedő és a brit katona durva beavatkozása, mint inkább az angol gőzerő és az angol szabadkereskedelem következményeképpen — nagyrészt felbomlottak és letűnőben vannak. A családi közösségek a háziiparon alapultak, a kézi szövésnek, kézi fonásnak és kézi erővel űzött földművelésnek ama sajátos összekapcsolásán, amely önellátó erővé tette őket. Az angol beavatkozás áthelyezte a fonót Lancashire-be, a szövőt pedig Bengáliába, vagy a hindu fonót és szövőt egyaránt elsöpörte, s minthogy felrobbantotta gazdasági alapjukat, felbomlasztotta ezeket a kis, félbarbár, félcivilizált közösségeket, és így létrehozta a legnagyobb és, őszintén szólva, az egyetlen *társadalmi* forradalmat, amely valaha is lezajlott Ázsiában.

Ámde ha az emberi érzésnek viszolyognia kell is attól a látványtól, hogy e szorgos, patriarchális és ártalmatlan társadalmi szervezetek miriádjai széthullanak, a szenvedések tengerébe vetve, egységeikre bomlanak, egyedi tagjaik pedig elvesztik civilizációjuk ősi formáját és egyúttal hagyományos létfenntartási eszközeiket is, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek az idillikus faluközösségek, bármily ártalmatlannak látszanak is, mindenkor szilárd alapzata voltak a keleti despotizmusnak, hogy az emberi szellemet a lehető legszűkebb körre korlátozták, a babona engedelmes eszközévé tették, a hagyományos szabályok rabjává süllyesztették, megfosztották minden nagyságtól és történelmi energiától. Nem szabad megfeledkeznünk a barbár önzésről, amely valami nyomorúságos földdarabra összpontosulva nyugodtan szemlélte birodalmak pusztulását, kimondhatatlan kegyetlenségek elkövetését, nagy városok lakosságának lemészárlását, és nem fordított erre több figyelmet, mint a természeti eseményekre, miközben maga is tehetetlen prédája volt bármely támadónak, aki egyáltalán arra méltatta, hogy észrevegye. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a méltatlan, tespedő és tengődő élet, ez a passzív létforma a másik oldalon, ellenkező végletként, vad, céltalan, féktelen romboló erőket idézett fel, és magát a gyilkosságot vallásos rítussá avatta Hindusztánban. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek a kis közösségek kaszt-megkülönböztetésekkel és rabszolgasággal szennyeződtek, hogy az embert a külső körülményeknek vetették alá, ahelyett hogy a körülmények urává emelték volna, hogy egy önfejlődő társadalmi állapotot változhatatlan természeti végzetté alakítottak át, és ilyképpen egy brutalizáló természetkultuszt hoztak létre, amely szem elé tárja lealacsonyodását azzal, hogy az ember, a természet ura, áhítatosan térdre hullott Hanumán, a majom és Sabalá, a tehén előtt.

Igaz, hogy Angliát a hindusztáni társadalmi forradalom előidézésében csak a leghitványabb érdekek fűtötték, és hogy ostoba módon juttatta érvényre ezeket az érdekeket. De nem ez a kérdés. A kérdés az, hogy az emberiség teljesítheti-e rendeltetését anélkül, hogy alapvető forradalom következzék be az ázsiai társa-

dalmi állapotban? Ha nem, akkor Anglia, bármilyen bűnöket követett is el, e forradalom felidézésével a történelem öntudatlan eszközéül szolgált.

Akkor, ha mégoly keserűséggel tölt is el bennünket egy régi világ összeomlásának látványa, a történelem szemszögéből jogosan kiálthatunk fel Goethe szavaival:

Kínjokat mért venni számba,
Abból gyönyörünk ha forrt?
Hisz Timurnak büszke lába
Porba milljókat tiport![30]

[Ford. Szász Károly]

Marx: A brit uralom Indiában. 1853.
(Marx és Engels Művei. 9. köt. 124—125. old.)

. . . Mindaz, amit az angol burzsoázia netán tenni kényszerül, nem fogja felszabadítani a nép tömegeit, s anyagilag sem fogja szociális helyzetüket megjavítani, mert ez nemcsak a termelőerők fejlettségétől függ, hanem attól is, hogy a nép kisajátítsa őket. De az anyagi feltételeket mindkettőhöz kétségtelenül meg fogja teremteni az angol burzsoázia. S tett-e a burzsoázia valaha ennél többet? Hozott-e létre valaha haladást anélkül, hogy egyéneket és népeket ne vonszolt volna véren és szennyen, nyomoron és megaláztatáson keresztül?

Az indiaiak mindaddig nem fogják learatni a gyümölcsét azoknak az új társadalmi elemeknek, amelyeket a brit burzsoázia elhint közöttük, amíg az ipari proletariátus magában Nagy-Britanniában nem szorítja ki a helyükről a mostani uralkodó osztályokat, vagy amíg a hinduk maguk nem lesznek elég erősek ahhoz, hogy végképp lerázzák az angol igát. Mindenesetre biztosan számíthatunk rá, hogy előbb vagy utóbb tanúi lehetünk e nagy és érdekes ország megújhodásának, amelynek nemes szülöttei, még a legalsóbb osztályokban is, Szaltikov herceg kifejezésével élve, „plus fins et plus adroits que les Italiens",[31] akiknek még az alázatosságát is bizonyos nyugodt előkelőség ellen-

súlyozza, akik természetes tunyaságuk ellenére bámulatba ejtették a brit tiszteket bátorságukkal, akiknek országa nyelveink és vallásaink bölcsője volt, és akik a régi germán típusát képviselik a dzsátban és a régi görög típusát a bráhmanában.[32]

Nem szakadhatok el az indiai kérdéstől néhány zárómegjegyzés nélkül.

A burzsoá civilizáció mélységes képmutatása és veleszületett barbársága leplezetlenül szemünk elé tárul, ha anyaországától, ahol tiszteletre méltó formákat ölt, a gyarmatok felé fordulunk, ahol mezítelenül lép fel. A burzsoázia a tulajdon védelmezője, de elindított-e valaha forradalmi párt olyan agrárforradalmakat, mint amilyenek Bengáliában, Madrasban és Bombayban zajlottak le? Nem folyamodott-e Indiában — magának Lord Clivenak, ennek a nagy rablónak a kifejezésével élve — kegyetlen zsarolásokhoz, ha kapzsiságának kielégítését egyszerű korrupcióval nem tudta elérni? Míg Európában az államadósság sérthetetlen szentségéről fecsegett, nem kobozta-e el Indiában a rádzsák* osztalékait, akik megtakarított pénzüket a Kelet-Indiai Társaság kötvényeibe fektették? Nem tiltotta-e meg Indiában a kereszténység hirdetését, míg ugyanakkor a francia forradalom ellen „szent vallásunk védelme" ürügyén harcolt, és nem foglalkozott-e a Dzsagannáth templomában űzött emberölés és prostitúció iparával, hogy pénzt csináljon az orissai és bengáliai templomokba özönlő zarándokokból?[33] Íme, ezek a „tulajdon, a rend, a család és a vallás" bajnokai.

Az angol ipar pusztító hatása Indiára, egy olyan óriási országra, amelynek területe 150 millió acre, akkora, mint Európa, nyilvánvaló és megdöbbentő. De nem szabad elfelejtenünk, hogy ez csupán szerves következménye a termelés ma fennálló egész rendszerének. Ez a termelés a tőke korlátlan uralmán nyugszik. A tőkének mint független hatalomnak létezéséhez elengedhetetlen a tőkecentralizáció. Ennek a centralizációnak romboló hatása a világ piacaira csupán óriási arányokban fedi fel a politikai gazdaságtan azon belső organikus törvényeit, amelyek ma minden

* — hindu fejedelmek — *Szerk.*

civilizált városban hatnak. A történelem burzsoá szakaszának meg kell teremtenie az új világ anyagi bázisát — egyrészt az emberiség kölcsönös függőségén alapuló egyetemes érintkezést és ennek az érintkezésnek az eszközeit, másrészt az ember termelőerőinek fejlődését és az anyagi termelés átalakítását természeti erők fölötti tudományos uralommá. A burzsoá ipar és kereskedelem megteremti egy új világnak ezeket az anyagi feltételeit, ugyanúgy, ahogyan a geológiai forradalmak megteremtették a föld felszínét. Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világpiacon és a korszerű termelőerőkön, és aláveti ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzésének, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás ahhoz az irtózatos pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak megöltek koponyájából issza a nektárt.

Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei. 1853.
(Marx és Engels Művei. 9. köt. 212—214. old.)

A POLGÁRI CIVILIZÁCIÓ ÉS A BŰNÖZÉS

A filozófus eszméket termel, a költő költeményeket, a lelkész prédikációkat, a professzor kézikönyveket stb. A bűnöző bűntettet termel. Ha közelebbről szemügyre vesszük ez utóbbi termelési ág összefüggését a társadalom egészével, sok előítélettel szakítunk. A bűnöző nemcsak bűntettet termel, hanem a büntetőjogot is, és ezáltal a professzort is, aki előadásokat tart a büntetőjogról, és azonfelül az elmaradhatatlan kézikönyvet, amelyben ugyanez a professzor az előadásait mint „árut" az általános piacra dobja. Ezzel gyarapodik a nemzeti gazdagság, nem is beszélve arról a magánélvezetről, amelyet — mint egy szavahihető tanú, Roscher professzor úr mondja nekünk — a kézikönyv kézirata magának a szerzőjének nyújt.

A bűnöző termeli továbbá az egész rendőrséget és büntetőbíróságot, fogdmegeket, bírákat, hóhérokat, esküdteket stb.; és mindezek a különböző iparágak, amelyek a társadalmi mun-

kamegosztás megannyi kategóriái, kifejlesztik az emberi szellem különféle képességeit, új szükségleteket hoznak létre és kielégítésük új módjait. A kínvallatás egymaga is a legelmésebb mechanikai találmányokra adott indítékot, és szerszámainak termelésében tisztes kézművesek tömegét foglalkoztatta.

A bűnöző benyomást termel, részben erkölcsi, részben tragikus benyomást, mikor hogy, és ily módon „szolgálatot" tesz a közönség erkölcsi és esztétikai érzései mozgásának. Nemcsak büntetőjogi kézikönyveket termel, nemcsak büntető törvénykönyveket és ezzel büntető-törvényhozókat, hanem művészetet is, szépirodalmat, regényeket, sőt tragédiákat, ahogy ezt nemcsak Müllner „Bűn"-je és Schiller „Haramiák"-ja, hanem még az „Oidipusz" és a „III. Richárd" is bizonyítja. A bűnöző megtöri a polgári élet egyhangúságát és köznapi biztonságát. Ezzel megóvja a pangástól, és előidézi azt a nyugtalan feszültséget és mozgalmasságot, amely nélkül még a konkurrencia ösztökéje is eltompulna. Így megsarkantyúzza a termelőerőket. A bűnözés a fölös számú népesség egy részét elvonja a munkapiacról és ezzel csökkenti a munkások közti konkurrenciát, bizonyos fokig megakadályozza a munkabérnek a minimum alá süllyedését, a bűnözés elleni harc viszont ugyanezen népesség egy másik részét szívja fel. Ily módon a bűnöző úgy jelenik meg, mint egyike azon természetes „kiegyenlítéseknek", amelyek létrehozzák a helyes színvonalat és „hasznos" foglalkozási ágak egész távlatát tárják fel.

A részletekig kimutatható a bűnözők kihatása a termelőerő fejlődésére. Vajon a zárak elérték volna mai tökéletességüket, ha nincsenek tolvajok? Vajon a bankjegygyártás elérte volna mostani tökélyét, ha nincsenek pénzhamisítók? Vajon a mikroszkóp utat talált volna a mindennapi kereskedelem területére (lásd Babbage), ha nincsenek kereskedelmi csalások? Vajon a gyakorlati kémia nem köszönhet-e ugyanannyit az áruhamisításnak és a felfedezésére irányuló törekvésnek, mint a tisztes termelői buzgalomnak? A bűnözés a tulajdon elleni támadás új meg új eszközeivel a védelem új meg új eszközeit hívja életre és ezáltal ugyanolyan termelően hat, mint a gépek feltalálására a sztrájkok. És, ha elhagyjuk a magánbűnözés területét: vajon nemzeti bűnö-

zés nélkül létrejött volna valaha a világpiac? Sőt, akár csak maguk a nemzetek is? És vajon a bűn fája nem egyszersmind a tudás fája is Ádám napjaitól fogva? Mandeville a „Fable of the Bees"-ben (1705) már kimutatta minden lehető foglalkozás stb. termelő voltát és egyáltalában ennek az egész érvelésnek a tendenciáját:

„Amit mi ezen a világon rossznak nevezünk, akár erkölcsi, akár természeti rossznak, az ama nagy elv, amely bennünket társadalmi lényekké tesz, az kivétel nélkül *minden szakma és foglalkozás* szilárd alapja, *élete és támasza* [...]; itt kell keresnünk minden művészet és tudomány igazi eredetét; és [...] abban a pillanatban, amelyben a rossz megszűnnék, a társadalomnak romlásba kellene dőlnie, ha ugyan fel nem bomlanék teljesen."[34]

Csak Mandeville természetesen végtelenül bátrabb és becsületesebb volt, mint a polgári társadalom filiszterlelkű apologétái.

Marx: Értéktöbblet-elméletek. I. rész. 1862—1863.
(352—353. old.)

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS HÁROM LÉPCSŐFOKA

... Azt mondták és mondhatjuk is, hogy a szépség és a nagyság éppen ebben a természetadta, az egyének tudtától és akaratától független és éppen kölcsönös függetlenségüket és egymás iránti közömbösségüket előfeltételező összefüggésben — anyagi és szellemi anyagcserében — gyökerezik. És bizonyára többre kell becsülnünk ezt a dologi összefüggést az összefüggéstelenségüknél, vagy ősi vérségi kötelékekre, természeti és uralmi illetve szolgasági [viszonyokra] alapozott pusztán helyi összefüggésnél. Éppily bizonyos, hogy az egyének nem rendelhetik alá maguknak saját társadalmi összefüggéseiket, amíg azokat létre nem hozták. De képtelenség ezt a csupán *dologi összefüggést* úgy felfogni, mintha az természetadta, az egyéniség természetétől (ellentétben a reflektált tudással és akarattal) elválaszthatatlan, im-

manens összefüggés volna. Nem, ez az összefüggés az egyének terméke, történeti termék, fejlődésük meghatározott szakaszához tartozik. Az az idegenszerűség és önállóság, amelyben még velük szemben létezik, csupán azt bizonyítja, hogy még csak most teremtik meg társadalmi életük feltételeit, nempedig ezekből a feltételekből kiindulva kezdték azt meg. Ez az egyének meghatározott, korlátolt termelési viszonyok közötti természetadta összefüggése. Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai mint saját, közösségi vonatkozásaik a saját közösségi ellenőrzésüknek vannak alávetve, nem a természet termékei, hanem a történelemé. A képességek fejlődésének az a foka és egyetemessége, amelyen *ez* az egyéniség lehetővé válik, előfeltételezi éppen a csereérték bázisán történő termelést, amely létrehozza az általánossággal az egyénnek önmagától és másoktól való elidegenülését, de egyúttal vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és sokoldalúságát is. A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebbnek tűnik, éppen azért, mert vonatkozásainak teljességét még nem építette ki és nem állította szembe magával mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amilyen nevetséges dolog visszasóvárogni azt az eredeti teljességet, legalább olyan nevetséges az a hit, hogy meg kell állni a teljes kiürülésnél. Az előbbi romantikus nézettel szembeni ellentéten a polgári szemlélet sohasem tudott túljutni, s ezért az a nézet jogosult ellentétként kísérője marad a boldog enyészetig . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1857—1858.
(Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. 1953. 79—80. old.)

. . . A személyi (először egészen természetadta) függőségi viszonyok az első társadalmi formák, amelyekben az emberi termelékenység — csupán csekély méretekben és elszigetelt pontokon — fejlődik. *Dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, s csak ebben alakul ki az általá-

nos társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad individualitás, amely az egyének egyetemes fejlődésén és közösségi, társadalmi termelékenységüknek mint társadalmi képességüknek az alárendelésén alapul, ez a harmadik fok. A második teremti meg a harmadiknak a feltételeit. A patriarchális állapotok, miként az antik (éppúgy a feudális) állapotok ennélfogva ugyanúgy lehanyatlanak a kereskedelem, a fényűzés, a *pénz*, a *csereérték* fejlődésével, mint ahogyan a modern társadalom ezekkel párhuzamosan bontakozik ki . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1857—1858.
(Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. 1953. 75—76. old.)

. . . Magántulajdon, mint a társadalmi, kollektív tulajdon ellentéte, csak ott létezik, ahol a munkaeszközök és a munka külső feltételei magánszemélyek tulajdonában vannak. Aszerint azonban, hogy ezek a magánszemélyek a munkások-e vagy a nemdolgozók, a magántulajdonnak is más-más a jellege. Az a végtelen sok árnyalat, amit az első pillantásra mutat, csak az e két véglet között levő közbenső állapotokat tükrözi vissza.

A munkás magántulajdona termelési eszközei fölött az alapja a kisüzemnek, a kisüzem pedig egyik szükséges feltétele a társadalmi termelés és maga a munkás szabad egyéniséggé fejlődésének. Igaz, hogy ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon, a jobbágyságon és más függőségi viszonyokon belül is. De csak ott virágzik, ott fejti ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás *szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek*, a paraszt a földnek, melyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyet művészien kezel.

Ez a termelési mód a föld és a többi termelési eszköz *szétforgácsolását* tételezi fel. Kizárja nemcsak az utóbbiak *koncentrációját*, hanem a kooperációt, a munkának ugyanazon termelési

folyamaton belüli megosztását, a társadalom úrrálevését a természeten és a természet társadalmi szabályozását, a *társadalmi* termelőerők szabad fejlődését is. Csak a termelés és a társadalom szűk természetadta korlátaival fér össze. Ennek megörökítését akarni annyit jelentene, mint — ahogyan Pecqueur joggal mondja — „az általános középszerűséget elrendelni". Egy bizonyos fejlettségi fokon ez a termelési mód megszüli saját megsemmisítésének anyagi eszközeit. Ettől a pillanattól kezdve olyan erők és szenvedélyek mozdulnak meg a társadalom ölében, amelyek úgy érzik, hogy e termelési mód bilincsbe veri őket. Meg kell semmisíteni, meg is semmisítik. Megsemmisítése, *az egyéni és szétforgácsolt termelési eszközöknek társadalmilag koncentrált termelési eszközökké*, tehát sokak törpe tulajdonának kevesek tömegméretű tulajdonává való *átváltoztatása*, tehát *a nép nagy tömegének megfosztása a földtől, a létfenntartási eszközöktől és a munkaszerszámoktól, a nép tömegének* ez a szörnyű és kínos *kisajátítása* — ez a tőke előtörténete. Egy sor erőszakos módszert ölel fel, amelyek közül csak a korszakalkotókat vettük szemügyre mint a *tőke eredeti felhalmozásának módszereit*. A közvetlen termelők kisajátítását a legkíméletlenebb vandalizmussal és a leggyalázatosabb, legpiszkosabb, legkicsinyesebben gyűlölködő szenvedélyek ösztönzésére hajtják végre. *A saját munkával létrehozott*, úgyszólván az egyes, független *dolgozó egyénnek és munkafeltételeinek* összenövésén *nyugvó magántulajdont* kiszorítja *a tőkés magántulajdon*, amely idegen, de formailag szabad munka kizsákmányolásán nyugszik*.

Mihelyt ez az *átalakulási folyamat* a régi társadalmat elég mélyen és elég nagy területen szétbomlasztotta, mihelyt a munkások proletárokká, *munkafeltételeik tőkévé* változtak, mihelyt a tőkés termelési mód a saját lábán áll, a munka további társadalmasítása, s a földnek és a többi termelési eszköznek további átváltoztatása társadalmilag kiaknázott, tehát *közös termelési eszkö-*

* „A társadalomnak egy egészen új állapotában vagyunk . . . afelé haladunk, hogy a tulajdon minden fajtáját elválasszuk a munka minden fajtájától." *(Sismondi:* „Nouveaux principes de l'économie politique." II. köt. 434. old.)

zökké, következésképpen a *magántulajdonosok* további *kisajátítása, új formát* ölt. Amit most ki kell sajátítani, az már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sok munkást kizsákmányoló tőkés.

Ez a *kisajátítás maguknak a tőkés termelés* benső törvényeinek játéka útján, a *tőkék centralizációja* útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis *sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával* karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. *A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak*, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. *Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.*

A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, következésképpen a *tőkés magántulajdon, első tagadása az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdonnak*. De a tőkés termelési mód természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását. Ez a *tagadás tagadása*. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az *egyéni tulajdont* a tőkés korszak vívmánya: a *kooperáció* és a *földnek, valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása* alapján.

Az egyének saját munkáján nyugvó, szétforgácsolt magántu-

lajdonnak *tőkés* tulajdonná való átváltoztatása természetesen hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, keményebb és nehezebb folyamat, mint a ténylegesen már társadalmi termelési üzemen nyugvó tőkés tulajdon átváltoztatása *társadalmi* tulajdonná. Ott arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt arról, hogy néhány bitorlót kisajátít a nép tömege*.

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(24. fej. 704—706. old.)

* „Az ipar haladása, amelynek akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója a burzsoázia, a munkásoknak a konkurrencia okozta elszigetelődése helyébe társulás útján létrejövő forradalmi egyesülésüket állítja. A nagyipar fejlődésével tehát kicsúszik a burzsoázia lába alól maga a talaj, amelyen termel és a termékeket elsajátítja. Mindenekelőtt saját sírásóit termeli. Pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt elkerülhetetlen . . . Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke. A középrendek, a kisiparos, a kiskereskedő, a kézműves, a paraszt — mind azért harcolnak a burzsoázia ellen, hogy középrendként való létezésüket a pusztulástól megóvják . . . reakciósok, mert megpróbálják a történelem kerekét visszafelé forgatni." *(Karl Marx* und *Friedrich Engels:* „Manifest der Kommunistischen Partei". London 1848. 11., 9. old. [„A Kommunista Párt kiáltványa". Marx és Engels Művei. 4. köt. 452., 450—451. old.])

A PROLETARIÁTUS ÉS A GAZDAGSÁG

. . . A proletariátus és a gazdagság ellentétek. Mint ilyenek egy egészet alkotnak. Mindkettő a magántulajdon világának alakulata. A kérdés az, hogy melyikük milyen meghatározott helyet foglal el az ellentétben. Nem elég, hogy egy egész két oldalának nyilvánítják őket.

A magántulajdon mint magántulajdon, mint gazdagság, kénytelen *önmagát* és ezzel ellentétét, a proletariátust *fenntartani*. Ez az ellentét *pozitív* oldala, az önmagában kielégült magántulajdon.

Megfordítva, a proletariátus mint proletariátus kénytelen önmagát és ezzel feltételező ellentétét, amely őt proletariátussá teszi, a magántulajdont, megszüntetni. Ez az ellentét *negatív* oldala, magában-való nyugtalansága, a feloldott és magát feloldó magántulajdon.

A vagyonos osztály és a proletariátus osztálya ugyanazt az emberi önelidegenülést képviseli. De az első osztály ebben az önelidegenülésben jól érzi és igazolva látja magát, az elidegenülést *saját hatalmának* tudja és benne egy emberi létezés *látszatát* bírja; a második osztály megsemmisültnek érzi magát az elidegenülésben, tehetetlenségét és egy embertelen létezés valóságát látja benne. Ez az osztály, Hegel kifejezésével élve[35], a *fellázadás* a kitagadottságban e kitagadottság ellen, fellázadás, melybe ezt az osztályt szükségszerűen űzi emberi *természetének* ellentmondása

élethelyzetével, amely e természetnek nyílt, határozott, átfogó tagadása.

Az ellentéten belül tehát a magántulajdonos a *konzervatív*, a proletár a *destruktív* fél. Az előbbitől indul ki az ellentét fenntartására irányuló cselekvés, az utóbbitól a megsemmisítésére irányuló cselekvés.

A magántulajdon persze nemzetgazdasági mozgásában önmagát űzi saját feloldása felé, de csak egy tőle független, öntudatlan, akarata ellenére végbemenő, a dolog természete által megszabott fejlődés révén, csak azáltal, hogy létrehozza a proletariátust *mint* proletariátust, a szellemi és testi nyomorának tudatában levő nyomort, az elembertelenedésének tudatában levő és ezért önmagát megszüntető elembertelenedést. A proletariátus hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a magántulajdon mond önmagáról azzal, hogy létrehozza a proletariátust, mint ahogy ő hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a bérmunka mond önmagáról azzal, hogy létrehozza az idegen gazdagságot és a saját nyomort. Ha a proletariátus győz, ezzel korántsem lett a társadalom abszolút oldalává, mert csak azáltal győz, hogy megszünteti önmagát és ellenkezőjét. Akkor pedig eltűnt mind a proletariátus, mind pedig feltételező ellentéte, a magántulajdon.

Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert — ahogy a kritikai kritika[36] el akarja hitetni — a proletárokat *isteneknek* tartják. Éppen fordítva. Mivel a kialakult proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiességtől, még az emberiesség *látszatától* való elvonatkoztatás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte a veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető, abszolúte parancsoló *szükség* — a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése — közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, azért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja fel önmagát anélkül,

hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom *összes* embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak. A proletariátus nemhiába megy át a *munka* kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve . . .

Marx—Engels: A szent család. 1844.
(Marx és Engels Művei. 2. köt. 34—36. old.)

Az úgynevezett 1848-as forradalmak csak gyönge epizódok voltak, kicsiny törések és repedések az európai társadalom száraz kérgén. Mégis megmutatták, mit rejt a mélység. Elárulták, hogy a látszólag szilárd felszín alatt a folyékony anyag óceánjai vannak, amelynek csak expanzióra van szüksége ahhoz, hogy darabokra törjön szét szilárd kőzetből való kontinenseket. Lármásan és zavarosan meghirdették a proletariátus felszabadítását, azaz a XIX. század titkát és e század forradalmának titkát.

Igaz, ez a társadalmi forradalom nem volt 1848-ban felfedezett újdonság. A gőz, a villamosság és a szelfaktor* sokkal veszedelmesebb forradalmárok voltak, mint Barbès, Raspail és Blanqui polgártársak. De noha a légkör, amelyben élünk, 20 000 fontnyi súllyal nehezedik mindenkire, érezzük-e vajon? Nem jobban, mint ahogyan az európai társadalom 1848 előtt érezte azt a forradalmi légkört, amely minden oldalról körülvette és nyomást gyakorolt rá.

Van egy nagy tény, amely ezt a mi XIX. századunkat jellemzi, olyan tény, amelyet egyetlen párt sem mer tagadni. Egyfelől

* — önműködő fonógép — *Szerk.*

olyan ipari és tudományos erők keltek életre, aminőkről az emberi történelem egyetlen előző korszakának soha még csak sejtelme sem volt. Másfelől a hanyatlás olyan tünetei mutatkoznak, amelyek messze meghaladják a római birodalom utolsó korszakáról feljegyzett szörnyűségeket.

Napjainkban úgy látszik, hogy minden a maga ellentétét hordja méhében. Látjuk, hogy a gépi berendezés, melynek megadatott az a csodatevő erő, hogy rövidebbé és termékenyebbé tegye az emberi munkát, éhezteti és agyondolgoztatja azt. A gazdagság új forrásai valami furcsa, végzetes varázslat folytán a nélkülözés forrásaivá válnak. Mintha a technika győzelmeit a jellem elvesztése árán vásárolnák meg. Úgy látszik, hogy amilyen mértékben az emberiség úrrá lesz a természet fölött, olyan mértékben válik az ember más embereknek vagy a saját aljasságának rabjává. Úgy látszik, még a tudomány tiszta fénye is csak a tudatlanság sötét hátterén ragyoghat. Mintha minden találmányunk, minden haladásunk arra vezetne, hogy anyagi erőket szellemi élettel ruháznak fel, az emberi életet pedig anyagi erővé tompítják. Ez az antagonizmus egyfelől a modern ipar és tudomány, másfelől a modern nyomorúság és bomlás között, ez az antagonizmus korunk termelőerői és társadalmi viszonyai között kézzelfogható, parancsoló és vitathatatlan tény. Egyes pártok siránkozhatnak ezen; mások úgy lehet szeretnének megszabadulni a modern technikától, hogy megszabaduljanak a modern konfliktusoktól. Vagy azt képzelhetik, hogy ilyen jelentős előrehaladás az iparban kiegészítésül ugyanilyen jelentős visszafejlődést követel a politikában. Ami bennünket illet, mi nem ismerjük félre annak a fortélyos szellemnek az alakját, amely állandóan megnyilvánul mindezekben az ellentmondásokban. Mi tudjuk, hogy a társadalom új erőinek jó működéséhez csak az szükséges, hogy új emberek legyenek úrrá rajtuk — és ezek az emberek a munkások.

A munkások éppúgy a jelenkor találmányai, mint maguk a gépek. Azokban a jelekben, melyek zavarba ejtik a középosztályt, az arisztokráciát és a visszafejlődés szánalmas prófétáit, mi felismerjük derék barátunkat, Robin pajtást, a vén vakondot,

amely oly gyorsan tud áskálni a föld alatt, ezt a jeles úttörőt, a forradalmat. Az angol munkások a modern ipar elsőszülött fiai. Bizonyára nem utolsókként segítik hát majd a társadalmi forradalmat, amelyet ez az ipar létrehozott, egy olyan forradalmat, amely osztályuk felszabadítását jelenti az egész világon, s amely éppoly egyetemes, mint a tőke uralma és a bérrabszolgaság. Ismerem a hősi harcokat, melyeket az angol munkásosztály a múlt század közepe óta megvívott, s amelyek csak azért nem oly híresek, mert a polgári történetírók homályba burkolták és elhallgatták őket. Az uralkodó osztályok gaztetteinek megbosszulására a középkori Németországban létezett egy titkos ítélőszék, az úgynevezett „Feme" törvényszék. Ha egy házon vörös keresztjelet láttak, az emberek tudták, hogy a ház tulajdonosát a „Feme" elítélte. Ma Európa minden házán ott a titokzatos vörös kereszt. Az ítélőbíró a történelem, végrehajtója a proletariátus.

Marx: Beszéd a „People's Paper" évfordulóján,
Londonban, 1856. április 14-én.
(Marx és Engels: Válogatott művek. I. köt. 363—364. old.)

. . . Eddigelé erősségünk a középosztály, s ezen a körülményen talán meghökken az angol olvasó, ha nem tudja, hogy Németországban ez az osztály sokkal önzetlenebb, elfogulatlanabb és intelligensebb, mint Angliában, mégpedig azon igen egyszerű oknál fogva, hogy szegényebb. Reméljük azonban, hogy nemsokára a munkásosztályok fognak bennünket támogatni, hiszen mindig és mindenütt ezeknek kell alkotniuk a szocialista párt erejét és derékhadát, s a nyomor, az elnyomás, a munkanélküliség, valamint a sziléziai és a csehországi ipari zendülések felrázták őket tespedtségükből. Legyen szabad ezzel kapcsolatban megemlítenem Hübnernek, az egyik legjobb német festőnek egy képét, amely hatékonyabban agitált a szocializmus mellett, mint száz röpirat. A kép néhány sziléziai takácsot ábrázol, amint vásznat adnak át a gyárosnak, s a kép igen hatásosan állítja szembe a szívtelen gazdagságot az egyik oldalon és a kétségbeesett nyomort a másik oldalon. A jól táplált gyáros, akinek arcát a festő

olyan vörösnek és érzéketlennek ábrázolja, mintha ércből lenne, éppen visszadob egy vég vásznat; az asszony, aki a vásznat hozta, látva, hogy nincs remény eladására, összerogy és elájul, két apró gyermeke átöleli, egy idős férfi pedig nagy üggyel-bajjal tartja; egy alkalmazott vizsgálgat egy véget, amelynek tulajdonosai szorongó aggodalommal várják az eredményt; egy fiatalember mutatja csüggedt anyjának a sovány bért, amelyet munkájáért kapott; egy öregember, egy leányka meg egy fiú kőpadon ülve várnak sorukra; két férfi meg, egy-egy vég visszautasított vászonnal a hátán, éppen elhagyja a helyiséget, egyikük dühében öklét rázza, a másik pedig szomszédjának karjára teszi a kezét és az égre mutat, mintha ezt mondaná: légy nyugodt, van egy bíró, aki meg fogja őt büntetni. Az egész jelenet egy hideg és barátságtalan, kőpadlós előcsarnokban játszódik le; csak a gyáros áll szőnyegen, s a festmény másik oldalán, egy korlát mögött, pompás függönyökkel és tükrökkel fényűzően berendezett iroda látszik, ahol néhány tisztviselő ír, ügyet sem vetve arra, ami a hátuk mögött történik, és ahol a gyáros fia, egy piperkőc ifjú, kezében lovaglóostor, a korláthoz támaszkodva szivarozik, és hidegen szemléli a szerencsétlen takácsokat. E festmény, amelyet Németország több városában kiállítottak, érthető módon nem egy elmét tett fogékonnyá szociális eszmék iránt. Ugyanakkor azt a diadalt is arattuk, hogy Karl Lessing, aki hazánk legjobb történelmi festője, a szocializmus híve lett. Valójában a szocializmusnak Németországban most már tízszerte erősebb a helyzete, mint Angliában . . .

Engels: A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban. 1844.
(Marx és Engels Művei. 2. köt. 478—479. old.)

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS A TÁRSADALMI HALADÁS

. . . Hogy a munkások helyzete a tőkés termelés kialakulása óta nagyjában és egészében anyagilag rosszabb lett, abban csak a burzsoá kételkedik. De sandítsunk-e ezért vágyakozva vissza az

(ugyancsak nagyon sovány) egyiptomi húsosfazekak, a falusi kisipar felé, amely csak szolgalelkeket nevelt, vagy a „vadak" felé? Ellenkezőleg. Csak a modern nagyipar által létrehozott, minden öröklött lánctól, az őt földhöz kötő láncoktól is megszabadult és a nagy városokban összezsúfolt proletariátus képes végrehajtani a nagy szociális átalakulást, amely véget vet majd minden osztálykizsákmányolásnak és minden osztályuralomnak. A házitűzhellyel bíró régi falusi kézi takácsok erre sohasem lettek volna képesek, ilyen gondolatuk sohasem támadhatott volna, és még kevésbé akarhatták volna megvalósítását.

Proudhon szemében viszont az utolsó száz év egész ipari forradalma, a gőzerő, a nagyüzemi gyártás, amely a kézi munkát gépekkel helyettesíti, és a munka termelőerejét ezerszeresére emeli, módfölött bosszantó esemény, olyasmi, aminek voltaképpen nem lett volna szabad megtörténnie. A kispolgár Proudhon olyan világot kíván, amelyben mindenki külön, önálló terméket állít elő, s az rögtön elfogyasztható és a piacon kicserélhető; ha aztán mindenki visszakapja munkájának teljes értékét egy másik termékben, ezzel már beteljesült az „örök igazságosság" és létrejött a világok legjobbika. De ezt a proudhoni legjobb világot csírájában széttaposta a haladó ipari fejlődés talpa, amely az egyéni munkát minden nagy iparágban régen megsemmisítette és a kisebb és legkisebb iparágakban napról napra mindinkább megsemmisíti; amely az egyéni munka helyébe a társadalmi munkát állítja, gépek és szolgálatba hajtott természeti erők segítségével, s ezek kész, rögtön kicserélhető vagy elfogyasztható terméke közös műve sok egyednek, akiknek kezén át kellett mennie. És éppen ezzel az ipari forradalommal olyan fokra emelkedett az emberi munka termelőereje, hogy lehetségessé vált — először, mióta emberek élnek — mindenkire kiterjedő értelmes munkamegosztás mellett nemcsak eleget termelni a társadalom minden tagjának bőséges fogyasztása és jelentékeny tartalékalap céljaira, hanem minden egyénnek elegendő szabad időt is biztosítani, hogy mindaz, ami a történelmileg öröklött műveltségből — tudományból, művészetből, érintkezési formákból stb. — valóban méltó a fennmaradásra, ne csak fennmaradjon, hanem az uralkodó osztály

monopóliuma helyett az egész társadalom közkincsévé váljék és továbbfejlődjék. És ez a döntő pont. Mihelyt az emberi munka termelőereje eddig a fejlődési fokig eljutott, egy uralkodó osztály fennállásának minden ürügye eltűnik. Hiszen a végső érv, amelylyel az osztálykülönbségeket védték, mindig ez volt: kell olyan osztálynak lennie, amely nem kénytelen vesződni a napi létfenntartásához szükséges termeléssel, hogy ideje maradjon a társadalom szellemi munkájának ellátására. Ennek a locsogásnak, amelynek megvolt a történelmi jogosultsága, az utolsó száz év ipari forradalma egyszer s mindenkorra elvágta a gyökerét. Egy uralkodó osztály fennállása napról napra mindinkább akadályává válik az ipari termelőerők és egyúttal a tudomány, a művészet és főként a művelt érintkezési formák fejlődésének. Modern burzsoáziánknál faragatlanabb tuskók még nem voltak a földön . . .

Engels: A lakáskérdéshez. 1872—1873.
(Marx és Engels: Válogatott művek. I. köt. 558—559. old.)

A MUNKÁSOSZTÁLY ÉS A KULTÚRA

. . . Angliában tehát azt a furcsa tényt tapasztalhatjuk, hogy minél mélyebben áll a társadalomban egy osztály, minél „műveletlenebb" a szó köznapi értelmében, annál közelebb áll a haladáshoz, annál nagyobb jövője van. Általában ez a jellege minden forradalmi korszaknak, amint az megmutatkozott nevezetesen annál a vallási forradalomnál, amelynek a kereszténység volt a terméke: „boldogok a szegények", „e világnak bölcsessége bolondsággá lett"[37] stb. De olyan világos körvonalakkal, olyan éles árnyalással, mint most Angliában, még talán sohasem mutatkozott a nagy forradalmi átalakulásnak ez az előjele. Németországban a művelt, sőt mi több, a tudományosan művelt osztályból indult ki a mozgalom; Angliában a műveltek és legkivált a tudósok háromszáz esztendeje süketek és vakok, s nem veszik észre az idők jeleit. Az egész világ ismeri az angol egyetemek nyomorult vakrutinját — melyhez képest a mi német főiskoláink még aranyat érnek; de hogy miféle műveket alkotnak a legelső angol

teológusok, sőt sokan a legelső angol természettudósok közül is, milyen szánalmasan reakciós írások alkotják a hetenként megjelenő „új könyvek jegyzéke" tömegét, az a kontinensen még álmában sem jutna eszébe senkinek. Anglia a közgazdaságtan hazája; de hogy állnak ezzel a tudománnyal a professzorok és a gyakorlati politikusok? Adam Smith kereskedelmi szabadsága belesodródott a Malthus-féle népesedési elmélet őrült következtetésébe, s nem hozott létre egyebet, mint a régi monopolrendszer új, civilizáltabb alakját, amelynek képviselői a mai toryk és amely sikeresen harcolt a malthusi badarság ellen — de végül mégis ismét malthusi következtetésekbe sodródik. Mindenfelől következetlenséget és képmutatást látunk, de a szocialisták és részben a chartisták meggyőző gazdasági tanulmányait megvetően félredobják, s így ezek csak az alsóbb rendekben találnak olvasókra. Strauss „Das Leben Jesu"-ját lefordították angolra. Egyetlen „tekintélyes" könyves sem volt hajlandó kinyomatni; végül füzetekben jelent meg, füzetenként 3 pennys áron, mégpedig egy tizedrangú, de energikus antikvárius kiadásában. S ez volt a sorsa Rousseau, Voltaire, Holbach stb. lefordított műveinek is. Byront és Shelleyt csaknem kizárólag az alsóbb rendek olvassák; az utóbbinak valamelyik művét egyetlen „tekintélyes"ember sem merné asztalán tartani, mert veszett hírbe keverednék. Tehát, mint mondottuk: boldogok a szegények, mert övék a mennyeknek országa,[38] s előbb-utóbb — e világnak országa is . . .

Engels: Londoni levelek I. 1843.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 467—468. old.)

. . . Míg az angol Magas Egyház tobzódott, a szocialisták hihetetlenül sokat tettek az angol munkásosztály művelődéséért; az ember eleinte nem győz csodálkozni, amikor a Hall of Scienceben hallja, hogy a legegyszerűbb munkások milyen világos tudattal beszélnek a politikai, a vallási és társadalmi viszonyokról; de ha felkutatja a kitűnő népszerű írásokat, ha hallja a szocialisták előadóit, például a manchesteri Wattsot, már nem is csodál-

kozik. A munkásoknak ma takaros olcsó kiadásban megvannak a múlt század francia filozófiai műveinek fordításai, leginkább Rousseau „Contrat social"-ja, a „Système de la nature"[39] és Voltaire különböző művei, ezenkívül pennys vagy kétpennys brosúrákban és lapokban a kommunista alapelveket kifejtő írások; s ugyanígy Thomas Paine és Shelley írásai is olcsó áron a munkások kezébe kerülnek . . .

Engels: Londoni levelek III. 1843.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 474. old.)

. . . Ezek a különböző, hol egyesülő, hol különváló munkáscsoportok — az egyesületek tagjai, chartisták és szocialisták — saját erejükből számos iskolát és olvasótermet alapítottak a munkások műveltségének emelésére. Minden szocialista és csaknem minden chartista intézménynek, számos szakmai szervezetnek van már ilyen iskolája vagy olvasóterme. Ezekben az iskolákban igazi proletárszellemben nevelik a gyermekeket, minden burzsoá befolyástól mentesen; az olvasótermekben pedig kizárólag vagy majdnem kizárólag proletár folyóiratok és könyvek vannak. Ezek az intézmények igen veszélyesek a burzsoáziára nézve, és a burzsoáziának sikerült néhány hasonló intézményt, a „Mechanics' Institution"-okat* a proletár befolyás alól kivonni, s olyan szervekké alakítani, amelyek a burzsoáziának hasznos tudományokat terjesztenek a munkások közt. Természettudományokat tanítanak ott, amelyek elvonják a munkásokat a burzsoázia elleni harctól, és esetleg hozzásegítik őket egyes találmányokhoz, amelyek a burzsoáziának pénzt hoznak — a munkásnak azonban *most* valóban egészen haszontalan a természet tanulmányozása, hiszen a nagyvárosban, éjt-napot munkában töltve, gyakran nem is láthatja a természetet; a nemzetgazdaságtant prédikálják, amelynek istene a szabad konkurrencia, és amelyből a munkás csak azt a következtetést vonhatja le, hogy legokosabb,

* — „Mechanikusok intézeteit" (esti iskolák) — *Szerk.*

ha csendes megadással éhen hal; az egész nevelés szelíden, simulékonyan, készségesen az uralkodó politikához és valláshoz alkalmazkodik, s a munkás tulajdonképpen egyre csak azt hallja, hogy legyen alázatos, passzív, és ne zúgolódjék sorsa ellen. A munkások zöme természetesen hallani sem akar ezekről az intézményekről, és a proletár olvasótermek felé, az érdekeit közvetlenül érintő viszonyok megvitatása felé fordul — ekkor aztán az önelégült burzsoázia kijelenti: dixi et salvavi[40], és megvetéssel elfordul attól az osztálytól, amely „többre becsüli rosszindulatú demagógok szenvedélyes dühkitöréseit, mint a komoly műveltséget". Hogy a munkásoknak egyébként van érzékük a „komoly műveltséghez" is, ha nem az érdek sugallta burzsoá bölcsességgel elegyítve adják elő, ezt bizonyítják a proletár, különösen a szocialista intézményekben gyakran tartott természettudományi, esztétikai és nemzetgazdaságtani előadások, amelyeknek igen nagy hallgatósága van. Hallottam némelykor foszlott bársonykabátos munkásokat, akik nagyobb tudással beszéltek geológiáról, csillagászatról és más tárgyakról, mint sok művelt német burzsoá. S hogy az angol proletariátusnak mennyire sikerült önálló műveltségre szert tennie, az különösen abban mutatkozik meg, hogy az újabb filozófiai, politikai irodalom és a költészet korszakalkotó remekeit csaknem kizárólag munkások olvassák. A burzsoá, aki a fennálló társadalmi rend és az azzal összefüggő előítéletek rabja, megijed és keresztet vet, ha olyasmiről van szó, ami valóban haladást jelent; a proletár viszont nyitott szemmel tekint az effélére, élvezettel és eredményesen tanulmányozza. E tekintetben különösen a szocialisták tettek igen sokat a proletariátus művelése érdekében, lefordították a francia materialistákat, *Helvétiust*, *Holbachot*, *Diderot-t* stb., és a legjobb angol művekkel együtt olcsó kiadásokban terjesztették. *Strauss* „Das Leben Jesu" és *Proudhon* „Propriété" c. munkája szintén csak a proletárok közt forog közkézen. Shelley, a zseniális, prófétai *Shelley*, és *Byron*, aki izzó szenvedéllyel és maró szatírával ostorozta a fennálló társadalmat, a munkások közt talál a legtöbb olvasóra; a burzsoák csak a mai képmutató morálhoz igazított kasztrált „családi kiadásokat" („family editions") kedvelik. — A legújabb kor két legnagyobb

gyakorlati filozófusát, *Benthamet* és *Godwint*, főleg az utóbbit, szintén csaknem kizárólag proletárok olvassák; *Benthamnek* van ugyan iskolája a radikális burzsoázia körében is, de csak a proletariátusnak és a szocialistáknak sikerült Benthamből kiindulva továbbhaladniuk. A proletariátus ezeken az alapokon megteremtette a saját irodalmát, mely jobbára időszaki kiadványokból és brosúrákból áll és tartalmát tekintve, messze felülmúlja az egész burzsoá irodalmat . . .

Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. 1844—1845.
(Marx és Engels Művei. 2. köt. 422—423. old.)

. . . Anglia művelt osztályai így el vannak zárva minden haladás elől, és csak a munkásosztály előretörése az, amely még valamelyest mozgásban tartja őket. Miért is volna ennek az aggkori gyengeségben szenvedő műveltségnek az irodalmi mindennapi kenyere másmilyen, mint ő maga. Az egész fashionable* irodalom örök körben forog és ugyanolyan unalmas és meddő, mint a blazírt és kifacsart fashionable társadalom . . .

Engels: Anglia helyzete.
Carlyle: „Past and Present". 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 525. old.)

A PROLETARIÁTUS ÉS AZ IRODALOM

. . . Ami a német munkások művelődési állapotát, illetve művelődésre való képességét általában illeti, emlékeztetek *Weitling* zseniális írásaira, amelyek elméleti tekintetben gyakran még *Proudhonon* is túlmennek, bármennyire mögötte maradnak is kidolgozásukban. Hol mutathatott fel a burzsoázia — filozófusait és írástudóit is beleértve — hasonló művet a burzsoázia emancipációjáról — a *politikai* emancipációról —, mint Weitling munká-

* — divatos, elegáns; a társadalmi illemnek, az előkelőség szabályainak megfelelő — *Szerk.*

ja: *„Garantien der Harmonie und Freiheit"?* Ha összehasonlítjuk a német politikai irodalom józan, megszeppent középszerűségét a német munkások e *szertelen* és ragyogó irodalmi bemutatkozásával; ha összehasonlítjuk a proletariátusnak ezeket az óriás *gyerekcipőit* a német burzsoázia kitaposott politikai cipőinek törpeségével, *atlétatermetet* kell jövendölnünk a német *Hamupipőkének* . . .

Marx: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz" cikkéhez. 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. kot. 404. old.)

HARMADIK RÉSZ

A KOMMUNIZMUS ÉS A MŰVÉSZI ALKOTÓMUNKA

. . . A *kommunizmus* mint a *magántulajdonnak* — mint *emberi önelidegenülésnek* — *pozitív* megszüntetése és ezért mint az *emberi* lényegnek az ember által és az ember számára történő valóságos *elsajátítása;* ezért mint az embernek *társadalmi,* azaz emberi emberként a magáért-valóan teljes, tudatosan és az eddigi fejlődés egész gazdagságán belül létrejött visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus, ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának *igazi* feloldása, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önigazolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye és magát e megoldásnak tudja . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(68—69. old.)

A MAGÁNTULAJDON MEGSZÜNTETÉSE ÉS AZ EMBERISÉG SZELLEMI FEJLŐDÉSE

. . . Az ember a maga mindenoldalú lényegét mindenoldalúan sajátítja el, tehát mint totális ember. A világhoz való mindegyik *emberi* viszonya, látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás, gondolko-

dás, szemlélés, érzékelés, akarás, tevékenykedés, szeretés, egyszóval egyéniségének összes szervei, valamint azok a szervek, amelyek közvetlenül közösségi szerv formájukban vannak, *tárgyi* viszonyulásukban, vagyis a *tárgyhoz való viszonyulásukban* annak elsajátítását jelentik. Az *emberi* valóság elsajátítása, a tárgyhoz való viszonyulása az *emberi valóság tevékenykedése* (az emberi valóság ezért éppolyan sokféle, mint amilyen sokfélék az emberi *lényegi meghatározások és tevékenységek);* emberi *hatékonyság* és emberi *szenvedés*, mert a szenvedés, emberileg felfogva, az ember önélvezete.

A magántulajdon oly ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a *mienk*, ha bírjuk, ha tehát tőkeként egzisztál számunkra, illetve ha közvetlenül birtokoljuk, megesszük, megisszuk, testünkön viseljük, lakjuk stb., egyszóval *használjuk*. Ámbár a magántulajdon magának a birtoknak mindeme közvetlen megvalósulásait megint csak *létfenntartási eszközökként* fogja fel, s az élet, amelynek eszközeiül szolgálnak, a *magántulajdon élete:* munka és tőkésítés.

Az *összes* fizikai és szellemi érzékek helyébe ennélfogva az *összes* ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a *bírás* érzéke lépett. Erre az abszolút szegénységre kellett redukálni az emberi lényeget, hogy belső gazdagságát magából kivajúdja. (A *bírás* kategóriájáról lásd *Hesst* az „Einundzwanzig Bogen"-ban.[41])

A magántulajdon megszüntetése ezért az összes emberi érzékek és tulajdonságok teljes *emancipációja;* de éppen azáltal ezen emancipáció, hogy ezek az érzékek és tulajdonságok mind szubjektíve, mind objektíve *emberiekké* lettek . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(71—72. old.)

. . . Ha a korlátolt burzsoá azt mondja a kommunistáknak: Amennyiben megszüntetitek a tulajdont, vagyis az én tőkésként, földbirtokosként, gyárosként való létezésemet és a ti munkásként való létezésteket, ezzel megszüntetitek az én egyéniségemet és a ti egyéniségteket; amennyiben lehetetlenné teszitek számomra, hogy titeket, munkásokat kizsákmányoljalak, profitjaimat, kamataimat vagy járadékaimat besöpörjem, ezzel lehetetlenné teszitek számomra, hogy egyénként létezzem; — ha tehát a burzsoá kijelenti a kommunistáknak: Amennyiben megszüntetitek *burzsoáként* való létezésemet, ezzel megszüntetitek *egyénként* való létezésemet, ha ilyenképpen azonosítja magát mint burzsoát magával mint egyénnel, ebben legalább az őszinteséget és arcátlanságot el kell ismerni. A burzsoá szempontjából valóban így áll a dolog; azt hiszi, csak annyiban egyén, amennyiben burzsoá. — Mihelyt azonban közbeszólnak a burzsoázia teoretikusai és általános kifejezést adnak ennek az állításnak, s a burzsoá tulajdonát elméletileg is azonosítják az egyéniséggel és ezt az azonosítást logikailag igazolni akarják, csak akkor kezd az értelmetlenség ünnepélyessé és szentté lenni. — „Stirner" fentebb a magántulajdon kommunista megszüntetését azzal cáfolta, hogy a magántulajdont a „bírássá" változtatta és azután a „bírni" igét nélkülözhetetlen szónak, örök igazságnak nyilvánította, mert a kommunista társadalomban is megtörténhetik, hogy ő hasfájással „bír". Éppúgy a magántulajdon eltörölhetetlenségét itt arra alapozza, hogy átváltoztatja a tulajdon fogalmává, kiaknázza a „tulajdon" és a „tulajdonság" közötti etimológiai kapcsolatot és a „tulajdon" melléknevet örök igazságnak nyilvánítja, mert hisz a kommunista rendszerben is megtörténhetik, hogy „tulajdon" hasfájásai vannak. Ez az egész elméleti értelmetlenség, amely az etimológiában keres menedéket, lehetetlen lenne, ha a valóságos magántulajdont, amelyet a kommunisták meg akarnak szüntetni, nem változtatná át „a tulajdon" elvont fogalmává. Ezzel egyrészt megtakarítja a fáradságot, hogy a valóságos magántulajdonról

valamit mondjon vagy csak tudjon is, és másrészt könnyűszerrel fedezhet fel a kommunizmusban ellentmondást, minthogy benne persze a *(valóságos)* tulajdon megszüntetése *után* is könnyen fel lehet még mindenfélét fedezni, ami besorolható „a tulajdon" alá. A valóságban persze a dolog éppen fordítva áll.* A valóságban** csak annyiban van magántulajdonom, amennyiben eladnivalóm van, ezzel szemben tulajdonságom teljességgel eladhatatlan lehet. Kabátomra csak addig van magántulajdonom, ameddig legalább áruba bocsáthatom, elzálogosíthatom vagy eladhatom,*** [ameddig adásvétel tárgya lehet. Ha elveszti ezt a tulajdonságot, ha elrongyolódik, még lehetnek mindenféle olyan tulajdonságai, amelyek *számomra* értékessé teszik, sőt még az én tulajdonságommá is lehet és engem lerongyolódott egyénné tehet. De egy közgazdásznak sem fog eszébe jutni a kabátot az én magántulajdonomnak minősíteni, mert nem ad nekem parancsnoklást semmiféle még oly csekély mennyiségű idegen munka fölött sem.° A jogász, a magántulajdon ideológusa, még talán fecseghet ilyesvalamit. A magántulajdon nemcsak az emberek, hanem a dolgok egyéniségét is elidegeníti. A földnek semmi köze sincs a földjáradékhoz, a gépnek a profithoz. A földbirtokos számára a föld csupán a földjáradék jelentőségével bír, bérbe adja birtokait és behajtja a járadékot; olyan tulajdonság ez, amelyet a föld elveszíthet anélkül, hogy bármelyik inherens tulajdonságát, anélkül, hogy pl. a termékenységének egy részét elveszítené, olyan tulajdonság, amelynek mértéke, sőt létezése társadalmi viszonyoktól függ, amelyek az egyes földbirtokos közreműködése nélkül jönnek létre

* *[Áthúzva:]* A valóságos magántulajdon éppen a legeslegáltalánosabb valami, aminek semmi köze sincs az egyéniséghez, sőt ami éppenséggel ledönti azt. Amilyen mértékben magántulajdonosnak számítok, olyan mértékben nem számítok egyénnek — olyan tétel ez, amelyet a pénzházasságok nap mint nap bizonyítanak.

Hogy milyen értelemben kell itt venni a megkülönböztetést az egyén mint olyan és a mai társadalom egyéne között, azt lásd [. . .]

** *[Áthúzva:]* a tulajdonom csak odáig terjed, amennyiben mások is értéket fedeznek fel benne, ezzel szemben a tulajdonságom szerfölött értéktelen lehet szemükben.

*** *[Áthúzva:]* ameddig értéke van mások számára is;

° *[Áthúzva:]* — noha nekem mindenesetre tulajdonságom lehet, hogy szakadt kabátot hordok.

és szűnnek meg. Ugyanez áll a gépre. Hogy a pénznek, a tulajdon legáltalánosabb formájának, milyen kevés köze van a személyi sajátságossághoz, mennyire éppenséggel ellentett vele, azt már Shakespeare jobban tudta, mint* a mi teoretizáló kispolgárunk:

. . . Ennyi aranytól hó a szén, a szép rút,
Bűn jog, jó rossz, vén ifjú, gyáva hős lesz . . .
E sárga bitang . . .
. . . Leprást imádtat . . .
. . . a kiaszott,
Nyűtt özvegyet ez újra férjhez adja,
S kitől a gennyes kórház is okádna,
Balzsamával április hajnalává
Fűszerezi a nőt . . .
. . . látható istenség,
Aki képtelen ellentéteket
Csókba forrasztasz . . .[42]

[Ford. Szabó Lőrinc]

Egyszóval földjáradék, profit stb. — a magántulajdon valódi létezési módja — *társadalmi*, egy meghatározott termelési foknak megfelelő *viszonyok* és csak addig *„egyéniek"***, ameddig még nem váltak a meglevő termelőerők béklyóivá.

Destutt de Tracy szerint az emberek többségének, a proletároknak régen el kellett volna veszíteniük minden egyéniségüket, jóllehet manapság úgy fest a dolog, hogy közöttük fejlődik ki még éppen leginkább egyéniség. A burzsoá annál könnyebben bizonyíthatja nyelvéből a merkantil és az egyéni — vagy akár az általános emberi — vonatkozások azonosságát, mert ez a nyelv maga is a burzsoázia terméke, és ezért, miként a valóságban, a nyelvben is az adásvétel viszonyait tették minden más viszony alapzatává. Pl. propriété Eigentum és Eigenschaft***, property

* *[Áthúzva:]* a mi burzsoá teoretikusaink.
** *[Áthúzva:]* ameddig a burzsoázia anyagi alapzatai még egyáltalában az ontevékenység igen korlátozott alapzatát jelentik.
*** — tulajdon és tulajdonság — *Szerk.*

Eigentum és Eigentümlichkeit*, „eigen"** merkantil értelemben és egyéni értelemben, valeur, value, Wert*** — commerce, Verkehr° — échange, exchange, Austausch°° stb., amely szavakat egyaránt használják kommerciális viszonyokra és az egyéneknek mint olyanoknak tulajdonságaira és vonatkozásaira. A többi modern nyelvben teljesen ugyanez a helyzet. Ha Szent Max komolyan nekifekszik, hogy ezt a kétértelműséget kiaknázza, könnyen odáig viheti, hogy új ökonomiai felfedezések egész ragyogó sorát tegye anélkül, hogy egy szót is tudna az ökonómiáról; mint ahogy később felsorolandó új gazdasági tényei is egészen a szinonimika e körén belül maradnak. — A jólelkű és hiszékeny Jacques[43] a burzsoának a tulajdonnal és a tulajdonsággal űzött szójátékát olyan komolyan, olyan szentírásnak veszi, hogy még saját tulajdonságaihoz is magántulajdonosként törekszik viszonyulni, mint később látni fogjuk . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 212—215. old.)

AZ EGYENLŐSÍTŐ KOMMUNIZMUS BÍRÁLATA

. . . A magántulajdon viszonya marad a közösség viszonya a dolgok világához; végül ez a mozgalom, hogy a magántulajdonnal az általános magántulajdont állítsák szembe, abban az állati formában mondódik ki, hogy a *házassággal* (amely mindenesetre az *exkluzív magántulajdon* egy *formája*) a *nőközösséget* állítja szembe, ahol tehát a nő *közösségi* és *közös-közönséges* tulajdonná lesz. Azt mondhatjuk, hogy a *nőközösségnek* ez a gondolata ennek a még egészen nyers és gondolatnélküli kommunizmusnak *kimondott titka*. Mint ahogy a nő a házasságból az általános prostitúció-

* — tulajdon és sajátosság — *Szerk.*
** — „tulajdon"; „saját" — *Szerk.*
*** — érték — *Szerk.*
° — kereskedés; forgalom; érintkezés — *Szerk.*
°° — csere — *Szerk.*

ba*, úgy a gazdagságnak, azaz az ember tárgyi lényegének egész világa a magántulajdonossal való exkluzív házasság viszonyából a közösséggel való egyetemes prostitúció viszonyába lép. Ez a kommunizmus — amennyiben mindenütt tagadja az ember *személyiségét* — éppen csak következetes kifejezése a magántulajdonnak, amely ez a tagadás. Az általános és hatalomként konstituálódó *irigység* az a rejtett forma, amelyben a *kapzsiság* előáll, és csak *más* módon elégíti ki magát. Minden magántulajdonnak mint olyannak a gondolata *legalább* a *gazdagabb* magántulajdon ellen fordul mint irigység és egyenlősítési vágy, úgyhogy ezek még a konkurrencia lényegét is alkotják. A nyers kommunista csak ennek az irigységnek és az *elképzelt* minimumból kiinduló ezen egyenlősítésnek a kiteljesülése. *Meghatározott lehatárolt* mértéke van. Hogy a magántulajdonnak ez a megszüntetése mennyire nem valóságos elsajátítás, azt éppen a művelődés és a civilizáció egész világának elvont tagadása, a *szegény* és szükséglet nélküli ember *természetellenes* egyszerűségéhez való visszatérés bizonyítja, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még csak el sem jutott hozzá.

A közösség csak a *munka* közössége és a *munkabér* egyenlősége, amelyet a közösségi tőke, a *közösség* mint az általános tőkés fizet ki. A viszonynak mindkét oldala egy *elképzelt* általánosságba van felemelve: a *munka* mint az a meghatározás, amelybe mindenki bele van helyezve, a *tőke* mint a közösség elismert általánossága és hatalma.

A *nőhöz* mint a közösségi kéj zsákmányához és szolgálójához való viszonyban az a végtelen lefokozás van kimondva, amelyben az ember önmaga számára egzisztál, mert e viszony titkának *félreérthetetlen*, határozott, *nyilvánvaló*, leleplezett kifejezése a *férfinak* a *nőhöz* való viszonyában van és abban a módban, ahogy a *közvetlen*, *természetes* nembeli viszonyt felfogják. Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükségszerű viszonya a

* A prostitúció csak *különös* kifejezése a *munkás általános* prostitúciójának, és minthogy a prostitúció olyan viszony, amelybe nemcsak a prostituált, hanem a prostituáló is beletartozik — akinek az alávalósága még nagyobb —, így tehát a tőkés stb. is beletartozik ebbe a kategóriába.

férfinak a *nőhöz való viszonya.* Ebben a *természetes* nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját *természetes* meghatározása. Ebben a viszonyban tehát *érzékileg,* egy szemlélhető *tényre* redukálva *jelenik meg,* mennyire lett az emberi lényeg az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé. Ebből a viszonyból tehát meg lehet ítélni az ember egész művelődési fokát. E viszony jellegéből következik, mennyire lett a maga számára és ragadta meg magát az *ember* mint *nembeli lény,* mint ember; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való *legtermészetesebb* viszonya. Benne tehát megmutatkozik, mennyire lett az ember *természetes* viszonyulása *emberivé,* vagy mennyire lett az *emberi* lényeg neki *természetes* lényeggé, mennyire lett *emberi természete* neki *természetté.* Ebben a viszonyban az is megmutatkozik, mennyire lett az ember *szükséglete emberi* szükségletté, mennyire lett neki tehát a *másik* ember mint ember szükségletté, s ő legegyénibb létezésében mennyire közösségi egyúttal.

A magántulajdon első pozitív megszüntetése, a *nyers* kommunizmus tehát csak *megjelenési formája* a magát *pozitív közösségként* tételezni akaró magántulajdon alávalóságának . . .

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844.
(67—68. old.)

A MŰVÉSZET A KOMMUNISTA TÁRSADALOMBAN

„A munka megszervezése csupán olyan munkákra vonatkozik, amelyeket mások végezhetnek számunkra, pl. állatvágás, szántás stb.; a többi munka egoisztikus marad, mert pl. senki sem készítheti el Helyetted a Te zenei kompozícióidat, nem kivitelezheti a Te festményvázlataidat stb. Raffaello munkáit senki sem helyettesítheti. Az utóbbiak valaki Egyetlennek a munkái, amelyeket csak ez az Egyetlen képes véghezvinni, míg amazok az

emberi" (a 356. oldalon azonosnak véve a „*közhasznúval*") „nevezetet érdemlik, mert ami bennük *saját*, az csekély jelentőségű és úgyszólván *mindegyik embert* be lehet erre tanítani." 353. old.[44]

„Mindig előnnyel kecsegtet, hogy megegyezzünk az emberi munkákat illetően, nehogy, mint a konkurrenciában, minden időnket és fáradságunkat igénybe vegyék . . . De ki számára nyerjünk időt? Mivégre kell az embernek több idő, mint amennyi ellankadt munkaerőinek felfrissítésére szükséges? Itt a kommunizmus hallgat. Mivégre kell? Azért, hogy Egyetlen mivoltában örömét lelje, miután mint ember megtette a magáét." 356., 357. old.

„Munkával elláthatom egy elnök, miniszter stb. hivatali funkcióit; ezek a hivatalok csupán általános műveltséget követelnek meg, tudniillik olyant, amely általánosan elérhető . . . De ha mindenki be tudja is tölteni e hivatalokat, mégis csak az egyesnek egyetlen, egyedül neki sajátját alkotó ereje ad nekik úgyszólván életet és jelentőséget. Azt, hogy hivatalát nem úgy végzi, mint egy közönséges ember, hanem belefekteti egyetlenségének tehetősségét, még nem fizetik meg neki akkor, ha egyáltalában csak hivatalnokként vagy miniszterként fizetik. Ha volt munkájában Számotokra köszönet és meg akarjátok tartani az Egyetlennek ezt a köszönetet érdemlő crejét, akkor nem lesz szabad őt mint pusztán egy embert fizetnetek, aki csak emberit végez, hanem csakis mint olyat, aki valami egyetlent visz végbez." 362., 363. old.

„Ha Te ezreknek tudsz örömet szerezni, akkor ezrek fognak díjazni érte, hiszen hatalmadban állna nem tenned, ezért meg kell vásárolniuk tettedet." 351. old.

„Az Én egyetlenségemre nem lehet általános taksát megállapítani úgy, mint arra, amit Én emberként teszek. Csak az utóbbira lehet taksát megszabni. Ám fektessetek fel általános taksát emberi munkákra, de ne fosszátok meg egyetlenségeteket attól, amit megszolgál." 363. old.

A munka egyesületbeli megszervezésének példájaként a 365. oldalon a már tárgyalt köz-sütöde szerepel. Ezek a közintézmények a fent előfeltételezett vandál parcellázás mellett igazi csodaszámba mehetnek.

Először az emberi munkát meg kell szervezni és ezáltal megrövidíteni azért, hogy annakutána Straubinger testvérünk[45], ha korán fájrantot csinált magának, „Egyetlen mivoltában örömét lelje" (357. old.); míg a 363. oldalon az Egyetlennek az „örömet lelése" az ő külön megszolgált keresetévé oldódik fel. A 363. oldalon az Egyetlen életmegnyilvánulása nem utóbb, az emberi munka után következik, hanem az emberi munkát lehet egyetlenül folytatni és akkor bérpótlékot követel. Különben az Egyetlen, akinek nem egyetlensége, hanem a magasabb bér a fontos, úgylehet a ruhásszekrénybe zárná egyetlenségét és a társadalom bosszúságára beérné azzal, hogy a közönséges embereket és önmagát ezáltal megtréfálja. — A 356. old. szerint az emberi munka egybeesik a közhasznúval, de a 351. és a 363. old. szerint az egyetlen munka éppen abban mutatkozik meg, hogy mint közhasznú vagy legalábbis sokaknak hasznos munkát külön díjazzák.

A munka egyesületbeli megszervezése tehát abban áll, hogy az emberi munkát elválasztják az egyetlen munkától, hogy taksát állapítanak meg az emberi munka számára és bérpótlékért zsidólkodnak az egyetlen munka számára. Ez a bérpótlék megint kettős, tudniillik egy bérpótlék jár az *emberi* munka egyetlen elvégzéséért, és egy másik bérpótlék az *egyetlen* munka egyetlen elvégzéséért, ami annál bonyolultabb könyvvitelt eredményez, mert ma emberi munkává lesz az, ami tegnap egyetlen munka volt (pl. a 200-as pamutfonal fonása), és mert emberi munkák egyetlenül űzése folytonos ön-moucharderie-t kívánna saját magunk, és általános moucharderie-t* a köz érdekében. Ez az egész fontos szervezési terv tehát a kereslet és kínálat ma létező és valamennyi közgazdász által kifejtett törvényének egészen kispolgári eltulajdonítására lyukad ki. Sancho ennek a törvénynek, amely szerint az általa egyetleneknek nyilvánított munkáknak az ára meghatározódik, pl. egy táncosnőé, egy kiváló orvosé vagy ügyvédé, megtalálhatja a magyarázatát már Adam Smithnél, a taksálását pedig az amerikai Coopernál[46]. Az újabb közgazdászok ebből a törvényből magyarázták a magas díjazását annak, amit

* — kémkedést, spicliskedést — *Szerk.*

ők travail improductifnek* neveznek, és a földműves-napszámosok alacsony díjazását, egyáltalában a munkabér egyenlőtlenségeit. Ily módon Isten segedelmével megint kikötöttünk a konkurrenciánál, de az egészen lecsúszott állapotban leledző konkurrenciánál, amely olyannyira lecsúszott, hogy Sancho egy taksát, egy törvények útján való munkabérrögzítést javasolhat, amint az hajdanán a XIV. és XV. században volt. — Említésre érdemes még, hogy az itt Sanchótól napvilágra hozott elképzelés szintén mint valami egészen új dolog megtalálható a holsteini Messiás úrnál, Dr. Georg Kuhlmann-nál.

Amit itt Sancho emberi munkáknak nevez, az bürokratikus fantáziáit kirekesztve ugyanaz, amit különben gépi munkán értünk, és amit az ipar fejlődése mindinkább átruház a gépekre. Az „egyesületben" persze a gépek a földbirtok fent ecsetelt szervezete mellett lehetetlenek, s ezért a magukkal egyező jobbágyparasztok jobbnak vélik, ha ezekre a munkákra nézve megértésre jutnak. „Elnökökről" és „miniszterekről" Sancho, this poor localized being**, mint Owen mondja, csak a maga közvetlen környezete szerint ítél.

Mint mindig, Sanchónak itt is balszerencséje van gyakorlati példáival. Úgy véli, senki sem „készítheti el Helyetted a Te zenei kompozícióidat, nem kivitelezheti a Te festményvázlataidat. Raffaello munkáit senki sem helyettesítheti". Sancho mégiscsak tudhatná, hogy Mozart „Requiem"-jét nem maga Mozart, hanem másvalaki készítette el legnagyobbrészt és fejezte be egészen,[47] hogy Raffaello freskói közül igen keveset „kivitelezett" ő maga.

Azt képzeli, hogy az úgynevezett munkamegszervezők[48] minden egyes ember össztevékenységét meg akarják szervezni, holott éppen ők különböztetik meg a közvetlenül termelőmunkát, amelyet meg kell szervezni, a nem közvetlenül termelőmunkától. Ez utóbbi munkákban pedig az ő véleményük szerint nem az kell, hogy — mint Sancho képzeli — mindenki Raffaello helyett dolgozzék, hanem hogy mindenki, akiben egy Raffaello rejtőzik, akadálytalanul kiművelhesse magát. Sancho azt képzeli, hogy

* — nem-termelőmunkának — *Szerk*
** — ez a szegény helyhezkötött lény — *Szerk.*

Raffaello a munkának az ő idejében Rómában fennálló megosztásától függetlenül hozta létre festményeit. Ha összehasonlítja Raffaellót Leonardo da Vincivel és Tizianóval, láthatja, hogy mennyire megszabta az elsőnek a műalkotásait Róma akkori, firenzei befolyás alatt kialakult virágzása, a másodikét Firenze állapotai és később a harmadikéit Velence egészen másfajta fejlődése. Raffaellót, mint minden más művészt, megszabták a művészetnek azok a technikai előrehaladásai, amelyeket előtte tettek meg, megszabta a társadalom szervezete és a munka megosztása az ő helységében és végül a munka megosztása mindazon országokban, amelyekkel az ő helysége érintkezésben állt. Hogy egy olyan egyén, mint Raffaello, kifejleszti-e a tehetségét, az egészen a kereslettől függ, amely viszont a munka megosztásától és az embereknek ebből fakadó művelődési viszonyaitól függ. —

Stirner itt még messze alatta áll a burzsoáziának is, mikor a tudományos és művészeti munka egyetlenségét hirdeti. Már most is szükségesnek találták, hogy ezt az „egyetlen" tevékenységet megszervezzék. Horace Vernet-nek festményei egytizedéhez sem lett volna ideje, ha olyan munkáknak tekintette volna őket, „amelyeket csak ez az Egyetlen képes véghezvinni". A vaudeville-ek[49] és regények utáni nagy kereslet Párizsban a munka olyan megszervezését hozta létre e cikkek termelésére, amely még mindig jobbat nyújt, mint „egyetlen" versenytársai Németországban. A csillagászatban olyan emberek, mint Arago, Herschel, Encke és Bessel szükségesnek találták, hogy közös megfigyelésekre szervezkedjenek, s csak azóta jutottak néhány valamirevaló eredményhez. A történetírásban az „Egyetlenecknek" teljességgel lehetetlen bármit is alkotniuk, s a franciák ebben is a munka megszervezése útján régen lehagytak minden más nemzetet. Magától értetődik egyébként, hogy mindezek a munka modern megosztásán nyugvó szervezetek még mindig szerfölött korlátozott eredményekre vezetnek és csak az eddigi korlátolt elszigeteltséghez képest jelentenek haladást.

Még különösen ki kell emelni, hogy Sancho a munka megszervezését összecseréli a kommunizmussal és nagyon csodálkozik, hogy „a kommunizmus" nem válaszol neki e megszervezést il-

lető meggondolásaira. Így csodálkozik egy gascogne-i parasztfiú, hogy Arago nem tudja neki megmondani, melyik csillagon ütötte fel tanyáját a Jóisten.

Hogy a művészi tehetség kizárólag egyesekben összpontosul, s hogy ezzel összefüggésben a nagy tömegben el van nyomva, az a munka megosztásának következménye. Még ha bizonyos társadalmi viszonyok között mindenki kitűnő festő lenne is, ez még egyáltalán nem zárná ki azt, hogy mindenki eredeti festő is legyen, úgyhogy az „emberi" és „egyetlen" munka közötti különbség itt is puszta értelmetlenségre lyukad ki. A társadalom kommunista megszervezésénél mindenesetre elesik a művész besoroltsága a helyi és a nemzeti korlátoltság alá, amely tisztán a munka megosztásából fakad, és elesik az egyén besoroltsága valamely meghatározott művészet alá, amelynél fogva az egyén kizárólag festő, szobrász stb. s már a név is elégségesen kifejezi a művész foglalkozásszerű fejlődésének korlátolt voltát és a munka megosztásától való függőségét. Kommunista társadalomban nincsenek festők, hanem legföljebb emberek, akik egyebek között festenek is . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 382—386. old.)

EGYÉNISÉG ÉS TÁRSADALOM

. . . Az egyének mindig és minden körülmények között *„magukból* indultak ki", de minthogy nem voltak *egyetlenek* abban az értelemben, hogy ne lett volna szükségük egymáshoz való vonatkozásra, minthogy *szükségleteik* — tehát természetük — és e szükségletek kielégítésének módja (nemi viszony, csere, munkamegosztás) egymásra vonatkoztatta őket, ezért viszonyokba *kellett* lépniük. Minthogy továbbá nem mint tiszta Én-ek, hanem mint termelőerőik és szükségleteik meghatározott fejlődési fokán álló egyének léptek érintkezésbe, olyan érintkezésbe, amely a maga részéről viszont meghatározta a termelést és a

szükségleteket, ezért éppen az egyének személyes, egyéni viszonyulása, egymáshoz egyénekként való viszonyulásuk volt az, amely a fennálló viszonyokat teremtette és naponként újra teremti. Úgy léptek egymással érintkezésbe, mint amik voltak, úgy indultak „ki magukból", mint amilyenek voltak, egyre megy, milyen volt az „életszemléletük". Ezt az „életszemléletet", még a filozófusok ferdült „életszemléletét" is, természetesen mindig csak valóságos életük határozhatta meg. Itt persze kiderül, hogy az egyén fejlődését valamennyi többi egyén fejlődése szabja meg, amelyekkel közvetlen vagy közvetett érintkezésben áll, és hogy az egyének különböző nemzedékeinek, amelyek egymással viszonyokba lépnek, egymással összefüggésük van, hogy a későbbieket fizikai létezésükben elődeik szabják meg, az utódok ezektől átveszik az általuk felhalmozott termelőerőket és érintkezési formákat és ezek határozzák meg őket a maguk kölcsönös viszonyaiban. Röviden, megmutatkozik, hogy fejlődés megy végbe, és hogy az egyes egyén története semmiképpen sem szakítható el a megelőző és egyidejű egyének történetétől, hanem ez határozza meg amazt.

Az egyéni viszonyulásnak a maga ellenkezőjébe, pusztán dologi viszonyulásba való átcsapása, az egyéniségnek és a véletlenségnek maguk az egyének által való megkülönböztetése, mint már kimutattuk, történelmi folyamat és különböző fejlődési fokokon különböző, mind élesebb és egyetemesebb formákat ölt. A jelen korszakban a dologi viszonyoknak az egyének fölötti uralma, az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomása legélesebb és legegyetemesebb formáját kapta meg és ezzel a létező egyének elé egészen meghatározott feladatot állított. Mégpedig azt, hogy a viszonyoknak és a véletlenségnek az egyének fölötti uralma helyébe az egyéneknek a véletlenség és a viszonyok fölötti uralmát helyezze. Nem azt a követelést állította eléjük, mint Sancho képzeli, hogy „Én fejlődjem", amit eddig minden egyén Sancho jótanácsa nélkül is megtett, hanem éppen a fejlődés egy egészen meghatározott módjától való megszabadulást írta elő. Ez a jelenlegi viszonyok által előírt feladat egybeesik a társadalom kommunisztikus megszervezésének feladatával.

Már fentebb megmutattuk, hogy annak, hogy megszűnjék a viszonyok önállósulása az egyénekkel szemben, az egyéniség alávetése a véletlenségnek, személyes viszonyaik besorolása az általános osztályviszonyok alá stb., végső fokon a munka megosztásának megszüntetése a feltétele. Ugyancsak megmutattuk, hogy annak, hogy megszűnjék a munka megosztása, az érintkezés* és a termelőerők olyan egyetemességig való fejlődése a feltétele, hogy a magántulajdon és a munka megosztása béklyóvá válik számára. Megmutattuk továbbá, hogy a magántulajdon csak az egyének mindenoldalú fejlődésének feltételével szüntethető meg, éppen mert a készen talált érintkezés és a készen talált termelőerők mindenoldalúak és csak mindenoldalúan fejlődő egyének** sajátíthatják el, vagyis tehetik életük szabad tevékenységévé őket. Megmutattuk, hogy a jelenlegi egyéneknek meg *kell* szüntetniük a magántulajdont, mert a termelőerők és az érintkezési formák annyira kifejlődtek, hogy a magántulajdon uralma alatt romboló erőkké váltak, és mert az osztályok ellentéte a végsőkig éleződött. Végül megmutattuk, hogy a magántulajdonnak és a munka megosztásának megszüntetése nem egyéb, mint az egyének egyesítése a mostani termelőerők és a világérintkezés által adott bázison.

A kommunista társadalom keretében — az egyetlenben, ahol az egyének eredeti és szabad fejlődése nem frázis — ennek feltétele éppen az egyének összefüggése, olyan összefüggés, amely részben a gazdasági előfeltételekben áll, részben a mindenki szabad fejlődéséből eredő szükségképpeni szolidaritásban, és végül az egyéneknek a meglevő termelőerők bázisán kifejtett egyetemes tevékenységi módjában.*** Így tehát meghatározott történelmi fejlődési fokon álló egyénekről van szó, semmiképpen sem akármilyen véletlen egyénekről, ha eltekintünk is a szükségszerű kommunista forradalomtól, amely maga is egyik közös feltétele

* *[Áthúzva:]* világérintkezéssé.
** *[Áthúzva:]* vehetik ellenőrzés alá.
*** *[Áthúzva:]* Az egyének ez egyetemességének tehát meghatározott fejlődési fokon álló és meghatározott termelőerőkkel rendelkező egyének a feltételei, ugyancsak feltétele a létező egyének megváltozása egy egyetemes forradalom révén.

szabad fejlődésüknek. Az egyéneknek kölcsönös vonatkozásukról való tudata természetesen szintén egészen más lesz, és ezért ez éppoly kevéssé lesz a „szeretet-elv" vagy a dévoûment*, mint az egoizmus.

Az „egyetlenség" — az eredeti fejlődés és az egyéni viszonyulás értelmében véve, miként fentebb kifejtettük — tehát nemcsak hogy egészen más dolgokat előfeltételez, mint a jóakaratot és a helyes tudatot, hanem épp az ellenkezőjét is Sancho fantasztaságainak. Nála ez az „egyetlenség" semmi egyéb, mint a fennálló viszonyok szépítgetése, vigaszos balzsamcsepp a szegény, tehetetlen, a nyomorúságban nyomorulttá vált lélek számára.

Ahogy az „egyetlenséggel", úgy áll a dolog Sancho *„összehasonlíthatatlanságával"* is . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 432—434. old.)

ASZKÉZIS ÉS ÉLVEZET

Az a *filozófia*, amely az élvezést prédikálja, Európában egykorú a kürénéi iskolával. Miként az ókorban a *görögök*, az újabbak között a *franciák* a matadorok ebben a filozófiában, mégpedig egyazon okból, mert vérmérsékletük és társadalmuk őket a leginkább képesítette az élvezésre. Az élvezet filozófiája sohasem volt egyéb, mint az élvezetre kiváltsággal bíró bizonyos társadalmi körök szellemes beszéde.[50] Eltekintve attól, hogy élvezésük módja és tartalma mindig az egyéb társadalom egész alakja által volt megszabva és szenvedett a társadalom minden ellentmondásában, ez a filozófia merő *frázissá* vált, mihelyt általános jellegre tartott számot és magát az egészben vett társadalom életszemléleteként proklamálta. Ekkor épületes erkölcsprédikációvá süllyedt, a meglevő társadalom szofisztikus szé-

* — odaadás, áldozatkészség, önfeláldozás — *Szerk.*

pítgetésévé, vagy átcsapott az ellenkezőjébe, amikor is a kényszerű aszkézist élvezetnek nyilvánította. —

Az élvezet filozófiája az újabb korban akkor lépett fel, amikor a feudalizmus lehanyatlott és a feudális vidéki nemesség az abszolút monarchia idején életvidám és pazarló udvari nemességgé változott át. Ennél a nemességnél az élvezet filozófiája még jobbára közvetlen naiv életszemlélet formájával bír, amely emlékiratokban, költeményekben, regényekben stb. fejeződik ki. Tulajdonképpeni filozófiává csak a forradalmi burzsoázia néhány írójának keze alatt válik, akik egyfelől részesei voltak az udvari nemesség műveltségének és életmódjának, másfelől osztoztak a burzsoáziának ez osztály általánosabb feltételein nyugvó általánosabb szemléleti módjában. Ezért mind a két osztály, bár egészen különböző nézőpontokból, elfogadta. A nemességnél ez a fajta beszéd még egészen a rendre és a rend életfeltételeire korlátozódott, a burzsoázia viszont általánosította és különbség nélkül mindegyik egyénre irányította, úgyhogy elvonatkoztattak ezeknek az egyéneknek az életfeltételeitől és az élvezet-elméletet ezáltal ízetlen és képmutató erkölcsdoktrínává változtatták át. Amikor a további fejlődés a nemességet megdöntötte és a burzsoáziát konfliktusba hozta ellentétével, a proletariátussal, a nemesség ájtatosan vallásos, a burzsoázia pedig ünnepélyesen erkölcsös lett és szigorú az elméleteiben, vagy pedig a fent jelzett képmutatásba esett, jóllehet a nemesség a gyakorlatban éppenséggel nem mondott le az élvezésről, a burzsoáziánál pedig az élvezet még hivatalos gazdasági formát is öltött — mint *luxus*.*

* *[Áthúzva:]* A középkorban az élvezetek teljesen osztályozottak voltak; minden rendnek megvoltak a maga különös élvezetei és a maga különös élvezési módja. A nemesség volt a kizárólagos élvezésre kiváltsággal bíró rend, míg a burzsoáziánál már létezett a hasadás munka és élvezet között és az élvezet alá volt rendelve a munkának. A jobbágyoknak, a kizárólag munkára rendeltetett osztálynak csak szerfölött kevés számú és korlátozott élvezetei voltak, amelyek inkább véletlenül jutottak nekik, uraik szeszélyétől és más véletlen körülményektől függtek és alig jöhetnek számba. — A burzsoázia uralma alatt az élvezetek a társadalom osztályaitól kapták formájukat. A burzsoázia élvezetei azon anyaghoz igazodnak, amelyet ez az osztály különböző fejlődési fokain termelt,

A mindenkori egyének élvezésének összefüggését az osztályviszonyokkal és az azokat létrehozó termelési és érintkezési feltételekkel, amelyek között élnek, az eddigi, az egyének valódi élettartalmán kívül és vele ellentétben álló élvezés korlátoltságát, minden élvezésfilozófia összefüggését a szeme előtt álló valóságos élvezéssel és az olyan filozófia képmutatását, amely különbség nélkül minden egyénre irányul, természetesen csak akkor lehetett feltárni, amikor az eddigi világ termelési és érintkezési viszonyainak kritikája lehetővé vált, vagyis amikor a burzsoázia és proletariátus közötti ellentét kommunista és szocialista szemléleteket* hozott létre.** Ezzel pálcát törtek minden erkölcs fölött, akár az aszkézis erkölcse az, akár az élvezeté.***

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 410—412. old.)

AZ EGYÉNI ÖNTEVÉKENYSÉG ÉS A HUMANIZMUS

... Itt tehát két tény mutatkozik meg.° Először is a termelőerők az egyénektől teljesen függetleneknek és elszakítottaknak jelennek meg, saját világnak az egyének mellett, aminek abban

és az egyénektől, valamint attól, hogy az élvezetet folytonosan alárendelik a pénzszerzésnek, azt az unalmas jelleget kapták, amellyel még ma is bírnak. A proletariátus élvezetei egyrészt a hosszú munkaidő folytán, amely az élvezetszükségletet a legmagasabbra fokozta, másrészt pedig a proletár számára hozzáférhető élvezetek minőségi és mennyiségi korlátozottsága folytán jelenlegi brutális formájukat öltötték. — Valamennyi eddigi rend és osztály élvezeteinek egyáltalában vagy gyerekesnek, fárasztónak vagy brutálisnak kellett lenniük, mert mindig el voltak választva az egyének egész élettevékenységétől, életük voltaképpeni tartalmától és többé-kevésbé arra szorítkoztak, hogy egy tartalmatlan tevékenységnek egy látszólagos tartalmat adtak. Ezeknek az eddigi élvezeteknek a kritikájára természetesen csak akkor kerülhetett sor, amikor a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentét már annyira kifejlődött, hogy az eddigi termelési és érintkezési mód kritikája is lehetővé vált.

* *[Áthúzva:]* és írókat.

** *[Áthúzva:]* Ezek az írók azután mindjárt ki is mutatták, hogy az egyén élvezése nem függ szemléletmódjától.

*** *[Áthúzva:]* Az egyetlen lehetséges forradalmi szemléletmód most csak a fennálló valóságos viszonyok kritikája volt.

° *[Széljegyzet:]* Sismondi.

van az alapja, hogy az egyének, akiknek erői ezek, szétforgácsoltan és egymással ellentétben léteznek, míg másfelől ezek az erők csak ezen egyének érintkezésében és összefüggésében valóságos erők. Tehát az egyik oldalon termelőerők totalitása áll, amelyek mintegy dologi alakot öltöttek és maguknak az egyéneknek a számára már nem az egyének erői, hanem a magántulajdonéi, és ezért csak annyiban az egyének erői, amennyiben azok magántulajdonosok. Egyetlen korábbi időszakban sem öltötték a termelőerők az egyének *mint* egyének érintkezése számára ezt a közömbös alakot, mert érintkezésük maga még korlátolt volt. A másik oldalon e termelőerőkkel szemben áll az egyének többsége, akiktől ezek az erők el vannak szakítva, és akik ezért minden valóságos élettartalomtól megfosztva, elvont egyénekké váltak, de akik ezáltal kerültek csak abba a helyzetbe, hogy *mint egyének* egymással összeköttetésbe lépjenek. Az egyetlen összefüggés, amelyben a termelőerőkkel és saját létezésükkel még állanak, a munka, elvesztette náluk az öntevékenység minden látszatát és csak úgy tartja fenn életüket, hogy elnyomorítja azt. Míg a korábbi időszakokban az öntevékenységet és az anyagi élet létrehozását az választotta el egymástól, hogy mindegyik más-más személyre jutott és az anyagi élet létrehozása az egyének korlátoltsága miatt maga is még az öntevékenység alárendelt fajtájának számított, most a kettő annyira különesik, hogy az anyagi élet maga egyáltalában célként, ennek az anyagi életnek a létrehozása pedig, a munka (amely az öntevékenységnek most egyedül lehetséges, de mint látjuk, negatív formája), eszközként jelenik meg.

Most tehát odáig jutott a dolog, hogy az egyéneknek a termelőerők meglevő totalitását el kell sajátítaniuk, nemcsak azért, hogy eljussanak öntevékenységükhöz, hanem már egyáltalában azért is, hogy létezésüket biztosíthassák. Ezt az elsajátítást először is az elsajátítandó tárgy szabja meg — a totalitássá kifejlődött és csak egyetemes érintkezés keretében létező termelőerők. Ez az elsajátítás tehát már erről az oldalról is a termelőerőknek és az érintkezésnek megfelelő egyetemes jelleggel kell hogy bírjon. Ezeknek az erőknek az elsajátítása maga nem egyéb,

mint az anyagi termelési szerszámoknak megfelelő egyéni képességek kifejlesztése. A termelési szerszámok totalitásának elsajátítása már ezért is a képességek totalitásának kifejlesztését jelenti magukban az egyénekben. Ezt az elsajátítást továbbá megszabják az elsajátító egyének. Csakis a jelenkor minden öntevékenységből teljesen kirekesztett proletárjai képesek arra, hogy teljes, többé nem korlátolt öntevékenységüket, amely a termelőerők totalitásának elsajátításában és a képességek totalitásának ezzel tételezett kifejlesztésében áll, érvényre juttassák. Minden korábbi forradalmi elsajátítás korlátolt volt; olyan egyének, akiknek öntevékenységét korlátozott termelési szerszám és korlátozott érintkezés korlátolta, ezt a korlátozott termelési szerszámot sajátították el és ezért csak újabb korlátozottsághoz jutottak el. Termelési szerszámuk tulajdonukká vált, de ők maguk a munka megosztása és saját termelési szerszámuk alá maradtak besorolva. Minden eddigi elsajátításnál egyének tömege maradt egyetlen termelési szerszám alá besorolva; amikor majd a proletárok sajátítanak el, termelési szerszámok tömegét kell mindegyik egyén alá, a tulajdont pedig valamennyiük alá besorolni. A modern egyetemes érintkezés nem is sorolható másként be az egyének alá, csak úgy, hogy valamennyiük alá sorolják be.

Az elsajátítást továbbá megszabja az az út és mód, ahogyan azt végre kell hajtani. Csakis egyesülés útján lehet végrehajtani, amely a proletariátus jellegénél fogva megint csak egyetemes lehet, és csakis forradalom útján, amelyben egyfelől megdöntik az eddigi termelési és érintkezési mód és társadalmi tagozódás hatalmát és másfelől kifejlődik a proletariátus egyetemes jellege és az elsajátítás keresztülviteléhez szükséges energiája, továbbá a proletariátus levet magáról mindent, ami eddigi társadalmi helyzetéből még rajta maradt.

Csak ezen a fokon esik egybe az öntevékenység az anyagi élettel, ami megfelel az egyének teljes egyénekké való kifejlődésének és minden természetadta jelleg levetkezésének; és ekkor felel meg egymásnak a munka átváltozása öntevékenységgé és az eddig feltételektől megszabott érintkezés átváltozása az egyének mint olyanok érintkezésévé. Azzal, hogy az egyesült egyének a

totális termelőerőket elsajátítják, a magántulajdon véget ér. Míg az eddigi történelemben mindig egy-egy különös feltétel jelent meg véletlennek, most az egyének elkülönülése maga, kinek-kinek különös magánfoglalkozása maga vált véletlenné.

Azokat az egyéneket, akik nincsenek már a munka megosztása alá besorolva, a filozófusok „az ember" néven eszményként képzelték el, és az egész folyamatot, amelyet kifejtettünk, „az ember" fejlődési folyamatának fogták fel, úgyhogy az eddigi egyének helyébe minden történelmi fokon „az embert" csempészték és mutatták be a történelem hajtóerejének. Az egész folyamatot ilyenképpen „az ember" önelidegenülési folyamataként fogták fel, és ez lényegében onnan ered, hogy mindig a későbbi fejlődési fok átlagegyénét csempészték a korábbiéba és a későbbi tudatot a korábbi egyénekbe.* Ezzel a megfordítással, amely eleve elvonatkoztat a valóságos feltételektől, volt lehetséges az egész történelem átváltoztatása a tudat fejlődési folyamatává . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 71—73. old.)

. . . A 185. oldalon[44] Sancho felveti a nagy kérdést: „De az embertelen embert, aki mégiscsak ott bujkál minden egyes emberben, azt hogyan fékezzük meg? Hogyan érjük el, hogy az emberrel egyszersmind az embertelen embert is szabadjára ne engedjük? Az egész liberalizmusnak van egy halálos ellensége, egy leküzdhetetlen ellentéte, mint Istennek az ördög: az ember mellett mindig ott áll az embertelen ember, az egoista, az egyes. Állam, társadalom, emberiség nem bírják le ezt az ördögöt."

„És amikor eltelik az ezer esztendő, a Sátán eloldatik az ő fogságából, és kimegy, hogy elcsalja a föld négy szegletén levő népeket, a Gógot és a Magógot, hogy egybegyűjtse őket háborúra . . . És feljövének a föld szélességére és körülvevék a szent táborát és a szeretett várost." János Jelenésekről 20, 7—9.

* *[Széljegyzet:]* Önelidegenülés.

A kérdés, ahogy azt maga Sancho érti, megint tiszta értelmetlenségre lyukad ki. Azt képzeli, hogy az emberek eddig mindig valamilyen fogalmat alkottak maguknak az emberről és azután annyira szabadították fel magukat, amennyire szükséges volt ahhoz, hogy ezt a fogalmat magukban megvalósítsák; a szabadság mindenkori mértékét, amelyet maguknak kivívtak, az ember eszményéről alkotott mindenkori képzetük határozta meg; mikor is minden egyénben elkerülhetetlenül visszamaradt valami, ami nem felelt meg ennek az eszménynek és mint „embertelen" ennélfogva nem, vagy csak malgré eux* szabadult fel. — A valóságban természetesen úgy folyt le a dolog, hogy az emberek mindig annyira szabadították fel magukat, amennyire azt nem az emberről alkotott eszményük, hanem a létező termelőerők nekik előírták és megengedték. Ámde valamennyi eddigi felszabadításnak korlátozott termelőerők szolgáltak alapul, amelynek az egész társadalom számára elégtelen termelése csak akkor tett lehetővé fejlődést, ha egyesek mások rovására elégítették ki szükségleteiket és ezáltal egyesek — a kisebbség — szert tettek a fejlődés monopóliumára, míg másokat — a többséget — a legelkerülhetetlenebb szükségletek kielégítéséért vívott folytonos harc egyelőre (vagyis új forradalmasító termelőerők létrehozásáig) minden fejlődésből kirekesztett. Ily módon a társadalom eddig mindig egy ellentét keretében fejlődött, amely az ókoriaknál szabadok és rabszolgák, a középkorban nemesség és jobbágyok, az újabb korban a burzsoázia és proletariátus ellentéte. Ebből magyarázódik egyrészt az az abnormis „embertelen" mód, ahogy az uralom alá vetett osztály a szükségleteit kielégíti, s másrészt az a korlátozás, amelynek keretében az érintkezés és vele az egész uralkodó osztály fejlődik; úgyhogy a fejlődésnek ez a korlátozottsága nemcsak az egyik osztály kirekesztésében, hanem a kirekesztő osztály korlátoltságában is áll és az „embertelen" az uralkodó osztályban szintén megvan. — Ez az úgynevezett „embertelen" éppúgy a mostani viszonyok terméke, mint az „emberi"; ezeknek a negatív oldala, a nem új forradalmi termelőerőkön

* — ellenükre, akaratuk ellenére — *Szerk.*

nyugvó lázadás a fennálló termelőerőkön nyugvó uralkodó viszonyokkal és a szükségletkielégítés e viszonyoknak megfelelő módjával szemben. A pozitív kifejezés: „emberi", megfelel a meghatározott, egy bizonyos termelési fokon *uralkodó* viszonyoknak és a szükségletkielégítés általuk megszabott módjának, ahogy a negatív kifejezés: „embertelen", megfelel az ugyanezen termelési fok által naponként újra előidézett kísérletnek, hogy ezeket az uralkodó viszonyokat és a kielégítés bennük uralkodó módját a létező termelési mód keretében tagadják . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 425—426. old.)

A MUNKA HATÁSA ÉS AZ EMBER TESTI ÉS SZELLEMI ERŐINEK JÁTÉKA

. . . A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal szemben az ember maga is mint természeti hatalom lép fel. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket, és saját uralma alá hajtja erői játékát. Itt nem a munka első, állatian ösztönszerű formáival van dolgunk. Azzal az állapottal szemben, amelyben a munkás saját munkaerejének eladójaként fellép az árupiacon, az ősidők homályába vész az az állapot, amidőn az emberi munka még nem vetkezte le első, ösztönszerű formáját. Mi a munkát olyan formájában tételezzük fel, amelyben kizárólag *az ember* sajátja. A pók a takácséihoz hasonló műveleteket végez, a méh viaszsejtjeinek felépítésével nem egy emberi építőmestert megszégyenít. De a legrosszabb építőmestert már eleve a legjobb méh fölé helyezi az, hogy a sejtet a fejében már

felépítette, mielőtt viaszból megépítené. A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdésekor a *munkás elképzelésében*, tehát *eszmeileg* már megvolt. A munkás nemcsak *létrehozza* a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban *megvalósítja saját célját*, amelynek *tudatában van*, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie akaratát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a *figyelemként* megnyilvánuló *céltudatos* akaratra, mégpedig annál inkább, mennél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a maga tartalmával és végrehajtásának módjával, mennél kevésbé élvezi tehát a munkát mint testi és szellemi erőinek játékát . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(5. fej. 170—171. old.)

A SZABADSÁG BIRODALMA ÉS AZ ANYAGI MUNKA

. . . Láttuk, hogy a tőkés termelési folyamat az általában vett társadalmi termelési folyamat történelmileg meghatározott formája. A társadalmi termelési folyamat az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata és egyszersmind sajátos történelmi-gazdasági termelési viszonyok közt végbemenő, magukat a termelési viszonyokat és ezzel e folyamat hordozóit, azok anyagi létfeltételeit és kölcsönös viszonyait, vagyis azok meghatározott gazdasági társadalomformáját termelő és újratermelő folyamat. Mert e termelés hordozóinak a természethez és egymáshoz való viszonyai, amelyek közt termelnek, e viszonyok összessége, ez éppen a társadalom, ha a társadalmat gazdasági szerkezete szempontjából tekintjük. A tőkés termelési folyamat, éppúgy mint minden előző termelési folyamat, meghatározott anyagi feltételek mellett megy végbe, ezek azonban egyszersmind meghatározott társadalmi viszonyok hordozói, s az egyének életük újratermelése folyamán e viszonyok közé kerülnek. Ama fel-

tételek, éppúgy, mint ezek a viszonyok, egyrészt a tőkés termelési folyamat előfeltételei, másrészt eredményei és alkotásai; a tőkés termelési folyamat termeli és újratermeli azokat. Láttuk továbbá: a tőke — és a tőkés csak megszemélyesített tőke, a termelési folyamatban csak mint a tőke hordozója működik —, tehát a tőke a neki megfelelő társadalmi termelési folyamatban bizonyos mennyiségű többletmunkát sajtol ki a közvetlen termelőkből vagy munkásokból, többletmunkát, amelyet ellenérték nélkül kap meg és amely lényegét tekintve mindig kényszermunka, bármennyire úgy tűnik is, hogy az szabad szerződéses megállapodás eredménye. Ez a többletmunka bizonyos értéktöbbletben mutatkozik és ez az értéktöbblet a többlettermékben. Többletmunkának általában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának, mindig lennie kell. A tőkés rendszerben, valamint a rabszolgaság stb. rendszerében csak antagonisztikus formája van és a társadalom egy részének teljes semmittevése egészíti ki. Bizonyos mennyiségű többletmunkára szükség van, ezt követeli a véletlenek elleni biztosítás, ezt követeli az újratermelési folyamat szükségszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő mind további bővítése, amit tőkés szempontból felhalmozásnak nevezünk. A tőke egyik civilizáló oldala az, hogy a többletmunkát oly módon és olyan feltételek mellett kényszeríti ki, melyek a termelőerők, a társadalmi viszonyok fejlődése és egy új, magasabb rendű alakulat elemeinek megteremtése szempontjából előnyösebbek, mint a korábbi formák, a rabszolgaság, jobbágyság stb. Ily módon egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti azoknak a viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek egy magasabb rendű társadalmi formában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának általában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe. Mert a többletmunka, a munka termelőerejének fejlettségétől függően, nagy lehet kis összmunkanap mellett, és viszonylag kicsi nagy összmunkanap mellett. Ha a

szükséges munkaidő = 3 és a többletmunka = 3, akkor az összmunkanap = 6, és a többletmunka rátája = 100%. Ha a szükséges munka = 9, a többletmunka pedig = 3, akkor az összmunkanap = 12, és a többletmunka rátája csak = $33^1/_3$%. Azután meg a munka termelékenységétől függ, hogy meghatározott időben, tehát ugyancsak meghatározott többletmunkaidőben, mennyi használati értéket termelnek. A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka tartamától, hanem annak termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése . . .

Marx: A tőke. III. köt. 1894.
(48. fej. 784—786. old.)

NEGYEDIK RÉSZ

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEIRŐL

A MŰVÉSZI ALKOTÓMUNKA ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

REALIZMUS

Kedves Kautskyné!

(Kérem, engedje meg nekem ezt az egyszerű megszólítást, két magunkfajtájú ember minek teketóriázzon még.) Mindenekelőtt nagyon köszönöm, hogy szívélyesen gondol rám. Nagyon sajnáltam, hogy nem lehettem itt tovább együtt Önnel, biztosítom, végtelenül jól esett nekem, hogy megismerhettem egy német írónőt, aki megmaradt egyszerű asszonynak — engem a balszerencse ebben a vonatkozásban csupa affektált „művelt" [„jebildet"] berlini hölggyel hozott össze, abból a fajtából, akiknek az ember csak azért nem szeretné a főzőkanalat újra a kezébe nyomni, mert végül még több bajt csinálnának vele, mint a tollal. És így remélem, hogy nem nagyon sokára újra átkel a Csatornán, és elcsatangolhatok Önnel egy kicsit Londonban és környékén; majd mesélünk egymásnak mindenféle mókás dolgot, nehogy túl komolyra forduljon a társalgás.

Hogy London nem nyerte meg tetszését, könnyen elhiszem. Magam is így jártam vele évekkel ezelőtt. Az ember nehezen szokik hozzá a borús időjáráshoz és a többnyire borús emberekhez, a zárkózottsághoz, a társas életben uralkodó osztályelkülönüléshez, az éghajlat megszabta zárthelyi életmódhoz. Az embernek le kell kissé fokoznia a kontinensről hozott elevenségét, 760-ról úgy körülbelül 750 milliméterre kell leszállítania az életkedv ba-

rométerét, amíg végre lassanként beleszokik. Akkor idővel beletörődünk a dologba, észrevesszük, hogy ennek is vannak jó oldalai, hogy az emberek általában egyenesebbek és megbízhatóbbak, mint máshol, hogy tudományos munkára egy város sem olyan alkalmas, mint London, és hogy nincs rendőri zaklatás, elvégre az is felér valamivel. Ismerem és szeretem Párizst, de ha választhatnék, inkább lakom Londonban állandóan, mint ott. Párizs igazán csak akkor élvezhető, ha az ember maga is párizsi lesz, a párizsiak minden elfogultságával, ha jóformán csak párizsi dolgok iránt érdeklődik és megszokja azt a felfogást, hogy Párizs a világ közepe és netovábbja. London csúnyább, de mégis nagyszerűbb Párizsnál, igazi középpontja a világkereskedelemnek, és jóval több változatosságot is nyújt. De Londonban azonfelül mindenki teljes semlegességet tanúsíthat az egész környezettel szemben, ami a tudományos, sőt a művészi pártatlansághoz is kell. Párizsért és Bécsért rajongunk. Berlint gyűlöljük, Londonnal szemben megőrizzük semleges közömbösségünket és tárgyilagosságunkat. Ez is ér valamit.

À propos Berlin. Örvendek, hogy ennek a szerencsétlen fészeknek végre sikerül világvárossá válnia. De már Rahel Varnhagen megmondta hetven évvel ezelőtt: Berlinben minden *érdessé* lesz, és így Berlin mintha csak azt akarná megmutatni a világnak, milyen érdes lehet egy világváros. Mérgezze meg az összes művelt [jebildet] berlinieket, varázsoljon oda egy legalább elviselhető környezetet és építse át az egészet tetőtől talpig, akkor talán még lehet belőle valami tisztességes fészek. De amíg *azon* a tájszóláson beszélnek ott, addig bajosan.

A „Régiek és újak"-at* nagyon köszönöm, már el is olvastam. A sóbányászok életének rajza megint éppoly mesteri, mint a parasztoké a „Stefan"-ban**. A bécsi társaság életét festő részek is többnyire nagyon szépek. Bécs ugyanis az egyetlen német város, ahol társaság van; Berlinben csak „bizonyos" és még inkább bizonytalan „körök" vannak, miért is ott csak az irodalmár-, hivatalnok- és színészregénynek van talaja. Hogy regényének ebben

* Minna Kautsky regénye. — *Szerk.*
** „Stefan von Grillenhof", Minna Kautsky regénye. — *Szerk.*

a részében a cselekmény indokolása helyenként nem kissé elhamarkodott-e, azt Ön jobban meg tudja ítélni, mint én: sok minden, amit a magamfajta ember annak lát, Bécsnek sajátosan nemzetközi — délies és kelet-európai elemekkel keveredő — jellege folytán ott esetleg egészen természetesnek tűnhetik. Mindkét környezetben megtalálom a jellemek Öntől megszokott éles egyénítését is; minden ember típus, egyszersmind azonban meghatározott egyén is, egy „ez", mint az öreg Hegel mondja, s ennek így is kell lennie. Hanem a pártatlanság kedvéért valami kifogásolnivalót is kell találnom, s itt térek rá Arnoldra. Ez az Arnold mégiscsak túlságosan feddhetetlen, és ha végül halálát leli egy hegyomlásnál, ez a költői igazságszolgáltatással csak úgy egyeztethető össze, hogy valami effélét mondunk: Túl jó volt erre a világra. De mindig baj, ha a költő a saját hőséért rajong. Ön pedig, úgy látom, itt némileg beleesett ebbe a hibába. Elsa alakjában még van bizonyos egyénítés, még ha idealizálás is, Arnoldnál azonban a személy még inkább feloldódik az elvben.

De hogy ez a hiányosság honnan ered, kiérezhető magából a regényből. Ön nyilván szükségét érezte annak, hogy ebben a könyvében nyilvánosan állást foglaljon, tanúságot tegyen meggyőződéséről a világ színe előtt. Ez most megtörtént, letudta a dolgot és nem kell ebben a formában megismételnie. Az irányköltészetnek mint olyannak korántsem vagyok ellensége. A tragédia atyja, Aiszkhülosz, és a vígjáték atyja, Arisztophanész, mindketten erősen irányzatos költők voltak, Dante és Cervantes nem kevésbé, és Schiller művének, az „Ármány és szerelem"-nek legfőbb erénye az, hogy az első német politikai iránydráma. A modern oroszok és norvégok, akik kitűnő regényeket írnak, mind irányzatos költők. Az irányzatnak azonban, úgy vélem, magából a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia anélkül, hogy kifejezett utalás történne rá, és a költő nem köteles a művében rajzolt társadalmi összeütközések eljövendő történelmi megoldását az olvasó kezébe adni. Ehhez járul, hogy a mi viszonyaink között a regény túlnyomóan polgári, tehát nem közvetlenül hozzánk tartozó körökből való olvasókhoz szól, s így nézetem szerint a szocialista irányregény is teljesen eleget tesz hivatásának, ha a való-

ságos viszonyok hű rajzával a róluk általánosan elterjedt szokványos illúziókat szétfoszlatja, a polgári világ optimizmusát megingatja, a kételyt a fennálló rend örökérvényűségében elkerülhetetlenné teszi, még ha maga nem nyújt is közvetlen megoldást, sőt esetleg nem is foglal tüntetően állást. Az Ön számára, aki oly pontosan ismeri és oly bámulatos elevenséggel ábrázolja mind az osztrák parasztot, mind a bécsi „társaságot", tömegével kínálkozik ehhez anyag, és hogy Ön hőseit azzal a finom iróniával is tudja kezelni, amely tanúsítja, hogy a költő uralkodik saját teremtményén, azt a „Stefan"-ban bebizonyította . . .

Szívélyes barátsággal és őszinte tisztelettel, híve

F. Engels

Engels—M. Kautskyhoz. 1885. XI. 26.
(Marx és Engels: Művészet, irodalom. 1946. 62—64. old.)

Kedves Harkness Kisasszony!

Nagyon köszönöm, hogy Vizetelly úrék útján elküldte nekem „Nagyvárosi lány" c. regényét. Nagy élvezettel, mohón olvastam végig. Valóban kis remekmű, ahogyan Eichhoff barátom, az Ön fordítója nevezi, aki ehhez hozzáfűzi — s ez Önnek megelégedésére fog szolgálni —, hogy éppen ezért csaknem szó szerint kell fordítania, mert bármilyen kihagyás vagy változtatási kísérlet csak csökkenthetné az eredeti értékét.

Az Ön elbeszélésében — a realisztikus hűségen kívül — legjobban az igazi művész merészsége kap meg. Ez megnyilvánul nemcsak abban a módban, ahogyan az Üdvhadsereget[51] tárgyalja, fittyet hányva a pökhendi nyárspolgári tisztességnek, amely talán az Ön elbeszéléséből fogja először megtudni, *miért* van az Üdvhadseregnek akkora befolyása a néptömegekre; hanem főként egyszerűségében és kendőzetlenségében, amellyel a burzsoá férfi által elcsábított proletárlány réges-régi történetét az egész könyv sarkpontjává teszi. Középszerű író úgy érezte volna, hogy kénytelen a számára elcsépelt mesét egy csomó mesterséges bo-

nyodalom és sallang mögé rejteni, s mégsem kerülhette volna el a leleplezést. Ön azonban úgy érezte, vállalkozhatik arra, hogy egy régi történetet elmondjon, mert újat tudott belőle alkotni azzal, hogy egyszerűen a valósághoz híven mondotta el.

Az Ön Arthur Grantja mesteri.

Ha valamit is bírálhatok benne, csak azt, hogy az elbeszélés végül talán mégsem elég realisztikus. A realizmus felfogásom szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül a tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását. Mármost az Ön jellemei, amennyire kibontakoznak, eléggé tipikusak, a körülmények azonban, amelyek őket körülveszik és cselekvésre indítják, talán kevésbé tipikusak. A „Nagyvárosi lány"-ban a munkásosztály mint passzív tömeg szerepel: képtelen magán segíteni és még csak meg sem kísérli, hogy magán segítsen. Minden kísérlet, hogy fásult nyomorából kihúzzák, kívülről, fölülről jön. De ha ez találó leírás volt is 1800 vagy 1810 körül, Saint-Simon és Robert Owen napjaiban, 1887-ben nem tarthatja annak valaki, akinek csaknem ötven éven át módjában állt részt venni a harcos proletariátus legtöbb küzdelmében. A munkásosztály lázadó szembefordulása az őt körülvevő elnyomással, a munkások görcsös, félig vagy egészen tudatos kísérletei, hogy ismét emberi lényekhez méltó helyzetbe jussanak, hozzátartoznak a történelemhez s ezért a realizmus birodalmában helyet kell követelniük maguknak.

Eszem ágában nincs hibáztatni, hogy nem hétpróbás szocialista regényt írt, nem „Tendenzroman"-t* — ahogy mi németek nevezzük — a szerző szociális és politikai nézeteinek magasztalására. Egyáltalában nem erre gondoltam. Minél jobban rejtve maradnak a szerző nézetei, annál jobb a műnek. Sőt, az a realizmus, amelyre célzok, a szerző nézetei ellenére is megnyilatkozhat. Engedje meg, hogy egy példára hivatkozzam. Balzac, akit a realizmus sokkal nagyobb mesterének tartok, mint a múlt, jelen és jövő valamennyi Zoláját, az „Emberi színjáték"-ban a francia „társaság" csodálatosan realisztikus történetét adja, amikor

* — „irányregényt" — *Szerk.*

krónikaszerűen, szinte évről évre, 1816-tól 1848-ig leírja a felemelkedő burzsoázia egyre erősödő támadásait a nemesi társadalom ellen, amely 1815-ben újra talpra állt és amennyire módjában állott, újra kitűzte a vieille politesse française* zászlaját. Leírja, hogyan omlottak össze vagy korrumpálódtak lassanként ennek az ő szemében mintaszerű társadalomnak végső maradványai a közönséges és gazdag felkapaszkodottak rohamától; leírja, hogy a grande dame**, akinél a hitvesi hűtlenség csak a személyes érvényesülés eszköze volt és tökéletesen megfelelt annak a módnak, ahogyan vele a házasságban rendelkeztek, hogyan adta át helyét a polgári nőnek, aki pénzért vagy cicomáért szarvazza fel férjét. És e központi kép köré a francia társadalom teljes történetét csoportosítja, melyből még a gazdasági részleteket illetően is (például az ingatlan és ingó tulajdon forradalom utáni új elosztásáról) többet tanultam, mint a kor valamennyi hivatásos történészétől, közgazdászától és statisztikusától együttvéve. Igaz, Balzac a politikában legitimista volt; nagy műve állandó sirám a jó társaság elkerülhetetlen hanyatlásáról; minden rokonszenvével az eltűnésre ítélt osztály pártján van. De mindezek ellenére szatírája sohasem élesebb, iróniája sohasem keserűbb, mint éppen amikor azokat a férfiakat és nőket — a nemeseket — mozgatja a színen, akikkel a legmélyebben rokonszenvez. És akikről mindig leplezetlen csodálattal beszél, azok egytől egyig legélesebb politikai ellenfelei, a Saint-Méry kolostor republikánus hősei, azok, akik akkor (1830—1836) valóban a néptömegeket képviselték.[52] Hogy Balzac ily módon saját osztályrokonszenve és politikai elfogultsága ellen kényszerült cselekedni, hogy kedves nemesei elbukásának szükségszerűségét *látta*, s őket különb sorsra érdemtelen embereknek festi, és hogy a jövő igazi embereit ott *látta*, ahol az akkori időkben kizárólag találhatók voltak — ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac egyik legnagyszerűbb vonásának tekintem.

El kell ismernem az Ön védelmére, hogy sehol a civilizált vi-

* — a régi francia pallérozottság; úri magatartás — *Szerk.*
** — nagyúri hölgy — *Szerk.*

lágban nem tanúsít a munkásság kevesebb aktív ellenállást, nem hajlik meg passzívabbul a sors előtt, nem eltompultabb, mint a londoni East Enden[53]. És nem tudhatom, vajon nem volt-e Önnek alapos oka arra, hogy ezúttal a munkásosztály életének csupán passzív oldalát ábrázolja s az aktív oldalt egy másik mű számára tartsa fenn? . . .

Engels — M. Harknesshez. 1888 április elején.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 470—472. old.)

Semmi sem kívánatosabb, mint hogy azokat az embereket, akik a haladó párt élén álltak — akár a forradalom előtt a titkos társaságokban vagy a sajtóban, akár később hivatalos állásokban —, végre-valahára nyers rembrandti színekkel, egész elevenségükben ecseteljék. Az eddigi ábrázolások ezeket a személyiségeket sohasem festik le valóságos, hanem csupán hivatalos alakjukban: kothurnusszal a lábukon és dicsfénnyel a fejük körül. Ezekben az égiesített raffaeli képekben az ábrázolás minden igazsága elvész.

A két előttünk fekvő írás eltávolítja ugyan a kothurnuszt és a dicsfényt, amelyekkel a februári forradalom „nagy emberei" eddig megjelenni szoktak. Behatolnak e személyek magánéletébe, megmutatják őket pongyolában, igen különféle alárendelt egyénekből álló egész környezetükkel együtt. De mégis épp olyan távol vannak a személyek és az események valóságos, hű ábrázolásától . . .

Marx—Engels: Recenzió A. Chenu „Les conspirateurs" és Lucien de la Hodde „La naissance de la République en février 1848" c. könyvéről. 1850.
(Marx és Engels Művei. 7. köt. 257. old.)

. . . A német politika jelene elleni harc: a modern népek múltja elleni harc, és e múlt emlékei még mindig rájuk nehezednek. Tanúlságos számukra, ha látják, hogy az *ancien régime**, amely náluk *tragédiáját* érte meg, német kísértetként a *komédiáját* játssza. *Tragikus* volt története, ameddig a világ preegzisztens hatalma volt, a szabadság pedig csak személyes ötlet volt, egyszóval, ameddig ő maga hitt és hinnie kellett jogosultságában. Ameddig az *ancien régime* meglevő világrendként küzdött egy csak létrejövő világgal, addig az ő részén egy világtörténelmi, de nem személyes tévedés állt. Bukása ezért tragikus volt.

A mostani német rezsim ezzel szemben — ez az anakronizmus, ez a kiáltó ellentmondás általánosan elismert axiómákkal szemben, az *ancien régime* közszemlére kiállított semmissége — már csak képzeli, hogy hisz önmagában, s a világtól ugyanezt a képzelődést követeli. Ha hinne saját *lényegében*, vajon megtenné-e azt, hogy ezt egy idegen lényeg *látszata* alá rejtse és a képmutatásban és a szofizmában keressen menedéket? A modern *ancien régime* már csak *komédiása* egy világrendnek, melynek *valódi hősei* meghaltak. A történelem alapos, és sok fázison megy át, amikor egy régi formát sírba tesz. Egy világtörténelmi forma utolsó fázisa a *komédiája*. Görögország isteneinek, akik már egyszer tragikus sebet kaptak Aiszkhülosz „Leláncolt Prométheusz"-ában, még egyszer komikusan meg kellett halniuk Lukianosz „Beszélgetései"-ben. Miért halad így a történelem? Hogy az emberiség derűsen váljék meg múltjától. Ezt a derűs történelmi rendeltetést szánjuk Németország politikai hatalmainak . . .

Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához.
Bevezetés. 1843—1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 381—382. old.)

* — régi rend (az 1789-es francia forradalom előtti kormányrendszer) — *Szerk.*

. . . A tudatlanság démon, s attól tartunk, hogy még elég sok szomorújátékot fog színrehozni; joggal ábrázolták a legnagyobb görög költők* a mükénéi és thébai királyi ház rettenetes drámáiban a tudatlanságot mint tragikus végzetet . . .

Marx: A „Kölnische Zeitung"
179. számának vezércikke. 1842.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 103. old.)

* Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész. — *Szerk.*

A FORRADALMI TRAGÉDIA PROBLÉMÁJA

MARX ÉS ENGELS LEVÉLVÁLTÁSA LASSALLE-LAL A „FRANZ VON SICKINGEN" C. DRÁMÁRÓL[54]

Kedves Marx!

Ugyanazon a napon, amelyen leveledet puncto Engels* megkaptam, válaszolok Neked, jelentve, hogy az ügyet elintéztem, és megadtam a címet, amelyre Te, illetőleg ő küldje be a kéziratot. Még semmi továbbit nem hallottam felőle. Remélhetőleg a napokban megérkezik, mert az ilyen dolgokkal nem lehet sokáig várni.[55]

Mellékelem legújabb publikációm három példányát Neked, Freiligrathnak és Engelsnek. Légy oly jó, juttasd el mielőbb az utóbbiakhoz a példányaikat.

Milyen csodálkozó, meglepett arcot fogsz vágni, ha meglátod a színdarabomat! Csaknem úgy fogsz csodálkozni, mint jómagam, amikor az az ötletem támadt, hogy megírjam vagy tulajdonképpen, amikor ez az ötlet rám támadt. Mert ez az egész dolog nem úgy esett meg velem, mint valami önkéntes produkció, amelyre az ember elhatározza magát, hanem mint kényszer, amely hatalmába kerített és amelytől egyszerűen nem tudtam szabadulni. Én, aki még ifjúkoromban sem írtam egyetlen lírai költeményt sem, én legyek költő! Mily bolondul kinevettem magamat, amikor először megragadott ez a gondolat! De ki cselekedhetnék sorsa ellen! — Meg akarom hát Neked magyarázni, hogyan is jutottam erre a sorsra.

Abban az időben történt, amikor minden erőmmel a Hérakleitosz befejezésén dolgoztam. Ebből a munkámból láthattad, hogy van bennem bizonyos képesség és következésképpen kedv is a dolgok spekulatív szemléletéhez. Mégis végtelenül *szenvedtem* ennek a munkának a kidolgozásánál! Az a nagy szakadék, amely ama tudományos, szürke

* — Engelst illetően — *Szerk.*

elméleti problémákat elválasztja attól, ami ma az életben a vért arcunkba kergeti, vagy *helyesebben* kifejezve: az a csupán *közvetett* és oly távoli kapcsolat, amely ezt a két dolgot végeredményben mégiscsak összeköti egymással, ez volt az oka szenvedésemnek, amely, állíthatom Neked, igen nagy volt. Ó, mily gyakran megtörtént, amikor valamilyen gondolattársulás abból az eszmevilágból, amelybe erőszakosan bele kellett mélyednem, korunk égető érdekeire, napjaink nagy kérdéseire emelt át, amelyek, ha kívül látszólag el is aludtak, keblemben ugyanolyan tűzzel forrtak tovább — mily gyakran megtörtént, hogy fel kellett ugranom íróasztalomtól és félredobnom a tollat. Úgy éreztem, mintha a vér megdermedt volna ereimben, és félóráig vagy még hosszabb ideig kellett viaskodnom magammal, hogy visszanyerjem önuralmamat, visszakényszerítsem magam az íróasztalhoz, és megint olyan vasfegyelemmel koncentráljam gondolataimat, amilyent az a munka megkövetelt! Nagyon nehéz, hogy 48 és 49 után, miután már annyi vér elfolyt és oly sok cselekedet kiált bosszúért, még teoretizálni kell (csak a nemzetgazdaságtani műveket tekintem kivételnek, mert ezek egyúttal gyakorlati tettek is), — kivált ha látjuk, mennyire nincs *közvetlen* haszna semmilyen teoretizálásnak, az emberek mindig nyugodtan élnek tovább, mintha a legnagyobb műveket és gondolatokat sohasem írták volna meg vagy sohasem mondták volna el. Hát még az, hogy ilyen időkben a görög ókorról kell spekulálnom — a legjobb akarattal sem tudnám Neked leírni, *mily nagy* erőfeszítésembe került. De mindig úgy fogok rá visszanézni, mint a vasszilárd akaraterő önmagam előtt letett egyik legnagyobb próbájára. Bocsásd meg, kedves Barátom, ezt a lírai kitörést. Tudod, hogy én általában nem vagyok lírikus és megszoktam, hogy éppen leghevesebb érzelmeimet magamba zárjam. De egyszer-másszor eljön az a perc, amikor egy barátunk előtt ki kell öntenünk érzelmeinket. És tulajdonképpen Te vagy az egyetlen férfi-barátom, aki megmaradt, mert Mendelssohn meghalt számomra és a grófné*, bármily kitűnő teremtés is ez az asszony és bármennyire végtelen nagy érték számomra a barátsága, mint nő, nem képes a férfi gondolkozásának minden misztériumába teljesen *kimerítő* megértéssel behatolni. Veled tulajdonképpen keveset voltam együtt, mégis mindig úgy éreztem, hogy Benned igazi és valódi barátra találtam. Magad is tudod, hogy mindig így tekintettelek. Egyébként, különösen most, sok úgynevezett jó barátom van. De ahhoz a barátsághoz, amelyről

* Hatzfeldt grófné, Lassalle barátnője. — *Szerk.*

itt beszélek, ezekből a többiekből hiányzik a szükséges intelligencia is, meg a szellemi érdeklődés azonossága is.

Ebből elég. Térjünk vissza az előbbiekhez. Tehát elkészültem a Hérakleitosszal, de talán nem is tudtam volna elkészülni, ha nem találtam volna meg azt a segítőeszközt, hogy egyúttal éjszakánként, mintegy nyugtatóul, egy speciális tanulmányt folytassak, amely benső rokonságban áll aktuális politikai problémáinkkal stb. és mégsem annyira közvetlenül aktuális, hogy maradéktalanul igénybe vegyen. Minthogy korán megszoktam, hogy rendszertelenül váltogatva négy-öt tudománnyal is foglalkozzam, éjjel a középkort, a reformációs időket tanulmányoztam, amelyekre már régebben is sok időt fordítottam, kivált Hutten műveit stb. Ennek a különös embernek a művei és élete megrészegítettek. Egy éjszaka történt, amikor néhány írásától mélyen megrendítve fel és alá jártam szobámban. Néhány nappal előbb egy felette siralmas modern drámát lapoztam át. Így jött létre az eszmetársulás. Így szóltam magamhoz — mert dehogyis gondoltam volna az első percben magamra — Istenem! ha ezek közül az emberek közül, akik csekélyke tehetségüket ilyen témákra fecsérlik, egyik, a témát illetőleg, hozzád fordulna tanácsért. És arra gondoltam, hogy Huttent ajánlanám nekik, és aztán tovább gondolkodtam, vajon hogyan szerkesztenék meg a dráma tervét, majd azonnal áttértem Huttenről — akinél az egész dolog megint csak megrekedt volna a puszta elméletnél — Sickingenre mint a dráma főhősére. És alighogy ez a gondolatom támadt, egyszerre mintegy intuícióként az egész terv kidolgozva feküdt előttem és ugyanabban a pillanatban hatalmába kerített a már elháríthatatlan kényszer: „Ezt meg is kell csinálnod." És bármennyire vonakodtam is, mégis magával ragadott. Most megmámorosodhattam a haragtól és gyűlölettől, utat engedhettem nekik, annyi mindent megírhattam, ami a szívemen feküdt! Így éppen ez szabadított meg a szívembe visszatoluló vér fojtogató és fullasztó érzésétől, amely egyébként talán lehetetlenné tette volna a Hérakleitosz befejezését.

Így jött létre a darab. És meg kell mondanom, hogy én — nem tudom, szubjektív érzés vakít-e el, de Te semmi esetre sem fogod ezt az elfogulatlan kijelentést hiúságnak tekinteni, hiszen talán éppen annak az ellentéte — voltaképpen nagyon jónak tartom. Ámde, még ha a világ legjobb darabja lenne is — én *soha* többé nem fogok drámát írni. Ezt az egyet mintegy felülről mérte rám a sors, de több nem lesz!

E tragédia tulajdonképpeni formális alapeszméjéről néhány ismerő-

söm részére, akiknek kisebb gyakorlata van a spekulációban, mint Neked, egy kis értekezést írtam, természetesen csak magánhasználatra és egyáltalán nem kinyomatásra szántam. Hogy ne tarts túlságosan pedánsnak, sem olyan balgának, aki saját tragédiájáról szegénységi bizonyítványt állít ki, mintha külön fabula docetre* volna szüksége, megjegyzem, hogy e fejtegetésem megírására egy jó ismerősöm bíráló — méghozzá hegeli célzatú — megjegyzése indított, ami egyúttal az értekezés formáját is megérteti. Ezenfelül arra is jó volt — s ezt nyilván rögtön felismered —, hogy egyúttal általában megvilágítsa azokat a vitákat, amelyeket itteni ismerőseimmel a politikai viszonyokról és az ezekkel kapcsolatos magatartásunkról folytattam. S ha már egyszer megírtam, azt hiszem, jó lesz, ha mellékelek számodra egy másolatot. Persze Neked nincs rá szükséged ahhoz, hogy a dráma spekulatív eszméjét felismerd. De annyiban számodra sem érdektelen, hogy teljes biztonsággal megítélheted belőle, mit is akartam, eltérően attól, amit csak úgy bele lehet magyarázni, s éppúgy azt is, mennyire fedi a szándékot a megvalósítás. Légy szíves, olvasd el tehát ezt az értekezést, a dráma elolvasása előtt vagy után, és légy oly jó, add át aztán Freiligrathnak, akinek — kisebb spekulatív jártassága folytán — talán amúgy sem egészen érdektelen.

Végül pedig az a magától értetődő kérés, hogy *részletesen és egészen őszintén bírálva írd meg, milyennek találod a darabot.* (Az előszóból látni fogod, hogy ebben a formában nincs előadásra szánva. A színpad számára külön készítettem egy erősen rövidített változatot. A reménység, hogy előadják, a mai politikai viszonyokat tekintve, persze egyenlő a nullával.) Arra is egyenes választ kérek, lesz-e véleményed szerint valami hasznos hatása abban az értelemben, ahogy én szeretném.

És most kézszorítás és meleg üdvözlet feleségednek, Freiligrathnak és Engelsnek.

Híved *F. Lassalle*

F. Lassalle — Marxhoz. 1859. III. 6.
(F. Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften.
III. köt. Stuttgart—Berlin 1922. 147—151. old.)

* — tanmesére; magyarázatra; tanulságra — *Szerk.*

A formális tragikai eszméről, amelyre a drámát és a drámai összeütközést építettem — a mély dialektikus ellentmondásról, amely minden cselekvésnek, kivált a forradalmi cselekvésnek a természetében rejlik —, az általánosságokra szorítkozó előszóban természetesen nem beszélhettem bővebben, és magában a tragédiában is világosabban csak az ötödik felvonásban domborítottam ki.

Örök erőssége minden uralkodó, egy fennálló rendet védelmező osztálynak az a meg nem téveszthető, kidolgozott tudatosság, amelylyel osztályérdekét érvényre juttatja, éppen mert az már uralkodó és kimunkált.

Örök gyengesége minden jogos forradalmi eszmének, amely a gyakorlat felé akar fordulni, a tudatosság hiánya a befogadására hajló osztályok tagjainál, amelyek princípiuma még nem valósult meg, valamint a rendelkezésére álló eszközök organizációjának ezzel összefüggő hiányossága. Az itt állandóan visszatérő dialektikus ellentmondás röviden a következő: A forradalom ereje *lelkesültségében van*, abban, hogy az eszme közvetlenül bízik a saját erejében és végtelenségében. De a lelkesültség — mint az eszme mindenhatóságáról való *közvetlen* bizonyosság — először is elvont nemtörődés a tényleges megvalósításhoz szükséges, véges eszközökkel és a reális bonyodalmak nehézségeivel. A lelkesültségnek ennélfogva a reális bonyodalmakkal kell harcba bocsátkoznia és cselekednie kell a véges eszközökkel, hogy a véges valóságban céljait elérje. Különben a mi-ért (— a célért —) való rajongásában szem elől veszítheti a *hogyan*, a megvalósítás reális oldalát.

Ilyen körülmények között a forradalmi vezetők részéről nagyfokú realisztikus okosság diadalának látszik, hogy számot vetnek az adott véges eszközökkel, a mozgalom igazi és végső céljait mások előtt (sőt mellesleg éppen ezáltal gyakran maguk előtt is) titokban tartják, és az uralkodó osztályoknak eme szándékos megtévesztése, sőt felhasználása folytán lehetőséget nyernek az új erők megszervezésére, hogy így a valóság okosan elért e darabja révén aztán magán a valóságon győzedelmeskedjenek.

Ezzel a végtelenül realisztikus fölénnyel áll szemben Sickingen a harmadik felvonásban Huttennal, mint ahogy egyébként állandóan megtartja Huttennal, a pusztán *szellemi* forradalmárral szemben a reális látásnak és a gyakorlati-politikai, államférfiúi géniusznak a fölényét. De a lelkesültség, azáltal hogy a végessel bocsátkozik harcba,

hogy magát a végesnek alárendeli, korántsem *valósul meg*, éppen ellenkezőleg, formális princípiumát — az eszme végtelenségét — *feladta*, magát ellentétének, a végességnek mint olyannak adta át, holott jelentősége éppen a véges megszüntetése, s ennélfogva itt meg kell buknia.

Csakugyan bármennyire nehéz is az értelemnek ezt elismernie, szinte úgy fest a dolog, mintha a spekulatív eszme — egy forradalom erejének és jogosultságának forrása — feloldhatatlan ellentmondásban volna a véges értelemmel és annak okosságával. A legtöbb kudarcba fulladt forradalom — a történelem minden igazi ismerője egyet fog ezzel érteni — ebbe az okosságba bukott bele, vagy legalábbis mind megbuktak azok, amelyek erre az okosságra támaszkodtak. Az 1792-es nagy francia forradalom, amely a legnagyobb nehézségek közepette győzött, csak azáltal győzött, hogy képes volt félretenni az értelmet.

Éppen ebben rejlik a legszélsőségesebb pártok ereje a forradalmakban, és végül annak a titka is, hogy a tömegek ösztöne a forradalmakban rendszerint sokkal többet ér, mint a műveltek ismerete. „Mit a bölcsek bölcs esze föl nem ér, gyakorolja stb."[56] Éppen a *műveltség hiánya*, amely a tömegeket jellemzi, óvja meg őket az okoskodó eljárásmód zátonyától.

Egyébként abban, amit elmondtam, már benne van az eszme végtelen célja és a közvetítés véges okossága között fennálló dialektikus ellentmondásnak a valóságos feloldása és belső szükségszerűsége.

Ugyanis 1), mint már jeleztem, az uralkodó osztályok érdeke *nem* téveszthető meg, éppen mert princípiuma az uralkodó princípium, s ennélfogva teljesen kimunkált és tudatos. Egyéneket meg lehet téveszteni, osztályokat *soha!*

2) És különösen a közvetítés, amely a *fennállóval* küzd, szükségképpen többé-kevésbé feladja — mégpedig épp úgy, mint már előzőleg megjegyeztük, formális tekintetben, és éppen ezért tartalmi vonatkozásban is — a maga *princípiumát*, tehát éppen azt, ami a forradalom erejét és jogosultságát adja, az ellenfél princípiumának alapjára helyezkedik és ezzel már magát elméletileg legyőzöttnek nyilvánítja, úgyhogy ezt az önmaga fölött hozott ítéletet most már csak végre kell rajta hajtani. — Egy célt, miként az öreg Hegel ezt olyan mesterien és mélyrehatóan kifejtette és előtte részben már Arisztotelész is tudta, csak akkor lehet egy eszközzel elérni, ha előzőleg már ezt az eszközt magát is teljességgel áthatotta a cél sajátos természete. A célnak már magában az eszközben ki kell fejlődnie, meg kell valósulnia és az eszköznek magában kell hordania a cél természetét, ha általa a célt el

akarjuk érni (ezért a cél a hegeli logikában nem az eszköz *által* valósul meg, hanem ellenkezőleg, az eszközben már megvalósultnak bizonyul). Ezért minden cél csakis saját belső természetének megfelelő eszközökkel érhető el és ezért tehát *forradalmi célok* nem érhetők el *diplomáciai eszközök* útján.

Vagy 3), reálisabban szólva, forradalmakat végül is csak a tömegekkel és szenvedélyes odaadásukkal lehet csinálni. Ámde a tömegeknek, éppen úgynevezett „nyerseségük" miatt, műveltségük hiánya miatt, nincs érzékük közvetítések iránt, csak a véglet, az egész, a közvetlen érdekli őket, mert minden nyers értelem végletes, csak igent és nemet ismer, nem ismer középutat a kettő között. Az ilyen forradalmi számítóknak pedig végül az lesz a sorsuk, hogy — ahelyett hogy megtévesztett ellenfeleik tűnnének el előlük, s barátaik mögöttük állnának, — megfordítva: ellenfeleik ott lesznek előttük, elvbarátaik pedig nem állanak mögöttük. A látszólag legnagyobb eszesség ilyenkor valójában a legnagyobb esztelenségnek bizonyult.

Egyébként nagyon természetes, hogy minél jobban érvényesülnek és minél jobb pozíciójuk van az egyéneknek a fennálló rendben, minél nagyobb az éleslátásuk, okosságuk és műveltségük, annál inkább beleesnek a végzetes, realisztikusnak képzelt értelmesség hibájába. Innen ered, hogy például a francia forradalomban (s a nagy angol forradalomban hasonlóképp történt) az absztrakt idealisták, a jakobinusok jobban eltalálták azt, ami akkor lehetséges és reális volt, mint a műveltségükkel, realisztikus látásukkal és államférfiúi bölcsességükkel dicsekvő girondisták, akik éppen ezért a néptől — ezen állambölcsesség elleni gyűlöletében — ilyen furcsa gúnynevet kaptak: les hommes d'état*.

Ez az „ügyeskedés", amikor az eszméről van szó, mégpedig különben forradalmi nagyságának és radikális elszántságának minden sérelme nélkül, és anélkül, hogy őt „közvetítővé" tennénk, mert nem közvetít és nem enged egy jottányit sem a forradalmi *célokból*, sőt e vonatkozásban a legmesszebbre megy, és csupán a megvalósítás vonatkozásában ügyeskedik — ez az ügyeskedés tehát a bűne Sickingennek is, bizonyára olyan *μεγάλη ἁμαρτία***, amilyet Arisztotelész kíván.

De, vethetné közbe valaki, ez a *μεγάλη ἁμαρτία* bármily nagy is, mégis csak *intellektuális* tévedés, nem pedig *erkölcsi* bűn, tehát nem tragikus.

* — az államférfiak — *Szerk.*
** — nagy bűn — *Szerk.*

Erre *háromféle* választ kell adnom. Először is semmiképpen sem ismerném el, hogy a legmélyebb intellektuális, *önmagukban szükségszerű* és ezért örök gondolat-konfliktusok dialektikája magában- és magáért-valóan ne lenne *mélyen* tragikus motívum, miként ezt az antik tragédia is bizonyítja és bizonyára éppen ezért éri be Arisztotelész abban a passzusában egy μεγάλη ἁμαρτία követelésével. — Másodszor ez az intellektuális bűn már annyiban erkölcsi bűn is, mert attól az egyéntől, aki annyira fölényben érzi magát a fennálló világrenddel szemben, hogy fel akarja borítani és princípiuma helyébe a sajátjáét akarja tenni, meg is kell követelnünk, hogy *szellemileg* valóban olyannyira fölényben is legyen, különben — a szó antik értelmében — „túlmérte" magát.

Végül harmadszor pedig világos, hogy ez az intellektuális bűn kiváltképpen *erkölcsi* bűn is. Mert éppen az erkölcsi eszme, és annak magán- és magáért-valóan végtelen hatalma iránti bizalom hiányából és a rossz véges eszközökben való túlzott bizalomból származik. Így tehát az eszmeiben való közvetlen erkölcsi bizonyosság és meggyőződöttség hiánya, továbbá a korlátlan teljes parrészia*, a *totális kitárulás* hiánya rejlik benne, és ennélfogva, mivel e kettő szükségképpen a forradalmi álláspont, ennek princípiumától való eltérést, fél megtörtséget is foglal magában.

A vallásháborúkban ezt a jelenséget legtöbbször nem találjuk meg, itt ezt az istenség mindenhatóságáról való közvetlen, rajongó meggyőződöttség kizárja.

(Luther történeti nagyságát és átütő erejét éppen az adja meg, hogy olyan pontokban, amelyeket valóban mindenáron akart, semmi sem volt benne abból a bizonyos okosságból, nem bocsátkozott semmiféle közvetítésbe, nem alkudozott a fennálló hatalmakkal, és nem nézte, mi a „lehetséges", hanem — *első* korszakáról beszélek — közvetlenül az egyszerű emberhez fordult.) Innen az a gyakran csodás győzelmi erő, amellyel ilyen fanatikusok a lehetetlent, a csaknem megfoghatatlant oly sokszor lehetővé teszik. Innen az ilyen lelkesült fanatikusok drámailag is megragadó ereje. Egyoldalúságukban rejlik tetterejük, mert minden cselekvés egyoldalú.

Sickingen bűne tehát éppen különösen *erkölcsi* bűn, amely úgyszólván azáltal *enyhül*, hogy intellektuális és éppen azért, *mert* intellektuális, mert egy minden korfordulón örökké visszatérő gondolati konfliktuson nyugszik, többé nem a *véletlen egyéni* alak bűne, hanem *szükség-*

* — nyílt beszéd — *Szerk.*

szerű, örök állásponttá lesz, amelynek tagadhatatlan nagy viszonylagos jogosultsága és legbensőbb jogosulatlansága okozza Sickingen tragikus sorsát, dialektikus bukását. Mutato nomine de nobis narratur*, és örökké így van. Tehát éppen az ilyen bűnözés, amely *egyszerre* erkölcsi *és* intellektuális, így éppen ezért egy örök és szükségszerű *objektív* gondolati konfliktuson nyugszik, alkotja véleményem szerint a *legmélyebb* tragikai konfliktust.

Vagy, hogy most már a saját nézetemet egészen határozottan és élesen leszögezzem, minden igazi *erkölcsi* bűn *csak* intellektuális, és *csak* az olyan bűn *erkölcsi*, amelyik intellektuális. Mert az *erkölcsi* bűn — eltérően a *morálistól*, amely csupán a külön szubjektumhoz és annak belső alkatához tapad — nem másban gyökerezik, mint éppen egy *objektív* és viszonylag jogosult *gondolatnak* és gondolati álláspontnak *gyakorlatában* és *megvalósításában*, amely azonban nem ura dialektikus ellentétének, ezért megsérti az összhangot mind az eszmék világában, mind a valóságban, és ennélfogva az elméletben *egyoldalú*, a gyakorlatban *bűnös*.

Egyébként Sickingen az ötödik felvonásban mind az intellektuális, mind az erkölcsi bűnt letörli magáról azáltal, hogy felismeri, és most a *kiengesztelő* tetthez nyúl. Egyetlen mozdulattal félrerúgja diplomatikus aggályait és ügyeskedéseit, s a kardra bízza magát és az országot. — De most már *késő* és a tragikai eszme szerint későnek is *kell* lennie. A megsértett istenek bosszút állnak és sajnos, a megsértett ész-eszmék dialektikája még szörnyűbb és könyörtelenebb bosszút áll, mint akármelyik görög isten. Az élet és a történelem a logika kegyetlen, nagyon is kegyetlen gyakorlata!

Igen, hogy Sickingen most a körülmények folytán kénytelen azt a mondhatni jogosulatlan lépést megtenni, hogy magát és tetejében az országot — mind már várának ostrománál, mind a kitörésnél — olyan puszta *eshetőségekre* tegye fel, amelyben az ország és benne elvbarátai egyáltalán nem állanak mögötte és amelyben ennélfogva a két párt igazi ereje nem is jut érvényre, s amely a döntést meghatározó mozzanat — hogy ez a nagy diplomata és realista, aki mindent előre gondosan ki akar számítani és a véletlent egészen ki akarja rekeszteni, éppen ezáltal kényszerül végül mindent a legvéletlenebb véletlenre bízni — ez az igazi és legkegyetlenebb dialektikus büntetés, amelyben részesül. Ahelyett, hogy nyíltan az elvekhez folyamodna és forradalmi erejüket érvényesülni engedné, a történeti eszmét és nemzeti ügyet a trieri had-

* — A nevet megváltoztatva rólunk van szó. — *Szerk.*

járatban olyan vállalkozásra teszi fel, melyet általános jellegétől és jelentőségétől gondosan megfosztott és egy *véletlen* látszatával leplezett. Ezáltal — ha minden véletlent a legkörültekintőbb előkészítéssel mégannyira ki is akar rekeszteni — *maga* hívta ki a véletlent és most kénytelen elfogadni a döntést, nem az óhajtott, az előkészített, hanem ellenkezőleg: a valódi, az előkészítetlen véletlen kezéből, mialatt az a számítása, hogy a véletlen és lényegtelen látszatával csaljon, a fennálló helyzet tudatos természetén szükségképpen meghiúsul. Bukását éppen ezért nem a régi rend túlereje okozza — ez nem lenne igazi tragikus bukás, sőt a régi rend szükségszerű összeomlása, ha még korántsem jelenti a nagy sickingeni célok elérését, eléggé átcseng az ötödik felvonáson —, hanem saját hibája folytán bukik el.

Éppúgy szükségesnek látom, hogy Balthasarnak csak az ötödik felvonásban sikerül Sickingen előtt feltárni a dolog igazi mivoltát, s hogy a harmadikban ezt még nem teheti meg. Vagy Sickingen formális szellemi nagyságát, vagy pedig erkölcsi lelkesültségét kisebbítené — amit még kevésbé tűrhettem —, ha Balthasar már előbb feltárná neki a dolgok igazi mivoltát és Sickingen mégis fenntartaná álláspontját. Ezt nem tehetné meg anélkül, hogy szellemileg vagy erkölcsileg ne váljék kisebbé, mint amilyennek lennie kell. Így azonban intellektuális bűne egyáltalán nem válik kisszerűvé, mert *ugyancsak* lényeges és jogos oldalt képvisel s enyhébb megítélésben részesül, annál inkább, mert a néző vagy olvasó az ötödik felvonásig szintén az ő oldalán lesz. És ugyanígy *erkölcsi* bűne, míg a Balthasarral való beszélgetés meg nem történt, teljesen *tudattalan*, de éppen ezért itt kétszeresen tragikus és a tiszta jellemalkatához illő, míg a beszélgetés után mégiscsak tudatossá és így szellemi vagy erkölcsi kisszerűséggé is vált volna.

Csak amikor már késő, akkor szabad szóba jönnie annak, amit okosságának kicsúcsosodó diadalában Sickingen elhibázott, és ebben a beszélgetésben Balthasarnak Sickingennel szemben éppúgy fölényben kell lennie, mint ahogy az utóbbinak a harmadik felvonásban Huttennal szemben. A rögtön ezután következő parasztjelenet adja a kórust és tényleges hátteret is a balthasari eszmesorozat visszhangjához.

Egyébként Sickingen a következő jelenetben nyomban vissza is tudja szerezni hősies nyers fölényét Balthasar elméleti fölényével szemben, mivel — amíg Balthasar lehangoltan és megtörve áll s minden elveszettnek látszik — Sickingen tüstént felegyenesedik, s Balthasar álláspontjából kiindulva megalkotja a megmentő tett tervét és végrehajtja.

S hogy egyáltalában Balthasarnak és nem Huttennak juttattam ezt a fölényt, azt szintén szükségszerűnek tartom.

Először is Hutten jellemét, ahogyan én megrajzoltam, lírai alaphang szabja meg, hozzá tehát nem illik ez a magatartás. Ellenkezőleg, mint már megjegyeztem, vele, a csupán szellemi forradalmárral szemben Sickingen elejétől végig a fölényben levő, a politikai következményeket átlátó, realisztikus hős marad. Előre látja a dolgok alakulását, úgy, ahogy azok a vallásszabadság — s Hutten mindenekfölött ezt tartja megmentendőnek — puszta meghódításából kibontakoztak és ki is *kellett* bontakozniuk.

Másodszor Huttennak, ha *neki* kellene itt Sickingennek irányt mutatnia, ehhez nem volna más eszköze, csak a *lelkesedés*. Ebben azonban Sickingen semmivel se marad el mögötte, hiszen ő a harmadik felvonás tömör, közvetlenül gyakorlati pátoszában már régen elhatározta magát a tettre és ezt kész tervben ki is dolgozta, messze túlszárnyalva Huttent, aki azt hiszi, hogy e tettre még neki kell tüzelnie Sickingent.

Végül harmadszor — és ez megint visszavisz az elején mondottakhoz — a puszta lelkesedés a Sickingen realisztikus éleslátásánál nem is különb és jogosultabb eszköz. Ellenkezőleg, ha csak eltekintünk a véges eszközöktől, a puszta lelkesedés éppoly elvont és egyoldalú, mint ahogy a véges eszközök álláspontja szintén az, és ha *el is találja* belsőleg a helyesebbet, igazi belső jogát mégsem *fejtheti ki fölényesen* és így az ellentétes álláspontot nem ragadhatja magával. Ily módon mindkettő csak viszonylagosan jogosult és elvont ellentét. Sőt Sickingen áll magasabban, ő van fölényben. Sickingen realisztikus álláspontját megint maga fölé emelni csakis a még *realisztikusabb* természetű Balthasarnak van ereje, aki ősz fejének tapasztalatából merítette a történelem és népmozgalom törvényeinek kifejlett megértését és teljes ismeretét. A realisztikus *okosságot* leküzdeni és maga fölé emelni természetszerűen csak a realisztikus *bölcsesség* tudja. — A kiengesztelés azonban részben épp abban rejlik, hogy először is ami Sickingen vallási céljait illeti, ezek későbbi érvényesülése tény is, meg, mint föntebb megjegyeztem, eléggé átcsillámlik a harmadik felvonáson is, részben és különösen pedig abban rejlik, hogy ami a további és legfontosabb politikai és nemzeti céljait illeti, éppen a mai kor az, amely az értük való küzdelmet hasonló mértékben, sőt még nagyobb arányúan újra megindította s szenvedve és vívódva végzi ezt a kemény munkát — olyan beteljesülés ez, amelyre Hutten végszavai perspektivikusan rámutatnak.

És a kultúrtörténeti tragédiának — nevezetesen az olyannak, amelynek céljai és eszmeharca annyira szorosan össze vannak kötve a maival, hogy ezt lehetővé teszik — nem kis előnye szerintem, hogy ily módon a néző mostani tudata, mégpedig nem csupán mint általános emberi tudat egyáltalában, hanem éppen a rajta *átrezgő tartalom* révén megint mintegy azzá a *kórussá* lett, amelyhez a tragikai cselekmény és a hősök szenvedése közvetlenül fordul. A jelen világának tudata hozza bele egyrészt a kiengesztelődést a *tragédiába*, amennyiben éppen a küzdelem mai újrakezdésében rejlik a hősnek és céljainak a legnagyobb diadala, másrészt pedig ez a tudat *önmaga számára* vigaszt és bizonyosságot merít a tragédiából a jelent megrázó harc fájdalmas vívódásában, amennyiben éppen az, hogy a harc három évszázad után újrakezdődik, ami bizonyítja e célok *örökkévalóságát*, a legfőbb bizonyítéka *győzedelmes szükségszerűségüknek*.

Melléklet Lassalle-nak Marxhoz
1859. III. 6-án írt leveléhez.
(F. Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften.
III. köt. Stuttgart—Berlin 1922. 151—158. old.)

Kedves Engels!

Szívből örvendek, hogy oly hosszú, hosszú idő után kaptam Öntől megint néhány sort. Úgy látszik, hogy újra minden jóra fordul.

A levelében foglalt kis megbízásokat el fogom intézni, illetve annyiban már el is intéztem, hogy kívánságát közöltem Dunckerral. A brosúra tartalmára nagyon kíváncsi vagyok. Marx munkája hamarosan szintén megjelenik[55]; nem is tudom, miért készül ilyen lassan; a korrektúrákat hibáztatják, amelyek elhúzódnak, mert mindig előbb Londonba kell küldeni őket. Már alig várom, hogy a könyvet olvashassam, annál is inkább, mert évek óta teherben vagyok egy közgazdaságtani munkával, melyet éppen most készülök világra hozni. De abbahagyom a szülést, ha Marx — s ezt szinte biztosra vehetem — javarészt megelőzött abban, amit mondani akarok. Türelmetlenül várom tehát, hogy művét mielőbb elolvashassam. De ha úgy lesz, ahogy sejtem, akkor sincs semmi baj. Ha az elmondandót más elmondja, nem kell nekem elmondani. És nem ismerek senkit, akitől szívesebben tűrném, hogy fölöslegessé tesz, mint Marxtól.

Hogy a Hérakleitoszt[57] nem küldte el Önnek, rosszul tette, hiszen ő

maga már elolvasta és ez a munka nyilván tudna egy-két érdekességet nyújtani az Ön összehasonlító filológiai tanulmányaihoz. Ha tudtam volna ezekről a tanulmányairól, örömmel küldtem volna Önnek akkor egy példányt, most azonban már egy sem áll rendelkezésemre. — Szóval olvasta már a közleményt a színdarabomról? Már tíz nappal ezelőtt küldtem Marx címére három példányt az ő, az Ön és Freiligrath részére, nagyon hosszú kísérőlevéllel. De könyvkereskedő útján, és így ki tudja, mikor érkezik meg! Legalábbis ma kaptam Marxtól levelet, melyben azt írja, hogy a küldemény még nem érkezett meg.

Ámde levelének az ellen a kifejezése ellen, hogy én „erre a szakmára (a drámára) vetettem magamat", bármily jóhiszeműen gondolja is, nevetve óvást kell emelnem! Isten ments, hogy ilyet tegyek! E dráma megírása *előtt, közben* és *után* folyvást elevenen élt lelkemben a szilárd meggyőződés, hogy *soha* többé nem fogok még egy drámát írni, mint ahogyan azelőtt sem jutott *soha* eszembe, hogy írjak egyet. Ha tudnám is, nem akarnám, és ha akarnám, se *tudnám*. Ezt az egy drámát meg *tudtam* írni és meg is *kellett* írnom. Rám volt mérve. C'était écrit là-haut!* Marxnak írt hosszú levelemben bőven írtam erről. De Ön ezt enélkül is nagyon jól meg fogja érteni, ha a drámát *elolvasta*. Remélhetőleg megteszi, mihelyt megkapja.

De — bár meglepetésemre az elismerés valóságos hullámokban árad felém — soha többé nem írok drámát.

Mostantól kezdve inkább megmaradok a közgazdaságtani és történetfilozófiai szaknál — történelmen a társadalmi kultúra fejlődéstörténetét értve —, hacsak, amit persze nagyon jó lenne remélni, a végre meginduló gyakorlati mozgalmak nem szüneteltetnek minden nagyobb elméleti tevékenységet.

Milyen szívesen fogom mellőzni annak megírását, amit netán *tudok*, ha ennek fejében sikerül valamit is megtenni abból, amit *tehetünk* (párt-többesszám).

Üdvözlettel és kézszorítással, híve

F. Lassalle

Március 28-tól kezdve címem: Bellevuestrasse 13.

F. Lassalle — Engelshez. 1859. III. 21.
(F. Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften.
III. köt. Stuttgart—Berlin 1922. 161—162. old.)

* — Így volt megírva odafent! — *Szerk.*

Kedves Lassalle!

. . . Itt Angliában az osztályharc a legörvendetesebben halad előre. Sajnos, ebben a pillanatban nincs már chartista lap, úgyhogy mintegy két éve kénytelen voltam literátori munkásságomat ebben a mozgalomban beszüntetni.

Most rátérek a „Franz von Sickingen"-re.[54] Elsősorban dicséretet érdemel a szerkezet és a cselekmény, s ez több, mint amennyi bármely modern német drámáról elmondható. Másodszor: minden tisztán kritikai szempontot félretéve, a mű első olvasásra nagyon felizgatott, azokra az olvasókra tehát, akik inkább érzelmi lények, még erősebb hatást fog gyakorolni. S ez ugyancsak nagyon jelentős oldala a dolognak.

De most lássuk the other side of the medal*. *Először* — ez merőben formai kérdés —, ha már versben írtad a darabot, kissé több műgondot fordíthattál volna a jambusokra. Másfelől, akárhogyan megütköznek is majd *céhbeli költők* ezen a hanyagságon, én egészében előnynek érzem, mert költő-epigonjaink fajzata mást se őrzött meg, csak a formai csiszoltságot. *Másodszor:* az ábrázolt összeütközés nemcsak tragikus, hanem éppen ez az a tragikus összeütközés, amelyen az 1848—49-es forradalmi párt méltán szenvedett hajótörést. Tehát csak a legnagyobb mértékben helyeselhetem, hogy egy modern tragédia tengelyévé tetted. Ezután azonban felvetem a kérdést, vajon a tárgyalt téma alkalmas volt-e ennek az összeütközésnek az ábrázolására? Balthasar valóban azt képzelheti, hogy ha Sickingen nem lovagi háborúság mögé rejti felkelését, hanem ehelyett kitűzi a császárellenesség és a fejedelmek elleni nyílt háború lobogóját, győzhetett volna. De vajon mi egyetérthetünk-e ezzel az illúzióval? Sickingent (és vele együtt többé-kevésbé Huttent is) nem csalafintasága vitte romlásba. Elbukott, mert mint *lovag* és mint *egy pusztulásra ítélt osztály képviselője* lázadt fel a fennálló rend, helyesebben a fennálló rend új formája ellen. Ha lehántjuk Sickingenről azt, ami az egyénnek sajátja — különleges képzettségét, termé-

* — az érem másik oldalát — *Szerk.*

szetes tehetségét stb. —, megkapjuk — Götz von Berlichingent. Ebben a *nyomorúságos* fickóban megfelelő alakban van meg a lovagság tragikus ellentéte a császárral és a fejedelmekkel szemben, ezért Goethe méltán tette hősévé. Amikor Sickingen — és némileg Hutten is, noha nála, mint minden osztályideológusnál, az efféle nyilatkozatokat lényegesen módosítani kellene — a fejedelmek ellen hadakozik (a császár elleni fordulat csak azért következik be, mert az a lovagok császárjából átváltozik a fejedelmek császárjává), valójában csak Don Quijote, ha történelmileg van is létjogosultsága. Hogy a felkelést lovagi háborúság örve alatt indítja el, mindössze azt jelenti, hogy *lovagi módon* indítja el. Ha másképpen indítaná el, közvetlenül és mindjárt kezdetben a városokhoz és a parasztokhoz kellene folyamodnia, azaz pontosan azokhoz az osztályokhoz, amelyek fejlődése egyenlő a lovagság tagadásával.

Ha tehát az összeütközést nem akartad egyszerűen a Götz von Berlichingenben ábrázoltra korlátozni — s ez nem volt szándékodban —, akkor Sickingennek és Huttennak azért kellett elbukniuk, mert saját elképzelésük szerint forradalmárok voltak (ami Götzről nem mondható el) és akárcsak az 1830-as *művelt* lengyel nemesség, egyrészt a modern eszmék harcosaivá szegődtek, másrészt azonban a valóságban reakciós osztályérdeket képviseltek. Viszont akkor nem lett volna szabad, hogy — mint Nálad történik — minden érdeklődés a forradalom *nemesi* képviselőire összpontosuljon — akiknek egységet és szabadságot hirdető jelszavai mögött még mindig a régi császárság és az ököljog álma kísért —, hanem a parasztok (kiváltképp ezek) és a városi forradalmi elemek képviselőinek egészen jelentős cselekvő hátteret kellett volna alkotniuk. Akkor sokkal nagyobb mértékben megszólaltathattad volna éppen a legmodernebb eszméket is legtisztább alakjukban, míg így, a *vallási* szabadságon kívül, igazában a polgári *egység* marad a fő eszme. Akkor önkéntelenül több *shakespeare-it* vittél volna a darabba, míg így a *schillerkedést*, az egyének átváltoztatását a korszellem puszta szócsöveivé, igen jelentős hibádul kell felrónom. Nem estél kissé Te magad, Sickingenedhez hasonlóan, abba a diplomáciai hibába, hogy a lutheri-

lovagi ellenzéket a Münzer-féle plebejusi ellenzék fölébe helyezed?

Hiányolom továbbá a jellemzőt a jellemekben. Csak V. Károly, Balthasar és Richard von Trier kivétel. Pedig volt-e valaha kor, amelyben a jellemek élesebben kirajzolódtak, mint a XVI. században? Hutten, úgy érzem, túlságosan a „lelkesedés" puszta képviselője, ez pedig unalmas. Hiszen Hutten egyben szellemes, ördöngös tréfacsináló volt, nem követtél-e el vele szemben nagy igazságtalanságot?

Hogy még Sickingened is, akit mellesleg szintén túlságosan elvontan rajzoltál meg, mennyire egy olyan összeütközés áldozata, amely minden egyéni számításától független, kitűnik abból, ahogyan lovagjainak kénytelen barátkozást prédikálni a városokkal stb., másfelől abból, hogy ő maga milyen kedvteléssel gyakorolja az ököljog igazságszolgáltatását a városokkal szemben.

A részletekben hibáztatnom kell a személyek helyenként túlzásba vitt elmélkedését önmagukról — ami Schiller iránti előszeretetteddel magyarázható. Így pl. a 121. oldalon, amikor Hutten elbeszéli Marie-nak élete történetét, igen természetes lett volna, ha ekkor mondatod Marie-val:

„Egész skálája annak, amit érzünk" stb, addig, hogy

„S ez több tehernek, mint csupán az évek".

Az ezt megelőző sorok, attól kezdve, hogy „Mondják", addig, hogy „megöregedett", *azután* következhetnének; az az elmélkedés azonban, hogy „A lányt egy éj asszonnyá érleli" (bár azt igazolja, hogy Marie a szerelemnek nemcsak elvont fogalmát ismeri), egészen fölösleges. De semmiképpen sem volna szabad Marie-nak azzal kezdenie, hogy saját „öregedéséről" elmélkedik. Miután elmondta, mi mindent mesél abban az „egy" órában, kifejezhette volna érzését általánosan az öregedéséről szóló szentenciában. Továbbá, a következő sorokban nem odavalónak tartom, hogy: „*jogomnak* érzém" (ti. a boldogságot). Miért kell azt a naiv szemléletet, amelyet Marie — korábbi kijelentései szerint — a világról táplált, meghazudtolni azzal, hogy jogi tantétellé változtatod? Egy más alkalommal talán még részletesebben kifejtem Neked véleményemet.

Különösen sikerültnek találom a Sickingen és V. Károly közötti jelenetet, noha a párbeszéd kissé nagyon is perbeszéddé válik mindkét oldalon; tetszettek továbbá a trieri jelenetek. Nagyon szépek Hutten mondásai a kardról.

De most elég ennyi.

Feleségemben lelkes hívet szereztél drámádnak. Csak Marie-val nincs megelégedve.

Üdvözöl híved
K. M.

Ui. Engels „Pó és Rajna"-brosúrájában csúnya sajtóhibák vannak, ezeknek jegyzékét levelem utolsó oldalán találod.

Marx — F. Lassalle-hoz, 1859. IV. 19.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 45—48. old.)

Kedves Lassalle!

Bizonyára kissé rossz néven vette, hogy ilyen sokáig nem írtam Önnek, kivált mert az Ön Sickingenéről való véleményemmel is adósa voltam. De éppen ez a pont tartott vissza eddig az írástól. A mostanában mindenütt uralkodó szépirodalmi aszályban ritkán esik meg velem, hogy efféle művet olvasok, és már évek óta nem fordult elő, hogy ilyen művet úgy olvassak, hogy olvasásom eredménye beható bírálat, határozottan lerögzített nézet legyen. Fércművek nem érdemlik meg ezt a fáradságot. Még az a néhány jobb angol regény, amelyet időnként olvasok — pl. Thackeray — sem tudták érdeklődésemet ennyire felkelteni, noha irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségük vitathatatlan. Ítélőképességem a huzamos parlagon hevertetéstől azonban nagyon eltompult, és hosszabb időre van szükségem, amíg megengedhetem magamnak, hogy nézetet nyilvánítsak. Az Ön Sickingene azonban más elbánást érdemel, mint az említett irományok, ezért időt szakítottam rá magamnak.

Amikor először és másodszor elolvastam minden tekintetben,

tárgyában és feldolgozásában, német-nemzeti drámáját, az lelkileg úgy felkavart, hogy bizonyos időre félre kellett tennem, annál is inkább, mert a sovány esztendőktől meggyöngült ízlésem — szégyenkezve vallom be — oda jutott, hogy *első* olvasásra néha csekélyebb értékű dolgok is bizonyos mértékben hatnak rám. Ezért tehát, hogy egészen pártatlan, egészen „kritikus" legyek, egy időre félretettem a Sickingent, azaz engedtem néhány ismerősöm unszolásának (van itt még néhány irodalmilag többékevésbé művelt német) és kölcsönadtam. Habent sua fata libelli* — ha kölcsönadja, nemigen kapja vissza az ember, s így Sickingenemet is erőszakkal kellett visszahódítanom. Mondhatom, hogy benyomásom harmadik és negyedik olvasásra is ugyanaz maradt, és abban a tudatban, hogy az Ön Sickingene elbírja a kritikát, itt adom hozzá a magam „borsát".

Tudom, nem nagy bók Önnek, ha megállapítom azt a tényt, hogy Németország mostani hivatalos költői közül egyik sem tudna — még megközelítően sem — ehhez fogható drámát megírni. Ez azonban tény, mégpedig irodalmunkra sokkal jellemzőbb tény, semhogy elhallgathatnám. Hogy a formai kérdésen kezdjem, nagyon kellemesen lepett meg a bonyodalom ügyes bogozása és a darab ízig-vérig drámai volta. A verselésben ugyan sok szabadságot engedett meg magának, de ez inkább olvasás közben zavar, mint a színpadon. Szeretném színpadi átdolgozásban olvasni; a darab mostani alakjában kétségtelenül előadhatatlan; egy fiatal német költő (Karl Siebel) járt itt nálam, aki földim s távoli rokonom és meglehetősen sokat foglalkozott a színpaddal; lehet, hogy mint porosz tartalékos gárdista Berlinbe megy, akkor talán, ha megengedi, küldök vele néhány sort Önhöz. Igen jó véleménye volt az Ön drámájáról, de egyáltalában nem tartotta előadhatónak a hosszú tirádák miatt, melyek közben egyetlen színész ágál, míg a többi kétszer-háromszor is kénytelen latba vetni egész mimikai tudományát, hogy ne mint statiszta álljon ott. A két utolsó felvonás eléggé bizonyítja, hogy Ön könnyűszerrel tud gyors és eleven párbeszédet írni, és mivel úgy érzem,

* — A könyveknek megvan a maguk sorsa — *Szerk.*

hogy néhány jelenet kivételével (ami minden darabban előfordul) ezt az első három felvonásban is megtehetné, nem kétlem, hogy a színpadi átdolgozásban számot vetne ezzel a körülménnyel. A *gondolati tartalom* persze megsínyli, de ez elkerülhetetlen, és azt, hogy a nagyobb gondolati mélység, a tudatos történelmi tartalom — amit Ön joggal tulajdonít a német drámának — teljesen összeforrjon a cselekmény shakespeare-i elevenségével és gazdagságával, nyilván még csak a jövőben, és talán nem is a németek fogják elérni. Én mindenesetre ebben látom a dráma jövőjét. Az Ön Sickingene feltétlenül a helyes úton jár; a cselekvő főalakok *valóban* meghatározott osztályok és irányzatok, tehát koruk meghatározott gondolatainak képviselői, és indítóokaik nem kicsinyes egyéni vágyakban, hanem abban a történelmi áramlatban rejlenek, amely őket magával ragadja. A további kívánatos haladás azonban az lenne, hogy ezek az indítóokok inkább magának a cselekménynek a menete révén, elevenen, aktívan, úgyszólván természetesen táruljanak fel, viszont az érvelő vitatkozás (amelyben egyébként élvezettel ismertem fel az Ön régi esküdtszéki és népgyűlési szónoki tehetségét) egyre fölöslegesebbé váljék. Úgy látszik, Ön maga is elismeri ezt az eszményt célnak, amikor különbséget tesz színpadi dráma és irodalmi dráma között; azt hiszem, a Sickingent át lehetne alakítani a jelzett értelemben színpadi drámává, persze nem egykönnyen (mert a tökély valóban nem csekélység). Ezzel összefügg a szereplők jellemzése. Teljes joggal hibáztatja Ön a most dívó *rossz* egyénítést, amely pusztán kicsinyes okoskodással akar célt érni, és lényeges jegye a zátonyra futó epigon-irodalomnak. De úgy gondolom, hogy valamely személyre nemcsak az jellemző, *amit* tesz, hanem az is, *hogyan* teszi; és ebből a szempontból azt hiszem, nem ártott volna a darab gondolati tartalmának, ha egyes jellemeket élesebben határol el és állít szembe. Az *ókoriak* jellemzési módja manapság már nem elegendő, s itt — úgy vélem — nem ártott volna, ha a dráma fejlődéstörténetében Shakespeare jelentőségét kissé jobban figyelembe veszi. Ezek azonban mellékes dolgok, és csak azért beszélek róluk, hogy lássa, mennyire törődtem darabjának formai oldalával is.

Ami mármost a történelmi tartalmat illeti, nagyon szemléletesen és a további fejlődésre való jogos utalással ábrázolta az akkori mozgalomnak Önt leginkább érdeklő két oldalát: a Sickingen képviselte nemzeti nemesi mozgalmat és a humanista elméleti mozgalmat teológiai és egyházi folyományával, a reformációval. Nekem itt legjobban Sickingen és a császár, valamint a legátus és a trieri érsek közötti jelenet tetszik (ebben egyúttal sikerült Önnek a nagyvilági, esztétikai és klasszikus műveltségű, politikailag és elméletileg széles látókörű pápai követ és a korlátolt német egyházfejedelem ellentétében szép egyéni jellemzést adni, amely mégis közvetlenül a két szereplő *reprezentatív* jelleméből folyik); a Sickingen és Károly közötti jelenetben is nagyon találó a jellemzés. Hutten önéletrajzában azonban, melynek *tartalmát* Ön méltán tartja lényegesnek, rendkívül kockázatos eszközt választott, hogy ezt a tartalmat beleillessze a darabba. Nagyon fontos a Balthasar és Franz közti beszélgetés is az 5. felvonásban, ahol Balthasar elébe tárja urának a *valóban forradalmi* politikát, amelyet követnie kellett volna. Itt lép előtérbe a tulajdonképpeni tragikum; s éppen ennél a jelentőségénél fogva, azt hiszem, kissé nyomatékosabban kellett volna erre utalni már a 3. felvonásban, ahol többször is van rá alkalom. De ismét mellékes dolgokra tértem ki.

A korabeli városok és fejedelmek állásfoglalását több helyen is nagyon világosan szemlélteti, s ezzel az akkori mozgalom mondhatnám *hivatalos* elemei meglehetősen ki vannak merítve. De aminek nézetem szerint nem adott kellő hangsúlyt, az a nem hivatalos, plebejusi és paraszti elem és annak vele együtt haladó elméleti képviselete. A parasztmozgalom a maga módján éppoly nemzeti volt, éppúgy a fejedelmek ellen irányult, mint a nemességé, s annak a küzdelemnek roppant méretei, melyben elbukott, nagyon jelentősen elütnek attól a könnyedségtől, amellyel a nemesség, Sickingent cserbenhagyva, beletörődött történelmi hivatásába, a tányérnyalásba. Ezért a parasztmozgalom még az Ön drámai felfogása alapján is — amely az én szememben, mint látta, kissé nagyon is elvont, nem eléggé realisztikus — szerintem behatóbb tárgyalást érdemelt volna; a parasztjelenet, amelyben

Joss Fritz szerepel, jellemző ugyan és e „bujtogató" egyéniségét helyesen ábrázolja, de ez a jelenet nem képviseli elég erőteljesen a nemesi mozgalommal szemben a paraszti agitáció akkor már magasra felcsapó áradatát. Az *én* drámai felfogásom szerint azonban, mely megköveteli, hogy az eszményi kedvéért ne hanyagoljuk el a reálist, Schiller kedvéért Shakespeare-t, az akkori oly csodálatosan tarka plebejusi társadalmi réteg bevonása még egészen más anyagot is nyújtott volna a dráma élénkítésére, megfizethetetlen háttere lett volna az előtérben játszódó nemzeti nemesi mozgalomnak, s ez maga éppen csak ezáltal kapott volna helyes megvilágítást. Milyen csodás kifejező jellemképeket ad a feudális kötelékek felbomlásának ez a kora az uralkodó kolduskirályokban, az éhenkórász zsoldosokban és mindenféle kalandorokban — igazi falstaffi háttér ez, amely egy *ilyen* típusú történelmi drámában még hatásosabb volna, mint Shakespeare-nél! Ettől eltekintve is úgy látom, hogy éppen a parasztmozgalomnak ez a háttérbe szorítása az a pont, amely rávitte Önt arra, hogy a nemzeti-nemesi mozgalmat is — szerintem — az egyik vonatkozásban helytelenül mutassa be, ugyanakkor pedig ne lássa meg a *valóságos* tragikumot Sickingen sorsában. Nézetem szerint az akkori, közvetlenül a császárnak, a birodalomnak alárendelt nemesség tömege nem gondolt arra, hogy a parasztokkal szövetséget kössön; a parasztok elnyomásából húzott jövedelmei miatt ezt nem tehette. A városokkal való szövetkezésre inkább meg lett volna a lehetőség, de ez sem jött létre, vagy csak igen kis részben. Márpedig a nemzeti nemesi forradalom győzelmét csak a városokkal és a parasztokkal, kivált az utóbbiakkal kötött szövetség tette volna lehetővé; és a tragikus mozzanat nézetem szerint éppen abban rejlik, hogy ez az alapfeltétel, a parasztokkal való szövetség, lehetetlen volt, hogy a nemesség politikájának tehát szükségképpen kicsinyesnek kellett lennie, s hogy abban a pillanatban, amikor a nemzeti mozgalom élére akart állani, a nemzet tömege, a parasztság, tiltakozott a vezetése ellen és ily módon szükségszerűen el kellett buknia. Mennyiben megalapozott történelmileg az Ön feltevése, hogy Sickingen valóban némi összeköttetésben állott a parasztokkal, nem tudom megítélni, de

ez nem is lényeges. Egyébként, ha jól emlékszem, Hutten írásai, ahol a parasztokhoz fordulnak, a nemességet érintő kényes ponton könnyedén átsiklanak és a parasztok dühét különösen a papokra igyekeznek összpontosítani. De korántsem akarom Öntől elvitatni azt a jogot, hogy Sickingent és Huttent úgy fogja fel, mintha ők a parasztok felszabadítását tervezték volna. Ezzel azonban nyomban adódik az Ön számára az a tragikai ellentmondás, hogy mindketten egyfelől a nemesség — mely ezt határozottan *nem* akarta — és másfelől a parasztok között állottak. Itt volt, nézetem szerint, a tragikus összeütközés a történelmileg szükségszerű követelmény és annak gyakorlatilag lehetetlen keresztülvitele között. Mikor Ön ezt a mozzanatot elejti, a tragikus összeütközést letompítja s csekélyebb méretekre korlátozza, arra, hogy Sickingen — ahelyett hogy rögtön a császár és a Birodalom ellen indulna — csupán *egy* fejedelemmel húz ujjat (bár Ön helyes érzékkel itt is beleviszi a parasztokat), azután Sickingent egyszerűen a nemesség közömbösségén és gyávaságán veszejti el. De ez egészen másképpen volna indokolva, ha már előbb jobban kidomborítja a morajló parasztmozgalmat és a nemességnek a korábbi „Bundschuh" és a „Szegény Konrád"[58] miatt föltétlenül konzervatívabbá vált hangulatát. Egyébként ez csak az egyik pont, ahol a paraszti és plebejusi mozgalmat a drámába be lehetett vonni, és legalább még tíz más mód képzelhető el, amely mind éppily jó vagy még jobb.

Mint látja, igen magas mértékkel mérem az Ön művét, ti. mind esztétikailag, mind történelmileg a *legmagasabb* mértéket alkalmazom, és mert így kell mérnem, hogy itt-ott ellenvetést tehessek, ebben elismerésem legjobb bizonyítékát fogja látni. Hiszen *magunk között* a bírálat, magának a pártnak az érdekében, évek óta szükségképpen a lehető legnyíltabb; egyebekben nekem és valamennyiünknek mindig örömet okoz, ha újabb bizonyíték merül föl arra, hogy pártunk, bármilyen téren lép is fel, mindig fölényben van. S most az Ön darabja is ezt bizonyította . . .

Engels — F. Lassalle-hoz. 1859. V. 18.
(Marx és Engels: Válogatott Művek. II. köt. 421—425. old.)

Kedves Marx és Engels!

Egyrészt túl vagyok halmozva munkával, másrészt annyira nyomasztanak a magánjellegű tennivalók, hogy terjedelmesebb levelet írni valóságos kín számomra. Mindamellett mellőzhetetlen szükségét érzem annak, hogy mind a Te, mind pedig Engels kedves levelére — aki szintén nagyon behatóan írt a drámámról — a lehető legkimerítőbben válaszoljak. Legjobb, ha egyszerre válaszolok mindkét levélre, mivel mindkettőtök kifogásai, anélkül, hogy teljesen azonosak lennének, lényegileg ugyanazokra a pontokra vonatkoznak.

Nos, kedves Barátaim, nyilván a legtermészetesebbnek fogjátok tekinteni, hogy olyan pontokban, ahol véleményem szerint nekem van igazam, s a Ti ellenvetéseiteket vagy egyáltalán nem látom helytállóknak, vagy pedig a drámának egy észre nem vett oldala kivédi őket — ezt az igazamat lehetőleg kifejteni igyekszem. Bizonyára nem fogjátok ezt a kifogások elutasításának, személyi hiúságnak tartani, hanem csak ugyanazon jogos érdeklődésnek, amely Titeket is olyan beható válaszra ösztönzött — és ezért hálás köszönetemet fejezem ki — és amely bennem azért, mert én vagyok a szerző, persze semmivel se lanyhább.

Engels levelét illetőleg mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy legfontosabb ellenvetéseire már eleve válaszoltam a dráma tragikai eszméjéről írott levelemben, amelyet Neked, kedves Marx, a drámával együtt elküldtem. Noha ezen a tragikai eszmén, amelyet abban a levélben kifejtettem és magában a drámában, az egész ötödik felvonásban — Balthasar és Franz párbeszédében, a paraszt-jelenetben, Franz monológjában és a kirohanás előtt elhangzó szenvedélyes szavaiban — kihangsúlyoztam, Engels korántsem siklott át, de másrészt egész élességében, beállításában és teljességében mégsem fogta fel. Ezért arra kérlek, hogy azt a levelet, ha — mint remélem — még megvan, ezzel egyidejűleg küldd el neki; nélküle ez a mostani is a levegőben lebegne, minthogy itt mindenütt feltételezem az ott kifejtett gondolatmenet ismeretét és hallgatólag kapcsolódom hozzá.

Ami mármost a Te kritikádat illeti, kedves Marx, ki sem mondhatom, mennyire megörvendeztetett, mert élessége meggyőz arról, hogy sem nem felületes, sem személyes vonzalom nem befolyásolja. Ha tehát mind a szerkezetet, mind a cselekményt fenntartás nélkül dicséred, ha megállapítod, hogy olvasása felizgatott — és ugyanezt írja Engels is! — akkor bizonyára nagyon is elégedett lehetek. Kivált az utóbbi örvendeztetett meg rendkívüli módon. Mert azt, hogy valami megragadja-e az olvasót vagy sem, a szerző maga sohasem ítélheti meg, márpedig

egy tragédia megrázó, borzongató erejét tartottam mindig sikere legjobb, érzékelhető ismérvének.

Viszont jót nevettem azon, hogy Te a versek silány voltából még előnyt akarsz számomra kovácsolni. Nem a vigasztalás különös voltán kellett nevetnem, hanem jellemünk nagy hasonlóságán, amely ebben megnyilvánul. Mert csakugyan — míg a *nyelvezet* erőteljességére nagy figyelmet fordítottam — a *versmértékkel* nagyon tudatosan és szinte szándékos közömbösséggel gyakran rosszul bántam. Az alkotás lázában ez annyira mindegynek látszott, hogy nem vesződtem a javításával még ott sem, ahol ennél mi sem lett volna könnyebb. Ráadásul más passzusok meg azt mutatják, hogy tudok más verssorokat is faragni. De az ellenzéki magatartás azzal a nevetségesen túlzó értékeléssel szemben, amelyet ennek rendesen tulajdonítani szoktak, ebbe a megvető hanyagságba sodort. Most már mégis sajnálom, hogy ennek a megvetésnek annyira engedtem. Egyesek megütközhetnek rajta, és egyáltalán okos dolog, ha hatni akarunk, a művet az apróságokban is megtámadhatatlanná tenni. Ámde ez moutarde après dîner*!

Most térsz rá „az érem másik oldalára". Elöljáróban itt még elismered, hogy a levelemben kifejtett tragikai eszme végigvonul a drámán, sőt hogy ez az összeütközés „nemcsak tragikus, hanem éppen ez az a tragikus összeütközés, amelyen az 1848—49-es forradalmi párt méltán szenvedett hajótörést". „Tehát", teszed hozzá, „csak a legnagyobb mértékben helyeselhetem, hogy egy modern tragédia tengelyévé tetted."

Ezekkel a kijelentésekkel tulajdonképpen elértem a legnagyobb helyeslést és méltánylást, amelyre tragédiámmal valaha is törekedtem és igényt támasztottam. Éppen ez az a pont — és tulajdonképpen mindig ilyen viszonynak kell is a dráma tragikai eszméje és a dráma között fennállnia —, amiért a darabot írtam, és csakis ezért írtam meg, s e tragikai eszme ábrázolásának minden egyebet következetesen alárendeltem. Szóval mindent egybevéve éppen ezekben a kijelentésekben találom meg a dráma általam elérni kívánt legerősebb igazolását — persze csak a *tartalmi* oldalt illetőleg. Lássuk most, milyen kifogásolnivalót találsz mégis ebben a tekintetben?

Így folytatod: „Ezután azonban felvetem a kérdést, vajon a tárgyalt téma alkalmas volt-e ennek az összeütközésnek az ábrázolására?" E kérdésre kétségtelenül *igen* a válasz és ez már abból is következik, hogy ez a tragikus összeütközés *formális* — s mint levelemben már

* — mustár az ebéd után; eső után köpönyeg — *Szerk.*

részletesen kifejtettem —, nem egy *bizonyos* forradalmat sajátosan jellemző, hanem *minden* vagy csaknem minden múltbeli és jövőbeli forradalomnál *mindig visszatérő* (egyszer leküzdött, másszor nem) összeütközés, vagyis egyszóval magának a *forradalmi helyzetnek* a tragikus összeütközése, amely éppúgy megvolt 1848-ban és 49-ben, mint 1792-ben stb. Ez az összeütközés tehát nagyobb vagy kisebb mértékben minden forradalmi helyzetnél megvan. Már ezért is *kölcsönözhettem* az 1522-es forradalomnak, még ha akkor nem is lett volna éppen döntő súlya. De *történelmileg* sincs semmi kétség afelől, hogy ez az összeütközés akkor *nagyon reálisan* megvolt, hogy ez *szintén* mindenesetre nagyon súlyos, ha nem is *végső* oka volt Sickingen bukásának, sőt ez — Sickingen diplomatikus-realisztikus iránya, a forradalmi erőkhöz intézett nyílt felhívás mellőzése — *csakis* ez a vétkes abban, hogy *úgy* bukott meg, *ahogyan* megbukott, vagyis hogy megbukott *anélkül*, hogy csak egyetlenegy igazi csatára is sor került volna, hogy mindjárt így az elején elfojtották, anélkül, hogy a maga hatalmi eszközeit kibontakoztathatta volna. Balthasar ezt nagyon hangsúlyozottan kimondja, hogy ti. a másik módon is megbukhatott volna, de az *egészen másfajta* bukás lett volna:

> És akkor kipróbálod szörnyű harcban
> *Igaz sereged* egész erejét
> És állsz vagy *bukol*, de *mindent* bevetve!
> Nem is *bukásod* a legnagyobb kín —
> De hogy, *mikor* elbuktál, *erőd még*
> *Legyőzetlen, fel nem használtan áll,*
> *Hősnek ezt tűrni a legnehezebb.**

Valóban, ha Sickingen nyílt felhívással fordult volna a forradalmi erőkhöz, vagy pedig, ami eredményében jóformán ugyanaz, megvárta volna még azt a másfél évet és így megérte volna a paraszthábo rúk kitörését, akkor a harc *egészen más* és óriási arányú lett volna. Nem kétséges, hogy az utóbbi esetben a parasztok Sickingen személyében erős akaratú vezérhez jutottak volna a kényszeredett és árulásra hajló Götz helyett. Sickingen államférfiúi géniusza, a Sváb Szövetségnél[59] meglevő roppant befolyása, minden fontos személyiségre gyakorolt hatása révén a harc nagyon ingadozó és a legváltozatosabb fordulatokkal járó küzdelemmé fejlődött volna. Úgyhogy a történetírók fel is

* Lassalle „Sickingen"-jének idézeteit Kislégi Nagy Dénes fordította. — *Szerk.*

vetik a kérdést: mi történt volna, ha Sickingen még két évig vár és így a két mozgalom találkozik?!

Mi történt volna? Ha a hegeli konstruktív történetszemléletből indulunk ki, amelynek lényegében én is híve vagyok, akkor természetesen Veletek tartva azt felelhetném, hogy a bukás végső fokon mégis szükségképpen bekövetkezett volna és be *kellett* következnie, mert Sickingen, mint Ti mondjátok, au fond* reakciós érdekeket képviselt és hogy *erre megint csak* szükségszerűen *kényszerült* is, mert a korszellem és osztálya más álláspont következetes elfoglalását lehetetlenné tette.

Ámde ez a kritikai-filozófiai történelemszemlélet, amelyben az egyik szükségszerűséget vastörvényként követi a másik, és amely éppen ezért eltörli az *egyéni* elhatározások és cselekvések hatékonyságát és átlép fölöttük, nem megfelelő talaj sem a *gyakorlati forradalmi cselekvéshez*, sem pedig a *bemutatott drámai cselekményhez*.

Mindkettő számára sokkal inkább az *egyéni* elhatározás és cselekvés alakító és döntő hatékonyságának feltételezése az az elengedhetetlen alap, amely nélkül sem *drámai*, gyújtó érdek, sem merész tett nem lehetséges.

(Ha az egyéni cselekvés döntő fontosságát a tárgyát képező és meghatározó általános tartalomtól *megfosztva* és attól elválasztva ünneplik a tragédiában, akkor persze gondolat nélküli ineptie-vé** süllyed. De e két tényezőnek ilyen elválasztása biztosan nem merül fel darabom hibái között; később azonban rámutatok még egy másik szempontra is, amelyen Ti átsiklottatok, s amelynek alapján Sickingen egyéni, téves elhatározását *szükségszerűen meghatározza* éppen az általános helyzet, amelybe beletartozik és amelyre Ti hivatkoztok.)

De ha mégoly erősen ragaszkodunk is a történelem szükségszerűségét valló konstruktív kritikai szemlélethez, akkor is fennmarad az a lehetőség, hogy a két mozgalom — Sickingené és a parasztoké — találkozása esetén valamiféle közjáték született volna meg, amilyen — hogy csak egy körülbelül találó, nem analóg példát használjak — az independensek[60] közjátéka volt Angliában. Sickingen és a parasztok között nagyon is lehetséges lett volna a szövetség, különösen azért, mert — ez, úgy látom, egészen elkerülte figyelmeteket, és erre később még visszatérek — a paraszthábo rúk eszméje *végső* fokon *legalább annyira reakciós* jellegű volt, mint Sickingené.

Majd ezt írod: „Balthasar valóban azt képzelheti, hogyha Sickingen

* — alapjában — *Szerk.*
** — balgasággá — *Szerk.*

nem lovagi háborúság mögé rejti felkelését, hanem ehelyett kitűzi a császárellenesség és a fejedelmek elleni nyílt háború lobogóját, győzhetett volna. De vajon mi egyetérthetünk-e ezzel az illúzióval?" — Erre már az előbbiekben válaszoltam. Csak egyet kell még hozzátennem. Ha Balthasar, ez a középpontba állított és az egész helyzetet olyannyira tisztán látó kitűnő koponya oszthatja ezt az illúziót, miként Te is helybenhagyod, — ez éppen eleget bizonyít. Mert a drámában nem a *kritikai-filozófiai igazságról* van szó, hanem *esztétikai illúziókeltésről és valószínűségről.* Ha az én formális tragikai eszmém, amelynek értelmében Sickingen csak abba bukik bele, hogy nem tudott úrrá lenni az adott összeütközésen, és nem határozta el magát kellő időben a *forradalmi* cselekvésre, úgy vonul végig a darabon és a *darabban* valószínűvé tett helyzeten, hogy még egy olyan kitűnő koponya is, mint Balthasar, oszthatja azt az illúziót, miszerint Sickingen megindíthatta és győzelemre vihette volna a forradalmat — akkor ez az illúziókeltés a *néző* számára bizonyára még *sokkal inkább* lehetséges. És ezen az esztétikai illúziókeltésen fordul meg a dolog. — Egy dráma nem kritikai-filozófiai történeti mű.

Azután így folytatod: „Sickingent (és vele együtt többé-kevésbé Huttent is) *nem* csalafintasága vitte romlásba." (Ha tehát Te ezen a „csalafintaságon", akár én a levelemben, a forradalmi cselekvésre való elhatározásának hiányát érted, akkor, függetlenül attól, hogy ez a hiány miért volt *maga megint szükségszerű*, mindenesetre ez vitte romlásba.) „Elbukott", írod, „mert mint *lovag*" (ezt a körülményt én, mint alább rögtön ki is tűnik, teljes mértékben figyelembe vettem) „és mint egy *pusztulásra ítélt osztály képviselője*" (amennyiben ez a körülmény azonos az előbbivel, úgy azzal együtt figyelembe vettem; amennyiben *nem* azonos az előbbivel, úgy *nem*, éspedig *joggal* nem vettem figyelembe) „lázad fel a fennálló rend, helyesebben a fennálló rend *új formája* ellen."

Most a két zárójeles megjegyzésemet kell igazolnom. Hogy azért bukott el, mert „*mint lovag*" lázadt fel a fennálló rend új formája ellen, ezt, mondom, *erősen* kihangsúlyoztam. Hiszen *abból*, hogy még nem képes az *utolsó* gyökeréig szakítani a régivel, amelyben még magának is része van és így képviseli azt, *abból folyik végső* soron felkelésének diplomáciai bonyolódása, *nem*-forradalmi cselekvése, és annak kudarca! Sőt ez a mozzanat alkotja tehát a darab *egész* tengelyét és ezenkívül egyes részeiben is erősen kidomborodik, mert éppen *ebből*, az őt forradalmi elhatározásai közepette hátbatámadó régi lovagi Ádámból

származik az is, hogy *lovagi* hatalmi eszközeinek, *várainak*, Ebernburgnak stb. oly nagy értéket tulajdonít, ebből származik a *fájdalmas küzdelem*, amelyet megvív, amikor Balthasar elvárja tőle, hogy dobja félre ezt az egész lovagi kacatot. És Balthasarral és magának a darabnak egész drámai kifejlésével a legerősebben hangsúlyozom ezt az ellentétet, amikor Balthasar és az események által választút elé kényszerítem Sickingent: vajon *csakugyan* el akarja-e érni forradalmi céljait, *fel akarja-e adni minden* várát, Ebernburgot is — „hatalmam e bástyáját" —, röviden, *egész lovagi egzisztenciáját* és meztelenül és nincstelenül, mint egy földönfutó proletár, a parasztok karjaiba akarja-e vetni magát. Már a negyedik felvonás végén, amikor el kell bocsátania seregét, nehogy barátai várába szállásolja el és ily módon eleve elnyomja, már itt kezd megmutatkozni az ellentmondás a forradalmi célok és az egész lovagi egzisztencia és hadviselés között, s az ötödik felvonásban ezt mondja neki Balthasar, élesen tömörítve és erősen kidomborítva az ellentétet, amelyben forradalmi törekvései állnak *lovagi voltával*, és az ennek keretében lehetséges cselekvési eszközökkel:

> Hogyan Uram! Ez az egérlyuk lenne
> Franciscus úr hatalmának egésze?
> — Benned van a hatalom, a nevedben,
> A bizalomban, mely a nép szívéből
> Hév vonzódással sugárzik feléd.
> *Csak e várnak falai választanak el téged*
> Önnön erődtől, nemzetedtől stb.

És most Balthasar a parázsló parasztfelkelésre hívja fel Sickingen figyelmét. Azt kívánja tőle, hogy egyszerre dobja félre az egész lovagi kacatot, ajánlja fel, hogy átad minden várat, átadja Ebernburgot is, mert csakis ilyen módon állíthatja még maga mellé a parasztmozgalmat. A lovagi Ádám Sickingenben erősen küzd ez ellen:

> Őrjöngesz Balthasar! Hogy Ebernburgot —
> Hatalmam e bástyáját — kelljen feladnom.

Balthasar azonban legélesebb antitézisben csak egy szóval felel:

> Ott künn a *nemzet* vár reád.

Sickingen nehéz harcot vív, de *fölülmarad*. Elhatározza magát és Balthasart mindenre felhatalmazza. Annyira megértette a szemrehányást, hogy szó szerint megismétli monológjában (5. jelenet):

Ez igaz! Nem *védenek*, csak *elválasztanak*
nemzetemtől ezek a *falak!*
Ott kívül vár, súlyos terhek alatt,
Vár vágyakkal tele stb.
Jövök, Némethon stb. stb.

Most, ebben a — mondhatnám — apoteózisban, képes legyőzni magában a lovagi Ádámot — de túl későn. Lovagi hatalmi eszközeivel folytatott eddigi működését és az ezzel összefüggő, a forradalmi akció közepette számítgató diplomatikus cselekvésmódját „*hiú* ügyeskedés romjainak" nevezi és bevallja, hogy:

... még szorosabban
Fonják át mellem az *önvád* kigyói.
A *kettős csomót* kardom oldja meg,
Az egyiket megoldja biztosan.

És a legvilágosabban visszatér erre a Marie-nak mondott szavakban, amelyekkel a pusztulásba rohan:

A te sorsod *jó* hatalmakra bízom,
Engem a tévedésért bosszút állók
hívnak!

Ezen nem lehet puszta értelmi tévedést érteni, hanem csak azt az erkölcsi bűnt, hogy a forradalmiság közepette még nem volt *egészen* forradalmár, még *fogva tartotta osztályának észjárása* és ezt az ellentmondást kellett a pusztulással, a valóságos vagy legalább kockáztatott pusztulással kiengesztelni:

Jövök, Némethon stb. stb.
Hibákból, hiú földi gyengeségből;
Én építettem a falat közénk,
Így rám is vár, hogy bátran törjem át!

Ha tehát Te azt mondod: „Hogy a felkelést lovagi háborúság örve alatt indítja el, mindössze azt jelenti, hogy lovagi módon indítja el", ez *nagy*mértékben igaz, de a darab éppoly nagymértékben számot is vet ezzel. Mert hogy ravaszkodó diplomatikus módon és lovagi hatalmi eszközeivel operálva akar cselekedni, ahelyett hogy kezdettől fogva nyíltan a forradalomhoz fordulna, megint csak nem *véletlen*, egyéni vonás nála, hanem megint csak *okozata* annak, hogy *pozíciója és osztályhelyzete* által a még fennálló renddel, a lovagi világgal *fonódik össze*

és egyéniségét is *ez határozza meg.* (Mint ahogy például nálunk a legjobb burzsoák, akik *önmagukban véve* a legdemokratikusabbak, nem szoktak igazi forradalmárok lenni, mert még részesednek ezen osztály létfeltételeiben, összefonódnak vele.) Amit Ti láthatólag Sickingen tisztán *véletlen egyéniségeként* értelmeztek, azt én inkább *osztályhelyzete* szükségszerű ráhatásaként értelmezem; ez, amivel még össze van nőve, nem engedi, hogy forradalmi áttörésig jusson el. Olyan értelemben van összenőve vele, ahogy V. Károly a második felvonásban mondja:

Ki határoz maga, miképp döntsön?
Helyzetének vastörvénye dönt,
Mint meg van írva már előre.

És hogy *csupán ez* a feltogás *helyes*, még két okból is kitűnik: 1) abból, hogy máskülönben — éppen *mert egyébként* Sickingennek *teljesen* forradalmi célokat adtam — nem lehetne megérteni, *miért nem* tud igazán áttörni nála a forradalmi elem. Ami a *célokat, intelligenciát, akaratot*, vagyis mindazt illeti, ami az emberi szellem tudatos oldalához tartozik, ő tetőtől talpig forradalmár, s hogy mégsem tud áttörni nála a forradalmi elem, az csak azzal magyarázható, hogy a *tudattalan* oldal, a *természete*, vagyis éppen *az* az oldal, amely *az egyén létviszonyainak terméke*, még össze van nőve a fennálló renddel, még *nem*-forradalmi. 2) Kitűnik abból, hogy éppen e tekintetben mindhárman, Sickingen, Hutten, Balthasar, akik lényegében meglehetősen ugyanazt akarják, *pontosan létfeltételeik szerint* különböznek a végrehajtás *miként*jében. Hutten, bár születésénél fogva lovag, de mint tökéletes ideológus, teljesen független a helyzettől, melybe beleszületett; egész életén át haragban van osztályával, végül is csak születése, de nem *reális helyzete* és hatalmi eszközei által tartozik a lovagi rendhez, a harmadik felvonásban *tiszta idealistaként* akarja a felkelést, azt akarja, hogy *nyílt felhívással* forduljanak a nemességhez, a városokhoz, a parasztokhoz. Sickingen diplomatikus csűrés-csavarása nem az *ő* terve! De mint *ideológiai* idealista a felkelést csak a tisztán szellemi, vallási célokért akarja. Mikor magával ragadják Sickingen sokkal messzebbmenő, reális, állami céljai és fölénye, amellyel nagyszabású tervezetét feltárja előtte, Hutten azzal a viharos lelkesedéssel, amely a tiszta idealistához illik, azonnal Sickingen politikai tervei mellé áll, közelebbi végrehajtásukat, mint azt az oldalt, amelyhez ő kevésbé ért, Sickingennek engedve át. — Balthasar, aki alacsony származású és *nincs* összenőve Sickingen helyzetének osztályfeltételeivel, a helyes és forradalmi mó-

don akar nekivágni. Egyedül Sickingen akarja és eszelte ki a terv végrehajtását nem-forradalmi realisztikus-diplomatikus módon, amely bár egyfelől a célt illetően messze túlmegy Hutten közvetlen tervein, másfelől azonban félreismerhetetlenül magán viseli osztályhelyzetének, hatalmi eszközeinek és reális pozíciójának hatását, egyszóval mindazt, ami a le nem rázott lovagi Ádám terméke benne.

Mindhárman tehát abban, amit akarnak, a Hogyan? tekintetében különböznek egymástól, pontosan a létkörülményeknek megfelelően, aszerint, hogy kötik-e őket azok vagy sem.

(Mellesleg valamit meg akarok itt jegyezni Engelsszel szemben. Mindketten egyetértetek abban, hogy még Sickingent is túl elvontan jellemeztem. Erről, akárcsak a formai kidolgozás egyéb oldalairól, nem bátorkodom vitatkozni. Ezt Nektek, mint elfogulatlan olvasóknak, jobban kell tudnotok, mint a szerzőnek. Én csak a *tartalmat* illetőleg szállok vitába. De mikor Engels ezt a nagyon helyes észrevételt teszi: „Valamely egyénre nemcsak az jellemző, *amit* akar, hanem az is *ahogyan* azt elérni akarja", akkor meg kell jegyeznem, hogy szerintem mindhárom szereplőt nagyon határozottan jellemeztem a *hogyan*, a közös cél elérésének miként je tekintetében.)

Továbbá azt mondtad, hogy Sickingen „elbukott, mert mint egy pusztulásra ítélt osztály *képviselője* lázadt fel a fennálló rend új formája ellen". Amennyiben ezzel csak annyit akartál mondani, hogy Sickingen azért bukott el, mert ezen osztály létfeltételeivel még tudattalanul és akaratlanul is össze volt nőve és ennélfogva az ellentétek döntő szembenállását nem tudta előidézni, akkor ez a megjegyzés egybevág az előbbivel: azért bukott el, mert *lovag* létére lázadt fel a fennálló rend egy formája ellen, és ezt, mint kimutattam, minden tekintetben figyelembe vettem, sőt ez a darab *alapeszméje*. Amennyiben azonban fenti megjegyzésed ezen túlmegy, akkor nem fogadhatom el, mert óvakodtam Sickingent *így* ábrázolni. Ellenkezőleg, ami a *tudatos* oldalt illeti, a legforradalmibb célokat sugalmaztam neki és úgy ábrázoltam, mintha felnőhetett volna még mindazoknak a későbbi forradalmi következményeknek a vállalásához, amelyekre a forradalom gyakorlati haladása hajtotta volna, ha győz és tovább él.

Hiszen még ahhoz is erőt adok neki — persze csak az apoteózis pillanatában, csak akkor, amikor már késő —, hogy egész lovagi mivoltát levesse és mintegy kibújjék a bőréből!

Hogy ilyen forradalmi állásfoglalással *joggal* felruházhattam, az kitűnik a következőkből: a *kezdetén* áll egy forradalomnak, az *egyik* oldal

szemszögéből mindenesetre forradalmi az álláspontja. Ez ilyenképpen még nagyon is kétértelmű *magán-való*, amely — ha a mozgalom folytatódik és következményeinek vállalására szorítja Sickingent — oda is fejlődhet, hogy Sickingen vállalja a továbbiakat, de akár oda is, hogy ellenségesen és reakciósan szembefordul velük. Az természetesen egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy Sickingen *osztálya* a második álláspontot tette volna magáévá. Elfogadom, amit mondasz, bár sok mindent lehetne ellene felhozni, hogy Sickingen mint *történetileg meghatározott* egyén, osztályegyénként viselkedett és ezt az irányt követte volna. De ez *nem föltétlenül szükségszerű* minden egyén részéről. Előfordulhat, hogy az egyén egészen felemelkedik osztálya fölé, kivált, ha ideológiai képzettsége van — és ez megvan neki részben alteregója*, Hutten, részben és elégségesen önmaga jóvoltából is; Hutten maga mondja róla, hogy annyira eruditus**, mint amennyire valaki sine litteris*** egyáltalán lehet. Saint-Just márki volt, Saint-Simon Franciaország pairje, és a közelebbálló Žiška is lovag és nemesember. Nos, Sickingen esetében a drámaíró részére fölötte kedvező az a körülmény, hogy a mozgalom mindjárt az *elején* magával ragadja, hogy egyetlen olyan tényleges helyzetet sem élt át, amely az említett választútra kényszerítette volna, hogy ilyenképpen egyetlen olyan *cselekedete* sincs, amely tényként bizonyítaná, milyen magatartást tanúsított volna a mozgalom további menetében, hogy minden irata és pontosabb tervei Ebernburg égésénél megsemmisültek, hogy minden biztos tény még a fönti első forradalmi „magán-valónak" a körén belül esik és ezért nagyon kedvezően hangzik (eltekintve attól, hogy sok különös és feltűnő, ha nem is éppen döntő jel kedvezően mutat a későbbiekre). Tehát *joggal* tulajdoníthattam neki olyan álláspontot, amelyről személyi géniusza alkalomadtán minden forradalmi következmény vállalásához felfejlődött volna, tehettem ezt azért, mert ennek ellentmondó *tényleges* fejlődést nem élt meg, és így eléggé *elhihetővé és valószínűvé tehettem;* az *esztétikai illúziókeltés*, amelyet nem gátoltak sem a nép tudatában élő, sem a történelemben megállapított tények, ily módon minden bizonnyal elérhető volt! — De hogy *joggal* így ábrázolhattam Sickingent, egyszersmind magától értetődően sokat is *nyertem*. Mert hogyan ébresszek érdeklődést vagy akár csak magamat is hogyan érdekeljen egy olyan drámai alak, aki *tudatosan reakciós nemesi célokat* követ, tudatos

* — másik énje; hasonmása — *Szerk.*
** — tanult, művelt — *Szerk.*
*** — görög és latin nélkül — *Szerk.*

képviselője ennek az osztálynak, s nemcsak a fejedelmekkel állt ellentétben, hanem a néppel is? Viszont annál megrázóbb és *egyben* annál *forradalmibb* benyomást kelt, ha *minden más* forradalmi erényt az ő vállára halmozok, részben mint igaziakat, részben mint belsőleg lehetségeseket és mégis *azon* buktatom meg, hogy nem rombolta le magában a megmaradt *egyetlen* korlátot, osztályhelyzetének akaratlan termékét — azt, amely a teljes forradalmártól elválasztja!

Ha tehát azt mondod, hogy nálam „Sickingennek azért kellett volna elbuknia, mert csak saját *elképzelése szerint* volt forradalmár", ezt a tragédiában annyiban elértem, hogy hiszen, ha csak *egyetlen* korlát választja is el a *teljes, igazi* forradalmártól, mégiscsak *„elképzelése szerinti"* forradalmár marad. Akár egy, akár száz korlát választja el attól, hogy az legyen, nem lehet az. De, hogy célomat elérhessem, az elválasztást annál az egy korlátnál tovább nem akartam vinni és nem is vihettem. Szerinted Sickingen csak abban különbözik Götztől, hogy Sickingen a saját elképzelésében forradalmár volt, és ha lehántjuk róla műveltségét, természeti adottságait stb., akkor a maradék csak egy Götz lesz.

Két dolgot válaszolok erre. 1) — Bár ez drámámra nézve tulajdonképpen teljesen közömbös. — Te a *történeti* Sickingen tekintetében is *határozottan* tévedsz. A „nyomorúságos fickót", ahogy Götzöt minősíted, lelkemből mondtad és én mindig csak a történeti érzék hiányával tudtam magamnak megmagyarázni, hogy Goethe ezt a mindig csak visszafelé tekintő ifjút egy tragédia hősévé tette. Erre vonatkozó dicséretedet azonban nem fogadhatom el, mert hiszen Goethe a *pozitív* érdeklődést akarja ráiránvítani.

De Sickingen esete egészen más. A történeti Sickingen bizonyára nem teljesen azonos az én tragédiám Sickingenjével, de még kevésbé azonos *azzal* a Sickingennel, akit *Te* elképzelsz. Ezt nekem, aki élettörténetét jobban ismerem, egyelőre elhiheted. Esetleg bizonyítékokkal is szolgálhatok. Arra, hogy Sickingen még a parasztokkal is jól együttműködhetett volna, *nagyon* sok jel mutat, így többek közt a „Neu-Karsthans"[61], amelyben Hutten egy paraszttal beszélgetve Sickingent jelöli meg vezéréuknek, így a fejedelmek félelme, hogy Sickingen „Bocskoros Szövetséget[58] köt a pórral", s az, hogy szívesen nevezte magát „Žišká"-nak. És még ezer más dolog. Mindamellett én is szívesen függőben hagyom, vajon együtt ment volna-e a parasztokkal, és főképpen azt, hogy *meddig*. De ha azt mondod, hogy jelszavai mögött a „régi *ököljog*" álma kísért, akkor tévedsz. Ezt már *rég leküzdötte* ma-

gában; erre nézve a legkétségbevonhatatlanabb bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. A *városokkal biztosan* együttműködött volna és erősen törekedett arra, hogy a vezérükké legyen. Azt mondod, ha nem olyan lett volna, amilyennek állítod, akkor egyenesen a *városokhoz* (és a parasztokhoz) kellett volna folyamodnia, vagyis „azokhoz az osztályokhoz, amelyek fejlődése egyenlő a lovagság tagadásával". Erre azt válaszolhatom, hogy ő mindazonáltal fordult a *városokhoz*, szakadatlanul és már a felkelés kitörése *előtt* is, minthogy a legbuzgóbban éppen a városok — Strassburg, Bamberg stb. — szövetsége után törte magát. És a trieri hadjárat és várának ostroma közötti időben egyenesen bombázta a városokat levelekkel, üzenetekkel, városi gyűléseket hívott össze, illetve leveleket és követeket küldött hozzájuk, sőt felhívással fordult még a wormsiakhoz, régi ellenségeihez is stb. A városok hagyták cserben *őt*.

Az a beszéd, amelyet a harmadik felvonásban a landauiakhoz mondatok vele, a *városokra* vonatkozóan teljesen hű a politikájában beállott fordulathoz.

De végül 2) — és ez a fő pont — még ha teljesen igazad volna is a *történeti* Sickingent illetően, akkor sincs igazad az *én* Sickingenem tekintetében. És nincs-e a költőnek joga ahhoz, hogy hősét idealizálja, hogy magasabb fokú tudattal ruházza fel? Talán Schiller Wallensteinje egy a történeti Wallensteinnel? A homéroszi Akhilleusz azonos-e a valódival? Engels a költőnek ezt a jogát kimondottan elismeri. Ezt írja: „Korántsem akarom Öntől elvitatni azt a jogot, hogy Sickingent és Huttent úgy fogja fel, mintha ők a parasztok felszabadítását tervezték volna." S ha már a történeti alakok költői idealizálásának jogáról beszélek, mindjárt meg akarom vonni *mindkét határt* is, amelyeken belül e jogával élhet: 1) *Nem* adhat hőse szájába olyan nézeteket, amelyek meghaladják *annak a kornak* a látókörét, amelyben élt. Ha ezt teszi, történelmietlen lesz, tendenciózus művet alkot, mégpedig a szó rossz értelmében. De mindazt, amit *ezen* a koron *belül* a legszabadabb, legfejlettebb szellemek bármiről is gondoltak, mondtak, véltek, azt mint egyetlen gyújtópontban, hőse fejében koncentrálhatja. És én valóban nem adtam sem Sickingen, sem Hutten szájába egyetlen olyan nézetet, olyan szót se, amelyről ne lehetne bizonyítani, hogy *abban a korban* gondolhatták vagy mondhatták. 2) De a költőt abban a szabadságában is, hogy egy kor minden szellemi fénysugarát hőse fejében mint egyetlen gyújtópontban koncentrálja, *őt az abban a korban egyegyáltalán lehetséges legmagasabb fokú tudattal ruházza fel* (ha ez nem

is volt meg valóban a hősben), megint csak korlátozza az a föntebb megjelölt határ, hogy hőse *ne került légyen ellentmondásba ezekkel a nézetekkel valóságosan megtett fejlődésének* egyik szakaszában sem. A hősnek tehát fejlődésében vagy lépést kell velük tartania, vagy egyáltalán nem szabad őket megélnie, s *kezdetben*, azaz amikor a helyzet még kétértelmű, akkor kell a történelem színpadáról eltűnnie. Ha nem vesszük tekintetbe ezeket a határokat, akkor egyenesen a történelem ellen lázadunk, szembekerülünk az igazsággal, nem tudjuk *valószínűvé* tenni azt, amit mondunk és nem tudunk lebilincselően hatni, vétünk az *esztétikai illúziókeltés* minden törvénye ellen. Egy példa teljesen megvilágítja nézetemet. Minthogy Luther megélte a parasztháborukat és ellenségesen lépett fel velük szemben, lehetetlen és értelmetlen fogás lenne neki egy tragédiában fordított, a parasztok ügyét felkaroló álláspontot kiosztani. Ha Luther, mint Sickingen, a parasztháborúk és a Münzerrel támadt viszályok *előtt* halt volna meg, akkor korántsem lenne annyira lehetetlen — bár erről az esetről éppenséggel nem akarok dönteni és csak példának hozom fel — egy drámában olyan pozícióban szerepeltetni, mintha magáévá tette *volna* a parasztok ügyét. Mert bármily sok indíték szoríthatta is őt az ellenséges állásfoglalásra, és valóban sikeresen rá is szorította, voltak álláspontjában mégis *más* mozzanatok is (mint ahogy e tekintetben eleinte valóban *reménykedtek* is annak idején benne) és ily módon bekövetkezik a szethúzó mozzanatoknak valóban döntetlenül hagyott konfliktusa és *ahol ez az eset forog fenn*, ott, ha nem is *a történeti kritikának, de a teremtő fantáziának szabad tere van.* Ezt, úgy látszik, nem veszed tekintetbe. Luthernek tehát például az elgondolt esetben olyan állásfoglalást lehetne tulajdonítani, mintha képes lett volna *arra* a fejlődésre, amelyet a protestantizmus az angol independensekben egy ideig *csakugyan* megtett és kitermelt magából.

Kézenfekvő tehát, hogy legtöbb kifogásod csak a *történeti*, nem pedig az *én* Sickingenemet érinti. Az *én* Sickingenemet nem is buktathattam el *reakciós célok* miatt, éppen mert nem is tulajdonítottam neki ilyen célokat, hanem csupán osztályhelyzete által meghatározott *természetet*, mely egyetlen reakciós *korlát* előtt is megtorpan és nem jut el a forradalmi áttörésig.

Ha elismeritek, hogy ehhez jogom van, mint ahogy az előbbiekben kimutattam és Engels eleve is így vélekedett, akkor azt hiszem, minden egyéb a drámában tökéletesen következetes. De Engels itt még egy ellenvetést tesz. Sickingent és Huttent, írja Engels, tehát felfoghat-

tam volna úgy, mintha ők a parasztság felszabadítását tervezték volna. „Ezzel azonban", folytatja Engels, „nyomban adódik az Ön számára az a tragikai ellentmondás, hogy mindketten egyfelől a nemesség — mely ezt határozottan *nem* akarta — és másfelől a parasztok között állottak. Itt volt, nézetem szerint, a tragikus összeütközés a történelmileg szükségszerű követelmény és annak gyakorlatilag lehetetlen keresztülvitele között." Szóval szerinte Sickingennek amiatt kellene elbuknia, hogy pártja, a nemesség, nem hajlandó forradalmi céljaiban vele tartani, hogy ebből viszálykodás támad stb. Ez magában foglalja Engelsnek azt a helyes meglátását, hogy én Sickingent, az *egyént* fölemelhettem *osztálycéljai* fölé, de az *osztályával* ezt nem tehettem meg. Az így előállott konfliktusnak kellett volna a bukás okának lennie. De ez az ellenvetés, bár éleslátásra vall, *mégsem* helyes. 1) Először is mellékesen meg kell jegyeznem, még csak valószínűnek sem tartom, hogy Sickingen, ha *eljutott volna odáig*, hogy a parasztokhoz folyamodjék, emiatt elbukott volna. Ha a nemesség *és* a parasztság a kezében van, akkor az utóbbival az előbbit már sakkban tarthatta volna, annál is inkább, mert ez volt az erősebb elem. Erre Sickingen kiválóan rátermett volt. Ha így viszem őt a romlásba, a nemesi pártnak olyan hatalmat és jelentőséget tulajdonítottam volna, amilyennel az már nem rendelkezett. Sőt mi több, ha a nemesség mégoly hű és buzgó híve lett volna is, a parasztok és a városok nélkül mégsem kerülhette volna el a vesztét. Bukásának igazi okát tehát mégiscsak másutt, s nem a nemesi párt ellenszegülésében kell keresni. Végül, amiről később beszélek, a parasztság és nemesség szövetkezése teljesen elképzelhető volt. 2) Ámde valóságosan *nem* esett meg sem az, hogy nemesi pártja a jobbágyfelszabadítási célokkal szembeszegült, sem az, hogy ebből súrlódások származtak. Nagyon könnyen megtörtén*hetett* volna mindez, ha Sickingen tovább él, ha szövetkezik a parasztokkal stb. De hát ez *nem* történt meg. És ilyen *reális eseményeket* történeti talajon kifundálni szerintem egyáltalán *nem helyénvaló*. Belső célokat viszont, amelyeknek nem kell a tényekben egyértelműen kifejezésre jutniuk, belehelyezni valakinek a lelkébe, amelyben senki sem tud olvasni, ezt nagyon is megengedhetőnek tartom mindaddig, ameddig ez a kétértelműség lehetséges. De olyanféle reális, tényszerű dolgokat, összetűzéseket pártjával, konfliktusokat és vitákat paraszt-törekvései miatt más nemesekkel — hiszen ezt és csupa ilyen fizikai tényezőket kellett volna belekölteni a történelembe, amelyekből semmi sem történt meg — ezt *megengedhetetlennek* tartom.

3) Végül azonban, és ez a fő, az általam választott konfliktus kétségkívül sokkalta *mélyebb, tragikusabb,* és *forradalmibb,* mint az Engelstől ajánlott lett volna. Már csak azért is mélyebb és tragikusabb, mert az én konfliktusom *immanens* magában Sickingenben, míg az a másik konfliktus *közte és pártja között* állott volna be. Hol maradt volna akkor Sickingen *tulajdonképpeni, tragikus* bűne? Akkor önmagában teljesen igazoltan és gáncs nélkül, csupán a nemesi osztály önzésén bukott volna el — szörnyű és voltaképpen egyáltalán *nem tragikus* látvány!

De éppen mert a konfliktus darabomban még magából Sickingenből is fakad, így az még *sokkal forradalmibb.* Egyáltalán nem sajátságos vagy mély forradalmi fabula docet*, hogy az ember elbukhat, ha *tovább* megy, mint a pártja és ezért veszti el párthívei támogatását. *Én* fordítva, azért buktatom el, mert *nem megy elég messzire!* És persze legnagyobb mértékben és minden ízében mély fabula docetnak tartom azt megmutatni, hogy bármennyire *forradalmár* is valaki *tartalmilag* és bármilyen hatalmi eszközökkel stb. rendelkezik is ehhez, *mégis* el kell vesznie, ha *a fennálló renddel valamiféle megegyezést* keres és magában eltűr, még ha ez a tranzakció cselekvésének *pusztán formális* vonatkozásában történik is és ha éppen e tranzakció által látszólag mégannyi kedvező körülményt és reális előnyt ér is el. Persze Engels erre ezt mondja: „Mikor Ön ezt a mozzanatot (az *ő* konfliktusát) elejti, a tragikus összeütközést *letompítja* s csekélyebb méretekre korlátozza, arra, hogy Sickingen — ahelyett hogy rögtön a császár és a Birodalom ellen indulna — csupán *egy* fejedelemmel húz ujjat (bár Ön helyes érzékkel itt is beleviszi a parasztokat), azután Sickingent egyszerűen a nemesség közömbösségén és gyávaságán veszejti el."

Eszembe sem jutott, hogy Sickingent a nemesség közömbösségén és gyávaságán veszejtsem el. Balthasar az ötödik felvonásban Sickingennek a bukás *egészen más* mozzanatait fejti ki és a nemesség tartózkodását csak egy rövid mondattal említi: „Az első támadás kudarca láttán nemességünk habozva visszalép" stb., csupán Sickingen pillanatnyi *zavarához egészen gyöngén* hozzájáruló okként hozza fel. Mint ahogy világos is, hogy ettől megszabadulva még mindig nem tudott volna Sickingen a parasztok nélkül győzni, és Balthasar ezért utal csakis rájuk, mint a mozgalom egyedül győzelemre hivatott résztvevőire. Még a városokról is csak mellesleg emlékezik meg.

Balthasar kritikája nem is pusztán azon a landstuhli pillanatnyi zavaron alapszik. Hiszen bírálja — éspedig már a harmadik felvonás-

* — tanulság; tanmese; magyarázat — *Szerk.*

ban, aztán erre visszatekintve és részletesen kifejtve az ötödik felvonásban is — Sickingen trieri hadjáratát, amelyben a nemesség még *egész híven és buzgón* támogatta. (Balthasar így beszél a harmadik felvonásban: Bezzeg, ha nálad lettem volna! Egészen más tanácsot adtam volna, *kevésbé* okosat — s mégis okosabbat talán — és az ötödik felvonásban csak részletezi, milyen tanács lett volna ez.) Balthasar tehát egyáltalán nem a nemesség gyávaságának csak Landstuhlnál bekövetkező negatív tényezőjét, hanem Sickingen egészen más pozitív fellépésének hiányát hibáztatja.

S a parasztok sincsenek, miként Engels véli, csak úgy mellékesen szerepeltetve a darabban, hanem Balthasar őket teszi a dolgok tengelyévé, a győzelem *egyetlen* hordozójává: sub hoc signo vinces*, és mint később ki fogom mutatni, beléjük helyezte minden reményét.

Ha Engels azt mondja, én Sickingent azon veszejtettem el, hogy csak *egy* fejedelemmel, nem pedig rögtön a császárral és a Birodalommal húz ujjat, ez, *csak így* kifejezve, egészen paradox jellegű és nem is érthető. Mert magában véve mégiscsak könnyebb *egy* fejedelemmel elbánni, mint az összes fejedelmekkel és ráadásul a császárral is. Ezt tehát, ellenkezőleg, pozitívan kell kifejezni, oly módon, hogy Sickingen abba bukik bele — és ezt Balthasar *buzogányütésekként* zuhogó érvei is elébe tárják bukása okaként —, hogy nem ugrott egyszerre a forradalmi helyzet *kellős közepébe*, hogy nem fordult — minden hajót és hidat felégetve maga mögött — a *legalsó* és *legforradalmibb* rétegekhez és így nem oldozta el nyíltan a nemzet összes forradalmi erőit, hogy minden realisztikus aggály és kivitelező okosság félrevetésével nem bízta magát idealista száguldással a forradalmi eszme puszta lendítőképességére és végletes feszítőerejére.

Akkor azonban a nemesség közönye már egyáltalán nem oka a bukásának. *Így* kifejezve az összeütközés nincs többé „csekélyebb méretekre korlátozva", hanem kitágul a forradalmi eszme legmélyebb és örök belső összeütközésévé és egyszersmind magába Sickingenbe helyeződik egy benne még reagáló és ezért bűnterhes mozzanat révén.

Ám Engels alkalmasint le sem írta volna ezeket a mondatokat, ha első levelemet olvasta és így ismerte volna mindazt, amit a darab tragikai eszméjéről írtam. Mert hogy ez úgy, ahogy a levélben kifejtettem, a színdarabon is valóban végigvonul, azt valószínűleg éppúgy nem vonná kétségbe, mint Te sem tetted, és az ötödik felvonás ezt egyébként mindenütt bizonyítja is.

* — e jelben győzni fogsz — *Szerk.*

Most végre az utolsó ponthoz érek, de egyben azokhoz a kifogásokhoz, amelyeket a legfontosabbnak tartok, mert itt az általam nagyon jogosultnak tekintett pártérdekről van szó. Mindketten kifogásoljátok, hogy a *parasztmozgalmat* „túlságosan háttérbe helyeztem", „nem emeltem ki eléggé". Te itt így érvelsz: Azon kellett volna Sickingent és Huttent elveszejtenem, hogy ők, akárcsak a lengyel nemesség, csupán *saját elképzelésük szerint* voltak *forradalmárok* (ez, mint az imént kimutattam, amennyiben helytálló, benne is van a darabban), azonban a valóságban *reakciós érdekeket* képviseltek (ezt azonban *az én darabomban nem teszik* és ezért ebbe nem is bukhatnak bele). A forradalom *nemesi* képviselőinek, írod, „akiknek egységet és szabadságot hirdető jelszavai mögött még mindig a régi császárság" (recte!*, de ez még és legalább annyira a *parasztoknál* is így van) „és az ököljog álma" (ez még a *történeti* Sickingen második korszakában sincs így) „kísért — *akkor*" (ez az „*akkor*" tehát már mutatja, hogy ez csak az előbbiből leszűrt következtetés és azzal együtt elesik) „nem lett volna szabad, hogy — mint Nálad történik — minden érdeklődés a forradalom *nemesi* képviselőire összpontosuljon, hanem parasztok (kiváltképp ezek) és a városi forradalmi elemek képviselőinek egészen jelentős cselekvő hátteret kellett volna alkotniuk. Akkor sokkal nagyobb mértékben megszólaltathattad volna éppen a legmodernebb eszméket is legnaivabb alakjukban" (??!), „míg így, a *vallási* szabadságon kívül, igazában a polgári egység marad a fő eszme." „Nem estél kissé Te magad", teszed hozzá, „Sickingenedhez hasonlóan, abba a diplomáciai hibába, hogy a *lutheri-lovagi* ellenzéket a *Münzer-féle plebejusi* ellenzék fölé helyezed?"

Ó, Te igazságtalan jó barát! Először is, hogy csak úgy futtában feleljek: én magasztaltam volna fel a lutheri-lovagi ellenzéket! Hogyan? Ellenkezőleg, azt hiszem, hogy darabom a *protestantizmussal még jobban* elbánt, mint a katolicizmussal. A legátus a második felvonásban az egész protestantizmust puszta következetlen termékként a szabad, ateista *humanizmusba*, mint igazi *alapjába* és végső kifejlődésébe, mint valóságos *szellemi gyökerébe* oldja fel. Hutten ugyanezt teszi a harmadik felvonásban, amikor elbeszéli életét és a Reuchlin-féle küzdelmet. Ennyit a protestantizmus *szellemi* oldaláról és a fölötte mondott bírálatról. *Politikai* tekintetben Sickingen — már a második felvonásban, a császárral folytatott párbeszédben és még határozottabban a harmadik felvonásban, Huttennal folytatott párbeszédében,

* — helyes! igaz! — *Szerk.*

amikor Hutten azt akarja, hogy a vallásszabadságért rántson kardot — kimutatja, hogy a protestantizmus minden nemzeti és politikai létet csak romba dönthet, ha nem maga a *császár* veszi kezébe és át nem alakítja nagy nemzeti és államesszmévé. Kimutatja a fejlődést, előre megjósolva, ami a vesztfáliai békével[62] és a béke folytán Németországra szakadt, s hogy a *protestantizmus* szükségképpen éppen a legteljesebb *politikai halált és pusztulást* hozza a nemzetre, hogy sírásója történelmünknek. (Ebben az állítólag protestáns darabban a kigúnyolt Ökolampadiuson kívül *egyetlenegy* protestáns alak sincs. Huttent *tisztára* humanisztikusan, Sickingent *tisztára* politikailag jellemeztem. Ennyit a *lutheri* ellenzék felmagasztalásáról. Ami pedig a lovagi ellenzéket illeti, ez Sickingen számára egyáltalán nem *lényegi cél*, hanem *(ami mindkettőtöknek elkerüli a figyelmét)* csupán *eszköz*, amelyet *fel akar használni*, olyan mozgalom, amelyet *ki* akar *használni*, hogy *császár lehessen*, és hogy akkor, végigjátszva azt a szerepet, amelyet Károly vonakodik vállalni, a protestantizmust *nemzeti és államesszmévé formálja át* és valósítsa meg. Hiszen Sickingen szerint minden *más* — ettől az egységes és *kötelező*, egész Németország számára a *császártól* kiinduló megvalósítástól eltérő — megoldás, minden *részleges* megoldás, miként Károlynak és Huttennak kifejti, csak romlást és bukást hozhat, tehát egy pusztán *részleges lovagi-lutheri* ellenzék éppúgy, mint egy *fejedelmi-lutheri* ellenzék. Hiszen a dráma minden szava mutatja, hogy az általam megjelenített Sickingen mennyire nincs belegyökerezve a nemesi mozgalomba, hogy mennyire csak él és visszaél vele azért, hogy segítségével és tudta *nélkül császárrá* tegye magát és azután végrehajtsa nagy *állami terveit*. A nemesek közül *senki* sem tud császári terveiről, ezeket csak Huttennak tárja fel. A nemességet abban a percben hívja össze Landauba, amikor *saját* céljai megvalósítására Trier ellen készül. Landauban a nemesek, néhány bizalmasa kivételével, *még arról sem* szereznek tudomást, hogy Trierbe készül. Landauban *feltüzeli* őket, ráveszi őket a szövetkezésre, amely számítása szerint megszerzi majd neki Triert és a császári koronát, és a fickók igent kiáltanak és mit sem tudnak sem az egyik, sem a másik célról. Szándékosan, még szóhoz jutni és színre lépni sem hagytam őket, *mielőtt* Franz nem hívja őket Landauba. Nem is akartam önállóan mozgó és viselkedő pártként ábrázolni őket, hanem csupán mint Franz által mozgatott, gépszerűen irányított, zsinóron ide-oda rángatott, az ő titkos céljainak ismerete nélkül kihasznált pártot. Hogy Sickingen mennyire uralkodik fölöttük, mennyire lebecsüli őket és

milyen fölénnyel tapos rajtuk, az megmutatkozik a negyedik felvonásban, a hírnök megérkezésekor, majd a legélesebben a roham után, a katasztrófa-hírek sorozatos bejelentésekor. A nemesek akkor cserbenhagyják, *nem* belső céljaik különböző voltának tudatában, hanem pusztán közöny, gyávaság, határozatlanság folytán, és darabom az *egyetlen* tényezőnek, amely képes és elég *erős* lett volna Sickingen császári céljai hordozására és végrehajtására, *egyedül és csakis a parasztelemet* tünteti fel — mégpedig Balthasar szavaiban, a parasztjelenetben, azáltal, hogy Hutten egyetért a parasztokkal, s hogy Franz az ötödik felvonás monológjában és jeleneteiben ilyen értelmű szemrehányásokat tesz önmagának, végül a közte és Hutten között lejátszódó utolsó jelenetben is —, s hogy Sickingen nem fordult a parasztokhoz mint az egyetlen erős és jövőt formáló elemhez, ez válik a tragédiában bukásának jogos okává.

Ennyit a „lovagi" és „lutheri-lovagi" ellenzék „dicsőítéséről"!!!

Ér tehát, úgy véled, kissé magam is beleestem *Sickingennek abba a diplomáciai hibájába*, hogy a lutheri-lovagi ellenzéket a Münzer-féle plebejusi ellenzék fölébe helyezem?

No, várj csak Barátom! Érveimet sorra és rendre előadom:

1. Ellenvetéseitek e tekintetben alapjában véve mindössze arra a kifogásra szorítkoznak, amelyet a tragédiával kapcsolatban már Platón és Arisztotelész is elutasított, hogy ti. nem az a kifogás, hogy ez vagy az rossz vagy téves benne, hanem hogy egyáltalán nem *más* tragédia. A Ti ellenvetéseitek végeredményben arra redukálódnak, hogy én egyáltalában „Franz von Sickingen"-t, nem pedig „Thomas Münzer"-t vagy másvalamilyen parasztháborús tragédiát írtam. De korántsem érem be ezzel a válasszal.

2. Ha egy „Thomas Münzer"-t vagy másvalamilyen parasztháborús tragédiát írtam volna és ha itt nem is lettek volna meg mindazok az akadályok, amelyeket később még szemügyre veszek, akkor is *csak* egy *meghatározott*, történeti, egy lezárt és *elmúlt*, mögöttünk levő forradalom tragédiáját írtam volna meg.

Drámám tragikus *alapeszméjét*, ezt a majdnem *minden* forradalomnál visszatérő, örök konfliktust, nyilván mégsem ruházhattam egy Thomas Münzerre. Bármibe bukott is bele Münzer, semmiképpen sem bukhatott el azon, hogy realisztikusan diplomatizált, és hogy nem appellált elzárkózó fanatizmussal és behúnyt szemmel a forradalmi helyzet *legszélsőségesebb pozíciójára* és erejére. *Ezzel* a szemrehányással aztán igazán nem lehet illetni Münzert!

Én pedig az egész tragédiát csak *azért* írtam — mint ahogy az említett levélben már jeleztem Neked —, *hogy* ezt a tragikus forradalmi alapeszmét megjelenítsem. Nem választhattam tehát egy Münzert. Te magad is azt mondod, hogy ezt a tragikai eszmét „a legnagyobb mértékben helyesled", hogy éppen ez az az összeütközés, amelyen a 48-as és 49-es forradalom is hajótörést szenvedett. Éppúgy azt sem fogod tagadni, hogy a legközelebbi forradalomnál ugyanez az összeütközés megint nagyon veszélyes akadály lesz, mégha akkor remélhetőleg szerencsésen ki is fogjuk kerülni. Nos, *ennek* a forradalmi konfliktusnak *örök jelenvalósága* az, ami engem a dramatizálásra késztetett. Nem egy lezajlott, *meghatározott* forradalmat mint olyant akartam színrehozni, hanem a forradalmi cselekvés legbensőbb és *örökké* visszatérő konfliktusát, illetve annak szükségszerűségét. Röviden: azzal az igénnyel lépek fel, hogy megírtam a *formális forradalmi eszme par excellence** tragédiáját! És ezt Te diplomatikusnak nevezed? Diplomatikus lenne éppen a diplomatikus magatartásnak, még a leggyöngébb, legvégső, láthatólag többé nem a célra, a *mi*-re, hanem már csak a végrehajtásra, a *hogyan*-ra vonatkozólag is megtűrt tranzakciónak a *tehetetlenségét* megmutatni?

3. Ámde a paraszthábórúk *sem* olyan természetűek, amilyennek Ti, úgy látom, tekintitek. Ellenkezőleg a) *nem* forradalmiak; b) sőt legnagyobb mértékben — *végső fokon reakciós, nem kevésbé reakciós jellegűek*, mint amennyire a *történeti Sickingen* (nem az én Sickingenem) *és a történeti nemesi párt maga!*

ad a) *Nem* forradalmi. Mert a parasztok mindenütt csak azt kérték a nemesektől, hogy szüntessék meg a jobbágyokkal űzött *visszaéléseket*, nem pedig *használatukat*. Minél gondosabban tanulmányozza az ember a paraszthábórúkat, annál tisztábban látja ezt; nem is lehet rajta csodálkozni. A szubjektumnak mint olyannak a jogosultsága, az egyén jogainak az eszméje meghaladta az *egész kor* látókörét. Ha ezt bele akarnók vinni, a szó legrosszabb értelmében történelmietlenül járnánk el. Egy olyan mozgalom alapján azonban, amely csak a *visszaélések* megszüntetéséért, nem pedig egy szabad jogelv alapján indult el, meg lehet írni az *emberiesség*, de nem egy tudatos elv tragédiáját. A parasztmozgalom fentemlített jellege e mozgalom általános jellege, s másféle alakot csak Thomas Münzernél, a prédikátornál, szóval ott ölt, ahol a *vallási rajongás* eleme csatlakozik hozzá. De *vallási rajongás* elemében dolgozni és ahhoz pozitíve állást foglalni — ez *számomra* tel-

* — sajátképpeni — *Szerk.*

jesen lehetetlen. Akkor már — még ha jelszavai szerint kevésbé messzire megy is — inkább kedvemre való minden szabadon, emberien önmagára alapozott pátosz! Akkor már az idealisztikus műveltség, amelyet Sickingennek és Huttennak tulajdoníthattam, és bizonyos következményekig vihettem, sokkal jobban felhasználható és legalább nem kétélű anyagnak látszott. Mert az egyetlen feltétel, amely indokolttá tenné egy „Münzer" dráma megírását, annak megmutatása lenne, hogy Münzer mozgalmában éppen a *vallásos* irányzat volt az a korlát, amelyen a mozgalom elbukott, az pedig tárgyilag és történetileg kivihetetlen.

ad b) Végül *csodálkozom* azon, hogyan kerülhette el figyelmeteket, hogy a parasztagitáció *végső fokon minden ízében reakciós volt, éppannyira* reakciós, mint a történeti nemesi párt. A dolog így áll: a parasztok az egész fejedelmi táblát a birodalmi gyűlésen — mint csupán közbeeső uralmat — el akarták törölni. Azt akarták, hogy ott csak a *nemesi*, valamint a *paraszti* földbirtok legyen képviselve, (a fejedelmek nem ebbeli minőségükben, hanem csak akkor, ha és amennyiben szintén nemesi *földbirtokosok* voltak). Más szóval: az ő felfogásukban az érvényesülő politikai mozzanat még nem a szubjektum — ez még meghaladta annak a kornak a látókörét —, hanem a *magánföldbirtok*. Csakis ennek van jogosultsága. Szabad személyi *földbirtokon* alapuló földbirtokosbirodalmat akartak, élén a császárral. Ez tehát nem volt más, mint a német birodalom *régi, elévült* eszméje, amely éppen összeomlott. Éppen a parasztoknak eme *ősreakciós* eszméje folytán szövetségük a nemességgel még teljesen lehetséges lett volna. Politikai pozíciójából a nemesség a parasztok tervei szerint nemhogy semmit sem veszített volna, hanem még *nyert* is volna. Még azért is, amit a parasztoktól húzott jövedelemből veszített azáltal, hogy a jobbágyokkal űzött visszaéléseket a jobbágyok használatára korlátozták, kárpótlást kapott abban, hogy a fejedelmeknek a nemesekkel szemben fennálló *hűbérjogait* felfüggesztették. *Innen* adódik az is, hogy valóban olyan sok nemes és gróf állt a parasztok ügye mellé s nem mind árulóként vagy kezdettől fogva árulóként és kényszerből.

Ez az *ősreakciós* eszme az, amely a történeti Sickingennek, a történeti nemesi pártnak és a parasztmozgalomnak *egyaránt* alapul szolgál és amely mindhármuk *bukásának* közös, *történetileg jogosult és szükségszerű oka*. — Mert a *közjogot* a *magánföldtulajdonra* alapító és minden politikai jogosultság forrását csakis ebben látó eszmével szemben a fejedelmek olyan terület fölötti uralmukkal, mely *nem* volt az ő föld-

tulajdonuk, és nem is kapták hűbérként, a földtulajdontól független *politikai állameszme* első csíráját képviselték.

Ezért arattak a fejedelmek győzelmet nemességen, parasztságon egyaránt, míg a városoknak éppen ezért *nem* kellett elbukniuk.

A könyörtelen történeti kritika álláspontjáról nézve az akkori parasztmozgalmak tehát *éppen olyan reakciósak*, mint amilyen a nemesi párt volt. Egyazon gondolatról van szó. Ha kritikai-történeti munkát írnék, *ezt* mutatnám ki mind a nemesség, mind a parasztság romlásának okaként. De egy *esztétikai* műnél — eltekintve attól, milyen nehézségekbe ütköznék ilyen fejtegetések esztétikai formában való kifejezése — ez az ábrázolás aligha tudná nagyon közel hozni a parasztok ügyét, sőt inkább erősen csökkentené az iránta feltételezett érdeklődést. A parasztháborúknak stb. tehát — ha a Ti és az én szándékaim szerint akarjuk felhasználni őket — bizonyos félhomályban kell maradniuk és *nem* szabad túl közelről nézni őket. És még egy dolog az, ami egy paraszthábórús drámát, attól tartok, szinte óhatatlanul lehangoló látvánnyá tenne. Eltekintek attól a nehézségtől, hogy nincs ezekben a mozgalmakban egy összefogó egyéniség sem. Ezen még lehetne segíteni. De a paraszthábórúk rossz kimenetelének *külső* oka a *legteljesebb közömbösség* volt, amellyel egyik vidék a másikkal szemben viselkedett, párját ritkító önzés, partikularizmus, korlátoltság.

Hogy mi a német nyárspolgárság, azt a paraszthábórúkon *megnagyítva* lehet tanulmányozni. Minden csoport csak önmagát nézi, és ha egyszer felégette a várakat a *maga* Gau-jában*, akkor *teljesen közömbös* számára, mi lesz a szomszédos Gau-beliekkel. — Ennek a legrosszabbfajta és legkorlátoltabb önzésnek, minden közösségi érzék ilyen hiányának az ábrázolása *nem lenne* éppen nagyon dicsőítő színjáték!

Nos, mit tettem én a parasztmozgalomért ezen, egyrészt nem forradalmi, másrészt minden ízében sötéten reakciós mivolta mellett, mit tettem az érdekében, és megérdemeltem-e a szemrehányást, hogy nem vettem eléggé figyelembe?

Hogy egyáltalán szerepeltethessem a darabomban, attól sem riadtam vissza, hogy mindenütt anakronisztikusan túltegyem magam a történelmen. Másfél évvel előbb robbantottam ki vagy kirobbanásra késznek tüntettem fel a parasztmozgalmat, mint történetileg tény, Joss Fritzet, aki akkor már körülbelül nyolc éve meghalt, vagy eltűnt, újra feltámasztottam, Huttent, aki Zürichből egyáltalán nem tért visz-

* — vidékén, tartományában, körzetében — *Szerk.*

sza, megint Németországba hoztam, hogy a parasztok ajánlkozását fogadja; nálam ők a kezdeményezők, akik Sickingennek szövetséget kínálnak és a felkelést javasolják — noha mindez nem igaz. Már így is szinte a lehetetlenséggel határos, amit értük tettem.

De még másabb lesz a felelet, ha azt kérdezem, milyen pozíciót juttattam nekik az egészhez viszonyítva? Elejétől fogva minden rajtuk alapszik a darabban. Elejétől fogva, előbb szándékosan egészen halk, majd egyre erősödő hangokkal célzok rájuk, míg végül mind hatalmasabb akkordok és zúgó dobpergés hirdetik, hogy ők a Messiás, az egyedül üdvözítő, őket kellett volna segítségül hívni.

Először a második felvonásban esik szó róluk, a Károllyal folytatott párbeszédben, ahol a császár Franz elé tartja a Bocskoros Szövetség falragaszát és így kiált fel:

> Hogyan? Nemeseim úgy megfeledkezének
> Magukról, hogy ez ország rendje ellen
> Im' szövetséget kötnek a paraszttal stb.

Minthogy Franz válaszát a császár félbeszakítja, a néző itt még teljes bizonytalanságban marad. Majd a harmadik felvonásban Hutten azt ajánlja Sickingennek, forduljon a parasztokhoz, és utal a köztük levő viszonyra:

> Szavadra a parasztok mindenütt
> Lándzsát ragadnak harcedzett kezükbe.
> Mert ha erőszak s jogtalanság őket
> Haraggal tölti el rendünk iránt,
> Te vagy az, kire stb., stb.

Azután landaui beszédében Sickingen mind jobban és jobban a parasztokra irányítja a nemesség figyelmét. Azt mondja, hogy a paraszt a fejedelmeket, nem pedig a nemességet gyűlöli (hogy miért, azt az imént kifejtettem), emlékezteti a nemeseket arra, hogy a parasztok a „Szegény Konrád"-ban[58] már egyszer — méghozzá előbb — fellázadtak ugyanazon fejedelem ellen, aki ellen azután a nemességnek is fel kellett lépnie és hogy ez már sorsuk bizonyos közösségének jele volt. Sőt már nyíltan beszél arról, hogy annak idején a parasztokat kell bilincseiktől megszabadítani és az ő erejük lesz a döntő tényező:

> Ha majdan országunkon át
> A harc istene öldökölve száguld,

Két táborra tépve a birodalmat
— A paraszt az, ha láncait leoldják,
Akinek izmos ökle oly erős,
Hogy döntést hozhat e véres játékban,
Hazánk nagy sorsát meghatározót!
— Gondoljátok meg *ezt!*

A negyedik felvonásban — Trierben — a városi elem lép előtérbe. Az ötödik felvonásban végül Balthasar üti meg hatalmas zengéssel ezt a húrt, s hangja dobverésnél erősebben harsog:

Nehezen tűri el az ország — stb., stb.
— — — — — — — — — — — — — —
Falun forr és sistereg stb.
— — — — — — — — — — — — —
A parasztság hív — és százezernyi jobbágy
Áll melléd, sereggé dagadva!
— Mondd ki a szót s Némethon követni fog,
Ha az országnak vezére Te lész!

És alig győzte meg őt Balthasar, amikor a következő jelenetben az, amit eddig csak hirdettek, testet öltve és kifejlődve áll előttünk. Csupán egy jelenet ez, de ami formáló erő csak van bennem — és bevallom, hogy túl sok aligha lehet —, azt erre a jelenetre fordítottam. És talán éppen ezért annál inkább kidomborodik, annál inkább hat, mert csupán *egy* jelenet. Eddig a parasztokról mindig csak úgy esett szó, hogy ez olyan *tényező*, amelyet a mozgalom hivatalos vezetőinek fel kellene *szólítania*, hogy ez megfelelő anyag, amelybe a vezetők kezdeményezése vinne csak életet — most ez a látszat egy csapásra eltűnik. Megszerveződve és készen, zártan és önmaguk erejéből harcra felkészülve állnak a parasztok! Most kiderül, hogy míg mindenütt csak tervezés, ingadozás, félmunka folyt, csakis itt volt cselekvés és erő. Egészen magára hagyva, minden hivatalos mozgatóelemtől elválasztva, csak magától és csak magában készülődve, itt áll a parasztfelkelés, elszántan és bármely pillanatban harcra készen. Annak a képnek, amelyet Joss Fritz a paraszthábor úról hatalmi eszközeinek leírásával nyújt, a legnagyobb mértékben a magabiztos erő benyomását kell keltenie, mint ahogy valóban a paraszthábor ú egyik legnagyobb szabású oldalát előrelátva és anticipálva jellemzi. Nem Franz fordul a parasztokhoz felhívással, hanem a *parasztok* őhozzá, tőlük indul ki a mozgalom *kezdeményezése*. Rögtön meg is fordul a dolog. Hutten, el-

ragadtatva, mindenhez hozzájárul, nemcsak elfogadja a felhívást — és ugyanekkor *itt* ez az elfogadás nagyon indokolt és lélektani; mert bármiképpen alakult volna is egyébként, abban a kétségbeejtő helyzetben, amelyben Franz *most* van, sem Hutten, sem az ő részéről az elfogadás nem lehetett kétséges — igen, Hutten vezérből vezetetté lesz, minden szellemi vezetést Joss Fritznek enged át. Szóval e jelenetnek, mégpedig részben azért, mert minden előkészítés nélkül, egy csapásra merül fel a homályból, mert itt egyszerre valami *szüleményt* látunk, amelynek *születése* rejtve maradt előttünk, erőteljes és kedvező benyomást kell keltenie a parasztok mellett. Ez a jelenet nemcsak beteljesíti Balthasar jóslatát, hanem ezerszeresen túl is szárnyalja. Most azok a jelenetek következnek, amelyekben Franz maga újra meg újra és mindig mélyebbre vájja lelkébe a szemrehányást, hogy kezdettől fogva nem a forradalomra mint olyanra, nem a parasztra apellált, s ezért kétségbeesett vezeklő tettre határozza el magát. Mondását: Jövök, *Némethon!* a Balthasarral való jelenet, a Hutten és a parasztok közötti jelenet napnál világosabban megmagyarázza, hogy ez a Némethon nem más, mint a parasztok Némethona. Keresztül akarja verekedni magát, hogy csupaszon és nincstelenül a parasztok karjaiba vesse magát, velük közösen küzdjön és tőlük kapja meg azt az erőt, amelyet mindenütt másutt a legnagyobb valószínűségek ellenére is hiába keresett. Kudarcot vall. Hutten és Franz entrevue-jében* most még egyszer úgy jellemzem a parasztfelkelést, mint a mindent beteljesítő és véghezvivő, mint a helyzetet a feje tetejére állító mozzanatot, röviden mint olyan roppant hatalmat és feszítőerőt, amelynek segítségével a győzelemhez kétség nem fér:

> Itt az *idő!* Kardot ragad a jobbágy,
> Téged óhajt vezérnek. Ő bízott meg,
> Ezért állok előtted. Szólj csak egy szót,
> — És százezer paraszt áll seregedbe stb., stb.

Ezt a nemzeti mozgalmat „nagy árhoz" hasonlítom, amelyben a fejedelmek seregei úgy evickélnek, mint „nyílt tengeren maroknyi fuldokló". De már túl késő. Franz meghal, Huttennak megszakad a szíve. De még egyszer távlatban rámutat a parasztháború sorsára. A nemesség és a városok gyáván és szűkkeblűen meghátrálnak:

* — találkozásában — *Szerk.*

A nagy célhoz hű csak a paraszt marad;
Magára hagyottan is kardot ragad —
De pusztán vágóhídra viszi testét,
Látni is szörnyű felnégyelt tetemét
Németföld véráztatta térein . . .
— — — — — — — — — — — —
És hosszú éj borul e honra
Sötét fátyolba takarva gyászos jövőjét.

Így még utoljára is minden rokonszenv a parasztfelkelésre halmozódik, balsikere Németország szerencsétlensége, és ebben maguk a parasztok *ártatlanok*, ez a szerencsétlenség *egyedüli* helytállásukból eredő elszigeteltségük következménye. Franz és Hutten azért bukik el, mert *nem* hívták fel idejében felkelésre a parasztokat, a forradalom egyetlen jogosult és győzni képes zászlóvivőit, és az egész darab úgy viszonylik a parasztfelkeléshez — azt állandóan a helyzet és a forradalmi fordulat *beteljesítőjének* és *véghezvivőjének* feltüntetve — mondhatni úgy, mint például Krisztushoz János! De ez olyan Krisztus, akit nem szabad *közelről*, vagy legföljebb csak a *bölcsőben* szabad szemlélni, ha az esztétikai illúziókeltést fenn akarjuk tartani, mint az éppen az én feldolgozásom módjánál lehetséges volt, s ez minden szimpátiát, minden jogot, minden szeretetet a parasztfelkelésre halmoz.

Ezért azt az ellenvetést, hogy a parasztfelkelésnek túl kevés teret adtam, hogy „diplomatizálva" a lovagi-lutheri ellenzéket a „Münzer-féle plebejusi" fölé helyeztem, nagyon igazságtalannak látom és azt hiszem, drága Barátom, hogy ez csak pillanatnyi, futó benyomásod volt. Igen, bár nagyon jól tudom, hogy Ti olyan férfiak vagytok, akiknek kritikája nem csupán az én darabomból vett benyomásokból magyarázható, mégsem tartom egészen lehetetlennek, hogy éppen ez a tragédia, amely minden jelentőséget és szimpátiát a parasztfelkelés Messiására irányít, ezen állásfoglalásával hatott olyan erősen Rátok, hogy úgy éreztétek, *még* mindig nem elég a méltatás. (Minden más „Franz von Sickingen", amely eddig megjelent, még mellékesen sem tartalmaz *egyetlen* szót sem a parasztfelkelésről.) És ha kifogásotok csak ezredrésznyit is az *én* darabomban megnyilvánuló parasztszimpátia hatásának tulajdonítható, akkor gratulálnék magamnak és célomat elértem volna.

A parasztfelkelést tehát annál kedvezőbb *eszmei* kapcsolatba az egésszel, mint amilyenbe hoztam, semmiképpen sem hozhattam. Ha úgy vélitek, hogy ez az elem a tragédia drámai megelevenítéséhez

még nagyon hasznos jeleneteket nyújthatott volna, ez más kérdés, ebben teljesen egyetértek Veletek. De az egésszel fennálló eszmei kapcsolat ezáltal mit sem változott volna. Másrészt a darab máris *túlontúl* hosszú. Valami határt mégiscsak kellett szabnom. Azt terveztem, hogy előjátékot írok hozzá, s abban hajdúkat, parasztokat, koldusokat, vezéreket szerepeltetek. De a tragédia máris szörnyen hosszú, így ezt elejtettem. Különben a mostani tragédiából kellett volna jeleneteket kihagynom és nem tudtam fölöslegeseket találni. Egyébként kérdéses, hogy ilyen jelenetek beillesztésével nem gyöngítettem volna-e annak az egynek a hatását az ötödik felvonásban. Minden ezt megelőző parasztjelenet azt mintegy *közvetítette* volna és éppen *közvetlen*, *hirtelen* megjelenésén alapszik, úgy vélem, tragikus hatásának fő része.

De elég ebből! Bocsássatok meg, hogy levelem ilyen hosszúra nyúlt. Nem is írtam még soha ilyen unalmasan, vontatottan, stílustalanul és pontatlanul, ahogy ezt a levelet írtam. Ennek az az oka, hogy egész idő alatt jóformán mondatonként megzavartak az írásban és más dolgok jártak a fejemben. A legfontosabb mégis benne van és a gondolatot, bár vontatottan, de kifejeztem.

Csodálkozni azonban nem fogtok ezen a hosszú levélen. Mert Ti vagytok az egyetlenek, akiknek dicséretét vagy kifogásolását komolyan veszem. Ha azt írjátok, hogy egyben-másban meggyőztelek Benneteket, igazán örömömre fog szolgálni. De választ azért nem *kérek*, mert nem akarlak többet gyötörni Benneteket a darabbal, mint éppen szükséges és azt hiszem, e levél elolvasásával ez már éppen eléggé megtörtént . . .

. . . Marx, Te még nem válaszoltál utolsó levelemre. Hamarosan megjelenik a könyved, amelyet alig várok. Adieu, üdvözlet

hívetek *F. Lassalle*

Lassalle — Marxhoz és Engelshez. 1859. V. 27.
(F. Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften. III. köt. Stuttgart—Berlin. 1922. 185—213. old.)

AZ ANYAG SZEREPE A MŰVÉSZETBEN

Az eddig kifejtettekből leszűrhetjük a következőket: A pénz szubjektumává szükségképpen olyan különös termék *(áru)* (anyag) válik, amely minden csereérték tulajdonságaként létezik. A szubjektum, amelyben ez a jelkép megjelenik, nem közömbös, mert a megjelenítővel szemben támasztott igények a megjelenítendőnek a feltételeiben — fogalmi meghatározásaiban, meghatározott viszonyaiban — benne foglaltatnak. A nemesfémeknek mint a pénzviszony szubjektumainak, megtestesüléseinek vizsgálata tehát korántsem esik a politikai gazdaságtan területén kívül — mint Proudhon véli —, mint ahogyan a színek és a márvány fizikai tulajdonságai sem esnek kívül a festészet és a szobrászat területén . . .

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1857—1858.
(Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. 1953. 90. old.)

A GONDOLAT ÉS A NYELV

(A pénz összehasonlítása a vérrel — amihez a keringés szó adott alkalmat — körülbelül annyira helytálló, mint Menenius Agrippának a patríciusokról és a gyomorról mondott hasonlata[8].)

(A pénz összehasonlítása a nyelvvel nem kevésbé téves. Az eszmék nem alakulnak át a nyelvben oly módon, hogy sajátosságuk feloldódik és társadalmi jellegük az eszmék mellett a nyelvben létezik, úgy, ahogy az árak az áruk mellett léteznek. Az eszmék nem léteznek a nyelvtől elszakítva. Olyan eszméknél, amelyeket anyanyelvükről előbb valamely idegen nyelvre kell fordítani ahhoz, hogy forgalomba kerülhessenek, hogy cserélhetőkké váljanak, az analógia már inkább kínálkozik. Ekkor azonban nem a nyelvben, hanem idegenszerűségében rejlik az analógia.)

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 1857—1858.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 198—199. old.)

OKTATÁS ÉS NYELVI KÉPZÉS

. . . Az oktatás esztétikai oldala számára Dühring úrnak mindent újonnan kell majd előteremtenie. Az eddigi költészet nem alkalmas erre. Ahol minden vallás tilos, magától értetődően nem tűrhető meg az iskolában a régebbi költőknél szokásos „mitológiai vagy egyéb vallásos fajtájú feldolgozás". „A költői miszticizmus, ahogyan azt például Goethe erősen gyakorolta", szintén elvetendő. Dühring úrnak tehát magának kell majd arra vállalkoznia, hogy szállítsa azokat a költői mesterműveket, amelyek „az értelemmel kiegyenlített fantázia magasabb igényeinek megfelelnek" és azt a valódi eszményt ábrázolják, amely „a világ kiteljesedését jelenti". Csak ne tétovázzék vele. A gazdasági kommuna csak akkor hódíthatja meg a világot, ha majd értelemmel kiegyenlített alexandrínus rohamlépésben halad az útján.

A filológiával nem sokat fogják kínozni a felnövekvő jövő-polgárát. „A holt nyelvek teljesen elesnek . . . az élő idegen nyelvek pedig . . . mellékesek maradnak." Csak ott, ahol a népek közötti érintkezés kiterjed maguknak a néptömegeknek a mozgására, tétessenek az idegen nyelvek mindenki számára könnyű módon — szükséglet szerint — hozzáférhetővé. „A valóban művelő nyelvi iskolázást" egyfajta általános nyelvtanban és nevezetesen

„a saját nyelv anyagában és formájában" fogják megtalálni. — A mai emberek nemzeti korlátoltsága még mindig túlontúl kozmopolita Dühring úr számára. Ő még azt a két emelőt is félre akarja dobni, amelyek a mai világban legalább alkalmat nyújtanak a korlátolt nemzeti álláspont fölé emelkedésre: a régi nyelvek ismeretét, amely valamennyi népnek legalább a klasszikus műveltségű emberei számára közös tágabb látóhatárt nyit meg, és az újabb nyelvek ismeretét, amelyek révén egyedül értethetik meg magukat egymással a különböző nemzetek emberei és ismerkedhetnek meg azzal, ami saját határaikon túl történik. Ellenben alaposan be kell magoltatni az ország nyelvének grammatikáját. „A saját nyelv anyaga és formája" azonban csak akkor érthető, ha keletkezését és fokozatos fejlődését nyomon követjük, ez pedig nem lehetséges először saját elhalt formáinak és másodszor a rokon élő és holt nyelvek tekintetbevétele nélkül. Ezzel azonban ismét a kifejezetten tilos területen vagyunk. De ha Dühring úr ezennel az egész modern történeti nyelvtant törli a tantervéből, akkor a nyelvoktatás céljára nem marad számára más, mint a teljesen a régi klasszikus filológia stílusában megnyírt ófrank-kori technikai nyelvtan, annak összes — történeti alapzat híjából fakadó — kazuistaságaival és önkényességeivel. A régi filológia iránti gyűlölete arra bírja, hogy a régi filológia legeslegsilányabb termékét emelje a „valóban művelő nyelvi iskolázás központjává". Világosan látható, hogy olyan nyelvtudóssal van dolgunk, aki a hatvan év óta oly hatalmasan és oly eredményesen kifejlődött egész történeti nyelvkutatásról soha beszélni sem hallott, s aki ezért a nyelvi iskolázás „kiválólag modern képzőelemeit" nem Boppnál, Grimmnél és Dieznél, hanem a boldog emlékezetű Heysénél és Beckernél keresi . . .

Engels: Anti-Dühring. 1876—1878.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 312—313. old.)

. . . Proudhon első kísérleteire már nem emlékszem. A „Langue universelle"-ről írt iskolás dolgozata[63] mutatja, milyen fesztelenül mert nekivágni olyan problémáknak, amelyek megoldásához még elemi előismeretei is hiányoztak.

Első műve, „Qu'est-ce que la propriété?", feltétlenül a legjobb műve. Korszakalkotó, ha nem is új tartalma, de az új és merész mód révén, ahogy a régit kimondja. A francia szocialisták és kommunisták, akiket ismert, műveikben a „propriété"-t* természetesen nemcsak sokoldalúan bírálták, hanem egyszersmind utópisztikusan *„megszüntették"*. Ebben a munkájában Proudhon körülbelül úgy viszonylik Saint-Simonhoz és Fourier-hoz, ahogy Feuerbach Hegelhez. Hegellel összehasonlítva Feuerbach nagyon szegényes. Mégis Hegel *után* korszakalkotó volt, mert *hangsúlyozott* bizonyos, a keresztény tudatnak kellemetlen és a kritika haladása szempontjából fontos pontokat, amelyeket Hegel misztikus félhomályban hagyott.

Proudhonnak ebben az írásában — ha szabad magamat így kifejeznem — még a stílus izmossága uralkodik. E munka fő érdemének stílusát tartom. Látszik, hogy még ott is, ahol csak régi dolgokat ismétel, Proudhon ezeket önállóan fedezte fel; hogy az, amit mond, neki magának új volt és újnak számít. Kihívó dac, amellyel hozzányúl a közgazdaságtan „szentek szentjéhez", szellemes paradoxonok, amelyekkel a közönséges polgári értelmet ugratja, megsemmisítő ítéletek, keserű irónia, a fennállónak a gyalázatossága fölötti felháborodás itt-ott átszűrődő mély és igaz érzése, forradalmi komolyság — mindezzel a „Qu'est-ce que la propriété?" felvillanyozta az olvasókat, és első megjelenésekor nagy hatást keltett. A politikai gazdaságtan szigorúan tudományos történetében ez az írás aligha volna említésre méltó. De az ilyen szenzációs írásoknak éppen úgy megvan a maguk szerepe a tudományokban, mint a regényirodalomban. Vegyük például *Malthus* írását a *„népesedésről"*. Első kiadásában nem egyéb,

* — „tulajdont" — *Szerk.*

mint „*sensational pamphlet*"*, méghozzá *plágium* elejétől végéig. Mégis mekkora hatást keltett ez *az emberi nemet gyalázó gúnyirat!*

Marx: Proudhonról. 1865.
(Marx és Engels Művei. 16. köt. 22—23. old.)

AZ IRODALMI VITÁRÓL

. . . És még erről mondták, hogy „vidító hatása" lesz! Valóban lett is, de nem Brentano úr akarata szerint. Marx, később a leánya, most pedig én — mindnyájan azon fáradozunk, hogy ebben a vitában legyen valami vidító.[84] S ha fáradozásunknak sikere van, akár nagy, akár kicsi, azt Brentano úr rovására érjük el. Cikkeiről mindent el lehet mondani, csak azt nem, hogy „vidítóak". S ami némileg mégis vidító, az egyes-egyedül azoknak a csipkelődéseknek köszönhető, amelyeket Marx hullat Brentano „homályban hagyott személyének" árnyoldalára, s amelyek fölött az érintett most utólag úgy akar elsiklani, mint a „fura polemizálás illetlenségei" fölött. „Fura polemizálás illetlenségeinek" nevezték annak idején Voltaire, Beaumarchais, Paul-Louis Courier éles polémiáit ellenfeleik — junkerok, papok, jogászok és egyéb céhbeliek, ami ezeket az „illetlenségeket" nem akadályozta meg abban, hogy még ma is mintának és mesterműveknek ismerjék el őket. A „fura polemizálás" efféle mintái oly sok élvezetben részesítettek bennünket, hogy legalábbis száz Brentano kellene ahhoz, hogy lehúzzon a német egyetemi polémia mezejére, ahol nem terem semmi, csak a sárga irigység szülte tehetetlen rosszakarat és a legtöményebb unalom . . .

Engels: Brentano contra Marx.
(Engels: In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Zitatsfälschung. Geschichtserzählung und Dokumente. Hamburg 1891. 19. old.)

* — „szenzációs pamflet" — *Szerk.*

. . . Ilyen könyv fordításához[65] nem elég az irodalmi német nyelv tisztességes ismerete. Marx bőven használ köznapi kifejezéseket és tájszólási fordulatokat; új szavakat kovácsol, magyarázatait a tudomány minden ágából, utalásait tucatnyi nyelv irodalmából meríti; ahhoz, hogy valaki megértse, szóban és írásban csakugyan a német nyelv mesterének kell lennie, és a német életet is valamelyest ismernie kell.

Hogy példát mondjak: Amikor néhány oxfordi diák négyevezős csónakkal átkelt a csatornán, közölték a lapok, hogy egyikük „rákot fogott". A „Kölnische Zeitung" londoni tudósítója ezt szó szerint vette és híven továbbadta lapjának, hogy „egy rák beleakadt az egyik diák evezőjébe". Ha olyan ember, aki már évek óta London kellős közepén él, ilyen nevetséges baklövést követhet el, mihelyt számára ismeretlen szakkifejezéssel találkozik, mit várhatunk attól, aki csak könyvekből ismeri meglehetősen a német nyelvet és arra vállalkozik, hogy a leglefordíthatatlanabb német prózaíró művét más nyelvre fordítsa. És csakugyan látni fogjuk, hogy Broadhouse úr rendkívül ügyes a „rákfogásban".

De még ennél is többre van szükség. Marx a kor egyik legerőteljesebb és legtömörebb írója. Ahhoz, hogy valaki híven tolmácsolja, nemcsak a német nyelv, hanem az angol nyelv mesterének is kell lennie. Broadhouse úr azonban, noha nyilvánvalóan figyelemreméltó újságírói képességei vannak, az angol nyelvnek csak azt a korlátozott körét tudja kezelni, amely a szokásos és tiszteletreméltó irodalomban használatos. Itt könnyedén mozog; de ez a fajta angolság nem olyan nyelv, amelyre a „Tőké"-t valaha is le lehet fordítani. Erőteljes németséget csakis erőteljes angolsággal lehet visszaadni; a nyelv legjobb segélyforrásait kell igénybe venni: újveretű német kifejezések megfelelő új angol kifejezések megalkotását követelik. De valahányszor Broadhouse úr ilyen nehézséggel kerül szembe, nemcsak minden segélyforrása, hanem a bátorsága is cserbenhagyja. Korlátolt készletének legcsekélyebb bővítésétől, a mindennapi irodalom konven-

cionális angolságával szembeni legcsekélyebb újítástól is visszaborzad, és semhogy ilyen eretnekséget kockáztasson, a nehéz német szót inkább olyan többé-kevésbé bizonytalan kifejezéssel adja vissza, amely nem sérti a fülét, homályban hagyja a szerző által adott jelentést, vagy ami még rosszabb, a visszatérő szót, ahogy jön, egész sor különböző kifejezéssel fordítja, megfeledkezvén arról, hogy egy szakkifejezést mindig egy és ugyanazon megfelelő szóval kell fordítani . . .

Engels: Hogyan nem szabad fordítani Marxot. 1885.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 201—202. old.)

HEGEL „ESZTÉTIKÁ" - JÁRÓL

. . . Mivel Hegelnél minden kategória egy-egy lépcsőfokot jelent a filozófia történetében (Hegel legtöbbször meg is jelöli e fokokat), helyesen teszi, ha összeveti a filozófiatörténeti előadásokkal — a legzseniálisabb művek egyikével. Üdülésképpen az „Esztétiká"-t ajánlhatom. Ha ebbe egy kissé beledolgozta magát, bámulni fog . . .

Engels — Konrad Schmidthez. 1891. XI. 1.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 514. old.)

A KELETI NÉPEK MŰVÉSZETE ÉS IRODALMA

. . . Nagyszerűen mutatkozik meg az egyszerű kooperáció hatása a régi ázsiaiak, egyiptomiak, etruszkok stb. óriásműveiben. „A régmúlt időkben megtörtént, hogy ezeknek az ázsiai államoknak polgári és katonai kiadásaik fedezése után fölös létfenntartási eszközeik maradtak, amelyeket a pompa és a haszon műveire fordíthattak. Az, hogy csaknem az egész nem-földművelő népesség kezei fölött parancsnokoltak, [. . .] s hogy az egyeduralkodó és a papság kizárólagosan rendelkezett ezzel a fölösleggel, megadta nekik az eszközöket ama hatalmas alkotások létrehozására, amelyekkel az országot megtöltötték . . . Az óriási szobrok és a roppant tömegek mozgatásánál, melyek szállítása ámulatot kelt, csaknem kizárólag emberi munkát alkalmaztak, nagy pazarlással. A *munkások száma* és *erőfeszítéseik koncentrációja* elegendőnek bizonyult. Így látunk hatalmas korallzátonyokat az óceán mélységeiből szigetekké dagadni és szárazfölddé formálódni, bár minden egyéni lerakó (depositary) parányi, gyönge és hitvány. Egy ázsiai monarchia nem-földművelő munkásai, egyéni testi fáradozásukon kívül, keveset tehettek hozzá a műhöz; erejük számukban rejlett, és az e tömegek feletti igazgatás hatalma adta ezeknek az óriási alkotásoknak az eredetét.

A jövedelmeknek, amelyekből a munkások élnek, egy kézben vagy kevés kézben való koncentrációja volt az, ami ilyen vállal-

kozásokat lehetővé tett."* Az ázsiai és egyiptomi uralkodóknak vagy az etruszk teokratáknak stb. ez a hatalma a modern társadalomban a tőkésre szállott át, akár elszigetelt tőkésként lép fel, akár — mint a részvénytársaságok esetében — kombinált tőkésként . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(11. fej. 313—314. old.)

. . . Az, hogy a Keleten nincs földtulajdon, ez a tény valóban az egész Kelet megértésének kulcsa. Ez az alapja politikai és vallási történetének. De mi az oka annak, hogy a keletiek nem jutnak el a földtulajdonhoz, még a feudálishoz sem? Azt hiszem, ennek fő oka az éghajlat és a talajviszonyok, különösen pedig a nagy sivatagok, amelyek a Szaharától Arábián, Perzsián, Indián és Tatárföldön át egészen a legmagasabb ázsiai hegyvidékig húzódnak. A földművelés első feltétele itt a mesterséges öntözés, ez pedig vagy a községek és tartományok, vagy a központi kormány dolga. Keleten a kormányzatnak mindig is csak három területe volt: pénzügyek (a belföld kifosztása), háború (a belföld és külföld kifosztása) és közmunkák, az újratermelésről való gondoskodás. A brit kormány Indiában az 1. és 2. ügykört kissé nyárspolgáribb formában szabályozta és a 3. számút egészen sutba dobta, aminek eredményeképpen az indiai földművelés tönkremegy. A szabadverseny ott teljesen kudarcot vall. A földnek ez a mesterséges termékennyé tétele, amely nyomban megszűnt, mihelyt az öntözőcsatornákat elhanyagolták, magyarázza meg azt a különben érthetetlen tényt, hogy most nagy területek, amelyeket régebben ragyogóan megműveltek, puszták és elhagyatottak (Palmyra, Petra, Jemen romjai, számtalan helység Egyiptomban, Perzsiában és Hindusztánban); ugyanez magyarázza meg azt, hogy egyetlen pusztító háború egy országot

* *R. Jones:* „Textbook of Lectures etc.". 77., 78. old. A Londonban és más európai fővárosokban levő óasszír, egyiptomi stb. gyűjtemények szemtanúivá tesznek bennünket a kooperatív munkafolyamatoknak.

évszázadokra elnépteleníthetett és egész civilizációjától megfoszthatott. Ide tartozik, azt hiszem, a délarab kereskedelem megsemmisítése is Mohamed fellépése előtt, amelyet Te, nagyon helyesen, a mohamedán forradalom egyik fő mozzanatának tekintesz. Nem ismerem a hat első keresztény évszázad kereskedelmének történetét eléggé pontosan ahhoz, hogy megítélhessem, menynyiben tették az általános anyagi világviszonyok a Perzsián át a Fekete-tenger felé és a Perzsa-öblön át Szíria és Kis-Ázsia felé vezető kereskedelmi utat előnyösebbé annál, mely a Vörös-tengeren át vezet. Kétségtelen azonban, hogy ebben jelentős része volt annak, hogy a karavánok a Szasszanidák rendezett perzsa birodalmában viszonylag biztonságosan közlekedhettek, míg Jement az abesszinek 200-tól 600-ig csaknem állandóan leigázták, elözönlötték és kifosztották. A rómaiak korában még virágzó dél-arábiai városok a VII. században valóságos romsivatagok voltak; a szomszédos beduinok ötszáz év alatt merőben mondai, meseszerű hagyományokat költöttek keletkezésükről (lásd a Koránt és Nuvairi arab történetírót), és az ábécé, amelyben az ottani feliratokat írták, majdnem teljesen ismeretlen volt, bár *semmilyen más ábécé nem keletkezett*, úgyhogy az *írás* is gyakorlatilag feledésbe merült. Az ilyen jelenségek egy esetleges, az általános kereskedelmi viszonyok által előidézett hanyatláson kívül még egészen közvetlen erőszakos pusztítást is feltételeznek, ami csak az etióp invázióval magyarázható. Az abesszinek kiűzetése negyven évvel Mohamed előtt következett be és nyilván első ténye volt az ébredő arab nemzeti érzésnek, amelyet azonkívül az északról jövő és csaknem Mekkáig hatoló perzsa inváziók is szítottak. Mohamed történetének tanulmányozásához csak a napokban kezdek hozzá; egyelőre azonban úgy látom, hogy erre a történetre jellemző a beduin reakció a városok letelepült, de lezüllött fellahjai ellen, akik akkor vallásilag is nagyon bomlott állapotban voltak és a természetimádás maradványait egy bomladozó zsidósággal és kereszténységgel vegyítették össze.

Az öreg Bernier dolgai valóban nagyon szépek. Az ember igazán örül, hogy végre ismét olvashat valamit egy régi, józan, tisz-

tán látó franciától, aki mindenütt fején találja a szöget sans avoir l'air de s'en apercevoir*.

Mivel néhány hétig már úgyis beleragadok a keleti maszatba, kihasználtam az alkalmat, hogy perzsául tanuljak. Az arabtól visszarettent egyrészt a sémi nyelvek iránti megrögzött gyűlöletem, másrészt az a tudat, hogy lehetetlen jelentősebb időveszteség nélkül valamire menni egy olyan terjengős nyelvvel, amelyben 4000 szógyök van és több, mint 2000—3000 évre terjed. A perzsa viszont igazán gyerekjáték a többi nyelvhez képest. Ha nem lenne ez az átkozott arab ábécé, amelyben legalább minden hatodik betű egyformának látszik, s amelyben nem írják ki a magánhangzókat, akkor arra is vállalkoznék, hogy 48 órán belül megtanulom az egész nyelvtant. Ezt Piepernek szánom vigasztalásul, ha netán kedve kerekedne, hogy ebben a rossz viccben utánozzon engem. Maximálisan három hetet irányoztam elő a perzsára, tehát, ha ő két hónapot szán rá, biztos a győzelme. Weitlingnek peche van, hogy nem tud perzsául, mert ez számára a langue universelle toute trouvée** lenne, ugyanis tudomásom szerint ez az egyetlen nyelv, melyben nem vész össze a „nekem" és az „engem", lévén a részes és a tárgyeset mindig egyforma.[66]

Egyébként egészen kellemes dolog eredetiben olvasni a ledér öreg Háfizt, a nyelv is egészen tűrhetően hangzik, s az öreg Sir William Jones előszeretettel alkalmaz nyelvtanában perzsa trágárságokat példákként, amelyeket azután „Commentarii poeseos asiaticae" c. művében görög versekbe szedett, mivel latinul még szerinte is túl trágárul hangzanak. Ezeken a kommentárokon: Jones' Works, II. kötet, de poesi erotica — nyilván jól fogsz szórakozni. A perzsák prózája viszont csapnivaló. A nemes Mirhvánd „Rauzat-usz-szafá" c. történeti műve[67] például, amely képekben igen gazdag, egyébként azonban tartalmatlan nyelven beszéli el a perzsa hősmondát. Nagy Sándorral kapcsolatban azt írja, hogy Iszkander ióni nyelven Aksid Rus (ez is csonkulás, mint Iszkander az Alexandroszból), ami annyit jelent: Filusuf, fila=szeretet, sufa=bölcsesség, tehát Iszkander annyit

* — és nem is fitogtatja, hogy ennek tudatában van — *Szerk.*
** — szerencsés világnyelv — *Szerk.*

jelent, mint a bölcsesség barátja. — Egy retired* királyról ezt mondja: A „visszavonulás dobverőjével" verte meg a lemondás dobját, miként père Willich** is ezt fogja tenni, ha valamivel tovább merészkedik az irodalmi harcban. És Willich is így fog járni, mint a turáni Afrásziáb király, amikor csapatai megfutottak, s akiről Mirhvánd ezt írja: „Az iszonyat körmeit rágta a kétségbeesés fogaival, míg a megvert tudat vére ki nem buggyant a szégyen ujjainak hegyéből." . . .

Engels — Marxhoz. 1853. VI. 6.
(Marx—Engels Werke. 28. köt. 259—261. old.)

. . . Tegnap elolvastam az arab feliratokról azt a könyvet, amelyről beszéltem Neked. A dolog nem érdektelen, bár mindenütt büzlik belőle a pap és a Biblia védője. Legnagyobb diadala az, hogy ki tudja mutatni *Gibbon* néhány baklövését a régi földrajzban és ebből a gibboni teológia tarthatatlanságára is következtethet. Címe: The historical Geography of Arabia, írta Charles Forster lelkész. A legérdekesebb következtetései ezek:

1. A Teremtés könyvében közölt állítólagos nemzetségtábla Noéról, Ábrahámról stb. nem egyéb, mint az akkori beduin törzsek meglehetősen teljes felsorolása tájszólási stb. rokonságuk sorrendjében. A beduin törzsek tudvalevőleg még ma is mindig úgy nevezik magukat, hogy Beni Szaled, Beni Juszuf stb., vagyis ennek meg ennek a fiai. Ez az elnevezés, amely a régi patriarchális életformából ered, végül is efféle genealógiára vezet. A Teremtés könyvének felsorolását többé-kevésbé megerősítik a régi földrajzi írók, az újabb utazók pedig kimutatják, hogy a régi nevek, a helyi tájszólásnak megfelelő változásokkal, többnyire még megvannak. Ebből azonban az is kiderül, hogy a zsidók ugyanolyan kis beduin törzs voltak, mint a többi, de helyi viszonyok, földművelés stb. következtében ellentétbe kerültek a többi beduinokkal.

* — trónjáról lemondott — *Szerk.*
** — Willich atya — *Szerk.*

2. A nagy arab invázióra vonatkozóan, amelyről korábban beszéltünk, kitűnik, hogy a beduinok, akárcsak a mongolok, időszakonkénti inváziókat hajtottak végre, hogy az asszír és a babiloni birodalmat beduin törzsek alapították ugyanazon a helyen, ahol később a bagdadi kalifátus keletkezett. A babiloni birodalom alapítói, a kaldeusok, még most is ugyanazon a néven, mint Beni Chaled, ugyanazon a helyen élnek. A nagy városok, Ninive és Babilon, gyors keletkezése ugyanúgy történt, mint még háromszáz évvel ezelőtt hasonló óriási városok, Agra, Delhi, Lahore, Muttan megteremtése Kelet-Indiában az afgán, illetve tatár invázió által. Ezzel a mohamedán invázió nagymértékben elveszti különleges jellegét.

3. Az arabok, ott, ahol letelepedve éltek, délnyugaton, nyilván ugyanolyan civilizált nép voltak, mint az egyiptomiak, asszírok stb. — ezt bizonyítják építményeik. Ez is sokat megmagyaráz a mohamedán inváziból. Ami a vallásos szédelgést illeti, a régi délarab feliratokból, amelyekben a monoteizmus óarab nemzeti hagyománya (mint az amerikai indiánoknál) még túlnyomó — a héber egyistenhit annak csak egy *kis része* —, úgy látszik, az derül ki, hogy Mohamed vallási forradalma, mint *minden* vallási mozgalom, *formailag reakció* volt, állítólagos visszatérés a régihez és egyszerűhöz.

Most teljesen világossá vált előttem, hogy a zsidók úgynevezett Szentírása nem egyéb, mint az óarab vallási és törzsi hagyomány feljegyzése, melyet az módosított, hogy a zsidók korán elváltak a velük törzsileg rokon, de nomád szomszédaiktól. Az a körülmény, hogy Palesztinát arab oldalán csupa pusztaság, beduin terület veszi körül, megmagyarázza a külön fejlődést. De az óarab feliratok, hagyományok és a Korán, valamint az a könnyűség, amellyel most már az összes genealógiák stb. megmagyarázhatók, azt bizonyítják, hogy fő tartalmuk arab vagy még inkább általános sémita volt. Ilyenfajta a viszony nálunk is az „Edda"[68] és a német hősmonda között . . .

Engels — Marxhoz. 1853. V. 26.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 85—86. old.)

. . . A barbárság felső fokának legvirágzóbb szakaszát tárják elénk a homéroszi költemények, különösen az „Iliasz". Fejlett vasszerszámok; kovácsfújtató; kézimalom; fazekaskorong; olaj- és borkészítés; iparművészetbe hajló, fejlett fémfeldolgozás; kocsi és harci kocsi; hajóépítés gerendákból és pallókból; a művészi építészet kezdetei; fallal körülvett városok tornyokkal és bástyákkal; a homéroszi eposz és az egész mitológia — ezek annak az örökségnek legfőbb javai, amelyet a görögök a barbárságból a civilizációba átvittek. Ha ezzel összehasonlítjuk Caesar, sőt Tacitus leírását a germánokról,[69] akik ugyanannak a kultúrfoknak az elején állottak, amelyből a homéroszi görögök egy magasabb fokra készültek lépni, látjuk, hogy a barbárság felső foka a termelés fejlődésének milyen gazdagságát foglalja magában.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 169. old.)

. . . A *frátria*, mint az amerikaiaknál, több leánynemzetségre szakadt és azokat egyesítő anyanemzetség volt, és valamennyit gyakran még közös ősapától származtatta. Grote szerint például „Hekataiosz frátriájának minden egyes egykorú tagja közös istent tisztelt tizenhatodfokú őseként";[70] ennek a frátriának nemzetségei tehát a szó szoros értelmében mind testvérnemzetségek voltak. Homérosznál még katonai egységként is szerepel a frátria, azon a híres helyen, ahol Nesztór azt tanácsolja Agamemnónnak: Oszd fel a csapatokat törzsekre és frátriákra, Agamemnón, hogy az egyik frátria támogassa a másikat és az egyik törzset a másik.[71] — Egyébként a frátriának joga és kötelessége, hogy valamelyik tagjának megölését megtorolja, tehát régebbi időben a vérbosszú kötelezettsége is terhelte. Továbbá közös szentségei és ünnepségei vannak, mint ahogy az egész görög mitológiának a hagyományos ősi árja természetimádásból való kifejlődése lényegileg a nemzetségeken és frátriákon alapult és ezeken belül ment végbe. Tovább-

bá, a frátria élén az elöljáró (phratriarkhosz) állott, s De Coulanges szerint a frátria gyűléseket tartott és kötelező határozatokat hozott, bíráskodási és igazgatási joga volt. Még a későbbi állam is, mely a nemzetségeket már nem vette figyelembe, a frátriának meghagyott bizonyos hivatalos feladatokat.

Több rokon frátria alkotja a törzset. Attikában négy törzs volt, mindegyikben három frátria és minden frátriában harminc nemzetség. A csoportok számának ez a kikerekítettsége feltételezi a tudatos és tervszerű beavatkozást a természetesen kialakult rendbe. A görög történelem nem szól arról, hogyan, mikor és miért történt ez így, történelmi emlékeiket maguk a görögök is csak a hőskorig visszamenően őrizték meg.

Az aránylag kis területre összezsúfolt görögök között nyelvi eltérések kevésbé fejlődtek ki, mint a kiterjedt amerikai erdőségekben; de itt is azt látjuk, hogy csak ugyanazt a fő nyelvjárást beszélő törzsek egyesültek nagyobb egységbe, és még a kis Attikában is külön dialektust találunk, amely később mint az általános prózai nyelv lett uralkodóvá.

A homéroszi költeményekben a görög törzsek többnyire már kis népekké egyesültek, de ezeken belül a nemzetségek, frátriák és törzsek még megtartották teljes önállóságukat. Már fallal körülvett városokban laktak; a népesség száma a nyájak növekedésével, a földművelés terjedésével, a kézművesség megindulásával együtt növekedett; ezzel együtt nőttek a vagyoni különbségek s velük az ősi, természetes demokrácián belül megnőtt az arisztokratikus elem. Az egyes népecskék állandóan háborút viseltek a legjobb földterületekért és valószínűleg a zsákmányért is; a hadifoglyok rabszolgasága már elismert intézmény volt.

E törzsek és népecskék alkotmánya a következő volt:

1. Állandó hatóság a *tanács*, a bulé, amely eredetileg bizonyára a nemzetségek vezetőiből állott, később, amikor ezek száma túl nagy lett, csak egy kiválasztott részükből, ami elősegítette az arisztokrata elem kialakulását és megerősödését; mint ahogy Dionüsziosz éppenséggel a hőskor tanácsáról is azt mondja, hogy az az előkelőekből (kratisztoi) állt.[72] Fontos ügyekben a tanács döntött végérvényesen; így hozta Aiszkhülosznál a thébai tanács

azt, az adott tényállásra vonatkozólag döntő határozatot, hogy Eteoklészt méltóan kell eltemetni, Polüneikész holttestét azonban a kutyák elé kell vetni.[73] Az állam létrejöttével e tanács a későbbi szenátussá alakult át.

2. A *népgyűlés* (agora). Láttuk az irokézeknél, hogy a nép — férfiak és nők — körülállva a tanács gyűlését, megállapított módon beleszól és így befolyásolja a határozatokat. A homéroszi kor görögjeinél ez a „körülállás" [„Umstand"] — hogy egy ónémet bíráskodási kifejezést használjunk — már teljes népgyűléssé fejlődött, éppúgy, mint a németeknél az őskorban. A népgyűlést a tanács hívta össze fontos ügyek eldöntésére; minden férfinak joga volt felszólalni. A döntés kézfelemeléssel történt (Aiszkhülosz a „Oltalomkeresők"-ben[74]) vagy felkiáltással. A népgyűlés a legfelsőbb, szuverén fórum volt, mert — ahogy Schoemann írja (a „Griechische Altertümer"-ben) — „ha olyan dologról van szó, amelynek végrehajtásához a nép közreműködése szükséges, Homérosz sohasem említ olyan eszközt, amellyel a népet akarata ellenére kényszeríteni lehetett volna rá".[75] Ebben az időben ugyanis, amikor a törzs minden felnőtt férfitagja harcos volt, nem volt még a néptől elválasztott közhatalom, amelyet szembe lehetett volna állítani vele. A természetes demokrácia még teljes virágjában volt és ezt a tényt kell kiindulópontnak vennünk a tanács, valamint a baszileiusz hatalmának és helyzetének megítélésénél.

3. A hadvezér (baszileiusz). Marx erről ezt jegyzi meg: „Az európai tudósok, akik többnyire született fejedelmi lakájok, a baszileiuszból modern értelemben vett uralkodót csinálnak. Morgan, a republikánus jenki, tiltakozik ez ellen. Igen gúnyosan, de joggal jegyzi meg a kenetes Gladstone-ról és »Juventus Mundi« c. művéről: »Gladstone úr a görög hőskor törzsfőnökeit királyokként és fejedelmekként mutatja be nekünk, sőt még hozzáteszi, hogy gentlemanek is; de maga is kénytelen elismerni: úgy látszik megállapítható, hogy az elsőszülötti öröklésre vonatkozó szokás vagy törvény általában eléggé megvolt, de nem nagyon határozottan.«[76]" Gladstone úr, úgy látszik, maga is megállapíthatja, hogy az ilyen fenntartásokkal körülírt elsőszülötti öröklés, eléggé, ha nem is nagyon határozottan, éppen annyit ér, mint a semmi.

Láttuk már, mi a helyzet az elöljárói rangok öröklése tekintetében az irokézeknél és más indiánoknál. Minden hivatalt választás útján töltöttek be, többnyire egy nemzetségen belül, és ilyen értelemben a nemzetségen belül öröklődött. Üresedés esetén mindinkább előnyben részesítették a legközelebbi nemzetségi rokont — a fivért vagy a nővér fiát —, hacsak nem volt ok a mellőzésére. Ha tehát a görögöknél az apajog idején a baszileiusz tiszte rendszerint fiára vagy fiai egyikére szállt át, ez csak azt bizonyítja, hogy fiai számára megvolt az a valószínűség, hogy a nép őket választja utódul, de semmi esetre sem bizonyítja a népszavazás nélküli jogérvényes öröklést. Amit itt látunk, az az irokézeknél és a görögöknél egyaránt a nemzetségeken belül elkülönülő nemesi családok első csírája, a görögöknél ezenkívül a jövendő örökölhető vezérség vagy monarchia első csírája is. Feltehető tehát, hogy a görögöknél a baszileiuszt vagy a nép választotta, vagy legalábbis megerősítette elismert szervei — a tanács vagy az agora — útján, aminthogy ez érvényesült a római „királynál" (rex) is.

Az „Iliasz"-ban Agamemnón, a férfiak ura, nem a görögök legfőbb királyaként jelenik meg, hanem mint egy várost ostromló szövetséges hadsereg legfőbb parancsnoka. S erre a minőségére mutat rá Odüsszeusz, amikor a görögök között viszály támadt, a híres sorokban: Nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak stb. (az ezt követő verssor a jogarról, amelyet oly sokszor idéznek, későbbi betoldás). „Odüsszeusz itt nem a kormányformáról tart előadást, hanem engedelmességet követel a háború legfőbb hadvezére iránt. A Trója előtt csak hadseregként megjelenő görögöknek az agorán elég demokráciában van részük. Akhilleusz, amikor ajándékokról, vagyis a zsákmány felosztásáról beszél, sohasem Agamemnónt és nem valamelyik másik baszileiuszt szólítja fel osztóbírónak, hanem »Akhája fiait«, vagyis a népet.[77] A különféle jelzők: Zeusz-nemzette, Zeusz-táplálta, mit sem bizonyítanak, hiszen *minden* nemzetség valamelyik istentől származik, a törzsfőnöké természetesen »előkelőbb« istentől — itt Zeusztól. Még akik személy szerint nem-szabadok, többek közt Eumaiosz, a disznópásztor is »isteni« (»dioi« és »theioi«),

mégpedig az »Odüsszeiá«-ban, tehát az »Iliasz«-nál jóval későbbi korban. Ugyancsak az »Odüsszeiá«-ban hérosznak nevezik még Muliosz hírnökött, és Démodokoszt, a vak dalnokot is.[78] Egyszóval a »baszileia« kifejezés, amelyet a görög írók a homéroszi úgynevezett királyság megjelölésére alkalmaznak (mert fő ismertetőjele a hadvezérség), a tanáccsal és népgyűléssel kiegészítve, csak katonai demokráciát jelent." (Marx.)

A baszileiusznak nemcsak katonai, hanem papi és bírói hatásköre is volt; az utóbbi nem volt közelebbről meghatározva, az előbbit mint a törzs vagy a törzsszövetség legfőbb képviselője gyakorolta. Polgári, igazgatási hatásköréről sehol sincs említés; úgy látszik azonban, hogy hivatalból tagja volt a tanácsnak. Etimológiailag helyes tehát, ha a baszileiusz szót királynak fordítják, hiszen a német „König" („kuning") a „kuni", „künne" szóból ered és a nemzetség fejét jelenti. De a szó mai értelmében a király semmiképpen sem felel meg az ógörög baszileiusznak. Thuküdidész a régi „baszileiá"-t kifejezetten „patriké"-nak, tehát nemzetségekből származónak mondja, és azt írja, hogy szigorúan meghatározott, tehát korlátozott hatásköre volt.[79] Arisztotelész szerint pedig a hőskori „baszileia" a szabad emberek feletti vezérlet volt, a baszileiusz tehát hadvezér, bíró és főpap[80]; későbbi értelemben vett kormányzati hatalma tehát nem volt.*

Látjuk tehát, hogy a hőskori görög alkotmányban a régi nemzetségi szervezet még eleven erő, de már az aláásása is megkezdődött: az apajog, amellyel vele jár a gyermekek örökösödési joga, elősegíti a családi vagyonok felhalmozását, és a családot a nemzetséggel szemben hatalommá teszi; a vagyoni különbségek visszahatnak az alkotmányra azáltal, hogy kialakítják az örökletes nemesség és királyság első kezdeteit; a rabszolgaság egyelőre

* Mint a görög baszileiuszból, az aztékok hadvezéréből is modern uralkodót csináltak. Morgan az első, aki történelmi kritikával vizsgálja a spanyolok eleinte félreértésen alapuló és túlzó, később egyenesen hazug leírásait és bebizonyítja, hogy a mexikóiak a barbárság középső fokán állottak, de magasabban, mint az új-mexikói puebloindiánok, és alkotmányuk, amennyire az eltorzított leírásokból kihámozható, a következő volt: három törzs szövetsége, amely több más törzset adófizetővé tett, és amelynek élén szövetségi tanács és szövetségi hadvezér állt. Utóbbiból csináltak a spanyolok „császárt".[81]

még csak a hadifoglyokra korlátozódik, de már feltárja a kilátást a saját törzsbeliek, sőt saját nemzetségbeliek rabszolgává tételére; a törzsek közötti régi háborúskodás már a szárazon és vízen űzött, állatok, rabszolgák, kincsek szerzésére irányuló rendszeres rablássá, szabályos kereseti forrássá fajul; szóval, a vagyont a legfőbb értékként dicsőítik és tisztelik, és a régi nemzetségi rendszerrel visszaélnek, hogy a vagyonok erőszakos rablását igazolhassák. Már csak egy hiányzott: az az intézmény, amely az egyesek újonnan szerzett vagyonát ne csupán a nemzetségi rendszer régi kommunisztikus hagyományaival szemben biztosítsa, ne csupán a korábban oly kevésre becsült magántulajdont szentesítse és ezt a szentesítést minden emberi közösség legfőbb céljának nyilvánítsa, hanem amely a tulajdonszerzésnek, tehát a vagyon mind gyorsabb gyarapodásának egymás után kifejlődő új formáit az általános társadalmi elismerés pecsétjével is ellássa; az az intézmény, amely nemcsak a társadalom megindult osztályokra szakadását teszi örökkévalóvá, hanem a birtokos osztályok jogát is a birtoktalan osztályok kizsákmányolására és az előbbiek uralmát az utóbbiak felett.

S ez az intézmény létre is jött. Feltalálták az *államot.*

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884. (Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 232—236. old.)

AZ ŐSKOMMUNIZMUS FELBOMLÁSA. AISZKHÜLOSZ ÉS A GÖRÖG TRAGÉDIA

... A családtörténet 1861-ben kezdődik Bachofen „Mutterrecht" c. művének megjelenésével. Ebben a szerző a következő tételeket állítja fel: 1) hogy az emberek kezdetben korlátozás nélküli nemi kapcsolatban éltek, amit a szerző helytelen kifejezéssel hetérizmusnak* nevez; 2) hogy az ilyen nemi kapcsolat az apaság

* Hogy Bachofen mennyire nem értette, mi az, amit felfedezett, illetve, amire ráhibázott, azt bebizonyítja azzal, hogy ezt az ősállapotot *hetérizmusnak* nevezi. A hetérizmus a görögöknél, amikor ezt a kifejezést meghonosították, nőtlen vagy monogámiában élő férfiaknak férjezetlen nők-

biztos megállapítását kizárja, a leszármazást tehát csak női ágon — anyajog szerint — számíthatták, és hogy ez eredetileg minden ókori népnél így volt; 3) hogy ennek következtében a nőt mint anyát, mint az új nemzedéknek egyedüli biztosan ismerhető szülőjét, nagy tiszteletben és megbecsülésben részesítették, ami Bachofen elképzelése szerint teljes nőuralomhoz (günaikokrácia) vezetett; 4) hogy az áttérés a monogámiára, amelyben a nő kizárólag egy férfié lett, ősrégi vallási parancs megsértését jelentette (vagyis ténylegesen sértette a többi férfinak ugyanarra a nőre való régi hagyományos jogát), és ezt a nőnek bizonyos korlátozott önkiszolgáltatásával kellett levezekelni, illetve így kellett ennek tűrését megvásárolni.

A tételeket Bachofen az ókori klasszikus irodalomból nagy szorgalommal összegyűjtött számtalan idézettel bizonyítja. A „hetérizmustól" a monogámiához és az anyajogtól az apajoghoz vezető fejlődés, szerinte, különösen a görögöknél, a vallási elképzelések továbbfejlődése következtében, új istenek, az új felfogás képviselőinek az istenek régi, hagyományos csoportjába való beiktatása révén történt; úgy hogy az utóbbiakat, akik a régi nézeteket képviselik, az új istenek mindinkább háttérbe szorítják. Bachofen szerint tehát nem az emberek tényleges életfeltételeinek fejlődése, hanem az életfeltételeknek ugyanezen emberek fejében visszatükröződő vallási képe okozta a férfi és nő kölcsönös társadalmi helyzetében bekövetkezett történelmi változásokat. Bachofen ennek alapján Aiszkhülosz „Oreszteiá"-ját a hanyatló anyajog és a hőskorban feltörő és győzedelmeskedő apajog közötti harc drámai ábrázolásának tekinti. Klütaimnésztra megöli szeretője, Aigiszthosz kedvéért a trójai háborúból hazatérő férjét, Agamemnónt; de az ő és Agamemnón fia, Oresztész,

kel való érintkezését jelentette; ez mindig feltételezi a házasság bizonyos formáját, amelyen kívül ez az érintkezés végbemegy, és már a prostitúciónak legalább a lehetőségét magában foglalja. Más értelemben a szót soha nem is használták és magam is, Morgannal együtt így használom. Bachofen rendkívül jelentős felfedezéseit mindenütt egészen a hihetetlenségig elmisztifikálja az az elképzelése, hogy a férfi és a nő történelmileg kialakult viszonya az emberek mindenkori vallási képzeteiből ered, nem pedig valóságos életkörülményeikből.

megbosszulja apja meggyilkolását és megöli anyját. Oresztészt ezért üldözik az Erinnüszek, az anyajog démoni védelmezői, mert az anyajog szerint az anyagyilkosság a legsúlyosabb, legmegbocsáthatatlanabb bűn. De Apollón, aki Oresztészt orákulumával erre a tettre rábírta, és Athéné, akit döntőbírónak hívnak meg — ez a két isten, aki itt az új, apajogú rendet képviseli —, megvédi Oresztészt; Athéné meghallgatja mindkét felet. A viszály lényegét röviden összefoglalja az Oresztész és az Erinnüszek között ekkor lezajló vita. Oresztész arra hivatkozik, hogy Klütaimnésztra kétszeres bűnt követett el: megölte a *maga* férjét és ezzel az *ő* apját is. Miért üldözik hát az Erinnüszek őt és nem Klütaimnésztrát, aki sokkal bűnösebb? A válasz meglepő:

Mert *vérrokona nem volt* férje, kit megölt.

A nem vérrokon férfi meggyilkolása, még ha férje is a gyilkos nőnek, levezekelhető bűn, s nem tartozik az Erinnüszekre; az ő dolguk csak a vérrokonok közötti gyilkosság üldözése, s itt, az anyajog szerint, az anyagyilkosság a legsúlyosabb és legmegbocsáthatatlanabb bűn. Most Apollón szólal fel mint Oresztész védője; Athéné leszavaztatja az areiopagitészeket, az athéni esküdteket; a felmentő és elítélő szavazatok száma egyenlő; ekkor Athéné mint elnök Oresztész mellett szavaz és felmenti. Az apajog győzött az anyajog felett, az „istenek ifjú nemzedéke", mint ahogyan az Erinnüszek maguk nevezik őket, győz az Erinnüszek felett, és végül ez utóbbiak is rábírhatók arra, hogy az új rend szolgálatában új feladatot vállaljanak.

Az „Oreszteiá"-nak ez az új, de kétségtelenül helyes értelmezése egyik legszebb és legjobb része az egész könyvnek, csakhogy egyúttal azt is bizonyítja, hogy Bachofen legalább annyira hisz az Erinnüszekben, Apollónban és Athénében, mint annak idején Aiszkhülosz; elhiszi ugyanis, hogy ezek vitték véghez a görög hőskorban az anyajog megdöntésének és az apajoggal való felváltásának csodáját. Világos, hogy az ilyen felfogás, amely szerint a vallás a világtörténelem döntő emelője, végül is elkerülhetetlenül a legtisztább miszticizmusba torkollik. Éppen ezért keserves és korántsem mindig hálás munka Bachofen vaskos

kötetét átrágni. De mindez nem csökkenti úttörő érdemeit; ő volt az első, aki az ismeretlen ősállapot szabályozatlan nemi kapcsolatairól szóló frázisok helyett bebizonyította, hogy az ókori klaszszikus irodalomban számtalan nyoma van annak, hogy a monogámia előtt a görögöknél és az ázsiai népeknél valóban létezett olyan állapot, amelyben nemcsak a férfi érintkezett több nővel, hanem a nő is több férfival anélkül, hogy az erkölcsöt sértette volna; bebizonyította, hogy ez az erkölcs nem tűnt el nyom nélkül, mert a monogámiához való jogot a nőknek bizonyos korlátozott önkiszolgáltatással kellett megváltaniuk; hogy ezért a leszármazást eleinte csak női ágon, anyáról anyára lehetett számontartani; hogy a női ágnak ez az egyedüli érvényessége még sokáig fennállott a monogámia idejében a biztos vagy legalábbis elismert apaság létrejötte után is; hogy az anyáknak mint gyermekeik egyedül biztos szülőinek ez az eredeti helyzete számukra és általában a nők számára jobb társadalmi helyzetet biztosított, mint aminőt azóta valaha is élveztek. Bachofen ugyan nem mondta ki e tételeket ilyen világosan, — ebben gátolta misztikus szemlélete. De bebizonyította őket, és ez 1861-ben teljes forradalmat jelentett . . .

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete.
Előszó az 1891-es, negyedik kiadáshoz.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 155—157. old.)

A NŐ HELYZETE GÖRÖGORSZÁGBAN AZ ÓKORI IRODALOM TANÚSÁGA SZERINT

. . . Az új családformát teljes szigorúságában a görögöknél láthatjuk. Marx megjegyzi, hogy amíg az istennők mitológiai helyzete egy régebbi időszak emléke, amelyben a nők még szabadabb és megbecsültebb helyzetben voltak, a hőskor asszonyait már lealacsonyítja a férfi uralma és a rabnők versenye. Figyeljük csak meg az „Odüsszeiá"-ban, hogyan inti le és hallgattatja el anyját Télemakhosz.[82] Homérosnál a zsákmányolt fiatal nők a győztesek érzéki élvezetének prédái; a parancsnokok rang szerint sorban

kiválasztják a legszebbeket közülük; ismeretes, hogy az egész „Iliasz" középpontjában Akhilleusznak és Agamemnónnak egy ilyen rabszolganő körüli vetélkedése áll. Minden jelentősebb homéroszi hősnél említés történik arról a rabnőről, akivel megosztja sátrát és ágyát. Ezeket a nőket elviszik haza is, a családi otthonba, ahogy azt Aiszkhülosznál Agamemnón Kasszandrával tette; az apának e rabnőktől származó fiai valami kis részt kapnak az apai örökségből és teljesen szabad embereknek számítanak; Teukrosz is Telamónnak ilyen házasságon kívüli fia, és apja nevét viselheti. A feleségtől elvárják, hogy mindezt tűrje, maga azonban erényes és hűséges legyen. A hőskor görög asszonyát jobban tisztelik ugyan, mint a civilizáció időszakáét, de férje számára mégis csupán törvényes gyermekeinek anyja, háztartásának legfőbb gondozója, a rabszolganők felügyelője — azoké a rabszolganőké, akiket a családfő kedve szerint tehet és tesz is ágyasává. Az a körülmény, hogy a rabszolgaság intézménye a monogámiával párhuzamosan állt fenn, hogy szép, fiatal rabszolganők mindenestül a *férj* tulajdonai, kezdettől fogva megszabta a monogámia sajátos jellegét, azt, hogy a monogámia *csak a feleség számára* monogámia, a férj számára nem. És e jellegzetesség mindmáig megmaradt.

A későbbi görögöknél különbséget kell tennünk a dórok és az iónok között. A dór házassági viszonyok — klasszikus példájuk Spárta — sok tekintetben még ősibb jellegűek, mint aminőket Homérosz leír. Spártában az ottani nézeteknek megfelelően az állam által némileg módosított párosházasság volt érvényben, amely egyben-másban még a csoportházasságra emlékeztet. A gyermektelen házasságokat felbontják: Anaxandridész király (i. e. 560 körül) gyermektelen felesége mellé második feleséget vett és két házastársa volt; körülbelül ugyanabban az időben Arisztón király két gyermektelen felesége mellé harmadikat is vett, de a két első közül az egyiket elbocsátotta. Másrészt több fivérnek közös felesége lehetett; a barát, ha barátja felesége jobban tetszett neki, osztozhatott vele a feleségén, és az is rendjén való volt, hogy valaki átadja feleségét egy erőteljes „csődörnek" — mint Bismarck mondaná —, még akkor is, ha az illetőnek nem

volt polgárjoga. Plutarkhosz valahol megírta, hogy egy spártai nő férjéhez utasította udvarlóját, aki ajánlataival üldözte, s ez — Schoemann szerint — még nagyobb erkölcsi szabadságra vall.[83] A tényleges házasságtörés, az, hogy az asszony a férjét a háta mögött megcsalja, éppen ezért hallatlan bűnnek számított. A házi rabszolgaság viszont Spártában, legalábbis fénykorában, ismeretlen volt; a jobbágysorban élő helóták külön laktak a földbirtokon, a spartiaták[84] tehát kevésbé voltak kitéve annak a kísértésnek, hogy azok asszonyaival szórakozzanak. Egészen természetes, hogy ilyen körülmények között a spártai nőnek sokkal megbecsültebb helyzete volt, mint a többi görög nőnek. A nők közül a spártai asszonyok és az előkelőbb athéni hetérák az egyetlenek, akikről a régi görögök tisztelettel beszélnek, akiknek a kijelentéseit érdemesnek tartották feljegyezni.

Egészen más volt a helyzet az iónoknál, akik közül az athéniak a legjellegzetesebbek. A leányok csak fonni, szőni, varrni tanultak, legfeljebb egy keveset még olvasni és írni. Úgyszólván be voltak zárva, kizárólag nőkkel érintkezhettek. A nők lakrésze a ház elkülönített helyén volt, az emeleten vagy az udvari épületben; férfiak, különösen idegenek oda nem egykönnyen jutottak be, s a nők ide húzódtak vissza, ha férfilátogató érkezett. A nők csak rabszolganő kíséretében léptek ki a házból; otthon a szó szoros értelmében őrizték őket; Arisztophanész írja, hogy a házasságtörők elriasztására vérebeket tartottak, és — legalábbis az ázsiai városokban — a nőkre eunuchok ügyeltek, akiket már Hérodotosz idejében Khioszban eladás céljára gyártottak és — Wachsmuth szerint[85] — nem csupán barbárok számára. Euripidész a nőt „oikurémá"-nak, háztartási eszköznek (a szó semlegesnemű) nevezi, s az athéniak számára a nő a gyermekszülésen kívül valóban csak a legfőbb házicseléd volt. A férfi testgyakorlással foglalkozott, közéleti tevékenységet fejtett ki, a nő mindebből ki volt zárva; a férfinak ezenkívül gyakran voltak rabszolganői, akikkel rendelkezhetett, és ott volt számára az Athén virágkorában igen elterjedt és az állam által legalábbis elősegített prostitúció. Éppen e prostitúció alakította ki azt az egyedülálló görög női típust, amely szellemével és művészi ízlésével éppúgy az antik

nők átlagos színvonala fölé emelkedett, mint a spártai nő a jellemével. És a legszigorúbb ítélet az athéni családról az, hogy a nőnek hetérává kellett válnia, hogy nő lehessen.

Ez az athéni család lett az idők folyamán a mintakép, amelynek példájára alakultak nemcsak a többi iónok családi viszonyai, hanem mindinkább az összes görögöké mind az anyaországban, mind a gyarmatokon. Persze a görög nőknek minden elszigetelés és őrizet ellenére elég alkalmuk akadt arra, hogy férjüket megcsalják. A férfiak, akik szégyellték volna, hogy valamiféle szeretetet mutassanak feleségük iránt, azzal szórakoztak, hogy mindenfajta szerelmeskedésekbe bonyolódtak a hetérákkal; de a nők lealacsonyítása megbosszulta magát a férfiakon is, míg végül bele nem süppedtek a fiúszerelem mocsarába, isteneiket is, önmagukat is meggyalázva a Ganümédész-mondával . . .

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 198—200. old.)

ANTIK RABSZOLGASÁG ÉS VILÁGKULTÚRA

. . . Feltalálták a *rabszolgaságot*. Hamarosan ez lett a termelés uralkodó formája minden népnél, amely az ősközösségen túlfejlődött, végül azonban ez lett lehanyatlásuk egyik fő oka is. Csak a rabszolgaság tette lehetővé nagyobb méretben a munka megosztását földművelés és ipar között, és ezzel az ókori világ virágzását, a görögséget. Rabszolgaság nélkül nincs görög állam, nincs görög művészet és tudomány; rabszolgaság nélkül nincs római birodalom. A görögség és a római birodalom adta alapzat nélkül azonban nincs modern Európa sem. Soha ne felejtsük el, hogy egész gazdasági, politikai és intellektuális fejlődésünknek olyan állapot az előfeltétele, amelyben a rabszolgaság éppannyira szükséges, mint általánosan elismert volt. Ebben az értelemben jogosan mondhatjuk: ókori rabszolgaság nélkül nincs modern szocializmus.

Nagyon olcsó dolog a rabszolgaságnak és más efféléknek általá-

nos szólamokkal nekirontani és magas erkölcsi haragot zúdítani az efféle gyalázatosságra. Sajnos ezzel semmi mást nem mondunk ki, csak amit mindenki tud, tudniillik, hogy ezek az ókori berendezkedések már nem felelnek meg mai állapotainknak és ez állapotok által meghatározott érzelmeinknek. Ezzel azonban egy szót sem tudunk meg arról, hogyan keletkeztek ezek a berendezkedések, miért álltak fenn és milyen szerepet játszottak a történelemben. És ha erre kitérünk, meg kell mondanunk, bármily ellentmondásosan és bármily eretnekül csengjen is, hogy a rabszolgaság bevezetése az akkori körülmények között nagy haladás volt. Utóvégre tény, hogy az emberiség az állatnál kezdte, s ezért barbár, csaknem állati eszközökre volt szüksége ahhoz, hogy felküzdje magát a barbárságból. A régi közösségek, ahol tovább fennálltak, évezredek óta a legdurvább államforma, a keleti despotia alapzatát alkotják, Indiától Oroszországig. Csak ott, ahol e közösségek felbomlottak, haladtak a népek önállóan előbbre, és a legközelebbi gazdasági haladásuk abban állt, hogy a termelést a rabszolgamunka révén fokozták és továbbképezték. Világos: mindaddig, amíg az emberi munka még olyan kevéssé volt termelékeny, hogy a szükséges létfenntartási eszközökön túl csak kevés többletet szolgáltatott, a termelőerők fokozása, a forgalom kiterjesztése, az állam és a jog fejlesztése, a művészet és a tudomány megalapozása csak fokozott munkamegosztás révén volt lehetséges, amelynek alapzata az egyszerű kézi munkát ellátó tömegek és a munka vezetését, a kereskedelmet, az államügyeket és utóbb a művészettel és tudománnyal való foglalkozást űző kevés számú kiváltságosok közti nagy munkamegosztás kellett hogy legyen. E munkamegosztás legegyszerűbb, leginkább természet adta formája éppen a rabszolgaság volt. Az ókori, sajátlag a görög világ történelmi előfeltételei mellett az osztályellentétekre alapozott társadalomhoz való előrehaladás csak a rabszolgaság formájában mehetett végbe. Még a rabszolgák szempontjából is haladás volt ez; a hadifoglyok, akik közül a rabszolgák tömege kikerült, most legalább megtartották életüket, ahelyett, hogy mint régebben, legyilkolták, vagy mint még régebben, meg is sütötték volna őket.

Tegyük hozzá ebből az alkalomból, hogy kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályok közti valamennyi eddigi történelmi ellentét az emberi munkának ugyanebben a viszonylag fejletlen termelékenységében találja magyarázatát. Mindaddig, amíg az igazán dolgozó népességet szükséges munkája olyannyira igénybe veszi, hogy nem marad ideje a társadalom közös ügyeinek — munkavezetés, államügyek, jogi ügyek, művészet, tudomány stb. — ellátására, addig mindig fenn kellett állnia egy különös osztálynak, amely a valóságos munka alól felszabadítva, ezeket az ügyeket ellátta; minek során ez soha nem mulasztotta el, hogy a maga előnyére mind több és több munkaterhet ne rakjon a dolgozó tömegekre. Csak a termelőerőknek a nagyipar által elért roppant fokozása engedi meg, hogy a munkát kivétel nélkül a társadalom összes tagjaira elosszák és ezáltal mindenki munkaidejét úgy korlátozzák, hogy az összeseknek elegendő szabad idejük marad a társadalom általános — mind elméleti, mind gyakorlati — ügyeiben való részvételre. Csak most vált tehát minden uralkodó és kizsákmányoló osztály feleslegessé, sőt a társadalmi fejlődés akadályává, és csak most fogják kérlelhetetlenül kiküszöbölni, ha mégannyira is birtokában van a „közvetlen erőszakhatalomnak" . . .

Engels: Anti-Dühring. 1876—1878.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 176—178. old.)

. . . Szicília régi görög költői — a Theokritoszok, a Moszkhoszok — megénekelték kortársaik, a pásztor-rabszolgák idillikus életét. Ezek kétségtelenül szép költői álmok voltak. De van-e modern költő, akiben elég bátorság volna ahhoz, hogy a mai Szicília szabad munkásainak idillikus életét megénekelje? Nem lennének-e a parasztok boldogok, ha bérelt földjüket akár a római mezzadria [feles bérlet] kemény feltételei mellett művelhetnék? Hát idevezetett a tőkés rendszer: a szabad emberek visszakívánják a múlt idők szolgaságát.

De legyenek nyugodtak. Egy új és jobb társadalom hajnala

virrad fel a világ elnyomott osztályai számára. Az elnyomottak mindenütt felzárkóznak, országhatárok, nyelvi különbségek ellenére mindenütt szót értenek egymással. A világproletariátus hadserege sorakozik — a beköszöntő, új század győzelemre fogja vinni ezt a sereget . . .

Engels: Üzenet a szicíliai szocialistákhoz. 1894. IX. 26.
(Marx—Engels Werke: 22. köt. 476—477. old.)

HEGEL A RÉGI GÖRÖGORSZÁGRÓL

. . . De a történelemfilozófia ezeket az erőket nem magában a történelemben keresi, inkább kívülről, a filozófiai ideológiából viszi be a történelembe. Hegel például ahelyett, hogy a régi Görögország történetét saját benső összefüggéséből magyarázná meg, egyszerűen azt állítja, hogy ez a történet nem egyéb, mint „a szép egyéniség alakzatainak" kidolgozása, a „műalkotásnak" mint ilyennek megvalósulása. Ez alkalommal sok szépet és mélyet mond a régi görögökről, de ez nem elég ahhoz, hogy még ma is beérjük egy olyan magyarázattal, amely puszta szólam . . .

Engels: Feuerbach és a klasszikus német
filozófia felbomlása. 1886.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 335. old.)

A GÖRÖG FILOZÓFIA KÖLTŐI IDEÁLJA

. . . Ha az első görög bölcsek a sajátképpeni szellemet, a szubsztancia megtestesült tudását képviselik, ha kijelentéseik éppoly tiszta intenzitással bírnak, mint maga a szubsztancia, ha minél inkább idealizálódik a szubsztancia, haladásának hordozói annál inkább egy ideális életet juttatnak érvényre partikuláris valóságukban a megjelenő szubsztancia, a valóságos népélet valóságával szemben, akkor az idealitás maga még csak a szubsztancia formájában van meg. Az eleven hatalmakat nem bolygatják, e kor

legeszmeibb filozófusai, a püthagoreusok és az eleaták az államéletet a valóságos észnek tartják; alapelveik objektívak és olyan hatalmat jelentenek, amely túlemelkedik rajtuk, s amelyet féligmeddig titokzatosan, költői lelkesültséggel hirdetnek, tehát olyan formában, amely a természeti energiát eszmeiséggé képezi ki, nem emészti el, hanem megmunkálja és az egészet természeti meghatározottságában hagyja. Az ideális szubsztanciának ez a megtestesülése magukban a filozófusokban történik, akik hirdetik; a plasztikus-gyakorlati nemcsak az ő kifejezésük, hanem a valóságuk is ez a személy, és valóságuk a saját megjelenésük; ők maguk az eleven képek, az eleven műalkotások, amelyeket a nép plasztikus nagyságban magából keletkezni lát; ahol tevékenységük, mint az első bölcseknél, az általánost alkotja, ott mondásaik a valóban érvényes szubsztanciát, a törvényeket jelentik.

Ezek a bölcsek ezért éppoly kevéssé nép-szerűek, mint az olümposzi istenek szobrai; mozgásuk az önmagában vett nyugalom, viszonyuk a néphez ugyanaz az objektivitás, mint viszonyuk a szubsztanciához. A delphoi Apollón jóslatai csak addig jelentettek isteni igazságot a nép számára, csak addig voltak egy ismeretlen hatalom félhomályába burkolva, ameddig a görög szellem saját nyilvánvaló hatalma szólt Püthia háromlábú székéről; csak addig viselkedett a nép teoretikusan velük szemben, ameddig a nép saját megszólaló teóriája voltak, csak addig voltak népszerűek, ameddig nép-szerűtlenek voltak. Éppúgy ezek a bölcsek is. De a szofistákkal és Szókratésszal, s a lehetőség szerint már Anaxagoraszban, megfordul a dolog . . .

Marx: Az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófia történetéhez végzett előmunkálatokból. 1839—1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/1. köt. 102. old.)

A GÖRÖG PLASZTIKA

. . . Mint ahogy tehát az atom megszabadul viszonylagos egzisztenciájától, az egyenes vonaltól, azáltal hogy elvonatkozik, eltér tőle: akképpen az egész epikuroszi filozófia mindenütt kitér

a korlátozó létezés elől, ott, ahol az elvont egyediség fogalmát, az önállóságot és a másra való minden vonatkozás tagadását kell egzisztenciájában bemutatni.

Így a cselekvés célja az elvonatkoztatás, a fájdalom és a zavar előli kitérés — az ataraxia*. Így a jó menekülés a rossz elől**, a gyönyör kitérés a kín elől***. Végül ott, ahol az elvont egyediség legteljesebb szabadságában és önállóságában, totalitásában jelenik meg, ott következésképpen a létezés, amely elől kitér, *minden létezés;* és ezért *az istenek kitérnek a világ elől* és nem törődnek vele és rajta kívül lakoznak.°

Sokan gúnyolódtak Epikurosznak ezeken az istenein, akik az emberekhez hasonlóak, a való világ térközeiben lakoznak, nincs testük, csak testszerűségük, nincs vérük, csak vérszerűségük°°, és boldog nyugalomban élve, semmiféle könyörgést sem hallgatnak meg, nem törődnek velünk és a világgal, s szépségükért, fenségükért és kiváló természetükért, nem pedig várható haszonért állnak tiszteletben.

Pedig ezek az istenek nem Epikurosz szüleményei. Valóban léteztek. *A görög művészet plasztikus istenei ők. Cicero,* a *római,* joggal gúnyolódik rajtuk°°°; de *Plutarkhosz,* a *görög,* egészen meg-

* Diogenész Laertiosz. X. 128.: „hiszen mindent annak a kedvéért teszünk, hogy ne szenvedjünk fájdalmat, ne szenvedjünk félelmet."

** Plutarkhosz de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss. 1091. old. „hasonlóképpen nyilatkozik Epikurosz is: a jónak a természete kozvetlenül a rossztól való menekülésből áll elő."

*** Clemens Alexandrinus. Strom. II. 415. old. (XXI. fej. 3127). „Epikurosz azt tanítja, hogy a fájdalom megszuntetése már gyonyör."

° Seneca de Benef. IV. 699. old. „az isten tehát nem visz végbe jótetteket, hanem biztonságban lévén nem törődik velunk, elfordult a világtól és annak jótettei éppúgy nem érintik, mint igazságtalanságai."

°° Cicero de Nat. Deor. I. 24. „... hiszen azt mondtad, hogy istennek nincs teste, csak testszerűsége, nincs vére, csak vérszerűsége".

°°° Cicero de Nat. Deor. I. 38. „... tehát milyen ételt vagy milyen italokat, vagy hangok vagy virágok milyen változatait, vagy milyen érintéseket, milyen illatokat fogsz áldozni az isteneknek, hogy őket gyönyörrel toltsd el?" 39. „... mert mi az, amiért azt mondod, hogy az embereknek az isteneket tisztelniük kell, mikor az istenek nemcsak, hogy nem tisztelik az embereket, hanem általában semmivel sem törődnek, semmit sem csinálnak? Ámde olyan rendkívüli és kiváló természetuk van-e, hogy annak önmagában véve tiszteletre kellene késztetnie a bölcset, avagy lehet-e más valami rendkívüli ebben a természetben, amely saját gyö-

feledkezett minden görög szemléletről, amikor úgy véli, hogy ez az istenekről szóló tan megszünteti a félelmet és a babonát, nem adja meg az örömet és az istenek kegyét, hanem olyan viszonyt teremt köztük és közöttünk, amilyenben a hürkániai halakkal vagyunk, amelyektől sem kárt, sem hasznot nem várunk.* Az elméleti nyugalom a görög isten-jellem egyik fő mozzanata, ahogyan *Arisztotelész* is mondja: „Ami a legjobb, annak nincs szüksége cselekvésre, mert az maga a cél."** . . .

Marx: A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről (Doktori disszertáció). 1839—1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/1. köt. 29—30. old.)

A GÖRÖG FELVILÁGOSODÁS

. . . Az ókoriak harca csak akkor érhetett véget, amikor a látható ég, az élet szubsztanciális köteléke, a politikai és vallási egzisztencia nehézkedési ereje megtört, mert a természetet ketté kell hasítani, hogy a szellem önmagát önmagában egyesítse. A görögök a művészi, héphaisztoszi kalapáccsal zúzták össze, szobrokká verték szét ezt az egységet; a római a kardját mártotta szívébe és a népek meghaltak: de a modern filozófia letöri a pecsétet az igéről, elfüstölögteti a szellem szent tüzében és mint a szellem harcosa a szellemmel, nem mint magános, a természet nehézkedési erejének köréből kiesett aposztata, általános erőként hat és elolvasztja azokat a formákat, amelyek az általánost nem engedik előretörni.

Marx: Az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófia történetéhez végzett előmunkálatokból. 1839—1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/1. köt. 99. old.)

nyörét élvezve, soha semmit sem készül cselekedni [nem is cselekszik], és nem is cselekedett?"

* Plutarkhosz de eo, quod sec. Epicur. non beate vivi poss. 1101. old.

** Arisztotelész de Coelo. II. 12.

. . . A filozófia, ameddig csak egyetlen csepp vér is kering világot legyőző, abszolút szabad szívében, Epikurosszal mindig azt fogja odakiáltani ellenfeleinek: „Nem az az istentelen, aki megtagadja a tömegek isteneit, hanem az, aki a tömegek nézeteit az isteneknek tulajdonítja."[86]

A filozófia nem titkolja ezt. Prométheusz vallomása:

Nyíltan beszélek: minden istent gyűlölök

az ő saját vallomása, az ő saját jelszava minden égi és földi istenekkel szemben, akik nem az emberi öntudatot vallják a legmagasabb istenségnek. Mellette ne legyen Isten senki.

Azoknak a siralmas zöldfülűeknek pedig, akik a filozófia látszólag megrosszabbodott polgári helyzetének örvendeznek, megint csak azt mondja, amit Prométheusz az istenek szolgájának, Hermésznek mond:

Ezt jól jegyezd meg: szolgasorsodért soha
el nem cserélem gyötrelmes balsorsomat.

Belátom én: e kősziklát szolgálni jobb,
mint Zeusz atyát megbízható követjeként.[87]

[Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre]

Prométheusz a filozófiai naptár legjelesebb szentje és mártírja.

Marx: Előszó „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége" című doktori disszertációhoz. 1841.
(Marx és Engels: A vallásról. 8—9. old.)

RÓMAI IRODALOM. HORATIUS

. . . Az arany és ezüst nem annak az egyénnek valamilyen tevékenysége által pénz, aki felhalmozza, hanem mint a közreműködése nélkül végbemenő forgalmi folyamat kristálya. A felhalmozónak nem kell egyebet tennie, mint az aranyat és ezüstöt félreraknia, súlyt súlyra halmoznia; olyan teljesen tartalom nél-

küli tevékenység ez, melyet, ha bármely más árura alkalmaznak, azt elértéktelenítené.*

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 1858—1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 100—101. old.)

LUCRETIUS CARUS

. . . Mint ahogyan Zeusz a kuretészek zúgó fegyvertánca közben nőtt fel[88], úgy keletkezik itt a világ az atomok zengő harcjátéka közepette.

Lucretius az igazi római epikus költő, mert a római szellem szubsztanciáját énekli meg; Homérosz derűs, erőteljes, totális alakjai helyett itt keménykötésű, áthatolhatatlanul felvértezett hősöket látunk, akik minden más tulajdonságnak híján vannak; az omnium contra omnes** háborúját látjuk, a magáért-valóság merev formáját, az istentől megfosztott természetet és a világtól megfosztott istent.

Marx: Az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófia történetéhez végzett előmunkálatokból. 1839—1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/1. köt. 126. old.)

Mint tavasszal a mezítelenül elterülő természet, mely mintegy győzedelmesen kitárja bájait, míg télen szégyenét és csupaszságát hóval és jéggel rejti el, úgy különbözik Lucretius, a természet

* Horatius tehát semmit sem ért a kincsképzés filozófiájából, amikor ezt mondja („Szatírák". II. könyv, III. szatíra):

> Azt, aki sok citerát vásárlana össze halomba
> S játszani rajt' nem tud, sem Múzsának nem adózik,
> Sok dikicset, sámfát vesz, bár nem varga, vitorlát
> S rest a kereskedelemhez — az esztelen, ostoba név ezt
> Méltán illetné. De aligha különbözik ettől
> Az, ki a pénzt s aranyat dugdossa, de nem veszi hasznát,
> S mint egy szentséghez, fél nyúlni a gyűjtögetetthez.

** — mindenki mindenki ellen — *Szerk.*

friss, merész, poétikus ura Plutarkhosztól, aki az erkölcs havába és jegébe burkolja törpe Én-jét. Ha egy aggályosan begombolkozott, magába görnyedt egyént látunk, akkor önkéntelenül tanácsot és segítséget keresünk, nézzük, hogy létezünk-e még, s félünk, hogy netalán elveszítjük magunkat. De egy csillogó légtornász megpillantásakor elfeledkezünk magunkról és testünk burka fölé emelkedve egyetemes hatalomnak érezzük magunkat és bátrabban lélegzünk. Ki van erkölcsösebb, szabadabb kedvében, az-e, aki éppen Plutarkhosz tanteremből jön és azon az igazságtalanságon gondolkozik, hogy a jók a halállal elvesztik életük gyümölcsét, vagy az, aki betöltve látja az örökkévalóságot, hallgatva Lucretius merészen zengő énekét:

> Ám a dicsőség büszke reménye varázserejével
> Általjárta szivem s kebelembe belopta a Múzsák
> Drága szerelmét. Ettől hajtva eszemmel örömmel
> Ember még nem járta vidékét járom a Múzsák
> Berkeinek s vágyom szűz forrásokra találni,
> S merni belőlük; s vágyom tépni virágot is, újat,
> Hogy díszes koszorút készítsek a főmre belőle,
> Mellyel a Múzsák nem koszorúzták senki fejét még,
> Mert nagy dolgokról éneklek s arra igyekszem,
> Hogy megmentsem a lelket a vallás szűk kötelétől,
> Aztán: mert e homályos tárgyról oly ragyogó dalt
> Zengek, a Múzsáktól nyert bájjal vonva be mindent.[89]
>
> [Ford. Tóth Béla]

Akinek nem szerez nagyobb örömet az, hogy saját eszközeiből az egész világot építse, hogy világteremtő legyen, mint az, hogy örökké a saját bőrében forgolódjék, afölött a szellem kimondta átkát, azt kiközösítés sújtja, de fordított — a szellem örök élvezetének templomából van kitaszítva és arra utalva, hogy saját magánboldogságáról bölcsődalokat énekeljen és éjjelente önmagáról álmodjék.

Beatitudo non virtutis praemium, sed ipsa virtus.[90] Látni fogjuk azt is, hogy Lucretius mérhetetlenül filozófikusabban fogja

fel Epikuroszt, mint Plutarkhosz. A filozófiai kutatás első alapzata a bátor szabad szellem.

Marx: Az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófia történetéhez végzett előmunkálatokból. 1839—1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/1. köt. 121—122. old.)

LUKIANOSZ

. . . Az első keresztényekről egyik legjobb forrásunk a szamoszatai Lukianosz, a klasszikus ókor Voltaire-je, aki egyformán szkeptikus volt minden vallási babonával szemben, s akinek ezért sem pogány vallási, sem politikai okai nem voltak arra, hogy a keresztényekkel szemben más magatartást tanúsítson, mint bármely más vallási közösséggel szemben. Ellenkezőleg, valamenynyiüket kigúnyolta babonás hitéért, a Juppiter-imádókat éppúgy, mint a Krisztus-imádókat; az ő felületes racionalista álláspontjáról nézve a babona egyik fajtája éppoly ostoba, mint a másik . . .

Engels: Az őskereszténység történetéhez. 1894—1895.
(Marx és Engels: A vallásról. 252. old.)

A BIBLIÁRÓL

A Biblia történeti és nyelvi kritikája, az Ószövetségbe és az Újszövetségbe foglalt különféle írások korának, eredetének és történelmi értékének vizsgálata olyan tudomány, amelyet ebben az országban néhány szabadgondolkodású teológuson kívül jóformán senki sem ismer, s ezek a teológusok igyekeznek ezt minél nagyobb titokban tartani.

Ennek a tudománynak az irodalma csaknem kizárólag német nyelvű. Emellett az a kevéske, ami belőle Németország határain is túljutott, nem bizonyult éppen a legjobb részének; ez az a szabadgondolkodású kritika, amely elfogulatlanságával, alaposságával és egyben keresztény voltával kérkedik. A bibliai könyvek nem egyenesen a Szentlélek kinyilatkoztatásai, hanem az isteni-

nek az emberiesség szent lelke révén tett kinyilatkoztatásai stb. Ily módon a tübingeni iskola képviselői (Baur, Gfrörer és mások)[91] Hollandiában és Svájcban éppen olyan kedveltek, mint Angliában; aki pedig ennél kissé messzebb akar menni, Strausst követi. Ugyanez az elnéző, de teljesen történelmietlen szellem jellemzi a híres Ernest Renant, aki csak szánalmas plagizátora a német kritikusoknak. Valamennyi műve közül semmi sem az övé, kivéve az ezeket átható gondolat esztétikai szentimentalizmusát és azt a sekélyes nyelvet, amelybe az egészet beburkolja.

Valami jót csakugyan mondott Renan:

„Ha pontos fogalmat akarnak maguknak alkotni arról, hogy mik is voltak az első keresztény közösségek, ne napjaink egyházközségeivel hasonlítsák össze ezeket; azok inkább a Nemzetközi Munkásszövetség helyi csoportjaihoz hasonlítanak."

S ez így is van. A kereszténység ugyanúgy megragadta a tömegeket, mint a modern szocializmus, a legkülönfélébb szekták formájában és még inkább egymásnak ellentmondó egyéni véleményekkel — ezek között voltak világosabbak, voltak zavarosabbak, s az utóbbiak alkották az óriási többséget, de mind ellenségesen szemben álltak az uralkodó rendszerrel, a „fennálló hatalmakkal".

Vegyük szemügyre például a Jelenések könyvét, s meg fogjuk látni, hogy ez nem a leghomályosabb és a legtitokzatosabb, hanem a legegyszerűbb és a legvilágosabb könyve az egész Újszövetségnek. Pillanatnyilag arra kell kérnünk az olvasót, higgye el nekünk azt, amit fokról fokra be fogunk bizonyítani, nevezetesen: hogy ez a mű az i. sz. 68. évben vagy 69 januárjában íródott, és hogy ezért nemcsak az Újszövetség egyetlen olyan könyve, amelynek kelte valóban meg van állapítva, hanem a legrégibb könyve is. Ebből a könyvből akár egy tükörből látható, hogyan festett a kereszténység a 68. évben.

Először is szektákat látunk, újra meg újra csak szektákat. A hét ázsiai egyházhoz intézett üzenet legalább három szektát említ, amelyekről egyébként semmit sem tudunk: a nikolaitákat, a bálámitákat és egy asszonynak a híveit, akit itt Jézabel névvel jelképeznek. Mindháromról azt állítják, hogy híveik ehetnek a

bálványáldozatokból, és hogy paráználkodnak. Figyelemre méltó tény, hogy minden nagy forradalmi mozgalommal előtérbe kerül a „szabad szerelem" kérdése; az emberek egy részénél mint forradalmi haladás, mint a feleslegessé vált, régi, hagyományos béklyók lerázása, másoknál mint olyan, szívesen fogadott tanítás, amely kényelmes takarója mindenféle kicsapongó cselekedeteknek férfi és nő között. Az utóbbiak, nevezetesen a filiszterek, úgy látszik, hamarosan felülkerekedtek; a „paráználkodást" ugyanis mindig kapcsolatba hozzák a „bálványáldozatokból" való evéssel, amely a zsidóknak és a kereszténveknek szigorúan tilos volt, bár visszautasítása olykor veszélyes vagy legalábbis kellemetlen lehetett. Ez szemmel láthatóan mutatja, hogy a szabad szerelem itt említett hívei általában arra törekedtek, hogy mindenkivel barátságban éljenek, s hogy a legcsekélyebb hajlamuk sem volt a mártíroskodásra.

A kereszténységet, mint minden más nagy forradalmi mozgalmat is, a tömegek teremtették. Ez a mozgalom előttünk teljesen ismeretlen úton-módon keletkezett Palesztinában egy olyan korban, amelyben százával bukkantak fel új szekták, új vallások, új próféták. Valójában itt csak a haladóbb szekták kölcsönös súrlódásaiból spontán keletkező átlagjelenségről van szó, amely azután az alexandriai zsidó Philón tantételeivel gazdagodva, majd később erős sztoikus beszüremléseket magába fogadva tanítássá vált. Ha a tanítás szemszögéből Philónt valóban a kereszténység atyjának nevezhetjük, akkor Seneca volt a nagybátyja. Az Újszövetség egész szakaszait, úgy látszik, szinte szó szerint kimásolták műveiből; másrészt Persius szatíráiban egész szakaszok találhatók, amelyeket mintha az akkor még meg sem írt Újszövetségből vett volna át. Mindezekből a tanítással kapcsolatos elemekből a Jelenések könyvében semmi sem található. Itt a kereszténységet a számunkra fennmaradt legprimitívebb formában találjuk meg. Ebben csak egy uralkodó dogmatikus pont van: az, hogy a hivőket Krisztus áldozata megmentette. De hogy ez hogyan és miért történt, az teljesen titokzatos. Nem más ez, mint annak a régi zsidó és pogány elképzelésnek, amely szerint istent vagy az isteneket áldozatokkal kell kiengesztelni, az a specifiku-

san keresztény formája (valójában ez tette a kereszténységet általános vallássá), amely szerint Krisztus halála az egyszer s mindenkorra elegendő nagy áldozat.

Az eredendő bűnnek nyoma sincsen. Egy szó sem esik a Szentháromságról. Jézus „a Bárány", de alá van rendelve Istennek. Valójában az egyik szakaszban (15,3) Mózessel állítják egy sorba. Az egy Szentlélek helyett itt „Istennek hét lelke" szerepel (3,1 és 4,5). A meggyilkolt szentek (a mártírok) bosszúért kiáltanak Istenhez: „Uram, te szent és igaz, meddig nem ítélsz még, és nem állasz bosszút a mi vérünkért azokon, akik a földön laknak?" (6,10) — az ilyen indulatokat később a kereszténység elméleti erkölcskódexéből gondosan törölték, de gyakorlatban annál hevesebben megnyilvánultak, mihelyt a keresztények felülkerekedtek a pogányokon.

Természetesen a kereszténység csak egy szektája a zsidó vallásnak. A hét gyülekezethez intézett üzenetben például ez olvasható: „Tudom . . . azoknak káromkodását, akik azt mondják, hogy ők zsidók" (nem keresztények), „és nem azok, hanem a Sátán zsinagógája" (2,9); majd ismét (3,9): „Imé én adok a Sátán zsinagógájából, azok közül, akik zsidóknak mondják magukat és nem azok." Szerzőnknek időszámításunk 69. évében a leghalványabb fogalma sem volt arról, hogy a vallási fejlődésnek egy új szakaszát képviseli, amelynek az a rendeltetése, hogy a forradalom egyik leglényegesebb elemévé váljon. Ez az oka annak is, hogy amikor az Isten királyi széke előtt megjelennek a szentek, először 144 000 zsidó kerül eléje, 12 000 a tizenkét nemzetség mindegyikéből, s csak utána következnek azok a pogányok, akik a zsidóságnak ehhez az új szakaszához csatlakoztak.

Így festett a kereszténység a 68. évben az Újszövetség legrégibb s egyetlen olyan könyve szerint, amelynek valódiságához nem fér kétség. Hogy ki volt ennek a könyvnek a szerzője, azt nem tudjuk. Ő maga Jánosnak nevezi magát. Még csak nem is állítja, hogy ő János „apostol", mert az „új Jeruzsálem" kőfalának tizenkét alapján vannak rajta „a Bárány tizenkét apostolának nevei" (21,14). Ezek tehát nyilván már halottak voltak, amikor könyvét írta. Hogy zsidó volt, az kitűnik a görög nyelvében bősé-

gesen fellelhető hebraizmusokból; ez a könyv nyelvtani hibák tekintetében még az Újszövetség többi könyvét is messze felülmúlja. Hogy az úgynevezett János-evangélium, János levelei és ez a könyv legalább három különböző szerzőtől való, azt nyelvezetük még a bennük foglalt, egymásnak teljesen ellentmondó doktrínák nélkül is félreérthetetlenül bizonyítja.

Az apokaliptikus víziókat, amelyek a Jelenések könyvének csaknem egész tartalmát alkotják, a szerző a legtöbb esetben szó szerint az Ószövetség klasszikus prófétáitól és azok későbbi utánzóitól vette át, kezdve Dániel könyvén (ez kb. 190 évvel időszámításunk előtt íródott, és olyan dolgokat jósolt meg, amelyek évszázadokkal előbb már megtörténtek) és végezve Hénok könyvén, egy görög nyelvű apokrif elaborátumon, amely nem sokkal időszámításunk kezdete előtt íródott. Az eredeti költés, sőt még a plagizált víziók csoportosítása is rendkívül szegényes. Ferdinand Benary professzor — 1841-ben a berlini egyetemen tartott előadássorozatának köszönhetem az alábbi adalékot — a megfelelő fejezet és vers megjelölésével bebizonyította, honnan vette szerzőnk minden egyes állítólagos vízióját. Ezért nem is érdemes „János"-unk minden bolondos ötletét végigkövetnünk. Jobban tesszük, ha mindjárt arra a pontra térünk rá, amely felfedi ennek a mindenesetre figyelemreméltó könyvnek a titkát.

Szöges ellentétben valamennyi ortodox kommentátorával, akik mindannyian azt várják, hogy jóslatai, immár több mint 1800 év után, még megvalósulnak, „János" folyton-folyvást azt hajtogatja: „Az idő közel van." S különösképpen vonatkozik ez arra a válságra, amelyet megjövendöl, s amelyet nyilván megérni remél.

Ez a válság a nagy döntő harc Isten és az „Antikrisztus" között, ahogy azt mások nevezték. A döntő fejezetek a 13. és a 17. fejezet. Hagyjunk el minden fölösleges színezést: „János" lát a tengerből feljönni egy fenevadat, amelynek hét feje és tíz szarva van (a szarvak egyáltalán nem érdekelnek bennünket). „És látám, hogy egy az ő fejei közül mintegy halálos sebbel megsebesíttetett, de az ő halálos sebe meggyógyíttaték." Ennek a fenevadnak 42 hónapra (a szent hét év felére) hatalom adatott a föld fölött

Istennel és a Bárránnyal szemben, s ezen idő alatt minden embernek jobb kezén vagy homlokán viselnie kell ennek a fenevadnak bélyegét vagy nevének számát. „Itt van a bölcsesség. A kinek értelme van, *számlálja meg a fenevad számát, mert emberi szám, és annak száma hatszázhatvanhat.*"

A második században Irenaiosz még tudta, hogy a megsebzett és meggyógyított fejen Nero császár értendő. Ő volt a keresztények első nagy üldözője. Halálakor különösen Achájában és Ázsiában az a hír terjedt el, hogy nem is halt meg, hanem csak megsebesült, s hogy egyszer majd újra megjelenik és rettegést kelt az egész világon (Tacitus, Hist. II. 8.). Emellett Irenaiosz ismert egy másik nagyon régi olvasási módot, amely szerint a név 666 helyett 616-os számot ad.

A 17. fejezetben ismét megjelenik a hétfejű fenevad, de ezúttal a jól ismert skarlátvörös asszony ül rajta, akinek tetszetős leírását az olvasó a könyvben maga is átfuthatja. Egy angyal ott kijelenti Jánosnak:

„A fenevad, amelyet láttál, volt és nincs . . . A hét fő a hét hegy, amelyen az asszony ül; király is hét van; az öte elesett, és az egyik van, a másik még *el nem jött;* és mikor eljő, kevés ideig kell annak megmaradni. A fenevad pedig, amely vala és nincs, *az maga a nyolcadik, és a hét közül való* . . . És az asszony, amelyet láttál, ama nagy város, amelynek királysága van a földnek királyain."

Van tehát itt két világos adatunk: 1. a skarlátvörös asszony Róma, a nagy város, amely a világ királyai fölött uralkodik; 2. a kö ıyv megírása idején a hatodik római császár uralkodott; utána következik majd egy másik, aki rövid ideig lesz uralmon, s akkor visszatér az egyik, aki „a hét közül való", aki megsebesült, de meggyógyíttatott, s akinek nevét magában foglalja a titokzatos szám, s akiről Irenaiosz még tudta, hogy ez Nero.

Ha Augustusszal kezdjük, ott van Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius és Nero mint ötödik. A hatodik, aki van, Galba, akinek a trónfoglalása jel volt a légiók felkelésére, kiváltképpen Galliában, s ezt a felkelést Otho, Galba utóda vezette. Ezek szerint a könyv nyilván Galba uralkodása idején, 68. június 9-e és 69. január

15-e között íródott. A könyv Nero küszöbönálló visszajövetelét jósolja.

A végső bizonyíték pedig a szám. Ez is Ferdinand Benary felfedezése, s azóta nem is vitatta soha senki a tudományos világban.

Időszámításunk előtt körülbelül háromszáz évvel a zsidók kezdték betűiket számok jelképeként használni. A spekulatív rabbik ebben a misztikus magyarázat egyik módszerét látták, tehát kabalát. Titkos szavakat azzal a számmal fejeztek ki, amely a bennük foglalt betűk numerikus értékeinek összeadásából jött létre. Ezt az új tudományt gematriahnak, geometriának nevezték el. S éppen ezt a tudományt alkalmazza itt „János". Be kell bizonyítanunk (1), hogy a szám egy férfiú nevét tartalmazza és hogy ez a férfiú Nero, és (2) hogy ez a megoldás a 666-os számértékű olvasási módra és a 616-os számértékű ugyanolyan régi olvasási módra egyaránt érvényes. Felsoroljuk a héber betűket és azok értékét:

נ (nun)	n = 50
ר (rés)	r = 200
ו (vav) mint	o = 6
ן (nun)	n = 50
ק (koph)	k = 100
ס (szamech)	sz = 60
ר (rés)	r = 200

Neron Keszar, Neron császár görögül — Neron Kaiszar. Ha tehát a görög írásmód helyett a latin Nero Caesart ültetjük át héber betűkre, eltűnik a nun a *Neron* szó végén, s ezzel 50-nel csökken az érték. Így eljutunk a másik régi olvasási módhoz, nevezetesen a 616-hoz, s ezzel a lehető legteljesebb bizonyítékot kapjuk.*

Ezek szerint tehát teljesen világos előttünk a titokzatos könyv tartalma. „János" körülbelül 70-re jósolja Nero visszatérését és rémuralmát, amely 42 hónapig, vagyis 1260 napig fog tartani. Ennek az időnek a letelte után megjelenik Isten, legyőzi Nerót, az

* A név fenti írásmódja, mind a második nunnal, mind pedig anélkül, megfelel a Talmud írásmódjának, tehát autentikus.

Antikrisztust, tűzzel lerombolja a nagy várost és egy évezredre bilincsbe veri az ördögöt. Megkezdődik az ezeréves birodalom és így tovább. Mindez ma már elvesztette mindennemű jelentőségét, kivéve olyan együgyű emberek számára, akik továbbra is kísérleteket tesznek az utolsó ítélet napjának kiszámítására. De mint egy csaknem primitív kereszténység autentikus képe, amelyet e keresztények egyike rajzolt meg, ez a könyv többet ér, mint az Újszövetség valamennyi többi könyve együttvéve.

Engels: A Jelenések Könyve. 1883.
(Marx és Engels: A vallásról. 161—167. old.)

A TUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL

1. A Földközi-tenger partjai mentén elterülő keskeny kultúrsáv helyett, amely csak szórványosan nyújtotta ki karjait a szárazföld belsejébe és Spanyolország, Franciaország és Anglia atlanti-óceáni partjaiig, és amelyet így a németek és szlávok északról, az arabok pedig délkeletről könnyen áttörhettek és felgöngyölíthettek, most zárt kultúrterület van — egész Nyugat-Európa, melynek Skandinávia, Lengyelország és Magyarország az előőrsei.

2. A görögök, illetőleg rómaiak és a barbárok közötti ellentét helyett most hat kultúrnép van, melyek kultúrnyelvvel rendelkeznek, a skandinávokat stb. nem számítva, s ezek valamennyien annyira fejlettek voltak, hogy részt tudtak venni a XIV. század hatalmas irodalmi fellendülésében és a művelődés jóval nagyobb sokoldalúságát biztosították, mint az ókor végén már alánhanyatlott, kihaló görög és latin nyelv.

3. Az ipari termelésnek és a kereskedelemnek végtelenül magasabb fejlettsége van meg, melyet a középkori polgárság alkotott; egyrészt a termelés tökéletesedettebb, sokrétűbb és tömegesebb, másrészt a kereskedelmi forgalom sokkal erősebb, a hajózás a szászok, frízek és normannok ideje óta végtelenül merészebb, s másrészt a találmányok tömege és keleti találmányok behozatala, amelyek a görög irodalom behozatalát és elterjedését, a tengeri felfedezéseket és a polgári vallási forradalmat nemcsak hogy

lehetővé tették, hanem ezeknek egészen más, gyorsabb horderőt is adtak és ráadásul egész tömeg — bárha még rendezetlen — tudományos tényt is nyújtottak, amelyekkel az ókor soha nem rendelkezett (mágnestű, nyomtatás, ólombetűk, lenpapír — az arabok és a spanyol zsidók a XII. század óta használták, a gyapotpapír a X. századtól kezdve fokozatosan feltűnik, a XIII. és XIV. században már elterjedtebb, a papirusz, amióta az arabok Egyiptomban vannak, teljesen eltűnt) — lőpor, *szemüveg, mechanikai órák* — nagy haladás mind az *időszámításban*, mind pedig a *mechanikában*.

Ehhez járult az *utazások* anyaga (Marco Polo kb. 1272 stb.). Sokkal elterjedtebb, habár még gyatra, általános műveltség, az egyetemek révén.

Konstantinápoly felemelkedésével és Róma bukásával zárul az ókor, Konstantinápoly bukásával elválaszthatatlanul összefonódik a középkor vége. Az újkor a görögökhöz való visszatéréssel kezdődik. — A tagadás tagadása!

Engels: A természet dialektikája. 1873—1886.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 469—470. old.)

EGYÉNI SZERELEM AZ ÓKORI ÉS A KÖZÉPKORI IRODALOMBAN

. . . A középkort megelőzően egyéni szerelemről nem lehetett szó. Magától értetődik, hogy az egyéni szépség, meghittebb ismeretség, hasonló hajlamok stb. különböző nemű emberekben felfelkeltették a nemi kapcsolat iránti vágyat, és sem a nőknek, sem a férfiaknak nem volt teljesen közömbös, kivel kerülnek ebbe a legintimebb viszonyba. De ez a mi szerelmünktől még végtelenül messze van. Az ókorban mindvégig a szülők kötik meg a házasságokat az érdekeltek helyett, és ezek nyugodtan beletörődnek. Az a cseppnyi házastársi szerelem, amit az ókor ismer, nem szubjektív hajlamból, hanem objektív kötelességből származik, nem oka, hanem velejárója a házasságnak. Modern értelemben vett szerel-

mi viszony az ókorban csak a hivatalos társadalmon kívül fordul elő. Azok a pásztorok, akiknek szerelmi örömét és bánatát Theokritosz és Moszkhosz megéneklik, Longosz Daphnisza és Khloéja, valamennyien rabszolgák, akiknek semmi közük az államhoz, a szabad polgárok életszférájához. Nem számítva a rabszolgákat, szerelmi viszony csak a hanyatló régi világ bomlási termékeként fordul elő, mégpedig olyan nőkkel, akik szintén a hivatalos társadalmon kívül élnek, hetérákkal, tehát idegenekkel vagy felszabadított rabszolgákkal. Így volt ez Athénban bukása előestéjén, Rómában a császárság idején. Szabad polgárok és polgárnők között szerelmi viszony legfeljebb mint házasságtörés fordult elő. És az ókor klasszikus szerelmi költőjét, az öreg Anakreónt, a mai értelemben vett szerelem olyannyira nem érdekelte, hogy még szerelme tárgyának neme sem érdekelte.

A mai szerelem lényegesen különbözik az ókor egyszerű nemi vágyától, az erósztól. Először is, feltételezi a szeretett lény viszontszerelmét; a nő tehát ennyiben egyenrangú a férfival, míg az ókori erósz esetében korántsem mindig kérdezték meg. Másodszor, ez a szerelem olyannyira intenzív és tartós, hogy mindkét fél nagy, vagy éppen a legnagyobb szerencsétlenségnek tartja, ha nem lehetnek egymáséi, vagy elszakadnak egymástól; mindketten hajlandók sokat, esetleg életüket is kockáztatni, hogy egymáséi lehessenek, ami az ókorban legföljebb házasságtörés esetén fordult elő. És végül létrejön a nemi kapcsolatok megítélésének új erkölcsi mércéje; most már nemcsak azt kérdik, vajon a kapcsolat házasságon belüli vagy házasságon kívüli volt-e, hanem azt is, hogy szerelemből és viszontszerelemből fakadt-e vagy sem. Magától értetődik, hogy a hűbéri és a polgári társadalom gyakorlatában ez az új erkölcsi mérce sem jár jobban, mint minden más erkölcsi mérce: fütyülnek rá. De azért rosszabbul sem jár, mint a többi erkölcsi mérce. Ugyanúgy elismerik, mint a többit — elméletben, papíron. Ennél többet pedig egyelőre nem is lehet kívánni.

Ahol az ókor nekifutamodásai abbamaradtak, ott kezdi elölről a szerelmet a középkor: a házasságtörésnél. A hajnali dalokat feltaláló lovagi szerelmet már leírtuk. Ettől a szerelemtől, amelynek célja a házasságtörés, addig a szerelemig, amelynek célja a házas-

ságkötés, még hosszú az út, s a lovagkor ezt sohasem járta végig. S még ha a léha latin népektől az erényes németekhez fordulunk is, a „Nibelung-ének"-ben[92] azt látjuk, hogy bár Kriemhild titokban ugyanúgy szerelmes Siegfriedbe, mint Siegfried őbelé, mégis Gunther közlésére, hogy esküvel odaígérte egy lovagnak, akit nem nevez meg, Kriemhild csak ezt válaszolja: „Nem kell engem kérned; úgy cselekszem mindig, amint parancsolod. Akit, uram, férjemül szánsz, azzal szívesen eljegyzem magam."[93] Eszébe sem jut, hogy szerelme itt egyáltalán számba jöhetne. Gunther kegyeit keresi Brünhildnek, Etzel pedig Kriemhildnek anélkül, hogy valaha is látta volna; ugyanígy kéri meg a „Gudrun"-ban[94] irlandi Siegebant a norvég Utét, hegelingi Hetel irlandi Hildát és végül morlandi Siegfried, ormaniai Hartmut és seelandi Herwig így kéri meg Gudrunt; és csak az utóbbi esetben fordul elő, hogy Gudrun önként dönt Herwig mellett. A fiatal fejedelemnek rendszerint szülei keresnek menyasszonyt, ha még élnek, máskülönben a nagy hűbérurak tanácsa alapján ő maga keres, de a hűbérurak szava mindenkor nagy súllyal esik latba. Nem is lehet ez másként. A lovag, a báró vagy a fejedelem nősülése politikai aktus, alkalom a hatalom növelésére új szövetségek révén; a nemesi vagy uralkodói *ház* érdeke dönt, nem az egyén tetszése. Hogyan is kerülhetne hát a szerelem abba a helyzetbe, hogy övé legyen az utolsó szó a házasságkötésnél? . . .

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 210—211. old.)

RICHARD WAGNER ÉS A NÉMET NÉPI EPOSZ

Marx egy 1882 tavaszán írt levelében a legélesebb kifejezésekkel elítéli az őskor teljes meghamisítását a Wagner-féle Nibelung-szövegben. „Ki hallotta, hogy fivér a nővérét mint jegyesét ölelte?" Wagner e „buja isteneinek", akik szerelmi ügyeiket egészen modern módon, egy kis vérfertőzéssel teszik pikánsabbá, Marx így válaszol: „Az őskorban feleség *volt* a nővér, *és ez volt erköl-*

csös." — Engels jegyzete, 1884 — Egy francia barátom, aki Wagnernak nagy tisztelője, nem ért egyet ezzel a megjegyzéssel és megemlíti, hogy már a Wagnernak forrásul szolgáló régebbi „Eddá"-ban,[98] az „Ægisdrekká"-ban,[95] Loki szemére veti Freyjának: „Az istenek előtt saját fivéredet ölelted." A testvérházasságot tehát, mint mondja, már akkor elítélték. Az „Ægisdrekka" olyan kor kifejezője, amelyben a régi mítoszokba vetett hit teljesen megtört; tisztára lukianoszi gúnydal az istenekről. Ha Loki abban Mefisztóként ilyen szemrehányást tesz Freyjának, ez inkább Wagner ellen szól. Néhány sorral tovább Loki ezt mondja Njǫrðrnek: „Nővéreddel (ilyen) fiat nemzettél" (við systur þinni gaztu slikan mǫg). Njǫrðr ugyan nem áz, hanem ván, és az „Ynglinga sagá"-ban[96] azt mondja, hogy a vánoknál szokásos a testvérházasság, az ázoknál nem. Eszerint a vánok régibb istenek, mint az ázok.[97] Njǫrðr azonban az ázok között él mint velük egyenlő, és így az „Ægisdrekka" inkább amellett bizonyít, hogy a norvég istenmondák keletkezésének idején a testvérházasság, legalábbis az istenek között, még nem keltett felháborodást. Ha már menteni akarja valaki Wagnert, az „Edda" helyett talán inkább Goethét kellene idéznie, aki az istenről és a bajadérról szóló balladájában hasonló hibát követ el a nők vallási kiszolgáltatását illetően, és ezt a szokást túlságosan a modern prostitúcióhoz hasonlítja. — *Engels jegyzete a negyedik kiadáshoz, 1891.*

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 178. old.)

AZ ÍR NÉPDALRÓL

Az ír népi dallamok egynémelyike ősrégi, mások az utóbbi 300—400 évben keletkeztek, némelyik pedig csak a múlt században; különösen sokat alkotott akkoriban Carolan, az egyik legutolsó ír bárd. Ezek a bárdok vagy lantosok — költők, zeneszerzők és énekesek egy személyben — azelőtt sokan voltak, minden ír törzsfőnöknek megvolt a várában a saját bárdja. Sokan

vándorénekesekként járták az országot üldözve az angoloktól, akik joggal látták bennük a nemzeti, angolellenes hagyomány legfőbb hordozóit. E bárdok a nemzet eleven emlékezetében tartották a régi dalokat Finn mac Cumaill győzelmeiről (akit Macpherson teljesen ezeken az ír dalokon nyugvó „Ossian"-jában[98] ellopott az írektől és Fingal néven skóttá változtatta át), Tara, az ősi királyi palota pompájáról, Brian Boru király hőstetteiről, és a későbbi dalokat ír törzsfőnökök harcairól a Sassanach (angolok) ellen; és éppígy dalban dicsőítették az egykorú ír törzsfőknek a függetlenségi harcban véghezvitt tetteit. Ám amikor a XVII. században Erzsébet, I. Jakab, Oliver Cromwell és hollandiai Vilmos az ír népet teljesen letiporta, földtulajdonától angol betolakodók javára megfosztotta, számkivetette és páriák nemzetévé tette, a vándorénekeseket éppúgy üldözték, mint a katolikus papokat, s e század eleje táján fokozatosan kihaltak. Nevük feledésbe merült, költeményeikből csak töredékek maradtak fenn; a legszebb hagyaték, amelyet leigázott, ám le nem győzött népükre hagytak, dallamaik.

Az ír nyelvű költemények mind négysoros strófákban íródtak; ezért a legtöbb, különösen a régebbi dallamok mindig, ha sokszor némileg rejtetten is, ezen a négysoros ritmuson alapulnak, amelyhez gyakran refrén vagy hárfa-utójáték csatlakozik. E régi dallamok némelyike még ma is, amikor az ír nyelvet Írország nagy részében már csak az öreg emberek, vagy senki se érti, csak ír nevén vagy kezdőszavairól ismeretes. A dallamok nagyobbik, későbbi részének azonban ma már csupán angol neve vagy szövege van.

A mélabú, mely e dallamok legtöbbjét áthatja, még ma is a nemzeti hangulat kifejezője. Hogyan is lehetne ez másként egy olyan népnél, amelynek uralkodói az elnyomásnak mindig új, mindig korszerű módszereit találják ki? A legújabb, negyven évvel ezelőtt bevezetett és húsz év óta a végletekig kiélezett módszer az, hogy az íreket tömegesen elűzik földjükről, és Írországban ez egyet jelent az országból való kiűzéssel. Az ország lakossága 1841 óta két és fél millióval csökkent és több mint hárommillió ír kivándorolt. Mindezt az angol származású nagybirtokosok előnyére

és szorgalmazására. Ha ez még harminc évig így folytatódik, akkor írek már csak Amerikában lesznek.

Engels: [Megjegyzések egy ír népdalgyűjtemény előszavához.] 1870.
(Marx és Engels Művei. 16. köt. 464—465. old.)

AZ ŐSI ÍRORSZÁG

Az ókori görög és római írók, valamint az egyházatyák igen kevés tájékoztatást adnak Írországról.

Ezzel szemben van egy honi irodalom, amely még mindig bőséges, habár a XVI. és XVII. századi háborúkban sok ír okmány elveszett. Ez az irodalom tartalmaz verseket, nyelvtanokat, glosszáriumokat, annálészeket és egyéb történelmi írásokat, valamint törvénytárakat. De ez az egész irodalom, mely legalább a VIII. századtól a XVII. századig terjedő időszakot átfogja, igen kevés kivétellel csak *kéziratban* maradt fenn. Az ír nyelv számára a könyvnyomtatás csak néhány év óta létezik, csak amióta e nyelv kezd kihalni. A gazdag anyag tehát csak nagyon csekély részében hozzáférhető.

Az annálészek közül a legfontosabbak *Tigernach* apáté (meghalt 1088-ban), az *ulsteri*, és mindenekelőtt a *négy magiszter* annálészei. Ez utóbbiakat 1632 és 1636 között, Michael O'Clery ferencrendi szerzetes vezetésével, három másik seanchaidhes (krónikás) segítségével állították össze a donegali kolostorban olyan anyagok alapján, amelyek ma már csaknem mind elvesztek. A fennmaradt donegali eredeti kézirat nyomán kritikai kiadásban, angol fordítással együtt kiadta ezeket 1856-ban O'Donovan.* A dr. Charles O'Conor-féle korábbi kiadások (a „IV magiszter" annálészeinek első része, az „Ulsteri annálészek" stb.) szöveg és fordítás tekintetében nem megbízhatóak.[99]

Az annálészek legtöbbje Írország mítikus őstörténetével kez-

* „Annala Rioghachta Eireann. Annals of the Kingdom of Ireland by the Four Masters". Kiadta angol fordítással dr. John O'Donovan. II. kiad. Dublin 1856. 7 köt. 4°.

dődik; az alapot ősi népmondák képezik, amelyeket IX. és X. századi költők a végtelenségig továbbszőttek és krónikás szerzetesek aztán kronológiailag elrendeztek. Így a „IV magiszter annálészei" a világ teremtésétől számított 2242. évvel kezdődnek, amikor Ceasair, Noé egyik unokája, 40 nappal a vízözön előtt partot ér Írországban; mások a legutolsó írországi bevándorlók, a scotusok őseit egyenes ágon Jáfettől származtatják le, és Mózessel, az egyiptomiakkal és a föníciaiakkal hozzák kapcsolatba, ahogyan a mi középkori krónikásaink is Trójával, Aeneasszal vagy Nagy Sándorral hozták kapcsolatba a német törzsek őseit. A „IV magiszter" csupán néhány oldalt szentel ezeknek a meséknek (amelyekből mindeddig nem lehetett kihámozni az egyedüli értékes elemet, a valódi ősi népmondát); az „Ulsteri annálészek" teljesen kihagyják; már Tigernach a maga idejében bámulatos kritikai merészséggel kijelenti, hogy a scotusoknak (az állítólag 300 évvel Krisztus előtt élt) Cembāed királyt megelőző minden emléke megbízhatatlan. Ám amikor a múlt század végén Írországban új nemzeti élet, és ezzel együtt a nemzeti hagyományok iránti újult érdeklődés ébredt, éppen ezeket a szerzetesi meséket tekintették az ír irodalom és történelem legértékesebb alkotórészének. Hamisítatlan kelta lelkesedéssel és sajátosan ír naivitással az e történetecskékben való hitet a nemzeti hazafiasság lényeges alkotórészének nyilvánították; ez a nagyokos angol tudósvilágnak — melynek saját teljesítményei a filológiai és történeti kritika terén a világ többi részén oly dicső hírnek örvendenek — persze kívánatos ürügyül szolgált arra, hogy mindent, ami ír, mint merő badarságot elvessen.*

* Az említett kor egyik legnaivabb terméke: „The Chronicles of Eri, being the History of the Gaal Sciot Iber, or the Irish People, translated from the original manuscripts in the Phoenician dialect of the Scythian Language by O'Connor". London 1822. 2. köt. A szkíta nyelv föníciai nyelvjárása természetesen a kelta ír nyelv, az eredeti kézirat pedig valami tetszőleges verses krónika. A kiadó Arthur O'Connor, 1798-as száműzött, az angol chartisták későbbi vezérének, Feargus O'Connornak nagybátyja, a régi O'Connoroknak, Connaught királyainak állítólagos utódja és úgyszólván ír trónkövetelő. A címlap előtt ott van az arcképe, jovialis, szép ír ábrázat, meglepően hasonlít unokaöccsére, Feargusra, és jobbjában koronát tart. Alatta ez áll: „O'Connor — cear-rige, head of his race, and

E század harmincas éveitől kezdve azonban jóval kritikusabb szellem terjedt el Írországban, főként Petrie és O'Donovan révén. Petrie már említett vizsgálatai bizonyítják, hogy a fennmaradt legrégibb feliratok, a VI. és VII. századtól kezdve, a legteljesebben megegyeznek az annálészekkel, O'Donovan pedig azon a nézeten van, hogy ezek már időszámításunk II. és III. századától kezdve történelmi tényekről adnak hírt. A mi szempontunkból meglehetősen közömbös, hogy az annálészek hitelessége néhány száz évvel előbb vagy később kezdődik-e, mert a mi céljainkra e kort illetően, sajnos, csaknem teljesen haszontalanok. Rövid, száraz feljegyzéseket tartalmaznak halálesetekről, trónralépésekről, háborúkról, csatákról, földrengésekről, járványokról, skandináv rablóhadjáratokról, de igen kevés olyan dolgot, ami a nép társadalmi életére vonatkozik. Ha kiadták volna Írország teljes jogi irodalmát, az annálészek egészen másfajta jelentőséget kapnának; egynémely száraz feljegyzés a törvénytárak magyarázó passzusai révén új élettel telítődne.

De ezeknek az igen nagy számú törvénytáraknak majdnem mindegyike szintén várja még azt az időt, amikor napvilágra kerül. Az angol kormány 1852-ben több ír régész sürgetésére beleegyezett abba, hogy kinevezzen egy bizottságot a régi ír törvények és institúciók kiadására. De hogyan? A bizottság állt három lordból (ezek sohasem hiányozhatnak, ha állami pénzek elköltéséről van szó), három igen magas rangú jogászból, három protestáns lelkészből, továbbá dr. Petrie-ből és egy tisztből, az írországi felmérések vezetőjéből. Mindezen urak közül csak dr. Petrie és két lelkész, dr. Graves (ez idő szerint limericki protestáns püspök) és dr. Todd léphettek fel azzal az igénnyel, hogy valamennyire értenek a bizottság feladatához, s közülük ketten, Petrie és Todd, azóta meghaltak. A bizottság arra kapott megbízást, hogy gondoskodjék a jogi tartalmú régi ír kéziratok lemásolásáról, lefordításáról és kiadásáról, és alkalmazza az ehhez szükséges embereket. A bizottság a fellelhető két legkiválóbb embert alkal-

O'Connor, chief of the prostrate people of his nation: »Soumis, pas vaincus« [„O'Connor — fajtájának feje, és O'Connor, országa elnyomott népének vezére: »Leigázva, de nem legyőzötten«"].

mazta a munkára: dr. O'Donovant és O'Curry professzort, akik lemásoltak rengeteg kéziratot és elkészítették ezek nyers fordítását; mielőtt azonban bármi kiadásra készen állt volna, mindketten meghaltak. Utódaik, dr. Hancock és O'Mahony professzor aztán addig folytatták a munkát, hogy a mai napig megjelent a „Senchas Már"-t tartalmazó, már említett két kötet. A kiadók bevallása szerint a bizottsági tagok közül csak ketten, Graves és Todd vettek részt a munkában azzal, hogy egy s más megjegyzést írtak a korrektúraívekre. A tiszt, Sir Th. Larcom, a helységnevek hitelesítése céljából a kiadók rendelkezésére bocsátotta az írországi földmérés eredeti térképeit; Petrie doktor hamarosan meghalt, a többi úr pedig arra korlátozta tevékenységét, hogy tizennyolc éven át lelkiismeretesen felvegye a fizetését.

Ez az a mód, ahogyan Angliában, és még inkább az Anglia uralma alatt álló Írországban állami munkákat kiviteleznek. Jobbery* nélkül nem megy a dolog. Semmiféle közérdeknek nem szabad eleget tenni anélkül, hogy közben holmi csinos összeg vagy néhány zsíros szinekúra ne jusson a lordoknak és a kormány protezsáltjainak. Abból a pénzből, amelyet a teljességgel fölösleges bizottság felemésztett, Németországban az egész kiadatlan történelmi irodalmat kinyomtatták volna — és jobban.

A „Senchas Már" mindeddig legfőbb forrásunk az ősi ír állapotokra vonatkozóan. Ősi jogi rendelkezések gyűjteménye ez, amelyet — a később írott bevezetés szerint — Szent Patrick ösztönzésére állítottak össze és az ő tanácsadása mellett hoztak összhangba az Írországban gyorsan terjedő kereszténységgel. Írország főkirálya, Laeghaire (a „IV magiszter annálészei" szerint 428—458), az alkirályok — a munsteri Corc és Daire, valószínűleg ulsteri fejedelem —, továbbá három püspök: Szent Patrick, Szent Benignus és Szent Cairnech, végül pedig három jogtudós, Dubthach, Fergus és Rossa alkották állítólag a „bizottságot",

* Jobberynek nevezik Angliában az állami tisztségeknek magánelőnyökre vagy rokonok és barátok előnyére való felhasználását, továbbá állami pénzek igénybevételét pártcélokból történő közvetett megvesztegetésre. Az egyes cselekedetet jobnak hívják. Az írországi angol kolónia a jobbery minden válfajának fő melegágya.

mely a könyvet összeállította, és munkáját minden bizonnyal olcsóbban végezte, mint a mostani, amelynek pedig csak a kiadás a feladata. A „IV magiszter" a 438-as évet jelöli meg az összeállítás időpontjaként.

Maga a szöveg nyilvánvalóan ősrégi pogány anyagokon alapszik. A benne levő legrégibb jogi formulák mind versben készültek, meghatározott versmértékkel és a sorok összecsengésével, mely egyfajta alliteráció, vagy helyesebben mássalhangzó-asszonancia; ez az ír költészet sajátja, és gyakran teljes rímbe megy át. Minthogy bizonyos, hogy a régi ír jogi könyveket az úgynevezett féni nyelvjárásból (Bérla Feini), az V. század nyelvéből, a XIV. században lefordították az akkor használatos ír nyelvre (Előszó, I. köt., XXXVI. old. és passim), ezzel magyarázható, hogy a metrum a „Senchas Már" egyes részein is többé-kevésbé elmosódott; de időnkénti rímekkel és erősen összecsengő részekkel együtt még elég gyakran előfordul ahhoz, hogy a szövegnek bizonyos ritmikus lejtést adjon. Legtöbbször már a fordítás olvasása is elegendő ahhoz, hogy felfedezzük a verssorokat. Közben azonban, főként a gyűjtemény második felében, sok kétségtelenül prózai rész is van; míg a verssorok bizonyosan ősrégiek és hagyomány útján maradtak fenn, e prózai betoldások a jelek szerint a könyv kompilátoraitól származnak. A „Senchas Már"-t egyébként többször idézi a Cormac casheli királynak és püspöknek tulajdonított, a IX. vagy X. századból származó glosszárium, és kétségtelen, hogy jóval az angol invázió előtt leírták.

E szöveghez valamennyi kéziratban (a legrégebbi a jelek szerint a XIV. század elejéről való vagy még régebbi) számos, többnyire megegyező glossza és hosszabb magyarázó jegyzet csatlakozik. A glosszák teljesen a régi glosszáriumok szellemében készültek, szójátékok helyettesítik az etimológiát és a szómagyarázatot; a jegyzetek igen különböző értékűek, gyakran erősen eltorzítottak és sokhelyütt, legalábbis a többi jogi könyv ismerete nélkül, érthetetlenek. A glosszák és a jegyzetek kora bizonytalan; legnagyobb részük azonban valószínűleg az angol invázió után keletkezett. De minthogy csak nagyon kevés nyomát mutatják a szövegen túlmenő jogfejlődésnek, és ezt is csak a részletek pontosabb

meghatározásában, nagyobbik, tisztán magyarázó részük némi óvatossággal a régebbi időkre vonatkozólag is feltétlenül forrásként használható.

A „Senchas Már" tartalmazza: 1. a zálogolási jogot, vagyis nagyjából az egész bírói eljárást; 2. a különböző területekről származó emberek viszályaiban állított kezesek jogát; 3. a saerrath-ra és a daerrath-ra vonatkozó jogot[100] és 4. a családjogot. Sok értékes felvilágosítást kapunk belőle az akkori idők társadalmi életéről; de amíg még számos kifejezésre nincsen magyarázat és a többi kéziratot nem adták ki, sok minden homályban marad.

Az irodalmon kívül a fennmaradt műemlékek, templomok, kerek tornyok, erődök és feliratok nyújtanak felvilágosítást a népnek az angolok bejövetelét megelőző állapotáról.

A külföldi források közül csupán a skandináv sagák néhány Írországra vonatkozó passzusát és Szent Malachiásnak Szent Bernát által megírt élettörténetét kell megemlítenünk, amelyek kevés adattal szolgálnak, és máris elérkeztünk az első angolhoz, aki saját ismeretei alapján ír Írországról.

A *Giraldus Cambrensisnek* nevezett Sylvester Gerald Barry, brecknocki főesperes, unokája volt a ledér Nestának, aki Rhys-ap-Tewdwr dél-walesi fejedelem lánya, I. Henrik angol király kedvese és az Írország első meghódításában résztvett norman vezetők csaknem mindegyikének ősanyja volt. Giraldus Cambrensis 1185-ben Jánossal (a későbbi „Földnélkülivel") ment Írországba és a rá következő években megírta először a „Topographia Hibernicá"-t, az országnak és lakosainak leírását, majd a „Expugnatio Hibernicá"-t, az első inváziók erősen kiszínezett történetét. Bennünket itt főleg az első mű érdekel. A könyv igen mesterkélt latinsággal íródott, tele van a legvadabb babonákkal, és a kornak, valamint a hiú szerző fajtájának valamennyi egyházi és nemzeti előítéletével, mégis igen fontos, mint olyan első és némiképpen részletes híradás Írországról, amelyet külföldi írt.*

* „Giraldi Cambrensis Opera". Kiadta J. S. Brewer, London, Longmans 1863. — A történelmi művek, köztük a fent említett két írás (gyenge) angol fordítása („The Historical Works of Giraldus Cambrensis") 1863-ban Londonban, Bohnnál jelent meg.

Ettől kezdve természetesen gazdagabbak lesznek az Írországra vonatkozó angol—normann források; de továbbra is kevés az olyan adat a sziget függetlennek maradt részén uralkodó társadalmi állapotokról, amelyekből vissza lehetne következtetni a régi állapotra. Csak a XVI. század vége felé, amikor Írországot először igázták le szisztematikusan és teljesen, kapunk részletesebb, persze erősen angol színezésű beszámolókat az ír nép valóságos életviszonyairól. Később látni fogjuk, hogy a nép állapota az első invázió óta eltelt 400 év alatt csak kevéssé, és nem a javára változott. De éppen ezért ezek az újabb írások — Hanmer, Campion, Spencer, Davies, Camden, Moryson stb. művei —, amelyekhez kénytelenek leszünk majd még többször is folyamodni, legfőbb forrásaink közé tartoznak egy 500 évvel régebbi időszak tekintetében, és nélkülözhetetlen, nagyon is hasznos kiegészítői a szegényes eredeti forrásoknak.

Írország mitikus őstörténete számos, egymást követő bevándorlásról számol be, amelyek legtöbbször azzal végződtek, hogy az új bevándorlók leigázták a szigetet. A három legutolsó a firbolgoké, a Tuatha Dé Danannoké és a milesieké vagy scotusoké, ez utóbbiak állítólag Spanyolországból jöttek. A közkeletű ír történetírás a firbolgokat (fir = írül fear, latinul vir, gótul wair, férfi) minden további nélkül belgákká változtatja, a Tuatha Dé Danannokat (tuatha = írül nép, táj, gótul þiuda) szükség szerint görög danaokká vagy germán dánokká. O'Donovannak az a véleménye, hogy legalábbis az említett bevándorlásoknak van valamelyes történelmi alapjuk. Az annálészek időszámításunk 10. évében megemlítik az aithechthuathák felkelését (amelyet a XVII. században Lynch, a régi nyelv alapos ismerője „plebeiorum hominum gens"-nek fordított), tehát egy plebejus-forradalmat, amelynek során az egész nemességet (saorchlann) megölték. Ez arra utal, hogy scotus hódítók uralkodtak a régebbi lakosság felett. O'Donovan a Tuatha Dé Danannokról szóló népmesékből arra következtet, hogy ezek, akiket a későbbi néphit erdős hegységekben lakó tündérekké változtatott át, egyes hegyvidékeken még időszámításunk II. vagy III. évszázadáig is fennmaradtak.

Az kétségtelen, hogy az írek keveréknép voltak, még mielőtt az angolok tömegesen letelepedtek közöttük. Az uralkodó típus már a XII. században, mint ma is, világos hajú volt. Giraldus („Topographia Hibernica", III. 26) két idegenről szólva azt mondja, hogy hosszú *sárga* hajuk volt, mint az íreknek. Ennek ellenére még ma is találkozunk, különösen nyugaton, két teljesen különböző fekete hajú típussal: az egyik magas, jó alakú, arcvonásai szépek, haja göndör, s az ember úgy véli, már találkozott ezekkel az olasz Alpokban vagy Lombardiában; ez a típus leginkább délnyugaton fordul elő. A másiknak a testalkata tömzsi és alacsony, fekete haja durva szálú, sima, arca laposra nyomott, csaknem negroid; ez a típus Connaughtban gyakoribb. Huxley ezt az eredetileg világos hajú kelta lakosságban található sötét hajú elemet ibériai (azaz baszk) keveredésnek tulajdonítja[101], ami, legalábbis részben, valószínűleg helytálló. Arra az időre azonban, amikor az írek határozott formában megjelennek a történelemben, kelta nyelvű homogén néppé váltak, és sehol sem találkozunk már idegen elemekkel, kivéve a harc vagy vétel útján szerzett, jórészt angolszász rabszolgákat.

A régi klasszikusok közlései e népről nem túlságosan épületesek. *Diodórosz* azt meséli, hogy azok a britek, akik az Irisznek (vagy Irin-nek? a szövegben a tárgyeset Ἶριν) nevezett szigetet lakják, embert esznek. *Sztrabón* részletesebben ír: „Amely országról" (Jerne) „nem mondhatunk semmi bizonyosat, kivéve, hogy lakosai vadabbak a briteknél, mivel emberevők és sokat evők" (*πολιφάγοι*, egy másik szövegvariáns szerint, *ποιφάγοι*, fűevők), „és tisztességes dolognak tartják, ha valaki megeszi elhalt szüleit, és nyíltan érintkezést folytat más emberek feleségével, a saját anyjával és nővéreivel."

A hazafias érzelmű ír történetírás nagyon felháborodott ezeken az úgynevezett rágalmakon. Az újabb kutatásnak jutott az a feladat, hogy kimutassa, az emberevés, főként pedig a szülők megevése olyan fokozat volt, amelyen valószínűleg minden nép átment. Talán vigaszul szolgál az íreknek, ha megtudják, hogy a mai berliniek ősei még teljes ezer évvel később is ugyanezt a gyakorlatias nézetet vallották:

„Aber Weletabi, die in Germania sizzent, tie wir Wilze heizên, die ne scament" (schämen) „sih nieht ze chedenne" (zu gestehen) „daz sie iro parentes mit mêren rehte ezen sulîn, danne die wurme."* (Notker, idézve Jacob Grimm: „Rechtsaltertümer". 488. old.)

Meglátjuk majd, hogy az angol uralom alatt az emberhús-fogyasztás több ízben ismét előfordult Írországban. Ami pedig az írek szemére vetett phanerogámiát illeti — hogy Fourier kifejezésével éljek[102] —, ilyen dolgok minden vad népnél előfordultak, annál inkább tehát a különösen bővérű keltáknál. Érdekes, hogy a sziget már akkor is mai hazai használatú nevét viselte: Iris, Irin és Jerne azonos Eire-vel és Erinn-nel, mint ahogyan Dublin főváros mai nevét is ismerte már Ptolemaiosz, aki Eblanának (helyes hangsúllyal *Ἔβλανα*) nevezte. Ez annál különösebb, mert az ír kelták ezt a várost ősidők óta másként, Baile Átha Cliathnak hívták, Duibhlinn — fekete mocsár — pedig náluk a Liffey-folyó egyik részének neve.

Ezenkívül Plinius „Historia naturalis"-ában a következő részt találjuk (IV. 16.):

„Oda" (Hiberniába) „a britek fűzfaágakból való csónakon mennek, amelyek fölé összevarrt állatbőröket tesznek."

Később *Solinus* magukról az írekről mondja:

„Hibernia és Britannia között a tengeren fűzfaágakból való csónakon járnak, melyeket marhabőrhuzattal vonnak be." (C. Jul. Solini: „Cosmographia". 25. fej.)

Wakefield 1810-ben úgy látta, hogy Írország egész nyugati partvidékén „csak olyan csónakok fordulnak elő, amelyek ló- vagy ökörbőrrel bevont favázból állnak". A csónakok alakja az egyes vidékek szerint változó, de valamennyi kitűnik azzal, hogy rendkívül könnyű, úgyhogy ritkán fordul elő velük szerencsétlenség. Nyílt tengerre persze nem valók, ezért is űzik itt a halászatot csak az öblökben és a szigetek között. Malboyban (Clare grófság) olyan csónakokat látott Wakefield, amelyek 15 láb hosszúak, 5

* „A veletabok, akik Germániában élnek és akiket mi vilceknek nevezünk, nem szégyellik bevallani, hogy több joguk van szüleik megevésére, mint a férgeknek." — *Szerk.*

láb szélesek és 2 láb mélyek voltak; egyhez két tehénbőrt használtak fel; a szőr belülre került, a külső oldalt bekátrányozták; két evezős számára volt megépítve. Egy ilyen csónak kb. 30 shillingbe került. (Wakefield. II. 97. old.) Fűzfafonat helyett — faváz! Micsoda haladás 1800 év alatt, miután a világ első hajós népe csaknem 700 éven át „civilizátori" kezelésben részesítette az országot!

Egyebekben hamarosan a haladás néhány tünete is mutatkozik. Cormac Ulfhota király alatt, akinek uralkodását a III. század második felére teszik, veje, Finn mac Cumaill, a források szerint újjászervezte az ír milíciát — a Fianna Eirionnt* —, valószínűleg a római légió mintájára, megkülönböztetve könnyű fegyverzetű és sorkatonaságot; minden későbbi ír hadsereg, amelyről részleteket tudunk, különbséget tesz kerne — könnyű — és gallóglach — nehéz- vagy sorgyalogság — között. Az említett Finn hőstetteit sok régi dal megénekelte, egyik-másik máig is fennmaradt; ezek, és talán egy kevés skót-gael hagyomány képezi a Macpherson-féle „Ossian" (írül Oisin, Finn fia) alapját; Finn ebben Fingal néven jelenik meg, a színhely pedig Skóciába tevődik át.[98] Az ír nép ajkán Finn tovább él mint Finn Mac-Caul, az óriás, akinek a sziget csaknem minden helységében valamilyen csodálatos hőstettet tulajdonítanak.

A kereszténység Írországba, legalábbis a keleti partvidékre minden bizonnyal már korán behatolt. Mással nem magyarázható, hogy oly sok ír már jóval Patricius előtt jelentős szerepet játszott az egyház történetében. Pelagiust, az eretneket, rendszerint Bangorból való walesi szerzetesnek mondják, de Bangor vagy inkább Banchor néven egy ősrégi írországi kolostor is létezett Carrickfergus mellett, és hogy Pelagius idevaló volt, Hieronymus bizonyítja, aki azt mondja róla, hogy „buta és a skót kásától elnehezült" („scotorum pultibus praegravatus"). Ez az első említé-

* Feini, féniek az egész „Senchas Már"-ban az ír nemzet neve. Feinechusnak, fenchusnak, a féniek törvényének nevezik gyakran vagy a „Senchas"-t, vagy egy másik, elveszett törvénykönyvet. Ugyanakkor feine, grad feine a plebs, a legalsó szabad néposztály megjelölésére szolgál.

se az ír zabkásának (írül lite, angol—ír nyelven stirabout), mely már akkor, mint később is, egészen a burgonya meghonosításáig, majd azzal együtt az ír nép fő tápláléka volt. Pelagius legfontosabb tanítványai, Cölestius és Albinus szintén scotusok, azaz írek voltak. Gennadius elbeszélése szerint Cölestius a kolostorából három részletes levelet írt szüleinek, amiből kitűnik, hogy Írországban a IV. században ismerték a betűírást.

Valamennyi korai középkori okmányban az íreket scotusoknak, az országot pedig Scotiának nevezik; ezzel a megjelöléssel találkozunk Claudianusnál, Isidorusnál, Bedánál, a ravennai geográfusnál, Eginhardusnál és még Nagy Alfrédnál is, aki így ír: „Hibernia, amelyet Skóciának nevezünk" („Igbernia, þe wē Scotland hātað").[103] A mai Skóciát idegen néven Caledoniának, honi néven Albának, Albaniának hívták; a Scotia, Skócia nevet csak a XI. században vitték át a keleti sziget északi csücskére. Az ír scotusok első nagyobb arányú bevándorlása Albába a III. század közepére tehető; Ammianus Marcellinus már 360-ban tud ottani létezésükről. A bevándorlás a legrövidebb tengeri úton történt, Antrimból Kintyre-félszigetre; már Nennius világosan említést tesz arról, hogy a briteket, akik akkor az egész Skót Alföldet birtokolták a Clyde-ig és Forthig, a scotusok *nyugat felől*, a piktek pedig észak felől támadták meg. Az ówalesi történelmi „Triádák"[104] közül a hetedik szintén elbeszéli, hogy a gwyddyl ffichti (lásd lejjebb) Írországból a Normann-tengeren (Már Llychlin) át jöttek Albanba és e tenger partján telepedtek le. Mellesleg az, hogy a Skócia és a Hebridák közötti tengert Normann-tengernek hívja, azt bizonyítja, hogy ez a „Triáda" később keletkezett, mint ahogy a vikingek meghódították a Hebridákat. 500 körül újra nagyobb számú scotus kelt át, lassanként kialakították saját, Írországtól és a piktektől egyaránt független királyságukat, végül pedig Kenneth MacAlpin alatt, a IX. században, leigázták a pikteket és létrehozták azt a birodalmat, amelyre vagy 150 évvel később — valószínűleg először a vikingek — átvitték a Skócia, Scotia nevet.

Az V. és VI. századi ówalesi források (Nennius, a „Triádák") említést tesznek a gwyddyl ffichti vagy gael piktek walesi betöréseiről, amelyeket általában az ír scotusok betöréseiként értel-

meznek. Gwyddyl walesi alakja a gavidhealnak, mely névvel az írek jelölik önmagukat. Hogy a piktek megjelölése honnan ered, annak vizsgálatát másokra bízzuk.

Az V. század második negyedében Patricius révén (írül Patrick, Patraic, minthogy a kelták a *c*-t az ókori rómaiak módjára mindig *k*-nak ejtik) a kereszténység erőszakos megrázkódtatások nélkül uralomra jutott. A Britanniával való érintkezés, amely már régóta fennállott, szintén élénkebbé vált ebben az időben; építőmesterek, kézművesek jöttek át, és az íreket, akik addig csak a *kötés nélküli* kőépítkezést ismerték, megtanították a habarccsal való építkezésre; az, hogy ez utóbbi a VII. századtól a XII. századig csak egyházi épületeken fordul elő, eléggé bizonyítja, hogy meghonosodása összefügg a kereszténység meghonosodásával, és továbbá, hogy ettől fogva a papság, a külföldi művelődés képviselője, intellektuális fejlődésében teljességgel elszakadt a néptől. Míg a nép semmiféle, vagy csak igen lassú társadalmi haladást tett, a papság kebelén belül hamarosan az akkori időket tekintve rendkívüli irodalmi műveltség fejlődött ki, amely az akkori szokás szerint többnyire a térítési és kolostoralapítási buzgalomban jutott kifejezésre. Columba megtérítette a brit scotusokat és a pikteket; Gallus (St. Gallen megalapítója) és Fridolin az alemannokat, Kilian a Majna menti frankokat, Virgilius a salzburgiakat; mind az öten írek voltak; az angolszászokat szintén főleg ír missziónáriusok nyerték meg a kereszténységnek. Emellett azonban Írország egész Európában a tudomány melegágyának számított, annyira, hogy Nagy Károly meghívta Albinus ír szerzetest tanárnak Paviába, ahol később egy másik ír, Dungal követte. A maguk korában fontos, de ma már jórészt elfelejtett sok ír tudós közül a legjelentékenyebb *Johannes Scotus Erigena* volt, a középkori filozófia atyja, vagy, ahogyan Erdmann nevezi, Carolus Magnusa*. „Ő volt az első, akivel most már igazi filozófia kezdődik" — mondja róla Hegel. Ő volt az egyetlen IX. századi nyugat-európai, aki értett görögül; a Dionüsziosz Areiopagitésznek tulajdonított művek lefordítása révén az ókori filozófia

* — Nagy Károlya — *Szerk.*

legutolsó hajtásához, az alexandriai neoplatonista iskolához kapcsolódott. Tanításai, a kort tekintve, igen merészek; tagadja a kárhozat örök voltát, még az ördögre vonatkozólag is, és erősen súrolja a panteizmust; a korabeli ortodoxia nem is fukarkodott ezért a megrágalmazásával. Teljes kétszáz évig tartott, amíg az Erigena által alapított tudomány Canterburyi Anselmus személyében folytatóra talált.*

Mielőtt azonban a magasabb műveltségnek ez a fejlődése visszahathatott volna a népre, megszakították a vikingek rablóhadjáratai. Ezek a rablóhadjáratok, amelyek a skandináv, különösen a dán hazafiasság legfőbb árucikkét jelentik, túl későn jöttek és túlságosan kis népektől indultak ki, semhogy nagyarányú hódításokban, gyarmatosításban és államalapításban végződhettek volna, mint a germánok korábbi betörései. A történelmi fejlődésre gyakorolt előnyös kihatásuk elenyészően csekély a mérhetetlen, és még Skandinávia szempontjából is terméketlen zavarokhoz képest, amelyeket okoztak.

Írországot a VIII. század vége felé korántsem egységes nemzet lakta. Az egész szigetre kiterjedő főkirályi hatalom csak látszatra létezett, és még így sem mindig. A tartományi királyok, kiknek száma és birtoka folytonosan változott, hadakoztak egymással, és a kisebb helyi fejedelmeknek is megvoltak a magánháborúik. De úgy látszik, hogy ezekben a belső harcokban általában bizonyos szokásjog uralkodott, mely megszabott határok közé szorította a pusztításokat, úgyhogy az ország nem szenvedett tőlük túlságosan. De ennek meg kellett változnia. A vikingek 795-ben, néhány évvel azután, hogy ez a rabló nép első ízben meglátogatta Angliát, partra szálltak Rathlin szigetén, az antrimi tengerpartnál, és mindent felperzseltek; 798-ban Dublinnál szálltak partra, és ettől kezdve az annálészek csaknem minden évnél említést

* Erigena tanításáról és műveiről bővebben lásd Erdmann: „Grundriss der Geschichte der Philosophie". 2. kiad. Berlin 1869. I. köt. 241—247. old. — Erigena, aki egyébként nem volt egyházi személy, már igazi hetyke ír elmésségről tesz tanúságot. Amikor egyszer az asztalnál vele szemben ülő Kopasz Károly francia király megkérdezte, mekkora a távolság egy scotus (scot) és egy tökfilkó (sot) között, Erigena így felelt: „Egy asztal szélessége."

tesznek róluk mint pogányokról, idegenekről, kalózokról, mindig hozzáfűzve egy vagy több helység loscadját (felperzselését). Településeik az Orkney-szigeteken, a Shetland-szigeteken és a Hebridákon (Déli-szigetek; Suðreyjar az óészaki sagákban) támaszpontul szolgáltak nekik Írország, valamint a későbbi Skócia, továbbá Anglia ellen. A IX. század közepe táján birtokukban volt Dublin*, amelyet, Giraldus szerint, csak ők építettek át rendes várossá, mint ahogy nekik tulajdonítja Waterford és Limerick megalapítását is. Maga a Waterford név csupán az óészaki Veðrafjǫrðr itt értelmetlen angolosítása; a skandináv név vagy viharöblöt (Wetterföhrde), vagy kosöblöt [Widderbucht] jelent. Mihelyt a vikingek az országban letelepedtek, legelőször természetesen megerősített kikötővárosokra volt szükségük; e városok lakossága még sokáig skandináv maradt, de a XII. században nyelv és szokások tekintetében már rég asszimilálódott az írekhez. Az ír fejedelmek egymás közti viszálykodásai szerfelett megkönnyítették a vikingeknek a fosztogatást, a letelepedést, sőt az egész sziget ideiglenes meghódítását is. Hogy maguk a skandinávok mennyire tekintették Írországot azon országok egyikének, amelyek rendszeres zsákmányt szolgáltatnak nekik, mutatja az 1000 körül keletkezett „Krákumál"[106], a northumberlandi Ella király Kígyótornyába zárt Ragnar Loðbrók állítólagos halotti éneke. E dalban az ópogány vadság mintegy utoljára szedi össze minden erejét, és Ragnar király hőstettei megéneklésének ürügyén inkább az egész skandináv népnek saját országában, valamint a tengerpartokon Dünamündétől Flandriáig, Skóciáig (amelyet itt — talán első ízben — már Skotlandnak neveznek) és Írországig viselt rablóhadjáratait írja le röviden. Írországról ezt mondja:

* Snorrinak a „Haraldssagá"-ban[105] található állítása, amely szerint valamennyi viking kozul elsőkként Széphajú Haraldr fiai, þorgils és Fróði birtokolták Dublint — tehát legalább ötven évvel később, mint ahogy megjeloltuk —, ellentmond valamennyi, erre a korra vonatkozólag hitelesnek elfogadott ír forrásnak. þorgilst, Széphajú Haraldr fiát, Snorri nyilvánvalóan osszetéveszti az alább említett þorgilsszal, azaz Turgesiusszal.

Vívtunk a kardunkkal, heggyé nőtt a legyilkoltak teste,
Örvendezett a farkas testvére a véres lakomának;
Ércpajzsot ért a vas; Írország uralkodója,
Marsteinn, nem éheztetett farkast és sast sem;
Jutott áldozat Veðrafjǫrðrben a hollónak.

Vívtunk a kardunkkal, reggel indult a játék,
A vidám harc, Lindiseyri előtt, három fejedelemmel;
Nem soknak sikerült ép bőrrel megúszni;
Sólyom vív farkassal a húsért, farkastorokba kerül jó pár;
Ír vér árja áztatta a harcban a partot.*

Egy északi vikingnek, Þorgilsnak, akit az írek Turgesiusnak neveztek, már a IX. század első felében sikerült majdnem egész Írországot leigáznia, de 844-ben bekövetkezett halálával birodalma is szétesett, és a vikingeket kiűzték. A betörések és harcok váltakozó sikerrel folytatódtak, míg végül a XI. század elején Írország nemzeti hőse, Brian Boru, aki eredetileg csak Munster egy részének volt királya, egész Írország uralkodójává emelkedett, és az összpontosított erővel Írországba betörő vikingekkel 1014. április 23-án, nagypénteken, Clontarfnál (Dublin közvetlen közelében) megvívta a döntő csatát, amely örökre megtörte a betolakodók erejét.

* Hjuggu vér með hjǫrvi, hverr láthverr of annan;
glaðr varð gera bróðir getu við sóknar læti,
lét ei ǫrn né ylgi, sá er Írlandi stýrði,
(mót varð málms ok rítar) Marsteinn konungr fasta
varð í Veðrafirði valtafn gefit hrafni.

Hjuggu vér með hjǫrvi, háðum suðr at morni
leik fyrir Lindiseyri við lofðúnga þrenna;
fárr átti því fagna (féll margr í gyn úlfi,
haukr sleit hold með vargi), at hann heill þaðan kæmi;
Ýra blóð í œgi ærit féll um skæru.

Veðrafjǫrðr, mint mondottuk, Waterford; hogy Lindiseyrit megtalálták-e valahol, nem tudom. Semmiképpen sem jelenti Leinstert, ahogyan Johnstone fordítja, az eyri (homokos foldnyelv, dánul øre) pontosan meghatározott helységre utal. Valtafn sólyomeledelt is jelenthet, és itt többnyire így is fordítják, minthogy azonban a holló Óðinn szent madara, a szó nyilvánvalóan mindkét értelemben szerepel.

A vikingek, akik letelepedtek Írországban és függőségükbe vonták Leinstert (Leinster királya, Maelmora, 999-ben az ő segítségükkel jutott trónra, és azóta is ők tartották uralmon), előre látva a küszöbönálló döntő harcot, követeket küldtek a Déli- és az Orkney-szigetekre, Dániába és Norvégiába, hogy erősítést szerezzenek, amely nagy számban meg is érkezett. A „Njálssaga"[107] elbeszéli, hogyan készülődött Sigurðr Laudrisson jarl az Orkney-szigeteken a kivonulásra, hogyan ment vele þorsteinn Siðuhallsson, a Vörös Hrafn és a Straumeyi Erlingr, s hogyan érkezett meg virágvasárnap egész seregével Dublinba (Dyflinba):

„Odaért addigra Bróðir is, valamennyi emberével. Bróðir utóbb varázslatot tett, hogy jóslatot kapjon a csata kimeneteléről. A jóslat pedig következőképpen hangzott: ha pénteki napon esik meg a csata, meghal Brian király, bár övé a győzelem. Ha viszont péntek előtt csapnának össze, Brian király minden ellenfele odavész. Szólt aztán Bróðir, nehogy péntek előtt kezdjék meg a csatát."

Magáról a csatáról két változatot ismerünk: az ír annálészekét és a skandinávot, a „Njálssagá"-ét. Ez utóbbi szerint: „Ezenközben Brian király egész seregével a város" (Dublin) „alá érkezett. Pénteken pedig megindult az északiak" (a vikingek) „serege is ki a városból, és mindkét fél elrendezte csapatait. Az északiak csapatának egyik szárnyán Bróðir állott, a másikon Sigtryggr király" (az „Annales Inisfalensis" szerint a dublini vikingek királya), „a középen azonban Sigurðr jarl az ő embereivel. Szólni kell most arról, hogy Brian király semmiképp nem akart nagypéntek napján hadakozni, így aztán pajzsvárat vontak a király köré a sereg háta mögött. Brian király seregének egyik szárnyán a Nyugtalan Úlfr helyezkedett el, szemben Bróðir szárnyával. A másik szárnyon azonban Óspakr állott, Brian király fiaival együtt, ott, ahol Sigtryggr királyék voltak velük szemben. A seregek közepén Kerþjalfaðr állt, és előtte lobogtak a zászlók." Amikor a csata elkezdődött, Nyugtalan Úlfr egy erdőbe kergette Bróðirt, ahol ez menedékre talált; Sigurðr jarl nehezen állta a sarat Kerþjalfaðrral szemben, aki egészen a zászlóig hatolt, megölte a zászlótartót, majd a következőt is, aki a zászlót megragadta; ekkor senki sem

akarta a zászlót vinni, Sigurðr jarl pedig levette a rúdról és ruhái közé rejtette. Hamarosan dárda döfte át a testét, és ezzel, úgy látszik, csapatát is szétverték. Eközben Óspakr hátba támadta a vikingeket és ádáz harc után megfutamította Sigtryggr seregszárnyát. „Sigtryggr király csapata mindenesetre már hátrálni kényszerült, és ez magával rántotta menekülésbe az egész sereget is. Þorsteinn Siðuhallsson, ahogy futottak visszafelé, egyszer csak megállt, és kötözgetni kezdte bocskora szíját. Odaért ekkor mögé Kerþjalfaðr, és megkérdezte, vajon ő miért nem menekül. — Azért — felelte Þorsteinn —, mert úgysem érek haza estig, mivelhogy Izlandon volnék otthon. — Kerþjalfaðr ekkor megkegyelmezett Þorsteinn életének."

Bróðir a rejtekhelyéről látta, hogy Brian serege üldözi a menekülőket és hogy a pajzsvárnál kevesen maradtak. Ekkor kifutott az erdőből, áttört a pajzsváron és megölte a királyt (Brian 88 éves lévén, természetesen már nem tudott részt venni a harcban, és a táborban maradt). „Felkiáltott Bróðir ekkor: Szájról szájra szálljon, hogy Bróðir kardjától meghalt Brian király." De az üldözők visszatértek, körülvették Bróðirt és élve elfogták. „A Nyugtalan Úlfr ekkor felhasította Bróðir hasát, majd a belét egy fához kötözte, és addig járatta Bróðirt a fa körül, mígcsak az egész bele a fára nem tekeredett. Ahogy ez megtörtént, meg is halt Bróðir, az embereit pedig utóbb ölték meg."

Az „Annales Inisfalensis" szerint a viking sereg három részre oszlott, az első a dublini vikingekből és 1000 főnyi norvég erősítésből állt, akik mind hosszú páncélinget viseltek vértnek; a második a Maelmora király vezette leinsteri ír segédcsapatokból; a harmadik a szigetekről és Skandináviából érkezett erősítésből, ezt Bruadhair, a csapatokat odaszállító hajóhad parancsnoka, és Lodar, az Orkney-szigetek jarlja vezette. Brian a maga seregét ugyancsak három csapatban állította fel ellenük; a vezérek nevei azonban nem egyeznek meg a „Njálssagá"-ban említett nevekkel. Maga a csataleírás érdektelen; tömörebb és világosabb a „IV magiszter" beszámolója, amelyet itt közlünk:

„A. D. 1013" (végigvonuló hiba folytán ez a dátum szerepel 1014 helyett). „Az idegenek egész Nyugat-Európából összesereg-

lettek Brian és Maelseachlainn ellen" (ez utóbbit rendszerint Malachynak nevezik, Meath királya volt Brian fennhatósága alatt), „és ezer páncélingest hoztak magukkal. Heves, tomboló, hatalmas és ádáz csata dúlt közöttük, amelyhez fogható addig nem volt; Cluaintarbahban vívták" (Bikamező, most Clontarf) „éppen a húsvét előtti pénteken. Ebben a csatában megölték Briant, aki 88 éves volt, fiát Murchadhot, aki 63 éves volt, unokaöccsét Conaingot, unokáját Toirdhealbhachot . . . " (egy csomó név következik). „A csapatokat" (az ellenségét) „végre Tulcainntól Baile Átha Cliath-ig" (Dublin) „visszavetette Maelseachlainn, heves harcban, bátran nekirontva az idegeneknek és a leinsterieknek; és elesett ott Maelmora, Leinster királya, Murchadhnak, Finn fiának fia . . . és ezenkívül volt még számtalan halott a leinsteriek között. És megölték még Dubhgallt, Amhlanibh" (akit rendszerint Anlafnak vagy Olafnak neveznek) „fiát, és Cillaciaraint, Gluniairn fiát, az idegenek két alvezérét (tanaisi), Sichfrithet, Lódar fiát, az orkneyiek jarlját (iarla insi h Oirc), Bródart, a dániaiak vezérét, azt, aki megölte Briant. Az ezer páncélingest lekaszabolták, és legalább háromezer idegent öltek meg ott."

A „Njálssagá"-t mintegy száz évvel a csata után Izlandban jegyezték fel; az ír annálészek, legalábbis részben, egyidejű híradásokon alapulnak. A két forrás teljesen független egymástól, és a kettő nemcsak megegyezik a fő dolgokban, hanem kölcsönösen ki is egészíti egymást. Hogy ki volt Bróðir és Sigtryggr, azt csak az ír annálészekből tudjuk meg. Sigurðr Laudrissont Sichfrithnek, Lódar fiának nevezik; Sigfrith ugyanis az északi Sigurðr helyes angolszász alakja, Írországban pedig, érméken éppúgy, mint az annálészekben, a skandináv nevek legtöbbször nem északi, hanem angolszász alakban szerepelnek. Brian alvezéreinek nevét a „Njálssaga" a skandináv orgánumhoz idomította; az egyik, Nyugtalan Úlfr ráadásul egészen északi, de merész dolog lenne ebből arra következtetni — mint ezt némelyek teszik —, hogy Brian seregében is voltak vikingek. Óspakr, úgyszintén Kerþjalfaðr kelta neveknek tűnnek; ez utóbbi talán a „IV magiszternél" említett Toirdhealbhach eltorzított alakja? A dátum — a virágvasárnapot követő péntek az egyiknél, a húsvétot megelőző

péntek a másiknál — pontosan megegyezik, éppígy a csata színhelye is; bár a „Njálssagá"-ban Kantaraburgnak (egyébként = = Canterbury)[108] hívják, világosan közvetlenül Dublin kapui elé teszik. A csata lefolyását a „IV magiszter" írja le a legpontosabban: a vikingeket a clontarfi síkságról, ahol megtámadták Brian seregét, a közvetlenül Dublin északi oldala melletti kis folyón, a Tolkán át visszavetik a város felé. Arról mindkét forrás tud, hogy Bróðir megölte Brian királyt; közelebbi adatok erről csak a skandináv forrásban találhatók.

Láthatjuk, a csatáról szóló értesüléseink a kor barbár voltát tekintve meglehetősen részletesek és hitelesek; nem sok olyan XI. századi csatát találni, melyre vonatkozóan mindkét fél ennyire határozott és egybehangzó beszámolójával rendelkezünk. Ez nem akadályozza Goldwin Smith professzor urat abban, hogy „homályos (shadowy) konfliktusként" írja le (i. m., 48. old.). Igaz, a professzor úr fejében a legvaskosabb tények igen sokszor „homályos" alakot öltenek.

A clontarfi vereség után a viking rablóhadjáratok ritkábbakká és kevésbé veszélyesekké válnak; a dublini vikingek hamarosan a szomszédos ír fejedelmek fennhatósága alá kerülnek, és egy vagy két nemzedéken belül összeolvadnak az őslakókkal. Egyetlen kárpótlásként pusztításaikért a skandinávok három vagy négy várost és a kereskedő polgárság csíráit hagyják az írekre.

Minél messzebbre megyünk vissza a történelemben, annál jobban elmosódnak az egyazon törzsből származó népeket megkülönböztető ismertetőjegyek. Ez egyfelől a források természetéből következik, mert minél régebbiek, annál szűkszavúbbak és a leglényegesebb dolgokra szorítkoznak, másfelől azonban maguknak a népeknek a fejlődéséből. A törzs egyes ágai annál közelebb álltak, annál jobban hasonlítottak egymáshoz, minél kisebb volt a távolságuk magától az eredeti törzstől. Jacob Grimm teljes joggal kezelte mindig az összes tudósításokat — kezdve a cimberek hadjáratát leíró római történészeken[109], egészen Adam von Bremenig és Saxo Grammaticusig —, az összes irodalmi emlékeket — kezdve a „Beowulf"-on[110] és a „Hildebrand-ének"-en[111],

egészen az „Eddá"-kig[68] és sagákig —, az összes törvénytárakat — a leges barbarorumtól[112] az ódán és ósvéd törvényekig és a német reszponzumgyűjteményekig — a német nemzeti jelleg, a német szokások és jogviszonyok egyaránt értékes forrásaiként. Lehet, hogy a speciális jelleg csak helyi jelentőségű, ám a benne tükröződő jelleg az egész törzsben közös; és minél régibb a forrás, annál inkább eltűnnek a helyi különbségek.

Ahogyan a skandinávok és a németek a VII. és VIII. században kevésbé különböztek egymástól, mint ma, bizonyára az ír kelták és a gall kelták is eredetileg jobban hasonlítottak egymáshoz, mint a mai írek és franciák. Ne csodálkozzunk tehát, ha Caesarnak a gallokról nyújtott leírásában számos olyan vonást találunk, amelyeket tizenkét évszázaddal később Giraldus ismét az íreknek tulajdonít, és amelyeket, a hozzákeveredett germán vér ellenére, még ma is viszontlátunk az ír nemzeti jellegben . . .

Engels: [Írország története.] 1870.
(Marx és Engels Művei. 16. köt. 446—461. old.)

A KORAI KÖZÉPKOR DÁN KÖLTÉSZETE

. . . Véletlenül kezembe kerültek ódán hősi énekek, helyenként nagyon szépek sok szemét között. Itt van egy, melyet Uhland fordított le németre.

Oluf úr pejlován vágtat,
Hogy gyűljön és jöjjön a nászhad,
Tündérnép táncol a réten.

Négy tündér járja, öt tündér ropja,
Királyuk lánya kezét elkapja:
Üdv néked, Oluf úr, el ne menj,
Maradj itt köztünk s táncolj velem.

Nem lehet, nem szabad, királyleány,
Holnap lesz menyegzőm, várnak reám.
Hallod-e, Oluf úr, bizony lehet,
Kecskebőr csizmát adok neked.

Kecskebőr csizmája fényesre fent,
Két sarkán aranyos sarkantyu peng.

Nem lehet, nem szabad, tündérleány,
Menyegzőm holnap lesz, várnak reám.

Hallod-e, Oluf úr, táncolj velem,
Inget is adok én, tiszta selyem.

Hófehér selyeming, csak úgy vakít,
Jó anyám holdfénnyel szivatta ki.

Nem lehet, nem szabad, királyleány,
Holnap lesz menyegzőm, várnak reám.

Hallod-e, Oluf úr, bizony lehet,
Nagy halom aranyat adok neked.

Nagy halom aranyat elvihetek,
De táncba veled én nem mehetek.

Hallod-e, Oluf úr, most már elég,
Járványos kórság szálljon beléd.

Szólt és oly szörnyen szívére csapott,
Majd hogy a szíve meghasadott.

Pejlova hátára emelte őt:
Eriggy hát, tartsatok szép esküvőt.

Amikor elérte a vár kapuját,
Anyja már aggódva várta fiát.

Hallod-e, Oluf úr, jó gyermekem,
Orcád mért halavány, mondd meg nekem.

Hogy is ne volna orcám halavány,
Tündérek lányával évődtem, anyám.

Hallod-e, jó fiam, ó te szegény,
Arádnak ha eljő, mit mondjak én?

Mondja, az erdőre mentem ki csak,
Próbálni kopóim s lovaimat.

Alig pitymallott, reggeledett,
Jő is arája s a nászi sereg.

Töltik a mézsört, töltik a bort:
Oluf úr hol van? — Kilovagolt.

Erdőn jár, rejti sűrü csalit,
Próbálja kopóit, új lovait.

A skarlát lepedőt lerántja legott,
Jaj, látja arája, Oluf úr halott.

[Ford. Mándy Stefánia]

Nekem Herder fordítása sokkal jobban tetszik, mint a túlságosan jól fésült Uhland-fordítás. De egy másik ballada: „Jon úr" még sokkal szebb . . .

Marx — Engelshez. 1860. VI. 20.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 65—67. old.)

A LOVAGI LÍRA

. . . De ha a monogámia valamennyi ismert családforma közül az egyetlen volt is, amelynek uralma alatt a modern nemi szerelem kifejlődhetett, ez még korántsem jelenti azt, hogy a szerelem kizárólag vagy akár túlnyomóan a monogámiában, a házastársak kölcsönös szerelme formájában fejlődött ki. A férfiuralom alatt álló szigorú monogám házasság egész természete kizárta ezt. Az összes történelmileg aktív osztályoknál, tehát az összes

uralkodó osztályoknál a házasságkötés az maradt, ami a párosházasság óta volt: alku, amelyet többnyire a szülők kötöttek meg. A szerelem mint szenvedély, mint minden embert (legalábbis az uralkodó osztályokban) megillető szenvedély, mint a nemi ösztön legmagasabb rendű kifejezése — s éppen ebben van sajátos jellege — a történelemben először a középkori lovagi szerelem formájában jelent meg, ez pedig egyáltalán nem volt házastársi szerelem. Ellenkezőleg. Klasszikus alakjában a provençaloknál határozottan a házasságtörésre irányul, és azt költőik dicsőítik. Provence szerelmi költészetének gyöngyei az albák, vagyis hajnali dalok. Ezek a dalok ragyogó színekkel ecsetelik, hogyan fekszik a lovag szép hölgyének — a más feleségének — ágyában, miközben kint az őr vigyáz és figyelmezteti, amint feldereng a hajnal (alba), hogy még észrevétlenül elillanhasson; a válási jelenet a költemény csúcspontja. Az északfranciáknál és a derék németek között is elterjedt ez a költészet a lovagi szerelem megfelelő módjával együtt, s a mi öreg Wolfram von Eschenbachunknak is van erről a csiklandós témáról három olyan gyönyörű hajnali dala, amelyeket jobban szeretek, mint három hosszú hőskölteményét.[113] . . .

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 204. old.)

A DÉLFRANCIA KORA-RENAISSANCE

. . . A délfrancia nemzetiség a középkorban nem volt rokonabb az északfranciával, mint most a lengyel az orosszal. A délfrancia, vulgo* provence-i nemzetnek a középkorban nemcsak „értékes fejlődése" volt, hanem éppenséggel az európai fejlődés csúcsán állt. Neki volt valamennyi újabb nemzet közül először művelt nyelve. Költészete valamennyi latin népnek, sőt a németeknek és angoloknak is, akkoriban utol nem ért példaképül szolgált. A feudális lovagiasság kialakításában versenyzett a kasztíliaiakkal,

* — közönségesen, köznyelven — *Szerk.*

az északfranciákkal és az angliai normannokkal; az iparban és a kereskedelemben semmiben sem maradt el az olaszok mögött. Nemcsak „a középkori létezés egyik fázisát" fejlesztette ki „ragyogó alakzattá", hanem még az antik hellénség egy visszfényét is létrehozta a legmélyebb középkorban. A délfrancia nemzet tehát nemcsak nagy, hanem végtelen „érdemeket szerzett magának az európai népcsalád szolgálatában". Ennek ellenére, akárcsak Lengyelországot, először felosztották Észak-Franciaország és Anglia között, később pedig teljesen leigázták az északfranciák . . .

Engels: A lengyel vita Frankfurtban. 1848.
(Marx és Engels Művei. 5. köt. 338. old.)

A RENAISSANCE

A modern természetkutatás, az egyetlen, amely tudományos, rendszeres, mindenoldalú fejlődést hozott, ellentétben az ókoriak lángeszű természetfilozófiai megsejtéseivel és az arabok felettébb jelentős, de szórványos és legnagyobbrészt eredménytelenül tovatűnt felfedezéseivel — a modern természetkutatás, mint az egész újabb történelem, attól a hatalmas korszaktól kelteződik, amelyet mi németek az akkor ránk zúdult nemzeti szerencsétlenségről reformációnak nevezünk, a franciák renaissance-nak és az olaszok cinquecentónak, s amelyet egyik név sem fejez ki pontosan. Ez az a korszak, amely a XV. század második felével kezdődik. A városi polgárokra támaszkodó királyság megtörte a feudális nemesség hatalmát és megalapozta a nagy, lényegileg nemzetiségre épülő monarchiákat, amelyekben a modern európai nemzetek és a modern polgári társadalom kifejlődésre jutottak; és miközben polgárok és nemesek még javában marakodtak egymással, a német parasztháború már prófétikusan utalt jövendő osztályharcokra, mivel nemcsak a fellázadt parasztokat léptette színre — ez már nem volt újság —, hanem mögöttük a mai proletariátus kezdeteit, előfutárait, kezükben a vörös zászlóval, aj-

kukon a vagyonközösség követelésével. A Bizánc bukásából kimentett kéziratokból, a Róma romjai alól kiásott antik szobrokból új világ tárult fel az ámuló Nyugat előtt: a görög ókor; ragyogó alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei; Itáliában a művészet soha nem sejtett virágzásnak indult, amely mintegy a klasszikus ókor visszfényeként jelent meg és azóta is utolérhetetlen maradt. Itáliában, Franciaországban és Németországban új irodalom keletkezett, az első modern irodalom; Anglia és Spanyolország kevéssel ezután megérték irodalmuk klasszikus korszakát. A régi orbis terrarum* korlátait áttörték, a földet voltaképpen csak ekkor fedezték fel, ekkor vetették meg az alapját a későbbi világkereskedelemnek és a kézművesség átmenetének a manufaktúrába, amely viszont a modern nagyipar kiindulópontja volt. Az egyház szellemi diktatúráját megtörték; a germán népek többségükben közvetlenül lerázták, és felvették a protestantizmust, a latin népeknél pedig egyre mélyebben gyökeret vert az araboktól átvett és az újonnan felfedezett görög filozófiából táplálkozó derűs szabadgondolkodás és előkészítette a XVIII. század materializmusát.

A legnagyobb haladó forradalmasodás volt ez, melyet az emberiség addig megért; olyan kor, melynek óriásokra volt szüksége és óriásokat is nemzett, a gondolkodóerő, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriásait. A burzsoázia modern uralmát megalapozó férfiak igazán minden voltak, csak nem polgárian korlátozottak. Ellenkezőleg, a kor kalandos jellegének fuvallata többé-kevésbé meglegyintette őket. Alig élt akkor jelentős férfiú, aki ne tett volna távoli utazásokat, aki ne beszélt volna négy-öt nyelvet, aki ne jeleskedett volna több szakban. Leonardo da Vinci nemcsak nagy festő volt, hanem nagy matematikus, mechanikus és mérnök is, akinek fontos felfedezéseket köszönhetnek a fizika legkülönbözőbb ágai; Albrecht Dürer festő, rézmetsző, szobrász, építész volt, amellett feltalált egy erődítési rendszert, s ez már tartalmazott nem egy olyan eszmét, melyet jóval később Montalembert és az újabb német

* — földkerekség — *Szerk.*

erődépítés támasztott fel. Machiavelli államférfi, történetíró, költő volt, és egyszersmind az újabb kor első említésre méltó katonai írója. Luther nemcsak az egyház Augeiasz-istállóját söpörte ki, hanem a német nyelvét is, megteremtette a modern német prózát és megírta szövegét és dallamát annak a győzelmi bizonyosságtól áthatott korálnak, mely a XVI. század „Marseillaise"-e lett.[114] E kornak a hőseit még éppenséggel nem hajtotta jármába a munka megosztása, melynek korlátozó, egyoldalúvá tevő hatását annyiszor érezzük utódaikon. Ami azonban különösen sajátjuk, az az, hogy szinte valamennyien benne élnek a kor mozgásának, a gyakorlati harcnak a kellős közepében, pártot foglalnak és részt vesznek a küzdelmekben, egyikük szóval és tollal, másikuk karddal, némelyikük mindkettővel. Innen a jellemnek az a teljessége és ereje, amely egész férfiakká teszi őket. Szobatudósok kivételek: ezek vagy másod- és harmadrangú emberek, vagy óvatos filiszterek, akik nem akarják megégetni a körmüket.

Engels: A természet dialektikája. 1873—1886.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 325—326. old.)

AZ ITÁLIAI KULTÚRA DANTÉTÓL GARIBALDIIG

. . . Itália a klasszikusok hazája. Ama nagy korszak óta, amikor ebben az országban a modern világ hajnalpírja felragyogott, utolérhetetlen klasszikus tökéletességben hozott létre nagyszerű jellemeket, Dantétól Garibaldiig. De a megaláztatás és az idegen uralom kora is klasszikus jellemfigurákat hagyott rá örökül, köztük két különösen élesen kivésett típust: Sganarellót és Dulcamarát. A kettő klasszikus egységét testesíti meg a mi illusztris Loriánk[115] . . .

Engels: Előszó Marx: „A tőke" c. művének
harmadik kötetéhez. 1894.
(Marx: A tőke. III. köt. 25. old.)

. . . A „Kiáltvány" teljes igazságot szolgáltat a kapitalizmus múltbeli forradalmi akciójának. Az első kapitalista nemzet Itália volt. A feudális középkor végét, a modern kapitalista korszak hajnalát gigászi alak jelzi. Az olasz Dante ez, a középkor utolsó és egyben az újkor első költője. Ma is, mint 1300-ban, új történelmi korszak bontakozik ki. Vajon kitermeli-e számunkra Olaszország az új Dantét, aki jelezni fogja e proletár korszak megszületésének óráját?

Engels: Az olasz olvasóhoz. 1893.
[Előszó a „Kommunista Párt kiáltványá"-hoz].
(Marx és Engels: Válogatott művek. 1. köt. 15. old.)

. . . A „Times" azzal kezdte, hogy denunciálta a menekülteket, és az idegen hatalmakat buzdította, hogy követeljék kiutasításukat. Azután megbizonyosodván arról, hogy az alsóház a kormányt megcsúfolva visszautasítaná az Alien Bill[116] felújítását, egyszeribe szónokias leírásokkal kezdett áradozni arról az áldozatról, melyet kész meghozni — ó, micsoda nagylelkűség! — a menedékjog fenntartásáért. Végül, a felsőházi őlordságok kedélyes társalgása után, korábbi fennkölt polgárerényéért március 5-i vezércikkében a következő dühkitöréssel állt bosszút:

„A kontinens sok részén azt hiszik, hogy mi ebben az országban gyönyörködünk a menekültek menazsériájában — mindenféle náció vad alakjaiban, akik minden bűnre kaphatók . . . Vajon ezek az idegen írók, akik saját kiközösített honfitársaik angliai jelenlétét felhánytorgatják, azt gondolják-e, hogy a menekültek sorsa nálunk olyan irigylésre méltó? Ne áltassuk őket. *E teremtmények nyomorult osztálya* legnagyobbrészt mocskos szegénységben tengődik, s *az idegenek sós kenyerét eszi*, ha e roppant nagyváros zavaros hullámaiban elsüllyedve hozzájut . . . *Büntetésük a száműzetés annak legzordabb formájában.*"

Ami az utolsó pontot illeti, a „Times"-nek igaza van; Anglia remek ország, hacsak nem kell ott élni.

A „Mars egén" Dante találkozik ősével, Cacciaguida di Eliseivel, aki ezekkel a szavakkal jósolja meg neki közelgő száműzetését Firenzéből:

> Majd megtudod, mily sós kenyér a másé;
> s föl- és lemenni, milyen kínos ösvény,
> keserves lépcső az idegen házé![117]
>
> [Ford. Babits Mihály]

Boldog Dante, ki szintén „a politikai menekültek nyomorult osztályának egyik teremtménye" vagy, s ellenségeid nem fenyegethetnek meg egy „Times"-vezércikk nyomorúságával! Boldogabb „Times", melynek a te „Inferno"-dban egy „fenntartott helyet" sikerült elkerülnie!

Marx: [Kossuth és Mazzini — A porosz rendőrség — Az osztrák—porosz kereskedelmi egyezmény — A „Times" és a menekültek]. 1853.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 534—535. old.)

TIZIAN

... Itt* most mindenki műbarát és a kiállítás képeiről fecseg. A dolog plus ou moins** rosszul fog kiütni — legalábbis anyagilag biztosan failure*** lesz. Egyébként nagyon szép képek vannak itt, de a jobb és a legjobb festőktől többnyire csak secondrate° darabok. A legszebbek közé tartozik Tizian remek portréja Ariostóról. Az újabb német és francia iskola nagyon gyöngén, szinte egyáltalában nincs képviselve. Az egész anyag háromnegyed része angol szemét. A spanyolok és a flamandok vannak a legjobban képviselve, azután az olaszok. Igazán el kell jönnöd ide a nyáron, hogy feleségeddel együtt megnézd a históriát, s'il

* Manchesterben. — *Szerk.*
** — többé-kevésbé — *Szerk.*
*** — balsiker, kudarc — *Szerk.*
° — másodrendű — *Szerk.*

y a moyen*. Hogy a „Tribune" részére valamit írjak róla, az nem megy, nem is tudnám, hol kezdjem el; a szokásos fecsegést a „Tribune" az összes lapokban megtalálhatja.

Engels — Marxhoz. 1857. V. 20.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 70. old.)

CALDERÓN

. . . Üres óráimban most spanyolul tanulok. Calderónnal kezdtem, akinek „A csodálatos varázsló" c. művéből — a katolikus „Faust"-ból — Goethe nemcsak egyes részleteket használt fel „Faust"-jában, hanem egész jelenetek felépítését is átvette. Ezután — horribile dictu — spanyolul elolvastam, amit franciául nem tudtam volna megtenni, Chateaubriand „Atalá"-ját és „René"-jét, s egyet-mást Bernardin de St. Pierre-től. Most a „Don Quijote" kellős közepén vagyok. Úgy látom, hogy a spanyol nyelvnél a kezdőnek nagyobb szüksége van szótárra, mint az olasznál . . .

Marx — Engelshez. 1854. V. 3.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 75—76. old.)

CERVANTES

Cervantes mesél valahol egy derék alguacilról** és írnokáról, akik a közerkölcs védelmére kitartottak két több mint kétes hírű nőt.[118] E szolgálatkész nimfák nagyvásárok idején vagy más ünnepélyes alkalmakkor olyan ruházatban vonultak ki, hogy a madarat már messziről fel lehetett ismerni tolláról. Ha felcsíptek egy idegent, tüstént értesíteni tudták szeretőiket, hogy melyik vendégfogadóba mentek; akkor az alguacil és írnoka a nők nagy rémületére berontottak, s a féltékenyt játszva csak hosszas

* — ha lehetséges; ha van rá mód — *Szerk.*
** — kisbíróról — *Szerk.*

rimánkodás után és megfelelő pénzbeli kártérítés ellenében engedték futni az idegent. Ilyen módon saját hasznukat egyesítették a közerkölcs érdekeivel, mert a megkopasztottak óvakodtak attól, hogy egyhamar ismét engedjenek tisztátalan hajlamaiknak.

Ezekhez az erkölcscsőszökhöz hasonlóan a rend porosz hősei egyszerűsített eljárással gondoskodnak a normális statáriális nyugalomról. A törvényesség néhány pálinkaillatú oszlopának ingerlő célú kiküldése, néhány kihívó kardcsapás a nép közé, s az ezáltal valamelyik távol eső városban vagy faluban keltett zendülési gerjedelmek alkalmat adnak arra, hogy az ostromállapot kihirdetésével az *egész tartományt* megóvják további tisztátalan felbuzdulásoktól és alkotmányos vagyonának utolsó maradványától is elüssék . . .

Marx: Az új statárium-charta. 1849.
(Marx és Engels Művei. 6. köt. 483—484. old.)

Cervantes egy novellájában a legnagyobb spanyol pénzemberrel találkozunk a bolondokházában. Ez az ember kiokoskodta, hogy a spanyol államadósság megsemmisül, mihelyt „a cortes jóváhagyja azt a törvényt, hogy őfelsége összes vazallusai 14-től 60 éves korukig kötelesek havonta egy napot kenyéren és vízen böjtölni, mégpedig tetszés szerint kiválasztandó és meghatározandó napon. Az a ráfordítás azonban, amelyet e napon különben gyümölcsben, főzelékben, húsételben, halban, borban, tojásban és hüvelyesekben fogyasztanának el, átszámítandó pénzre és beszolgáltatandó őfelségének anélkül, hogy — hamis eskü büntetésének terhe alatt — egyetlen fillér is elesnék."

Hansemann lerövidíti az eljárást. Ő felszólította valamennyi spanyolját, akiknek évi 400 tallér jövedelmük van, hogy találjanak egy napot az évben, amelyen 20 tallért nélkülözhetnek. A kisembereket pedig arra szólította fel, hogy a mozgó skála szerint körülbelül 40 napig tartózkodjanak minden fogyasztástól. Ha augusztus és szeptember között nem találnak rá a 20 tal-

lérra, akkor októberben egy bírósági végrehajtó fogja azt megkeresni, miként írva vagyon: Keressetek és találtok[119].

Marx és Engels: A kényszerkölcsönről szóló törvénytervezet és indokolása. 1848.
(Marx és Engels Művei. 5. köt. 252. old.)

SHAKESPEARE

... Ez a barom Ruge bebizonyította Prutznál, hogy „Shakespeare nem drámai költő", mert „nincs filozófiai rendszere", Schiller viszont valóban „drámai költő", mert kantiánus. Prutz erre írt egy „Shakespeare-rehabilitációt"! ...

Marx — Engelshez. 1858. XI. 24.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 370. old.)

... Ez a rongy Roderich Benedix nagy bűzt árasztó vastag könyvet adott ki a „shakespearománia" ellen, amelyben apróra bebizonyítja, hogy Shakespeare elbújhat nagy költőink, még az újkoriak mellett is. Valószínűleg csak azért kell lerángatni Shakespeare-t talapzatáról, hogy a nagyfenekű R. Benedixet állítsák helyére. Holott csak a merry wives[120] első felvonásában több élet és valóság van, mint az egész német irodalomban, és az egyetlen Dárdás és kutyája, Vackor többet ér valamennyi német vígjátéknál együttvéve. Viszont ez a nehézsúlyú podex Benedix ki nem fogy az éppoly komoly, mint olcsó érvekből az ellen a szabadosság ellen, amellyel Shakespeare gyakran oly kurtán oldja meg a kibontakozásokat és így megrövidíti az unalmas — a valóságban persze elkerülhetetlen — locsogást. Váljék egészségére ...

Engels — Marxhoz. 1873. XII. 10.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 340. old.)

. . . A Rod. Benedixen nem csodálkozom. Ha ő és a hasonszőrűek megértenék Shakespeare-t, honnan vennék akkor a bátorságot, hogy a saját „csinálmányaikat" a közönségnek bemutassák? . . .

Marx — Engelshez. 1873. XII. 11.
(Marx—Engels Briefwechsel. IV. köt. 496. old.).

. . . Ma úgyszólván képtelen vagyok írni, de egy filológiai skrupulussal kapcsolatban mégis muszáj felvilágosítást kérnem tőled. Shakespeare „IV. Henrik"-jében siren* helyett hiren áll, s a pedáns Johnson egyik jegyzete szerint ez az alak — hiren — más régi angol íróknál is előfordul. A h és az s felcserélése rendben is van. Vagy nem lehet, hogy a hiren összefügg a Hure** [német] szóval, és ezért a siren is? Vagy talán a haeren, auris*** stb.-vel? Láthatod, milyen nyomott kedélyállapotban vagyok ma, hogy ez a casus° ennyire érdekel.

Ruge tragédiájáról, az „Új világ"-ról, melyben „a szerelem tragédiája a szerelem komédiájába csap át", szerfölött furcsa dolgokat hallottam. Erről majd legközelebb . . .

Marx — Engelshez 1856. V. 23.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 55. old.)

* — szirén — *Szerk.*
** — szajha — *Szerk.*
*** — hallani, hallás — *Szerk.*
° — eset — *Szerk.*

BURTON

. . . Küldeménye valóban kellemes meglepetés volt. Hálás köszönet! Szinte szégyellem bevallani, hogy tudatlanságomban azt hittem, az „Anatomy of Melancholy"[121] azokhoz a XVIII. századi komoly lélektani értekezésekhez tartozik, amelyektől borzadok. De most látom, hogy ez is az angol irodalom legfényesebb korszakának, a XVII. század elejének a terméke. Így hát örömmel látok neki és amennyit olvastam belőle, már abból is bizonyossággal megállapíthatom, hogy állandó élvezet forrása lesz . . .

Engels — G. W. Lamphlugh-hoz. 1894. I. 10.
(Kézirat után.)

LA ROCHEFOUCAULD

Könyvespolcom rendezésekor Rochefoucauld „Réflexions etc."[122] c. művének egy kis méretű régi kiadása újra a kezembe került. Átlapoztam és a szemembe tűnt:

„A komolyság a test titokzatossága, amit azért találtak föl, hogy a szellem hibáit takargassák vele." Tehát *Sterne* Rochefoucauld-tól csórta el![123]

Jók ezek is:

„Ahhoz valamennyien elég erősek vagyunk, hogy a mások baját elviseljük."

„Az aggastyánok szeretnek jó tanácsokat adni, vigasztalásképpen, amiért rossz példát nem adhatnak már."

„A királyok úgy tesznek az emberekkel, mint a pénzzel: olyan értéket adnak nekik, amilyent akarnak; s mi kénytelenek vagyunk őket árfolyamuk szerint elfogadni, nem pedig valóságos értékük szerint."

„Mikor a bűnök elhagynak bennünket, azzal áltatjuk magunkat, hogy mi hagytuk el őket."

„A mérséklet a lélek sorvadása és restsége, mint ahogy a becsvágy a lélek tevékenysége és lángolása."

„Gyakran megbocsátunk azoknak, akik untatnak bennünket, de nem tudunk megbocsátani azoknak, akiket mi untatunk."

„Kedves kedvesével csak azért nem unatkozik, mert mindig önmagukról beszélnek."

Marx — Engelshez. 1869. VI. 26.
(Marx—Engels Werke. 32. köt. 326—327. old.)

A FELVILÁGOSODÁS KORSZAKÁNAK TÖRTÉNETI SZEREPE

A modern szocializmus, tartalmát tekintve, egyrészt a vagyonosok és vagyontalanok, a bérmunkások és burzsoák között a modern társadalomban uralkodó osztályellentétek, másrészt a termelésben uralkodó anarchia szemlélésének terméke. De elméleti formáját tekintve eleinte úgy jelenik meg, mint azoknak az alapelveknek messzebbre menő, állítólag következetesebb továbbvitele, amelyeket a XVIII. század nagy francia felvilágosítói állítottak fel. Mint minden új elméletnek, a szocializmusnak is a készen talált gondolati anyaghoz kellett kapcsolódnia, bármenynyire a gazdasági tények talajában gyökerezett is.

Azok a nagy férfiak, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára megvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el külső tekintélyt, bármiféle légyen is az. Vallást, természetszemléletet, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kellett létezését az ész bírói széke előtt, vagy lemondania létezéséről. A gondolkodó értelmet használták egyedüli mércéül. Ez volt az az idő, amikor, mint Hegel mondja, a világot a feje tetejére állították*, először abban az értelemben,

* A francia forradalomra vonatkozó passzus a következő: „A jog gondolata, fogalma *egyszerre* jutott érvényre, és ezzel szemben a jogtalanság ósdi váza nem tudott ellenállást kifejteni. A jog gondolata szerint építettek tehát most alkotmányt, és immár mindennek ezen a bázison kell

hogy az emberi fej és gondolkodása révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmasulás alapzatának számítsanak; utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan tetejétől talpáig felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden régről hagyományozott képzetet mint ésszerűtlent a lomtárba dobtak; a világ mindaddig csupáncsak előítéletektől vezettette magát; minden múlt csak szánalmat és megvetést érdemelt. Csak most jött el a napvilágnak, az ész birodalmának a hajnalhasadása; mostantól kezdve a babonát, a jogtalanságot, a kiváltságot és az elnyomást ki kell szorítania az örök igazságnak, az örök igazságosságnak, a természetben megalapozott egyenlőségnek és az elidegeníthetetlen emberi jogoknak.

Ma tudjuk, hogy ez az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma; hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban találta megvalósulását; hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének kikiáltották — a polgári tulajdont; és hogy az észállam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés[124], mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe. Akárcsak valamennyi elődjük, a XVIII. század nagy gondolkodói sem tudták áthágni a korlátokat, melyeket saját korszakuk szabott nekik . . .

Engels: Anti-Dühring. 1876—1878.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 17—18. old.)

majd alapulnia. Amióta a nap az égboltozaton áll és a bolygók körötte keringenek, még senki sem látott olyat, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatra álljon és a valóságot e szerint építse fel. Anaxagorasz mondotta elsőként, hogy a Nusz, az ész, kormányozza a világot; de csak most jutott el az ember annak a felismeréséhez, hogy a gondolatnak kell a szellemi valóságot kormányoznia. *Gyönyörű napfelkelte* volt hát ez. *Minden gondolkodó lény együtt ünnepelte ezt a korszakot. Fennkölt megindultság* uralkodott abban az időben, *a szellem lelkesültsége borzongatta meg a világot*, mintha csak most érkezett volna el az isteninek a világgal való kiengesztelődése." (Hegel: „Philosophie der Geschichte". 1840. 535. old.) — Nem legfőbb ideje-e, hogy a néhai Hegel professzor ily közveszélyes felforgató tanai ellen mozgásba hozzák a szocialista-törvényt? — (1880.)

. . . Annak a meggyőződésnek, hogy az emberiség, legalábbis pillanatnyilag, nagyjában és egészében előrehaladó irányban mozog, egyáltalán semmi köze sincs a materializmus és idealizmus ellentétéhez. A francia materialisták nem kevésbé, mint a deista Voltaire és Rousseau, szinte fanatikusan vallották ezt a meggyőződést és nem egyszer a legnagyobb személyes áldozatokat hozták érte. Ha valaki az „igazságért és jogért való lelkesedésnek" — e frázist jó értelemben véve — szentelte egész életét, akkor ez például Diderot volt. Ha tehát Starcke mindezt idealizmusnak nyilvánítja könyvében, ez csak azt bizonyítja, hogy a materializmus szó és a két irányzatnak egész ellentéte számára itt elvesztette minden értelmét . . .

Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. 1886.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 341. old.)

DANIEL DEFOE: „ROBINSON CRUSOE"

. . . Marx Robinsonja az *igazi*, a Daniel Defoe-féle eredeti Robinson, még a mellékkörülmények is egyeznek — így pl. a hajótörésből megmentett tárgyak stb. Idővel neki is meglett a maga Péntekje (Friday), és hajótörött kereskedő volt, aki — ha nem tévedek — olykor rabszolgakereskedelemmel is foglalkozott. Tehát igazi „*polgár*" . . .

Engels — K. Kautskyhoz. 1884. IX. 20.
(Marx—Engels: Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und Andere. 357. old.)

. . . Társadalomban termelő egyének — ennélfogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont. Az egyes és egyedülálló vadász és halász, akivel Smith és Ricardo kezdi, a XVIII. századi robinzonádok fantáziátlan

képzelődései közé tartozik, amelyek semmiképp sem csupán a túlfinomultság elleni visszahatást és tévesen értelmezett természeti élethez való visszatérést fejezik ki, ahogy a művelődéstörténészek képzelik. Éppoly kevéssé, mint ahogy Rousseau társadalmi szerződése[124] — amely a természettől független szubjektumokat szerződés révén hozza viszonyba és kapcsolatba — sem nyugszik ilyen naturalizmuson. Ez a kis és nagy robinzonádok látszata, mégpedig csak az esztétikai látszata. Voltaképpen előlegezése ez a XVI. század óta kialakuló és a XVIII. században már óriásléptekkel megérlelődése felé haladó „polgári társadalomnak". A szabad konkurrencia e társadalmában az egyes ember úgy jelenik meg, mint aki el van oldozva a természeti kötelékektől stb., amelyek őt korábbi történelmi korszakokban egy meghatározott, körülhatárolt emberi tömörülés tartozékává teszik. A XVIII. század prófétái előtt, akikre Smith és Ricardo még teljes mértékben támaszkodnak, a XVIII. századnak ez az egyéne — aki egyrészt a feudális társadalmi formák felbomlásának, másrészt a XVI. század óta újonnan kifejlődött termelőerőknek a terméke — eszményként lebeg, melynek létezése múltbeli létezés. Nem történelmi eredményként, hanem a történelem kiindulópontjaként. Ugyanis a természetszerű egyénként — az emberi természetről alkotott elképzelésükhöz hozzámérten —, nem történelmileg keletkezőként, hanem a természettől tételezettként. Ez a csalatkozás eddig sajátja volt minden új korszaknak . . .

Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. 1857.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 151. old.)

. . . Minthogy a politikai gazdaságtan szereti a robinzonádokat*, látogassuk meg mindenekelőtt Robinsont a maga szigetén.

* Jegyzet a 2. kiadáshoz. Ricardo sincs meg a maga robinzonádja nélkül. „Az őshalász és az ősvadász tüstént mint árutulajdonosok cserélik ki a halat és a vadat, az ezekben a csereértékekben tárgyiasult munkaidő arányában. Ezzel kapcsolatban abba az anakronizmusba esik, hogy az

Akármilyen szerény is már természeténél fogva, mégis különböző fajta szükségleteket kell kielégítenie, és ezért *különböző fajta hasznos munkákat* kell elvégeznie, szerszámokat kell csinálnia, bútort kell készítenie, lámát kell szelídítenie, halásznia, vadásznia kell stb. Az imádkozásról és hasonlókról itt nem beszélünk, mert Robinsonunk ebben örömét leli, és az ilyen tevékenységet felüdülésnek tekinti. Akármilyen különbözők is termelő funkciói, tudja, hogy ezek csak különböző tevékenységi formái ugyanannak a Robinsonnak, tehát csak különböző módjai *emberi* munkának. Maga a szükség viszi rá, hogy *idejét* pontosan beossza különböző funkciói között. Hogy egyik vagy másik funkciója nagyobb vagy kisebb teret foglal-e el össztevékenységében, az attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb nehézségeket kell-e leküzdenie, hogy a célul kitűzött hasznos hatást elérje. A tapasztalat megtanítja erre, és Robinsonunk, aki a hajótörésnél órát, főkönyvet, tintát és tollat mentett meg, derék angol lévén csakhamar könyvet kezd vezetni saját magáról. Leltárában jegyzékbe veszi használati tárgyait, azokat a *különböző* műveleteket, amelyek termelésükhöz szükségesek, végül azt a *munkaidőt*, amelybe neki e különböző termékek meghatározott mennyiségei átlagban kerülnek. Valamennyi viszony Robinson és ama dolgok között, amelyekből maga teremtette gazdagsága áll, itt olyan egyszerű és átlátszó, hogy talán még M. Wirth úr is különösebb szellemi megerőltetés nélkül megértheti őket. És mégis megvan bennük az *érték* valamennyi lényeges meghatározása . . .

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(1. fej. 80—81. old.)

őshalász és az ősvadász munkaszerszámaik felszámításához a londoni tőzsdén 1817-ben érvényes törlesztési táblázatokat használják fel. Úgy látszik, »Owen úr parallelogrammái« az egyetlen társadalmi forma, melyet Ricardo a polgárin kívül ismert." *(Karl Marx:* „Zur Kritik etc." 38., 39. old. [magyarul: 13. köt. 40. old.])

... Ma véletlenül észrevettem, hogy két „Le neveu de Rameau" van a háznál, elküldöm hát Neked az egyiket. Ez az egyedülálló mesterm ű újból élvezetet fog Neked nyújtani. „A tudatnak öntudatos és kifejeződő meghasonlottsága a gúnykacaj a létezésen és az egésznek zavarosságán és önmagán; egyúttal ennek az egész zavarosságnak magát még halló kicsengése", mondja az öreg Hegel,[125] „ez valóban minden viszonynak önmagát szétszakító természete és e viszonyok tudatos szétszakítása ... A személyes énbe való visszatérésnek azon oldalán valamennyi *dolog hiúsága a saját hiúsága*, vagyis az *maga* hiú ... de csak mint felháborodott öntudat tud saját szétszakadtságáról, s a szétszakadtság e tudásában közvetlenül föléje emelkedett ... E világ minden része ahhoz jut benne, hogy kimondják szellemét, vagy hogy szellemmel beszélnek róla és megmondják, hogy micsoda. A *becsületes tudat*" (ezt a szerepet Diderot magának tartja fenn a párbeszéd során) „minden mozzanatot maradandó lényegiségnek vesz s ez a műveletlen gondolatnélküliség, mivel nem tudja, hogy így a fordítottját teszi. A meghasonlott tudat azonban a megfordításnak [Verkehrung], mégpedig az abszolút megfordításnak tudata; uralkodó benne a fogalom, amely összehozza a becsületesség számára egymástól nagyon távol eső gondolatokat, s amelynek nyelve ezért szellemes. — A szellem önmagáról szóló beszédének tartalma tehát valamennyi fogalom és realitás megfordítása, önmagának és másoknak általános csalása, az a szemérmetlenség pedig, hogy kimondja ezt a csalást, épp ezért a legnagyobb igazság ... A nyugodt tudatnak, amely becsületesen a jó és igaz dallamát a hangok azonosságába, azaz *egy* hangjegybe helyezi, úgy tűnik ez a beszéd, mint »üres fecsegés bölcsességről és őrültségről« stb." (részlet következik Diderot-ból).

Hegel kommentárjánál mulatságosabb Jules Janin úré, ennek kivonatát a kis kötet függelékében találod. Ez a „cardinal de la mer"* hiányát érzi Diderot „Rameau"-jában az erkölcsi

* — „a tenger bíborosa"; vöröses színű morgóhal — *Szerk.*

tanulságnak és ezért a dolgot azzal a felfedezéssel hozta rendbe, hogy Rameau egész visszássága [Verkehrtheit] abból a bosszúságból ered, hogy nem „született nemesember". A Kotzebue-féle mocskot, amelyet erre a sarokkőre rápiszkított, Londonban melodráma alakjában előadják. Diderot-tól Jules Janinig — ez kétségtelenül az, amit a fiziológusok regresszív metamorfózisnak neveznek. Francia szellem a francia forradalom *előtt* és Lajos Fülöp *alatt!* . . .

Marx — Engelshez. 1869. IV. 15.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 77—78. old.)

ROUSSEAU

. . . Végül: Még a rousseau-i egyenlőségtan, melynek a dühringi csak fakó, meghamisított lenyomata, sem jön létre anélkül, hogy a hegeli tagadás tagadásának — s méghozzá csaknem több mint húsz esztendővel Hegel születése előtt — ne kellene bábáskodnia.[126] És nemcsak nem szégyenkezik emiatt, hanem első ábrázolásában csaknem kérkedve fitogtatja dialektikus leszármazásának bélyegét. A természet és a vadság állapotában az emberek egyenlők voltak; és minthogy Rousseau már a beszédet is a természeti állapot meghamisításának tekinti, tökéletesen igaza van, hogy az *egy* fajtához tartozó állatok egyenlőségét, ameddig ez terjed, ezekre az — újabban Haeckel által alalusokként, beszédnélküliekként, hipotetikusan osztályozott — állatemberekre is alkalmazza. De ezeknek az egyenlő állatembereknek volt egy előnyt biztosító tulajdonságuk a többi állattal szemben: tökéletesedőképességük, az a képességük, hogy továbbfejlődjenek; és ez lett az egyenlőtlenség okává. Rousseau tehát az egyenlőtlenség keletkezésében előrelépést lát. De ez az előrelépés antagonisztikus volt, egyúttal hátralépés volt. „Minden további előrelépés" (az ősállapoton túl) „megannyi lépés volt látszólag az *egyes ember tökéletesedése*, ténylegesen azonban a *nem hanyatlása* felé . . . A fémmegmunkálás és a földművelés volt az a két mes-

terség, melyeknek feltalálása előidézte ezt a nagy forradalmat" (az őserdőnek megművelt földdé való átváltoztatását, de a nyomornak és a szolgaságnak a tulajdon révén való bevezetését is). „A költő szerint az arany és ezüst, a filozófus szerint a vas és gabona civilizálták az *embereket* és tették tönkre az emberi *nemet.*" A civilizáció minden új előrelépése egyúttal az egyenlőtlenség új előrelépése. Az összes berendezések, melyeket a civilizációval keletkezett társadalom magának megalkot, eredeti céljuk ellenkezőjébe csapnak át. „Vitathatatlan és az egész államjog alaptörvénye, hogy a népek azért adtak maguknak fejedelmeket, hogy szabadságukat védelmezzék, nem pedig azért, hogy azt megsemmisítsék." És mégis ezek a fejedelmek szükségszerűen a népek elnyomóivá válnak és ezt az elnyomást addig a pontig fokozzák, amelyen az egyenlőtlenség, legvégső csúcsáig hajtva megint az ellenkezőjébe csap át, az egyenlőség okává lesz: a despota előtt mindenki egyenlő, tudniillik nullával egyenlő. „Itt van az egyenlőtlenség legvégső foka, *a végső pont, mely zárja a kört és érinti azt a pontot, amelyből kiindultunk;* itt minden magánember egyenlővé lesz, merthogy mindannyian semmik, és az alattvalóknak nincs többé más törvényük, csak uruk akarata." A despota azonban csak addig úr, míg övé az erőszakhatalom, és ezért, amikor „elűzik, nem lehet panasza az erőszak ellen . . . Az erőszak tartotta őt fenn, az erőszak dönti őt le, minden a maga helyes természetszerű útján halad." És így az egyenlőtlenség megint átcsap egyenlőségbe, de nem a beszédnélküli ősemberek régi természetadta egyenlőségébe, hanem a társadalmi szerződés[124] magasabb egyenlőségébe. Az elnyomókat elnyomják. Ez a tagadás tagadása.

Itt tehát már Rousseau-nál nemcsak egy olyan gondolatmenet áll előttünk, amely hajszálra hasonlít a Marx „Tőké"-jében követett gondolatmenethez,* hanem az egyes részletekben is ugyanazon dialektikus fordulatoknak egy egész sora, melyekkel Marx él: folyamatok, melyek természetüknél fogva antagonisztikusak, ellentmondást foglalnak magukban, az egyik végletnek az ellen-

* Lásd e kötetben, 109—112. old. — *Szerk.*

kezőjébe való átcsapása, végül az egésznek magjaképpen a tagadás tagadása. Habár tehát Rousseau 1754-ben nem beszélhette még a Hegel-zsargont, mégis, 23 esztendővel Hegel születése előtt, súlyosan kikezdte őt a Hegel-kórság, az ellentmondás-dialektika, a logosz-tan, a teologika stb. És amikor Dühring úr a rousseau-i egyenlőség elméletet elsekélyesítve az ő győzedelmes két emberével operál, akkor már ő is ott van a lejtőn, amelyen menthetetlenül a tagadás tagadásának karjaiba csúszik. Azt az állapotot, melyben a két férfiú egyenlősége virul, s melyet bizonnyal eszményi állapotnak is ábrázol, a „Philosophie" 271. oldalán „ősállapotnak" jellemzi. Ezt az ősállapotot azonban a 279. oldal szerint szükségképpen megszünteti a „rablórendszer" — első tagadás. De most, hála a valóságfilozófiának, odáig jutottunk, hogy eltöröljük a rablórendszert és helyébe bevezetjük a Dühring úr által feltalált, egyenlőségen nyugvó gazdasági kommunát — tagadás tagadása, egyenlőség magasabb fokon. Gyönyörködtető, a látókört jótékonyan kiszélesítő színjáték, miképpen követi el Dühring úr saját legfelsőbb személyében a tagadás tagadásának főbenjáró bűntettét! . . .

Engels: Anti-Dühring. 1876—1878.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 135—137. old.)

LESSING ÉS A NÉMET NYELV

. . . Annak a puristának, aki stílusunkat és írásjeleinket* kifogásolja: nem tud sem németül, sem angolul, mert különben nem találna anglicizmusokat ott, ahol nincsenek. Azt a német nyelvet, amelyért ő rajong és amelyet az iskolában vertek belénk, a maga förtelmes körmondataival és az alanytól tíz mérföldnyi betoldással elválasztott, hátul, a farkához ragasztott igéivel, — harminc év kellett hozzá, hogy ezt a német nyelvet ismét elfelejtsem. Ez a bürokratikus iskolamesteri német nyelv, amely mit

* A „Tőke" II. kötetében. — *Szerk.*

sem tud arról, hogy Lessing létezett, most már Németországban is pusztulóban van . . .

Engels — F. A. Sorgéhoz. 1886. IV. 29.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 199—200. old.)

KLOPSTOCK

. . . Hogy mennyire nem jut eszébe [Stirnernek], hogy minden „Egyetlent"[44] a maga tulajdon „Egyetlenségének" mércéjévé tegyen, hogy mennyire a maga „Egyetlenségét" illeszti mérceként, morális normaként valamennyi többi egyénre és szorítja őket igazi moralista módjára a maga Prokrusztész-ágyába, az egyebek között már a boldog feledésbe enyészett Klopstockról szóló ítéletéből kitűnik. Vele azt az erkölcsi maximát szegezi szembe, hogy „teljesen *saját módján* kellett volna a valláshoz viszonyulnia", amikor is nem — miként a helyes következtetés lenne (oly következtetés, amelyet „Stirner" számtalanszor, pl. a pénznél, maga levon) — egy *saját vallást*, hanem a „vallásnak feloldását és felemésztését" (85. old.), egy általános eredményt kapott volna egy saját, egyetlen eredmény helyett. És mintha Klopstock is nem kapta volna meg a „vallásnak feloldását és felemésztését", mégpedig egy egészen saját, egyetlen feloldását, ahogyan azt csak ez az egyetlen Klopstock tudta „nyújtani", olyan feloldását, amelynek Egyetlenségét „Stirner" már a sok balsikerű utánzásból is láthatta. Klopstock a valláshoz állítólag nem „saját módján" viszonyult, jóllehet a valláshoz való viszonyulása egészen sajátságos, mégpedig Klopstockot Klopstockká tevő viszonyulás volt. „Saját módján" a valláshoz csak akkor viszonyult volna, ha nem Klopstockként, hanem modern német filozófusként viszonyult volna hozzá . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 270—271. old.)

... És nem tudjuk-e meg a 84., 85. oldalon[44], hogy a „sugalmazott" érzések nem „tulajdon" érzések? Egyébként itt kitűnik, mint már Klopstocknál (akit itt példának hoz fel) láttuk, hogy a „saját" viszonyulás nem esik egybe az egyéni viszonyulással, noha Klopstock szemében a kereszténység „egészen jogos" volt és nem „zárta el akadályozólag az utat" előtte ...

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3 köt. 299. old.)

GIAMBATTISTA VICO

... Ami a könyvedet illeti[127], amelyet természetesen egészében elolvastam, sőt egyes fejezeteket kétszer is, most feltűnt nekem, hogy *Vicót*, a *„Scienza nuová"-t* úgy látszik, nem olvastad. Nem mintha a Te meghatározott célodra találtál volna benne valamit, hanem mint a római jog szellemének a jogfiliszterekkel ellentétes filozófiai felfogása — mégis érdekes. Az eredetin aligha tudod átrágni magad, mert nemcsak olaszul, hanem nagyon nyakatekert *nápolyi* tájnyelven íródott. Ellenben ajánlom Neked a francia fordítást: *„La science nouvelle* etc., traduite par l'auteur de l'essai sur la formation du dogme catholique, *Paris*, Charpentier Editeur, 1844." Étvágygerjesztőül néhány mondatot:

„A régi római jog komoly költemény volt s a régi jogtudomány szigorú költészet volt, amelyben megvannak a törvények metafizikájának nyers kezdetei." „Az antik jogtudomány egészen költői volt. Elképzelte, hogy ami megtörtént, nem történt meg, ami nem történt meg, megtörtént, *a még meg nem születtek megszülettek, élők halottak, a halottak pedig az ő gazdátlan örökségükben élnek.*" „A héroszokat a »családok urai«-nak mondták ... Ilyen értelemben használták a latinok a »heres« — örökös — szót és ebből van a »hereditas« az örökség, öröklés ... az örökös ..., aki az örökségben az elhunyt családatyát képviseli."[128] Vico tartalmazza csírájában Wolfot (Homérosz), Niebuhrt (a római királyok története), az összehasonlító nyelvkutatás alapjait (ha fan-

tasztikus formában is) és a zsenialitásnak még sok más szikráját. Tulajdonképpeni jogi írásait mindmáig nem tudtam felhajtani...

Marx — F. Lassalle-nak. 1862. IV. 28.
(F. Lassalle: Nachgelassene Briefe und Schriften.
III. köt. Stuttgart—Berlin 1922. 387—388. old.)

SALOMON GESSNER

... Minden fejlődés, bármi is a tartalma, különböző fejlődési fokok soraként ábrázolható, amelyek úgy függnek össze egymással, hogy egyik a másiknak a *tagadása*. Ha például egy nép az abszolút monarchiától tovább fejlődik az alkotmányos monarchiához, akkor *tagadja* korábbi politikai létezését. Egyetlen területen sem mehetünk át valamely fejlődésen anélkül, hogy ne tagadjuk a korábbi létezési módunkat. A *tagadást* a morál nyelvére lefordítva *megtagadásnak* nevezik.

Megtagadás! Ezzel a jelszóval a kritizáló jóember megbélyegezhet minden fejlődést, anélkül, hogy azt értené; a maga fejlődésmentes fejletlenségét morális szeplőtlenségként dicsőítve állíthatja szembe vele. Így bélyegezte meg a népek vallási képzelete nagyban és egészben a *történelmet*, azáltal, hogy az ártatlanság korát, az aranykort, a *történelem előtti időkbe* helyezte, olyan korba, amelyben még egyáltalán nem volt történelmi fejlődés, s ezért tagadás és megtagadás sem. Így jelennek meg a zajos forradalmi korszakokban, az erőteljes, szenvedélyes tagadás és megtagadás korszakaiban, mint például a XVIII. században, derék, jóakaratú férfiak, jól nevelt, tisztességtudó szatírok, mint *Gessner*, akik a történelmi romlottsággal az *idill* fejlődésmentes állapotát helyezik szembe. Ezeknek az idillköltőknek a dicséretére — ők is egy válfaja a kritizáló moralistáknak és a moralizáló kritikusoknak — mindamellett meg kell azonban jegyeznünk, hogy lelkiismeretesen ingadoznak, kinek nyújtsák a moralitás pálmáját, a pásztornak-e, avagy a báránynak ...

Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. 1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 324—325. old.)

. . . A tizennyolcadik század egyik divatos fikciója a természeti állapotot tekintette az emberi természet igazi állapotának. Saját szemükkel akarták látni az ember eszméjét, és *természeti embereket, Papagenókat* teremtettek, akiknek a naivitása egészen a feltollazott bőrükig terjed. A tizennyolcadik század utolsó évtizedeiben ősbölcsességet gyanítottak a *természeti népeknél*, és mindenfelől madarászokat hallottunk, akik az irokézek, indiánok stb. csiripelő énekmódját utánozták, abban a hiszemben, hogy ezekkel a fogásokkal kelepcébe csalhatják a madarakat. Mindezek az excentricitások valójában azon a gondolaton alapultak, hogy a *primitív* állapotok naiv németalföldi festmények az *igazi* állapotokról.

A *történelmi iskola természeti embere*, akit a romantikus kultúra szele még nem csapott meg, *Hugo*.[129] Az *ő természetjogi* tankönyve a történelmi iskola *Ótestamentuma*. *Herdernek* az a nézete, hogy a természeti emberek *költők* és a természeti népek *szent* könyvei *költői* könyvek, nincsen utunkban, noha Hugo a legtriviálisabb, legjózanabb prózában beszél, mert ahogy minden századnak megvan a maga sajátságos természete, úgy létrehozza a maga sajátságos természeti embereit is. Ezért Hugo, ha nem is *költ*, de *kohol*, és a *koholmány* a *próza költészete*, amely megfelel a tizennyolcadik század prózai természetének . . .

. . . *Hugo* úgy viszonylik a tizennyolcadik század *többi felvilágosítójához*, mint teszem például a *francia államnak a régens** feslett *udvarában* való *felbomlása* viszonylik a francia államnak a *nemzetgyűlésben* való felbomlásához. Mindkettő felbomlás! Amott mint *feslett frivolitás* jelenik meg, amely a fennálló állapotok üres eszmenélküliségét megérti és kigúnyolja, de csak azért, hogy minden ésszerű és erkölcsös köteléket lerázva, űzze *játékát* a rothadt roncsokkal és ezek játéka által űzessék és felbomlasztassék. Ez az *akkori* világ *elrothadása, amely élvezi önmagát*. A *nemzetgyűlésben* ellenben *a felbomlás* [Auflösung] úgy jelenik meg,

* Orléans-i Fülöp. — *Szerk.*

mint *az új szellem szabaddá válása* [Loslösung] a *régi formáktól*, amelyek már nem voltak többé *érdemesek* és nem voltak *képesek* arra, hogy azt megtartsák. Ez a *szétroncsoltat szétroncsoló*, az *elvetettet elvető új életnek* az *önérzete*. Ha tehát *Kant filozófiája* joggal a francia forradalom *német elméletének* tekinthető, akkor *Hugo természetjoga* a francia ancien régime* *német elméletének* tekintendő. Viszontlátjuk nála ama rouék[130] egész *frivolitását*, azt a *sekélyes szkepszist*, amely — eszmékkel szemben pimaszul, kézzelfogható dolgok előtt a legeslegalázatosabban — csak akkor érzi bölcsességét, amikor a pozitívnak a *szellemét* már leterítette, hogy mármost meglegyen neki a tisztán pozitív mint maradvány, és hogy ezekben az *állati* állapotokban jól érezze magát. Amikor Hugo az okok súlyát mérlegeli, akkor is csalhatatlanul biztos ösztönnel azt, ami az intézményekben ésszerű és erkölcsös, az ész szempontjából *kétségesnek* fogja találni. Csak azt, ami *állati*, tekinti az *ő esze kétségtelennek* . . .

Marx: A történelmi jogi iskola filozófiai kiáltványa. 1842.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 78., 80—81. old.)

* — régi rend (az 1789-es francia forradalom előtti kormányrendszer) — *Szerk.*

A FELVILÁGOSODÁSTÓL A ROMANTIKÁIG

. . . Az emberi történelemmel úgy vagyunk, mint a paleontológiával. Még a legjelentékenyebb elmék sem látnak meg elvből, a certain judicial blindness* folytán olyan dolgokat, amelyek az orruk előtt vannak. Később, ha eljött az ideje, csodálkoznak, hogy annak, amit azelőtt nem láttak, mindenütt még nyoma található. Az első reakció a francia forradalom és az azzal kapcsolatos felvilágosodás ellen természetesen az volt, hogy mindent középkorian, romantikusan láttak, és ettől még olyan emberek se mentesek, mint Grimm. A második reakció — és ez megfelel a szocialista iránynak, jóllehet ezeknek a tudósoknak sejtelmük sincs róla, hogy összefüggnek vele — a középkoron túlmenően minden nép őskorának fürkészése. Akkor aztán meglepi őket, hogy a legősibben megtalálják a legújabbat, még egalitarians to a degree**, amelytől Proudhon is borzongana . . .

Marx — Engelshez. 1868. III. 25.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 233. old.)

* — bizonyos elvakultság — *Szerk.*
** — egyenlősítőket is olyan fokon — *Szerk.*

A francia és az angol arisztokráciát történelmi helyzete arra rendelte, hogy pamfleteket írjon a modern polgári társadalom ellen. Az 1830-as francia júliusi forradalomban, az angol reformmozgalomban az arisztokráciát ismét legyűrte a gyűlölt felkapaszkodott jövevény. Komoly politikai harcról nem lehetett szó többé. Már csak az irodalmi harc maradt meg számára. De még az irodalom területén is lehetetlenné váltak a restaurációs korszaknak* a régi szólamai. Az arisztokráciának, hogy rokonérzést kelthessen, úgy kellett tennie, mintha szem elől tévesztené saját érdekeit és csakis a kizsákmányolt munkásosztály érdekében formulázná meg vádiratát a burzsoázia ellen. Így készítette elő azt az elégtételt, hogy gúnydalokat énekelhessen új urára, s többé-kevésbé vészterhes jóslatokat súghasson fülébe.

Ily módon keletkezett a feudális szocializmus — félig siratóének, félig gúnydal, félig a múlt utórezgése, félig a jövő fenyegetőzése — hellyel-közzel szíven találva a burzsoáziát keserű, szellemesen maró ítéletével, de mindig nevetséges hatást keltve azáltal, hogy teljesen képtelen a modern történelem menetének megértésére.

A proletár koldustarisznyát lengették zászlóként kezükben, hogy a népet maguk mögé gyűjtsék. Valahányszor azonban a nép utánuk indult, meglátta hátsó felükön a régi feudális címert, s hangos és tiszteletlen kacagással faképnél hagyta őket.

A francia legitimisták egy része és az „Ifjú Anglia"[131] adták elő ezt a színjátékot . . .

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1847—1848.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 460—461. old.)

* Nem az 1660—1689-es angol restauráció, hanem az 1814—1830-as francia restauráció. — *Engels jegyzete az 1888-as angol kiadáshoz.*

A feudális arisztokrácia nem az egyetlen osztály, amelyet a burzsoázia megdöntött, s amelynek életfeltételei a modern polgári társadalomban elsorvadtak és elhaltak. A középkori polgári rend és kisparaszti rend a modern burzsoázia előfutára volt. Az iparilag és kereskedelmileg fejletlenebb országokban ez az osztály még el-eltengődik a felemelkedő burzsoázia mellett.

Azokban az országokban, ahol a modern civilizáció kifejlődött, egy új kispolgárság képződött, amely a proletariátus és a burzsoázia között lebeg és a polgári társadalom kiegészítő részeként állandóan újból képződik; tagjait azonban a konkurrencia szüntelenül letaszítja a proletariátusba, sőt, a nagyipar fejlődésével ők maguk is közeledni látják azt az időpontot, amikor teljesen eltűnnek mint a modern társadalom önálló része, és amikor a kereskedelemben, az iparban és a földművelésben munkafelügyelőkkel és alkalmazottakkal helyettesítik őket.

Olyan országokban, mint Franciaország, ahol a parasztosztály a népességnek jóval több mint a fele, természetes volt, hogy azok az írók, akik a proletariátus érdekében felléptek a burzsoáziával szemben, a burzsoá rendszert bírálva kispolgári és kisparaszti mértékkel mértek, s a kispolgárság álláspontjáról fogták pártját a munkásoknak. Így keletkezett a kispolgári szocializmus. Ennek az irodalomnak Sismondi a feje nemcsak Franciaországban, hanem Angliában is.

Ez a szocializmus felette éleselméjűen szedte ízekre a modern termelési viszonyokban levő ellentmondásokat. Leleplezte a közgazdászok képmutató szépítgetéseit. Cáfolhatatlanul kimutatta a gépi berendezés és a munkamegosztás romboló hatásait, a tőkék és a földbirtok koncentrációját, a túltermelést, a válságokat, a kispolgárok és kisparasztok szükségszerű pusztulását, a proletariátus nyomorát, a termelés anarchiáját, a gazdaság megoszlásának kiáltó visszásságait, a nemzetek között dúló ipari megsemmisítő háborút, a régi erkölcsöknek, a régi családi viszonyoknak, a régi nemzetiségeknek a felbomlását.

Ami azonban a pozitív tartalmát illeti, ez a szocializmus vagy

a régi termelési és érintkezési eszközöket akarja visszaállítani és velük együtt a régi tulajdonviszonyokat és a régi társadalmat, vagy pedig a modern termelési és érintkezési eszközöket akarja visszaerőszakolni a régi tulajdonviszonyok keretébe, amelyet ezek már szétfeszítettek, szét kellett hogy feszítsenek. Mindkét esetben reakciós és utópikus egyszerre.

Céhrendszer az iparban és patriarchális gazdálkodás a falun, ebben merül ki minden tudománya.

További fejlődésében ez az irányzat gyáva csömörbe fulladt.

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1847—1848.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 462—463. old.)

A KISPOLGÁR MAGATARTÁSA

. . . A kispolgár, mint *Raumer* a történetíró, csupa „egyfelőlből" és „másfelőlből" van összetéve. Így gazdasági érdekeiben és *ezért* politikájában, vallási, tudományos és művészeti nézeteiben is. Így erkölcsében, így mindenben. Maga az élő ellentmondás. Ha emellett, mint Proudhon, szellemes ember is, akkor hamarosan megtanul játszani saját ellentmondásaival és kidolgozza azokat a körülményeknek megfelelően feltűnő, zajos, olykor botrányos, olykor ragyogó paradoxonokká. A tudományos szélhámoskodás és a politikai alkalmazkodás elválaszthatatlan ettől az állásponttól. Csak egy hajtóerő marad még hátra, az egyén *hiúsága*, amelyet, mint minden hiúságot, csak a pillanatnyi siker, a napi feltűnés érdekel. Így szükségszerűen kialszik az az egyszerű erkölcsi érzék, amely például egy Rousseau-t a fennálló hatalmakkal való minden, akár csak látszólagos megegyezéstől is távol tartott . . .

Marx — J. B. Schweitzerhez. 1865. I. 24.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 181. old.)

. . . Egyébként elolvastam St. Beuve könyvét *Chateaubriand-ról.* Ezt az írót soha nem állhattam. Franciaországban azért lett olyan híres, mert minden tekintetben legklasszikusabb megtestesülése a francia vaniténak*. S hozzá ez a vanité nem a könnyű, léha, tizennyolcadik századi köntösben, hanem romantikus álruhában, újsütetű szólamokkal páváskodva lép fel; az álmélység, bizantinikus túlzás, érzésekkel való kacérkodás, tarkabarka csillogás, word-painting**, színpadiasság, fellengzősség, egyszóval olyan hazugságkotyvalék, amely mind forma, mind tartalom tekintetében párját ritkítja . . .

Marx — Engelshez. 1873. XI. 30.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 87—88. old.)

Kedves Frederic!

A spanyol szemétdomb tanulmányozása közben rájöttem, mi a titka a mélyen tisztelt Chateaubriand-nak, ennek a szépírónak, aki a legvisszataszítóbb módon egyesíti a tizennyolcadik század előkelő szkepticizmusát és voltairianizmusát a tizenkilencedik század előkelő érzelmességével és romantikájával. Ez a keverék *stilisztikailag* természetesen iskolát csinált Franciaországban, noha hamissága a művészi mesterfogások ellenére még a stílusban is gyakran szembeszökő. Ami a fickót mint *politikust* illeti, „Congrès de Vérone"-jában egészen kimutatja a foga fehérét és csak az a kérdés, vajon „készpénzt" kapott-e Alekszander Pavlovicstól***, vagy csak hízelgéssel kenyerezték-e le, mert az iránt a hiú piperkőc bárkinél fogékonyabb. Az András-rendet mindenesetre megkapta már Szt. Pétervárról. A „vicomte" (?) úr hiúsága minden pórusából kikandikál, hiába kacérkodik egyszer

* — hiúságnak — *Szerk.*
** — szóképek — *Szerk.*
*** I. Sándor cár. — *Szerk.*

mefisztói, másszor keresztényi módon a „hiúságok hiúságával". Tudod, hogy a kongresszus[132] idején Villèle XVIII. Lajos miniszterelnöke, Chateaubriand pedig francia követ volt Veronában. A „Congrès de Verone"-ban — talán már olvastad egyszer régebben — okmányokat, tárgyalásokat stb. közöl. Az 1820—23-as spanyol forradalom rövid történetével kezdi. Ami ezt a „történetet" illeti, elég, ha annyit idézek belőle, hogy Madridot a Tajo mellé teszi (csak hogy utalhasson a spanyol közmondásra, hogy ez a folyó cria oro*) és hogy elbeszélése szerint Riego 10 000 ember élén (a valóságban ötezren voltak) ment elébe Freire tábornoknak, aki 13 000 embert vezetett. Riegót megverték, mire az 15 000 emberével visszavonult. A Sierra de Rondo helyett a Sierra Morenába vonultatja vissza, hogy párhuzamot vonhasson közte és a manchai hős lovag** között. Ezt csak en passant említem meg, hogy jellemezzem az írásmódot. Úgyszólván egy adata sem helyes.

Az egésznek a teteje azonban Chateaubriand úr szereplése a veronai kongresszuson, amelynek befejezése után külkereskedelmi miniszter lett belőle és a spanyolországi inváziósháború vezetője.

Először is kijelenti: „Nem tiltakozom az ellen, hogy a spanyol háborút főképp én kezdeményeztem." „*Villèle úr* nem akarta az ellenségeskedést." Ellenkezőleg. Villèle neki és Montmorencynak, aki eleinte mint francia külügyminiszter szintén Veronában volt, olyan utasításokat küldött, amelyek szó szerint így hangzottak: „Nem szándékozunk hadat üzenni Spanyolországnak... Őfelsége meghatalmazottjainak mindenekelőtt óvakodniuk kell attól, hogy a kongresszuson mint a spanyol ügyek előadói jelentkezzenek. A többi hatalom ezeket az ügyeket éppúgy ismerheti, mint mi... Ez a szerep megfelelhetett Ausztriának a laibachi kongresszuson, mert Ausztria be akart törni Nápolyba." A fickók épp az ellenkezőjét teszik annak, amit az utasítások mondanak. Mint a „spanyol ügyek előadói" „jelentkeznek". Villèle ezt írta: „Arra fognak törekedni, hogy a spanyol kérdés mérlegelése *álta-*

* — aranyat fiadzik — *Szerk.*
** Don Quijote. — *Szerk.*

lános európai összefüggéseiben történjék"; eleve *specifikus* francia esetnek tüntetik fel. Villèle utasítása: „Meghatalmazottaink abban a kérdésben, hogy a kongresszusnak mit kell tennie Spanyolország tekintetében, azon a véleményen lesznek, hogy mivel Franciaország az egyetlen hatalom, mely csapatokat küld, csakis ő ítéli majd meg, hogy erre mikor van szükség." Ehelyett a meghatalmazottak: „Franciaország végül szükségesnek tartja felséges szövetségesei figyelmét felhívni a többi hatalom morális közreműködésének formájával és azokkal az intézkedésekkel kapcsolatos kérdésre, amelyek biztosítanák az *anyagi segítséget**, amelyet a jövőben esetleg igényel."

Chateaubriand úr tehát elejétől fogva a Párizsból érkező utasításokkal *egyenest* ellentétesen cselekszik. Másrészt ami a veronai állásfoglalásokat illeti, *hazudik* Villèle-nek. Pl. ezt írja neki: „A hatalmak igen határozott óhaja a spanyol háború *mellett* nyilvánult meg"; a háború esélyeit illetően is igyekszik őt megtéveszteni: „Lagarde úr legújabb sürgönyei bizonyítják, milyen könnyű lenne a siker." A másik oldalon elmondja a derék férfiú:

„A kongresszus Franciaországot nemcsak hogy nem sarkallta a háborúra, hanem Poroszország és főképp *Ausztria*" (megjegyzi: Metternich herceg, aki oroszbarátságot színlelt, pedig utálja Oroszországot) „nagyon is ellenezték; *csupán Oroszország helyeselte* és ígért erkölcsi *meg anyagi támogatást.*" „Azt mondjuk a miniszterelnöknek, hogy a hatalmak igen határozott óhaja a háború mellett nyilvánul meg; hogy a félsziget megszállásáról nincsen szó; hogy csak egy gyors hadmozdulatra kerülne sor; könnyű sikert bizonyítunk: *holott tudtuk*, hogy a veronai kongresszus *egyáltalán nem akarja* a háborút; *féltünk*, hogy hadmozdulatunk *kiterjed* messze az Ebrón túl; véleményünk szerint ahhoz, hogy jó munkát végezhessünk, *hosszú időre* meg kell szállnunk Spanyolországot, de *hogy célunkat elérjük*, nem árultunk el mindent és titkon azt gondoltuk, ha egyszer átléptük a Bidassoát, a miniszterelnöknek stb. nyilván tovább kell majd mennie."

Így hazudik Villèle-nek a kongresszus nevében, ahogy előzőleg

* A kiemelések Marxtól származnak. — *Szerk.*

Villèle nevében a kongresszusnak hazudott. És ezzel sem éri be, megint ír Canningnek és hazudik mindkettő mellett és mindkettő ellen.

Mint miniszter ugyanígy jár el. Sándor a következő levelet írja Pozzo di Borgo párizsi követnek, hogy terjessze XVIII. Lajos elé: „A császár még abban a reményben ringatja magát, hogy *az angol kormányban* fölülkerekedik a mérséklet." Ha nem stb., „a Franciaország elleni támadást általános támadásnak tekintené valamennyi szövetséges ellen és habozás nélkül vállalná ennek az elvnek a következményeit . . . *A császár buzdítja a királyt,* hajtsa végre *saját* (!) elhatározásait és bízvást járjon el a zavarkeltők és bajt okozók ellen. Ebben a szellemben jár el a császár, amikor emlékezteti *a kongresszuson megvitatott kérdésre,* melyben arról volt szó, hogy az európai biztonság eszközeként *egy orosz hadsereget vonjanak össze* Spanyolország *nyugati határain.*" (Ausztria a kongresszuson erről hallani sem akart. Ezért a dolgot ott egyelőre félretették.)

Chateaubriand azt állította, hogy a restaurációnak akart *dicsőséget* (gloire) szerezni és így a bécsi szerződések megszegését előkészíteni. Oroszországra kellett támaszkodni Anglia ellen. De hogy 1) milyen keveset remélt az orosz segítségtől, és 2) milyen nagyon félt a háborútól, az kiderül a következő mondatokból:

„Ha Spanyolországban visszájára fordul a dolog, *forradalom tört volna ki Franciaországban, s a föld összes kozákjai se mentettek volna meg bennünket.*" Pétervári követének, *La Ferronnays-nak* írja egyik levelében: „*A háború kedvéért egy lapra tettük fel a francia monarchiát.*" (Ez 1823. április 21-én kelt.) Bevallja továbbá, hogy amikor Canning partra tett Lisszabonban néhány ezredet, ezek ültek a fenekükön. Ennek az eredménynek az előkészítése végett gondoskodtak továbbá arról, hogy duc de Bellune hadügyminiszter és Guilleminot tábornok civódása következtében a francia hadsereg, miután Spanyolországba bevonult, hirtelen élelmiszer és szállítási eszköz híján legyen. Aztán az a szép kis humbug, hogy a *Szent Szövetség nevében* és annak *erkölcsi támogatásával* aratott francia győzelem majd hozzásegíti Franciaországot ahhoz, hogy a bécsi szerződésektől megszabaduljon.

A „vicomte" nem olyan „ostoba", mint amilyennek itt mutatja magát. Jól tudja, miről volt szó, „Oroszországnak nincs követe Konstantinápolyban". Akkoriban a görögökkel manipulált, s ha Franciaország és Anglia között háború tör ki, még inkább, ha Franciaország Spanyolországban és a Németalföldön van elfoglalva, ez szabad kezet biztosított volna ott neki. „Mindenekelőtt tekintetbe kellett vennünk azt az eshetőséget, hogy Anglia közbelép és Spanyolország oldalán szembeszáll velünk." Ezt írja Párizsba: „Ha háború lesz, akkor *Angliával lesz háború.*" „*Európai* háborúvá nőhet, ha még tetézi egy *keleti háború* és a spanyol gyarmatok elleni angol támadás." Nem is áltatja magát Sándor szándékait illetően:

„Bizonyos, hogy *váratlan* (!) győzelmünk őt némileg féltékennyé tette, mert titkon azt remélte, hogy *kénytelenek* leszünk tőle segítséget kérni." A „győzelem" tehát a megállapodás ellenére történt. Ezenkívül Chateaubriand éppúgy, mint a franciák többsége, azon a véleményen volt, hogy a francia hadsereg nagyon „megbízhatatlan" a Bourbonok számára.

Sándor és XVIII. Lajos „barátsága" ezenkívül, mint maga Chateaubriand meséli, annál szorosabb volt, mivel „XVIII. Lajos vallási ürügyön és valamilyen *sértő indokolással* nem engedélyezte, hogy Berry herceg feleségül vegye Sándor nővérét", és mivel XVIII. Lajos viszont tudta, hogy (amikor Bonaparte visszatért Elbáról) Sándor cár a bécsi kongresszuson „egyszerre csak megkérdezte a szövetségeseket, nem lenne-e jó az orléans-i herceget megtenni Franciaország királyává, ha majd Napóleont utólszor legyőzik".

A „vicomte" „nagy költői éleslátásával" a következő vallomásokat teszi:

„Bátorkodunk azt mondani, hogy Sándor a *barátunk* lett."

„Sándor az *egyetlen* fejedelem, aki iránt *valaha* is *őszinte ragaszkodást* éreztünk."

„XVIII. Lajos *utált bennünket.*"

Emellett fölöttébb mulatságos, hogy „Szent Lajos istenének" ez a frázislovagja, aki a spanyol trónt IV. Henrik egyik unokája részére kell hogy fenntartsa, igen lovagiasan azt írja Guilleminot

tábornoknak, „ne feszélyezze" őket Cádiz bombázásakor az a félelem, hogy egy golyó VII. Ferdinándot találhatná el stb.

Tehát mindenesetre a nagy Carrel, Lamennais, Béranger stb. benső barátját illeti meg az érdem azért, hogy tíz évig — barátjával, Sándorral együtt — Spanyolországban a legnagyobb disznóságot rendezte, amelyet ott valaha is elkövettek, s azzal a kockázattal, hogy Bourbonjait a levegőbe röpítik.

A Szent Sír e zarándokának egy másik jellemvonása: ő maga mondja el a „Congrès de Vérone"-ban, hogyan kényszerítették rá XVIII. Lajosra és de Villèle-re londoni követként Polignacot, akit Lajos és de Villèle egyaránt ki nem állhatott. Később, X. Károly idején, Chateaubriand — akkor római követ — hirtelen és zajosan benyújtotta lemondását, mihelyt Polignac miniszter lett, mert most a „szabadságot" elveszettnek nyilvánította.

Ha újra elolvasod a könyvet, megvetésed a „crapaud"-k* és nagyembereik iránt aligha fog csökkenni.

Adieu.

Ölel *K. M.*

Marx — Engelsnek. 1854. X. 26.
(Marx—Engels Werke. 28. köt. 404—409. old.)

JEAN PAUL

. . . Napóleon uralma alatt a német polgárok még tovább űzték kis kufárkodásaikat és nagy illúzióikat. Ami a kufárszellemet illeti, amely akkoriban Németországban uralkodott, Szent Sancho utánanézhet többek közt Jean Paulnál, hogy számára egyedül hozzáférhető szépirodalmi forrásokat idézzünk. A német polgárok, akik Napóleont szidalmazták, mert arra kényszerítette őket, hogy cikóriát igyanak, és országuk békéjét beszállásolással és sorozással zavarta, egész erkölcsi gyűlöletüket reá pazarolták, egész bámulatukat pedig Angliára; holott Napóleon a legnagyobb szol-

* — varangyok; *itt:* francia nyárspolgárok. — *Szerk.*

gálatokat tette nekik a német Augeiasz-istálló kitakarításával és a civilizált közlekedés meghonosításával, az angolok pedig csak az alkalomra vártak, hogy à tort et à travers* kizsákmányolják őket.

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 181. old.)

JAKOB GRIMM

Polarizáció. Még J. Grimm bizonyosra vette azt a tételt, hogy egy német nyelvjárásnak vagy felnémetnek, vagy alnémetnek kell lennie. Eközben a frank nyelvjárás teljesen elveszett a szeme elől. Minthogy a későbbi Karoling-kor írott frank nyelve felnémet volt (mivel a felnémet mássalhangzó-eltolódás behatolt a délkeleti frank területre), a frank — az ő elképzelése szerint — beleolvadt az egyik helyen az ófelnémetbe, a másikon a franciába. Eközben abszolúte megmagyarázhatatlan maradt, hogy honnan is került a holland nyelv az ősi száli területekre. Csak Grimm halála után fedezték fel ismét a frankot: a szálit a hollandiként való megújulásában, a ripuárit a közép- és az alsó-rajnai nyelvjárásokban, amelyek részben különböző fokú felnémetté tolódtak el, részben alnémetek maradtak, úgyhogy a frank olyan nyelvjárás, amely felnémet *is*, alnémet *is*.

Engels: A természet dialektikája. 1873—1886.
(Marx és Engels Művei. 20. köt. 492. old.)

WALTER SCOTT

. . . Skóciában a nemzetségi rendszer hanyatlása az 1745-ös felkelés leverésével kezdődik. Még tisztázni kell, hogy e rendszerben milyen sajátos helyet foglal is el a skót klán; annyi bizonyos,

* — keresztül-kasul; ahol érik — *Szerk.*

hogy annak egyik láncszeme. Walter Scott regényeiben megelevenedik előttünk a Skót Felföld klánja. Morgan szerint „szervezetére és szellemére nézve kitűnő típusa volt a nemzetségnek, rendkívül jó bizonyító példája annak, milyen hatalmat gyakorol a nemzetségi élet a tagokra . . . Magánharcaikban és vérbosszúikban, klánok szerinti elhelyezkedésükben, közös földhasználatukban, a klán tagjának főnökéhez és a tagoknak egymáshoz való hűségében a nemzetségi társadalom mindenütt visszatérő vonásaival találkozunk . . . A leszármazást az apajog szerint számították, a férfiak gyermekei tehát a klán tagjai maradtak, míg a nőtagok gyermekei a maguk atyjának klánjába kerültek." . . .

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 258. old.)

SHELLEY ÉS BYRON

. . . Marx, aki a költőket éppoly jól ismerte és megértette, mint a filozófusokat és a közgazdászokat, gyakran mondotta: „Az igazi különbség Byron és Shelley között ebben áll: akik ismerik és szeretik őket, szerencsének tartják, hogy Byron harminchat éves korában meghalt, mert ha tovább él, reakciós burzsoá lett volna belőle; ezzel szemben sajnálják, hogy Shelley huszonkilenc éves fővel meghalt, mert ízig-vérig forradalmár volt és mindig a szocializmus élcsapatához tartozott volna." . . .

Edward Aveling és Eleanor Marx-Aveling:
Shelley mint szocialista. 1888.
(Marx és Engels: Művészet, irodalom. 1946. 157. old.)

THOMAS CARLYLE

. . . Thomas Carlyle Németországban azzal szerzett nevet, hogy Angliában a német irodalom megismertetésén fáradozott. Már évek óta főleg Anglia társadalmi helyzetével foglalkozik —

országa művelt emberei közül ő az egyetlen, aki ezt teszi! — és már 1838-ban írt egy kisebb munkát „*Chartism*" címmel. Akkoriban a whigek voltak kormányon és nagy hűhóval kinyilatkoztatták, hogy az 1835 körül támadt chartista „kísértetet" sikerült megsemmisíteni. A chartizmus természetes folytatása volt a régi radikalizmusnak, amelyet a Reform Bill-lel néhány évre elcsitítottak, és amely 1835—36 óta újult erővel és zártabb tömegekben mint valaha, megint porondra lépett.[133] Erről a chartizmusról vélték a whigek, hogy sikerült elfojtaniuk, s ez Thomas Carlyle-t arra késztette, hogy kifejtse a chartizmus valódi okait, és azt, hogy miért lehetetlen megsemmisíteni, míg ezeket az okokat meg nem semmisítették. Ebben a könyvben elfoglalt álláspontja egészében ugyan megegyezik azzal, amelyet a „*Past and Present*"-*ben* elfoglal, de valamelyest erősebben tory színezetű, aminek azonban talán csak az a körülmény az alapja, hogy a whigek mint uralkodó párt inkább a kritika keze ügyébe estek. A „*Past and Present*" mindenesetre mindazt, ami a kisebb könyvben olvasható, világosabban, alaposabban és a következtetések kifejezett megjelölésével tartalmazza, és így felment bennünket a „Chartism" bírálata alól . . .

. . . Ilyen tehát Carlyle szerint Anglia helyzete. Egy naplopó, földbirtokos arisztokrácia, amely „még azt sem tanulta meg, hogy veszteg üljön és legalább bajt ne csináljon", egy dolgozó arisztokrácia, amely mammonizmusba süllyedt, amely ahelyett, hogy a munka vezetőinek, „ipari hadvezéreknek" gyülekezete lenne, nem egyéb, mint ipari útonállók és kalózok sereglete, egy megvesztegetéssel választott parlament, a puszta szemlélés, a semmittevés, a *laissez faire** életfilozófiája, egy foszlott, málladozó vallás, minden általános emberi érdek teljes felbomlása, az igazságba és az emberiségbe vetett hit egyetemes elvesztése és ennek következtében az emberek egyetemes elszigetelődése „nyers egyediségükre", az összes életviszonyok vad, kaotikus összekuszálódása, mindenki háborúja mindenki ellen, egy általános szellemi halál, a „lélek", vagyis az igazán emberi tudat hiánya:

* — engedd tenni, hadd tegye; nemtörődöm — *Szerk.*

egy aránytalanul erős munkásosztály, amely elviselhetetlen nyomás és nyomor közepette él, amely vad elégedetlenségében lázong a régi társadalmi rend ellen, s ennek folytán egy fenyegető, feltartóztathatatlanul előnyomuló demokrácia — mindenütt káosz, rendetlenség, anarchia, a társadalom régi kötelékeinek felbomlása, mindenütt szellemi üresség, gondolattalanság és ernyedtség. — Így fest Anglia helyzete. Ennyiben teljesen igazat kell adnunk Carlyle-nek, leszámítva néhány kifejezést, amely partikuláris álláspontjából adódik. Ő az egyetlen a „tiszteletreméltó" osztályból, aki legalább a tényeket látta, aki legalább a közvetlen jelent helyesen fogta fel, s ez egy „művelt" angoltól csakugyan szerfölött sok . . .

. . . Előttünk, németek előtt, akik Carlyle álláspontjának előfeltevéseit ismerjük, eléggé világos a dolog. A tory-romantika maradványai és a Goethétől merített emberi nézetek az egyik oldalon, a másikon pedig a szkeptikus-empirikus Anglia — ezek a tényezők elegendők ahhoz, hogy belőlük levezessük Carlyle egész világnézetét. Carlyle, mint minden panteista, nem jutott még túl az ellentmondáson, s a dualizmus Carlyle-nál annál is súlyosabb, mert ismeri ugyan a német irodalmat, de nem ismeri szükségszerű kiegészítőjét, a német filozófiát, s ezért minden nézete közvetlen, intuitív, inkább schellingi, mint hegeli. Schellinggel — nevezetesen a régi Schellinggel, nem pedig a kinyilatkoztató Schellinggel[134] — Carlyle-nak csakugyan egy csomó érintkezési pontja van; Strauss-szal, akinek a szemléletmódja szintén panteista, a „hőskultuszban", illetve a „géniusz kultuszában" találkozik.

A panteizmus kritikáját az utóbbi időben Németországban olyan kimerítően végrehajtották, hogy már alig marad valami mondanivalónk. Feuerbach tézisei az „Anekdotá"-ban és Bauer írásai minden idevágót felölelnek.[135] Arra szorítkozhatunk tehát, hogy egyszerűen levonjuk a következtetéseket Carlyle álláspontjából és megmutassuk, hogy ez az álláspont alapjában véve csak egy lépcsőfok e folyóirat álláspontja felé.

Carlyle arról panaszkodik, hogy a kor üres és tartalmatlan, hogy belsőleg rothadt valamennyi társadalmi intézmény. A pa-

nasz jogos: de a puszta panaszkodással még nem megyünk semmire; ha meg akarjuk szüntetni a bajt, meg kell keresnünk annak okát; s ha Carlyle megtette volna ezt, azt találta volna, hogy ennek a ziláltságnak és ürességnek, ennek a „léleknélküliségnek", ennek a vallástalanságnak és ennek az „ateizmusnak" az alapja magában a vallásban van. A vallás lényege szerint nem más, mint az ember és a természet megfosztása minden tartalomtól, e tartalom átruházása egy túlvilági Istennek a fantomjára, aki aztán fölöslegéből kegyesen megint átenged valamicskét az embereknek és a természetnek. Amíg mármost az ilyen túlvilági fantomba vetett hit él és erős, addig az ember legalább ezen a kerülőúton némi tartalomhoz jut. A középkor erős hite ily módon mindenesetre jelentős energiát kölcsönzött az egész korszaknak, de ez az energia nem kívülről jött, hanem már benne rejlett az emberi természetben, bár még tudattalanul, még kifejletlenül. A hit fokozatosan gyengült, a növekvő kultúra szétmállasztotta a vallást, de az ember még mindig nem látta át, hogy saját lényét imádta és istenítette mint idegen lényt. Ebben a tudattalan és ugyanakkor hitetlen állapotban az embernek nem lehet semmiféle tartalma, *szükségképpen* kételkedik az igazságban, az észben és a természetben, s ez az üresség és tartalmatlanság, a világegyetem örök tényeiben való kételkedés addig tart, amíg az emberiség át nem látja, hogy az a lény, amelyet mint Istent tisztelt, a saját lénye, eddig ismeretlen lénye, amíg — de minek ismételgessem Feuerbachot.

Az üresség régóta megvolt, mert a vallás az ember önkiürítésének aktusa; és csodálkoztok, hogy ez az üresség, miután a bíbor, amely takarta, megfakult, miután a köd, amely burkolta, elillant, — hogy most rémületetekre napvilágra kerül? . . .

Engels: Anglia helyzete. 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 526., 536—537., 542—543. old.)

Thomas Carlyle az egyetlen angol író, akire a német irodalom közvetlen és nagyon jelentős hatással volt. Írásait a németek már csak udvariasságból sem hagyhatják figyelmen kívül.

Guizot legújabb munkájából (a „N. Rh. Z." második füzetében) láttuk, hogy a burzsoázia kapacitásai letűnőben vannak.[136] Carlyle két előttünk fekvő brosúrájában[137] az irodalmi géniusz letűnését érjük meg az akuttá vált történelmi harcokon, amelyek ellen a maga félreismert, közvetlen, prófétai sugallatait igyekszik érvényesíteni.

Thomas Carlyle-nak megvan az az érdeme, hogy irodalmi téren fellépett a burzsoázia ellen olyan időben, mikor annak nézetei, ízlésbeli irányai és eszméi az egész hivatalos angol irodalmat teljesen leigázták, és olyan módon, amely néha már forradalmi is. Így a francia forradalom történetéről szóló munkájában, Cromwell-apológiájában, a chartizmusról írott pamfletben és a „Past and Present"-ben. De mindezekben az írásokban a jelen kritikája szorosan összefügg a középkor furcsán történetietlen felmagasztalásával, amely különben is gyakori az angol forradalmároknál, pl. Cobbettnél és a chartisták egy részénél. Míg a múltban egy meghatározott társadalmi fázisnak legalább a klasszikus korszakait csodálja, addig a jelen kétségbe ejti, a jövőtől pedig retteg. Ahol a forradalmat elismeri vagy éppen felmagasztalja, ott az számára valamely egyes egyénben összpontosul, egy Cromwellban vagy Dantonban. Ezeknek ugyanazt a hőskultuszt szenteli, amelyet a „Lectures on Heroes and Hero Worship"-jában mint a kétségbeejtő jelenből való egyetlen menekülést, mint új vallást hirdetett.

Amilyenek az eszméi, olyan Carlyle stílusa is. Ez a stílus közvetlen, erőszakos visszahatás a modern polgári angol Pecksniff-stílussal szemben, amelynek dagályos erőtlensége, óvatos terjengőssége és erkölcsös-szentimentális kusza unalmassága eredeti feltalálóiról, a művelt cockneykról*, az egész angol irodalomra átragadt. Ezzel szemben Carlyle úgy kezelte az angol nyelvet, mint teljesen nyers anyagot, amelyet mindenestül újjá kell öntenie. Elavult fordulatokat és szavakat keresett elő és újakat talált ki,

* — tősgyökeres londoniakról — *Szerk.*

német és sajátképpen Jean Paul-féle mintára. Az új stílus gyakran harsogó és ízléstelen volt, de sokszor ragyogó és mindig eredeti. A „Latter-Day Pamphlets" ebben is észrevehető visszaesést mutat.

Egyébként jellemző, hogy az a koponya, aki az egész német irodalomból a legnagyobb hatással volt Carlyle-ra, nem Hegel, hanem Jean Paul, az irodalmi patikus.

A géniusz kultuszából, amelyben Strauss-szal osztozik Carlyle, az előttünk fekvő brosúrákban elsikkadt a géniusz. A kultusz megmaradt.

A „Present Time" azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy a jelen a múlt leánya és a jövő anyja, mindenesetre azonban *új korszak*.

Ennek az új korszaknak első jelensége egy *reformáló* pápa. IX. Pius az evangéliummal a kezében a Vatikánból *„az igazság törvényét"* akarta kihirdetni a kereszténységnek. „Több mint háromszáz évvel ezelőtt Szent Péter trónja végérvényes bírói felmondást kapott, a mennyei kancelláriában bejegyzett, azóta minden derék ember szívében olvasható hiteles parancsot, hogy kerekedjen fel, tűnjön el, hogy ne legyen többé dolgunk vele, ámításaival és istentelen delíriumaival; — azóta saját veszélyére áll fenn és minden napért, amelyen így megmaradt, pontos kártérítést kell majd fizetnie. Az igazság törvénye? Amit ennek a pápaságnak az igazság törvénye szerint tennie kellett volna, az az, hogy feladja saját rothadt, galvanizált életét, ezt az Isten és ember előtti gyalázatot, tisztességesen meghal és eltemetteti magát. Merőben más volt az, amire a szegény pápa vállalkozott; és mégis lényegileg csak ez volt . . . Reformáló pápa? Turgot és Necker elbújhattak mellette. Isten nagy, és ha valamely botránynak véget akar vetni, hivő embert választ ki erre, aki reménykedve, nem kétségbeesetten lát munkához." (3. old.)

Reformkiáltványaival a pápa kérdéseket elevenített fel, „forgószelek, világégések, földrengések szülőit — kérdéseket, amelyekről minden hivatalos ember kívánta és a legtöbb remélte is, hogy ítélet napjáig elodázhatók. Az ítélet napja eljött, ez volt a szörnyű igazság." (4. old.)

Az igazság törvénye elhangzott. A szicíliaiak „voltak az első nép, amely nekilátott, hogy alkalmazza ezt az új, a Szentatyától szentesített szabályt: Mi nem az igazság törvénye szerint tartozunk Nápoly és e nápolyi hivatalnokok alá. Az ég és a pápa kegyelmével fel akarjuk magunkat szabadítani ezek alól." Innen a szicíliai forradalom.

A francia nép, amely magát „afféle messiás-népnek", a „szabadság kiválasztott katonájának" tekinti, attól tartott, hogy a szegény megvetett szicíliaiak kiveszik a kezéből ezt az iparágat (trade) — februári forradalom. „Mint valami titkos föld alatti elektromosságtól, egész Európa felrobbant, korlátlanul, ellenőrizhetetlenül; és eljött az 1848-as esztendő, a legfurcsább, legvészesebb, legbámulatosabb és egészében legmegalázóbb esztendők egyike, amelyeket az európai világ valaha is látott . . . A királyok és a kormányozó személyek mindenütt hirtelen rémülettel meresztették a szemüket, mikor az egész világ hangja a fülükbe üvöltötte: Takarodjatok, ti tökfilkók, képmutatók, komédiások, nem hősök! El veletek, el! És ami sajátságos volt és ebben az évben fordult elő először: a királyok mind siettek menni, mintha így kiáltanának: Mi szegény komédiások *vagyunk*, bizonyára azok vagyunk — hősökre van szükségetek? Ne öljetek meg bennünket, mit tehetünk mi erről! — Egyikük sem fordult meg és ragaszkodott királyságához mint olyan joghoz, amelyért meg tudna halni vagy bőrét vásárra tudná vinni. Ez, ismétlem, a jelenkor riasztó különössége. A demokrácia ezen új alkalommal azt találta, az összes királyok *tudatában* vannak, hogy nem egyebek komédiásoknál. Sietve elmenekültek, némelyikük úgyszólván kivételesen gyalázatos módon, a fegyháztól vagy még rosszabbtól félve. És mindenütt a nép, vagyis a csőcselék vette magára saját kormányzatát, és nyílt királytalanság (kinglessness), amit *anarchiának* nevezünk — milyen szerencse, ha anarchia plusz sarki rendőr —, van napirenden mindenütt. Ez volt a történelem a Balti-tengertől a Földközi-tengerig, Olaszországban, Franciaországban, Poroszországban, Ausztriában, Európa egyik sarkától a másikig azokban az 1848 márciusi napokban. És ily módon Európában egyetlen király sem maradt, egyetlen király sem, kivéve

a nyilvános »szavalót«, aki hordóról, vezércikkben vagy másfajtájúakkal nemzeti parlamentté összeállva szaval. És mintegy négy hónapon át egész Franciaország és nagymértékben egész Európa, a delírium minden fajtájától meglovagolva, egyetlen fel és alá hullámzó csőcselék volt, amely felett Lamartine úr elnökölt az Hôtel de Ville-ben*. Gondterhes színjáték gondolkodó embereknek, amíg tartott, — ez a szegény Lamartine úr, akiben nem volt egyéb, mint dallamos szél és csöpögő hízelgés. Elég szomorú: a rehabilitált »káosz« ékes szavú, utolsó megtestesülése, aki képes arra, hogy önmaga mellett beszéljen és elhitesse, hogy ő »kozmosz«! De csak várni kell egy kicsit ilyen esetekben: minden léggömbnek ki kell adnia gázát a dolgok nyomása alatt és nemsokára undorító petyhüdtséggel összeesik." (5—8. old.)

De ki szította ezt az általános forradalmat, amelyhez az anyag persze megvolt? „Diákok, fiatal irodalmárok, ügyvédek, újságírók, forró vérű tapasztalatlan rajongók és vad, joggal csődbe jutott desperádók. Soha mostanig fiatal emberek, szinte gyermekek, nem parancsnokoltak így emberi dolgokban. Megváltozott az idő, amióta a senior, seigneur vagy alderman szót először találták ki az úr vagy feljebbvaló megjelölésére, ahogy azt minden emberi nyelvben megtaláljuk! . . . Ha közelebbről megnézzük, azt találjuk, hogy az öreg megszűnt tiszteletre méltó és kezdett megvetendő lenni, még mindig balga kamasz, de a fiatal fiúk kecsessége, nagylelkűsége és duzzadó ereje nélküli kamasz. — A dolgoknak ez az őrült állása természetesen nemsokára enyhülni fog, ahogy ez mindenütt meg is kezdődött már, a mindennapi élet megszokott szükségességei nem férhetnek meg vele, s ezek, bármi egyebet kell is félredobni, tovább mennek a maguk útján. A régi gépezet valamiféle kijavítása új színekben és megváltozott formákban valószínűleg hamarosan be fog következni a legtöbb országban; a régi színpadi királyokat vissza fogják bocsátani bizonyos feltételekkel, alkotmányokkal, nemzeti parlamentekkel vagy más hasonló divatos tartozékkal, és a régi mindennapi élet mindenütt megpróbál majd mindent elölről kezdeni. De most nincs semmi re-

* A párizsi városháza. — *Szerk.*

mény arra, hogy az ilyen kiegyezések tartósak legyenek. — Ilyen vészes hullámzásokban, tomboló feneketlen örvények és egymással tusázó tengeráramlások közepette hányódva, nem pedig szilárd alapokon állva, kell az európai társadalomnak tovább tántorognia — hol szerencsétlenül megbotolva, hol kínnal, újból feltápászkodva, egyre rövidebb időközökben, míg végre egyszer napvilágra kerül az új *sziklaalap* és a zendülésnek, valamint a zendülés szükségességének fel és alá hullámzó vízözönei ismét visszahúzódnak." (8—10. old.)

Eddig a történet, amely ebben a formában is kevéssé vigasztaló a régi világ számára. Most jön az erkölcsi tanulság:

„*Az általános demokrácia*, akármit gondolunk is róla, napjaink elkerülhetetlen ténye." (10. old.) Mi a demokrácia? Valami jelentésének kell lennie, mert különben nem létezne. Minden azon fordul meg tehát, hogy megtaláljuk a demokrácia igazi jelentését. Ha ez sikerül, boldogulhatunk vele; ha nem sikerül, elvesztünk. A februári forradalom a „csalás általános csődje volt: ez a rövid magyarázata". (14. old.) *Látszat* és látszatalakok, „shams", „delusions", „phantasms"*, jelentés nélkülivé lett nevek a valóságos viszonyok és dolgok helyett, egyszóval hazugság igazság helyett, ez uralkodott a modern időkben. Az egyéni és társadalmi elválás ezektől a látszatalakoktól és kísértetektől, ez a reform feladata, annak szükségessége pedig, hogy minden sham, minden csalás megszűnjön, tagadhatatlan. „Mindazonáltal ez sokak számára furcsának tűnhet; és sok szolíd angol számára, aki egészséges élvezettel költi el pudingját, az úgynevezett művelt osztálybeliek közül, módfelett furcsának tűnik, őrült tudatlan elképzelésnek, teljesen eretneknek és csak romlásra vezetőnek. Őt egész életében hozzászoktatták illemformákhoz, melyek jelentése régen elsikkadt, tetszetős viselkedési módokhoz, merő szertartássá vált ünnepélyességekhez — amit ti képromboló humorral shamsnek neveztek; sohasem hallotta, hogy ezek valamiképpen ártalmasak, hogy nélkülük boldogulni lehet. Nem fonódott-e meg a pamut, nem hízott-e a jószág magától, és a gyarmatáru és fűszer nem

* — „csalások", „ámítások", „ábrándképek" — *Szerk.*

jött-e be keletről és nyugatról igen kényelmesen a shams mellett?" (15. old.)

Véghez fogja-e vinni mármost a demokrácia ezt a szükséges reformot, a shamstől való megszabadulást? „A demokrácia, ha az általános választójog segítségével megszerveződik, vajon végre fogja-e hajtani ezt az üdvös általános átmenetet az illúziótól a valóságosig, a hamistól az igazig, és meg fog-e teremteni lassanként egy áldott világot?" (17. old.) Carlyle tagadja ezt. Egyáltalán a demokráciában és az általános választójogban csak azt látja, hogy minden népet megfertőzött a parlamentáris kormányzás csalhatatlanságáról szóló angol babona. A Horn-fok körül útját tévesztő hajó legénysége, amely ahelyett, hogy a szelet és az időjárást figyelné és a szextánst használná, szavazással dönti el, merre vegyék az utat, és a többség határozatát csalhatatlannak jelenti ki — ez az általános választójog, amely az államot irányítani akarja. Mint minden egyes embernél, a társadalomnál is csak azon fordul meg a dolog, hogy a világegyetem igazi szabályait, a természet örökérvényű törvényeit a reá háruló mindenkori feladatra vonatkoztatva felfedezze és a szerint cselekedjék! Aki ezeket az örök törvényeket feltárja előttünk, azt követjük, „legyen az az orosz cár vagy a chartista parlament, a canterburyi érsek vagy a dalai láma". De hogyan fedezzük fel Istennek ezeket az örök rendelkezéseit? Mindenesetre az általános választójog, amely mindenkinek szavazócédulát ad és a fejeket számolja, a legrosszabb út hozzá. A világegyetem igen zárkózott természetű és titkait kezdettől fogva csak kevés kiválasztottnak, csak a nemesek és bölcsek csekély számú kisebbségének tárta fel. Ezért nem is létezhetett soha nemzet a demokrácia alapzatán. Görögök és rómaiak? Mindenki tudja ma már, hogy ezek nem voltak demokráciák, hogy államuk alapzata a rabszolgaság volt. A különböző francia köztársaságokról teljesen felesleges beszélni. És az észak-amerikai mintaköztársaság? Az amerikaiakról mostanáig még azt sem lehet elmondani, hogy nemzetet, államot alkotnak. Az amerikai népesség kormány *nélkül* él; ami ott konstituál, az az anarchia plusz sarki rendőr. Ezt az állapotot pedig a roppant területű még megműveletlen földek

és a rendőrbot iránti Angliából áthozott tisztelet teszik lehetővé. A népesség megnövekedésével ennek is vége szakad. „Mely nagy emberi lelket, mely nagy gondolatot, mely nagy nemes ügyet hozott már létre Amerika, amelyet imádni vagy lojálisan csodálni lehetne?" (25. old.) — Minden húsz évben megduplázta népességét — voilà tout*.

Tehát az Atlanti-óceánon innen és túl a demokrácia egyszer s mindenkorra lehetetlen. Maga a világegyetem monarchia és hierarchia. Olyan nemzet, amelynél a tudatlanok vezetésének és ellenőrzésének örökké tartó isteni kötelessége nem a *legnemesebbre* és kiválasztott *nemesebbjeinek* sorára van bízva, nem Isten országa, nem felel meg a természet örök törvényeinek.

Most megtudjuk a modern demokrácia titkát, eredetét és szükségességét is. Ez egyszerűen abban áll, hogy a talmi nemes (sham-noble) felemeltetett és hagyomány vagy újonnan feltalált ámítások révén megszenteltetett.

És ki fedezze fel az igazi drágakövet kisebb ember-ékkövekből és -gyöngyökből álló egész foglalatával egyetemben? Minden bizonnyal nem az általános választójog, mert a nemest csak a nemes képes megtalálni. Carlyle tehát kijelenti, hogy Angliának még egész sereg ilyen nemese és „királya" van, s a 38. oldalon felszólítja ezeket, hogy jelentkezzenek nála.

Amint látjuk, a „nemes" Carlyle teljesen panteisztikus szemléleti módból indul ki. Az egész történelmi folyamatot nem maguknak az élő tömegeknek a fejlődése szabja meg, amely természetesen függ meghatározott, de megint csak történelmileg létrejött változó előfeltételektől; egy örök, mindenkorra megmásíthatatlan természeti törvény szabja meg, amelytől a történelmi folyamat ma eltávolodik, holnap ismét közeledik hozzá, és amelynek helyes felismerésén fordul meg minden. Az örök természeti törvénynek ez a helyes felismerése az örök igazság, minden egyéb hamis. Ezzel a szemléleti móddal a valóságos osztályellentétek, akármilyen különbözők is a különböző korszakokban, mind feloldódnak egyetlen nagy és örök ellentétté,

* — ez az egész — *Szerk.*

azoknak, akik mélyére hatoltak az örök természeti törvénynek és aszerint cselekszenek, azaz a bölcseknek és nemeseknek az ellentétévé azokkal, akik hamisan értelmezik, elferdítik és ellene dolgoznak, azaz a balgákkal és gazemberekkel. A történelmileg létrejött osztálykülönbség ily módon természetes különbség lesz, amelyet magát is az örök természeti törvény részeként kell elismerni és tisztelni, azzal, hogy az ember meghajlik a természettől való nemesek és bölcsek előtt: a géniusz kultusza. A történelmi fejlődési folyamat egész szemlélete a múlt század illuminátus és szabadkőműves bölcsességének lapos trivialitásává sekélyesedik, a „Varázsfuvola" egyszerű erkölcsi tanulságává, végtelenül lezüllött és elcsépelt saint-simonizmussá.[138] Ezzel természetesen felvetődik a régi kérdés, hogy ki uralkodjék hát voltaképpen, amely kérdést Carlyle fontoskodó sekélyességgel részletesen taglalja és végül azt feleli rá, hogy a nemesek, bölcsek és tudással bírók uralkodjanak, amihez aztán minden erőltetettség nélkül csatlakozik a következtetés, hogy sokat, nagyon sokat kell kormányozni, hogy a kormányzásból sohasem lehet elég, mert hiszen a kormányzás a természeti törvény folytonos feltárása és érvényesítése a tömeggel szemben. De hogyan lehet a nemeseket és bölcseket felfedezni? Nem valami földöntúli csoda fedi fel őket, meg kell őket keresni. És itt megint előkerülnek a merőben természetes különbségekké tett történelmi osztálykülönbségek. A nemes azért nemes, mert bölcs, mert tudással bír. Tehát azok között az osztályok között keresendő, amelyeknek monopóliumuk van a műveltségre — a kiváltságos osztályok között, és ugyanezek az osztályok lesznek arra hivatva, hogy saját kebelükben felkutassák őt és a nemes és a bölcs rangjára való igényéről döntsenek. Ezáltal a kiváltságos osztályok rögtön, ha nem is éppen nemes és bölcs, de „artikulált" osztállyá lesznek: az elnyomott osztályok természetesen a „némák, artikulálatlanok", és ily módon az osztályuralom új szentesítést nyer. Az egész felháborodott dörgedelem a fennálló osztályuralom kissé burkolt elismerésévé alakul át, amely csak azon bánkódik és az ellen zúgolódik, hogy a burzsoák nem jelölnek ki félreismert géniuszaiknak helyet a társadalom élén és igen gyakorlatias szem-

pontokból nem mennek bele ezen urak ábrándos locsogásaiba. Hogy egyébként a magasröptű fecsegés itt is hogyan csap át saját ellentétébe, a nemes, a tudással bíró és a bölcs hogyan változik át a gyakorlatban közönségessé, tudatlanná és bolonddá, arra Carlyle csattanós példákat szolgáltat.

Minthogy nála az erős kormányzaton áll minden, a legnagyobb felháborodással fordul a felszabadulás és emancipáció kiáltása ellen:

„Legyünk mind szabadok, egyik a másiktól. Szabadok minden kötelék vagy egybefonódás nélkül, kivéve a készpénzfizetést; tisztességes napibért tisztességes napi munkáért, melyet önkéntes szerződés és a kereslet és kínálat törvénye szab meg; azt képzelik, hogy ez az igazi megoldása minden nehézségnek és igazságtalanságnak, amely ember és ember között előállott. Arra, hogy helyrehozzuk a viszonyt, amely két ember között létezik, nincs más módszer, mint hogy annak teljesen véget vessünk?" (29. old.)

Az emberek közti minden köteléknek, minden viszonynak ez a teljes felbontása természetesen az *anarchiában* éri el tetőfokát, a törvénytelenség törvényében, abban az állapotban, amelyben a kötelékek kötelékét, a kormányt, teljesen elvágták. És erre törekszenek Angliában éppúgy, mint a kontinensen, még a „szolid Germániában" is.

Így dörög Carlyle több oldalon át tovább, miközben igen furcsa módon összecseréli a vörös köztársaságot, a fraternitét*, Louis Blanc-t stb. a free trade-del[139], a gabonavámok eltörlésével stb. Vö. 29—42. old. Carlyle tehát a feudalizmus hagyományosan még fenntartott maradványainak megsemmisítését, az államnak az elkerülhetetlenül szükségesre és legolcsóbbra való redukálását, a szabad konkurrencia teljes keresztülvitelét a burzsoák által, összekeveri és azonosítja éppen ezeknek a burzsoá viszonyoknak a megszüntetésével, a tőke és bérmunka ellentétének eltörlésével, a burzsoázia megbuktatásával a proletariátus által. Ragyogó visszatérés az „abszolutum éjszakájához",

* — testvériséget — *Szerk.*

amelyben minden tehén fekete. Mély tudománya a „tudással bírónak", aki az első szót sem tudja arról, ami körülötte végbemegy! Furcsa éleselméjűség, amely azt hiszi, hogy a feudalizmus eltörlésével vagy a szabad konkurrenciával el van törölve minden vonatkozás az emberek között! Az „örök természeti törvény" alapjainak alapos felfedezése, amely komolyan azt hiszi, hogy nem jönnek a világra többé gyermekek, mihelyt a szülők előzőleg nem mennek az anyakönyvi hivatalba, hogy egymással a házasság „kötelékébe" lépjenek!

A merő tudatlanságba torkolló bölcsességnek ez után az épületes példája után Carlyle annak bizonyítékával is szolgál, hogy a fennen fogadkozó nemeslelkűség nyomban átcsap a leplezetlen aljasságba, mihelyt a szólamok és bölcs mondások egéből leszáll a valóságos viszonyok világába.

„Minden európai országban, kivált Angliában, bizonyos mértékben már kifejlődött az emberek kapitányainak és parancsnokainak egy osztálya, mely felismerhetően egy új, valóságos, nem pedig képzeletbeli arisztokrácia kezdete: az ipar kapitányai, szerencsére az az osztály, amelyre ez idő szerint mindenekelőtt szükség van. És másfelől minden bizonnyal nincs hiány olyan emberekben, akiknek szükségük van arra, hogy parancsoljanak nekik: az embertestvéreknek ez a szomorú osztálya, amelyet mint Hodge emancipált lovait[140] írtunk le, és amely csavargó éhezésbe süllyedt, ez az osztály szintén kifejlődött minden országban és végzetes mértani haladványban mindinkább kifejlődik olyan gyorsasággal, amely mindenkit aggaszt. Ez okból igazán elmondható, hogy a munka megszervezése a világ általános életfeladata." (42—43. old.)

Miután Carlyle az első negyven oldalon újra meg újra kidörögte egész erényes dühét az egoizmus, a szabad konkurrencia, az emberek közti feudális kötelékeknek az eltörlése, a kereslet és kínálat, a laisser-faire, a pamutfonás, a készpénzfizetés stb. stb. ellen, most egyszerre azt látjuk, hogy mindezen shams fő képviselői, az ipari burzsoák, nemcsak hogy az ünnepelt hősökhöz és géniuszokhoz tartoznak, hanem éppenséggel e hősök mindenekelőtt szükséges részét alkotják, hogy a burzsoá viszonyok

és eszmék elleni minden támadásának tromfja a burzsoá egyének felmagasztalása. Különösebbnek tűnik, hogy Carlyle, miután a munka parancsnokait és parancsnokoltjait, tehát a munka egy meghatározott szervezetét készen találta, mégis ezt a megszervezést még megoldandó nagy problémának jelenti ki. De ne essünk tévedésbe! Nem a besorozott, hanem a besorozatlan munkások, a vezető nélküli munkások megszervezéséről van szó, ezt pedig Carlyle magának tartotta fenn. Brosúrája végén azt látjuk, hogy hirtelen mint brit miniszterelnök in partibus[141] lép fel, összehívja a hárommillió ír és más koldust, munkaképes nincstelent, nomádot és megtelepültet, valamint a workhouseon[142] kívül és belül található brit pauperok általános nemzetgyűlését és „elszaval" egy beszédet, amelyben a nincsteleneknek először mindent elismétel, amit az olvasóval már korábban közölt, majd így szól a válogatott társasághoz:

„Csavargó nincstelenek és semmirekellők, akik közül a legtöbb balga, sok gonosztevő, mind nyomorult! Látásotok ámulattal és kétségbeeséssel tölt el. Itt vagytok vagy hárommilliónyian, sokan közületek a nyílt koldusság szakadékába zuhantan és rettenetes kimondani, mindegyik, aki lezuhan, súlyával még jobban nehezíti a láncot, amely a többieket lehúzza. A szakadék szélén megszámlálhatatlan milliók függenek — akik, mint hallom, naponta ezerkétszázzal gyarapodnak —, egymás után hullanak, hullanak, és a lánc egyre nehezebb lesz, és ki fog végül még megállhatni? — Mihez fogjunk hát veletek? — A többiek, akik még állnak, mondhatom nektek, a maguk bajaival birkóznak; de ti, hiányos energiátokkal és fölös étvágyatokkal, a túl kevés elvégzett munkával és túl sok megivott sörrel bebizonyítottátok, hogy ti erre nem vagytok képesek. Tudjátok meg, hogy bárkik is a szabadság fiai, ti mindenesetre nem vagytok és nem lehettek azok; kézzelfoghatóan foglyok vagytok, nem szabadok . . . Természetetek a rabszolgáké vagy — ha ez jobban tetszik — nomád módra csavargó szolgáké, akik nem tudnak gazdát találni . . . Nem mint a szabadság dicső szerencsétlen fiai, hanem mint elismert foglyok, mint szerencsétlen elesett testvérek, akik azt kívánják, hogy parancsoljak nekik és ha szükséges,

ellenőrizzem és kényszerítsem őket, léphettek ezentúl kapcsolatba velem . . . Az ég és a föld, és Isten, mindnyájunk Teremtője előtt kijelentem, megbotránkoztató látni, hogy az *ilyen* életet testvéreitek verejtékével és szíve vérével tartják bennetek; kijelentem, ha nem tudunk ezen javítani, meghalnotok jobb volna . . . Soroztassátok be magatokat az *új korszak* ír, skót és angol ezredeibe, ti szegény vándor banditák, engedelmeskedjetek, dolgozzatok, tűrjetek, koplaljatok, ahogy nekünk valamennyiünknek kellett . . . Ipari ezredesek, munkavezetők, felügyelők, élet és halál urai, igazságosak, mint Rhadamanthüsz és hajthatatlanok, mint ő, ezek kellenek nektek, és mihelyt katonai haditörvények alatt álltok, meg is fogjátok őket találni . . . Mindegyikteknek azt fogom akkor mondani: Itt van nektek munka; lássatok neki bátran, férfias, katonás engedelmességgel és jókedvvel, és alkalmazkodjatok a módszerekhez, amelyeket itt előírok — béretek minden nehézség nélkül meglesz . . . Szabódjatok, riadjatok vissza a sanyarú munkától, ne engedelmeskedjetek a szabályoknak, és én igyekszem inteni és serkenteni benneteket; ha hiába, megkorbácsollak; és ha még ez is hiába, végül lelőlek benneteket." (46—55. old.)

Az „*új korszak*" tehát, amelyben a géniusz uralkodik, főként abban különbözik a régi korszaktól, hogy a korbács zseniálisnak képzeli magát. Carlyle-t, a géniuszt, akármelyik fogházcerberustól vagy főszegénygondozótól erényes felháborodása és az az erkölcsi tudat különbözteti meg, hogy ő csak azért nyúzza a pauperokat, hogy őket a *maga* színvonalára emelje. Itt látjuk, hogy a fennen fogadkozó géniusz világmegváltó haragjában fantasztikusan igazolja és túlszárnyalja a burzsoák gyalázatosságait. Ha az angol burzsoázia a pauperokat a gonosztevőkkel egy fokra helyezte, hogy elrettentsen a pauperizmustól, ha megalkotta az 1834-es szegénytörvényt[142], Carlyle viszont *hazaárulással* vádolja a pauperokat, mert a pauperizmus pauperizmust szül. Ahogyan fentebb a történelmileg keletkezett uralkodó osztály, az ipari burzsoázia, már azért, mert uralkodott, részese volt a géniusznak, úgy most minden elnyomott osztály, minél elnyomottabb, annál inkább ki van zárva a géniuszból, annál inkább ki van

szolgáltatva félreismert reformátorunk tomboló dühének. Így áll itt a dolog a pauperokkal. De erkölcsös-nemes haragja tetőfokát az abszolúte alávalókkal és nemtelenekkel, a „gazemberekkel", vagyis a *gonosztevőkkel* szemben éri el. Ezekről beszél a mintabörtönökkel foglalkozó brosúrájában.

Ez a brosúra az elsőtől csak még nagyobb dühével különbözik, amely düh annál olcsóbb, mert a fennálló társadalomtól hivatalosan kitaszítottak, rács mögé tett emberek ellen irányul; amely düh még azt a kevéske szemérmet is levetkőzi, amit a közönséges burzsoák illendőség kedvéért még mímelnek. Ahogyan első pamfletjében a nemesek teljes hierarchiáját állítja fel és a nemesek legnemesebbjét kutatja, úgy mutatja be itt Carlyle a gazemberek és alávalók éppoly hiánytalan hierarchiáját és igyekszik felhajtani a *rosszak legrosszabbját*, Anglia *legnagyobb gazemberét*, hogy felakasztásában kéjelegjen. Tegyük fel, hogy elfogja és felakasztja; de hiszen akkor megint egy másik a legrosszabb, és most azt kell felakasztani, aztán ismét egy másikat, míg végül a nemesekre, majd a nemesebbekre kerül a sor, és utoljára senki más nem maradna meg, mint Carlyle, a legnemesebb, aki mint a gazemberek üldözője, egyben a nemesek gyilkosa, és a gazemberekben is meggyilkolta a nemest — ő, a nemesek legnemesebbje, aki hirtelen a gazemberek legalávalóbbjává változik és mint ilyennek *önmagát kell felakasztania*. Ezzel aztán megoldódna a kormányzást, az államot, a munka megszervezését, a nemesek hierarchiáját illető minden kérdés, és végre megvalósulna az örök természeti törvény.

Marx—Engels: Recenzió Thomas Carlyle:
„Latter-Day Pamphlets", 1. sz. „The Present Time",
2. sz. „Model Prisons". c. művéről. 1850.
(Marx és Engels Művei. 7. köt. 246—256. old.)

. . . Végül ott volt az ideiglenes kormányban Lamartine, akinek személye eleinte nem valóságos érdeket, meghatározott osztályt jelentett, hanem magát a februári forradalmat, a közös felkelést a maga illúzióival, költészetével, képzelt tartalmával és a maga frázisaival. A februári forradalom szócsöve egyébként, helyzeténél és nézeteinél fogva, a *burzsoáziához* tartozott . . .

Marx: Osztályharcok Franciaországban. 1850.
(Marx és Engels Művei. 7. köt. 15. old.)

. . . Soha forradalmi mozgalom nem indult olyan épületes nyitánnyal, mint az 1848-as forradalmi mozgalom. A pápa egyházi áldását adta rá, Lamartine eolhárfája elomló filantróp zengzetekbe lágyult, amelyeknek szövege a fraternité, a társadalom tagjainak és a nemzeteknek testvériesülése volt.

Milliók ti, kart a karba!
Gyúljon csók az ajkakon![143]

[Ford. Rónay György]

E pillanatban a Rómából elűzött pápa, Itália „iniciatoré"-ja* Gaëtában ül, az agyalágyult tigris Ferdinánd védelme alatt,[144] Itália ellen intrikálva az ősi halálos ellenséggel, Ausztriával, amelyet jobb napjaiban kiátkozással fenyegetett. Az áruló Lamartine népszerűtlenségéhez a legutóbbi francia elnökválasztás szolgáltatta a statisztikai táblázatokat.[145] Mi sem emberbarátibb, humánusabb, gyöngébb, mint a februári és a márciusi forradalom, mi sem brutálisabb, mint a *gyöngeség* e *humanitásának* szükségszerű következményei. Tanúi: Itália, Lengyelország, Németország és mindenekelőtt június legyőzöttjei . . .

Marx: A forradalmi mozgalom. 1848.
(Marx és Engels Művei. 6. köt. 140. old.)

* — „kezdeményezője" — *Szerk.*

Lamartine napról napra [hitvány]abb* lesz. Hiszen ez az ember beszédeiben csak a burzsoákhoz szól és megkísérli megnyugtatni őket. Sőt az ideiglenes kormány választási proklamációja is teljesen a burzsoázia megnyugtatását célozza. Nem csoda, hogy így a fickók elszemtelenednek . . .

Engels — Marxhoz. 1848. III. 18.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 123. old.)

. . . A francia lapok Lamartine úrnak egy újabb levelét közlik. Ezúttal a kommunizmus az, amiről ez a poétikus szocialista végre kertelés nélkül nyilatkozik, miután Cabet felszólította erre. Lamartine egyszersmind azt is megígéri, hogy legközelebb *részletesen* tudatja véleményét erről a „fontos tárgyról". Mostanra beéri néhány rövid kinyilatkoztatással: „Nézetem a kommunizmusról" — mondja — „egy *érzésben* foglalható össze" (!), „mégpedig a következőben: Ha Isten rám bízna egy vadakból álló társadalmat, hogy civilizáljam és kulturált emberekké tegyem őket, az első intézmény, amelyet adnék nekik, a tulajdon lenne."

„Természeti törvény és életfeltétel" — folytatja Lamartine úr —, „hogy az ember elsajátítja az elemeket. Az ember elsajátítja a levegőt azáltal, hogy lélegzik, a teret azáltal, hogy áthalad rajta, a földet azáltal, hogy megműveli, sőt még az időt is, azáltal, hogy gyermekei révén örökkévalóvá teszi magát; a tulajdon az életelv szervezete a világmindenségben; a kommunizmus a munkának és az emberiségnek a halála lenne."

„Az ön álma" — vigasztalja végül Lamartine úr Cabet urat — „túl szép e föld számára."

Lamartine úr tehát harcol a kommunizmus ellen, mégpedig nem csupán egy kommunista rendszer ellen, hanem azért lép sorompóba, hogy megvédje a „magántulajdon örökkévalóságát". „Érzése" ugyanis háromfélét mond neki: 1. Hogy a tulajdon

* A papír megrongálódott. — *Szerk.*

civilizálja az embereket, 2. hogy a tulajdon az életelv szervezete a világon, és 3. hogy a tulajdon ellentéte, a kommunizmus túl szép álom e rossz világ számára.

Lamartine úr kétségtelenül „érez" egy jobb világot, amelyben az „életelv" másképp van „megszervezve". De hát ebben a rossz világban mégiscsak életfeltétel az „elsajátítás".

Nem szükséges elemezni Lamartine úr zavaros érzését, hogy ellentmondásaira bontsuk. Csupán egy dolgot akarunk megjegyezni. Lamartine úr azt hiszi, kimutatta a polgári tulajdon örökkévalóságát azáltal, hogy utal arra, hogy az általában való tulajdon alkotja az átmenetet a vadság állapotából a civilizációba, és azáltal, hogy értésünkre adja, hogy a lélegzés folyamata és a gyerekcsinálás éppúgy feltételezi a tulajdonjogot, mint a társadalmi magántulajdon.

Lamartine úr semmi különbséget sem lát a vadságból a civilizációba való átmenet korszaka és a mi korszakunk között, éppúgy, ahogy nem lát különbséget a levegő „elsajátítása" és a társadalmi termékek „elsajátítása" között, hiszen mind a kettő „elsajátítás", mint ahogyan mind a két korszak „átmeneti korszak"!

Lamartine úr a kommunizmus elleni „részletes" polémiájában kétségtelenül talál majd alkalmat arra, hogy ezekből az általános szólamokból, amelyek „érzéséből" fakadnak, egész sor más, még általánosabb szólamra következtessen „logikusan". — Talán akkor majd mi is találunk rá alkalmat, hogy szólamait „részletesebben" megvilágítsuk. — Ezúttal megelégszünk annyival, hogy közöljük olvasóinkkal azokat az „érzéseket", amelyeket egy monarchista-katolikus lap állít szembe Lamartine úr érzéseivel. Az „Union monarchique" ugyanis tegnapi számában a következőképpen fakad ki a lamartine-i érzések ellen: „Itt látjuk, hogy az emberiségnek ezek a felvilágosítói mennyire vezető nélkül hagyják az emberiséget. A boldogtalanok! Elrabolták a szegénytől az Istent, aki őt megvigasztalta; elvették tőle az eget; egyedülhagyták az embert az ő szűkölködésével, az ő nyomorúságával. És aztán jönnek és így szólnak: Birtokolni akarod a földet; nem a tiéd. Élvezni akarod az élet javait; másokéi azok.

Részt akarsz a gazdagságból; nem lehet, maradj szegény, maradj mezítelen, maradj elhagyatott — halj meg!"

Az „Union monarchique" Istennel vigasztalja a proletárokat. A „Bien public", Lamartine úr lapja, az „életelvvel" vigasztalja őket.

Marx: Lamartine és a kommunizmus. 1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 400—401. old.)

VICTOR HUGO

. . . Azok közül az írások közül, amelyek az enyémmel körülbelül *egyidejűleg* ugyanezzel a tárggyal foglalkoztak,* csak kettő érdemel említést: *Victor Hugo „Napoléon le petit"* és *Proudhon „Coup d'état"* c. munkája.

Victor Hugo arra szorítkozik, hogy az államcsíny felelős szerkesztőjét keserű és szellemes szidalmakkal illeti. Maga az esemény derült égből villámcsapásként jelenik meg nála. Ő ebben csupán egyetlen egyén erőszakos tettét látja. Nem veszi észre, hogy ezt az egyént nem kicsinnyé, hanem naggyá teszi azzal, hogy a kezdeményezés olyan személyes erejét tulajdonítja neki, amely példa nélkül állna a világtörténelemben. Proudhon a maga részéről igyekszik az államcsínyt a megelőző történelmi fejlődés eredményeként ábrázolni. Ámde az államcsíny történelmi konstrukciója észrevétlenül az államcsíny hősének történelmi apológiájába csap át nála. Ilyenformán a mi úgynevezett *objektív* történetíróink hibájába esik. Én viszont azt mutatom ki, hogyan teremtett az *osztályharc* Franciaországban olyan körülményeket és viszonyokat, amelyek egy középszerű és groteszk szereplőnek lehetővé tették a hősszerep eljátszását . . .

Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.
Előszó a második kiadáshoz. 1869.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 547—548. old.)

* Louis Bonaparte 1851. XII. 2-i államcsínyével. — *Szerk.*

Eugène Sue „Párizs rejtelmei" című ismert regénye* mély benyomást tett a közvéleményre, különösen Németországban; azok az erős színek, amelyekkel e könyv megfesti a nagyvárosok „alsó rétegeinek" osztályrészéül jutó nyomort és demoralizálódást, szükségképpen ráirányították a közfigyelmet a szegények helyzetére általában. Mint az „Allgemeine Zeitung", Németország „Times"-a megállapítja, a németek kezdik felfedezni, hogy az elmúlt tíz év alatt a regényirodalom jellege teljesen forradalmasodott; hogy királyok meg hercegek sorsa helyett, akik korábban a hasonló történetek hősei voltak, most a szegényember, a megvetett osztály jó és rossz sora, öröme és bánata a regény témája; végül rájönnek, hogy a regényíróknak ez az új osztálya — mint például G. Sand, E. Sue és Boz — valóban az idők jele . . .

Engels: A mozgalom a kontinensen. 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 495. old.)

* Lásd Marx kritikáját, e kötetben, 467—549. old. — *Szerk.*

A KLASSZIKUS REALIZMUS A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

NÉMETORSZÁG GOETHE ÉS SCHILLER IDEJÉBEN

. . . Ilyen volt Németország állapota a múlt század vége felé. Mindenestül a rothadás és az undorító bomlás élő halmaza volt. Senki sem érezte magát jól. Az ország kézművessége, kereskedelme, ipara és mezőgazdasága csaknem nullára csökkent; a parasztok, a kereskedők és a gyárosok a vérszopó kormányzat és a rossz üzletmenet kettős nyomását sínylették; a nemesség és a fejedelmek azt tapasztalták, hogy jövedelmük, bármennyire kiszipolyozzák is alattvalóikat, nem tud lépést tartani növekvő kiadásaikkal; minden rossz volt, és általános nyugtalanság uralkodott az egész országban. Nem volt művelődés, nem volt eszköz, amellyel hatni lehetett volna a tömegek értelmére, nem volt szabad sajtó, nem volt közszellem, még csak kiterjedt kereskedelem sem volt más országokkal, nem volt semmi, csak alantasság és önzés — alantas, csúszó-mászó, nyomorult kalmárszellem hatotta át az egész népet. Minden elavult, szétmállott, rohamosan közeledett a romlás felé, s a leghalványabb remény sem volt kedvező változásra; a nemzetnek még annyi ereje sem volt, amennyi ahhoz kellett volna, hogy eltakarítsa a kimúlt intézmények rothadó tetemeit.

A javulás egyetlen reményével az ország irodalma biztatott. Ez a politikailag és társadalmilag szégyenletes korszak egyszersmind a német irodalom nagy korszaka volt. 1750 körül születtek Németország nagy szellemei, *Goethe* és *Schiller*, a költők, *Kant*

és *Fichte*, a filozófusok, és alig húsz esztendővel később az utolsó nagy német metafizikus, *Hegel*. E kor minden figyelemreméltó művének szelleme kihívás és lázadás az egész akkori német társadalom ellen. *Goethe* megírta a *„Götz von Berlichingen"-t*, azt a drámát, amely egy lázadó emlékének hódol, *Schiller* a *„Haramiák"-at*, egy hős lelkű ifjú dicsőítését, aki nyíltan hadat üzen az egész társadalomnak. De ezek ifjúkori műveik voltak; mire idősebbek lettek, elvesztették minden reményüket; *Goethe* a legélesebb szatírára szorítkozott, *Schiller* pedig kétségbeesett volna, ha nem talál menedéket a tudományban, különösen a régi Görögország és Róma nagyszerű történelmében. Őket példának tekinthetjük a többiekre vonatkozóan is. Még a nemzet legjobb és legerősebb elméi is lemondtak minden reményről országuk jövőjét illetően . . .

Engels: Németország állapota. 1845.
(Marx és Engels Művei. 2. köt. 531—532. old.)

GOETHE

. . . A rendszer belső szükségszerűségei tehát egymagukban elegendők ahhoz, hogy megmagyarázzuk, miképp lehet egy minden ízében forradalmi gondolkodási módszer révén fölöttébb jámbor politikai következtetésre jutni. Ennek a következtetésnek sajátos formája persze onnan ered, hogy Hegel német volt, és neki is, mint kortársának, Goethének, kis filisztercopf lógott a tarkóján. Goethe is, Hegel is, mindegyik a maga területén olümposzi Zeusz volt, de a német filisztert egyiküknek sem sikerült soha teljesen levetnie . . .

Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. 1886.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 329. old.)

. . . Eddig mindig az volt a kérdés: mi az Isten? és a német filozófia akként oldotta meg a kérdést, hogy: az Isten az ember. Az embernek már nem kell mást tennie, mint hogy saját magát megismerje, saját magán mérje le, saját lénye szerint ítélje meg összes életviszonyait, a maga természetének követelményei szerint igazán emberi módon rendezze be a világot, s megoldotta korunk rejtvényét. Nem túlvilági, létezés nélküli régiókban, nem az időn és a téren túl, nem egy, a világban benne lakozó vagy vele szembeállított „Istenben" találjuk meg az igazságot, hanem sokkal közelebb, az embernek tulajdon keblében. Az ember saját lénye sokkal nagyszerűbb és fennköltebb minden lehető „Istenek" imaginárius lényénél, akik elvégre mégsem egyebek, mint magának az embernek többé vagy kevésbé homályos és eltorzult képmásai. Ha tehát Carlyle Ben Jonson nyomán azt mondja, hogy az ember elvesztette lelkét s most kezdi érezni hiányát, a helyes kifejezés erre ez lenne: az ember a vallásban elvesztette saját lényét, kivetkőzött emberségéből, s most, miután a vallás a történelem haladása folytán megingott, észreveszi ürességét és tartásnélküliségét. De nincs más menekvés a számára, emberségét, lényét csak úgy hódíthatja vissza, hogy alapvetően leküzd minden vallási képzetet és határozottan, őszintén visszatér — nem „Istenhez", hanem saját magához.

Mindezt megmondotta Goethe is, a „próféta", s akinek nyitva a szeme, kiolvashatja ezt belőle. Goethe nem szívesen foglalatoskodott „Istennel"; feszélyezte ez a szó, csak az emberiben érezte otthon magát, és éppen ebben az emberségben, a művészetnek a vallás béklyóiból való kiszabadításában rejlik Goethe nagysága. Ebben a tekintetben nem vehetik fel vele a versenyt sem az ókoriak, sem Shakespeare. De ezt a kiteljesedett emberséget, a vallási dualizmusnak ezt a leküzdését csak az értheti meg teljes történelmi jelentőségében, akinek a német nemzeti fejlődés másik oldala, a filozófia nem idegen. Amit Goethe csak közvetlenül, tehát bizonyos értelemben tagadhatatlanul „prófétai" módon mondhatott ki, az ki van fejlesztve és meg van alapozva a legújabb német filozófiában. Carlyle is magában hord olyan előfeltevéseket, amelyeknek következtetéseikben a fent kifejtett ál-

lásponthoz kell vezetniük. A panteizmus maga is csak az utolsó lépcsőfok a szabad, emberi szemléletmód felé. A történelemnek, amelyet Carlyle mint a tulajdonképpeni „kinyilatkoztatást" tüntet fel, éppen hogy csak emberi vonásai vannak, és csak erőszakkal lehet tartalmát az emberiségtől megvonni és holmi „Isten" számlájára írni. A munka, a szabad tevékenység, amelyben Carlyle szintén „kultuszt" lát, megint csak tisztán emberi ügy és szintén csak erőszakos módon kapcsolható össze „Istennel". Minek folytonosan egy szót előtérbe tolni, egy olyan szót, amely a *legjobb* esetben is csak a meghatározatlanság végtelenségét fejezi ki és emellett még fenntartja a dualizmus látszatát? egy olyan szót, amely önmagában véve a természet és az emberiség semmissé nyilvánítása? . . .

Engels: Anglia helyzete. 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 545—546. old.)

. . . A Grün Goethéjéről szóló cikkemet átdolgozom, fél vagy háromnegyed ív terjedelemre rövidítem és helyreigazítom a mi kiadványunk számára, *ha* ez ínyedre van. Válaszolj erre mielőbb. Grün könyve fölöttébb jellemző. Goethe minden *filiszterségét* mint *emberit* magasztalja, a frankfurtiból és a *hivatalnokból* csinál „igazi embert", viszont mindazt, ami benne óriási és zseniális, mellőzi vagy éppen leköpi. Olyannyira, hogy a könyv legragyogóbb bizonyítéka annak, hogy *az ember = a német kispolgárral*. Ezt csak érintettem, de kifejthetném és a cikk többi részét alaposan meghúzhatnám, mert nem illik a lapunkba.[146] Neked mi a véleményed?

Engels — Marxhoz. 1847., I. 15.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 80. old.)

Grün úr azzal piheni ki „Franciaországi és belgiumi társadalmi *mozgalmának*" fáradalmait, hogy egy pillantást vet hazája szociális *tespedésére*. Változatosság kedvéért ezúttal az öreg Goethét veszi szemügyre „emberi szempontból". Hétmérföldes csizmáját papuccsal cserélte fel, házikabátba bújt, s önelégülten kinyújtózik karosszékében: „Nem írunk kommentárt, csak azt vesszük fel, ami kezünk ügyébe akad." (244. old.) Kellő kényelembe helyezte magát: „Rózsát és kaméliát tettem a szobámba, rezedát és ibolyát a nyitott ablakba." (III. old.) „S mindenekelőtt semmi kommentárt! — hanem az összes műveket ide az asztalra, és némi rózsa- és rezedaillatot a szobába! Lássuk, mire jutunk ezzel. — Gazember, aki többet ad, mint amije van!" (IV., V. old.) . . .

. . . A 15. oldalon Grün úr bebizonyítja Goethe létjogosultságát. Goethe és Schiller ugyanis a megszüntetése az ellentétnek a „tett nélküli élvezet" — azaz Wieland — és az „élvezet nélküli tett" — azaz Klopstock — között. „Lessing állította rá az embert először önmagára." (Vajon Grün úr utána tudja-e csinálni ezt az akrobatamutatványt?) — Ebben a filozófiai konstrukcióban Grün úr összes forrásait együtt találjuk. A konstrukció formája, az egésznek az alapja — ez az ellentétek közvetítésének világszerte ismert hegeli műfogása. „Az önmagára ráállított ember" — ez Feuerbachra alkalmazott hegeli terminológia. „Tett nélküli élvezet" és „élvezet nélküli tett", ezen ellentét, amelyet Grün úr a fenti változatokban Wielanddal és Klopstockkal játszat meg — ezt M. Hess összes műveiből vette. Az egyetlen forrás, amelyet hiányolunk, maga az irodalomtörténet, ez azonban mit sem tud a fenti limlomról, s ennélfogva Grün úr joggal semmibe sem veszi.

Minthogy éppen Schillerről beszélünk, talán helyénvaló megemlíteni Grün úr következő megjegyzését: „Schiller minden volt, ami csak lehet valaki, aki nem Goethe." (311. old.) Bocsánat, lehet valaki Monsieur Grün is. — Egyébként szerzőnk itt Lajos bajor király tollaival ékeskedik:

Róma szegény, amiben Nápoly dús és vice versa;
Ily sok szépet együtt el se viselne a föld.[147]

Ez a történelmi konstrukció készíti elő Goethe fellépését a német irodalomban. „Az ember", akit Lessing „önmagára ráállított", csak Goethe keze alatt haladhat további evolúciók felé. Grün úré ugyanis az érdem, hogy felfedezte Goethében „az embert", — nem a férfitól és nőtől élvezetben és testileg nemzett, természetes embert, hanem a magasabb értelemben vett embert, a dialektikus embert, a caput mortuumot* a tégelyben, amelyben Atya, Fiú és Szentlélek kalcinálódott, a „Faust"-beli homunkulus[148] cousin germainjét** — egyszóval nem azt az embert, akiről Goethe beszél, hanem *„az* embert", akiről Grün úr beszél. Ki hát „az ember", akiről Grün úr beszél?

„Nem egyéb, mint a Goethében levő *emberi* tartalom." (XVI. old.) — A XXI. oldalon arról hallunk, „hogy Goethe *az embert* olyannak ábrázolta és gondolta el, *amilyennek mi ma meg akarjuk valósítani*". — XXII. old.: „A mai Goethe, ez pedig műveit jelenti, az *emberiség igazi kódexe.*" — Goethe „a *beteljesedett emberiesség*". (XXV. old.) — „Goethe költeményei" (!) *„az emberi társadalom eszményképe.*" (12. old.) — „Goethe nem válhatott nemzeti költővé, mert az *emberiesség költőjének* volt elhivatva." (25. old.) — Ennek ellenére, a 14. old. szerint, *„népünknek"* — tehát a németeknek — Goethében „saját lényét kell látnia megdicsőülve". Itt kapjuk az első felvilágosítást „az ember lényéről", s e tekintetben annál is inkább rábízhatjuk magunkat Grün úrra, mivel ő kétségtelenül a legalaposabban „megvizsgálta" „az ember fogalmát". Goethe olyannak ábrázolja „az embert", amilyennek Grün úr meg akarja valósítani, s egyúttal megdicsőültnek ábrázolja a német népet — „az ember" ezek szerint senki más, mint „a megdicsőült német". Ez mindenütt beigazolódik. Amiként Goethe „nem nemzeti költő", hanem „az emberiesség költője", akként a német nép ugyancsak „nem nemzeti

* — halott fej; üledék, maradék (a desztilláláskor az edényben visszamaradt szilárd termék) — *Szerk.*
** — unokatestvérét — *Szerk.*

nép", hanem „az emberiesség" népe. Ezért olvashatjuk a XVI. oldalon is: „Goethe költeményeinek, ahogy az életből fakadtak... nem volt és nincsen semmi közük a valósághoz." Akárcsak „az embernek", akárcsak a németeknek. A 4. oldalon pedig: „A *francia* szocializmus még most is *Franciaországot* akarja boldogítani, a *német* írók szemüket *az emberi nem* felé fordítják." (Miközben „az emberi nem" többnyire nem a „szemét", hanem egy meglehetősen ellentétes helyen levő testrészét szokta feléjük „fordítani".) Ilyenformán örvendezik Grün úr számtalan helyen azon is, hogy Goethe „az embert *belülről kifelé*" akarta „felszabadítani" (például 225. old.), amely valódi germán felszabadítás azonban még mindig nem akar „*kifelé*" jönni.

Szögezzük le tehát az első felvilágosítást: „Az ember" — az a „*megdicsőült*" *német*.

Kövessük most nyomon, hogy miben áll az az elismerés, amelyyel Grün úr „az emberiesség költőjének", a „Goethében levő emberi tartalomnak" adózik. Ez az elismerés fogja legjobban leleplezni nekünk, ki az „az ember", akiről Grün úr beszél. Látni fogjuk, hogy Grün úr itt az igazi szocializmus legtitkosabb gondolatait leplezi le, ahogy egyáltalán abban a vágyában, hogy túlkiabálja valamennyi cimboráját, olyan dolgoknak a világgá kürtölésére csábul, amelyeket a kompánia többi része szívesen elhallgatna. Egyébként Goethét annál könnyebben változtathatta át „az emberiesség költőjévé", mert Goethe maga is bizonyos hangsúlyozott értelemben szokta használni e szavakat: ember és emberi. Goethe persze csak abban az értelemben használta e kifejezéseket, amelyben kora és később Hegel is alkalmazta őket, és amelyben az „emberi" jelzőt különösen a görögöknek adták meg, ellentétben a pogány és keresztény barbárokkal, és jóval azelőtt használta, hogy e kifejezések Feuerbach révén megkapták rejtelmes-filozófiai tartalmukat. S nevezetesen Goethénél többnyire nagyon is nem-filozófiai, testi jelentésük van. Csakis Grün úré az érdem, hogy Goethéből Feuerbach-tanítványt és igazi szocialistát csinált.

E helyütt persze magáról Goethéről nem beszélhetünk rész-

letesen. Csupán egy pontra hívjuk fel a figyelmet. — Goethe a műveiben kétféle módon viszonylik korának német társadalmához. Hol ellenséges vele szemben; megpróbál elmenekülni a neki ellenszenvestől, mint az „Iphigenie"-ben, s egyáltalában olaszországi útja idején, lázong ellene mint Götz, Prometheus és Faust, legkeserűbb gúnyjával árasztja el mint Mephistopheles. Hol meg baráti viszonyban van vele, „beletörődik", mint a „Szelíd xéniák" legtöbbjében és sok prózai írásában, ünnepli, mint az „Álarcos menetek"-ben, sőt védelmébe is veszi a szorongató történelmi mozgalommal szemben, mint jelesen minden olyan írásában, ahol szóba hozza a francia forradalmat. Nem csupán arról van szó, hogy Goethe a német élet egyes oldalait elismeri más oldalakkal szemben, amelyek visszataszítják. Gyakrabban arról van szó, hogy a hangulatai különbözőek; állandó harc dúl benne a környezetének nyomorúságától undorodó zseniális költő és az óvatos frankfurti tanácsnok-csemete, illetve weimari titkos tanácsos között, aki kénytelenségből fegyverszünetet köt és megbékél környezetével. Így aztán Goethe hol kolosszális, hol kicsinyes; hol dacos, gúnyos, világmegvető lángész, hol pedig tapintatos, mindennel megelégedett, korlátolt filiszter. A német nyomorúságot Goethe sem tudta legyőzni; ellenkezőleg, az győzte le őt, s a német nyomorúságnak a legnagyobb német fölötti eme győzelme a legjobb bizonyíték arra, hogy „belülről kifelé" nem is lehet felülkerekedni rajta. Goethe túlságosan egyetemes, túlságosan aktív természet, túlságosan hús-vér ember volt ahhoz, hogy e nyomorúság elől Schiller módjára a kanti ideálhoz próbáljon menekülni; túlságosan éles szemű volt ahhoz, hogy ne lássa, hogyan redukálódik ez a menekülés végül is a lapos nyomorúságnak a fellengzős nyomorúsággal való felcserélésére. Vérmérséklete, erői, egész szellemi iránya a gyakorlati életre utalta, s a gyakorlati élet, amellyel szembe találta magát, nyomorúságos volt. Ebben a dilemmában, hogy olyan életszférában kell léteznie, amelyet megvetni kénytelen és amelyhez mégis oda van láncolva, mint az egyetlenhez, amelyben tevékenykedhet — ebben a dilemmában volt Goethe állandóan, s minél idősebb lett, annál inkább visszahúzódott a hatalmas

poéta, de guerre lasse*, a jelentéktelen weimari miniszter mögé. Nem azt vetjük Goethe szemére à la Börne és Menzel, hogy nem volt liberális,[149] hanem azt, hogy időnként filiszter is tudott lenni, nem azt, hogy nem volt képes a német szabadságért lelkesedni, hanem azt, hogy a minden egykorú nagy történelmi mozgalomtól való nyárspolgári félelemnek feláldozta saját, helylyel-közzel feltörő helyesebb esztétikai érzését; nem azt, hogy udvaronc volt, hanem azt, hogy olyan időben, amikor egy Napóleon kisöpörte a nagy német Augeiasz-istállót, képes volt a legünnepélyesebb komolysággal intézni az egyik legparányibb német udvarocska legparányibb ügyeit és menu plaisirjeit**. Egyáltalában: nem erkölcsi vagy pártszempontból teszünk szemrehányást neki, hanem legfeljebb esztétikai és történelmi szempontból; nem mérjük Goethét sem erkölcsi, sem politikai, sem pedig „emberi" mércével. Itt nem bocsátkozhatunk bele abba, hogy Goethét egész korával, irodalmi elődeivel és kortársaival összefüggésben, fejlődésmenetében és élethelyzetében ábrázoljuk. Ezért a tények egyszerű megállapítására szorítkozunk.

Látni fogjuk, hogy melyik oldalról tekintve nevezhetők Goethe művei „az emberiség igazi kódexének", „a beteljesedett emberiességnek", „az emberi társadalom eszményképének".

Kezdjük el a fennálló társadalom goethei kritikájával, hogy aztán áttérjünk „az emberi társadalom eszményképének" pozitív ábrázolására. Grün úr könyvének tartalmi gazdagsága miatt magától értetődik, hogy mindkettőre vonatkozólag csak néhány jellegzetes fénypontot emelünk ki.

Valóban, Goethe csodákat művel a társadalom kritikusaként. „Elátkozza a civilizációt" (34—36. old.), amennyiben néhány romantikus panaszt hallat arról, hogy a civilizáció elmossa az emberben mindazt, ami jellegzetes, megkülönböztető. „Megjövendöli a burzsoázia világát" (78. old.), amennyiben a „Prometheus"-ban tout bonnement*** leírja a magántulajdon keletkezését. A

* — beleúnva, beleláradva a háborúságba — *Szerk.*
** — apró kedvteléseit, kisded szórakozásait — *Szerk.*
*** — minden teketória nélkül — *Szerk.*

229. old. szerint ő „a világ bírája . . . a civilizáció Minósza". Ámde ez mind csak potomság.

A 253. oldalon Grün úr ezt idézi:

Vallatás

Megállj, fiú, kitől szerzéd e kincseket?
Hiszen magadtól semmid sem lehet. —
Ezt mind apuskám hagyta rám.
S reá ki? — Hát a nagypapám. —
S a nagypapád, az honnan kapta, honnan?
Elvette valahonnan.

[Ford. Gáspár Endre]

Hurrá! harsogja Grün úr torkaszakadtából, la propriété c'est le vol[150] — a testet öltött Proudhon!

Leverrier hazamehet a planétájával és átengedheti Grün úrnak rendjelét — mert ez több, mint Leverrier, sőt több, mint Jackson és a kénéter-narkózis. Az, aki Proudhonnak sok békés burzsoát mégiscsak nyugtalanító lopás-tételét a fenti goethei epigramma ártalmatlan dimenzióira redukálta — az jutalmazható csak a becsületrend grand cordonjával*.

A „*Polgártábornok*" már több nehézséget okoz. Grün úr egy ideig mindenfelől nézegeti, szokása ellenére néhány kételkedő fintort vág, gondolkodóba esik: „az igazat megvallva . . . meglehetősen színtelen . . . ezzel nem ítéli el a forradalmat" (150. old.) . . . Hopp! most megfogta! mi is a tárgy, amelyről szó van? Egy *kócsög tej*[151], és így: „Ne feledjük el . . . hogy itt ismét . . . a *tulajdon kérdése* van előtérbe tolva." (151. old.)

Ha majd Grün úr utcájában két vénasszony egy sóshering fején hajbakap, ne restellje Grün úr a fáradságot: ereszkedjen le „rózsa"- és rezedaillatú szobájából, s közölje velük, hogy náluk is „a tulajdon kérdése van előtérbe tolva". Az összes helyesen gondolkodók hálája a legszebb jutalom lesz számára.

Egyik legnagyobb kritikai tettét Goethe akkor vitte véghez, amikor megírta a „*Werther*"-t. A „Werther" korántsem puszta

* — vállszalagjával — *Szerk.*

szentimentális szerelmi regény, mint Goethe eddigi olvasói „emberi szempontból" gondolták. A „Werther"-ben „az emberi tartalom oly adekvát formát talált, hogy a világ egyetlen irodalmában sem található olyasmi, ami csak a legtávolabbról is megérdemelné hogy mellé állítsák". (96. old.) „Werthernek Lotte iránti szerelme pusztán egyik emelője, hordozója a radikális érzelmi panteizmus tragédiájának. Werther az az ember, akinek hiányzik a csigolyája, aki még nem lett szubjektummá." (93—94. old.) Werther nem szerelemből lövi magát agyon, hanem „mert ő, a boldogtalan panteista öntudat, nem volt képes tisztába jönni a világgal". (94. old.) „A »Werther« a társadalom egész rothadt állapotát művészi tökéllyel ábrázolja, a szociális bajokat legmélyebb gyökerüknél, a vallási-filozófiai alapzatnál ragadja meg" (amely „alapzat" közismerten jóval újabb keletű, mint a „bajok"), „a homályos, ködös felismerésnél . . . Tiszta, átszellőzött fogalmak az igazi emberségről" (és mindenekelőtt csigolyák, Grün úr, csigolyák!). . . „ez egyúttal halála lenne annak a nyomorúságnak, azoknak a szűette, szitává lyuggatott állapotoknak, amelyeket úgy neveznek, hogy: a polgári élet!" (95. old.)

Egy példa arra, miként ábrázolja „»Werther« a társadalom rothadt állapotát művészi tökéllyel". Werther ezt írja: „Kalandok? mi szükségem e balga szóra . . . a mi polgári viszonyaink, a mi hamis viszonyaink — ezek a kalandok, ezek a szörnyűségek!"[152] Egy ábrándos könnyzacskónak ezt a sirámát, amiért szakadék van a polgári valóság és az erről a valóságról alkotott saját, nem kevésbé polgári illúziói között, ezt a lagymatag, egyes-egyedül a legközönségesebb tapasztalat hiányán alapuló sóhajt Grün úr a 84. oldalon mélyenszántó társadalomkritikának minősíti. Sőt, Grün úr azt állítja, hogy a fenti szavakban kifejezett „kétségbeesett életgyötrelem, ez a beteges inger, mely a dolgokat a fejük tetejére akarja állítani, hogy legalább egyszer másképp fessenek" (!), ez „vájt magának végül is medret a francia forradalomban". A forradalom, fent még a machiavellizmus megvalósulása, itt már pusztán az ifjú Werther szenvedéseinek megvalósulásává válik. A Place de la Révolution guillotine-ja csak Werther pisztolyának fakó plágiuma.

Ezek után egészen magától értetődik, hogy — a 108. oldal szerint — Goethe a „*Stellá*"-*ban* is „szociális anyagot" tárgyal, noha itt csupán „fölöttébb hitvány állapotok" (107. old.) rajza található. Az igazi szocializmus sokkal előzékenyebb Jézus Urunknál. Ahol ketten-hárman összejönnek, még csak nem is kell, hogy ezt az ő nevében tegyék, máris közöttük van és „szociális anyaggal" rendelkezik. Ő, csakúgy mint tanítványa, Grün úr, egyáltalában meghökkentően hasonlít „arra a sekélyes, önelégült, állandóan szimatoló lényre, amely mindenbe beleüti az orrát, anélkül, hogy bárminek is a mélyére hatolna". (47. old.)

Olvasóink talán emlékeznek még arra a levélre, amelyet Wilhelm Meister a „Tanulóévek" utolsó kötetében sógorának ír; ebben néhány meglehetősen lapos, arra vonatkozó megjegyzés után, hogy milyen előny jómódú körülmények között felnőni, elismeri a nemesség felsőbbségét a nyárspolgárokkal szemben, és szentesíti, mint egyelőre megmásíthatatlant, a nyárspolgároknak, valamint minden más nem-nemesi osztálynak a rendezetlen helyzetét. Csak az egyesnek van rá lehetősége, mondja, hogy bizonyos körülmények között egyenlő színvonalra kerüljön a nemességgel.[153] Grün úr ehhez megjegyzi: „Amit Goethe a társadalom felsőbb osztályainak előnyeiről mond, *tökéletesen igaz*, ha a felsőbb osztályt azonosnak vesszük a művelt osztállyal, s Goethénél ez az eset áll fenn." (264. old.) Ebben maradunk.

A sokat vitatott fő pont: Goethének a politikához és a francia forradalomhoz való viszonya. Itt megtanulhatjuk Grün úrtól, mit jelent tűzön-vízen átgázolni; itt mutatkozik meg Grün úr hűsége.

Hogy Goethe magatartása a forradalommal szemben igazoltnak tűnjék, Goethének természetesen a forradalom *fölött* kell állnia, már akkor túl kellett rajta haladnia, amikor az még nem is létezett. Ennélfogva már a XXI. oldalon megtudjuk, hogy: „Goethe annyira elébe vágott kora *gyakorlati* fejlődésének, hogy azt hitte, csak elutasító, csak elhárító magatartást tanúsíthat vele szemben." S a 84. oldalon, a „Werther" alkalmából — amely, mint láttuk, in nuce* már magában foglalja az egész forradalmat

* — dióhéjban — *Szerk.*

— ezt olvashatjuk: „A történelem 1789-nél, Goethe 1889-nél tart." Ugyanezért kell Goethének a 28. és 29. old. szerint „az egész szabadság-hűhót néhány szóban alaposan elintézni", amennyiben már a hetvenes években a „Frankfurter gelehrte Anzeigen"-ben kinyomat egy cikket,[154] amely egyáltalán nem a „hűhózók" követelte szabadságról szól, hanem csupán a szabadságról mint olyanról, a szabadság fogalmáról mond néhány általános és meglehetősen józan elmélkedést. Továbbá: mivel Goethe a doktori disszertációjában azt a tételt állította fel, hogy minden törvényhozó éppenséggel köteles bizonyos kultuszt bevezetni — ezt a tételt maga Goethe csak mint a frankfurti papok mindenféle kisvárosi civódásai által felidézett mulattató paradoxont kezeli (amit Grün úr *maga* idéz) —, ennélfogva „a diák Goethe a cipőtalpán koptatta el a forradalom és a mai francia állam egész dualizmusát". (26., 27. old.) Úgy látszik, Grün úr örökölte a „diák Goethe" „elkoptatott cipőtalpát", s ezzel talpalta meg „szociális mozgalmának" hétmérföldes csizmáját.

Most természetesen új megvilágításban látjuk Goethe kijelentéseit a forradalomról. Most világos, hogy ő, aki magasan fölötte állt, aki már tizenöt évvel előbb „elintézte", „a cipőtalpán koptatta el", egy évszázaddal megelőzte ezt a forradalmat, semmiképpen sem rokonszenvezhetett vele, semmiféle érdeklődést sem tanúsíthatott a „szabadság-hűhózók" népe iránt, amellyel már anno hetvenháromban teljesen tisztában volt. Most már könnyű dolga van Grün úrnak. Szedjen bár Goethe mégoly banális örökbölcsességet kecses disztichonokba, elmélkedjék róla mégoly filiszteri korlátoltsággal, borzadjon vissza mégoly nyárspolgárian a békés poétakuckóját fenyegető nagy jégártól, viselkedjék oly kicsinyesen, oly gyáván, oly lakájmódra, ahogy csak akar — türelmes skolasztáját nem riaszthatja vissza. Grün úr fáradhatatlan vállaira emeli őt, s átviszi a száron, sőt, az egész sarat átvállalja az igazi szocializmus számlájára, csak hogy Goethe csizmája tiszta maradjon. A „Franciaországi hadjárat"-tól a „Törvénytelen leány"-ig Grün úr a 133—170. oldalakon mindent átvállal, mindent, kivétel nélkül, olyan alázatról tanúskodva, amely egy Buchez-t a könnyekig megindíthatna. S ha mindez nem

segít, ha a sár túlontúl mély, akkor jön előfogatnak a magasabb szociális írásmagyarázat, akkor Grün úr a következőképpen parafrazál:

> Frankhon bús sorsát a nagyok méltán veszik észbe,
> s még inkább kell, hogy a kicsik észbe vegyék.
> Sok nagy tönkrejutott; de a nép tömegét a tömegtől
> kik védték? A tömeg zsarnoka volt a tömeg.[155]
>
> [Ford. Rónay György]

„Ki védi meg" — kiáltja Grün úr torkaszakadtából, ritkított betűkkel, kérdőjelekkel és a „radikális érzelmi panteizmus tragédiájának" valamennyi „hordozójával" (93. old.) — „ki védi meg nevezetesen a nincstelen tömeget, az úgynevezett csőcseléket a vagyonos tömegtől, a törvényhozó csőcseléktől!?" (137. old.) „Ki védi meg nevezetesen" Goethét Grün úrtól? —

E módon magyaráz meg Grün úr egy egész sor nagyképű polgári aranyszabályt a „Velencei epigrammák"-ból, amelyek „mintha *Hercules* kezével osztogatnának pofonokat, s ezeknek csattanása csak most tűnik igazán jólesőnek nekünk" (miután a nyárspolgár fölött már elvonult a veszély), „mivel egy nagy és *keserű* tapasztalat" (a nyárspolgárnak mindenesetre nagyon keserű) „van mögöttünk". (136. old.)

A „*Mainz ostromá*"-*ból* Grün úr a „világ kincséért sem szeretne átsiklani a következő részen: »Kedden ... siettem *fejedelmemnél** ... *tiszteletemet tenni* és az a *szerencse* jutott osztályrészemül, hogy a hercegnek stb. ... *mindig kegyes uramnak, szolgálatára lehettem*«" stb. Annak a résznek az idézését, ahol Goethe Rietz úrnak, a porosz király** udvari komornyikjának, udvari felszarvazottjának és udvari kerítőjének a lábaihoz rakja a maga alattvalói hódolatát, Grün úr nem találja helyénvalónak.

A „*Polgártábornok*" és a „*Kivándoroltak*" kapcsán a következőkről értesülünk: „Goethének a forradalommal szemben érzett

* Károly Ágost. — *Szerk.*
** II. Frigyes Vilmos. — *Szerk.*

egész antipátiája, valahányszor költői módon nyilvánult meg, arra az örökös jajra és bajra vonatkozott, hogy azt látta, embereket elűznek *tisztességgel kiérdemelt* és *tisztességgel megszerzett* vagyoni állapotukból, amelyet fondorkodók, irigyek stb. vettek igénybe... a *kifosztásnak* ugyanezen *jogtalansága* ... Goethe *házias, békés* természete felháborodott a vagyonjog megsértése ellen, amelyet az *önkény* gyakorolt, s amely egész embertömegeket tett földönfutóvá és döntött nyomorba." (151. old.) Írjuk ezt a részt minden további nélkül „az ember" számlájára, akinek „békés, házias természete" oly jólesőn érzi magát „tisztességgel kiérdemelt és tisztességgel megszerzett", vagyis kereken kimondva: tisztességgel megkaparintott „vagyoni állapotában", hogy a forradalom viharos áradatát, mely ezeket az állapotokat sans façon* tovasodorja, „önkénynek", „fondorkodók, irigyek" stb. művének nyilvánítja.

Hogy Grün úr „a legtisztább örömmel élvezi" (165. old.) a „*Hermann és Dorothea*" polgári idilljét, szepegő és nagyképű kisvárosi alakjait, sápítozó parasztjait, akik babonás félelemmel elinalnak a sansculotte hadsereg és a háborús rémségek elől, — ezen a mondottak után nem csodálkozunk. Mi több, Grün úr „nyugodtan beéri azzal a szűkös küldetéssel, amely a költemény végén a német népnek ... osztályrészül jut": Némethez sosem illik e forrongást, e riasztót, tenni hatalmassá, sem ingni hol erre, hol arra.[156] Grün úr jól teszi, ha részvétkönnyeket ont a zord idők áldozataiért és az égre veti pillantását e sorscsapások fölött érzett honfibújában. Úgyis elegen vannak a romlottak és az elfajzottak, akik nem hordanak kebelükben „emberi" szívet, akik inkább a republikánus táborban a „Marseillaise"-re zendítenek rá, sőt éppenséggel sikamlós tréfákra ragadtatják magukat Dorothea elhagyott kamrácskájában. Grün úr a jóember, aki felháborodik azon az érzéstelenségen, amellyel például egy Hegel néz a történelem rohamlépteitől eltiport „csendes virágocskákra" és gúnyolódik a „szerénység, alázat, emberszeretet és jótékonyság magánerényeinek litániáján", amely a „világtörténelmi tettek és azok végre-

* — ceremónia nélkül — *Szerk.*

hajtói ellen" felhangzik.[157] Jól teszi Grün úr. Bizonyára megkapja majd érte jutalmát az égben.

Zárjuk le a forradalomról szóló „emberi" glosszákat a következővel: „Egy valódi komikus megengedhetné magának, hogy *még a konventet is végtelenül nevetségesnek találja*", és amíg ez a „valódi komikus" előkerül, egyelőre Grün úr adja meg ehhez a szükséges útmutatásokat, 151., 152. old.

Arra vonatkozóan, hogy milyen volt Goethe viszonya a politikához a forradalom után, szintén meglepő felvilágosításokat ad Grün úr. Csak egy példa. Azt már tudjuk, hogy „az ember" milyen mélységes neheztelést hordoz szívében a liberálisok ellen. „Az emberiség költője" természetesen nem hagyhatja itt az árnyékvilágot, amíg egészen speciálisan velük le nem számolt, amíg a Welcker, Itzstein urakat és társaikat nyomatékos kioktatásban nem részesítette. Erre a kioktatásra a mi „önelégült, állandóan szimatoló lényünk" a következő „Szelíd xéniá"-ban bukkant rá (lásd 319. old.):

Ez még mindig a régi sár,
Ne játsszátok a kábát!
Egy helyben topogni kár,
Menjetek tovább hát![158]

[Ford. Gáspár Endre]

Az a goethei ítélet, hogy: „semmi sem ellenszenvesebb a *többségnél*, mert nem áll másból, mint néhány erős vezetőből, helyezkedő csibészekből, alkalmazkodó gyöngékből és a tömegből, mely utánuk kullog, anélkül, hogy sejtelme lenne arról, mit akar"[159] — ez a hamisítatlan nyárspolgári ítélet, melynek tudatlansága és rövidlátása csak egy német törpeállam korlátolt területén lehetséges — ez Grün úr számára a „későbbi" (azaz a modern) „jogállam bírálata". Hogy ez mennyire fontos, tapasztalható „például bármely tetszés szerinti képviselőházban". (268. old.) Eszerint a francia kamara „hasa"[160] csupán tudatlanságból gondoskodik oly kitűnően önmagáról és a magafajtájúakról. Néhány oldallal odébb, a 271. oldalon, Grün úrnak „fatális" „a *júliusi forradalom*" és már a 34. oldalon élesen megrója a *Vámegyletet*[161], mert az „a

ruhátlanoknak, didergőknek még *megdrágítja* a meztelenségük eltakarására szolgáló rongyokat, hogy valamivel szilárdabbá tegye a trón támaszait" (!!), „a szabadelvű pénzembereket" (akik tudvalevőleg az egész Vámegyletben ellenzékben vannak „a trónnal" szemben). A „ruhátlanokat" és a „didergőket" tudvalevőleg Németországban mindenütt a nyárspolgárok tolják előtérbe, valahányszor a védővámok vagy valamely más haladó burzsoá rendszabály ellen akarnak harcolni, — „az ember" pedig csatlakozik hozzájuk.

Milyen felvilágosításokat ad tehát nekünk „az ember lényegéről" a Grün úr által feltalált goethei társadalom- és államkritika?

Először is „az ember", a 264. old. szerint, nagyon határozott tisztelettel viseltetik általában a „művelt rendek" és illő hódolattal különösen a főnemesség iránt. Azután pedig azzal tűnik ki, hogy borzasztóan retteg minden nagy tömegmozgalomtól, minden erélyes társadalmi akciótól, amelyek közeledtekor vagy félénken elbújik kemenceszögletébe, vagy sürgősen elfut cókmókjával együtt. Ameddig tart, „keserű tapasztalat" neki a mozgalom, de alighogy elmúlt, szélesen elterpeszkedik a színpadon, és Hercules kezével pofonokat osztogat, amelyeknek csattanása csak most tűnik igazán jólesőnek neki, s „végtelenül nevetségesnek" találja az egész históriát. Emellett szívvel-lélekkel csüng a „tisztességgel kiérdemelt és tisztességgel megszerzett vagyoni állapotokon"; egyébként nagyon „házias és békés természete" van, mindennel megelégedett, szerény, és azt óhajtja, hogy semmiféle vihar ne zavarja meg apró, csendes élvezeteiben. „Az ember szívesen időzik a korlátoltban" (191. old. — így hangzik az *első mondata* a „második résznek"); senkit sem irigyel és hálát ad Teremtőjének, ha békében hagyják. Vagyis „az ember", akiről már láttuk, hogy született *német*, lassanként hajszálra kezd hasonlítani a *német kispolgárhoz*.

Valóban, mire szűkül le Goethének Grün úr által közvetített társadalomkritikája? Mi kivetni valót talál „az ember" a társadalmon? Először is azt, hogy nem felel meg illúzióinak. Ámde ezek az illúziók éppen az ideologizáló nyárspolgár, különösen az ifjú nyárspolgár illúziói — s ha a nyárspolgári valóság nem felel

meg ezeknek az illúzióknak, ez csak azért van, mert illúziók. Annál tökéletesebben megfelelnek viszont ezek az illúziók a nyárspolgári valóságnak. Csupán annyira különböznek tőle, amennyire egy állapot ideologizáló kifejezése egyáltalában különbözik ettől az állapottól, s realizálásukról ezért nem lehet többé szó. Csattanós példát szolgáltatnak erre Grün úrnak a „Werther"-hez fűzött megjegyzései.

Másodszor „az ember" polémiája mindaz ellen irányul, ami veszélyezteti a német nyárspolgár-rendszert. Egész forradalomellenes polémiája a nyárspolgár polémiája. A liberálisok, a júliusi forradalom, a védővámok elleni gyűlölete félreismerhetetlenül mint az elnyomott, maradi kispolgárnak a független, haladó burzsoá elleni gyűlölete jut kifejezésre. Hozzunk fel erre még két példát.

A kispolgárság virágkora tudvalevőleg a céhrendszer volt. Grün úr a 40. oldalon Goethének, vagyis „az embernek" a szellemében a következőket mondja: „A középkorban a testület az *erős férfiút* oltalmazón összekapcsolta más *erősekkel.*" Ama kor céhpolgárai tehát „az ember" szemében „erős férfiak".

De a céhrendszer Goethe idején már szétesőben volt, a konkurrencia mindenfelől betört. Goethe, mint valódi nyárspolgár, emlékirataiban — ezt a passzust Grün úr a 88. oldalon idézi — szívettépő panaszokra fakad a kispolgárság kezdődő korhadásáról, jómódú családok tönkremeneteléről, a családi élet ezzel kapcsolatos felbomlásáról, az otthon kötelékeinek meglazulásáról és más egyéb polgári keservekről, amelyeket civilizált országokban megérdemelt megvetéssel kezelnek. Grün úr, aki ebben a passzusban a modern társadalom remek kritikáját szimatolja, oly kevéssé tudja örömét mérsékelni, hogy ennek egész „emberi tartalmát" ritkítottan szedeti.

Térjünk most rá a Goethében fellelhető pozitív „emberi tartalomra". Most gyorsabban haladhatunk, hiszen már nyomában vagyunk „az embernek".

Mindenekelőtt számoljunk be egy örvendetes megfigyelésről: annak, hogy „Wilhelm Meister megszökik a szülői házból" és hogy az „Egmont"-ban a „brüsszeli polgárok ragaszkodnak ki-

váltságaikhoz és szabadságjogaikhoz", nem más az oka, mint az, hogy „emberré legyenek". (XVII. old.)

Grün úr egyszer már rajtakapta az öreg Goethét proudhoni utakon. A 320. oldalon ismét része van ebben az élvezetben: „Amit ő akart, amit mi mindnyájan akarunk, az személyiségünk megmentése, az *anarchia* a szó igazi értelmében, s erről Goethe így beszél:

Miért tetszik nekem annyira
az újkori anarchia?
Ki-ki úgy él itt, ahogy szeret,
ezen tehát én is nyerek."[162] stb.

[Ford. Eörsi István]

Grün úr módfelett boldog: megtalálta Goethénél azt a hamisítatlan „emberi" társadalmi anarchiát, amelyet elsőnek Proudhon hirdetett meg, s amelyet a német igazi szocialisták közfelkiáltással tettek magukévá. Ezúttal azonban téved. Goethe a már létező „most divatos anarchiáról" beszél, amely máris a „nyeresége", s amelyben mindenki úgy él, ahogy érez, vagyis arról a függetlenségről, amelyet a hűbéri és céhrendszer felbomlása, a burzsoázia felülkerekedése, a patriarchalizmusnak a művelt osztályok társadalmi életéből való száműzése idézett elő a társas érintkezésben. A Grün úrnak oly kedves *jövőbeli*, magasabb értelemben vett anarchiáról tehát már csak *nyelvtani* okokból sem lehet szó. Goethe ott egyáltalán nem arról beszél, „amit ő akart", hanem arról, amit készen talált.

De ilyen kis tévedés ne zavarjon bennünket. Hiszen ennek fejében itt van a „Tulajdon" című vers:

Tudom, nem enyém semmi sem,
Az eszme csak, melynek szívem
Mélyéről buggyan árja,
És minden édes pillanat,
Melyet jóságos sorsom ad,
Hogy gyönyörét kitárja.

[Ford. Gáspár Endre]

Ha nem világos, hogy ebben a költeményben „az eddigi tulajdon füstté válik" (320. old.), akkor Grün úrnak megáll az esze.

De hagyjuk sorsukra Grün úr e kisded írásmagyarázó mellékszórakozásait. Számuk amúgy is töméntelen, s egyik meglepőbb, mint a másik. Nézzünk inkább ismét „az ember" után.

Hallottuk, hogy „az ember szívesen időzik a korlátoltban". A nyárspolgár szintúgy. „Goethe zsengéi *tisztán szociális*" (azaz emberi) „természetűek voltak . . . Goethe a *legközelebbihez, legkisebbhez, legháziasabbhoz* húzott." (88. old.) — Az első pozitívum, amit az emberen felfedezünk, az, hogy örömét leli a kispolgár „legkisebb, legháziasabb" csendéletében.

„Ha találunk a világban helyet", mondja Goethe Grün úr által összefoglalva, „ahol lepihenhetünk javainkkal, földet, mely táplál, házat, mely fedelet nyújt, nem ott van-e hazánk?" És, kiált fel Grün úr, „hát nem olyan ez, mintha ma írta volna, a mi lelkünkből?" (32. old.) — „Az ember" lényegében à la propriétaire* szabott redingotot visel, és ezzel is kimutatja, hogy telivér épicier**.

A német polgár, mint mindenki tudja, legfeljebb pillanatokra, ifjúkorában rajong a szabadságért. Ugyanez a tulajdonsága „az embernek" is. Grün úr nagy kedvteléssel említi meg, hogyan „kárhoztatta" Goethe későbbi éveiben azt a „szabadságszomjat", amely a „Götz"-ben, „egy szabad és neveletlen fiú e produktumában" még ott kísértett, sőt a 43. oldalon in extenso*** idézi is a gyáva visszaszívást. Hogy Grün úr mit ért szabadságon, arra következtethetünk abból, hogy ugyanitt a francia forradalom szabadságát azonosítja a Goethe svájci utazásának idejebeli frye Schwyzer° szabadságával, tehát a modern alkotmányos és demokratikus szabadságot a középkori birodalmi városok patríciusi és céhuralmával, s ráadásul még az állattenyésztő alpesi tör-

* — tulajdonosi módra — *Szerk.*
** — szatócs; nyárspolgár — *Szerk.*
*** — teljes részletességgel — *Szerk.*
° — szabad schwyziek (az egyik őskanton lakói); szabad svájciak — *Szerk.*

zsek ógermán faragatlanságával is. Hiszen a berni felföld montagnard-jai* még nevükben sem különböznek a nemzeti konvent montagnard-jaitól!

A tisztes polgár minden léhaságnak és vallásgúnyolásnak nagy ellensége: „az ember" ugyancsak. Ha Goethe ebben a vonatkozásban különböző helyeken valódi polgár módjára nyilatkozott, ez Grün úrnak szintén a „Goethében levő emberi tartalomhoz" tartozik. És hogy ezt el is higgyük neki, Grün úr nemcsak összegyűjti e gyöngyszemeket, hanem a 62. oldalon még a sajátjából is hozzáfűz egy és más megszívlelendőt, miszerint a „vallás kigúnyolói . . . üresfejűek és tökfilkók" stb. Ami nagy becsületére válik szívének, „emberként" és polgárként is.

A polgár nem élhet „szeretett királya", honának drága atyja nélkül. „Az ember" sem. Ezért Goethének a 129. oldalon „kiváló fejedelme" van Károly Ágostban. Íme a derék Grün úr, aki anno 1846 még „kiváló fejedelmekért" rajong!

A polgárt egy esemény annyiban érdekli, amennyiben közvetlen hatással van magánviszonyaira. „Goethe számára még a napi események is idegen tárgyakká lesznek, amelyek vagy zavarják vagy elősegítik *polgári kényelmét*, amelyek felkelthetik esztétikai vagy *emberi* érdeklődését, de politikai érdeklődését soha." (20. old.) Grün úrnak eszerint akkor „kelti fel egy dolog az emberi érdeklődését", ha észreveszi, hogy ez „vagy zavarja vagy elősegíti polgári kényelmét". Grün úr itt a lehető legnyíltabban bevallja, hogy „az embernek" a polgári kényelem a fő dolog. —

A „Faust" és a „Wilhelm Meister" külön fejezetekre ad alkalmat Grün úrnak. Lássuk először a „Faust"-ot.

A 116. oldalon ezt tudjuk meg: „Goethe csak a növényi szervezet titkának meglelése által" került „abba a helyzetbe, hogy befejezetten megalkossa a maga humanisztikus emberét" (hát semmi mód sincs, hogy elkerüljük az „emberi" embert?), „Faustot. *Mert* Faustot éppúgy . . . úgyszintén a természettudomány viszi saját természetének" (!) „csúcsára." Már láttunk példát arra, hogyan „viszi a természettudomány saját természetének csúcsá-

* Montagnard: hegyilakó *és* hegypárti (jakobinus). — *Szerk.*

ra" az úgyszintén „humanisztikus embert", Grün urat. Látszik, hogy ilyen a fajtájuk.

Majd a 231. oldalon azt halljuk, hogy az „emberváz és állat málló csontja" az első jelenetben „egész életünk absztrakcióját" jelenti — egyáltalán, Grün úr pontosan úgy bánik a „Faust"-tal, mintha Szent János evangélista Jelenései feküdnének előtte. A makrokozmosz „a hegeli filozófiát" jelenti, amely akkor, amikor Goethe ezt a jelenetet írta (1806), véletlenül még csak Hegel fejében létezett, vagy legfeljebb a „Phänomenologie" kéziratában, amelyen Hegel az idő tájt dolgozott. Mit törődik az „emberi tartalom" az időszámítással?

A lezüllött római szent birodalomnak a „Faust" második részében adott ábrázolását Grün úr a 240. oldalon minden további nélkül XIV. Lajos monarchiája ábrázolásának érti, „amivel", teszi hozzá, „*magától* adódik az alkotmány és a köztársaság!" „Az embernek" természetesen minden „magától adódik", amit másoknak előbb fáradsággal és munkával létre kell hozniuk.

A 246. oldalon elárulja nekünk Grün úr, hogy a „Faust" második része, természettudományi oldalát tekintve, „a modern kánonná lett, ahogyan Dante »Isteni színjátéka« a középkor kánonja volt". Okuljanak ebből a természetbúvárok, akik eddig édeskeveset kutattak a „Faust" második része mögött, s a történészek, akik a firenzei költő ghibellin[163] pártköltemény mögött valami egészen mást kutattak, mint a „középkor kánonját"! Úgy látszik, Grün úr hasonló szemmel nézi a történelmet, mint a 49. oldal szerint Goethe a saját múltját: „Olaszországban Goethe a belvederei Apollón *szemével* tekintette át múltját", amely szemnek, pour comble de malheur*, még csak szemgolyója sincsen.

Wilhelm Meister — „kommunista", tudniillik „elméletben, az esztétikai szemlélet talaján" (!!). (254. old.) „Most semmihez se húz a vágy, s enyém az irdatlan világ."[164] Természetesen pénze van elég, s övé a világ, ahogyan minden burzsoáé, anélkül, hogy azzal kellene fárasztania magát, hogy „kommunistává" legyen „az esztétikai szemlélet talaján". — Ennek a semminek a jegyében,

* — hogy teljes legyen a szerencsétlenség — *Szerk.*

amelybe Wilhelm Meister reményét veti, és amely, mint a 256. oldalon látható, igen bonyodalmas és tartalmas „semmi", megszűnik a katzenjammer is. Grün úr „utófájdalmak nélkül, főfájás nélkül fenékig ürít minden serleget". Annál jobb „az embernek", aki most már büntetlenül hódolhat a titkos ivászatnak. Addig pedig, amikoron mindez beteljesedik, Grün úr máris felfedezi az „igazi ember" bordalát abban, hogy „semmibe vetek reményt" — „e dalt éneklik majd, ha az emberiség magához méltóan rendezkedett be"; csak éppen Grün úr lerövidítette a dalt három strófára és kiirtotta belőle azokat a részeket, amelyek nem valók az ifjúságnak és „az embernek".

Goethe a „Wilhelm Meister"-ben „az emberi társadalom eszményképét állítja fel". „Az ember nem oktató, hanem élő, cselekvő és ható lény." „Wilhelm Meister ez az ember." „Az ember lényege a tevékenység" (olyan lényeg, amelyben minden bolhával osztozik). (257., 258., 261. old.)

Végül a „Vonzások és választások". Ezt az amúgy is moralizáló regényt Grün úr még tovább moralizálja, hogy szinte úgy látszik, mintha az volna a célja, hogy a „Vonzások és választások"-at felsőbb leányiskoláknak alkalmas tankönyvül ajánlja. Grün úr kijelenti, Goethe „különbséget tett szerelem és házasság között, mégpedig úgy, hogy a szerelem neki *a házasság keresése*, és a házasság a *megtalált*, beteljesedett szerelem volt". (286. old.) Eszerint tehát a szerelem „a megtalált szerelem" *keresése*. Ezt aztán a továbbiakban úgy magyarázza, hogy „az ifjúkori szerelem szabadsága" után be kell következnie a házasságnak, mint „a szerelem záróviszonyának". (287. old.) Éppúgy, ahogy civilizált országokban a bölcs családapa hagyja, hogy fia előbb néhány évig kitombolja magát, és aztán „záróviszonyként" illő feleséget keres neki. De míg civilizált országokban rég túljutottak azon, hogy e „záróviszonyban" valami morális megkötöttséget lássanak, míg ott, ellenkezőleg, a férj szeretőket tart, a feleség pedig viszonzásul felszarvazza, Grün urat ismét a nyárspolgár menti meg: „Ha az embernek valóban szabad választása volt . . . ha két ember a frigyét a kétoldali józan akaratra alapítja" (szenvedélyről, húsról és vérről itt nincs szó), „akkor egy *feslett* ember világ-

nézete kell ahhoz, hogy e viszony megzavarását csekélységnek tekintse, ne pedig olyan kínnak és szerencsétlenségnek, mint Goethe. *Feslettségről* azonban Goethénél nem lehet szó." (288. old.)

Ez a rész kvalifikálja azt a félénk polémiát, amelyet Grün a morállal szemben időről időre megenged magának. A nyárspolgár belátta, hogy a fiatalembereknél kissé szabadjára kell engedni a gyeplőt, annál is inkább, mert éppen a legléhább ifjakból lesznek utóbb a legjobb férjek. De ha még az esküvő után is vétkeznének — akkor nincs számukra kegyelem, nincs irgalom, mert „ehhez egy feslett ember világnézete kell".

„Egy feslett ember világnézete!" „Feslettség!" Magunk előtt látjuk egészen testet öltve „az embert", amint kezét a szívére teszi és örömteli büszkeséggel felkiált: Nem! én mentes vagyok minden frivolitástól, minden „kicsapongástól és fajtalanságtól", én sohasem zavartam meg szeszélyből egy megelégedett házasság boldogságát, mindig hű és tisztességes voltam, és sohasem kívántam meg felebarátom feleségét — én nem vagyok „feslett!"

„Az embernek" igaza van. Ő nem termett szép hölgyikékkel való gáláns kalandokra, neki soha sem fordult meg fejében csábítás és házasságtörés gondolata, ő nem „feslett", hanem lelkiismeretes férfiú, tisztes és erényes német nyárspolgár. Más szóval

> . . . a nyárspolgár békésen
> Egyre csak pipázik boltjának mélyében;
> Asszonya hangjától reszketve fél;
> Nála az asszony az úr a házban,
> Egyetlen szavára siet nagy lázban,
> S papucsban, szarvakkal, boldogan él.[165]
>
> [Ford. Gáspár Endre]

Még csak egy megjegyzést kell tennünk. Ha az előbbiekben Goethét csupán egyoldalúan vizsgáltuk, ez kizárólag Grün úr bűne. Ő Goethét a maga nagyszerű oldaláról egyáltalán nem mutatja be. Mindenen, amiben Goethe valóban nagy és lángeszű volt, vagy gyorsan átsiklik, mint például a „feslett" Goethe „Római elégiái"-n, vagy pedig a közhelyek egész özönét zúdítja rá, amivel csak azt bizonyítja, hogy mit sem tud kezdeni vele. Ezzel szem-

ben nála máskülönben szokatlan szorgalommal kutat fel minden filiszterséget, minden nyárspolgáriasságot, minden kicsinyességet, összeszedi és hamisítatlan literátor módjára eltúlozza őket, és boldog, valahányszor a saját korlátoltságát alátámaszthatja a gyakran még el is ferdített Goethének a tekintélyével.

Nem Menzel csaholása, nem Börne korlátolt polémiája volt a történelem bosszúja azért, hogy Goethe mindig megtagadta őt, valahányszor szemtől szemben állott vele. Nem,

Miként Titánia Tündérországban
Felébredt egy nap Zubollyal karjában,[166]

úgy találta Goethe is egy reggel Grün urat a karjában. Grün úr apológiája, a forró hála, melyet Goethének minden egyes filiszteri szaváért rebeg: ez a legkeserűbb bosszú, amellyel a megsértett történelem a legnagyobb német költőt sújthatta.

Grün úr pedig „azzal a tudattal hunyhatja le szemét, hogy nem hozott szégyent emberi rendeltetésére". (248. old.)

Engels: Német szocializmus versben
és prózában. 1846—1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 211., 218—235. old.)

SCHILLER IDEALIZMUSA

Senki élesebben nem bírálta Kant tehetetlen „kategorikus imperativusát" — tehetetlen, mert a lehetetlent követeli, tehát sohasem jut valami valóságoshoz —, senki kegyetlenebbül ki nem gúnyolta a Schiller által közvetített filiszter-rajongást realizálhatatlan ideálokért, mint éppen a tökéletesen idealista Hegel (lásd pl. a „Phänomenologie"-t).

Engels: Feuerbach és a klasszikus német
filozófia felbomlása. 1886.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 340. old.)

A pénznek a forgalom elől való elzárása homlokegyenest az ellenkezője lenne tőkeként való értékesítésének, áruknak kincsképző értelemben való felhalmozása pedig merő bolondság*.

Marx: A tőke. I. köt. 1867.
(XXII. fej. 545. old.)

Utolsó regényében, a „Parasztok"-ban Balzac, akire általában jellemző a reális viszonyok mély megértése, találóan írja le, hogyan végez a kisparaszt az uzsorásának, hogy jóindulatát megtartsa, mindenféle ingyenmunkát és azt hiszi, hogy ezzel semmit sem ajándékoz, mert saját munkája neki magának nem jelent semmiféle készpénzkiadást. Az uzsorás viszont így két legyet üt egy csapásra. Megtakarítja a készpénzkiadást a munkabérre és a parasztot — aki a saját földjétől von el munkát és így fokozatosan tönkremegy — egyre jobban befonja az uzsora pókhálójával.

Marx: A tőke. III. köt. 1894.
(I. fej. 62. old.)

Balzac „Falusi plébános"-ában ez olvasható: „Ha az ipari termék nem volna *értékben kétszerese* pénzben kifejezett *előállítási árának*, a kereskedelem nem létezne." Mit szólsz ehhez?

Marx — Engelshez. 1868. XI. 14.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 89. old.)

* Így Balzacnál, aki a fösvénység minden árnyalatát oly mélyrehatóan tanulmányozta, Gobseck, az öreg uzsorás már gyerekessé vált, amikor felhalmozott árukból kezd kincset gyűjteni magának.

Az udvarba, a minisztériumokba, a közigazgatás és a hadsereg élére egy sereg olyan fickó tódul, akiknek a legjobbjáról az mondható, hogy nem tudni, honnan jön; zajos, rossz hírű, fosztogatásra éhes bohème, amely ugyanazzal a groteszk méltósággal bújik a sujtásos kabátba, mint Soulouque főméltóságai. A December 10-i Társaság[167] e felső rétegét úgy képzelhetjük el jól magunknak, ha megfontoljuk, hogy *Véron-Crevel** az erkölcsprédikátora és *Granier de Cassagnac* a gondolkodója.

Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. 1851—1852.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 195. old.)

ANGOL REALISTÁK A XIX. SZÁZADBAN

. . . Anglia jelenlegi ragyogó regényíróinak köre, akiknek szemléletes és ékesszóló sorai a világnak több politikai és szociális igazságot tártak fel, mint amennyit a hivatásos politikusok, publicisták és moralisták együttvéve kimondtak, leírta a középosztály minden rétegét, a „legelőkelőbbektől", a mindenfajta üzletet közönségesnek minősítő járadékostól és államkötvény-tulajdonostól kezdve a kis szatócsig és ügyvédbojtárig. És hogy jellemezték őket Dickens és Thackeray, Brontë kisasszony és Gaskellné! Gőgtől fűtött, képmutató, tudatlan alakoknak, kicsinyes zsarnokoknak; és a civilizált világ megerősítette elmarasztaló ítéletüket azzal a lesújtó mondással, amely ezt az osztályt így bélyegezte meg: „felfelé hajlong, lefelé tipor" . . .

Marx: Az angol középosztály. 1854.
(Marx és Engels Művei. 10. köt. 615. old.)

* Balzac a „Betti néni"-ben Crevel alakjában, akit dr. Véronnak, a „Constitutionnel" tulajdonosának képére formált, a legléhább párizsi nyárspolgárt ábrázolja.

AZ OROSZ NYELV

. . . Az eddigi orosz mozgalomban számos meghökkentő jelenség azzal magyarázható, hogy minden orosz írás a Nyugat számára sokáig hét pecséttel zárt könyv volt, s így Bakunyin és társai a Nyugat előtt könnyen leplezhették az oroszok körében régóta ismert üzelmeiket. Buzgón terjesztették azt a tételt, hogy az orosz mozgalomnak még a szennyes oldalait is — éppen a mozgalom érdekében — el kell a Nyugat előtt titkolni; aki Európa többi részének Oroszországról elmond valamit, ami kellemetlen ízű, az áruló. Ennek most befellegzett. Az orosz nyelv, mely — mint a legerőteljesebb és leggazdagabb élő nyelvek egyike — mind önmagáért, mind az általa feltáruló irodalom kedvéért sokszorosan megéri a tanulmányozására fordított fáradságot, legalábbis a német szociáldemokraták körében, ma már nem olyan ismeretlen . . .

Engels: Emigráns-irodalom. 1874.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 194. old.)

. . . Brosúrámnak Ön által készített fordítását kitűnőnek tartom.[168] Milyen szép az orosz nyelv! A németnek minden előnye megvan benne annak szörnyű darabossága nélkül.

Engels — V. Zaszulicshoz. 1884. III. 6.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 437. old.)

. . . Jövő héten majd alaposabban átnézem Hefftert. Ha van benne anyag, megrendelem. *Eichhoff: „Histoire de la langue et de la littérature des Slaves". Párizs 1839.* — igen pocsék könyv. A nyelvtani részen kívül, amelyet nem tudok megítélni (de feltűnik nekem, hogy a litvánokat és a letteket szlávoknak minősíti a szerző: nem nonsense ez?), a többi nagyrészt plágium Šafařikból. A fickó szemelvényeket is közöl a szlávok nemzeti költészetéből eredeti nyelven és francia fordításban. Ezek közt találtam az „Igor-ének"-et[169] is. A költemény lényege, hogy az orosz fejedelmeket egyetértésre szólítja fel, éppen a tulajdonképpeni mongol bandák betörése előtt. Különös a költemény egy helye: „Voici les jolies filles des Gothes entonnent leurs chants au bord de la Mer noire."* Eszerint a géták vagy gótok ünnepelték a török polovecok[170] győzelmét az oroszokon. Egészében keresztény hősi dal, jóllehet a pogány elemek még erősen átcsillannak. Ezzel szemben egészen polémikus és fanatikusan németellenes a cseh hősi dal, a *„Zaboj"* (Samo?), a csehek hőskölteményeinek gyűjteményében, amelyet *Hanka* és *Svoboda* adott ki német fordításban.[171] Nyilván Dagobert egyik német főembere ellen irányult, akin a csehek elverték a port. De éppannyira bosszúkiáltás a kereszténység, mint a németek ellen, akiknek egyebek közt igen naiv költői formában szemükre vetik, hogy arra akarják kényszeríteni a derék cseheket, érjék be egyetlenegy feleséggel. Népköltészetből — amijük a lengyeleknek a Szűzanyához intézett „Adalbert-imán"[172] kívül nincsen — még a következőket találtam:

Götze: „Fürst Wladimir und dessen Tafelrunde"[173]. 1819., „Stimmen des russischen Volks in Liedern". 1828.

Kapper (Siegfried): „Slavische Melodien". Lipcse 1844. Ugyanettől „Die Gesänge der Serben". 1852. (Teljesebb a Jakob-félénél.[174]) Végül pedig Vuk *Stefanović:* „Serbische Hochzeitslieder". Németre fordította E. Weselý. Pest 1826.

Még néhány munkát láttam, amelyeket *Cyprien* és *Desprez* mű-

* — „S ímé, a szép gót leányzók dalba kezdenek a kék [fekete] tenger partján." [Ford. Képes Géza] — *Szerk.*

vein kívül a jövő héten még átnézek számodra: „Südslavische Wanderungen im Sommer 1850". 2 kötet. Lipcse 1851.[175] (Angolra is le van fordítva.), „Betrachtungen über das Fürstentum Serbien". Bécs 1851., „Die Serbische Bewegung in Südungarn". Berlin 1851., „Slawismus und Pseudomagyarismus. Von aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde". Lipcse 1842., „Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn". Lipcse 1843 . . .

Marx — Engelshez. 1856. III. 5.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 189—190. old.)

Kedves Marx!

Hálásan köszönöm kimerítő leveledet ad slavica*. Eichhoffot, ezt a filológus szélhámost, aki szélhámosságban túltett még Klaprothon is (ez utóbbi mégiscsak tudott valamit), már régebbről ismerem. Az „Igor-ének"-ben[169] előforduló, gótokkal foglalkozó soroknak majd utánanézek, mihelyt a könyvet megkapom, mindenesetre annyi bizonyos, hogy a X., és talán a XI. századig voltak gótok a Krímben; legalábbis gótokként szerepelnek a bizánci forrásokban. Ha lehet, tudakold meg nekem Hanka és Svoboda cseh gyűjteményének[171] a címét és árát. Bár valószínűleg nagyon kritikátlan az egész, hiszen nagy szamár mind a kettő. — Lengyel népdalokat valahol kinyomtattak a negyvenes években. — A Götze-féle „Wladimir stb."-ből[173] találtam idézetet Vuk szerb nyelvtanában, amelyet Grimm fordított, ilyen megjegyzéssel: „Sajnos az orosz szöveg nélkül." Kapper prágai zsidó, belletrista, ő írta a *„Südslavische Wanderungen"-t* egy cseh alkotmányos lapba 1848—49-ben; hogy fordításai érnek-e valamit, azt nem tudom, j'en doute cependant**. A szerb lakodalmi dalokat Jakob mind lefordította.[174] A magyar- és törökországi szerbekről szóló

* — szlavisztikai kérdésekről — *Szerk.*
** — mindenesetre kételkedem benne — *Szerk.*

politikai írásokat, amelyeket említettél, bizonyára érdemes lenne megnézni, ha megvannak a múzeumban . . .

Engels — Marxhoz. 1856. III. 7.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 30. old.)

GYERZSAVIN

Mintegy nyolcvan évvel ezelőtt, amikor II. Katalin győztes seregei egyik tartományt a másik után szakították el Törökországtól, mielőtt még e tartományokat a mai Dél-Oroszországgá változtatták, Gyerzsavin költő, abban a lírai felbuzdulásában, amellyel a cárnő dicsőségét — ha nem is éppen erényeit — és birodalmának sors rendelte nagyságát szokta magasztalni, egy emlékezetes versikét szerzett, melyben sűrítve megtalálhatjuk még a cári politika megvető merészségét és önbizalmát:

Orosz hazám, neked szövetséges minek?
Indulj előre csak s egész világ tied![176]

[Ford. Gáspár Endre]

Engels: A dunai háború. 1854.
(Marx és Engels Művei. 10. köt. 314. old.)

PUSKIN

. . . Puskin hőskölteményében a hős apja sohasem érti meg, hogy az áru pénz.[177] Hogy azonban a pénz áru, azt az oroszok mindig is megértették, amint ezt bizonyítja nemcsak az 1838—42-es angol gabonabehozatal, hanem kereskedelmük egész története.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 1858—1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 138. old. lábjegyzet.)

. . . Ha a reális gazdasági viszonyokat a különböző országokban s a civilizáció különböző fokain tanulmányozzuk, különösen tévesnek és hiányosnak tűnnek a XVIII. század racionalistáinak általánosításai — így a jó öreg Adam Smithéi, aki az Edinburghben és a környező skót grófságokban uralkodó viszonyokat az egész világegyetemre érvényes normális viszonyoknak tartotta. Egyébként már Puskin megmondta, hogy

. . . ott nem kell ezüst, arany,
Hol a nyers termény elegendő.
Jó atyja, ezt nem értve át,
Elzálogolta a birtokát.[177]

[Ford. Bérczy Károly]

Engels — Ny. F. Danyielszonhoz. 1891. X. 29.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 512—513. old.)

. . . Oroszország „szabad kezet" kapott Keleten, de azon az áron, hogy csatlakoznia kellett Napóleon kontinentális rendszeréhez, vagyis minden kereskedelmi kapcsolatot meg kellett szakítania Angliával. És ez az akkori Oroszország számára kereskedelmi csődöt jelentett. Ez volt az az idő, amikor Jevgenyij Anyegin (Puskinnál) Adam Smithből megtanulta, miként lesz gazdag egy állam és hogy nincs pénzre szüksége, csak legyenek fölös termények . . .

Oroszország csak a tengeri kereskedelem és nyerstermékeinek kivitele útján tudott pénzhez jutni, főként azáltal, hogy a legfőbb piacra, Angliába szállított, ahhoz meg már túlságosan elnyugatiasodott, hogy pénz nélkül élhessen. A kereskedelmi zárlat elviselhetetlenné vált. A közgazdaság hatalmasabbnak bizonyult, mint a diplomácia és a cár együttvéve; csöndben ismét megindult a forgalom Angliával; megszegték a tilsiti szerződést[178], és 1812-ben kitört a háború.

Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. 1890.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 191—192. old.)

Az az ország, amely két olyan nagy írót adott a világnak, mint Dobroljubov és Csernisevszkij, két szocialista Lessinget, nem megy tönkre azért, mert egyszerre csak olyan szélhámost szült, mint Bakunyin, és néhány éretlen diákocskát, akik nagy szavakkal béka módjára felfújják magukat és végül egymást falják fel. De a fiatalabb oroszok között is ismerünk kiváló elméleti és gyakorlati képességű, nagy energiájú embereket, olyan embereket, akik fölülmúlják a franciákat és angolokat a különböző országok mozgalmairól nyelvtudásuk révén szerzett benső ismeretükkel, a németeket pedig nagyvilági jártasságukkal. Azok az oroszok, akik a munkásmozgalmat megértik és részt vesznek benne, csak nekik tett szolgálatot láthatnak abban, hogy megszabadították őket a felelősségtől a Bakunyin-féle galádságokért . . .

Engels: Emigráns-irodalom. 1874.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 192. old.)

. . . De az orosz falusi földközösséget figyelemre és elismerésre méltatták olyan emberek is, akik mérhetetlenül magasabban állanak a Herzeneknél és Tkacsovoknál. Ezek között van Nyikolaj Csernisevszkij is, az a nagy gondolkodó, akinek Oroszország oly végtelen sokat köszönhet, és akinek lassú meggyilkolása — évekig tartó száműzetésbe küldték a szibériai jakutok közé — örök szégyenfoltként tapad a „felszabadító" II. Sándor nevéhez.

Csernisevszkij az orosz intellektuális határzárlat miatt nem ismerhette meg Marx műveit, és amikor a „Tőke" megjelent, már rég Közép-Viljujszkban ült a jakutok között. Egész szellemi fejlődésének abban a környezetben kellett végbemennie, amelyet ez az intellektuális határzárlat szabott meg. Amit az orosz cenzúra nem engedett be, az Oroszország számára alig, vagy egyáltalában nem létezett. Ha akad nála néhány gyöngeség, a látóhatár néhány korlátja, csak azon csodálkozhatunk, hogy mindössze ennyi és nem több.

Csernisevszkij is úgy véli, hogy az orosz faluközösség segítségével a fennálló társadalmi formából új fejlődési fokra lehet feljutni, amely magasabb rendű, mint az orosz faluközösség, de magasabb rendű az osztályellentétekkel terhes nyugat-európai kapitalista társadalomnál is. Előnyösnek tartja, hogy Oroszországban még létezik ez a rendszer, míg Nyugaton már pusztulóban van.

„Nyugat-Európában egy jobb társadalmi rend bevezetését fölöttébb megnehezíti az egyének jogainak határtalan kiterjesztése . . . az emberek nem egykönnyen mondanak le még egy kis törtrészéről sem annak, aminek az élvezetéhez hozzászoktak; Nyugat-Európában az egyének már megszokták a személyi jogok korlátlanságát. A kölcsönös engedmények előnyös és elkerülhetetlen voltára csak keserű tapasztalatok és hosszas meggondolások tanítják meg az embert. Nyugaton a gazdasági viszonyok jobb rendszere áldozatokat kívánna és ezért nehezen megvalósítható. Ellenkezne az angol és francia parasztok szokásaival." De: „Ami ott utópiának tűnik, az itt tényként létezik . . . azok a szokások, amelyeknek a népéletbe való bevezetését az angolok és a franciák hihetetlenül nehéznek látják, az oroszoknál a népélet tényeiként vannak meg . . . a dolgoknak ez a rendje, amely felé a Nyugat egy hosszú és nehéz úton még csak törekszik, nálunk falusi életformánk hatalmas népszokásaként már megvan . . . Láthatjuk, milyen szomorú következményekkel járt Nyugaton a földközösség megszűnése, s hogy milyen nehéz lesz a nyugati népeknek az elvesztettet ismét visszaállítani. Nagy hiba lenne, ha nem okulnánk a Nyugat példájából." (Tschernyschewskij. Werke. Genf. V. 16—19. old.; idézve Plehanov: Nasi raznoglaszija. Genf. 1885.)[179] És az uráli kozákokról, akiknél még mindig közösen művelik a földet, majd elosztják a terményeket az egyes családok között, a következőket mondja: „Ha ezek az uráliak a mostani berendezkedésükkel fennmaradnak addig az időig, amikor a gabonatermelés gépesítve lesz, akkor nagyon örülnek majd, hogy ragaszkodtak ehhez a tulajdonrendszerhez, mert ez lehetővé teszi számukra olyan gépek alkalmazását is, amelyek óriási méretű gazdasági egységeket, több száz gyeszjatyinás gazdaságokat tételeznek fel." (Uo. 135. old.) — És itt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy

az uráliak közös földművelése — amelyet katonai szempontok (hiszen itt kaszárnyakommunizmus is van) óvtak meg a pusztulástól — egészen egyedülálló Oroszországban, akárcsak nálunk a Mosel menti majorságok, ahol időlegesen újrafelosztják a földet. S ha megmaradnak mostani rendszerüknél, amíg megérnek a gépesítésre, akkor sem nekik előnyös ez, hanem az orosz katonai kincstárnak, amelynek a szolgái.

Mindenesetre tény volt, hogy abban az időben, amikor Nyugat-Európában a kapitalista társadalom bomlásnak indult és saját fejlődésének szükségszerű ellentmondásai pusztulással fenyegették, ugyanabban az időben Oroszországban a megművelt földterületek összességének még körülbelül a fele a faluközösségek közös tulajdona volt. S ha Nyugaton annak, hogy az ellentmondásokat a társadalom újjászervezése segítségével megoldják, előfeltétele az összes termelési eszközök közös társadalmi tulajdonba vétele, tehát a földé is, hogyan viszonylik a Nyugatnak ehhez a még csak ezután létrehozandó közös tulajdonához az Oroszországban már vagy jobban mondva még fennálló köztulajdon? Nem szolgálhatna-e ez egy olyan nemzeti akció kiindulópontjául, amely az egész kapitalista periódus átugrásával azonnal az összes termelési eszközök modern szocialista köztulajdonához vezetné át az orosz parasztkommunizmust, oly módon, hogy egyúttal a kapitalista korszak minden technikai vívmányával gazdagítaná? Illetve hogy azokat a szavakat használjuk, melyekkel Marx a lentebb idézendő levélben[180] Csernisevszkij nézeteit összefoglalja: „Vajon Oroszországnak szét kell-e rombolnia először is a parasztkommunákat — amint a liberálisok kívánják —, hogy azután áttérjen a kapitalista rendszerre, vagy ellenkezőleg: anélkül hogy e rendszer minden kínját végigszenvedné, learathatja annak gyümölcseit azzal, hogy saját történelmi adottságait továbbfejleszti?"

Már maga a kérdésfelvetés meghatározza azt az irányt, amelyben a megoldás keresendő. Az orosz faluközösség évszázadok óta áll már fenn anélkül, hogy valaha is olyan ösztönzés talaja lett volna, amely belőle magából a közös tulajdon egy magasabb rendű formáját akarta volna kifejleszteni; ugyanez volt a helyzet a német mark-közösségek rendszere, a kelta klánok, az indiai és

egyéb primitív-kommunisztikus jellegű közösségek esetében is. Az idők folyamán mindezek a közösségek egyre inkább elvesztették kommunisztikus jellegüket az őket körülvevő, illetve saját ölükből sarjadt és lassanként uralkodóvá váló árutermelés és az egyes családok és személyek közötti csere hatása következtében, s fokozatosan egymástól független önálló földbirtokos közösségekké bomlottak. Ha tehát egyáltalában fel lehet vetni azt a kérdést, vajon az orosz faluközösségre más és jobb sors vár-e, akkor ennek oka nem benne magában, hanem csakis abban a körülményben rejlik, hogy egy európai országban viszonylagos életerőben fennmaradt addig az időig, amikor nemcsak az árutermelés egyáltalában, hanem annak legmagasabb és utolsó formája, a kapitalista termelés Nyugat-Európában ellentmondásba került az önmaga által létrehozott termelőerőkkel, amikor képtelennek bizonyul e termelőerők további irányítására, s amikor e belső ellentmondások és a nekik megfelelő osztályellentétek miatt a pusztulás felé halad. Már ebből is következik, hogy az orosz faluközösség esetleges ilyen átalakulásának kezdeményezése nem indulhat ki belőle magából, hanem csakis és egyedül a nyugati ipari proletariátustól. A nyugat-európai proletariátus győzelme a burzsoázia fölött, a kapitalista termelésnek ezzel kapcsolatos felváltása a társadalmilag irányított termeléssel, ez a szükségszerű előfeltétele annak, hogy az orosz faluközösség ugyanerre a fokra emelkedjék . . .

Engels: Utószó az „Oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikkhez. 1894.
(Marx—Engels Werke. 18. köt. 664—666. old.)

. . . Чернышевский [Csernisevszkijt], mint Lopatyintól megtudtam, 1864-ben nyolcévi, szibériai bányákban töltendő kényszermunkára ítélték, tehát még két évig kell sínylődnie. Az első bíróságban volt annyi tisztesség, hogy kijelentse: egyáltalában *semmi* bizonyíték nincs ellene, és az állítólagos bujtogató titkos összeesküvő-levelek szemmel látható *forgerie-k** (aminthogy

* — hamisítványok — *Szerk.*

azok is voltak). A *szenátus* azonban cári parancsra legfelsőbb fokon megsemmisítette ezt az ítéletet és Szibériába küldte a furfangos férfiút, aki az ítélet szerint „olyan ügyes, hogy műveit törvényesen megtámadhatatlan formában írja s velük mégis nyilvánosan mételyt terjeszt". Voilà la justice russe!*

Flerovszkij jobb helyzetben van. Ő csak közigazgatási száműzetésben van Moszkva és Pétervár között egy kis fészekben! . . .

Marx — Engelshez. 1870. VII. 5.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 193. old.)

. . . Szeretnék Csernisevszkij életéről és egyéniségéről stb. közzétenni egyet-mást, hogy a Nyugat rokonszenvét felébresszem iránta. Ehhez azonban adatokra van szükségem . . .

Marx — Ny. F. Danyielszonhoz. 1872. XII. 12.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 193. old.)

. . . *Flerovszkij* könyvéből elolvastam az első 150 oldalt (Szibériáról, Észak-Oroszországról és Asztrahányról). Ez az első írás, amely megmondja az igazat az orosz gazdasági állapotokról. Az író határozott ellensége az úgynevezett „orosz optimizmusnak" (ő nevezi így). Sohasem voltak vérmes elképzeléseim erről a kommunisztikus eldorádóról, de Flerovszkij minden várakozásomat felülmúlja. Valóban csodálatos, és mindenesetre valamiféle változás jele, hogy ilyesmi Pétervárott kinyomtatható.

„У насъ пролетаріевъ мало, но зато масса нашего рабочаго класса состоитъ изъ работниковъ, которыхъ участь хуже, чым участь всякаго пролетарія."[181]

Az előadásmód egészen eredeti, helyenként még leginkább Montheilre emlékeztet. Látható, hogy az író maga járt mindenütt és személyesen figyelte meg a dolgokat. Izzó gyűlölet van benne

* — Íme, az orosz igazságszolgáltatás! — *Szerk.*

a földesúr, a tőkés és a hivatalnok ellen. Semmi szocialista doktrína, semmi misztikus földhit (noha a falusi földközösség formája mellett van), semmi nihilista szertelenség. Itt-ott egy kis jóindulatú zöldség, amely azonban illik azoknak az embereknek a fejlődési fokához, akiknek a könyv íródott. Annyi bizonyos, hogy ez a legfontosabb könyv, amely a „munkásosztály helyzetéről" a Te műved óta megjelent. Jól ábrázolja az orosz parasztok családi életét is minden förtelmével: az asszonyokat holtraverik, pálinkával és szajhákkal vigasztalódnak. Tehát éppen kapóra jön, ha most elküldöd nekem Herzen polgártárs fantáziadús hazugságait . . .

Marx — Engelshez. 1870. II. 10.
(Marx és Engels: Válogatott levelek. 272. old.)

. . . Az *orosz optimizmust,* amely a kontinensen még az úgynevezett forradalmárok között is elterjedt, ez a mű[181] kíméletlenül leleplezi. Nem csökkenti a könyv értékét, ha azt mondom, hogy néhány helyen merőben elméleti szempontból nem elégíti ki egészen a kritikát. A mű szerzője komoly megfigyelő, a tudomány rettenthetetlen és fáradhatatlan munkása, elfogulatlan kritikus, nagy művész és mindenekelőtt olyan ember, akit a szolgaság minden fajtája felháborít, aki utál mindenféle nacionalista dicshimnuszt és aki szenvedélyesen osztozik a termelő osztály minden szenvedésében és törekvésében.

Az ilyen munkák, mint Flerovszkijé és az Önök tanítójáé, Csernisevszkijé, valóban becsületére válnak Oroszországnak és azt bizonyítják, hogy az Önök országa szintén kezd részt venni századunk általános mozgalmában . . .

Marx — Az I. Internacionálé genfi orosz szekciójának bizottsági tagjaihoz. 1870. III. 24.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 193—194. old.)

TIDMANN ÚR

Ódán népdal

Korán reggel, hogy kél a nap,
Tidmann úr öltözik ágya előtt.
Csinos ingét veszi, nézi magát —
ez tetszik a süderieknek.

Csinos ingét veszi, nézi magát,
szép, zöld volt rajta a selyemkabát,
kecskebőr csizmája, — abbabújik,
ez tetszik a süderieknek.

Kecskebőr csizmája, — abbabújik,
csatolja aranyos sarkantyúit,
a süderhardei thingbe úgy megyen,
ez tetszik a süderieknek.

A süderhardei thingbe úgy megyen,
szabad parasztokon hogy adót vegyen.
Minden eke után hét véka rozsát,
ez tetszik a süderieknek.

Minden eke után hét véka rozsát,
a makkos erdőből negyedik kocát.
Fölálla erre az öreg.
Ez tetszik a süderieknek.

Fölálla erre az öreg.
Közülünk senki nem adja meg.
S mielőtt az adót odafizetjük —
ez tetszik a süderieknek.

S mielőtt az adót odafizetjük,
a thingben, férfiak maradjunk együtt!
Ti süderhardei parasztok, álljunk karikába!
Ez tetszik a süderieknek.

Ti süderhardei parasztok, álljunk karikába,
Tidmann urat élve nem viszi lába.
Az első ütést az öreg ütötte.
Ez tetszik a süderieknek.

Az első ütést az öreg ütötte,
vele Tidmann urat a földre ütötte;
ott hever Tidmann úr, vére ömölhet.
Ez tetszik a süderieknek.

Ott hever Tidmann úr, vére ömölhet,
szabadon szánt eke fekete földet,
szabadon járja a koca a makkost —
ez tetszik a süderieknek.

[Ford. József Attila]

A középkori paraszthábornak ez az epizódja a Süderhardéban (harde bírósági kerületet jelent), Aarhustól északra, Jütlandban játszódik. A thingen, a kerület bírósági gyűlésén, bírósági ügyeken kívül adó- és közigazgatási ügyeket is intéztek... Egy olyan országban, mint Németország, ahol a vagyonos osztály éppen annyi feudális nemességet, mint amennyi burzsoáziát, és a proletariátus éppen annyi vagy még több mezőgazdasági proletárt, mint amennyi ipari munkást foglal magában, ez az erőteljes régi parasztdal éppen helyénvaló lesz.

Engels: Tidmann úr. 1865.
(Marx és Engels Művei. 16. köt. 29—30. old.)

. . . Ami a verseket illeti:[182]:

A parasztháború „Marseillaise"-e az „Erős várunk nekünk az Isten"[114] volt, és bármily győzelembiztos is ennek a dalnak a szövege és dallama, nem lehet és nem is kell ma ebben az értelemben felfognunk. A kor egyéb dalai népdalgyűjteményekben találhatók, „A fiú csodakürtjé"-ben[183] stb. Köztük talán akad még egy és más. De a landsknecht már akkor erősen lefoglalta népköltészetünket.

A külföldiek közül csak a Tidmann úrról szóló szép ódán balladát ismerem, amelyet a berlini „Sozialdemokrat" számára 1865-ben lefordítottam.

Chartista[133] dal volt sokféle, de most már nem találhatók. Az egyik így kezdődött:

Rab vagy bár brit föld fia még,
Szabadnak alkotott az Ég;
Éltet s szabadságot adott,
De nem teremtett, nem, rabot.
[Ford. Gáspár Endre]

Többre nem emlékszem.

Mindez elkallódott, de különben is ez a költészet nem sokat ért.

1848-ban két egyazon dallamra énekelt dal volt a legnépszerűbb.

1. Schleswig-Holstein.
2. A Hecker-dal[184]

Hecker, Rajnánk mindkét partja
Visszhangozza nevedet!
Bátorságod, szemed lángja
Hitre serkent sziveket.
Férfi, német és merész,
Szabadságért halni kész.
[Ford. Gáspár Endre]

Azt hiszem, elég ebből ennyi. Aztán egy változata:

Struve, Blenker, Zitz, Blum és Hecker
Elbánik a német fejedelmekkel!

[Ford. Gáspár Endre]

Egyáltalán, az elmúlt forradalmak költészetének (a „Marseillaise"-t mindig kivéve) későbbi időkben ritkán van forradalmi hatása, mert hogy a tömegekre hatni tudjon, a kor tömegelfogultságát is ki kell fejeznie. Innen a vallásos bárgyúság még a chartistáknál is . . .

Engels — H. Schlüterhez. 1885. V. 15.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 83—84. old.)

A CHARTISTA KÖLTÉSZET

. . . Költeményeket nem ismerek — legföljebb a *„Gőz király"-t*[185] említhetném a „Munkásosztály helyzete Angliában" c. művemből. Itt most keresik angol nyelvű eredetijét, de úgy látszik, éppúgy nyoma veszett, mint a Goethe-vers szerb eredetijének, a „Panaszos ének Hasszán aga nemes asszonyáról"[186], sőt még annál is jobban, mert ez utóbbi írásos formában még létezik . . .

Engels — E. Bernsteinhez. 1884. II. 5.
(Die Briefe von Friedrich Engels
an Eduard Bernstein. 1925. 139. old.)

. . . A jobbágy ura barbár volt, aki szolgáját baromnak tekintette; a munkás ura civilizált, és gépnek tekinti munkását. Egyszóval, a jobbágy és a munkás minden tekintetben körülbelül egyenlő, és ha valamelyikük rosszabb helyzetben van, ez a szabad munkás. Mindketten rabszolgák, csakhogy az egyik szolgasága leplezetlen, nyílt, őszinte, a másiké azonban képmutató, alattomos, a munkás és mások előtt egyaránt titkolt, valamilyen teológiai jobbágyság, amely rosszabb, mint a régi. A humánus toryk-

nak[133] igazuk volt, mikor a gyári munkásokat fehér rabszolgáknak (white slaves) nevezték el. De a képmutató, burkolt szolgaság legalább látszólag elismeri a szabadságra való jogot; meghajlik a szabadságszerető közvélemény előtt, és a régi rabszolgasággal szemben a történelmi haladás az, hogy legalább a szabadság *elvét* elismerik — az elnyomottak pedig gondoskodnak majd róla, hogy ezt az elvet meg is valósítsák.

Befejezésül közlöm egy vers néhány szakaszát, amely kifejezi, hogyan gondolkodnak maguk a munkások a gyárrendszerről. A vers* a birminghami Edward P. Mead műve, és híven tükrözi a munkások közt uralkodó hangulatot.

Van egy király, egy bősz király,
Kit nem a költő álma ad,
Fehér rabszolgák zsarnoka,
S a Gőz a király, e vad.

Nagy karja van, vaskarja van,
S bár egy a karja csak,
E kar merő varázserő,
Mely milliókra csap.

Mint őse, a kaján Moloch,
Ki Himmon-völgyben áll,
Ő is parázsló-bensejű
És gyermeket zabál.

Papsága, a vad, szívnélküli had,
Vérszomjas és kevély,
Terjeszti szét órjáskezét,
S arannyá válik a vér.

Hitvány arany-istenükért jogot
Taposnak álnokul,
Számukra kacaj az asszonyi jaj
S a férfi könnye ha hull.

* Gőz király. — *Szerk.*

A szegényemberek halál-
Sikolya zene nekik,
A Gőz király pokla szüzek s fiúk
Csontvázaival telik.

A földi pokol! Száguld a halál
Mióta a Gőz született,
Hogy úr legyen itt, mert testet öl
És lelkeket temet.

Szűnjék meg a Gőz uralma e bősz;
Ti munkás milliók!
Bilincsbe vele, vagy szörnyű keze
Lerontja országotok!

S ispánjaikat, a mill-lordokat
A népharag terítse le,
Pusztuljon a vérivó, aranyevő
Had úgy, mint a szörny: istene!

Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. 1844—1845. (Marx és Engels Művei. 2. köt. 376—378. old.)

„A TAKÁCSOK DALA"

. . . Hogy a német munkások állapotát a francia és angol munkások állapotával összehasonlíthassa, a „porosznak"* az angol és francia munkásmozgalom *első alakját, kezdetét* kellett volna összehasonlítania az *éppen kezdődő német* mozgalommal. Ezt elmulasztja. Okoskodása ezért közhelyre lyukad ki, olyasmire, hogy az *ipar* Németországban még nem olyan fejlett, mint Angliában, vagy, hogy kezdetében egy mozgalom másképpen fest, mint haladtában. A német munkásmozgalom *sajátosságáról* akart beszélni. E témájáról egy szót sem szól.

* A. Ruge, az „Egy porosz" aláírású cikk szerzője. — *Szerk.*

Helyezkedjék ellenben a „porosz" a helyes álláspontra. Akkor látni fogja, hogy *egyetlenegy* francia vagy angol munkásfelkelésnek sem volt annyira *elméleti* és *tudatos* jellege, mint a sziléziai takácsfelkelésnek.

Mindenekelőtt emlékezzünk a *„Takácsok dalá"-ra*[187], a harc e bátor *jelszavára*, amelyben tűzhely, gyár, kerület még csak említve sincs, hanem a proletariátus tüstént csattanós, éles, kíméletlen, erőszakos módon világgá kiáltja a magántulajdon társadalmával szembeni ellentétét. A sziléziai felkelés éppen azzal *kezdődik*, amivel a francia és az angol munkásfelkelések *végződnek*, a proletariátus lényegének tudatossá válásával . . .

Marx: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz" cikkéhez. 1844.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 403—404. old.)

A MUNKÁSMOZGALOM HŐSEI

. . . Mai levelem indítéka az a beszélgetés, melyet az öreg Joh. Phil. Beckerrel folytattam. Becker tíz napra meglátogatott, s most nyilván Párizson át (ahol váratlanul leánya halálhírét közölték vele!) visszatér Genfbe. Nagyon örültem, hogy az öreg óriást, ha testileg megöregedve is, de még mindig vidáman és harcoskedvűen még egyszer viszontláthattam. Rajnai frank hősmondánk egyik alakja ő, mintha a „Nibelung-ének"-ből[92] lépne elő — Völker, a hegedős teljes életnagyságban.

Már évekkel ezelőtt felkértem, hogy írja meg emlékeit és élményeit, s most mondta nekem, hogy erre Te is, mások is biztatták már, nagy kedve lenne hozzá, többször hozzáfogott az íráshoz, de töredékes közleményeivel kapcsolatban kevés bátorítást kapott (így pl. a „Neue Welt", amelynek évekkel ezelőtt néhány egészen pompás írást küldött, nem találta a dolgait elég „novellisztikusnak", amint ezt Motteler útján Liebknecht tudtára adta neki) . . .

Engels — A. Bebelhez. 1886. X. 8.
(Marx—Engels: Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und Andere. 474. old.)

ÖTÖDIK RÉSZ

A NÉMET FILISZTER VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN

. . . Németország múlt század végi állapota teljesen tükröződik Kant „Kritik der praktischen Vernunft"-jában. Mialatt a francia burzsoázia a történelem legóriásibb forradalma által uralomra küzdötte fel magát és meghódította az európai kontinenst, mialatt a már politikailag emancipálódott angol burzsoázia forradalmasította az ipart, és Indiát politikailag és az egész többi világot kereskedelmileg alávetette magának, a tehetetlen német polgárok csak a „jó akaratig" vitték. Kant beérte a puszta „jó akarattal", még ha nincs is semmi eredménye, és e jó akarat *valóraváltását*, a jó akarat és az egyének szükségletei, és törekvései közötti harmóniát a *túlvilágba* helyezte. Kantnak ez a jó akarata teljesen megfelel a német polgárok tehetetlenségének, nyomottságának és nyomorúságának, akiknek kicsinyes érdekei sohasem voltak képesek egy osztály közös, nemzeti érdekeivé fejlődni, és akiket ezért folytonosan valamennyi többi nemzet burzsoái kizsákmányoltak. E kicsinyes helyi érdekeknek megfelelt egyfelől a német polgárok tényleges helyi és provinciális korlátoltsága, másfelől kozmopolita felfuvalkodottságuk. Egyáltalában a reformáció óta a német fejlődés egészen kispolgári jelleget öltött. A régi feudális nemesség nagyrészt megsemmisült a parasztháborúkban; ami megmaradt belőle, az vagy közvetlenül-birodalmi zsebkiadású fejedelmekből állott, akik lassanként meglehetős függetlenségre tettek szert és a legkisebb és legkisvárosiasabb

méretekben utánozták az abszolút monarchiát, vagy kisebb földbirtokosokból, akik részben a kis fejedelmi udvarokban verték el csekélyke vagyonukat és azután a kis hadseregekben és a kormányzati hivatalokban kapott kis állásukból éltek — vagy Krautjunkerokból*, akiknek életmódját a legszerényebb angol squire** vagy francia gentilhomme de province** is restellte volna. A földművelést oly módon űzték, amely nem volt sem parcellázás, sem nagybani művelés, és amely a továbbra is tartó jobbágyi függőség és robotterhek ellenére sem sarkallta soha a parasztokat az emancipálódásra, mind azért, mert maga ez a művelési mód nem tette lehetővé aktív forradalmi osztály keletkezését, mind pedig azért, mert nem állott az oldalán az ilyen parasztosztálynak megfelelő forradalmi burzsoázia. Ami a polgárokat illeti, itt csak néhány jellemző mozzanatot emelhetünk ki. Jellemző, hogy a vászonmanufaktúra, vagyis a rokkán és kézi szövőszéken nyugvó ipar Németországban éppen abban az időben jutott némi jelentőséghez, amikor Angliában ezeket az ügyefogyott szerszámokat kiszorították a gépek. Legjellemzőbb a *Hollandiához* való viszony. Hollandia — a Hanza egyetlen olyan része, amely kereskedelmi jelentőségre tett szert — elszakadt, Németországot két kikötő (Hamburg és Bréma) kivételével elvágta a világkereskedelemtől és attól fogva az egész német kereskedelmen uralkodott. A német polgárok túlságosan tehetetlenek voltak ahhoz, hogy a hollandus kizsákmányolásnak korlátokat szabjanak. A kis Hollandia burzsoáziája fejlett osztályérdekeivel hatalmasabb volt, mint Németország sokkal számosabb polgárai a maguk érdeknélküliségében és szétforgácsolt kicsinyes érdekeikkel. Az érdekek szétforgácsoltságának megfelelt a politikai szervezet szétforgácsoltsága, a kis fejedelemségek és a szabad birodalmi városok. Honnan támadt volna *politikai* koncentráció olyan országban, amelyben ennek valamennyi *gazdasági* feltétele hiányzott? Minden egyes életszféra tehetetlensége (sem rendekről, sem osztályokról nem lehet beszélni, legföljebb volt rendekről és megszületetlen osztályokról) egyetlenegynek sem

* — kurtanemesekből — *Szerk.*
** — vidéki birtokos nemes — *Szerk.*

engedte meg, hogy meghódítsa a kizárólagos uralmat. Ennek szükségszerű következménye az volt, hogy az abszolút monarchia korszakában — amely itt legelnyomorodottabb, félig patriarchális formájában jelentkezett — az a különös szféra, amelyre a munka megosztása révén a közérdekek igazgatása hárult, abnormis függetlenségre tett szert, amelyet a modern bürokráciában még tovább vittek. Az állam ily módon egy látszólag önálló hatalommá konstituálódott és ezt a más országokban csak múló helyzetet — átmeneti fokot — Németországban a mai napig megtartotta. Ebből a helyzetből magyarázható mind a sehol másutt elő nem forduló tisztes hivatalnoktudat, mind valamennyi Németországban forgalomban levő illúzió az államról, mind a teoretikusok itteni látszólagos függetlensége a polgárokkal szemben — a látszólagos ellentmondás a polgárok érdekeinek e teoretikusok által kifejezett formája és maguk ez érdekek között . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 179—181. old.)

A GROBIÁNUS IRODALOM

Nem sokkal a reformáció ideje előtt és alatta kialakult a németeknél egyfajta irodalom, melynek puszta neve is meghökkentő — a *grobiánus* irodalom[188]. Manapság a XVI. századéval analóg forradalmi korszaknak megyünk elébe. Nem csoda, hogy a németeknél megint felbukkan a grobiánus irodalom. A történelmi fejlődés iránti érdeklődés könnyűszerrel legyűri azt az esztétikai undort, amelyet az efféle irodalmárkodás kelt, sőt már a XV. és XVI. században keltett még a kevéssé kiművelt ízlésben is.

Lapos, hencegő, szájhősködő, Thrason-kodó, követelőzően nyers a támadásban, hisztérikusan érzékeny a más nyerseségével szemben; kardját óriási erőpazarlással, nagy ívben suhogtatja, hogy aztán lapjával engedje le; állandóan erkölcsöt prédikál, állandóan megsérti az erkölcsöt; patetikus és közönséges a legkomikusabb egymásbafonódásban; csak az üggyel törődik, min-

dig elsiklik az ügy mellett; ugyanolyan gőggel fitogtatja a népi ésszel szemben a kispolgári, tudálékos félműveltséget, mint a tudománnyal szemben az úgynevezett „egészséges emberi észt"; bizonyos öntelt könnyedséggel laza terjengősségben áradozik; plebejus forma nyárspolgári tartalomhoz; birkózik az írott nyelvvel, hogy annak úgyszólván tisztára testi jelleget adjon; a háttérben szívesen utal az írónak a testére, akinek minden íze viszket, hogy erejéről tanúságot tehessen, széles vállait mutogathassa, tagjait nyilvánosan kinyújtóztathassa; ép testben ép lelket hirdet; tudtán kívül megfertőzték a XVI. század legszubtilisabb szócsatái és testi láza; ugyanúgy meg van bűvölve dogmatikusan korlátolt fogalmak [Begriffe] által, mint ahogy minden értéssel [Begreifen] szemben egy kicsinyes gyakorlathoz apellál; dühöng a reakció ellen, reakciót tanúsít a haladással szemben; képtelenségében, hogy ellenfelét nevetségesnek ábrázolja, nevetségesen szidja azt a hangok egész skáláján; Salomon és Morolf, Don Quijote és Sancho Panza, ábrándkergető és nyárspolgár egy személyben; a felháborodás ripők formája, a felháborodott ripők formája; az egész fölött atmoszféraként ott lebeg az önelégült derék ember *becsületes* tudata[125] — ilyen volt a XVI. század *grobiánus irodalma*. Ha emlékezetünk nem csal, a német néphumor lírai emléket állított neki a *„Heineckérőt, az erős szolgáról"* szóló dalban.[189] Heinzen úr érdeme, hogy egyike a grobiánus irodalom feltámasztóinak, s e tekintetben egyike a közelgő népektavasza német fecskéinek.

Heinzennek a „Deutsche-Brüsseler-Zeitung" 84. számában megjelent kommunistaellenes manifesztuma[190] közvetlen alkalmat ad nekünk amaz irodalmi elfajzás tanulmányozására, melynek Németország szempontjából történelmileg érdekes oldalára már utaltunk. A Heinzen úr által képviselt irodalmi válfajt ugyanúgy az ő manifesztuma alapján fogjuk ábrázolni, ahogy az irodalomtörténészek a XVI. századból ránk maradt írások alapján jellemzik a XVI. század íróit, például a „Libaprédikátort"*.

* Th. Murner gúnyneve. — *Szerk.*

Biron: Reszkess, Akhilleusz: Hektór jön állig fegyverben! . . .
Király: Hektór kutyamosó ilyen bajnok mellett.
Boyet: Valóban Hektór volna?
Király: Én azt mondom, Hektór nem volt ilyen jókötésű . . .
Biron: Nem, nem lehet Hektór.
Dumain: Faszobrász lesz ez, mert folyton képeket vág.*

[Ford. Mészöly Dezső]

Hogy azonban Heinzen úr valóban Hektór, ahhoz kétség sem fér. „Már régóta" — vallja be nekünk — „gyötört az a sejtelem, hogy egy kommunista Akhilleusz kezétől esem majd el. Most, hogy egy Therszitész rohan ki ellenem, a veszély elhárulása ismét magabízóvá tesz stb." Csak egy Hektórnak lehetnek olyan sejtelmei, hogy egy Akhilleusz kezétől esik majd el.

Vagy netán Heinzen úr az Akhilleuszról és Therszitészről formált nézeteit nem Homéroszból, hanem Shakespeare-nek schlegeli fordításából merítette?

Ez esetben önmagának Aiasz szerepét osztja ki.

Szemléljük meg hát Shakespeare Aiaszát.

Aiasz: . . . beszélj, vagy helyrepofozom a szépségedet.
Therszitész: Előbb pofázlak én téged okosságba meg istenfélelembe; bár, ahogy látom, egy prédikációt hamarabb bemagol a lovad, mint te könyv nélkül egy imát. Tudsz rúgni, tudsz? Száj- és körömfájás a gebe-modorodba!
Aiasz: Te galóca, mondd el: mit proklamáltak? . . .
Therszitész: Hogy bolond vagy; egyebet aligha . . .
Aiasz: Te becstelen varangy!
Therszitész: Usz, usz!
Aiasz: Te, boszorkány széke, te!
Therszitész: Csak rajta, usz, usz! . . . te koszos, hős szamár! Azért vagy itt csak, hogy csépeld a trójaiakat; akiknek még van egy makula eszük, úgy adnak-vesznek, mint egy barbár rabszolgát . . . Neked is az izmaidban tanyázik az eszed nagy része, vagy hazudik mindenki.

* *Shakespeare:* „Felsült szerelmesek".[191]

Therszitész: Csoda!

Akhilleusz: Mi?

Therszitész: Aiasz fel s alá jár a csatatéren, és saját magát keresi.

Akhilleusz: Hogyhogy?

Therszitész: Holnap párbajt kell vívnia Hektórral; és oly prófétamód büszke a hősi csetepatéra, hogy némán őrjöng.

Akhilleusz: Hogy teszi azt?

Therszitész: Hát úgy lépked fel s alá, mint egy páva; díszlépést vág ki, utána megáll: kérődzik, mint egy markotányosnő, akinek minden aritmetikája a feje, hogy összeállítsa a számlát: mélységesen bölcs képet vágva harapdálja az ajkait, mintha azt akarná mondani, hogy volna ész ebben a koponyában, csak nem akar előbújni... Inkább volnék kullancs egy birkán, mintsem egy ilyen *vitézlő barom.**

[Ford. Szabó Lőrinc]

Ámde bármelyik jellemnek a maszkjában jelenik is meg Heinzen úr — Hektórként avagy Aiaszként —, alighogy a küzdőtérre lépett, erőteljes hangon hirdeti meg a nézők előtt, hogy ellenfele nem „tekerte ki a nyakát". Egy antik homéroszi hős teljes elfogulatlanságával és epikus terjedelmességével fejti ki megmenekülésének okait. „Egy *természeti* hibának" — meséli nekünk — „köszönhetem megmenekülésemet." A „természet" nem „szabott hozzá" engem az ellenfél nívójához. Két fejjel magasabb ellenfelénél, s „kicsiny hóhérának" két „messzirenyúló csapása" ezért nem találhatta el Heinzen úr „irodalmi nyakát". Engels úr, ez különös nyomatékkal ismételten hangsúlyoztatik, Engels úr „kicsi", egy „kicsiny hóhér", egy „kicsiny személy". Majd egy olyan fordulat következik, amilyennel csak régi hősköltemények-ben vagy a nagy Góliátról és a kicsi Dávidról szóló bábjátékban találkozhatunk: „Ha ön ilyen magasan" — a lámpavason — „lógna, meg sem lelné már senki." Ez az óriásnak a humora: tréfás szeszélyű és egyúttal borzalmat keltő.

Ámde nemcsak a „nyakát" vezette be Heinzen úr ilyen „iro-

* *Shakespeare:* „Tróilosz és Krésszida".[192]

dalmi" módon, hanem az egész „természetét", az egész testét is. „Kicsiny" ellenfelét azért állítja maga mellé, hogy az ellentét révén kellően kidomboríthassa saját alkati tökéletességét. A „kicsiny" torzalak *hóhérbárdot* szorongat kezecskéjében, talán ama kis guillotine-ok egyikét, amelyeket 1794-ben játékként ajándékoztak a gyermekeknek. Ezzel szemben ő, a félelmes dalia, a maga haragos-somolygó virtuskodásában nem visel más fegyvert, csak a — „nádpálcát", amely, mint értésünkre adja, már régtől fogva szolgál a gonosz „fiúk", a kommunisták „illetlenségeinek" „megfenyítésére". Az óriás beéri azzal, hogy *pedagógusként* fordul szembe „rovarkicsinységű ellenségecskéjével", ahelyett hogy agyontaposná az *eszeveszetten vakmerő* fickócskát. Beéri azzal, hogy *gyermekbarátként* szól hozzá, hogy morális leckéztetésben részesíti, hogy szigorúan megrója gonosz bűnei, nevezetesen a „hazudozás", az „oktondi, kisfiús hazudozás", az „arcátlanság", a „kamaszos hang", a tiszteletlenség és más ifjonti vétkei miatt. S ha közben az iskolamesterkedő dalia nádpálcája néha gyengéd-telenül suhog a tanítvány füle körül, ha időnként egy-egy túlságosan nyers szó szakítja meg erkölcsszónoklatát és annak hatását részben meg is hiúsítja, mégsem szabad egyetlen pillanatra sem megfeledkezni arról, hogy egy dalia nem taníthatja a morált ugyanolyan módon, mint a közönséges iskolamesterek, mint például egy *Quintus Fixlein*, s hogy a *természet*, ha kikergetik az ajtón, visszajön az ablakon. Ezenfelül jól fontoljuk meg azt is, hogy ami egy Engelshez hasonló Babszem Jankó szájából trágárságként undort keltene bennünk, egy Heinzenhez hasonló koloszszus szájából a természeti hangok nagyszerűségével hat fülünkre és szívünkre. És szabad-e a hérosz-nyelvet a polgári nyelv szűk mércéjével mérnünk? Éppoly kevéssé, mint ahogy nem szabad azt hinnünk, hogy például Homérosz a grobiánus irodalom színvonalára süllyed, amikor egyik kedvenc hőséről, *Aiaszról* azt mondja, „csökönyös, mint a szamár".[193]

Ilyen derék szándékai voltak hát az óriásnak, amikor a „Deutsche-Brüsseler-Zeitung" 77. számában megmutatta nádpálcáját a kommunistáknak! S a „kicsiny" manó, akit még csak fel sem szólított, hogy beszéljen — a törpe e megfoghatatlan

szerénytelensége miatt több ízben is kinyilvánítja daliás csodálkozását —, ilyen rosszul hálálta meg ezt neki. „Nem tanácsot óhajtott adni" — panaszkodik. „Engels úr, ez a *gonosz* ember, meg akar engem ölni, meg akar engem gyilkolni."

És ő? Ő, csakugy mint a porosz kormánnyal szemben, itt is „lelkesedéssel fogott a küzdelembe, amelyben harci köntöse alatt békejavaslatokat, a kor ellentéteinek *humánus megbékítésére* vágyó *szívet* hordozott".* Ámde: „*Lelkesedését* nyakon öntötték az ármány *csípős vizével.*"**

> Bősz és vad volt *Isegrim*, és nyújtotta a mancsát,
> jött máris száját tátván hosszú szökeléssel.
> Durva rohamja elől könnyű testével elugrott
> *Reineke*, és vastag farkát *csípős vizelettel*
> már nedvezte is és húzkodta a porba, homokkal
> hogy teljék. Megvagy! — gondolta a farkas. Az álnok
> erre szemébe csapott farkával — megsiketült s vak
> lett. E ravaszságot nem először tette, sokan már
> érezték *a csípős húgy ártalmas kihatását.****
>
> [Ford. Bernáth István]

Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. 1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 319—323. old.*)*

A NÉMET KISPOLGÁR NACIONALIZMUSA

. . . Ebben a cikkben[195] megint láttuk, mily korlátoltan nemzeti szemléletmód szolgál alapul a németek állítólagos univerzalizmusának és kozmopolitizmusának.

* *Karl Heinzen:* „Steckbrief".
** Ugyanott.
*** Goethe: „Reineke, a róka".[194]

A föld oroszt és franciát,
a víz angolt ural ma,
de kétségkívül a mienk
az álmok birodalma.

Itt a mi hegemóniánk,
itt nem hullunk darabra;
más népeknél a puszta föld
a fejlődés alapja.[196]

[Ford. Kardos László]

Ezt az álmok birodalmát, az „ember lényegének" birodalmát szegezik a németek hatalmas önérzettel a többi néppel szembe mint az egész világtörténelem kiteljesedését és célzatát; álmodozásaikat minden téren a többi nemzetek tettei fölötti végső ítéletnek tekintik, és mert ők mindenütt csak nézők és utánanézők lehetnek, azt hiszik, hivatottak az egész világ fölött törvényt ülni és az egész történelemmel a végcélját Németországban eléretni. Hogy ez a felfuvalkodott és fellengős nemzeti gőg egész kicsinyes, szatócsos és kézművesszerű gyakorlatnak felel meg, azt már több ízben láttuk. Bár a nemzeti korlátoltság mindenütt visszatetsző, nevezetesen Németországban undorítóvá válik, mert itt abban az illúzióban, hogy minden nemzetiségen és minden valóságos érdeken felül állnak, azokkal a nemzetekkel szegezik szembe, amelyek nyíltan bevallják nemzeti korlátoltságukat és valóságos érdekeken nyugvó voltukat. Egyébként az összes népeknél a nemzetiséghez való szívós ragaszkodás már csak a burzsoákban és az íróikban lelhető föl. —

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 467. old.)

. . . Akarják az olaszok egyetlen példából látni, hogy milyen részvétre számíthatnak a felszabadítási idők jámbor szájhőseinél, hogy milyen elképzeléseik vannak e vörösfürtű ábrándozóknak az olasz nemzetről? Csak A. A. L. Follen ismert dalát idézzük:[197]

Csak zengje minden csodálva a tájat,
hol mandolin-raj pendül és gitár-had,
s arany narancs parázslik lomb ölén;
én a német bíborszilvát dicsérem
s Borsdorf almáját lombos ág hegyén,

meg ahogyan ez az örök-józan tovább locsog a maga költői őrjöngésében. Ezután a legmulatságosabb képzelgések következnek banditákról, tőrökről, tűzokádó hegyekről, welsch álnokságról, olasz asszonyok hűtlenségéről, poloskákról, skorpiókról, méregről, kígyókról, orgyilkosokról stb.; az erényes szilvakedvelő szerint ezek tucatszámra szaladgálnak az összes olasz országutakon; végül ez az ábrándos nyárspolgár megköszöni Istenének, hogy ő a szeretet és barátság országában, a széklábakkal való verekedésnek, a kékszemű és hűséges papkisasszonyoknak, a derekasságnak és kedélyességnek az országában — egyszóval a német hűség országában van. Ilyen babonás-regényes hiedelmeket alkotnak az 1813-as hősök Itáliáról, amelyet persze sohasem láttak . . .

Engels: Egy szó a „Riformá"-hoz. 1848.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 503. old.)

. . . Egyébként olvastad-e a „Schleswig-Holstein, tenger övez" című híres költeményt[184] a „Rheinischer Beobachter"-ben? Körülbelül ilyen benyomást tesz az emberre, a szavakat képtelen voltam megjegyezni:

Schleswig-Holstein, tenger övez, Schleswig-Holstein rokonfajta,
Schleswig-Holstein, német föld ez, Schleswig-Holstein német partja!
Schleswig-Holstein hőn gerjedez, Schleswig-Holstein, törzsünk, rajta!
Schleswig-Holstein a miénk lesz, Schleswig-Holstein szavát tartja!
Schleswig-Holstein így zengedez: „Schleswig-Holstein! dán kacatja!"

Schleswig-Holstein mindenkihez: „Schleswig-Holstein" szól szózatja!
Schleswig-Holstein nem csüggedez, — Schleswig-Holstein kezét adja,
Schleswig-Holstein szégyene lesz — Schleswig-Holstein hülye fattya.

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Schleswig-Holstein, rokonfajta, maradj hű, drága haza, így végződik ez a szemét. Borzalmas dal, érdemes arra, hogy a dithmarscheniek elénekeljék, akik viszont megérdemlik, hogy Püttmann megénekelje őket . . .

Engels — Marxhoz. 1846. IX. 18.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 49. old.)

A SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZET

. . . Másnap reggel elindultam Châteauneuf felé, megtettem még öt mérföldet, és innen a Loire mentén rátértem az Orléansból Nevers-be vezető főútra.

Fölémborultak a virágos mandulafák
A Loire zöld partja mentén.
Mily édes volt itt az álmodozás!
Itt találtam szerelemre én[198] —

így énekel Helmina von Chezy olvadékony szövegére és Karl Maria von Weber olvadó dallamára jónéhány ábrándos német ifjú és gyöngéd lelkű germán hajadon. De aki a Loire-nál mandulafákat és gyöngéd, kedves szerelmi romantikát keres, ahogy ez anno 20 divat volt Drezdában, az olyan szörnyű illúziókat kerget, amilyenek tulajdonképpen csak egy harmadik nemzedékbeli német ős-kékharisnyának engedhetők meg.

Châteauneufből Les Bordes-on keresztül Dampierre felé menet szinte mit sem látunk ebből a romantikus Loire-ból. Az út 2—3

mérföldnyi távolságban a folyótól a magaslatokon halad át, és a távolból csak ritkán csillan föl a Loire vize a napsütésben. A környék bővelkedik borban, gabonában, gyümölcsben; a folyóparton dús legelők vannak; de a fátlan, csak a hullámos domboktól szegélyezett völgy látványa meglehetősen egyhangú . . .

Engels: Párizstól—Bernig. 1848.
(Marx és Engels Művei. 5. köt. 448. old.)

A BERLINI FILISZTER

. . . Olyan ember, akit áthat az az elképzelés, hogy Berlin a világ legelső városa, hogy Berlinen kívül sehol sincs *Geist** (lefordíthatatlan fogalom, habár az angol *ghost* etimológiailag ugyanaz a szó; a francia *esprit* valami egészen más), és hogy a *Weissbier*** — ez a minden külföldi barbár számára undorító ital — ugyanaz, mint ami az „Iliasz"-ban nektár és az „Eddá"-ban[68] méhser néven szerepel. Ezektől az ártatlan előítéletektől eltekintve a mi átlagos berlini szellemi kiválóságunk javíthatatlan hétokos, szenvedélyes locsogó, tapintatlan, aki nagyon hajlik egy bizonyos alacsonyrendű humorra, amelyet Németországban *Berliner Witz-ként**** ismernek, és amely inkább szavakkal, mintsem gondolatokkal űzött játék, különös keveréke egy kevés iróniának, egy kevés szkepszisnek és sok közönségességnek, általában az emberi nemnek nem valami magasrendű mintapéldánya, nem is nagyon mulatságos, de mégis jellegzetes típus. Nos, az én berlini barátom kérdésemre [az új kormányra vonatkozólag] igazi berliniesen gúnyolódó hangon Schiller „Harang"-jának következő soraival válaszolt. En passant° szeretném megjegyezni, hogy az átlagos berlini senki mást nem dicsér, mint Goethét, és senki mást nem idéz, mint Schillert:

* — szellem, lélek, kísértet — *Szerk.*
** — világos sör — *Szerk.*
*** — berlini viccként, elmésségként — *Szerk.*
° — mellesleg. — *Szerk.*

Ó drága vágy, édes reménység
Első szerelem szép kora!
Előttünk tárva áll a kék ég,
Kicsordul szívünk mámora;
Ó bár soha véget ne érne
Első szerelmünk boldog éve!

[Ford. Rónay György]

Visszatérve a poétikus berlini kávéházi politikustól az új porosz kormányhoz és emlékezetünkbe idézve a régi francia közmondást: „À tout seigneur toute honneur"*, elsősorban Hohenzollern-Sigmaringen herceg, miniszterelnök és a porosz hercegnő** intim barátja, vonja magára figyelmünket . . .

Marx: Az új kormány. 1858.
(Marx—Engels Werke. 12. köt. 632—633. old.)

AZ „IFJÚ NÉMETORSZÁG"-RÓL[199]

A középosztály, azaz a burzsoázia politikai mozgalma Németországban 1840-től számítható. Ezt bizonyos tünetek előzték meg, amelyek azt mutatták, hogy az ország tőkés és ipari osztálya olyan állapot felé érlelődik, amely nem engedi meg többé, hogy a félfeudális-félbürokrata monarchista uralom nyomását egykedvűen és passzívan tovább tűrje. A kis német fejedelmek, egyik a másik után, részben azért, hogy az osztrák vagy porosz főhatalmi törekvésekkel szemben, vagy saját államukban a nemesség befolyásával szemben nagyobb függetlenségre tegyenek szert, részben pedig azért, hogy a szétszórt tartományokat, amelyeket a bécsi kongresszus[132] uralmuk alatt összpontosított, egységes egésszé forrasszák össze, többé-kevésbé liberális jellegű alkotmányt engedélyeztek népüknek. Ezt minden veszély nélkül megtehették; mert ha a szövetségi gyűlés, Ausztriának és Poroszországnak ez a puszta bábja, uralkodói függetlenségüket sérteni

* — „Tisztelet adassék mindenkinek, akit illet" — *Szerk.*
** Auguszta Mária. — *Szerk.*

próbálta, tudták, hogy diktátumaival szembeszállva, a közvélemény és a kamarák támogatni fogják őket; viszont fordítva, ha a kamarák lesznek túlságosan erősek, ők minden további nélkül igénybe vehetik a szövetségi gyűlés hatalmát, hogy minden ellenzékiséget letörjenek. A bajorországi, württembergi, badeni vagy hannoveri alkotmányos intézmények ilyen körülmények közt nem adhattak alkalmat politikai hatalomért indított komoly harcra, s ezért tartotta magát a német burzsoázia nagy többsége a kisállamok törvényhozó testületeiben folyó kicsinyes civódásoktól mindig távol, mivel nagyon is jól tudta, hogy ha a két német nagyhatalom politikájában és államrendjében alapvető változás nem történik, minden másodlagos erőfeszítés és győzelem hasztalan. Egyidejűleg azonban ezekben a kis parlamentekben bizonyos fajta liberális ügyvédek, hivatásos ellenzékiek tűntek fel: a Rotteckek, Welckerek, Römerek, Jordanok, Stüvék, Eisenmannok, az a sok nagy „népfi" (Volksmänner), akiket húsz évi többé-kevésbé zajos, de mindig eredménytelen ellenzékiség után az 1848-as forradalom szökőárja a hatalom csúcsára röpített fel, és akik, miután ott teljes tehetetlenségüket és semmisségüket megmutatták, egy szempillantás alatt megint visszazuhantak a semmibe. A politika és ellenzék üzletembereinek ezek az első példányai német földön beszédeikkel és írásaikkal hozzászoktatták a német fület az alkotmányosság nyelvéhez és puszta létükkel olyan idők közeledtét jelezték, amikor azokra a politikai frázisokra, amelyeket ezek a locsogó ügyvédek és professzorok használni szoktak, anélkül, hogy eredeti értelmükről valami sokat tudtak volna, a burzsoázia ráveti magát és ezzel helyreállítja azok tulajdonképpeni jelentését.

A német irodalom is megérezte annak a politikai izgalomnak a hatását, amelybe egész Európa az 1830-as forradalmi események következtében került. A korszaknak csaknem minden írója valami éretlen konstitucionalizmust és valami még éretlenebb republikanizmust prédikált. Egyre elterjedtebb szokássá lett, különösen az alacsonyabb rendű irodalmároknál, hogy a szellem hiányát műveikben olyan politikai célzásokkal ellensúlyozzák, amelyekkel biztosan figyelmet kelthettek. Költemény, regény, bírálat,

színmű, egyszóval az egész irodalmi termelés csak úgy duzzadt attól, amit „tendenciának" hívnak, azaz bizonyos kormányellenes szellem többé-kevésbé félénk megnyilvánulásaitól. S hogy a Németországban 1830 körül uralkodó eszmei zűrzavart teljessé tegyék, a politikai ellenzékiségnek ezekhez az elemeihez a német filozófia félig megemésztett egyetemi emlékei és a francia szocializmus, kiváltképpen a *saint-simonizmus*, félreértett töredékei vegyültek, s az íróknak az a klikkje, amely erről a heterogén gondolat-egyvelegről terjengősen értekezett, pöffeszkedőn így nevezte magát: „Az Ifjú Németország", vagy „A modern iskola". Ezek az urak azóta ifjúságuk bűneit megbánták, de stílusukon nem javítottak . . .

Engels: Forradalom és ellenforradalom Németországban. 1851.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 11—12. old.)

A NÉMET „IGAZI" SZOCIALIZMUS

A franciaországi szocialista és kommunista irodalom, amely egy uralmon levő burzsoázia nyomása alatt keletkezett és az ezen uralom elleni harcnak irodalmi kifejezése, olyan időben került Németországba, amikor a burzsoázia éppen csak megkezdte harcát a feudális abszolutizmus ellen.

Német filozófusok, félfilozófusok és széplelkek mohón rávetették magukat erre az irodalomra, és csak arról feledkeztek meg, hogy ezeknek az írásoknak Franciaországból való bevándorlásával nem vándoroltak be egyszersmind a francia életviszonyok is Németországba. A német viszonyokkal szemben e francia irodalom elvesztette minden közvetlen gyakorlati jelentőségét és tisztán irodalmi ábrázatot öltött. Az igazi társadalomról, az emberi lényeg megvalósításáról való üres spekulációként kellett megjelennie. Így a XVIII. század német filozófusainak szemében az első francia forradalom követeléseinek csak az volt az értelmük, hogy ezek általában a „praktikus ész" követelései, a forradalmi francia burzsoázia akaratmegnyilvánulása pedig az ő szemükben

a tiszta akarat törvényeit jelentette — az akaratét, aminőnek lennie kell, az igazán emberi akaratét.

A német literátorok munkája kizárólag abban állt, hogy az új francia eszméket összhangba hozzák a maguk régi filozófiai lelkiismeretével, vagy jobban mondva, hogy a maguk filozófiai álláspontjáról sajátítsák el a francia eszméket.

Ez az elsajátítás ugyanolyan módon történt, ahogy általában idegen nyelvet szokás elsajátítani: fordítás útján.

Ismeretes, hogy a szerzetesek olyan kéziratokra, amelyeken a pogány ókor klasszikus művei voltak feljegyezve, ráírták a katolikus szentekről szóló ízetlen történeteiket. A német literátorok ennek éppen a fordítottját cselekedték meg a profán francia irodalommal. Filozófiai badarságaikat a francia eredeti mögé írták. Például a pénzviszonyok francia bírálata mögé ezt írták: „az emberi lényeg külsőlegessé válása", a burzsoá állam francia bírálata mögé pedig ezt: „az elvontan általános uralmának megszüntetése" stb.

Ezeket a francia fejtegetések mögé becsempészett filozófiai szólamaikat elkeresztelték „a tett filozófiájának", „igazi szocializmusnak", „a szocializmus német tudományának", „a szocializmus filozófiai megokolásának" stb.

A francia szocialista-kommunista irodalmat ily módon valósággal kiherélték. És minthogy német kézben ez az irodalom nem fejezte ki többé egyik osztálynak a másik elleni harcát, a német abban a tudatban volt, hogy legyűrte a „francia egyoldalúságot", hogy igazi szükségletek helyett az igazság szükségletét, és a proletariátus érdekei helyett az emberi lényeg érdekeit képviselte; az emberét egyáltalában, azon emberét, aki nem tartozik semmiféle osztályhoz, aki egyáltalában nem a valósághoz, hanem csak a filozófiai fantázia ködfellegeihez tartozik . . .

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1847—1848.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 463—464. old.)

... Ezenkívül azonban az igazi szocializmus egy sereg ifjúnémet[199] szépírónak, csodadoktornak és más irodalmárnak mindenesetre ajtót nyitott a szociális mozgalom kiaknázásához. A *valóságos*, szenvedélyes, gyakorlati pártharcok hiánya Németországban a szociális mozgalmat is kezdetben *pusztán* irodalmi mozgalommá tette. Az igazi szocializmus a legtökéletesebb szociális irodalmi mozgalom, amely valóságos pártérdekek nélkül jött létre, és most, miután a kommunista párt megalakult, annak ellenére fenn akar maradni. Magától értetődik, hogy amióta Németországban egy valóságos kommunista párt létrejött, az igazi szocialisták közönsége mindinkább kispolgárokra, e közönség képviselői pedig impotens és lerongyolódott irodalmárokra fognak korlátozódni.

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 453. old.)

AZ „IGAZI SZOCIALIZMUS" KÖLTÉSZETE

... A szász szocializmus virága egy kis hetilapocska, címe: „*Veilchen*. Blätter für die *harmlose** moderne Kritik", szerkeszti és kiadja G. Schlüssel Bautzenban. Az „Ibolyák" [Veilchen] tehát alapjában véve *kulcs*virágok [*Schlüssel*blumen**]. Ezeket a szelíd virágocskákat a „Trier'sche Zeitung"-ban (ez év január 12-én) egy lipcsei tudósító, aki szintén a kompániában van, a következőképp jelenti be: „A szász szépirodalomban való előrehaladást, fejlődést üdvözölhetjük a »*Veilchen*«-*ben;* amily fiatal a lap, oly szorgosan békíti össze a régi szász politikai felemásságot a jelenkor szociális elméletével." — A „régi szász felemásság" még nem elég felemás ezeknek a tősgyökeres szászoknak, még egyszer meg kell felezniük azzal, hogy „összebékítik". Felettébb „ártatlan"!

Eddig csak egyetlenegy került elénk ezekből az ibolyákból; de az:

* — ártatlan, ártalmatlan — *Szerk.*
** Schlüsselblume: kankalin. — *Szerk.*

Magába hajló, ismeretlen
Kis ibolyácska volt, *kecses.*[200]

Bootes[201] barátunk e számban — az 1847-es első számban — néhány csinos versikét helyez hódolatul az „ártatlan modern" hölgyek lábához. Ezekben többek közt ez olvasható:[202]

A zsarnokgyűlölet, e *tüske*
Díszíti gyöngéd *szívetek* —*

amely hasonlat merészsége időközben bizonyára a lelkiismeret-furdalás „tüskéjével" „díszíti" Bootesünk „gyöngéd szívét".

„Nemcsak a *pajkos élc* vet hajnalpírt" — vajon Bootes, aki ugyan „mesél*hetne* történeteket", de nem *„akarja"* elmesélni őket, mert már elmesél*te*, aki semmilyen más „tüskéről" nem szól, csak a „zsarnokgyűlölet" tüskéjéről, vajon ez a tisztességes és művelt férfiú valóban képes lenne arra, hogy az asszonyok és a szűzek „bájos orcájára" kétértelmű „pajkos élcekkel" vessen *„hajnalpírt"?*

Nemcsak a pajkos élc, de fényes
Szabadság szenvedélye vet
Hajnalpírt bájos orcátokra,
Mely szende, mint a rózsa csokra.

A „szabadság szenvedélyének" pírja szeplőtlenebb, erkölcsösebb, „fényesebb" couleurje** révén minden bizonnyal könnyen megkülönböztethető a „pajkos élcek" sötétvörös pírjától, különösen olyan férfiú számára, mint Bootes, aki a „zsarnokgyűlölet tüskéjét" minden más „tüskétől" meg tudja különböztetni.

A „Veilchen" rögtön alkalmat ad nekünk arra, hogy ismeretséget kössünk ama szépek egyikével, akiknek „gyöngéd szívét a zsarnokgyűlölet tüskéje díszíti" és akiknek „a fényes szabadság szenvedélye vet hajnalpírt bájos orcájukra". Az igazán szocialista csillagos ég *Andromedája* (Louise Otto kisasszony), a megbilin-

* Az e szemelvényben szereplő versidézetek fordítója Gáspár Endre. — *Szerk.*
** — színezete — *Szerk.*

cselt, a természetellenes viszonyok sziklájához láncolt, az elavult előítéletek hullámverésétől körülzúgott modern nő ugyanis egy „ártatlan modern kritikát" nyújt Alfred Meissner költői műveiről.[203] Sajátságos, de elbűvölő látvány, hogyan viaskodik itt a túláradó lelkesedés a német szűz gyöngéd szemérmességével, a lelkesedés a „költőkirályért", aki a női szív legmélyebb húrjait rezegteti meg és a hódolatnak olyan hangjait csalja ki belőlük, amelyek mélyebb és gyöngédebb érzésekkel határosak, amelyek ártatlan nyíltszívűségükben a dalnok legszebb jutalmai. Hallgassuk meg a maguk egész naiv eredetiségében e hízelgő vallomásait egy szűzi léleknek, amely előtt még egy s más homályban maradt ebben a gonosz világban. Hallgassuk meg és ne feledjük, hogy a tisztának *minden* tiszta: Igen, „a mély bensőséget, amelyet Meissner költeményei lehelnek, csak átérezni lehet, de nem lehet róla számot adni olyanoknak, akik erre képtelenek. Ezek a dalok arany visszfényei ama forró lángoknak, melyeket a költő szíve szentélyében a szabadság oltárán áldozva magasra lobbant, olyan visszfényei, melyek ragyogásánál Schiller szavai ötlenek emlékezetünkbe: az utókor ugorja át azt az írót, aki nem volt *több* műveinél[204] — megérezzük, hogy ez a költő *maga* még *több*, mint szép dalai" (egészen biztosan, Andromeda kisasszony, egészen biztosan), „hogy valami *kimondhatatlan* van benne, valami olyan, hogy *»nem látja szem«*[205], miként Hamlet mondja." (Oh, sejtelmes kis angyalom![206]) „Ez a *valami* az, ami oly sok újabb szabadságköltőből hiányzik, például teljesen és egészen Hoffmann von Fallerslebenből és Prutzból" (valóban így volna?), „részben Herweghből és Freiligrathból is, ez a *valami* — talán a géniusz."

Talán a Bootes *„tüskéje"*, szép kisasszony!

„Mégis", olvassuk ugyanebben a cikkben, „a kritikának megvan a maga kötelessége — de a kritika nagyon *tuskószerűnek* tűnik előttem egy ilyen költővel szemben!" Mily szűzies! Minden bizonnyal, egy fiatal, tiszta leánylélek „nagyon tuskószerűnek tűnik" önmaga előtt ama költővel szemben, aki ily csodálatos „valaminek" van birtokában. „Mind tovább és tovább olvasunk az utolsó versig, amely hadd maradjon meg híven valamennyiünk emlékezetében:

De mégis egyszer eljön
A nap . . .
S kéz kézbe fonva ülnek, mint *gyermekek,*
A népek a nagy égi dóm alatt,
S melyet *szerelmük* lagziján emelnek,
Szerelmük tölti majd a poharat."

Ezzel Andromeda kisasszony sokatmondó hallgatásba merül, „mint gyermek, kéz kézbe fonva". Vigyázzunk, nehogy megzavarjuk.

Olvasóink ezek után sóvárogni fognak arra, hogy közelebbről megismerjék *Alfred Meissnert*, a „költőkirályt" és az ő „*Valamijét*". Ő az *Orionja* az igazán szocialista csillagos égnek, és igazán nem hoz szégyent tisztségére. Felövezve a poézis villogó kardjával, „bánatának palástjába" burkoltan (A. Meissner: „Gedichte". II. kiad. Lipcse 1846. 67. és 260. old.), meglendíti izmos öklében az érthetetlenség buzogányát, mellyel a jó ügy összes ellenfeleit győzedelmesen agyonsújtja. Sarkában kullog *Kis Kutyaként* bizonyos *Moritz Hartmann*, aki ugyancsak a jó ügy javára erélyes csaholásba fog „Kehely és kard" (Lipcse 1845) cím alatt. Hogy földi nyelven szóljunk, ezekkel a hősökkel olyan vidékre kerülünk, amely már hosszabb ideje számos és erőteljes regrutát szállított az igazi szocializmusnak, ti. a *cseh erdőkbe.*

Az első igazi szocialista a cseh erdőkben köztudomásúlag Karl Moor volt. Neki nem sikerült a regeneráció művét véghez vinnie; kora nem értette meg, és ő átadta önmagát az igazságszolgáltatásnak. Orion-Meissner mármost elvállalta, hogy e nemes férfiúnak a nyomdokaiba lép, és magasztos művét legalábbis lélekben közelebb viszi a célhoz. Neki, *második Karl Moornak*, e tekintetben oldalán áll az említett Moritz Hartmann, Canis Minor, a jóravaló *Schweizerként*, amikor is Istent, királyt és hazát elégikus rigmusokban ünnepel és nevezetesen ama bonhomme, József császár sírja fölött ontja a hálás megemlékezés könnyeit. A banda többi tagjáról csupán annyit jegyzünk meg, hogy úgy látszik, eddig egyikük sem fejlesztett ki magában elegendő értelmet és elmésséget ahhoz, hogy Spiegelberg szerepét elvállalhassa.

Második Karl Mooron első pillantásra meglátszik, hogy nem közönséges férfiú ő. Karl Beck iskolájában tanult németül, és ennek megfelelően a beszédnek több mint keleties pompázatosságával fejezi ki magát. Számára a hit „egy pillangó" (13. old.), a szív „egy virág" (16. old.), később „sivár erdő" (24. old.), végül pedig „keselyű" (31. old.). Számára az esti égbolt (65. old.)

mint szemüreg, néz vörösen le,
Ha nincs már fény, szem, lélek, semmi benne.

Szerelmesének mosolya „a föld gyermeke, ki Isten gyermekeivel enyelg". (19. old.)

De még pazar képesbeszédénél is sokkal jobban megkülönbözteti őt a közönséges halandóktól óriási világfájdalma. Ezzel minősíti önmagát első Karl Moor igazi fiává és utódjává, ahogy a 65. oldalon ki is mutatja, hogy a „vad világfájdalom" minden „világmegváltónak" egyik legelső követelménye. Valóban, ami a világfájdalmat illeti, Orion-Moor felülmúlja összes elődeit és vetélytársait. Hallgassuk meg őt magát: „Meghaltam a *bánat keresztjén*". (7. old.) „Szívem *halálnak szentelém*".(8. old.) „Lelkem *sötét*". (10. old.) Szívének „sivár erdejében *ősrégi gyász borong*". (24. old.) „Okosabb *meg sem születni*, ámde jó meghalni is". (29. old.)

Ez órán, melyet gyászod áthat
S a zord világ magadra hagy,
Szegény szívem, nyisd szóra szádat
És valld be, *jaj*, hogy *árva* vagy. (30. old.)

A 100. oldalon „sok titkos sebből vérzik", és a 101. oldalon az emberiség érdekében oly rosszul érzi magát, hogy kénytelen karjait „két kapocsként rászorítani . . . pattanni készülő keblére" és a 79. oldalon olyan, mint egy meglőtt daru, amely nem szállhat ősszel testvéreivel Délre, s amely „ólom átlőtte szárnnyal" a bozótban vergődik és „szélesre tárja véres tollait". (78. old.) És honnan mind e fájdalom? Vajon mindezek a panaszok csak mindennapos Werther-féle szerelmi sirámok, megnövelve költőnknek magánszenvedései miatti elégedetlenségével? Korántsem; —

költőnk sokat szenvedett ugyan, de minden szenvedésében meg tudta látni az általános oldalt. Gyakran céloz arra, például a 64. oldalon, hogy a fehérszemélyek jónémely gonosz tréfát űztek vele (szokott sorsa ez a németeknek, különösen a poétáknak), hogy keserű tapasztalatokat szerzett az életben; de mindez számára csak a világ rossz voltát és a társadalmi viszonyok megváltoztatásának szükségességét bizonyítja. Őbenne nem Alfred Meissner szenvedett, hanem az emberiség, és ezért minden bánatából csak azt az eredményt szűri le, hogy embernek lenni nagy művészet és súlyos szenvedés.

Itt (a pusztaságban) szokd meg, szív, bármi ér a világban
Embervoltodnak terhét tűrni bátran. (66. old.)

Embernek lenni: kéjes átok,
Édes keserv, *szép gyötrelem.* (90. old.)

Ily nemes fájdalom a mi érzéketlen világunkban csak közönyre, sértő visszautasításra és gúnyra számíthat. Második Karl Moor is ezt a tapasztalatot szerzi.

Láttuk már fentebb, hogy őt a „zord világ magára hagyja". Ebben a vonatkozásban valóban igen rosszul megy a sora:

Az emberek hideg gúnyját kerülve,
Hideg magány lett kriptabörtönöm. (227. old.)

Egyszer még megembereli magát:

Álszent, ki szitkot szórsz rám, mondj egyetlen
Fájdalmat, mely e szívet nem facsarta,
Egy örömöt, mely nem gyújtott tüzet benn!" (212. old.);

de mégiscsak megsokallja a dolgot, visszavonul, a 65. oldalon „a pusztaságba" megy és a 70. oldalon „a hegyek sivatagába". Egészen úgy, mint első Karl Moor. Itt elmagyaráztatja magának egy patakkal, hogy mivel *minden* szenved, szenved például a sas által szétmarcangolt bárány, szenved a sólyom, szenved a nád, amely panaszosan zúg a szélben — „mily kicsi hát egy ember fájdalma", és hogy ezért számára nem marad más hátra, mint

„ujjongani és elpusztulni". Minthogy azonban úgy látszik, hogy az „ujjongás" nem jön nála igazán szívből, az „elpusztulás" meg éppenséggel nincs ínyére, kilovagol, hogy meghallgassa „a puszta hangjait". Itt még sokkal rosszabbul jár. Egymás után három titokzatos lovas üget oda hozzá, és eléggé kertelés nélkül azt a jó tanácsot adják neki, hogy temettesse el magát:

Jobb volna magadat . . .
Sárgult avarba ásni be,
S meghalni fű és nedves föld alatt. (75. old.)

Ez szenvedéseinek koronája. Az emberek eltaszítják jajveszékelésével egyetemben, ő a természethez fordul, és ettől is csak kellemetlen ábrázatokat és goromba válaszokat kap. És miután második Karl Moor fájdalma ilyenformán az émelygésig verdes előttünk „szélesre tárt véres tollaival", a 211. oldalon egy szonettet találunk, amelyben a költő úgy érzi, mentegetőznie kell azért, mert

titkolva, hallgató ajakkal
Hordom sebem és felsajgó keservem,
Mert *hiú panasz nem fakad* e nyelven,
S *nem kérkedem* szörnyű tapasztalattal!!

De a „világmegváltónak" nemcsak fájdalmasnak, hanem *vadnak* is kell lennie. Ezért „zúdul szívére a szenvedély *vad* árja" (24. old.); ha szerelmes, „napja forrón tűz" (17. old.); *„villám* a szerelme és *fergeteg* költészete" (68. old.). Hamarosan példákat kapunk belőle, mennyire vad ez a vadság.

Fussuk át gyorsan Orion-Moor néhány szocialista költeményét.

A 100. oldaltól a 106-ig „szélesre tárt véres tollaival" verdes, hogy röptében áttekintse a mostani társadalom visszásságait. A „vad világfájdalom" dühöngő rohamában száguld Lipcse utcáin. Éj van körötte és szívében. Végre megáll. Egy titokzatos démon lép hozzá és éjjeliőr módjára megkérdezi, mi keresnivalója van ily későn az utcán. Második Karl Moor, aki éppen azzal volt elfoglalva, hogy karjait „kapocsként" rászorítsa „pattanni készülő" keblére, szemének „forrón tűző napjával" szilajul arcába mered a démonnak, és végül így tör ki (102. old.):

Elmém fénye *ennyit felfedett,*
Most, hogy a hit éje messze tűnt:
Ki a Golgotán kiszenvedett,
Megváltást még nem hozott nekünk!

„Ennyit" lát második Karl Moor! A szív sivár erdejére, a bánatpalástra, embervoltunk terhére, költőnk ólom átlőtte szárnyaira és mindenre, ami ezen kívül még szent második Karl Moornak — ezért nem volt érdemes éjszaka az utcára kiszáguldani, keblét a szétpattanás és a tüdőgyulladás veszélyének kitenni, s egy külön démont felidézni, hogy végül ezt a felfedezést közölje velünk! De halljuk tovább. A démon nem akarja beérni ennyivel. Ekkor hát második Karl Moor elbeszéli neki, hogy egy prostituált leány kézen fogta őt és ezáltal mindenféle fájdalmas elmélkedést ébresztett benne, amelyek végezetül a következő felkiáltásban törtek utat maguknak:

Társadalmunk, a könyörtelen,
Döntött, asszony, e sötét nyomorba!
Szánalomraméltó áldozat
Vagy a bűn oltárán, a pogányon (!!),
Hogy a többi asszonyt s lányokat
Szenny ne érje szűzi nyoszolyákon! (103. old.)

A démon, aki most mint egészen közönséges burzsoá bontakozik ki, nem megy bele a prostitúciónak e sorokban lefektetett igazán szocialista elméletébe, hanem egész egyszerűen így válaszol: ki-ki a maga szerencséjének kovácsa, „ki-ki a maga bűnében bűnös" és más burzsoá frázisokkal; megjegyzi, hogy: „a társadalom üres szó csupán" (valószínűleg olvasta Stirnert), és felszólítja második Karl Moort, hogy folytassa beszámolóját. Ez elbeszéli, hogy megnézte a proletárlakásokat és hallotta a gyermekek sírását:

Mert a fonnyadt anyai kebel
Nem adott egy csöpp nektárt se néki,
Anyja mellén csüggedt le feje!

S mégis (!!) csoda, hogy az anyamellnek
Piros vérből lett fehér teje
Hogyan csurran, ha vár rá a gyermek. (104. old.)

Úgy véli, hogy aki e csodát látta, annak nem kell bánkódnia, ha nem tudja elhinni, hogy Krisztus bort csinált a vízből. A kánai menyegző története, úgy látszik, nagyon kedvezően befolyásolta poétánkat a kereszténység iránt. A világfájdalom itt oly hatalmassá lesz, hogy második Karl Moor elveszít minden összefüggést. A démoni burzsoá igyekszik megnyugtatni és folytattatja vele beszámolóját:

Láttam sok-sok satnya gyereket
Ott is, hol a kürtők füstölögnek
S a fehéren izzó kerekek
Ólomsúllyal táncot ropva lejtnek. (105. old.)

Vajon miféle gyár is lehetett az, ahol második Karl Moor „izzó kerekeket" és ráadásul „lejtő", *táncot* lejtő kerekeket látott! Ez csak ugyanaz a gyár lehet, ahol poétánknak ugyancsak „ólomsúllyal táncot ropva lejtő" versei gyártódnak. Következik egy és más a gyári gyermekek helyzetéről. Ez az erszényét érinti a démoni burzsoának, aki kétségtelenül szintén gyáros. Izgatott is lesz és azt válaszolja, hogy ez ostoba beszéd, a proletárgyerekek rongyos hada mit sem számít, egy lángész még sohasem pusztult bele efféle kicsiségekbe, s egyáltalában, nem az egyeseken fordul meg a dolog, hanem az *emberiségen* mint egészen, s ez majd Alfred Meissner nélkül is keresztülvergődik. Hát bizony az ember sorsa ínség és nyomorúság, és egyébként

Mit az Isten rossznak alkotott,
Jóra azt nem fordíthatja ember. (107. old.)

Ezzel eltűnik és faképnél hagyja szorongatott poétánkat. Ez csóválja zavaros fejét és nem tud jobbat, mint hazamenni s *mindezt* szóról szóra papírra vetni és kinyomatni.

A 109. oldalon „egy szegényember" vízbe akarja fullasztani magát; második Karl Moor nemeslelkűen visszatartja és ki-

kérdezi indítékairól. A szegényember elmeséli, hogy sokat utazott:

Hol vér (!) fűti Brit-hon kohóit,
Tompán s némán szenvedni láttam
Új poklok kárhozott lakóit.

A szegényember Angliában, ahol a chartisták[133] minden egyes gyárvárosban nagyobb tevékenységet fejtenek ki, mint egész Németországban az összes politikai, szocialista és vallásos pártok együttvéve, különös dolgokat látott. Minden bizonnyal ő maga volt „tompa s néma".

S hajón a frank földre jövet
Borzadva láttam és *ijedten,*
A zúgó proletártömeg
Mint forrong lávaként köröttem.

„Borzadva és ijedten" látta ezt ő, a „szegényember"! Így látja a „harcot szegény s gazdag között" mindenütt, ő, aki maga „egy a helóták közül", és mert a gazdagok nem akarnak hallani és „a nép nagy napja messze még", azt hiszi, a legjobb, amit tehet, ha vízbe ugrik — és Meissner, meggyőzve, elereszti: „Isten veled, nem tudlak — visszatartani!" — Poétánk nagyon helyesen tette, hogy nyugodtan hagyta vízbefúlni ezt a korlátolt gyávát, aki Angliában nem látott semmit, akit a franciaországi proletármozgalom „borzadállyal és ijedelemmel" töltött el, és aki túlságosan lâche* ahhoz, hogy osztályának az elnyomók elleni harcához csatlakozzék. A fickó úgysem volt már jó semmire.

A 237. oldalon Orion-Moor türtaioszi himnuszt intéz a „nőkhöz". „Most, hogy a férfi gyáván vétkezik", felszólítja Germánia szőke leányait, hogy keljenek fel ők és „mondják ki ők a szabadság szavát". Szende szőkéink nem is vártak felszólítására; a közönség „borzadva és ijedten" látta példáit annak, mily fennkölt tettekre képes Németország fehérnépe, mihelyt egyszer nadrágot visel és szivart szívhat.

Keressük fel most, e kritika után, melyet költőnk a fennálló

* — löttyedt; gyáva — *Szerk.*

társadalomról mondott, szociális vonatkozású pium desideriumait*. A kötet végén egy szaggatott prózában megírt „Kiengesztelődést" találunk, amely a K. Beck összegyűjtött költeményeinek végén levő „Feltámadás"-nak több mint utánzata. Ebben, többek között, ez áll: „Nem azért, hogy az egyest megszülje, él és küzd az emberiség. — *Egy* ember az emberiség." Miszerint költőnk, természetesen „az egyes", „*nem* ember". „És el fog jönni, ez az idő . . . akkor felkél az emberiség; egy messiás, egy isten a maga kibontakozásában . . ." Ez a messiás azonban csak „ezer meg ezer év múlva jön, ez az új üdvözítő, aki íme *beszélni* fog" (a végrehajtást átengedi másoknak) „a munka megosztásáról, amely testvériesen egyenlő lesz a föld minden gyermeke számára" . . . és akkor majd az „ekevas, a szellem oltalmazta föld szimbóluma . . . a bensőséges tisztelet jelképe . . . magasra emelkedik, sugárzón, rózsákkal koszorúzottan, *szebben még*, mint a régi keresztény kereszt".

Ami „ezer meg ezer év" után fog jönni, nekünk alapjában véve meglehetősen közömbös lehet. Nem kell tehát megvizsgálnunk, hogy az akkor létező emberek ezen új üdvözítő „beszéde" által arasznyit is előrejutnak-e, hogy egyáltalában meg akarnak-e még hallgatni egy „üdvözítőt", és hogy ennek az „üdvözítőnek" a testvéri elmélete végrehajtható-e, illetve a csőd rémétől biztonságban van-e. „Ennyit" poétánk ezúttal nem lát. Érdekes az egész passzusban csak az ájtatos térdhajlítása a jövő sacrosanctuma**, az idillikus „ekevas" előtt. Az igazi szocialisták soraiban eddig csak a *polgárral* találkoztunk; itt már észrevesszük, hogy második Karl Moor a vasárnapi díszbe öltözött *falusi embert* is be fogja mutatni nekünk. Valóban, a 154. oldalon látjuk őt, amint a hegyről letekint egy nyájas völgybe, ahol a parasztok és a pásztorok igen csendes megelégedettségben, vidáman és Istenbe vetett bizalommal végzik napi munkájukat; és

Fennhangon így szólt kétkedő szívem:
Lám, a szegénység dalol íly vidáman!

* — jámbor óhajait — *Szerk.*
** — szentek szentje — *Szerk.*

Itt a szegénység „nem nő, ki pénzért adja el magát, de gyermek, ki pőreségében gyanútlan!"

S beláttam: vidám, jó és bűntelen
Úgy lesz a gyötrött emberfaj egészen,
Ha munka és gond közben megpihen
Keblén a földnek *boldog feledésben.*

És hogy még világosabban értésünkre adja, mi a komoly véleménye, a 159. oldalon egy falusi kovács családi boldogságát ecseteli nekünk és azt kívánja, hogy gyermekeit

Kímélje meg a járvány,
Melyet álnok és bohó
Úgy hív, nagyságát csodálván,
Hogy: civilizáció.

Az igazi szocializmusnak nem volt nyugta, amíg nem rehabilitálta a polgári idill mellett a parasztit is, Lafontaine regényei mellett Gessner pásztorjeleneteit is. Az igazi szocializmus Alfred Meissner úr személyében Rochow „A gyermekek barátjá"-nak talajára helyezkedett, és e fennkölt álláspontról proklamálja, hogy az ember rendeltetése az elparasztosodás. Ki várt volna ilyen gyermetegséget a „vad világfájdalom" költőjétől, a „forrón tűző napok" tulajdonosától, a „fergetegesen villámló" ifjabb Karl Moortól?

A falusi élet békéjére való paraszti vágyakozása ellenére mégis a nagy városokat nyilvánítja tevékenysége tulajdonképpeni területének. Ennek megfelelően poétánk Párizsba ment, hogy ott ő is elmondhassa:

Borzadva láttam és ijedten,
A zúgó proletártömeg
Mint forrong lávaként köröttem. [111. old.]

Hélas! il n'en fut rien.* A „Grenzboten"-ban — egy párizsi tudósításban — kijelenti,[207] hogy szörnyen csalódottnak érzi magát. A derék poéta mindenütt kereste a proletároknak e forrongó

* — Sajnos! mi sem lett belőle. — *Szerk.*

tömegeit, még a Cirque Olympique-ban is, ahol akkor sípp-aldobbal és ágyúkkal színre vitték a francia forradalmat; de a keresett komor erényhősök és farouche* republikánusok helyett csak elpusztíthatatlan vidámságú, nevető, fürge népet talált, amely sokkal több érdeklődést mutatott csinos fehérszemélyek, mint az emberiség nagy kérdései iránt. Éppen így kereste a képviselőházban „a francia nép képviselőit", és csak egy csomó jól táplált, összevissza fecsegő ventrut** talált.

Valóban felelőtlenség, hogy a párizsi proletárok nem hajtottak végre ifjabb Karl Moor tiszteletére amolyan kisebb júliusi forradalmat, alkalmat adva neki, hogy „borzadva és ijedten" jobb véleményre tegyen szert róluk. Mindeme szerencsétlenség miatt derék poétánk nagy jajveszékelésbe fog és az igazi szocializmus gyomrából kiköpött új Jónásként megjövendöli a Szajna-parti Ninive pusztulását, amint ez bővebben elolvasható a „Grenzboten" 1847-es (14.) számában mint tudósítás „Párizsból", aholis poétánk fölöttébb mulatságosan elbeszéli, hogyan nézett egy bon bourgeois du marais-t*** proletárnak, és hogy mily különös félreértések keletkeztek ebből.

„Žižká"-ját szívesen elengedjük neki, mert az csak unalmas. —

Mivel éppen költeményekről beszélünk, néhány szóval meg akarjuk említeni azt a hat provokációt a forradalomra, amelyet Freiligrathunk bocsátott ki „Ça ira" címmel (Herisau 1846). Az első közülük egy német „Marseillaise", és egy „vakmerő kalózt" énekel meg, akit „mind Ausztriában, mind Poroszországban forradalomnak hívnak". Ehhez a saját lobogója alatt haladó hajóhoz, amely jelentős erősítéssel gyarapítja a híres német flottát[208] in partibus infidelium[141], a következő felhívást intézi:

A gazdagság ezüstnaszádját
Ágyúcsöved robbantsa szét,
Hogy rothadó tengerfenék
Vesse meg rablott kincse ágyát! (9. old.)

* — vad, mogorva — *Szerk.*
** — pocakost — *Szerk.*
*** — a mocsár egy derék polgárát; egy derék nyárspolgárt — *Szerk.*

Az egész dal egyébként oly kedélyesen van megszerkesztve, hogy a versmérték ellenére leginkább erre a dallamra énekelhető: „Fel matrózok, szedjük fel a horgonyt".

A legjellemzőbb vers a „Hogyan csináljuk", azaz hogyan csinál Freiligrath forradalmat. Éppen rossz idők járnak, a nép éhezik és rongyos: „Hol van kenyér és hol ruha?" Ebből az alkalomból előkerül „egy vakmerő legény", aki tudja, mit kell tenni. Az egész sokaságot a népfelkelő-szertárhoz vezeti és szétosztja az egyenruhákat, amelyeket nyomban felöltenek. „Próbaképpen" a puskák után is nyúlnak, és úgy találják, hogy „jó tréfa lenne", ha azokat is magukkal vinnék. Ebből az alkalomból „vakmerő legényünknek" eszébe jut, hogy „ezt a ruhatréfát még majd zendülésnek nevezhetik, betörésnek és rablásnak" és akkor „a kabátjukért vicsorítaniuk kell a fogukat". Ezért a csákó, a kard és a tölténytáska is velük vándorol, és zászlóul egy koldustarisznyát tűznek ki. Így mennek az utcára. Ebből az alkalomból aztán megjelenik „a királyi sorkatonaság", a tábornok tüzet vezényel, de a katonák ujjongva hullanak a ruhatréfás népfelkelők karjába. És ha már egyszer benne vannak, ugyancsak „tréfából" a fővárosba vonulnak, követőkre találnak, és így, egy „ruhatréfa" alkalmából:

„A trón ledől, korona hull, sarkaiban meging az ország", és „a nép fejét, min rég tipornak, győzőn felveti". Mindez oly gyorsan, oly könnyedén megy, hogy az egész procedúra alatt bizonyára a „proletár-zászlóalj" egyetlen tagjának sem aludt ki a pipája. Meg kell vallanunk, sehol sem csinálódnak a forradalmak nagyobb derűvel és fesztelenséggel, mint Freiligrathunk fejében. Valóban az „Allgemeine Preussische Zeitung" egész epés hipochondriája kell ahhoz, hogy valaki hazaárulást szimatoljon egy efféle ártatlan, idilli kirándulásban.

Az igazi szocialisták utolsó csoportja, amely felé fordulunk, a *berlini*. Ebből a csoportból szintén csak egy jellegzetes egyént ragadunk ki, nevezetesen *Ernst Dronke* urat, mert ő egy új költői műfaj feltalálásával tartós érdemeket szerzett magának a német irodalom terén. Hazánk regényírói és novellistái huzamosabb idő óta anyaghiányban szenvedtek. Még soha nem volt

érezhető iparuk nyersanyagában ilyen drágulás. A francia gyárak ugyan sok használhatót szállítottak, de ebből a behozatalból annál kevésbé futotta a kereslet kielégítésére, mivel egyet-mást fordítás alakjában felkínáltak a fogyasztóknak, és ezáltal a regényíróknak is veszedelmes konkurrenciát csináltak. Itt vált be Dronke úr ingéniuma: *Ophiuchusnak*, a Kígyótartónak alakjában az igazán szocialista firmamentumon magasra tartotta a német rendészeti törvényhozás gyűrűző óriáskígyóját, hogy a *„Rendőrségi történetek"-ben* a legérdekesebb novellák sorozatává dolgozza fel. Valóban, ez a bonyolult, kígyósimaságú törvényhozás a leggazdagabb anyagot tartalmazza a költészet e műfaja számára. Minden paragrafusban egy-egy regény rejtőzik, minden szabályrendeletben egy-egy tragédia. Dronke úr, aki berlini irodalmárként maga is hatalmas harcokat állt ki a rendőrfőnökséggel, itt saját tapasztalata alapján beszélhetett. Követőkben a megkezdett úton nem lesz hiány; a föld gazdag tartalmú. A porosz Landrecht[209] — többek között — kimeríthetetlen kincsesbányája az érdekfeszítő konfliktusoknak és a drasztikus hatásvadászó jeleneteknek. Csupán a házasság felbontására, a tartásdíjra és a liliomtiprásra vonatkozó törvényhozásban — a természetellenes élvezeteket tárgyaló fejezetekről nem is szólva — évszázadokra való nyersanyaga van az egész német regényiparnak. Ráadásul mi sem könnyebb, mint egy ilyen paragrafust költőien feldolgozni; az összeütközés és annak megoldása már készen van, nem kell semmi mást hozzátenni, mint a körítést, amelyet bármely kezünk ügyébe kerülő Bulwer-, Dumas- vagy Sue-regényből veszünk és némiképp helyrenyírbálunk, s kész a novella. Így hát remélhető, hogy a német polgár és parasztember, úgyszintén a studiosus juris vagy cameralium* lassacskán a jelenlegi törvényhozás egész sor kommentárjának jut birtokába, amelyek lehetővé teszik neki, hogy játszva és a pedantéria teljes kiküszöbölésével alaposan megismerkedhessék ezzel a szakkal.

Dronke úrnál látjuk, hogy várakozásaink nem eltúlzottak.

* — a jog- vagy a kamarai tudományok hallgatója — *Szerk.*

Csupán a honossági törvényhozásból két novellát csinál. Az egyikben („Rendészeti válás") egy kurhesseni irodalmár (a német irodalmárok mindig irodalmárokat tesznek meg hőseikül) porosz nőt vesz feleségül városi tanácsának törvényileg előírt hozzájárulása nélkül. Felesége és gyermekei ezáltal elvesztik igényjogosultságukat a kurhesseni alattvalóságra, aminek fejleményeképpen a házasfeleket a rendőrséggel szétválasztatják. Az irodalmár feldühödik, kedvezőtlenül nyilatkozik a fennálló rendről, amiért egy hadnagy kihívja párbajra és leszúrja. A rendészeti bonyodalmak olyan költségekkel járnak, amelyek vagyonát már tönkretették. Madame külföldivel kötött házassága következtében elvesztette porosz alattvalóságát és most a legnagyobb nyomorba zuhan. — A második honosságjogi novellában egy szegény ördögöt tizennégy éven át zsuppolnak Hamburgból Hannoverbe és Hannoverből Hamburgba, hogy itt a taposómalom gyönyörűségeit, amott a fogház örömeit kóstolgassa és az Elba mindkét partján botozásokat élvezzen. Ugyanezen a módon kezeli a szerző azt a visszásságot, hogy a rendőrség túlkapásai ellen csak magánál a rendőrségnél lehet panaszt tenni. Nagyon meghatóan ecsetel különféle szívbemarkoló összeütközéseket, többek közt azt is, hogy Berlinben a rendőrség a munka nélküli cselédlányok kiutasítására vonatkozó szabályrendeletével hogyan karolja fel a prostitúciót.

Az igazi szocializmus a legjóhiszeműbben felült Dronke úrnak. A „Rendőrségi történetek"-et, a német nyárspolgári nyomorúságnak az „Embergyűlölet és bűnbánat"[210] hangnemében tartott siránkozó ábrázolásait a modern társadalom konfliktusairól készült festményeknek nézte; azt hitte, hogy itt szocialista propagandát csinálnak, egy pillanatig sem gondolt arra, hogy Franciaországban, Angliában és Amerikában, ahol mindenféle szocializmusnak az ellenkezője uralkodik, az effajta sirám-jelenetek teljesen lehetetlenek, hogy tehát Dronke úr nem szocialista, hanem *liberális* propagandát csinál. Az igazi szocializmus azonban itt annál is inkább mentegethető, mivel maga Dronke úr minderre szintén nem gondolt.

Dronke úr „A népből" címmel is írt történeteket. Itt ismét

megélünk egy irodalmár-novellát, amely az író-iparosok nyomorúságát tárja a közönség részvéte elé. Úgy látszik, ez az elbeszélés lelkesítette Freiligrathot ama megható költeményre, amelyben az irodalmárral való együttérzésért könyörög és így kiált fel: „Hiszen ő is proletár!"[211] Ha majd egyszer rákerül a sor, hogy a német proletárok lezárják a mérleget a burzsoáziával és a többi vagyonos osztállyal, akkor a lámpavas segítségével fogják bebizonyítani az irodalmár uraknak, minden megvásárolható osztály e leghitványabbikának, hogy mennyiben proletárok ők is. A Dronke-féle könyv többi novellája minden fantázia nélkül és a valóságos élet meglehetős nem ismeretében van összetákolva, s csak arra szolgál, hogy Dronke úr szocialista gondolatait éppen olyan emberek szájába adja, akiknél a legkevésbé vannak helyükön.

Írt továbbá Dronke úr egy Berlinről szóló könyvet, amely a modern tudomány tetőfokán áll, azaz oly tarka összevisszaságban találhatók meg benne az ifjúhegeliánus, baueri, feuerbachi, stirneri, igazán szocialista és kommunista nézetek, amilyenben azok az utóbbi évek irodalmában forgalomba kerültek. Az egésznek a végeredménye az, hogy Berlin mindenek ellenére megmarad a modern műveltség középpontjának, az intelligencia centrumának és kétötöd millió lakosú világvárosnak, amelynek konkurrenciájától óvakodnia kell Párizsnak és Londonnak. Még *grizettek* is vannak Berlinben — ám a jó ég tudja, ezek aztán olyanok is!

Az igazi szocializmus berlini egyletéhez tartozik Friedrich Sass úr is, aki ugyancsak írt egy könyvet szellemi szülővárosáról. Ettől az úrtól azonban csupán egy költemény került elénk, amely a mindjárt közelebbről megbeszélendő Püttmann-féle „Album" 29. oldalán olvasható. Ebben a költeményben „A vén Európa jövője" van megénekelve, „Lenóra reggel felriadt"[212] verselésében, a legvisszataszítóbb kifejezésekkel, amelyeket szerzőnk az egész német nyelvben találhatott, és a lehető legtöbb nyelvtani hibával. Sass úr szocializmusa arra redukálódik, hogy Európa, a „parázna némber" nemsokára elpusztul:

Mátkául kér a rothadás,
Hallod, hogy tombol már a nász
S tatársereg, kozákhad
Nyűtt nyoszolyádra vágtat?
Tiéd is ott lesz Ázsia
Nagy szarkofágja mellett
.....
A roppant szürke hulla
Szétmállik (pihá!) sírba hullva
.....
Mint Memphis szétmállt (!) s Palmyra
S fészket rakand a sas fia
Fejedre, a korosra,
Parázna vén csoroszlya!

Látható, hogy a költő fantáziája és nyelvezete nem kevésbé „szétmállt", mint történelemfelfogása.

Ezzel a jövőbe vetett pillantással lezárjuk az igazi szocializmus különböző csillagcsoportjainak áttekintését. Valóban, a konstellációk ragyogó sora volt ez, amely elvonult távcsövünk előtt, az égnek a legsugárzóbb fele az, amelyet az igazi szocializmus megszállva tart hadseregével! És mind e fényes csillagzatok körül *Tejútként* húzódik a polgári filantrópia szelíd tündöklésével a *„Trier'sche Zeitung"*, az a lap, amely testestül-lelkestül odacsatlakozott az igazi szocializmushoz. Nem fordulhatott elő az igazi szocializmust csak a legtávolabbról is érintő semmiféle esemény anélkül, hogy a „Trier'sche Zeitung" lelkesedéssel sorompóba ne lépett volna. Anneke hadnagytól Hatzfeldt grófnéig[213], a bielefeldi múzeumtól Madame Astonig olyan erélylyel harcolt a „Trier'sche Zeitung" az igazi szocializmus érdekeiért, hogy az homlokára a nemesek verítékét[214] csalta. Ő a szó legszorosabb értelmében Tejútja a szelídségnek, a könyörületességnek és az emberszeretetnek, és csak igen kevés esetben szokott savanyú tejet feltálalni. Ám folydogáljon tovább csendesen és zavartalanul a maga útján, amint az egy hamisítatlan Tejúthoz illik, és folytassa Németország derék polgárainak ellátását a

lágyszívűség vajával és a nyárspolgárság túrójával! Hogy valaki lefölözné a színét, attól nem kell tartania, hiszen túl vizenyős ahhoz, hogy efféle képződjék rajta.

De hogy zavartalan derűvel váljunk el az igazi szocializmustól, ez záróünnepet rendezett nekünk az „Album"-mal, melyet kiadott H. Püttmann, Borna, Reiche, 1847. A Nagy Medve égisze alatt itt olyan rakétafüzért sütnek el, amelynél ragyogóbb Rómában a húsvéti ünnepen sem látható. Az összes szocialista poéták szállítottak hozzá — önként vagy kényszerből — rakétákat, amelyek sistergő, szikrázó kévékben szállnak égbe, a légben durrogva szóródnak szét millió csillaggá, és körös-körül nappali fényt varázsolnak viszonyaink éjszakájába. De jaj, a szép színjáték csak egy pillanatig tart — a tűzijáték kiég és csak gomolygó füstöt hagy hátra, amely az éjszakát még sötétebbnek láttatja, mint amilyen valóban, s e füstön változatlanul fényes csillagként csak *Heinének* a hét költeménye[215] csillámlik át, amelyek nagy ámulatunkra és a Nagy Medve nem csekély zavarára, ebben a társaságban leledzenek. Ámde ne zavartassuk magunkat ettől, éppígy ne ütközzünk meg azon sem, hogy *Weerthnek* több, itt újból kinyomatott verse[216] bizonyára kényelmetlenül érzi magát ebben a kompániában, és élvezzük a tűzijáték teljes hatását.

Nagyon érdekes témák megtárgyalására bukkanunk itt. A tavaszt három vagy négyszer éneklik meg mindazzal a hűhóval, amire az igazi szocializmus képes. Nem kevesebb, mint *nyolc* elcsábított leányt mutatnak be nekünk, minden lehetséges szempontból. Nemcsak az elcsábítás aktusát láthatjuk itt, hanem következményeit is; a terhesség minden főbb időszakát legalább egy alany képviseli, azután jön, amint illik, a lebabázás, és ennek kíséretében a gyermekgyilkosság vagy az öngyilkosság. Csak sajnálatos, hogy nem vették fel Schillernek a „Gyermekgyilkos anyá"-ját is; de a kiadó nyilván azt gondolta, már az is elegendő, ha az abból ismert „József, József" stb. kiáltás végigcsendül az egész könyvön. Hogy ezek a csábítási dalok milyen természetűek, arról tanúskodjék egy — ismert bölcsődal nyomán készült — versszak. Ludwig *Köhler* úr a 299. oldalon így énekel:

Sírj anyám, sírj anyám!
Lányod szíve nyugtalan!
Sírj anyám, sírj anyám!
Tisztasága oda van!
Légy jó — mondtad — gyermekem!
Üres szó volt az nekem!

Egyáltalában az „Album" a bűntett igazi apoteózisa. Az említett számos gyermekgyilkosságon kívül Karl *Eck* úr még egy „Erdőkihágás"-t is megénekel, a sváb Hillert pedig, aki öt gyermekét gyilkolta meg, Johannes *Scherr* úr egy rövid, és Ursa Major legszemélyesebben egy véget nem érő költeményben ünnepli. Az ember úgy érzi, mintha egy német vásáron volna, ahol a kintornások verklizik gyilkos-történeteiket:

Ó, te vörös ördögfajzat,
Kinek volt szüksége rád?
Minden ember lelke borzad,
Látva téged és bűntanyád.
Kilencvenhat ember lelte
Szörnyű végét általad.
A gaz éltük irigyelte
S kicsavarta nyakukat stb.

Nehezünkre esik a választás ezek között az ifjúi erőtől duzzadó költők és élettől átforrósodott produkcióik között; hiszen alapjában véve egyre megy, hogy valakit Theodor Opitznak vagy Karl Ecknek, Johannes Scherrnek vagy Joseph Schweitzernek hívnak-e, a versek mind egyformán szépek. Markoljunk beléjük találomra.

Először ismét rátalálunk itt Bootes-*Semmig* barátunkra, amint azzal foglalatoskodik, hogy a tavaszt az igazi szocializmus spekulatív magaslatára emelje (35. old.):

Ébredjetek, a kikelet közelget —
Völgyön-hegyen vad léptekkel viharzik
Át a *Szabadság* minden gátakon —

Hogy ez miféle szabadság, azt rögtön utána megtudjuk:

Sunyin ki járul a kereszt elébe?
Térden oly Istent imádhatsz-e, nép,
Ki honod ősi tölgyeit kitépte
S elűzte minden szabad istenét?

vagyis a germán őserdők szabadsága, amelyeknek árnyékában Bootes nyugodtan elmélkedhet „szocializmusról, kommunizmusról, humanizmusról" és kedvére ápolhatja a „zsarnokgyűlölet tüskéjét". Az utóbbiról megtudjuk azt, hogy:

Mert nem virágzik rózsa tüske nélkül,

miszerint tehát remélhető, hogy Andromeda, e bimbózó „rózsa" is hamarosan rátalál egy alkalmas „tüskére", és akkor majd nem „tűnik oly tuskószerűnek" önmaga előtt, mint fentebb. Bootes az akkor persze még nem létező „Veilchen" érdekében is működik, amennyiben itt egy külön költeményt ad ki, amelynek címe és refrénje így hangzik: „Ibolyácskát vegyenek! Ibolyácskát vegyenek! Ibolyácskát vegyenek!" (38. old.)

N . . h . . s* úr dicséretes buzgalommal iparkodik harminckét oldalnyi hosszúsoros verset nyélbeütni anélkül, hogy csak egyetlen gondolatot is napvilágra hozna. Van itt például egy „Proletárdal". (166. old.) A proletárok kilépnek a szabad természetbe — ha meg akarnók mondani, hogy *honnan* lépnek ki, akkor el sem jutnánk a végére — és hosszas bevezetések után végre a következő szónoki felszólításra szánják el magukat:

Ó, Természet! Minden lény szülője,
Kinek mindent felvidít szerelme,
Áldást küldesz minden létezőre,
Nagy s dicső vagy, nem foghat fel elme!
Halld meg, lelkünk magát mire szánta!
Halld az esküt, melyet ajkunk hallat!
Vidd folyó, a hírt az óceánba,
Zúgd fenyőknek, tavaszi fuvallat!

* Neuhaus. — *Szerk.*

Ezzel új témát nyert a költő, és most jó darabig ebben a hangnemben folytatja tovább. Végül a *tizennegyedik* versszakban megtudjuk, mit akarnak tulajdonképpen ezek az emberek, ez pedig nem éri meg a fáradságot, hogy idehozzuk.

Joseph *Schweitzer* úr is érdekes ismeretség:

> Gondolat, te vagy a lélek, a test a cselekedet;
> Férj a tűzből pattant szikra, és a hitves neve: tett,

amihez fesztelenül kapcsolódik az, amire J. Schweitzer vágyik, éspedig:

> *Sisteregni, égni* vágyom,
> mint a tűz, mely égre tör,
> Míg szilánkom el nem oltja
> a halál, a nagy vödör. (213. old.)

Kívánsága teljesült. E költemények máris szíve szerint „sisteregnek", és „szilánk" is ő, az első pillantásra látható. Ámde igen mulattató szilánk:

> Emelt fővel, zárt ököllel,
> állok itt ma boldogan. (216. old.)

Utolérhetetlen lehetett ebben a helyzetben. Sajnos, a lipcsei augusztusi zavargás[217] kiráncigálja őt az utcára, és ott szívbemarkoló dolgokat lát:

> Mohón *szívja* be előttem, vérben ázva, óh iszony,
> Egy szegény *emberpalánta* a *halál* bús *harmatát*. (217. old.)

Hermann *Ewerbeck* sem hoz szégyent keresztnevére. A 227. oldalon olyan „Csatadal"-ba fog, amelyet kétségtelenül már a cheruszkok bömböltek a teutoburgi erdőben:

> A szabadságért csatázunk,
> *A lényért, mely keblünkben él.*

Vajon nem állapotos fehérszemélyek csatadala ez?

Nem csábít arany, se rendjel,
Sem a hiú szenvedély.
Az utódokért csatázunk stb.

Egy másik költeményből (229. old.) megtudjuk, hogy:

Szent minden emberi *érzés*,
De a tiszta *érzet* is az,
Eltűnik mind a kísértet,
Hol az érzés s érzet igaz.

Éppúgy, ahogy nekünk minden „érzésünk és érzetünk" „eltűnik" az ilyen versektől.

Szeretjük a jót, a szépet,
Mit a föld nyújt idelenn,
Serényen hatunk s teremtünk
Az emberi küzdőteren;

és ez a térség oly érzülettel telt párosrímű versikék aratásával jutalmazza munkánkat, amilyeneket maga Lajos bajor király sem tudott faragni.

Richard Reinhardt úr csendes és higgadt fiatalember. „Halk nyugalommal ballag csöndben az önkifejlés útjain" és születésnapi verset ír „Az ifjú emberiséghez" címmel, amelyben beéri azzal, hogy:

A szűz szabadság drága napját,
A drága szűz fényt, mely szabad,
A szűzi béke drága fényét (234. old.)

énekli meg. Ezen a hat oldalon kezdjük jól érezni magunkat. A „szerelem" tizenhatszor, a „fény" hétszer, a „nap" ötször, a „szabadság" nyolcszor fordul elő, a „csillagokról", „világosságokról", „nappalokról", „gyönyörökről", „örömökről", „békékről", „rózsákról", „parazsakról", „igazságokról" és a lét más alárendelt fűszereiről nem is szólva. Akit az a szerencse ért, hogy *így* megéneklik, az igazán békességben szállhat sírba.

Ámde minek időzzünk a kontároknál, amikor olyan mestere-

ket vehetünk szemügyre, mint Rudolf Schwerdtlein úr és Ursa Major! Bízzuk mindezeket a jóllehet szeretetre méltó, de mindazonáltal még nagyon tökéletlen kísérleteket sorsukra, és forduljunk a szocialista poézis betetőzése felé!

Rudolf Schwerdtlein úr így énekel:

Vagyunk az élethuszárok. Hurrá (ter*)
Hová, ti élethuszárok?
Halálba vágtatunk. Hurrá!
Fújjuk a trombitákat. Hurrá (ter)
Mi zeng a trombitákban?
Az zeng, az bong: halál. Hurrá!
Rég elmaradt a had már. Hurrá (ter)
Mit tesz az elmaradt had?
Nagy álmot aluszik. Hurrá!
Az ellen fújja? Hallga. Hurrá (ter)
Jaj, árva trombitások!
E vágtatás halál. Hurrá! (199., 200. old.)

Jaj, te árva trombitás! — Látjuk, az élethuszár nemcsak a halálba vágtat nevető bátorsággal, ugyanily vakmerően vágtat bele a legvadabb értelmetlenségbe is, amelyben olyan jól érzi magát, mint tetű a bundában. Néhány oldallal odább az élethuszár „tüzet" nyit:

Bölcsek vagyunk, tudói száz titoknak,
Oly bősz iramban vitt a haladás —
De eveződ nem csaphat úgy vizekre,
Hogy füledbe ne szellemhang zizegne. (204. old.)

Kívánatos, hogy az élethuszárnak mielőbb egy minél kézzelfoghatóbb *test* „zizegjen a fülébe", hogy kiűzze belőle a szellemzizegést.

Almát harapsz? A fog s gyümölcs közében
Legott kísértet incseleg veled;
Kapj dús sörényen egy mént próbaképpen
S fülével égnek kísértet mered —

* — háromszor — *Szerk.*

az élethuszár fején is két oldalt „égnek mered" valami, de az nem „a ménnek a füle" —

Gondolatok cikáznak, mint hiénák,
Ha szíved választottját öleled.

Az élethuszár úgy jár, mint más bátor harcfiak. A haláltól nem fél, de a „szellemektől", „kísértetektől" és különösen a „gondolatoktól" úgy remeg, mint a nyárfalevél. Hogy meneküljön előlük, eltökéli, hogy lángba borítja a világot, „megkockáztatja az általános világégést":

Szétzúzni: ez a kor nagy jeligéje,
Mert rombolás lesz úrrá csak a zűrön,
Hogy szellem s test magát szénné vetélje
S természetet és lényeget leszűrjön;
S mint ércnek tégelyben a tűz erélye,
A földnek is új kérget lángja szüljön.
A démon, mely a nagy vészből terem meg,
Lesz kezdete az új történelemnek. (206. old.)

Az élethuszár fején találta a szöget. Az alapos természet- és lényegszűrés nagy korjeligéje értelmében lehetséges egyedüli úrrálevés kettéhasadása éppen az, hogy az érc a tégelyben testté és szellemmé szenesedjék, azaz az új világtörténelem szétzúzása úgy történik, hogy a nagy vész új kérget szül, vagy más szavakkal: a démon vigye el a világot a kezdet tüzében.

És most térjünk rá régi barátunkra, Ursa Majorra. A Hilleriádát már említettük. Az eme nagy igazsággal kezdődik:

Isten kegyében élő, hogy is értsd te,
Hogy *kolduskénť* mily rossz világrajönni;
E sors lerántť. (256. old.)

Majd miután az egész siralmas históriát a legkisebb részleteivel együtt végig kellett hallgatnunk, Ursa Major újfent „képmutatás"-ra ragadtatja magát:

Jaj néked, jaj, te rossz, cudar világ —
Átok, silány pénz, rád! Ezerszer átok!
Csupán miattad volt e gyilkolás,
S miattatok, ti vagyonos zsiványok! —
A csecsemővér rátok visszahull!
A szent igazság szól költői számon!
Én arcotokba vágom azt vadul
S a bosszú óráját epedve várom! (262. old.)

Hát nem azt hinné az ember, hogy Ursa Major itt a legszörnyűbb vakmerőséget követi el, amikor az embereknek „költői szájából igazságokat vág az arcába"? De nyugodjunk meg, ne reszkessünk az ő májáért és biztonságáért. A gazdagok éppoly kevéssé bántják a Nagy Medvét, ahogy a Nagy Medve sem bántja őket. Ámde, véli a Nagy Medve, az öreg Hillert vagy le kellett volna fejeztetni, vagy pedig:

Tollvánkost kellett volna hoznotok
Gyilkos fejének, hogy puhára ejtse,
S hogy tőle mindent elraboltatok,
Álomra dőlve, kegyesen felejtse.
Pengette volna édes énekét
Az ébredőnek *kétszáz* hárfa húrja,
Hogy gyermekhörgés ne szakítsa szét
Fülét s szívét ne marcangolja újra.
Ki kellett volna engesztelnetek
Mindennel, mit a szeretet adhat —
S felejtve volna tán rémtettetek,
És találna lelketek nyugalmat. (263. old.)

Ez valóban a jámbor kedélyességek kedélyessége, az igazi szocializmus igazsága! „Kegyesen felejtse!" „Lelketek nyugalma!" Ursa Major gyermeteggé lesz és dajkameséket mond. Tudvalevő, hogy még mindig „epedve várja a bosszú óráját".

De még a Hilleriádánál is sokkal derűsebbek a „Temetői idillek". Előbb egy szegényember temetését látja és özvegyének panaszait hallja, aztán egy fiatal, háborúban elesett katonát te-

metnek előtte, aki ősz atyjának egyetlen támasza volt, majd egy gyermeket, akit anyja gyilkolt meg, és végül egy gazdag embert. Amikor már mindezt látta, elkezd „gondolkozni", és íme:

tiszta lett tekintetem
S mélyen hatolt a sírok éjjelébe (284. old.);

ahhoz sajnos nem lett „tiszta", hogy „mélyen" hatoljon verseibe. —

Titkos titok sok tárult fel nekem.

Ennek fejében az, ami már az egész világnak „feltárult", tudniillik verseinek ijesztő hitványsága, neki teljesen „titkos titok" maradt. És a tisztán látó Medve látta, „hogyan történnek röptében a legnagyobb csodák". A szegényember ujjai korallokká válnak, haja selyemmé, és ezáltal özvegye nagy gazdagsághoz jut. A katona sírjából lángok csapnak fel, amelyek elnyelik a király palotáját. A gyermek sírján rózsa fakad, amelynek illata egészen az anya börtönébe hatol — a gazdag ember pedig a lélekvándorlásnál fogva kígyóvá válik, amelyet illetően Ursa Major fenntartja magának azt a magánélvezetet, hogy legifjabb fiával tapostatja el! És így, véli Ursa Major, „mégis mindnyájunknak halhatatlanság jut".

Egyébként Medvénknek mégis van kurázsija. A 273. oldalon mennydörgő hangon hívja ki „szerencsétlenségét"; dacol vele, mert:

Erős oroszlán lakja e szívet —
Oly bátor, oly nagy és oly hirtelen —
Légy óvatos, ha látod karmait!

Igen, Ursa Major „harci kedvet érez", „sebektől nem fél".

Engels: Az igazi szocialisták. 1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 256—279. old.)

Karl Beck: „Dalok a szegényemberről" vagy az igazi szocializmus költészete

A „Dalok a szegényemberről" egy gazdag házhoz intézett dallal kezdődnek.

A Rotschild-házhoz

Félreértések elkerülése végett a költőnél Isten megszólítása „ÚR", a Rothschild-házé pedig *úr*.

Mindjárt bevezetőben kimutatja kispolgári illúzióját, amely szerint az arany „Rothschild kénye szerint uralkodik"; ez az illúzió maga után von még egy sereg más képzelgést a Rothschild-ház hatalmáról.

A költő nem Rothschild valóságos hatalmának, a hatalom alapját képező társadalmi állapotoknak megsemmisítésével fenyegetőzik, ő csupán e hatalom emberbaráti alkalmazását óhajtja. Siránkozik, hogy a bankárok nem szocialista filantrópok, nem álmodozók, nem emberiségboldogítók, hanem éppen bankárok. Beck a gyáva kispolgári nyomorúságot, a „szegényembert", a pauvre honteux-t* énekli meg annak szegényes, jámbor és következetlen vágyaival, a „kisembert" minden formájában, nem pedig a büszke, fenyegető és forradalmi proletárt. Azok a fenyegetőzések és szemrehányások, amelyekkel Beck a Rothschild-házat elárasztja, minden jóakarat ellenére egy kapucinus-prédikációnál is bohózatszerűbben hatnak az olvasóra. Alapjuk a Rothschildok hatalmáról alkotott gyermeteg illúzió, e hatalom és a fennálló viszonyok összefüggésének teljes meg nem értése, tökéletes félreismerése azoknak az eszközöknek, amelyeket a Rothschildoknak alkalmazniuk kellett, hogy hatalommá legyenek és hatalomként megmaradjanak. A kishitűség és az oktalanság, a nőies szentimentalizmus, a siralmas, prózaian józan kispolgáriasság, amelyek e lant múzsái, mindhiába követnek el

* — a szemérmes szegényt — *Szerk.*

erőszakot önmagukon, hogy félelmetesekké váljanak. Csak nevetségesekké lesznek. Erőltetett basszusuk minduntalan komikus falzettba csap át, amikor egy Enkeladosz gigászi küzdelmét akarják drámailag ábrázolni, erejükből nem futja többre, mint egy paprikajancsi bohókás végtagficamaira.

Kényed szerint úr az arany
.....
Bár lenne műved is hasonló
És mint hatalmad, nagy szíved!* (4. old.)

Kár, hogy Rothschildé a *hatalom*, s költőnké a *szív*. „Ily sok szépet együtt el se viselne a föld." (Lajos bajor király.)[147]

Az első figura, aki Rothschilddal szembeállíttatik, természetesen maga a dalnok, mégpedig a „magas, szent padlásszobákban" lakó *német* dalnok.

A Jog, Szabadság, s tiszta Fény,
Az ISTENSÉG, e hármas lény,
Csendül a bárdok büszke lantján:
S hivőn figyel a föld fia
A szellemekre. (5. old.)

A „Leipziger Allgemeine Zeitung" mottójából kölcsönvett emez „ISTENSÉG", aki már csak szentháromságánál fogva sem tesz semmi hatást a zsidó Rothschildra, ezzel szemben egészen mágikus befolyással van a német ifjúságra.

Intőn a gyógyult ifjúság szól
.....
S gyümölcsözőn dicső nevekben
A lelkesültség magva serken. (6. old.)

Rothschild másként ítéli meg a német poétákat:

A szellemadta dal tenéked
Éhsége csak hírnek és kenyérnek. (6. old.)

* Az e szemelvényben szereplő versidézetek fordítója Gáspár Endre. — *Szerk.*

Jóllehet az ifjúság intőn szól és serkennek gyümölcsözőn dicső nevei, melyeknek dicsősége éppen abban áll, hogy megmaradnak a puszta lelkesültségnél, jóllehet „a kürt merészen harcra harsan", s „a szív oly hangosan dobog az éjben" —

A dőre szív bízik sóváran
Egy isteni fogantatásban (7. old.),

eme dőre szív, eme Szűzmária! — jóllehet:

Az ifjúság, a zord *Saul* (írta Karl Beck, Lipcse, Engelmann, 1840)
Duzzog magával s Istenével (8. old.),

mindezeknek és mindezeknek ellenére Rothschild továbbra is fenntartja a felfegyverzett békét, mely Beck hite szerint egyedül tőle függ.

Az az újsághír, hogy a szent egyházi állam Rothschildnak megküldte a Megváltó-rendet, alkalmat ad költőnknek annak bebizonyítására, hogy Rothschild nem megváltó, mint ahogy épp oly jó alkalmat nyújthatna neki arra a hasonlóan érdekfeszítő bizonyításra is, hogy Krisztus megváltó volt ugyan, de mégsem volt a Megváltó-rend lovagja.

Te Megváltó? (11. old.)

S most bebizonyítja Rothschildnak, hogy az nem *vívódott*, mint Krisztus, keserű éjen, hogy a gőgös hatalmat, a földi hatalmat sohasem áldozta fel

kegyes
És boldogító küldetésért,
Mit rád a SZELLEM bíz, a nagy. (11. old.)

Szemére kell vetnünk a nagy SZELLEM-nek, hogy hittérítői megválogatásában nem valami sok szellemről tesz bizonyságot, s *kegyes* alapítványok végett nem a megfelelő emberhez fordul. Az egyetlen, ami *Nagy* benne, az a betű.

Hogy mily kevés megváltói tehetsége van Rothschildnak, azt most részletesen rábizonyítja három példán: a júliusi forradalom-

mal, a lengyelekkel és a zsidókkal szemben tanúsított magatartásán.

A frank merészen talpraállt (12. old.),

egyszóval kitört a júliusi forradalom,

Csendült-e ládád sárga kincse,
Hogy mint pacsirtadal köszöntse
A zsendülő világtavaszt,
Mely, tudjuk, minden holtra bágyadt,
Keblünkben alvó régi vágyat
Megújhodó rüggyé fakaszt? (12. old.)

Ez a zsendülő tavasz a burzsoák tavasza volt, akiknek fülében persze az arany, akár a Rothschildé, akár másé, pacsirtadalként csendül, ujjongva és tisztán. Persze azok a vágyak, amelyek a restauráció alatt nemcsak a keblekben, hanem a carbonaro vente-okban[218] is mélyen aludtak, akkoriban megújhodó rügyekké fakadtak, Beck *szegényembere* pedig hoppon maradt. Egyébiránt, amint Rothschild meggyőződött az új kormányzat szolid alapjairól, habozás nélkül csicseregtetni kezdte pacsirtáit — magától értetődően a szokásos kamatokkal.

Hogy Beck teljesen foglya a kispolgári illúzióknak, azt bizonyítja Laffitte dicsőítése Rothschilddal szemben:

Tövén irigyelt kéjlakodnak
Áll egy szentelt polgári ház (13. old.)

tudniillik Laffitte-é. A lelkesült kispolgár a Rothschild-palota irigyelt termeivel szemben a maga házának polgáriasságára büszke. Eszményképének, képzelete Laffitte-jának természetesen szintén igen egyszerűen, polgáriasan kell laknia; a Laffitte-palota német polgárházzá zsugorodik. Magát Laffitte-ot áldásosztó, tisztaszívű, Mucius Scaevolához hasonlatos férfiúnak ábrázolja, aki vagyonát feláldozta, hogy talpra segítse *az* embert és az évszázadot (netán a párizsi „Siècle"-re gondol Beck?). Ábrándos fiúnak nevezi Laffitte-ot, végül pedig koldusnak. Megható leírását kapjuk temetésének:

A gyászmenetben ott haladt
A tompaléptű Marseillaise. (14. old.)

A „Marseillaise" mellett a királyi család hintói haladtak, s közvetlenül mögöttük Sauzet úr, Duchâtel úr, s a képviselőház valamennyi ventruje és loup-cervier-je*.

Hát még akkor milyen *tompa* lehetett a „Marseillaise" lépte, amikor Laffitte a júliusi forradalom után compère-jét**, az orléans-i herceget*** diadalmenetben vitte az Hôtel de Villebe°, s kimondta azt a meghökkentő jelszót, hogy *mostantól fogva a bankárok uralkodnak.*

Ami a *lengyeleket* illeti, a szemrehányások mindössze arra szorítkoznak, hogy Rothschild nem volt eléggé jótékony az emigrációhoz. Itt a Rothschild elleni támadás igazi kisvárosias anekdotává válik, s még a látszata is elvész annak, hogy általában a pénzhatalmat akarja támadni, amelynek Rothschild a képviselője. A burzsoák tudvalevőleg mindenütt, ahol uralmon vannak, igen szeretetteljesen, sőt lelkesedéssel fogadták a lengyeleket.

Egy példa erre a csömörletes nyávogásra: felbukkan egy lengyel, koldul és imádkozik. Rothschild egy ezüstöt ad neki, a lengyel pedig

Ujjongva nyúl az ezüst után
S megáld, hogy élj s ivadékod éljen (16. old.),

olyan helyzet ez, amelytől a párizsi lengyel bizottság mind ez ideig általában megóvta a lengyeleket. A lengyelekkel való egész jelenet csak arra jó költőnknek, hogy önmagát pózba vághassa:

De én, mit a koldus kért epekedve,
Fitymálva hajítom vissza zsebedbe
A sértett emberiség nevében! (16. old.),

* — pocakosa és uzsorása — *Szerk.*
** — komáját — *Szerk.*
*** Lajos Fülöp. — *Szerk.*
° — a városházára — *Szerk.*

amely zsebbetaláláshoz nagy gyakorlat és ügyesség kell a hajigálásban. Végül Beck biztosítja magát a testi sértés vádja ellen, amennyiben nem a saját nevében, hanem az emberiség nevében tényked ik.

Már a 9. oldalon orra alá dörzsölte Rothschildnak, hogy elfogadta a polgárlevelet Ausztria zsíros császárvárosától,

> Hol üldözött hitsorsosodnak
> Nap és levegő sem jut ki ingyen.

Igen, Beck azt hiszi, hogy Rothschild ezzel a bécsi polgárlevéllel megszerezte a szabad emberek boldogságát.

Most, a 19. oldalon ezt kérdi Rothschildtól:

> Néped szabaddá tetted-e,
> Mely csak remél és tűr örökkön?

Rothschildnak tehát a zsidók megváltójává kellett volna lennie. S hogy is kellett volna ehhez hozzáfognia? A zsidók megválasztották *királynak*, mert neki volt a legsúlyosabb aranya. Meg kellett volna tanítania a zsidókat, hogyan vessék meg az aranyat, „milyen nélkülözéseket vállaljanak a világ üdvéért". (21. old.)

Ki kellett volna törölnie emlékezetükből az önszeretetet, a csalafintaságot és az uzsorát, egyszóval darócot öltve és fejére hamut hintve erkölcsöt és bűnbánatot kellett volna nekik prédikálnia. Poétánk derék követelése ugyanaz, mintha Lajos Fülöptől azt kívánná, hogy a júliusi forradalom burzsoáját a tulajdonnak az eltörlésére tanítsa. Ha ezek ketten ilyen őrültek lennének, hamarosan elvesztenék hatalmukat, ámde sem a zsidók nem törölnék ki emlékezetükből a kufárkodást, sem a burzsoák a tulajdont.

A 24. oldalon azt veti Rothschild szemére, hogy a velőt kiszívja a polgárból, mintha nem volna kívánatos, hogy kiszívják a polgár velejét.

A 25. oldal szerint Rothschild rászedte a fejedelmeket. *Hát nem helyes rászedni őket?*

Már éppen elég bizonyítékot kaptunk arra, hogy milyen mese-

szerű hatalmat tulajdonít Beck Rothschildnak. De még mindig crescendóban folytatódik. Miután a 26. oldalon arról fantáziál, hogy mi mindent tenne ő (Beck), ha ő lenne a *Nap* tulajdonosa — nevezetesen még századrészét sem annak, amit a Nap önélküle megtesz —, hirtelen eszébe jut, hogy Rothschild nem az egyedüli *bűnös*, hanem mellette még más gazdagok is vannak. Csakhogy:

Te trónoltál a katedrán fennen,
S a gazdagok ültek a tanteremben,
Hogy tőled tanulják az életet
S példázd nekik a *lelkiismeretet.*
Ők elvadultak — s te mit se szóltál,
Elaljasodtak — a hibás te voltál! (27. old.)

Így hát a kereskedelem és ipar fejlődését, a konkurrenciát, a tulajdon koncentrációját, az államadósságokat és a tőzsdei manővereket, azaz a modern polgári társadalom egész fejlődését Rothschild úr megakadályozhatta volna, ha csak egy kicsit *lelkiismeretesebb*. Igazán toute la désolante naïveté de la poésie allemande* kell ahhoz, hogy valaki efféle dajkameséket merjen kinyomatni. Rothschild valósággal Aladdinná válik.

De Beck még ezzel sem éri be, s Rothschildnak adományozza

A küldetést, a szédítőt,
.....
Hogy *minden földi kínon* enyhíts (28. old.),

amely küldetést a világ összes kapitalistái együttesen sem tudnák a legcsekélyebb mértékben sem betölteni. Hát nem látja költőnk, hogy annál nevetségesebbé válik, minél magasztosabb és erőteljesebb akar lenni? hogy mindaz, amit szemrehányásként hoz fel Rothschild ellen, a legmeghunyászkodóbb hízelgésbe csap át? hogy Rothschild hatalmát úgy ünnepli, ahogy még a legagyafúrtabb panegirikus** sem ünnepelhetné? Bizonyára Roth-

* — a német költészet egész kétségbeejtő naivitása — *Szerk.*
** — dicshimnuszköltő — *Szerk.*

schild is megtapsolja önmagát, ha látja, miféle gigászi rémalakként tükröződik kicsinyke személye egy német poéta agyában.

Miután poétánk mindeddig a német kispolgár regényes és tudatlan képzelgéseit szedte versbe arról, mekkora hatalma volna egy nagytőkésnek, ha meglenne benne a jóakarat, miután szédítő nagyságú küldetésében ennek a hatalomnak a képzelgését a csúcspontig felszédelegte, most a kispolgár erkölcsi felháborodását — az eszménykép és a valóság eltérése miatt — olyan patetikus gerjedelemmel fejezi ki, amely még egy pennsylvaniai kvéker nevetőizmait is görcsös működésbe hozná:

Jaj, hogy e hosszú éjjelen (dec. 21.)
Egy eszme dúlt át lelkemen
.....
Hogy fürtöm égnek állt *riadtan*
S ISTEN szívébe úgy ragadtam,
Mint vészharangok kötelébe (28. old.),

ami bizonyára az utolsó szög volt az öregember koporsójához. Azt hiszi, „a történelem szellemei" bízták rá eme gondolatokat, s ezeket sem halkan, sem hangosan nem szabad kimondania. Mi több, az a kétségbeesett elhatározás fogan meg benne, hogy még sírjában is kánkánt táncol majd:

De foszló síri gyolcsban is
Kéjtől fog átborzongni vázam,
Ha majd a hír hozzám (a csontvázhoz) lehat;
Hogy lángol már az áldozat. (29. old.)

Ez a Károly fiú kezd félelmessé lenni.[219]

A Rothschild-házról szóló ének ezzel véget is érne. Következik még, mint általában a *modern* lírikusoknál, egy rímes elmélkedés erről az énekről és a költőnek benne játszott szerepéről.

Erős kezed
Véresre verhet, tudom, engem (30. old.),

vagyis ötvenet ráverethet. A mogyoróvesszőt az osztrák soha nem feledi. E veszéllyel szemben fennkölt érzés önt belé erőt:

De ISTEN *parancsára* zengtem
Nyíltan, mit lelkem érezett. (30. old.)

A német poéta mindig parancsra énekel. Természetesen az úr a felelős, nem a szolga, s így Rothschildnak ISTENNEL van dolga, nem pedig Beckkel, szolgájával. Általában a *modern* lírikusok módszere, hogy

1. hencegnek a veszéllyel, amelynek ártatlan dalaikkal — úgy vélik — kiteszik magukat;
2. verést kapnak és akkor Istennek ajánlják lelküket.

A Rothschild-házhoz intézett dal egynémely fennkölt érzéssel zárul ugyane dalról, amelyet itt rágalmazó módon így jellemez:

Szabad, merész, oktatni bátor
S kimondja hittel esküjét (32. old.),

nevezetesen a saját, e befejezésben kimutatott nagyszerűségére esküszik. Attól tartunk, hogy Rothschild nem a dal, hanem e hamis eskü miatt fogja Becket feljelenteni a bíróságnál.

Oh, hintenétek aranyáldást!

Felszólítás a gazdagokhoz, hogy részesítsék támogatásban a *szűkölködőt*,

Hogy szorgalmad biztos jutalmát
Nő s gyermek kapja meg. (35. old.)

Mindez pedig azért legyen így,

Hogy *jó* maradhass
Polgárnak, embernek (35. old.),

tehát summa summárum jó *polgárember* legyen. Ezzel eljutottunk Beck eszményképéhez.

Szolga és szolgáló

A poéta két Istennek tetsző lelket énekel meg, akik, mint fölöttébb unalmasan leírja, csak sokévi zsugorgatás és erkölcsös

magaviselet után jutnak odáig, hogy szűzies nászágyukat elfoglalhassák.

Csókjuk habozó, s egymást vonakodva merik csak ölelni;
Késői szerelmük mintha a fagyban akarna kikelni;
Bús béna, ki mankóján táncol, kicsi kései lepke,
Félig kacagó kisded, kit máris a tél dere lep be. (50. old.)

Ahelyett, hogy a verset ezzel az egyetlen jó strófával befejezné, a továbbiakban még ujjongásra és remegésre is készteti a szolgát és a szolgálót, éspedig a kicsiny tulajdonkájuk fölötti örömükben, hogy „*saját* tűzhelyük fölött *saját* hajlékuk emelkedik", amely szóvirág korántsem ironikusan, hanem komoly, búbánatos könnyek közepette hangzik el. De még ez sem elég:

Gazdájuk az Isten, az éji eget fénnyel telehintő —
A láncait összetörő szolgára mosolyogva tekint Ő. (50. old.)

Ezzel aztán szerencsésen kicsorbult a vers egész éle. Beck kishitűsége és bizonytalansága mindig elárulja magát abban, hogy minden költeményt a lehető leghosszabbra nyújt, s sohasem tudja befejezni, amíg valami érzelgősséggel nem dokumentálja saját kispolgári mivoltát. A kleisti hexamétereket nyilván szándékosan választotta, hogy az olvasóval végigszenvedtesse ugyanazt az unalmat, amelyet a szerelmesek hosszú megpróbáltatásuk ideje alatt gyáva erkölcsösségükkel maguk idéztek elő.

Az ócskás zsidó

Az ócskás zsidó leírásában néhány naiv, kedves dolog található, így például:

A hét rohan s fáradhatatlan
Munkádra öt nap van csupán.
Dolgozz serényen, meg sem állva,
Amíg napszámod megkapod.
A szombatot az *Atya* tiltja,
A *Fiú* a vasárnapot. (55. old.)

Később azonban Beck teljesen beleesik abba a nyálas fecsegésbe, ahogyan a liberálisok és ifjúnémetek[199] beszélnek a zsidókról. A költészet úgy elhallgat, hogy azt hihetnők, a görvélykóros szász rendi kamara egyik görvélykóros beszédét halljuk: nem lehetsz kézműves, sem „szatócsmester", sem földműves, sem tanár, de az orvosi pálya nyitva áll előtted. Ez poétikusan így hangzik:

A kézművesség tiltva néked
S földet szerezned nem szabad.
Tanári székből nem taníthatsz
Okulni vágyó ifjakat;
. . . . . .
Csak betegeket orvosolhatsz. (57. old.)

Vajon nem lehetne-e ugyanilyen módon versbe szedni a porosz törvénytárt, s zenébe átültetni Lajos bajor király verseit?

Miután a zsidó elszavalja a fiának, hogy

Aranyra, pénzre vágyva sírig,
Te csak harácsolj, törd magad (57. old.),

megvigasztalja őt:

De *becsületed* ép marad. (58. old.)

Lorelei

Ez a Lorelei senki más, mint az arany.

Mint szennyes ár, a szűz kedélyre
Tört a galádság szenvedélye
S belefúlt minden üdv. (64. old.)

Ebben a kedély-özönvízben és az üdv e vízbefúlásában a laposságnak és a fellengzősségnek rendkívül leverő keveréke van. Ezután közhelyszerű ömlengések következnek a pénz megvetendőségéről és erkölcstelenségéről.

Tallérra les (a szerelem), drágakövekre,
Nem egybedobbanó szívekre
S kunyhóra fészekül. (67. old.)

Ha a pénz semmi egyebet nem tett volna, mint azt, hogy megfosztotta hitelétől a németek sóvárgását az egybedobbanó szívekre meg a schilleri *kisded kunyhóra*[220], ahol elég hely van egy boldog szerelmespárnak — már akkor is elismerést érdemelne forradalmasító hatása.

Dobszó

Ebben a költeményben szocialista poétánk ismét megmutatja, hogyan kényszeríti őt a német kispolgári nyomorúságba való beleragadása arra, hogy minduntalan lerontsa azt a kis hatást, amelyet elért.

Kivonul egy ezred zeneszóval. A nép felszólítja a katonaságot, tartson vele. Az ember örül, hogy a költő végre bátorságra kap. De ó jaj, utóbb megtudjuk, hogy csupán a császár névnapjáról van szó, s a nép felszólítása csak egy ifjú titkos, ábrándos rögtönzése a parádén. Alkalmasint gimnazista az illető:

Egy lángszívű ifjú rajong így. (76. old.)

Míg ugyanebből a témából, ugyanezzel a csattanóval Heine a legkeserűbb szatírát faragta volna a német népről, addig Becknél csak magának a költőnek a szatírája kerekedik ki belőle, aki azonosítja magát a tehetetlenül álmodozó ifjúval. Heine a polgár álmodozásait szándékosan felfokozza, hogy utána éppoly szándékosan visszazuhantassa a valóságba; Becknél maga a költő vállal közösséget ezekkel a képzelgésekkel, s természetesen maga is kárvallott, amikor lebukik a valóságba. Az elsőnél a polgárt felháborítja a költő hetykesége, a másiknál megnyugtatja vele való lelkirokonsága. A prágai felkelés[221] egyébként alkalmat adott neki arra, hogy egészen más dolgokat is reprodukáljon, mint ezt a bohózatot.

A kivándorló

Pár gallyat összeszedtem,
Jelentést tesz a csősz,
Az úrnak foglya lettem,
Kék-zöld lett tőle testem. (86. old.)

Már csak az hiányzik, hogy a csősz *jelentését* is előadja nekünk hasonló rigmusokban.

A falábú

Itt a költő elbeszélni próbál, s valóban siralmasan megfeneklik. Ez az elbeszélésre és ábrázolásra való teljes képtelenség, amely az egész könyvön végigvonul, jellemző az igazi szocializmus költészetére. Az igazi szocializmus a maga határozatlanságában nem ad módot arra, hogy a költő egyes elbeszélendő tényeket általános viszonyokhoz kapcsoljon és ezáltal hozzáférhessen a frappáns, jelentős oldalukhoz. Ezért az igazi szocialisták prózájukban is nagyon óvakodnak a történettől. Ahol mégsem kerülhetik el, ott beérik vagy filozófiai konstrukciókkal, vagy pedig egyes baleseteknek és *szociális kázusoknak* száraz és unalmas regisztrálásával. Ezenfelül valamennyiükből hiányzik is — mind prózában, mind versben — az elbeszéléshez szükséges tehetség, ami összefügg egész szemléleti módjuk határozatlanságával.

A burgonya

Dallam: Hajnalpír, hajnalpír![222]

Szent kenyér,
Mely bajunkban elkísér,
Mert az *égnek kegye* küldte,
Hogy a népnek legyen üdve —
Itt hatalma véget ér! (105. old.)

A második versszakban így nevezi a burgonyát:

. . . Egy édeni kor
Maradéka, az utolsó,

a burgonyavészt pedig ekként jellemzi:

Angyalok közt dúl a pestis![223]

A harmadik versszakban Beck azt tanácsolja a *szegényembernek*, hogy öltsön gyászt:

Ölts te hát,
Szegényember, gyászruhát.
Most valóban itt a véged,
Nem maradt meg semmi néked.
Tudsz még sírni? Sírj tehát!
Puszta hon,
Holt az *Isten* tájadon.
Ám vigaszt lelsz tán e szóban:
Ahány megölt Megváltó van,
Mind feltámad egy napon! (106. old.)

Sírjon hát, aki még sírni tud, a költővel! Ha költőnk nem volna olyan szűkében az energiának, mint *szegényembere* az egészséges burgonyának, akkor örült volna ennek a témának, amelyet a burgonya, ez a burzsoá isten, a fennálló polgári társadalom egyik tengelye, a múlt ősszel adott. A német földbirtokosok és polgárok ezt a költeményt minden károsodás nélkül templomaikban énekeltethették volna.

Beck ezért az erőfeszítésért koszorút érdemel — burgonyavirágból.

Az aggszűz

Nem bocsátkozunk mélyebben ebbe a költeménybe, hiszen se vége, se hossza, s kimondhatatlan unalmassággal teljes kilencven oldalra terjed ki. Igaz, hogy az aggszűz, aki civilizált országokban többnyire csak névlegesen fordul elő, Németországban jelentős „szociális kázus".

A legközönségesebb módja a szocializmussal tetszelgő reflexió-

nak azt mondani, minden jó, ahogy van, csak ne volnának másfelől a szegények. Ez a reflexió minden tetszés szerinti tárgyra alkalmazható. A tulajdonképpeni tartalma ennek a reflexiónak a képmutatóan filantróp kispolgáriasság, amely teljesen egyetért a fennálló társadalom *pozitív* oldalaival, s csak azon jajveszékel, hogy mellettük fennáll a *negatív* oldal, a szegénység is; ez a kispolgáriasság minden ízével beleragad a jelenlegi társadalomba, és csak azt kívánja, hogy ez a társadalom továbbra is létezzék — *a maga létfeltételei nélkül.*

Beck ebben a költeményben ezt a reflexiót gyakran igen triviálisan alkalmazza, például a karácsony alkalmából:

Nyájas nap, minden ünnepeknél
Szebb s nyájasabb ünnep lehetnél,
Ha lelkén sok *szegény* fiúnak,
Midőn a gyertyák sorra gyúlnak
A gazdag játszótárs előtt,
Nem venne a kétség erőt,
S az irigység, az első vétek!
Igen — — —
— — a vidám gyermekének
Hangjai szebben csengenének,
Ha nyirkos odva mélyiben
Nem fázna vackán nincstelen. (149. old.)

E formátlan és véget nem érő költeményben egyébként akadnak szép részletek is, mint például a lumpenproletariátus ábrázolása:

Ki hulladékban túr naponta,
Hol bűzét egy kanális ontja:
Verébként morzsát csipeget,
Ki ollót fen, fold üstöket,
Ki szennyest sulykol fagyos ujjal,
Talicskát tol zöldséggel, újjal,
S ezt kornyikálja: Vegyetek!
Ki garasért szennyben tülekszik,
Ki istenhivőn kéreget,

S a szögleten gubbaszt napestig,
Kezét kinyújtani se mervén,
Mert koldulást nem tűr a törvény;
Ki éhgyomorral, süketen,
Fúvós és húros hangszeren,
Hol ablakot lát s kapualjat,
Évszámra nyúz egy bárgyú dalt,
Dadát, cselédet táncra csalva,
De maga egy taktust se hallva;
Ki lámpát gyújt másoknak este,
Gyertyára valót sem keresve,
Ki zsákol, fát apróra hasgat,
Gyűlölve azt, ki gazda s gazdag;
Ki lop, kerít, templomba fut,
Ki borba fullaszt tompa bút. (158—160. old.)

Beck itt emelkedik először felül a szokványos német polgári moralitáson, amennyiben e sorokat egy öreg koldus szájába adja, akitől lánya azt kéri, hogy engedje el találkára egy tiszttel. Válaszként a fenti sorokban keserű képet fest azokról az osztályokról, melyekhez gyermeke akkor tartoznék, ellenvetéseit a leány közvetlen élethelyzetéből meríti, s nem tart neki erkölcsi prédikációt — ami elismerésre méltó.

Ne lopj!

Az erkölcsös szolga — hogy öreg atyját támogathassa — éjszaka meglopja szunnyadni látszó urát, egy oroszt, akit ő maga is jó gazdának mond. Az orosz utána oson, s szolgája háta mögött állva látja, amint az éppen a következő levélkét írja a nevezett öregembernek:

Pénzt akartál — íme, loptam!
S most, apám, az ég urához
Esdekelj, hogy trónusáról
Nézze sorsom irgalommal.

Dolgozom majd, hogy keressek,
Vackom engem alva nem lát,
Míg a tőle elraboltat
Jó uramnak meg nem adtam. (241. old.)

Az erkölcsös szolga jó gazdája annyira meghatódik e szörnyű felfedezéseken, hogy nem tud szólni, kezét azonban áldón a szolga fejére teszi.

Hanem az már *néma hulla* —
Szörnyet halt a rémülettől. (242. old.)

Írhat-e valaki komikusabbat ennél? Beck itt Kotzebue és Iffland alá süllyed, e szolgatragédia még a polgári szomorújátékon is túltesz.

Új istenek és régi bajok

Ez a költemény helyenként találóan gúnyolja ki Rongét, a Fény Barátait[224], az újfajta zsidókat, a borbélyt, a mosónőt, a csínján szabad lipcsei polgárt. Befejezésül a költő védekezik a filiszterek ellen, akik ezért meg fogják vádolni, noha ő is

— Viharos éjben
Dalolta el a fény dalát. (297. old.)

Azután ő maga is előhozakodik egy szocialisztikusan módosított, testvéri szeretetet és gyakorlati vallást hirdető, egyfajta természetdeizmuson alapuló tanítással, s így ellenfelei egyik vonását érvényesíti a másikkal szemben. Ily módon Beck sohasem tud pontot tenni, amíg ő maga el nem rontott újra mindent, mert maga is túlságosan bele van ragadva a német nyomorúságba, és túl sokat elmélkedik önmagáról, a verseit költő költőről. Egyáltalában a dalnok a *modern* lírikusoknál megint valami meseszerűen kicirkalmazott, kalandosan fellengzős figura lett. Nem aktív, a valóságos társadalomban élő személy, aki költ, hanem „a költő", aki a fellegekben lebeg, ámde ezek a fellegek nem egyebek, mint a német polgár ködös fantáziái. — Beck mindig átesik a legkalandosabb dagályosságból a legjózanabb polgári prózába, s a fennálló

viszonyok ellen forduló, kicsit harcias humorból az e viszonyokkal való szentimentális kiegyezésbe. Minden pillanatban rajtakapja magát, hogy ő maga az, de quo fabula narratur[225]. Dalai ennélfogva nem forradalmian hatnak, hanem mint

Három pezsgő porocska,
Amely vért csillapít. (293. old.)

Ezért az egész kötet befejezéséül nagyon is odaillik a rezignációnak ez a lanyha siráma:

Éltünk mikor lesz itt lenn
Kibírhatóbb, óh Isten?
A *vágy* szívemben kétszeres,
Kétszerte gyengébb hát türelmem. (324. old.)

Becknek vitathatatlanul több tehetsége van és eredetileg több energiája is, mint a német irodalmárnépség legtöbbjének. Egyetlen baja a német nyomorúság, amelynek elméleti formáihoz hozzátartozik Beck fellengzős és siránkozó szocializmusa, meg ifjúnémet reminiszcenciái is. Amíg Németországban a társadalmi ellentétek nem öltenek élesebb formát azáltal, hogy az osztályok határozottabban különválnak és a burzsoázia pillanatnyilag meghódítja a politikai hatalmat, addig német poéta magában Németországban nem sokat remélhet. Egyrészt a német társadalomban lehetetlen forradalmian fellépnie, mert a forradalmi elemek maguk még túl fejletlenek, másrészt túlságosan ernyesztően hat rá az őt mindenfelől körülvevő krónikus nyomorúság, semhogy fölébe emelkedhetnék, szabadon szembenézhetne vele és kigúnyolhatná anélkül, hogy maga is ne zuhanna ismét bele. Egyelőre minden német poétának, akiben még van némi tehetség, csak azt lehet tanácsolni, hogy vándoroljon ki civilizált országokba.

Engels: Német szocializmus versben
és prózában. 1846—1847.
(Marx és Engels Művei. 4. köt. 195—211. old.)

. . . Grün úr az igazi szocializmus és az ifjúnémet[199] irodalmárság összeolvasztásának mulattató színjátékát nyújtja. A „Soziale Bewegung" egy hölgyhöz intézett levelek formájában íródott s az olvasó ebből sejtheti, itt az igazi szocializmus mély értelmű istenei az „ifjú irodalom" rózsáival és mirtuszaival koszorúzva járnak-kelnek. Szakasszunk tüstént néhány rózsaszálat:

„A »Carmagnole«[226] daloltam az én fejemben . . . mindenesetre szörnyűség, hogy a »Carmagnole« egy német író fejében tanyát üthet, ha nem is teljes elszállásolásra, mégis legalább egy reggeli erejéig." 3. old.

„Ha itt lenne nekem az öreg Hegel, fülön fognám: Micsoda, a természet a szellem másléte lenne? Micsoda, éjjeli őr?" 11. old.

„Brüsszel némiképp a francia konventet jeleníti meg: van egy hegy-része és egy völgy-része." 24. old.

„A politika lüneburgi pusztája." 80. old.

„Tarka, költői, következetlen, fantasztikus báblepke." 82. old.

„A restauráció liberalizmusát, a talajtalan kaktuszt, amely élősdi növényként rátekeredett a képviselői kamara padjaira." 87., 88. old. Hogy a kaktusz sem nem „talajtalan", sem nem „élősdi növény", azzal éppoly kevéssé esik csorba e szép képen, mint az előbbin azzal, hogy nincsenek sem „tarka", sem „költői", sem „következetlen" „báblepkék", vagyis álcák.

„Jómagam pedig e hullámverés" (az újságoké és újságíróké a Cabinet Montpensier-ban*) „közepette úgy tűnök fel magamnak, mint egy második Noé, aki kibocsátja galambjait, hogy vajon lehet-e valahol kunyhót építeni vagy szőlőt telepíteni, lehet-e a haragvó istenekkel ésszerű szerződést kötni." 259. old. Grün úr itt alkalmasint laptudósítói tevékenységéről beszél.

„Camille Desmoulins *ember* volt. Az alkotmányozó gyűlés *filiszterekből* állott. Robespierre *erényes delejező* volt. Az új történelem egy szóval kifejezve az élethalálharc az épicier-k** és a delejezők ellen!!!" 311. old.

* Olvasóterem a Palais Royalban. — *Szerk.*
** — szatócsok — *Szerk.*

„A szerencse plusz, de plusz az x-edik hatványon." 203. old. Tehát a szerencse = $+ ^{x}$, egy formula, amely csakis Grün úr esztétikai matematikájában fordul elő.

„A munka megszervezése, mi ez? És a népek a szfinxnek ezer hírlapi hanggal feleltek . . . a strófát Franciaország énekli, az antistrófát Németország, az öreg misztikus Németország." 259. old.

„Észak-Amerika még visszatetszőbb is nekem, mint az óvilág, mert a szatócsvilágnak ez az egoizmusa az arcátlan egészség pírját viseli . . . mert ott minden olyan felületes, olyan gyökértelen, majdhogy azt nem mondanám, olyan *kisvárosias* . . . Amerikát az újvilágnak nevezitek, pedig minden óvilág legósdibbja, a mi viseltes ruháink ott parádésak." 101., 324. old. Eddig csak azt tudtuk, hogy a viseletlen német harisnyákat viselik ott, bár a „parádézáshoz" túl rosszak.

„Ezen intézmények logikailag szilárd garantizmusa[227]." 461. old.

Ki ily virágra nem nevet,
Nem érdemel „ember" nevet.[228]

Minő kecses pajkosság! Minő hetyke naivság! Minő heroikus feltúrása az egész esztétikának! Minő heinei hányavetiség és zsenialitás!

Megtévesztettük az olvasót. Nemhogy Grün úr szépírósága ékesíti az igazi szocializmus tudományát, hanem a tudomány csupán a töltelék e szépírói fecsegések között. Úgyszólván „szociális hátterüket" alkotja . . .

Fourier *pszichológiájának* kritikáját, akárcsak egész kritikáját, Grün úr az „ember lényegéből" meríti:

„Mert az emberi lényeg minden egybevéve." 190. old.

„Fourier ugyancsak erre az emberi lényegre apellál, ennek a belső hüvelyét" (!) „leplezi le előttünk a maga módján a tizenkét szenvedély táblájában; ő is azt akarja, amit minden becsületes és eszes fő akar, az ember belső lényegét valósággá, *gyakorlattá* tenni. Ami belül van, az legyen kívül is, és így *egyáltalában szűnjék meg a különbség belül és kívül között.* Az emberiség története szocialistáktól hemzseg, ha erről az ismérvről akarjuk őket felismer-

ni . . . mindegyiknél csak azon fordul meg a dolog, hogy mit gondol az *ember lényegén.*" 190. old.

Jobban mondva az igazi szocialisták szemében csak azon fordul meg a dolog, hogy mindenkibe az ember lényegéről való gondolatokat csempésszenek és a szocializmus különböző fokait az ember lényegének különböző filozófiáivá változtassák át. Ez a történetietlen elvonatkoztatás csábítja itt arra Grün urat, hogy a kívül és belül közötti minden különbség megszüntetését proklamálja; ennek megszüntetése még az ember lényege szaporodásának is véget vetne. Egyébként egyáltalán nem látjuk be, miért hencegnek a németek olyan rémítően az ember lényegéről való bölcsességükkel, amikor egész bölcsességük, a három általános tulajdonság, értelem, szív és akarat, már Arisztotelész és a sztoikusok óta eléggé általánosan ismert. Erről az álláspontról veti Grün úr Fourier-nak szemére, hogy az embert tizenkét szenvedélyre „hasogatja szét". „E tábla teljességéről, *pszichológiailag* szólva, beszélni sem akarok; elégtelennek tartom" — (ezzel aztán, „pszichológiailag szólva", érje be a közönség). — „Megtudjuk-e teszem e tizenkettes számból, *mi* az ember? Egy fikarcnyira sem. Fourier éppúgy megnevezhette volna pusztán az öt érzéket; ezekben benne rejlik *az egész ember,* ha megmagyarázzuk őket, ha értünk emberi tartalmuk megfejtéséhez" (mintha ez az „emberi tartalom" nem teljesen az emberek termelésének és érintkezésének fokától függene). „Sőt, az ember egyesegyedül *egy* érzékben rejlik, az érzésben, másképpen érez, mint az állat" stb., 205. old.

Látjuk, miképp erőlködik Grün úr — itt először az egész könyvben —, hogy a feuerbachi álláspontról tekintve csak valamit is mondjon Fourier pszichológiájáról. Ugyancsak látjuk, micsoda fantázia ez az „egész ember", aki egy valóságos egyén egyetlen tulajdonságában „rejlik", és akit a filozófus ebből értelmez ki; egyáltalában miféle „ember" ez, akit nem valóságos történelmi tevékenységében és létezésében szemlélünk, hanem saját fülcimpájából vagy az állattól megkülönböztető egyéb jegyéből következtethetünk ki. Ez az ember önmagában „rejlik", mint a saját bőratkája. Hogy az emberi érzés emberi és nem állati, ez a belá-

tás természetesen nemcsak feleslegessé tesz minden pszichológiai kísérletet, hanem egyszersmind minden pszichológia kritikája is.

A szerelem fourier-i tárgyalását Grün úr nagyon könnyen kritizálhatja, amennyiben a mostani szerelmi viszonyok fourier-i kritikáját azokon a fantáziákon méri, amelyekkel Fourier szemléletet igyekezett magának alkotni a szabad szerelemről. Grün úr igazi német filiszter létére ezeket a fantáziákat komolyan veszi. Ez az egyetlen, amit komolyan vesz. Ha már bele akart bocsátkozni a rendszernek ebbe az oldalába, nem tudni, miért nem bocsátkozott bele Fourier-nak a nevelésről szóló fejtegetéseibe is, amelyek közel s távol a legjobbak, ami ebben a fajban létezik, és a legzseniálisabb megfigyeléseket tartalmazzák. Egyébként Grün úr a szerelemmel kapcsolatban elárulja, hogy igazi ifjúnémet szépíró létére mily keveset tanult Fourier kritikájából. Azt hiszi, egyre megy, hogy a házasság vagy a magántulajdon megszüntetéséből indulunk-e ki, az egyiknek mindig maga után kell vonnia a másikat. De tisztán szépírói fantázia, ha a házasságnak másvalamilyen felbomlásából akarunk *kiindulni*, mint amely már most a polgári társadalomban gyakorlatilag fellelhető. Magánál Fourier-nál azt találhatta, hogy ő mindenütt csak a termelés megváltoztatásából indul ki . . .

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 484—485., 509—510. old.)

G. FR. DAUMER „DIE RELIGION DES NEUEN WELTALTERS" C. KÖNYVÉRŐL

„Egy különben igen szabadelvű, az új iránt korántsem fogékonyság nélküli *nürnbergi* férfiú iszonyú gyűlölettel viseltetett a demokrata üzelmekkel szemben. Rongét tisztelte, és arcképe ott függött szobájában. De amikor azt hallotta, hogy Ronge a demokratákkal tart, az illemhelyen akasztotta fel a képet. Egyszer így szólt: Óh, bárcsak az orosz korbács alatt élnénk, milyen boldognak érezném magam! A zavargások idején halt meg, s azt

gyanítom, hogy jóllehet már öreg volt, pusztán a dolgok menetén érzett bosszúság és bánat vitte a sírba." II. köt. 321—322. old.

Ha ez a sajnálatraméltó nürnbergi nyárspolgár, ahelyett hogy meghal, a gondolatforgácsait a „Korrespondent von und für Deutschland"-ból, Schillerből és Goethéből, régi tankönyvekből és új kölcsönkönyvtári anyagból hordja össze, megtakaríthatta volna magának a halált és Daumer úrnak a keservesen megdolgozott három kötetnyi kombinatorikus-aforisztikus alapvetést. Nekünk persze akkor nem lett volna meg az az épületes alkalmunk, hogy az új világkorszak vallásával egyidejűleg annak első vértanúját is megismerjük.

Daumer úr műve két részre oszlik, egy „előzetesre" és egy „tulajdonképpenire". Az előzetes részben a német filozófia e hű Eckartja mély szomorúságát fejezi ki afölött, hogy két év óta még a gondolkodó és művelt németek is engedték magukat arra csábítani, hogy a gondolat felbecsülhetetlen vívmányait feladják a pusztán „külsőleges" forradalmi tevékenységért. A mostani pillanatot alkalmasnak tartja arra, hogy még egyszer apelláljon a nemzet jobb érzésére; rámutat arra, mit is jelent, ha az egész német műveltségről, az egyetlenről, amely által a német polgár még volt valaki, könnyelműen lemondanak. A német műveltség tartalmát a legerőteljesebb velős mondásokból állítja össze, amelyeket olvasottságának kincsesládikója nyújt, s ezzel ezt a német műveltséget nem kevésbé kompromittálja, mint a német filozófiát. A német szellem legmagasztosabb termékeinek általa összegyűjtött virágcsokra laposságban és trivialitásban még a művelt rendek leányai számára készült legotrombább olvasókönyvet is felülmúlja. Goethének és Schillernek az első francia forradalom ellen irányuló nyárspolgári kitöréseitől, a klasszikus Schiller-sortól „Oroszlánt föl csak esztelen ver"[229] — egészen a legújabb irodalomig az új vallás főpapja buzgón felkajtat minden olyan helyet, ahol a német copf álmatag kelletlenséggel berzenkedik a neki ellenszenves történelmi mozgalom ellen. Olyan kaliberű tekintélyek, mint Friedrich Raumer, Berthold Auerbach, Lochner, Moriz Carrière, Alfred Meissner, Krug, Dingelstedt, Ronge, a „Nürnberger Bote", Max Waldau, Sternberg, German Mäurer, Louise

Aston, Eckermann, Noack, a „Blätter für literarische Unterhaltung", A. Kunze, Ghillany, Th. Mundt, Saphir, Gutzkow, bizonyos „született Gatterer" stb. azok az oszlopok, amelyeken az új vallás temploma nyugszik. A forradalmi mozgalom, amely ellen itt oly sokszólamú átok hangzik el, Daumer úr számára egyrészt a legbanálisabb politizálgatásra szorítkozik, ahogy az Nürnbergben a „Korrespondent von und für Deutschland" védőszárnya alatt napirenden van, másrészt pedig a csőcselék kilengéseire, amelyekről Daumer úrnak a legkalandosabb elképzelése van. A források, amelyekből itt merít, méltóan sorakoznak a fentiekhez: a többször említett nürnbergi „Korrespondent" mellett szerepel a „Bamberger Zeitung", a müncheni „Landbötin", az augsburgi „Allgemeine Zeitung" stb. Ugyanaz a nyárspolgári közönségesség, amely a proletárban mindig csak zabolátlan, züllött rongyost lát, és az 1848 júniusi párizsi vérfürdő idején, amikor több mint háromezer ilyen „rongyost" mészároltak le, elégedetten dörzsöli a kezét, ugyanez a közönségesség felháborodik a gúnyon, amely az állatkínzás ellen küzdő kedélyes egyesületeket érte. „A borzalmas kínok", kiált fel Daumer úr az I. köt. 293. oldalán, „amelyeket a szerencsétlen állat az ember kegyetlen zsarnoki kezétől elszenved, ezeknek a barbároknak a szemében »szir-szar«, amivel nem érdemes törődni!" Az egész modern osztályharc Daumer úr szemében nem egyéb, mint a „durvaság" harca a „műveltség" ellen. Ahelyett, hogy ezt a harcot ezen osztályok történelmi feltételeiből magyarázná, az okát egyes rosszindulatú emberek felforgató üzelmeiben látja, akik a csőcselék alantas vágyait felszítják a művelt rendek ellen. „Ez a demokratikus reformatizmus . . . felingerli a társadalom alsóbb osztályainak irigységét, dühét, rablási vágyát a felsőbb osztályok ellen; szép kis eszköz az ember megnemesítésére és megjavítására és egy magasabb kulturális fok megalapozására." (I. köt. 288—289. old.) Daumer úr a „társadalom alsóbb osztályainak a felsőbbek ellen" vívott ama harcait sem ismeri, amelyekbe még egy nürnbergi „kulturális fok" elérése és egy Daumer-szerű molochvadász[230] lehetővé tétele is került.

A második, „tulajdonképpeni" rész foglalja azután magában

az új vallás pozitív oldalát. Itt a német filozófus afelett érzett egész bosszúsága szólal meg, hogy a kereszténység ellen viselt harcait elfelejtették, hogy a nép közönyös a vallással szemben, amely a filozófus vizsgálódásának egyetlen méltó tárgya. Hogy mesterségének, amelyet a konkurrencia félretolt, ismét becsületet szerezzen, világbölcsünknek nem marad más hátra, miután a régi vallás ellen már eleget csaholt, mint hogy új vallást találjon fel. Ez új vallás azonban, az első rész illő folytatásaképpen, a német nyárspolgári műveltség szentenciáinak, emlékkönyv-versikéinek és versus memorialisainak* további csokrára szorítkozik. Az új Korán szúrái[231] nem egyebek, mint egy sor frázis, amelyekben a fennálló német viszonyokat erkölcsileg szépítgetik és költőileg felcicomázzák. Frázisok, amelyek attól még, hogy levetették a közvetlenül vallási formát, nincsenek kevésbé összenőve a régi vallással.

„Egészen új világállapotok és világviszonyok csak új vallások révén keletkezhetnek. Hogy a vallások mire képesek, erre például és bizonyítékul szolgálhat a kereszténység és az iszlám, arra a tehetetlenségre és eredménytelenségre pedig, amelyben az absztrakt kizárólagos politika szenved, igen világos és érzékelhető bizonyítékul szolgálhatnak az 1848-ban megindított mozgalmak." (I. köt. 313. old.)

Ebben a tartalmas mondatban nyomban elénk tárul a német „gondolkodó" minden lapossága és tudatlansága, aki a kis német és jelesen a bajor „márciusi vívmányokat" az 1848-as és az 1849-es európai mozgalomnak nézi, és aki egy fokozatosan kialakuló és koncentrálódó nagy forradalom első, még nagyon is felszíni kitöréseitől azt követeli, hogy már „egészen új világállapotokat és világviszonyokat" hozzanak létre. Az az egész bonyolult társadalmi harc, amely Párizs és Debrecen, Berlin és Palermo között az utóbbi két évben első előcsatározásaihoz jutott el, a világbölcs Daumer szemében arra korlátozódik, hogy „1849 januárjában az erlangeni alkotmányos egyesületek reményei beláthatatlan messzeségbe tolódtak ki" (I. köt. 312. old.), és arra, hogy ret-

* — emlékverseinek; szabályok megjegyzésére szolgáló versikéknek — *Szerk.*

tegjen egy új harctól, amely Daumer urat ismét kellemetlenül megbolygathatná Háfizzal, Mohameddal és Berthold Auerbachhal való foglalatoskodásában.

Ugyanez a szemérmetlen sekélyesség teszi Daumer úr számára lehetővé annak tökéletes ignorálását, hogy a kereszténységet az antik „világállapotok" teljes összeomlása előzte meg, s a kereszténység ennek puszta kifejezése volt; hogy „egészen új világállapotok" nem a kereszténység révén belülről keletkeztek, hanem csak akkor, amikor a hunok és a germánok „külsőlegesen" rárontottak a római birodalom hullájára; hogy a germán invázió után nem az „új világállapotok" igazodtak a kereszténységhez, hanem a kereszténység e világállapotok minden új szakaszával szintúgy megváltozott. Egyébként mondjon Daumer úr egyetlen példát, amikor egy új vallással a régi világállapotok megváltoztak, anélkül, hogy egyszersmind a leghatalmasabb „külsőleges" és absztraktan politikai konvulziók ne következtek volna be.

Világos, hogy a társadalmi állapotok minden nagy történelmi átalakulásával egyszersmind az emberek nézetei és képzetei s velük vallási képzetei is átalakulnak. De a jelenlegi átalakulás éppen abban különbözik minden korábbitól, hogy az emberek végre rájöttek e történelmi átalakulási folyamat titkára, s ezért ahelyett, hogy ezt a gyakorlati, „külsőleges" folyamatot egy új vallás fellengző formájában újra felmagasztalnák, minden vallást levetettek.

Az új világbölcsesség szelíd erkölcsi tanításai után, amelyek annyiban még Kniggét is túlszárnyalják, hogy nemcsak az emberekkel való, hanem az állatokkal való érintkezést illetően is tartalmazzák a szükségeset — a salamoni „Példabeszédek" után az új Salamon által költött „Énekek éneke" következik.

„*Természet* és *nő* a valóban isteni — eltérőleg az *embertől* és a *férfitól* . . . Az emberinek a természetes, a férfiasnak a nőies iránti odaadása a valódi, az egyedül igazi alázat és önelidegenítés, a legmagasabb rendű, sőt egyetlen erény és jámborság, amely létezik." (II. köt. 257. old.)

Látjuk itt, hogyan változik át a spekuláló vallásalapító sekélyes tudatlansága igen kifejezett gyávasággá. Daumer úr a törté-

nelmi tragédia elől, amely fenyegetőleg nagyon is közeledik hozzá, az állítólagos természetbe menekül, tudniillik a bárgyú parasztidillbe, és a nő kultuszát prédikálja, hogy saját nőies rezignációját elkendőzze.

Daumer úr természetkultusza egyébként sajátos jellegű. Sikerült neki még a kereszténységgel szemben is reakciósan fellépnie. Megkísérli a kereszténység előtti régi természetvallást visszaállítani modernizált formában. Ebben persze csak a természetről való keresztény-germán-patriarchális locsogásig jut el, amely pl. a következőképpen szólal meg:

Óh édes, szent Természet,
Hadd kövessem léptedet,
Kézen fogva úgy vezess,
Mint szalagon gyermeket!

„Az ilyesmi divatját múlta; de nem a műveltség, a haladás és az emberi boldogság előnyére." (II. köt. 157. old.)

A természetkultusz, mint látjuk, a kisvárosi ember vasárnapi sétáira korlátozódik, aki gyermeteg csodálkozását fejezi ki azon, hogy a kakuk idegen fészekbe rakja tojásait (II. köt. 40. old.), hogy a könnyeknek az a rendeltetésük, hogy a szem felületét nedvesen tartsák (II. köt. 73. old.) stb., s aki végül szent borzongással elszavalja gyermekeinek Klopstock tavaszi ódáját (II. köt. 23. és köv. old.)[232]. A modern természettudományról, mely a modern iparral egyesülve az egész természetet forradalmasítja és egyéb gyermekdedségek mellett az emberek természet iránti gyermekded magatartásának is véget vet, természetesen szó sem esik. Ehelyett kapunk titokzatos célzásokat és ámuldozó filiszteri sejtéseket Nostradamus próféciáiról, a skótok hatodik érzékéről és az állati delejességről.[233] Egyébként kívánatos volna, hogy Bajorország parasztgazdaságát, azt a talajt, amelyből egyaránt nőnek a papok és a Daumerok, végre egyszer modern földműveléssel és modern gépekkel felforgassák.

A nő kultuszával pontosan ugyanúgy áll a dolog, mint a természetkultusszal. Magától értetődik, hogy Daumer úr egyetlen szót sem szól a nők jelenlegi társadalmi helyzetéről, hogy ellenkezőleg

csak a nőről mint olyanról beszél. Azzal igyekszik a nőket polgári nyomorúságukért megvigasztalni, hogy egy éppen olyan üres, mint titokzatoskodó fráziskultuszt szentel nekik. Így pl. azzal nyugtatja meg őket, hogy tehetségeik a házassággal megszűnnek, mert akkor a gyermekekkel vannak elfoglalva (II. köt. 237. old.), hogy megvan a képességük arra, hogy még hatvanéves korukban is szoptassanak gyermekeket (II. köt. 251. old.) stb. Daumer úr ezt úgy nevezi, hogy „a férfiasnak a nőies iránti odaadása". S hogy férfias odaadásához hazájában megtalálja a szükséges eszményi nőalakokat, kénytelen különféle múlt századi arisztokrata hölgyekhez folyamodni. A nőkultusz tehát ismét az irodalmároknak az előkelő pártfogónőkhöz való nyomott viszonyára redukálódik — Wilhelm Meister[234].

A „műveltség", amelynek hanyatlásáról Daumer úr jeremiádákat zeng, annak a kornak a műveltsége, amelyben Nürnberg mint szabad birodalmi város virágzott, amikor a nürnbergi ipar, a művészetnek és kézművességnek ez a kereszteződése, jelentős szerepet játszott — a német kispolgárságnak a műveltsége, amely ezzel a kispolgársággal együtt elpusztul. Ha régebbi osztályoknak, például a lovagságnak a letűnése nagyszerű tragikus műalkotásokhoz nyújthatott anyagot, a nyárspolgárság, egészen magához illően, nem viszi többre egy fanatikus rosszindulat tehetetlen megnyilvánulásainál és Sancho Panza-i jeles mondások és bölcs életszabályok gyűjteményénél. Daumer úr Hans Sachs száraz, minden humor nélkül való folytatása. A német filozófia, amint kezét tördeli és jajveszékel nevelőatyjának, a német nyárspolgárságnak halálos ágyánál: ez az a megindító kép, amelyet az új világkorszak vallása elénk tár.

Marx—Engels: G. Fr. Daumer: „Die Religion des neuen Weltalters". 1850.
(Marx és Engels Művei. 7. köt. 191—196. old.)

. . . Jelen voltam a második kamara egyik ülésén, az újságírók páholyában. Hasonlóképp jelen voltam 1848 nyarán a porosz kiegyezők egyik ülésén.[235] Quantum mutatum ab illis![236] Noha bizonyára ők sem voltak titánok. Szűk ülésterem. A nézők számára gyér páholyok. A tagok padokban ülnek (az „urak"* ellenben székeken); hivatali szoba és iskolaterem furcsa keveréke. A belga kamara ehhez képest impozáns. Simson vagy Sámson — így hívják az elnököt — bosszút áll a Manteuffeltól kapott rúgásokért[237], amennyiben most egy miniszteri ajtónálló egész groteszk és brutális parancsmodorában szamárállkapcsával a lent lapuló filiszterekét agyonfegyelmezi. A testet öltött szolgaszemtelenségnek ez a leírhatatlan példánya minden más gyűlésben már pofonokat kapott volna. Amilyen utálatos egyébként Berlinben, főképp a színházakban, az egyenruha hemzsegése (À propos! Hogy a királyi családot inzultálja, Hatzfeldt grófné rögtön az első napokban elvitt egy páholyba, közvetlenül a „szép Vilmos" és társai mellé. Három órás balett. Ez volt az egyetlen előadás aznap este. Szintén berlini sajátosság), olyan öröm, amikor e sunyító bürokratikus tanulóifjúság között hébe-hóba egyenruhás fickót fedez föl az ember, mert az legalább emelt fővel ül és kihúzza magát. Vincke éppen beszélt, amit egyébként egyetlen ülésen sem mulaszt el. Még idealizáltam ezt a fickót. Ha előbb hallottam volna beszélni, egész más képet rajzoltam volna róla. Freytag egy hitvány vígjátékában, az „Újságírók"-ban, amelyet Berlinben láttam, szerepel egy *Piepenbrink* nevű kövér hamburgi filiszter és borkereskedő. Nos, Vincke ennek a Piepenbrinknek a hű másolata. A legvisszataszítóbb hamburgi-vesztfáliai alnémetet beszéli, teli szájjal hadarva a szavakat, nincs egyetlen helyesen szerkesztett vagy befejezett mondata. És ez az ember a Hasenheide[238] Mirabeau-ja! E pigmeus-istálló egyetlen legalább tisztes-

* A felsőház (Herrenhaus) tagjai. — *Szerk.*

séges képű figurája az egyik oldalon Waldeck, a másikon pedig Wagener és Blanckenburg-Don Quijote . . .

Marx — Engelshez. 1861. V. 10.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 167—168. old.)

A NÉMET REGÉNY A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

. . . Napjaink polgári házasságkötése kétfajta. Katolikus országokban ma is a szülők választanak az ifjú polgárnak hozzá illő feleséget, aminek következtében a monogámiában rejlő ellentmondás természetesen a legteljesebben kibontakozik: buja hetérizmus a férfi részéről, buja házasságtörés a nő részéről. A katolikus egyház bizonyára éppen azért törölte el a válást, mert rájött arra, hogy a házasságtörés ellen éppúgy nincs orvosság, mint a halál ellen. A protestáns országokban viszont általában megengedik az ifjú polgárnak, hogy saját osztályából több-kevesebb szabadsággal válasszon magának feleséget, miáltal a házasságkötésnek bizonyos fokig szerelem szolgálhat alapul, s ezt illendőségből mindig feltételezik, ami meg is felel a protestáns álszenteskedésnek. A férfi itt lanyhábban űzi a hetérizmust és a nő házasságtörése is kevésbé általános. Minthogy azonban az emberek mindenfajta házasságban megmaradnak annak, amik a házasság előtt voltak, a protestáns országok polgárai pedig többnyire nyárspolgárok, ez a protestáns monogámia, még ha általában a legjobb eseteket vesszük is, csupán azt a nyomasztóan unalmas házastársi közösséget tudja megteremteni, amelyet családi boldogságnak szokás nevezni. E kétféle házasulási módszer legjobb tükre a regény, a katolikus módszeré a francia, a protestánsé a német. A férfi mindkettőben „megkapja"; a németben a fiatalember a leányt, a franciában a férj a szarvait. Hogy a kettő közül melyik jár rosszabbul, az nem mindig tűnik ki. A francia burzsoá ezért éppúgy megborzad a német regény unalmától, mint a német nyárspolgár a francia regény „erkölcstelenségétől". Ámbár legújabban, amióta „Berlin világvárossá válik", a német regény is valamivel kevésbé

félénken beszél már az ott régóta ismert hetérizmusról és házasságtörésről . . .

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. 1884.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 205. old.)

. . . Csak a Vámegylet[161] létesítésével jutottak a németek olyan helyzetbe, melyben a politikai gazdaságtant egyáltalában *megérthették*. Ettől az időtől kezdve indult meg valójában az angol és francia gazdaságtan importálása a német polgárság javára. Az importált anyagra csakhamar rátette kezét a tudós- és bürokratatestület és olyan módon dolgozta fel, amely nemigen öregbítette a „német szellem" dicsőségét. Az írogató iparlovagok, kereskedők, iskolamesterek és bürokraták kotyvalékából aztán olyan német-gazdaságtani irodalom keletkezett, amellyel ízetlenség, sekélyesség, gondolatnélküliség, terjengősség és plagizálás dolgában csak a német regény vetekedhetik . . .

Engels: Karl Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához". 1859.
(Marx és Engels Művei. 13. köt. 460—461. old.)

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN

. . . „Stirner" és egész filozófiai asztaltestvérisége, melynek ő a leggyöngébb és legtudatlanabb tagja, szolgáltatják a gyakorlati kommentárt a derék Hoffmann von Fallersleben derék versikéjéhez:

Csak Némethonban, ó csak itt
szeretnék mindig élni.

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Marx—Engels: A német ideológia. 1845—1846.
(Marx és Engels Művei. 3. köt. 171. old.)

. . . I. Vilmos Horatiusa és Vergiliusa a fecsegő Bodenstedt és Friedrich Vischer csatorna-esztétikus . . .

Marx — Engelshez. 1882. III. 8.
(Marx—Engels Briefwechsel. IV. köt. 633. old.)

HATODIK RÉSZ

EUGÈNE SUE „PÁRIZS REJTELMEI" C. REGÉNYÉNEK BÍRÁLATA

A „KRITIKAI KRITIKA" MINT TITOKMESTER VAGY A „KRITIKAI KRITIKA" MINT SZELIGA ÚR

A „kritikai kritika"[36] *Szeliga-Visnuban* inkarnálódva apoteózist ír a „Párizs rejtelmei"-ről. Eugène Sue-t „kritikai kritikusnak" nyilvánítja. Ha Sue megtudja ezt, felkiálthat, mint Molière úrhatnám polgárja: „Hitemre, több mint negyven esztendeje beszélek prózában anélkül, hogy tudtam volna róla: s végtelenül hálás vagyok Önnek, hogy tudtomra adta ezt."[239]

Szeliga úr *esztétikai* prológussal vezeti be kritikáját.

„Az esztétikai prológus" ekként magyarázza meg a „kritikai" eposz, jelesül a „Párizs rejtelmei" általános jelentőségét:

„Az eposz teremti meg azt a gondolatot, hogy a jelen önmagában semmi, még csak nem is" — *semmi*, még csak nem is! — „az örök *választóvonal* a *múlt* és a *jövő* között, hanem" — semmi, még csak nem is, hanem — „hanem a mindig újra *összeilleszkedő hasadék*, amely elválasztja a *halhatatlanságot a mulandóságtól* . . . *Ez* a »Párizs rejtelmei« *általános jelentősége.*"

Az „esztétikai prológus" szerint „a *kritikus* ha akar, *költő* is lehet".

Szeliga úr egész kritikája bebizonyítja ezt az állítást. E kritika minden mozzanatában „*költészet*".

S egyszersmind a „*szabad* művészet" terméke is, ahogyan ezt az „esztétikai prológus" meghatározza, tudniillik „*valami egészen újat* talál ki, olyat, *amilyen még abszolúte soha nem létezett*".

Sőt végül ez a kritika még *kritikai eposz* is, hiszen „mindig újra összeilleszkedő hasadék", amely „elválasztja" a „halhatatlanságot" — Szeliga úr kritikai kritikáját — a „mulandóságtól", Eugène Sue úr regényétől.

1. „A civilizáción belüli elvadulás titka" és „az államban meglevő jogtalanság titka"

Feuerbach, mint ismeretes, az inkarnáció, a Szentháromság, a halhatatlanság stb. keresztény elképzeléseit az inkarnáció titkának, a Szentháromság titkának, a halhatatlanság titkának fogta fel. Szeliga úr az összes mostani világállapotokat titkoknak fogja fel. De míg *Feuerbach valóságos titkokat* leplezett le, *Szeliga* úr valóságos *közhelyeket* változtat át *titkokká*. Művészete nem abban áll, hogy a rejtettet leleplezze, hanem hogy a leleplezettet elrejtse.

Így például a civilizáción belüli elvadulást (a bűnözőket), csakúgy mint az államban meglevő jogtalanságot és egyenlőtlenséget, *titoknak* nyilvánítja. A szocialista irodalom tehát, amely e titkokat már elárulta, vagy titok maradt Szeliga úr előtt, vagy pedig ez irodalom közismert eredményeit ő a „kritikai kritika" magántitkává akarja változtatni.

Ezért nem szükséges részletesebben foglalkoznunk Szeliga úrnak e titkokra vonatkozó fejtegetésével. Csak néhány fénypontot emelünk ki.

„A törvény és a bíró előtt minden *egyenlő*, nagyok és kicsik, gazdagok és szegények. Ez a tétel legelöl áll *az állam* hitvallásában."

Az államéban? A legtöbb állam hitvallása, éppen ellenkezőleg, azzal kezdődik, hogy nagyokat és kicsiket, gazdagokat és szegényeket *egyenlőtlenné* tesz a *törvény* előtt.

„Morel drágakőcsiszoló a maga naiv jóravalóságában igen világosan kimondja a titkot (tudniillik a szegények és gazdagok ellentétének titkát); ezt mondja: Ha a gazdagok tudnák! ha a gazdagok tudnák! a szerencsétlenség az, hogy ők nem tudják, mi a szegénység."

Szeliga úr nem tudja, hogy Eugène Sue a francia burzsoázia iránti udvariasságból *anakronizmust* követ el, amikor a XIV. Lajos korabeli polgárok szállóigéjét: „Ó! ha a király tudná", ebben a módosított formában: „Ó! ha a gazdag tudná!" a charte vérité[240] korában élő munkás, Morel szájába adja. Ez a *naiv* viszony gazdag és szegény között legalábbis Angliában és Franciaországban már megszűnt. Itt a gazdagság tudományos képviselői, a nemzetgazdászok elterjedtté tették a szegénység fizikai és erkölcsi nyomorába való igen aprólékos betekintést. Kárpótlásul bebizonyították, hogy ennek a nyomornak így kell maradnia, mert a mai állapotoknak így kell maradniuk. Sőt gondosságukban még azokat az *arányokat* is kiszámították, amelyekben a szegénységnek a gazdagság javára és a saját javára halálozások útján meg kell tizedelődnie.

Amikor Sue a *bűnözők* kocsmáit, búvóhelyeit és nyelvét írja le, Szeliga felfedi a *„titkot"*: a „szerzőnek" nem az a fontos, hogy ezt a nyelvet és ezeket a búvóhelyeket írja le, hanem hogy „megismertesse a rosszra ösztökélő hajtórugók titkát". „Elvégre éppen a legélénkebb forgalmú helyeken . . . vannak a bűnözők *otthon*."

Mit szólna egy természetbúvár ahhoz, ha azt bizonygatnák neki, hogy a méh sejtje nem mint méhsejt érdekli őt, hogy ez a sejt nem titok annak, aki nem tanulmányozta, mert a méh „elvégre éppen" a szabad levegőn és a virágon „van csak igazán otthon"? A bűnözők búvóhelyeiben és a bűnöző-nyelvben tükröződik a bűnöző jelleme, ezek egy darabja a bűnöző létezésének, leírásuk hozzátartozik az ő leírásához, mint ahogy a titkos találkahely leírása hozzátartozik a félvilági nő leírásához.

A bűnözők búvóhelyei olyan „titkok" nemcsak egyáltalában a párizsiaknak, hanem még a párizsi rendőrségnek is, hogy még e pillanatban is világos és széles utakat törnek a belvárosban, hogy ezeket a zugokat hozzáférhetővé tegyék a rendőrség számára.

Végül maga Eugène Sue kijelenti, hogy a fent említett leírásoknál az olvasók részéről „a félős kíváncsiságra" számít. Eugène Sue úr összes regényeiben az olvasóknak erre a félős kíváncsiságára számított. Emlékezzünk csak az „Atar Gull"-ra, a „Szalamandrá"-ra, a „Plick és Plock"-ra stb.

2. *A spekulatív konstrukció titka*

A „Párizs rejtelmei" kritikai ábrázolásának titka a *spekulatív*, a *hegeli konstrukció* titka. Miután Szeliga úr a „civilizáción belüli elvadulást" és az államban meglevő jogtalanságot „titkoknak" nyilvánította, vagyis feloldotta *„a titok"* kategóriájává, elindítja a „titkot" *spekulatív életpályáján*. A spekulatív konstrukció *általános* jellemzésére elég lesz néhány szó. A mód, ahogy Szeliga úr a „Párizs rejtelmei"-t tárgyalja, képet ad e konstrukció *egyes* alkalmazásáról.

Ha a valóságos almákból, körtékből, földieprekből, mandulákból kialakítom magamnak a *„gyümölcs"* általános képzetét, ha tovább megyek, és azt *képzelem*, hogy a valóságos gyümölcsökből nyert elvont képzetem: *„a* gyümölcs" egy rajtam kívül létező lényeg, sőt a körte, az alma stb. *igazi* lényege, akkor én — *spekulatíve* kifejezve — *„a* gyümölcsöt" a körte, az alma, a mandula stb. *„szubsztanciájának"* nyilvánítom. Azt mondom tehát, a körte számára lényegtelen, hogy ő körte, az alma számára lényegtelen, hogy ő alma. A lényeges ezekben a dolgokban eszerint nem a valóságos, érzékileg szemlélhető létezésük, hanem a belőlük általam elvont és nekik tulajdonított lényeg, a képzetem lénye, *„a* gyümölcs". Az almát, a körtét, a mandulát stb. aztán *„a* gyümölcs" puszta létezési módjainak, *moduszainak* nyilvánítom. Véges, az érzékektől támogatott értelmem persze *megkülönbözteti* az almát a körtétől és a körtét a mandulától, de spekulatív eszem ezt az érzéki különbséget lényegtelennek és közömbösnek nyilvánítja. *Ugyanazt* látja az almában, mint a körtében, és a körtében ugyanazt, mint a mandulában, tudniillik: *„a* gyümölcsöt". A különös valóságos gyümölcsök már csak *látszat*gyümölcsöknek számítanak, melyeknek igazi lényege *„a* szubsztancia", *„a* gyümölcs".

Ezen a módon nem jutunk el különös *gazdagsághoz* a *meghatározásokban*. Az a mineralógus, akinek egész tudománya arra korlátozódik, hogy minden ásvány igazában *az* ásvány, — *a maga képzeletében* volna mineralógus. A spekulatív mineralógus minden ásványról azt mondja, hogy *„az* ásvány", és tudománya arra kor-

látozódik, hogy ezt a szót annyiszor elismétli, ahány valóságos ásvány van.

Ezért a spekuláció, amely a különböző valóságos gyümölcsökből az elvonatkoztatás *egy* „gyümölcsét" — „*a* gyümölcsöt" csinálta, kénytelen, hogy egy valóságos tartalom látszatához eljusson, valamilyen módon megkísérelni, hogy *a* „gyümölcstől", a *szubsztanciától* újból visszatérjen a valóságos *különbözőfajta* profán gyümölcsökhöz, a körtéhez, az almához, a mandulához stb. Amilyen könnyű azonban valóságos gyümölcsökből „*a* gyümölcs" elvont képzetét létrehozni, olyan nehéz „*a* gyümölcs" elvont képzetéből valóságos gyümölcsöket létrehozni. Sőt nem is lehetséges egy elvonatkoztatástól az elvonatkoztatás *ellentétéhez* eljutnom, ha nem *teszek le* az elvonatkoztatásról.

A spekulatív filozófus ennélfogva ismét letesz a „gyümölcs" elvonatkoztatásáról, de *spekulatív, misztikus* módon tesz le róla, tudniillik azt a látszatot keltve, mintha *nem* tenne le róla. Ezért valóban is csak látszatra megy túl az elvonatkoztatáson. Körülbelül így okoskodik:

Ha az alma, a körte, a mandula, a földieper igazában nem egyéb, mint „*a* szubsztancia", „*a* gyümölcs", akkor felvetődik a kérdés, miért van az, hogy „*a* gyümölcs" előttem hol almának, hol körtének, hol mandulának mutatkozik, honnan ered a *sokféleségnek* ez a *látszata*, amely oly érzékletesen ellentmond az *egységről*, „*a* szubsztanciáról", „*a* gyümölcsről" való spekulatív szemléletemnek.

Ez azért van, feleli a spekulatív filozófus, mert „*a* gyümölcs" nem holt, különbség nélküli, nyugvó, hanem eleven, magát magában megkülönböztető, mozgó lény. A profán gyümölcsök különbözőségének nemcsak az *én* érzéki értelmem számára, hanem maga „*a* gyümölcs", a spekulatív ész számára is jelentősége van. A különböző profán gyümölcsök az „*egy* gyümölcs" különböző életmegnyilvánulásai, kikristályosodások, melyeket „*a* gyümölcs" maga képez. Tehát pl. az almában „*a* gyümölcs" almaszerű, a körtében körteszerű létezést ad magának. Nem azt kell tehát ezentúl mondanunk, amit a szubsztancia álláspontján mondtunk: a körte „*a* gyümölcs", az alma „a gyümölcs", a mandula „a gyü-

mölcs", hanem inkább ezt: „*a* gyümölcs" körteként tételezi magát, „*a* gyümölcs" almaként tételezi magát, „*a* gyümölcs" mandulaként tételezi magát — és azok a különbségek, melyek az almát, a körtét, a mandulát egymástól elválasztják, éppen „*a gyümölcs*" önmegkülönböztetései, és a különös gyümölcsöket ezek teszik éppen megkülönböztetett tagokká „*a* gyümölcs" életfolyamatában. „*A* gyümölcs" tehát immár nem tartalom nélküli, különbség nélküli egység, hanem az egység mint *összesség*, mint az „*organikusan tagozott sorrendet*" képező gyümölcsök „*totalitása*". „*A* gyümölcs" e sorrend mindegyik tagjában fejlettebb, kifejezettebb létezést ad magának, míg végül az összes gyümölcsök „összefoglalásaként" egyúttal az élő *egység* is lesz, amely a gyümölcsök mindegyikét magában feloldva tartalmazza és egyúttal magából létrehozza, amiként pl. a test valamennyi tagja állandóan feloldódik a vérben és állandóan létrejön a vérből.

Látjuk: míg a keresztény vallás istennek csak *egy* inkarnációjáról tud, a spekulatív filozófia annyi inkarnációval rendelkezik, ahány dolog van, mint ahogy itt mindegyik gyümölcsben a szubsztanciának, az abszolút gyümölcsnek egy-egy inkarnációjával rendelkezik. A spekulatív filozófus számára fő érdek tehát az, hogy a valóságos profán gyümölcsök *létezését* létrehozza és titokzatos módon megmondja azt, hogy vannak almák, körték, mandulák és mazsolák. De azok az almák, körték, mandulák és mazsolák, amelyeket a spekulatív világban viszontlátunk, immár csak *látszat*almák, *látszat*körték, *látszat*mandulák és *látszat*mazsolák, mert „*a* gyümölcsnek", ennek az elvont *értelmi lénynek* az életmozzanatai, tehát maguk is elvont *értelmi lények*. Ami tehát a spekulációban örömöt okoz neked, az az, hogy viszontlátod az összes valóságos gyümölcsöket, de mint olyan gyümölcsöket, amelyeknek magasabb misztikus jelentőségük van, amelyek agyad éteréből, nem pedig az anyagi talajból nőttek ki, amelyek „*a* gyümölcsnek", az *abszolút szubjektumnak* inkarnációi. Amikor tehát az elvonatkoztatástól, a *természetfeletti* értelmi lénytől, „*a* gyümölcstől" visszatérsz a valóságos *természetes* gyümölcsökhöz, akkor viszont a természetes gyümölcsöknek szintén természetfeletti jelentőséget adsz és merő elvonatkoztatásokká változtatod

őket. A fő érdek számodra ugyanis az, hogy kimutasd „*a* gyümölcs" *egységét* mindezekben az életmegnyilvánulásaiban, az almában, a körtében, a mandulában, tehát kimutasd e gyümölcsök *misztikus összefüggését* és azt, hogyan valósul meg *fokról fokra* mindegyikükben „*a* gyümölcs" és hogyan megy tovább *szükségszerűen*, pl. mazsola-létezéséből mandula-létezésébe. Ezért a profán gyümölcsök értéke *már* szintén *nem* a *természetes* tulajdonságaikban rejlik, *hanem* a *spekulatív* tulajdonságukban, melynél fogva egy meghatározott helyet foglalnak el „az abszolút gyümölcs" életfolyamatában.

A közönséges ember azt hiszi, nem mond vele semmi rendkívülit, ha azt mondja, hogy vannak almák és körték. De a filozófus, amikor ezeket a létezéseket spekulatív módon fejezi ki, valami *rendkívülit* mondott. *Csodát* vitt véghez, „*a* gyümölcsből", ebből a nem-valóságos *értelmi lényből* létrehozta a valóságos *természeti lényeket*, az almát, a körtét stb., vagyis a *saját elvont értelméből*, melyet önmagán kívül álló abszolút szubjektumnak, itt „*a* gyümölcsnek" képzel el, *megteremtette* ezeket a gyümölcsöket, és minden létezés kimondásával egy-egy teremtőaktust végez.

Magától értetődik, hogy a spekulatív filozófus ezt a folytonos teremtést csak úgy viszi végbe, hogy az alma, a körte stb. általánosan ismert, a valóságos szemléletben készen levő tulajdonságait mint általa *feltalált* meghatározásokat csempészi be, hogy annak, amit csakis az elvont értelem teremthet, ti. az elvont értelmi formuláknak, a valóságos dolgok *nevét* adja; és hogy végül *saját* tevékenységét, amellyel *ő tér át* az alma képzetéről a körte képzetére, az abszolút szubjektum, „*a* gyümölcs" *öntevékenységének* nyilvánítja.

Ezt a műveletet spekulatív nyelven így nevezik: a *szubsztanciának szubjektumként, belső folyamatként, abszolút személyként* való megragadása, és az ilyen megragadás a *hegeli* módszer lényegi jellemvonása.

E megjegyzéseket előre kellett bocsátanunk, hogy Szeliga urat megérthetővé tegyük. Míg Szeliga úr eddig valóságos viszonyokat — mint pl. a jogot és a civilizációt — oldott fel a titok kategóriájává és ezzel „*a* titkot" szubsztanciává tette, csak most emelkedik

az igazán spekulatív, a *hegeli* magaslatra, és „*a* titkot" önálló szubjektummá változtatja, amely a valóságos állapotokban és személyekben *inkarnálódik*, és amelynek életmegnyilvánulásai grófnék, márkinék, grizettek, portások, jegyzők, kuruzslók, valamint szerelmi cselszövések, bálok, faajtók stb. Miután a valóságos világból létrehozta „*a* titok" kategóriáját, most ebből a kategóriából létrehozza a valóságos világot.

Szeliga úr ábrázolásában annál *szemmel láthatóbban* lepleződnek le a *spekulatív konstrukció* titkai, mert Szeligának elvitathatatlanul *kettős* előnye van *Hegellel* szemben. Először is Hegel azt a folyamatot, melynek révén a filozófus az érzéki szemlélet és a képzet közvetítésével egyik tárgyról a másikra átmegy, mesteri szofisztikus ügyességgel tudja mint magának a képzeletbeli értelmi lénynek, az abszolút szubjektumnak a folyamatát ábrázolni. Azután pedig Hegel a *spekulatív* ábrázoláson belül nagyon gyakran *valóságos*, magát a *dolgot* megragadó ábrázolást nyújt. Ez a spekulatív kifejtésen *belüli* valóságos kifejtés arra csábítja az olvasót, hogy a spekulatív kifejtést valóságosnak, a valóságos kifejtést pedig spekulatívnak tartsa.

Szeliga úrnál mindkét nehézség elmarad. Dialektikájában nyoma sincs a színlelésnek és képmutatásnak. Ő dicséretre méltó becsületességgel és a legnyíltszívűbb egyenességgel végzi mutatványát. Azután pedig *sehol sem* fejt ki *valóságos tartalmat*, úgyhogy nála a spekulatív konstrukció minden zavaró járulék, minden kétértelmű burkolat nélkül, pucér szépségében tárul a szem elé. Szeliga úrnál ragyogóan megmutatkozik az is, hogyan teremti meg a spekuláció egyrészt látszólag szabadon önmagából *a priori* a tárgyát, másrészt azonban, éppen mert a *tárgytól* való ésszerű és természetes függőségét szofisztikával el akarja vitatni, hogyan esik a legésszerűtlenebb és legtermészetellenesebb *szolgaságába* a tárgynak, amelynek legvéletlenebb, legegyénibb meghatározásait abszolúte szükségszerűeknek és általánosaknak kénytelen megkonstruálni.

3. „A művelt társaság titka"

Miután végigvezetett a társadalom legalsóbb rétegein, például a bűnözők kocsmáin, Eugène Sue átvisz bennünket az előkelő társaságba, a St. Germain-negyed egyik *báljára.*

Szeliga úr az *átmenetet* a következőképpen konstruálja meg:

„*A* titok egy fordulattal igyekszik *magát* kivonni a szemlélődés alól; eddig mint abszolút rejtelmes, minden meg- és felfoghatóságból kisikló, negatív valami szemben állt az igazival, reálissal, pozitívval, most behatol ebbe mint ennek *láthatatlan tartalma.* Ezzel azonban letesz annak feltétlen lehetőségéről is, hogy felismerjék."

„A titok", amely addig szemben állt az „igazival", „reálissal", „pozitívval", nevezetesen a joggal és a műveltséggel, „most behatol ebbe", nevezetesen a műveltség régiójába. Hogy a haute volée* a műveltség kizárólagos régiója, ez rejtelem, ha nem is Párizsé, de Párizs*nak.* Szeliga úr nem tér át a bűnözők világának titkairól az arisztokrata társaság titkaira, hanem „*a* titok" válik a művelt társaság „láthatatlan tartalmává", *voltaképpeni lényegévé.* Nem Szeliga úr „*új fordulata*" ez, azért, hogy további szemlélődéseket végezhessen, hanem „*a* titok" teszi ezt az „új fordulatot", hogy *magát* kivonja a szemlélődés alól.

Szeliga úr, mielőtt még valóban követné Eugène Sue-t oda, ahová szíve hajtja, tudniillik az arisztokrata-bálra, előbb még felhasználja az *a priori* konstruáló spekuláció *képmutató* fordulatait.

„*Persze előreláthatő*, milyen kemény tokot *választ* majd magának »a titok« burkolatul, és *valóban, úgy látszik,* mintha *lekűzdhetetlenül áthatolhatatlan* lenne . . . hogy . . . *ezért elvárható,* hogy *egyáltalában . . . mégis itt elengedhetetlen* egy új kísérlet a mag kihámozására." Elég az hozzá, Szeliga úr odáig jutott, hogy a „*metafizikai* szubjektum, *a* titok — most könnyedén, fesztelenül, kacéran lép fel".

Hogy mármost az arisztokrata társaságot „titokká" változtassa át, Szeliga úr néhány reflexióba bocsátkozik a „*műveltségről*".

* — előkelő társaság — *Szerk.*

Csupa olyan tulajdonságot előfeltételez az arisztokrata társaságról, melyeket senki sem keres benne, hogy később rájöjjön arra a „titokra", hogy e társaságnak nincsenek meg ezek a tulajdonságai. Ezt a felfedezést azután mint a művelt társaság „titkát" tálalja fel. Így pl. azt kérdezi magától Szeliga úr, vajon „az *általános* ész" — talán a spekulatív logika? — képezi-e a művelt társaság *„társas szórakozásainak"* tartalmát, vajon *„csakis* a szeretet *ritmusa* és mértéke" „teszi-e harmonikus egésszé" ezt a társaságot, vajon az, „amit *általános műveltségnek* nevezünk, az *általánosnak*, az *öröknek*, az *eszményinek* a formája-e", más szóval, vajon az, amit műveltségnek nevezünk, metafizikai képzelgés-e? Kérdéseire Szeliga úr könnyűszerrel a priori megjósolhatja: *„egyébként* az, hogy a válasz tagadó lesz . . . , *várható"*.

Eugène Sue regényében az alantas világból az előkelőbe való átmenet közönséges regényátmenet. *Rudolfot*, a geroldsteini herceget *álöltözetei* ugyanúgy eljuttatják a társadalom alsóbb rétegeibe, ahogyan rangja hozzáférhetővé teszi számára a társadalom magasabb köreit. Az arisztokrata-bálba menet is korántsem a mostani világállapotok ellentétein reflektál, hanem *saját* ellentétes maskaráit érzi *izgatóknak*. Közli legalázatosabb kísérőivel, milyen módfelett érdekesnek látja magát a különböző helyzetekben. „Eléggé izgatóknak érzem" — mondja Rudolf — „ezeket az ellentéteket: egyik nap legyezőfestő vagyok, aki a rue aux Fèves egyik odújában üti fel tanyáját; ma reggel kereskedősegéd, aki Madame Pipelet-nek egy üveg ribizkelikőrt ajánl, és ma este . . . egyike az Isten kegyelméből való kiváltságosoknak, akik e világon uralkodnak."

A bálba való beléptekor így zeng a kritikai kritika:

Eszem is majdnem elakad,
Ha látom e nagy urakat![241]

Ilyen *dicshimnuszokban* tör ki:

„Itt napfényt varázsoltak az éjszakába, a tavasz zöldjét és a nyár pompáját a télbe. Tüstént olyan hangulatba kerülünk, hogy hinnünk kell abban a csodában, hogy Isten van jelen az emberi kebelben, kivált amikor szépség és kellem támogatja azt a meggyő-

ződésünket, hogy itt eszményeknek a közvetlen közelében vagyunk." (!!!)

Ó, te tapasztalatlan, hiszékeny *kritikai falusi plébános!* Csak a te kritikai együgyűségedet ringathatja egy csillogó párizsi bálterem nyomban olyan babonás „hangulatba", hogy hiszel „abban a csodában, hogy Isten van jelen az emberi kebelben", s a párizsi divathölgyeket „közvetlen eszményeknek", földreszállt angyaloknak látod!

Kenetteljes naivitásában a kritikai plébános kihallgatja a két „szépek szépét", Clémence d'Harville-t és Sarah MacGregor grófnét. Találjuk ki, mit szeretne *„kihallgatni":* azt, hogy „mi módon válhatunk képessé arra, hogy *áldássá* legyünk szeretett gyermekeink, s a boldogság *egész telje* a hitvestárs számára"! . . . „Hallgatjuk . . . ámulunk . . . nem hiszünk a fülünknek."

Titkos kárörömet érzünk, mikor a hallgatódzó lelkipásztort csalódás éri. A hölgyek nem „az áldásról" társalognak, nem is a boldogság „teljéről", sem pedig az „általános észről", ellenkezőleg, „d'Harville asszony férjének megcsalását veszik tervbe".

A hölgyek egyikéről, MacGregor grófnéről, a következő naiv felvilágosítást kapjuk:

„Eléggé vállalkozó szellemű" volt ahhoz, „hogy titkos házasság *következtében egy gyermek anyjává* legyen".

A grófné e *vállalkozó szelleme* kellemetlenül érinti Szeliga urat, s megrója érte: „Úgy látjuk, hogy a grófné minden törekvése egyéni, önző előnyét célozza." Igen, a grófné céljának elérésétől, a geroldsteini herceggel való házasságától egyáltalán semmi jót sem vár Szeliga úr: *„egyáltalán* nem kecsegtethetjük magunkat azzal, hogy ezt a geroldsteini herceg *alattvalóinak boldogítására* fogja felhasználni". Puritánunk azután „érzületteli komolysággal" fejezi be dörgedelmes prédikációját: „Sarah" (a *vállalkozó szellemű* hölgy) *„egyébként még talán nem is* kivétel ezekben a fényes körökben, *habár* egyik *csúcspontja* ezeknek." Egyébként még talán nem is! Habár! És vajon egy kör „csúcspontja" nem kivétel?

Két másik eszmény, d'Harville márkiné és Lucenay hercegné jelleméről ezt tudjuk meg:

Belőlük „hiányzik a szív elégedettsége". Házasságukban nem találták meg szerelmük tárgyát, így hát most szerelmük tárgyát a házasságon kívül keresik. A szerelem a házasságban *titok* maradt előttük, és a szív parancsoló ösztöne hajtja őket, hogy ezt a titkot szintén leleplezzék. *Így hát a titkos szerelem* karjaiba vetik magukat. A „szerelem nélküli házasságnak" ezek az „áldozatai" „önkénytelenül oda sodródnak, hogy a szerelmet magát külső dologgá, úgynevezett viszonnyá alacsonyítják le, s a szerelem belső, éltető lényegi elemének a regényest, a *titkot* tartják".

Ennek a dialektikai fejtegetésnek érdeme annál többre becsülendő, minél általánosabb alkalmazhatóságnak örvend.

Pl. akinek saját otthonában nem szabad *innia* és mégis érzi magában az ivás szükségletét, otthonán *„kívül"* keresi ivása „tárgyát" és „így hát" a *titkos ivás* karjaiba veti magát. Sőt oda sodródik, hogy a titkot az ivás lényegi tartozékának tekinti, ámbár nem fogja az italt puszta „külső", közömbös dologgá lealacsonyítani, ahogyan ama hölgyek sem teszik azt a szerelemmel. Hiszen magának Szeliga úrnak kijelentése szerint nem a szerelmet, hanem a szerelem nélküli házasságot alacsonyítják le azzá, ami valóban, külső dologgá, úgynevezett viszonnyá.

„Vajon mi" — olvassuk ezután — „a szerelem »titka«?"

Az imént már megkonstruáltuk, hogy „a titok" az ilyenfajta szerelem *„lényege"*. Hogyan firtathatjuk most a titok titkát, a lényeg lényegét?

„Nem" — szavalja a plébános —, „nem a ligetek árnyas ösvényei, nem a holdas éj *természetes* félhomálya, nem is a pompás kárpitok és függönyök előidézte mesterséges félhomály, nem a hárfák és orgonák szelíd és bódító hangja, nem a tiltottnak hatalma . . ."

Kárpitok *és* függönyök! Szelíd *és* bódító hang! És mindehhez még az *orgonák!* Ugyan, verje ki már fejéből plébános úr a *templomot!* Ki fog orgonákat magával hozni egy szerelmi légyottra?

„Mindez" (kárpitok és függönyök és orgonák) „csak a *titokzatos*." De hát nem a *titokzatos* a „titka" a titkos szerelemnek? Semmiképpen:

„A titok benne az, ami izgató, mámorító, bódító, az *érzékiség hatalma.*"

A „szelíd és *bódító*" hangban a plébános már megkapta a bódítót. Ha pedig a kárpitok és orgonák helyett teknősbékalevest és pezsgőt hozott volna szerelmi légyottjára, nem hiányoznék az „*izgató* és *mámorító*" sem.

„Az érzékiség hatalmát" — imígyen oktat a szent férfiú — „nem akarjuk ugyan bevallani magunknak; pedig csak azért uralkodik oly roppant erővel rajtunk, mert száműzzük magunkból, nem ismerjük el saját természetünknek — a saját természetünknek, melyet aztán le is tudnánk küzdeni, mihelyt az észnek, az igazi szerelemnek, az akarat erejének rovására igyekszik érvényesülni."

A lelkipásztor a spekulatív teológia módján azt tanácsolja nekünk, *ismerjük el* az érzékiséget *saját* természetünknek, hogy utóbb *leküzdhessük*, azaz *el*ismerését visszavonhassuk. Igaz, hogy ő csak akkor akarja leküzdeni, mihelyt az ész rovására óhajt érvényesülni — az *az* akaraterő és az a szerelem, amely *ellentétben* áll az érzékiséggel, csak *az* ész akaratereje és szerelme. A nemspekulatív keresztény is elismeri az *érzékiséget*, amennyiben nem az igazi észnek, ti. a hitnek, nem az igazi szeretetnek, ti. az Isten iránti szeretetnek és nem az igazi akaraterőnek, vagyis a Krisztusban való akaratnak rovására érvényesül.

A plébános nyomban elárulja igazi véleményét, mikor így folytatja:

„Ha tehát a szerelem már nem lényege többé a házasságnak, egyáltalában az erkölcsiségnek, akkor az *érzékiség* lesz a szerelemnek, az erkölcsiségnek, a művelt társaságnak a titka — az érzékiség mind a *kizáró* értelmében, amikor is az *idegek remegését*, az erekben lüktető *tüzes* áramlatot jelenti, mind pedig abban az átfogóbb értelmében, amelyben szellemi erő *látszatává* fokozódik, uralomvággyá, becsvággyá, dicsőségszomjjá emelkedik . . . MacGregor grófné" az utóbbi értelmében „képviseli az érzékiséget mint a művelt társaság titkát."

A plébános fején találja a szöget. Hogy az *érzékiséget* leküzdje, mindenekelőtt az *idegáramokat* és a gyors *vérkeringést* kell le-

küzdenie. — Szeliga úr „kizáró" értelemben azt hiszi, hogy a nagyobb testmeleg az erekben lüktető vér tüzeléséből ered, nem tudja, hogy a *melegvérű állatokat* azért nevezik melegvérűeknek, mert vérük melege, csekély módosulásokat leszámítva, állandóan ugyanazon a fokon marad. — Mihelyt az idegek nem remegnek és a vér az erekben nem tüzel többé, a *bűnös test*, az érzéki vágyaknak ez a székhelye, *végleg elcsöndesedik*, és a lelkek akadálytalanul társaloghatnak az „általános észről", az „igazi szerelemről" és a „tiszta morálról". A lelkipásztor az érzékiséget annyira lefokozza, hogy az érzéki szerelemnek éppen azokat a mozzanatait szünteti meg, amelyek lélekkel töltik el — a gyors vérkeringést, amely azt bizonyítja, hogy az ember nem érzéketlen egykedvűséggel szeret, az idegáramlásokat, amelyek az érzékiség legfőbb székhelyéül szolgáló szervet összekötik az aggyal. Az igazi érzéki szerelmet a *gépies* secretio seminisre* redukálja, és egy hírhedt német teológussal együtt azt gügyögi: „Ne az érzéki szerelem végett, ne a hús vágyainak kedvéért, hanem mert az Úr mondá, szaporodjatok és sokasodjatok."[242]

Hasonlítsuk most össze a spekulatív konstrukciót Eugène Sue regényével. Sue nem az *érzékiséget* tünteti fel a szerelem titkának, hanem rejtelmeket, kalandokat, akadályokat, félelmeket, veszélyeket és nevezetesen a tiltottnak a hatalmát. „Miért választ" — mondja Sue — „sok asszony mégis olyan szeretőt, aki nem ér fel a férjével? Mert *a szerelem legnagyobb varázsa* a tiltott gyümölcs csábító ereje . . . valljuk be, hogy ha megfosztjuk ezt a szerelmet a félelmektől, az aggodalmaktól, az akadályoktól, a rejtelmektől, a veszélyektől, akkor semmi sem marad vagy csak nagyon kevés, tudniillik a szerető . . . a maga eredeti szimplaságában . . . egyszóval ez mindig többé-kevésbé annak az embernek az esete volna, akinek azt mondták: »Miért nem veszi hát feleségül ezt az özvegyet, a kedvesét?« — »Ó, valóban, gondoltam már erre« — válaszolta — »de akkor többé nem tudnám hol tölteni az estéimet.«"

Míg Szeliga úr kifejezetten kijelenti, hogy nem a *tiltottnak a ha-*

* — magkiválasztásra — *Szerk.*

talma a szerelem titka, Eugène Sue ezt ugyanolyan kifejezetten „a szerelem legnagyobb varázsának" és az extra muros* szerelmi kalandok okának jelenti ki. „A tilalom és a csempészés a szerelemben éppúgy elválaszthatatlan, mint a kereskedelemben."[243] Ugyanígy Eugène Sue, spekulatív írásmagyarázójával ellentétben, azt állítja, hogy „a színlelésre és cselre való hajlam, a titkok és az ármánykodások kedvelése lényegbeli tulajdonság, természetes hajlama és parancsoló ösztöne a női természetnek". Eugène Sue urat csupán az feszélyezi, hogy ez a hajlam, ez a kedvtelés a *házasság* ellen irányul. Ő a női természet ösztöneinek ártalmatlanabb, hasznosabb alkalmazását keresi.

Míg Szeliga úr MacGregor grófnét amaz *érzékiség* képviselőjévé teszi, amely „szellemi erő látszatává fokozódik", Eugène Sue-nél a grófné *elvont értelemember*. „Becsvágya" és „gőgje" korántsem az érzékiség formái, hanem az érzékiségtől teljesen független, elvont értelem szüleményei. Eugène Sue ezért kifejezetten megjegyzi, hogy „a szerelem forró sugallatai soha nem dobogtatták meg *jéghideg* keblét, a *szív* vagy az *érzékek semmiféle* meglepetésszerű rohama nem zavarhatta meg e körmönfont, önző és becsvágyó nő könyörtelen számításait". Az elvont, rokonszenv-érzésektől mentes, hidegvérű *értelem* önzése e nő leglényegesebb jellegzetessége. Lelkét ezért „szárazon kegyetlennek", szellemét „agyafúrtan gonosznak", jellemét „alattomosnak" és — ez igen jellemző az elvont értelememberre — „abszolútnak", színlelését „mélységesnek" írja le a regény. — Mellékesen megjegyezve, Eugène Sue a grófné életpályáját ugyanolyan bárgyún okolja meg, mint legtöbb regényalakjáét. Egy öreg dajka elhiteti vele, hogy „koronás fővé" kell lennie. E képzelgés hatására útra kel, hogy házassággal koronát szerezzen. Végül abba a következetlenségbe esik, hogy egy kis német serenissimust** „koronás főnek" tart.

Az *érzékiség* elleni kirohanásai után kritikai szentünknek még ki kell mutatnia, miért egy bálon vezet be bennünket Eugène Sue

* — a falakon kívüli — *Szerk.*
** — fenséget — *Szerk.*

a haute volée-ba, bár a bevezetésnek ez a módszere csaknem minden francia regényírónál megtalálható, míg az *angolok* inkább vadászaton vagy vidéki kastélyban vezetik be olvasóikat a jobb világba.

„E felfogás" (tudniillik Szeliga úr felfogása) „szempontjából nem lehet közömbös és itt" (Szeliga konstrukciójában) „nem lehet pusztán véletlen, hogy Eugène Sue éppen egy bálon vezet be bennünket az előkelő világba." Ezzel szabadjára engedte a gyeplőt, s a ló fürgén üget egy sor ó-wolffi emlékezetű következtetésen át a szükségszerűség felé.

„A *tánc* a legáltalánosabb jelensége az *érzékiségnek mint titoknak*. A két nem közvetlen *érintkezése*, a két nem átölelése" (?), „amely a párosság feltétele, a táncban megengedett dolgok, mert a szemlátomásnak és a közben valóban" — valóban plébános úr? — „érezhetővé váló édes érzelem ellenére mégsem számítanak *érzéki*" — hanem netán általánosan ésszerű? — „érintkezésnek és átölelésnek." És most egy zárómondat, amely legfeljebb sántítva táncol: „*Hiszen* ha *csakugyan annak* számítanának, *nem volna érthető, miért* hogy csupán a táncnál ilyen elnéző a társadalom, *míg megfordítva* oly szigorú elítéléssel sújtja azt, *ami, ha máshol* ugyanilyen szabadon akarna megmutatkozni, mint az erkölcs és a szemérem elleni megbocsáthatatlan vétség, megbélyegzést és irgalmatlan kitaszítást von maga után."

A plébános úr nem a *kánkánról*, nem is a *polkáról, hanem a* táncról mint táncról beszél, a tánc *kategóriájáról*, amelyet sehol nem táncolnak, csak az ő kritikai kobakjában. Nézze meg egyszer, hogyan táncolnak a párizsi Chaumière-ben, és kereszténygermán lelkülete fel fog háborodni ezen a merészségen, ezen a nyíltságon, ezen a kecses pajzánságon, a legérzékibb mozgásnak ezen a zenéjén. Saját „valóban érezhetővé váló édes érzelme" „érezhetővé" tenné számára, hogy „csakugyan nem volna érthető, miért hogy a táncolók maguk, míg megfordítva" a nyílt, emberies érzékiség felemelő benyomását teszik a szemlélőre, „ami ha máshol", nevezetesen Németországban, „ugyanígy megnyilvánulna, mint ... megbocsáthatatlan vétség" stb. stb. Nem azért, mert a saját szemükben, legalábbis úgyszólván, nemcsak

hogy kell és szabad lenniük nyíltan érzéki embereknek, hanem kellhet és kell is, hogy kelljen lenniük!!

A kritikus, a *tánc lényege* kedvéért, bevezettet bennünket a *bálba*. Egy nagy nehézségbe ütközik. Ezen a bálon táncolnak ugyan, de csak képzeletben. Eugène Sue ugyanis egyetlen szóval sem írja le a táncot. Nem vegyül a táncolók forgatagába. A bál neki csak alkalom, hogy az arisztokrata főszereplőket összehozza. Elkeseredésében „a kritika" a költő hóna alá nyúl, *kiegészítve* őt, és saját „fantáziája" könnyedén fest báli jelenségeket stb. Míg Eugène Sue-t a kritika felállította szabály szerint a bűnözők búvóhelyeinek és a bűnözők nyelvének leírásakor nem érdekelte közvetlenül e búvóhelyek és e nyelv leírása, a tánc viszont, amelyet nem ő *maga*, hanem „nagy fantáziájú" kritikusa ábrázol, szükségszerűen végtelenül érdekli.

Gyerünk tovább!

„*Valóban*, a társasági hang és modor titka — a legvégső természetellenesség titka — a természethez való visszatérés vágya. Ezért is hat egy *Cecilyhez* hasonló jelenség a művelt társaságban olyan felvillanyozóan, ezért arat olyan hallatlan sikereket. Ennek a nőnek, aki rabszolganőként rabszolgák közt nőtt fel, műveltség nélkül, csakis természetére utalva — neki ez a természet az élet egyetlen forrása. Amikor hirtelen egy udvarba kerül, a kényszer és az erkölcs uralma alá, csakhamar átlát ezek titkán . . . Ebben a szférában, amely fölött feltétlenül uralkodhat, mivel hatalma, természetének hatalma rejtelmes varázslatnak tűnik, Cecilynek szükségszerűen a mértéktelenségbe kell tévelyednie, holott egykor, amikor még rabszolganő volt, ugyanez a természet arra tanította, hogy álljon ellent hatalmas ura minden becstelen ajánlatának és őrizze meg hűségét szerelme iránt. *Cecily a művelt társaság leleplezett titka.* A megvetett érzékek végül is áttörik a gátakat és teljes zabolátlanságukban zúdulnak elő" stb.

Szeliga úr olvasója, ha nem ismeri Sue regényét, okvetlenül azt hiszi, hogy Cecily az imént leírt bál hősnője. A regényben egy német fegyházban ül, miközben Párizsban táncolnak.

Cecily mint rabszolganő hű marad Davidhoz, a néger orvoshoz, mert „szenvedélyesen" szereti, és mert tulajdonosa, Willis úr,

„*brutálisan*" próbálja őt megkaparintani. Kicsapongó életmódra való áttérését Sue igen egyszerűen okolja meg. Az „európai világba" kerülve „pirul" azon, hogy „egy néger a házastársa". Miután Németországba megérkezik, „*nyomban*" megrontja egy gonosz személy, és érvényre jut „indián vére", amit a képmutató Sue úrnak, a szelíd morál és a szelíd kereskedelem kedvéért[244], mint „természetes romlottságot" kell jellemeznie.

Cecily titka az, hogy *mesztic nő*. Érzékiségének titka a *trópusi hév*. Parny a mesztic nőt dicsőítette Éléonore-hoz írt szép költeményeiben.[245] Hogy mennyire veszélyes a mesztic nő a francia matrózokra, az százegynéhány útleírásban olvasható.

„Cecily a testet öltött típusa volt annak az izzó érzékiségnek, amely csak a trópusok hevében lobban lángra . . . Mindenki hallott már ezekről a színes bőrű lányokról, akik úgyszólván halálosak az európaiak szempontjából, ezekről a bűvös vámpírokról, akik szörnyű varázsukkal elkábítva áldozatukat . . . nem hagynak meg neki — a kifejező helyi szólás szerint — más italt, mint a könnyeit, más étket, mint a szívét."

Szó sincs róla, hogy Cecily éppen az arisztokratikus-művelt, unott férfiakra hatott oly mágikus erővel . . . „a Cecily-fajta nőknek azonnali hatásuk, korlátlan mágikus hatalmuk van az olyan *brutális érzékiségű* férfiakon, mint *Jacques Ferrand*".

S mióta képviselik a jó társaságot olyan emberek, mint Jacques Ferrand? De a kritikai kritika kénytelen volt *Cecilyt* az abszolút titok életfolyamatának egyik mozzanataként megkonstruálni.

4. „A jóravalóság és jámborság titka"

„*A* titok mint a művelt társaságnak a *titka* az *ellentétből* behatol *ugyan a belsőbe*. *Mégis* az előkelő világnak *megint csak* megvannak kizárólagos *saját* körei, amelyekben a szentséget őrzi. Az előkelő világ *mintegy* kápolnája e szentek szentjének. *De* az előudvarban állóknak maga a kápolna *a* titok. A műveltség *tehát* a maga exkluzív helyzetében a népnek ugyanaz . . . mint ami a művelteknek a nyerseség."

Ugyan — mégis, megintcsak — mintegy — de — tehát — ezek a mágikus kampók, amelyek a *spekulatív fejtegetéslánc* gyűrűit összekapcsolják. Szeliga úr a titkot a bűnözők szférájából behatoltatta a haute volée-ba. Most azt a titkot kell megkonstruálnia, hogy az előkelő világnak megvannak a maga *kizárólagos* körei, és hogy e körök titkai a népnek titkok. Ehhez a konstrukcióhoz a már említett varázskampókon kívül szükség van még arra, hogy egy *kör* átváltozzék *kápolnává*, s a nem arisztokrata világ átváltozzék e kápolna *előudvarává*. Újabb titok Párizs*nak*, hogy a polgári társadalom valamennyi szférája csak előudvar a haute volée kápolnája számára.

Szeliga úr két célt tűz maga elé. Először annak *a* titoknak, amely a haute volée exkluzív körében inkarnálódott, azt a további meghatározást akarja adni, hogy „a *világnak közkincse*". Másodszor *Jacques Ferrand közjegyzőt* mint a titok életének láncszemét akarja megkonstruálni. A következőképpen jár el:

„A műveltség még nem tud és nem akar körébe minden rendet és különbséget bevonni. Csak a *kereszténység* és a *morál* képes e földön egyetemes birodalmakat alapítani."

Szeliga úrnak a műveltség, a civilizáció azonos az *arisztokrata* műveltséggel. Ezért nem veheti észre, hogy az *ipar és a kereskedelem* egészen más egyetemes birodalmakat alapít, mint a kereszténység és a morál, a családi boldogság és a polgári jólét. De hogyan jutunk el *Jacques Ferrand közjegyzőhöz?* Felettébb egyszerűen!

Szeliga úr a *kereszténységet* egy *egyéni* tulajdonsággá, a *„jámborsággá"* változtatja, a *morált* pedig egy másik *egyéni* tulajdonsággá, a *„józanságá"*. E két tulajdonságot *egy* egyénné foglalja össze, akit *Jacques Ferrand-nak* keresztel, mivel Jacques Ferrand-ban ez a két tulajdonság nincs meg, hanem színleli őket. Jacques Ferrand mármost a „józanság és jámborság titka". Ferrand „végrendelete" viszont „a *látszólagos* jámborság és józanság titka", tehát már nem magáé a jámborságé és józanságé. Ha a kritikai kritika titokként akarta megkonstruálni ezt a végrendeletet, akkor a látszólagos józanságot és jámborságot kellett volna e végrendelet titkának, nem pedig fordítva e végrendeletet a látszólagos józanság titkának nyilvánítania.

Míg a párizsi közjegyzői kar Jacques Ferrand-ban a maga kegyetlen kigúnyolását látta, és kieszközölte, hogy a színházi cenzúra törölje ezt a szereplőt a színre alkalmazott „Párizs rejtelmei"-ből, a kritikai kritika — ugyanabban a pillanatban, amikor *„a fogalmak felhőbirodalma* ellen *polemizál"* — egy párizsi közjegyzőben nem párizsi közjegyzőt lát, hanem vallást és morált, jóravalóságot és jámborságot. *Lehon* közjegyző pere fel kellett volna, hogy világosítsa. Az a pozíció, amelyet a *közjegyző* Eugène Sue regényében elfoglal, szorosan összefügg hivatali pozíciójával. „A közjegyzők világi dolgokban azok, amik lelkiekben a papok; *titkaink letéteményesei.*" (Monteil: „Histoire des français des divers états" etc. IX. köt. 39. old.) A közjegyző a világi gyóntatóatya. Hivatásos *puritán*, pedig a „tisztesség" — mondja Shakespeare — „nem puritán".[246] A közjegyző egyszersmind kerítő minden lehető cél szolgálatában, a polgári intrikák és cselszövések irányítója.

Ferrand közjegyzővel, akinek egész titka a képmutatás és a közjegyzősége, úgy tűnik, egy lépéssel sem jutottunk még előbbre, de figyeljük csak!

„Míg a közjegyzőnél a képmutatás teljesen tudatos dolog, Madame Roland-nál pedig *mintegy* ösztönös, *addig* kettejük között áll azoknak óriási tömege, akik nem tudnak a titok nyitjára jönni, és mégis önkénytelenül sarkallja őket valami arra, hogy megfejtsék. Így hát nem a babona visz magast és alacsonyt Bradamanti kuruzsló (Polidori abbé) hátborzongató lakásába, nem, hanem *a* titoknak a keresése, hogy igazoltan álljanak a világ előtt."

„Magas és alacsony" nem azért özönlik Polidorihoz, hogy egy meghatározott titokra rájöjjön, amely az egész világ előtt igazolja őt, „magas és alacsony" *a* titkot mint titkot keresi nála, a titkot mint abszolút szubjektumot, *hogy* igazoltan álljanak a világ előtt; olyan ez, mintha nem egy fejszét, hanem in abstracto *a* szerszámot keresnénk, hogy fát hasogassunk.

Polidori összes titkai terhes nőknek készített magzatelhajtó szerre és gyilkolásra használható méregre korlátozódnak. — Szeliga úr spekulatív dühében azt állítja, hogy a *„gyilkos"* azért folyamodik Polidori mérgéhez, „mert nem akar gyilkos lenni,

hanem azt akarja, hogy becsüljék, szeressék, tiszteljék", mintha egy gyilkosságnál az illető megbecsülése, szeretése, tisztelése, nem pedig a *feje* lenne a tét! De a *kritikai* gyilkos nem a fejével törődik, hanem „*a* titokkal". — Minthogy nem az egész világ gyilkol vagy van meg nem engedett módon teherben, hogyan juttathat Polidori *mindenkit* a titok áhított birtokába? Szeliga úr valószínűleg összetéveszti Polidorit, a kuruzslót, *Polydorus Virgiliusszal*, a tudóssal, aki a XVI. században élt, és bár nem tárt fel titkokat, de igyekezett a titkok feltáróinak, a *feltalálóknak* történetét — „a világ közkincsévé" tenni. (Lásd Polidori Virgilii liber de rerum inventoribus. Lugduni MDCCVI.)

Tehát *a* titok, az abszolút titok, ahogyan végül „a világ közkincseként" kialakul, a magzatelhajtás és a mérgezés titkában rejlik. *A* titok aligha tehette magát ügyesebben a „világ közkincsévé", mint úgy, hogy olyan titkokká változott, amelyek senkinek sem titkok.

5. „*A titok — gúny*"

„*Most a* titok közkinccsé vált, az egész világ és minden egyes ember titkává. A titok vagy az én művészetem, illetve ösztönöm, vagy megvásárolhatom magamnak mint eladó árut."

Melyik titok vált most a világ közkincsévé? Az államban meglevő jogtalanság titka, vagy a művelt társaság titka, vagy az áruhamisítás titka, vagy a kölnivíz-készítés titka, vagy a „kritikai kritika" titka? Egyik sem, hanem *a* titok in abstracto, a titok kategóriája!

Szeliga úrnak az a szándéka, hogy a *szolgákat* és *Pipelet portást, valamint feleségét* az abszolút titok inkarnációjaként ábrázolja. A „titok" *szolgáját és portását* akarja megkonstruálni. Hogy tud mármost alábukni a *tiszta kategóriából* a „*szolgáig*", aki a „*zárt ajtó előtt kémlel*", *a titokból mint abszolút szubjektumból*, amely a *tető* felett az elvonatkoztatás felhős egében trónol, a földszintig, ahol a portásfülke van?

Mindenekelőtt elvégeztet a titok kategóriájával egy spekulatív

folyamatot. Miután a titok a magzatelhajtó és mérgező szerek révén a világ közkincsévé vált, „*tehát korántsem maga az elrejtettség és hozzáférhetetlenség többé*, hanem az, *hogy elrejti magát*, vagy ami még jobb" — egyre jobb! —, „hogy én elrejtem, *hogy én hozzáférhetetlenné teszem*".

Azzal, hogy az abszolút titkot így átváltoztattuk *lényegből fogalommá*, az *objektív* stádiumból, amelyben maga az elrejtettség, a *szubjektív* stádiummá, amelyben elrejti magát, vagy, ami még jobb, amelyben „*én*" elrejtem, egy lépéssel sem jutottunk még előbbre. Ellenkezőleg, a nehézség úgy látszik nő, mivel egy titok az emberi fejben és az emberi kebelben hozzáférhetetlenebb és elrejtettebb, mint a tenger fenekén. Szeliga úr ezért a maga *spekulatív* előrehaladását *közvetlenül* megtámogatja egy *empirikus* előrehaladással.

„*A zárt ajtók*" — halljátok! halljátok! — „*immár*" — immár! — „azok, amelyek mögött *a* titkot kieszelik, kifőzik, művelik."

Szeliga úr a titok spekulatív *énjét* „*immár*" egy igen empirikus, igen *kemény fából faragott* valósággá, *ajtóvá* változtatta.

„*Ezzel*" — tudniillik a zárt ajtóval, nem pedig a zárt lényegből a fogalomba való átmenettel — „*azonban* adva van annak *lehetősége is*, hogy meglessem, kihallgassam, kikémleljem a titkot."

Nem *Szeliga úr* fedezte fel azt a „*titkot*", hogy zárt ajtók előtt leskelődni lehet. A tömegszerű közmondás még a falaknak is fület tulajdonít. Ezzel szemben egészen kritikailag spekulatív titok az, hogy csak „immár", a bűnözők búvóhelyeire való pokolraszállás után, a művelt társaságba való mennybemenetel után és Polidori csodái után lehet titkokat zárt ajtók *mögött* kifőzni és zárt ajtók *előtt* kilesni. Ugyanilyen nagy kritikai titok az is, hogy a zárt ajtó *kategorikus szükségszerűség* mind ahhoz, hogy titkokat kieszeljenek, kifőzzenek, műveljenek — pedig hány titkot nem eszelnek ki, főznek ki, művelnek a bokrok sűrűjében! —, mind ahhoz, hogy kikémleljék őket.

E ragyogó dialektikai fegyvertény után Szeliga úr természetesen áttér a *kikémlelésről* a *kikémlelés okaira*. Itt közli azt a titkot, hogy a *káröröm* a kikémlelés oka. A kárörömtől tovább megy a *káröröm okára*. „Mindenki" — mondja — „jobb akar lenni a

másiknál, mert nemcsak jó cselekedeteinek rugóit tartja titokban, hanem rossz cselekedeteit igyekszik teljességgel áthatolhatatlan homályba burkolni." Inkább meg kellene fordítani a mondatot: Mindenki nemcsak hogy titokban tartja jó cselekedeteinek rugóit, hanem rossz cselekedeteit igyekszik teljesen áthatolhatatlan homályba burkolni, mert jobb akar lenni a másiknál.

Elérkeztünk volna a *titoktól, amely önmagát elrejti*, az *énhez*, amely őt elrejti, az *éntől* a *zárt ajtóhoz*, a *zárt ajtótól* a *kikémleléshez*, a *kikémleléstől* a *kikémlelés okához*, a kárörömhöz, a *kárörömtől* a *káröröm okához*, a *jobbnak lenni akaráshoz*. Csakhamar megérjük azt az örömet is, hogy látjuk a zárt ajtó előtt álló *szolgát*. Az általános jobbnak lenni akarás ugyanis egyenesen oda vezet bennünket, hogy „mindenkiben megvan a hajlam arra, hogy kifürkésszе a másik titkait", és ehhez könnyedén kapcsolódik ez a szellemes megjegyzés: „e tekintetben a *legkedvezőbb* helyzetben a *szolgák* vannak." Ha Szeliga úr olvasta volna a párizsi rendőrség levéltárát szellőztető emlékiratokat, Vidocq emlékiratait, a „Livre noir"-t és hasonlókat, tudná, hogy a *rendőrség* e tekintetben még kedvezőbb helyzetben van, mint a „legkedvezőbb" helyzetben levő szolgák, hogy a rendőrség a szolgákat csak a durva szolgálatokra használja fel, hogy ő nem áll meg az ajtó előtt, de még az uraságok pongyolájánál sem, hanem a paplan alatt odakúszik csupasz testükhöz is egy félvilági nő vagy akár egy hitves alakjában. Magában Sue regényében Bras rouge* rendőrkém egyike a cselekmény fő mozgatóinak.

Ami Szeliga urat a szolgákban „immár" zavarja, az az, hogy nem eléggé *„érdektelenek"*. Ez a *kritikai meggondolás* egyengeti útját *Pipelet portáshoz, valamint feleségéhez*.

„A portás-helyzet ellenben viszonylagos függetlenséget biztosít betöltőjének ahhoz, hogy a ház titkait szabad, érdektelen, bár vaskos és sértő gúnnyal illesse."

A portás e spekulatív konstrukciójának mindenekelőtt az a nagy bökkenője, hogy igen sok párizsi házban a szolga és a portás, a bérlők egy része számára, egy és ugyanaz a személy.

* — Vörös kéz — *Szerk.*

Ami a portás viszonylag független, érdektelen helyzetére vonatkozó kritikai fantáziát illeti, ezt a következő tényekből ítélhetjük meg. A párizsi portás a háztulajdonos képviselője és kéme. Többnyire nem a háztulajdonostól, hanem a bérlőktől kapja fizetését. E kényes helyzete miatt párosítja hivatalos elfoglaltságával gyakran a bérszolga tevékenységét. A terror, a császárság és a restauráció idején a portás a titkosrendőrség egyik fő ügynöke volt. Így például Foy tábornokot a portása figyelte meg, aki a Foynak címzett leveleket elolvasásra átadta a közelben tartózkodó rendőrügynöknek (lásd Froment: „La police dévoilée"). Ezért a „portier"* és az „épicier"** csúfnév, és maga a portás azt kívánja, hogy „concierge"-nek*** szólítsák.

Eugène Sue annyira nem ábrázolja Madame Pipelet-t „érdektelennek" és ártalmatlannak, hogy az éppen mindjárt a pénzváltásnál becsapja Rudolfot, hogy ajánlja neki a házban lakó csaló zálogkölcsönzőnőt, hogy úgy írja le neki Rigolette-et, mint akivel kellemes ismeretséget lehetne kötni, hogy tréfát űz a parancsnokból, mert az rosszul fizet, mert az alkudozik vele, mérgében „félfityinges parancsnoknak" nevezi — „ez majd megtanít arra, hogy ne csak havi tizenkét frankot adj a lakásod rendbentartásáért" —, mert olyan kicsinyes, hogy ügyel a tűzifájára stb. Madame Pipelet maga közli „független" viselkedésének okát. A parancsnok csak 12 frankot fizet havonta.

Szeliga úrnál „Anastasie Pipelet-nek kell *némiképpen* megindítania a kis háborút *a* titok ellen".

Eugène Sue-nél Anastasie Pipelet a *párizsi portásnét* képviseli. Sue „az Henri Monier úr által mesterien megrajzolt portásnét akarja dramatizálni". Szeliga úrnak azonban Madame Pipelet egyik tulajdonságát, a „médisance"-ot° különálló lényeggé, és azután Madame Pipelet-t e lényeg képviselőjévé kell változtatnia.

„A férj" — folytatja Szeliga úr —, „Alfred Pipelet portás kevesebb szerencsével áll ott mellette." Hogy ezért a szerencsétlen-

* — „portás" — *Szerk.*
** — „szatócs" — *Szerk.*
*** — „házmesternek" — *Szerk.*
° — megszólást, szapulást — *Szerk.*

ségért megvigasztalja, Szeliga úr őt szintén *allegóriává* teszi. Pipelet képviseli a titok *„objektív"* oldalát, a *„titkot mint gúnyt"*. „A titok, amely legyőzi, gúny, tréfa, amelyet belőle űznek." Sőt az isteni dialektika a maga végtelen irgalmában a „szerencsétlen, öreg, gyermeteg férfit" *metafizikai értelemben „erős férfivá"* teszi azáltal, hogy Pipelet egy igen méltóságteljes, igen szerencsés és igen döntő mozzanatot jelenít meg az abszolút titok életfolyamatában. A Pipelet feletti győzelem *„a titok legdöntőbb verésége"*. „Az okosabb, bátrabb embert nem téveszthetí meg a *csíny*."

6. *Kacagó gerle (Rigolette)*

„Egy lépés még hátra van. A titkot *saját konzekvenciája*, ahogyan Pipelet és Cabrion révén láttuk, arra késztette, hogy puszta bohózattá alázza le magát. *Már csak* azon fordul meg a dolog, hogy az egyén nem hajlandó többé a bárgyú komédiát játszani. *Kacagó gerle* ezt a lépést a világ legfesztelenebb módján teszi meg."

Két percnyi idő alatt bárki kiismerheti és maga is alkalmazhatja e spekulatív bohózat titkát. Rövid útmutatást adunk ehhez.

Feladat: Konstruáld meg nekem, hogyan lesz az ember úrrá az állatok felett.

Spekulatív megoldás: Tegyük fel, hogy adva van féltucat állat, mondjuk az oroszlán, a cápa, a kígyó, a bika, a ló és a mopszli. Vonatkoztasd el e hat állatból *az* „állat" kategóriáját. Képzeld el *az* „állatot" mint önálló lényt. Tekintsd az oroszlánt, a cápát, a kígyót stb. *az* „állat" álöltözeteinek, inkarnációinak. Ahogyan képzeletedet, az elvonatkoztatásod által létrehozott *az* „állatot" valóságos lénnyé tetted, úgy most a valóságos állatokat tedd az elvonatkoztatás, képzeleted lényeivé. Látod, hogy az „állat", amely az embert az *oroszlán* alakjában széttépi, a *cápa* alakjában elnyeli, a *kígyó* alakjában megmérgezi, a *bika* alakjában szarvával felökleli és a *ló* alakjában megrúgja, *mopszliként* létezve már csak megugatja és az emberrel való harcot puszta *látszatcsatározássá* változtatja. *Az* „állatot" *saját konzekvenciája*, ahogyan a

mopszli alakjában láttuk, arra késztette, hogy *puszta bohóccá* alázza meg magát. Ha mármost egy gyerek vagy egy gyermeteg ember elszalad a mopszli elől, akkor már csak azon fordul meg a dolog, hogy az egyén nem hajlandó többé a bárgyú komédiát játszani. X egyén ezt a lépést a világ legfesztelenebb módján teszi meg, azáltal, hogy nádpálcáját működteti a mopszlival szemben. Láthatod, hogyan lett *az* ember X egyén és a mopszli révén úrrá *az* „állat" felett, tehát az állatok felett is, és hogyan küzdötte le az *állatban mint mopszliban* az *oroszlánt mint állatot.*

Hasonló módon győzedelmeskedik Szeliga úr „Kacagó gerléje" Pipelet és Cabrion révén a mai világállapot titkai felett. Sőt mi több! Ő maga az egyik realizációja *a* „titok" kategóriájának.

„Ő maga nincs még tudatában magas erkölcsi értékének, ezért még titok önmagának."

A *nem* spekulatív Rigolette titkát Eugène Sue Murphfel mondatja ki. Rigolette „nagyon csinos grizett". Eugène Sue a párizsi grizett szeretetre méltó, emberi jellemét rajzolta meg benne. Csak éppen ismét a burzsoázia előtti alázata és a legsajátabb fellengőssége arra kényszerítette, hogy a grizettet *morálisan* idealizálja. El kellett sikkasztania élethelyzetének és jellemének pointe-jét, tudniillik, hogy túlteszi magát a házasság formáján, naiv viszonyát a diákhoz vagy a munkáshoz. Éppen ebben a viszonyban igazi emberi ellentéte az álszent, szűkkeblű és önző burzsoá feleségnek, a burzsoázia egész körének, vagyis a hivatalos körnek.

7. *A „Párizs rejtelmei" világállapota*

„A titok e világa *mármost* az az általános világállapot, amelybe az író a »Párizs rejtelmei« egyéni cselekményét belehelyezte." Mielőtt „azonban" Szeliga úr „áttér az epikai történés *filozófiai reprodukálására*", feladata még „az előzőkben odavetett egyes körvonalakat összképpé egyesíteni".

Valóságos vallomásnak, kritikai titka leleplezésének kell tekintenünk Szeliga úr azon kijelentését, hogy át akar térni az epikai

történés „filozófiai reprodukálására". Eddig a világállapotot „reprodukálta filozófiailag".

Szeliga úr folytatja vallomását:

Előadásából szerinte következik, hogy az egyes tárgyalt titkoknak nem magukért, egymástól különválasztva van meg az értékük, hogy ezek nem holmi nagyszerű pletykahírek, hanem értékük abban áll, hogy magukban *organikusan tagozott sorrendet* képeznek, melyek *totalitása* a *„titok"*.

Őszinte kedvében Szeliga úr még tovább megy. Bevallja, hogy a *„spekulatív sorrend"* nem a „Párizs rejtelmei" *valóságos* sorrendje.

„Igaz, eposzunkban a titkok nem ennek az *önmagáról tudó sorrendnek* az arányában" (önköltségi áron?) „lépnek fel. *De nem is* a *kritika logikus*, nyíltan kitáruló, *szabad organizmusával* van dolgunk, hanem egy *titokzatos növényi létezéssel.*"

Átlapozunk Szeliga úr összefoglalásán és nyomban átmegyünk arra a pontra, amely az „átmenetet" alkotja. Pipelet-ben megismertük a „titok öngúnyát". „Az öngúnnyal a titok önmaga felett ítélkezik. *Ezzel* a titkok, végső konzekvenciájukban megsemmisítve önmagukat, minden erős jellemet önálló vizsgálatra szólítanak fel." *Rudolf*, Geroldstein hercege, *a „tiszta kritika" embere* hivatott erre a vizsgálatra és *„a titkok leleplezésére"*.

Rudolfra és tetteire csak később térünk rá, miután Szeliga urat egy időre már szem elől tévesztettük, de annyi előrelátható, s az olvasó némiképpen sejtheti, sőt illetéktelenül gyaníthatja is, hogy mi Rudolfot a *„titokzatos növényi létezés"* helyett, amelyben a kritikai „Literaturzeitung"-ban része van, *„a kritikai kritika organizmusának" „logikus*, nyíltan kitáruló, *szabad* tagjává" fogjuk tenni.

...

A „KRITIKAI KRITIKA" VILÁGJÁRÁSA ÉS MEGDICSŐÜLÉSE VAGY „A KRITIKAI KRITIKA" MINT RUDOLF, GEROLDSTEIN HERCEGE

Rudolf, Geroldstein hercege a *világot járva kettős* vétekért *vezekel, személyes* vétkéért és a *kritikai kritika* vétkéért. Ő maga heves szóváltásban apjára rántott kardot, a kritikai kritika heves szóváltásában a tömeggel szemben bűnös indulatokra ragadtatta magát. A kritikai kritika *egyetlenegy* titkot sem leplezett le. Rudolf ezért vezekel és leleplezi az *összes* titkokat.

Rudolf, ahogy Szeliga úr tudósít róla, az emberiség *államának első* szolgája. (A sváb *Egidius humanitás-állama.*[247] Lásd dr. Karl Weil „Konstitutionelle Jahrbücher"-jét, 1844. 2. köt.)

Hogy a *világ ne pusztuljon el*, Szeliga úr állítása szerint „a kíméletlen kritika férfiainak kell fellépniük . . . Rudolf *ilyen* férfiú . . . Rudolf felfogja a *tiszta kritika* gondolatát. S ez a gondolat gyümölcsözőbb számára és az emberiség számára *minden* tapasztalatnál, amelyet *történelme* folyamán szerzett az emberiség, *minden* tudásnál, amelyet ebből a történelemből Rudolf, még a leghívebb tanító irányításával is, elsajátíthatott. — — — Az a pártatlan ítélkezés, amellyel Rudolf megörökíti *világjárását, valójában* nem egyéb, mint

a társadalom titkainak leleplezése."

Ő „minden titkok leleplezett titka".

Rudolfnak mérhetetlenül több *külső* eszköz áll rendelkezésére, mint a kritikai kritika többi férfiainak. A kritika így vigasztalja magát:

„Annak, akit a sors kevésbé kegyel, elérhetetlenek Rudolf *eredményei*" (!), „de nem elérhetetlen a szép cél" (!). A kritika ezért a sorstól kegyelt Rudolfra bízza saját *gondolatainak megvalósítását.* Így énekel hozzá:

Hahnemann,
Te lépj elöl, fiam,
Terajtad roppant vízicsizma van![248]

Kísérjük el Rudolfot kritikai világjárásán, amely *„gyümölcsözőbb* az *emberiség* számára *minden tapasztalatnál*, amelyet történelme folyamán szerzett az emberiség, *minden tudásnál"* stb., amely *kétszer* menti meg a világot az *elpusztulástól.*

1. Egy mészárosnak kutyává való kritikai átváltoztatása vagy a Chourineur

*Chourineur** eredetileg mészáros volt. Különféle összeütközések az erőszakos természetembert gyilkossá teszik. Rudolf véletlenül találkozik vele, amikor az éppen bántalmazza Fleur de Marie-t. Rudolf néhány mesteri, imponáló ökölcsapást mér az ügyes fenegyerek fejére. Rudolf ezzel megszerzi magának Chourineur becsülését. Később a bűnözők csapszékében megnyilatkozik Chourineur jószívű természete. Rudolf azt mondja neki: „Neked még van szíved és becsületed." Ezekkel a szavakkal önbecsülést önt belé. Chourineur megjavult, vagy — mint Szeliga úr mondja — *„morális lénnyé"* változott át. Rudolf pártfogásába veszi. Kövessük Chourineur képzésének Rudolf irányította menetét.

1. stádium. Az első oktatás, amelyben Chourineur részesül, képmutatásra, hűtlenségre, alattomosságra és *színlelésre* való oktatás. Rudolf a megmoralizált Chourineurt épp ugyanolyan módon használja fel, ahogyan *Vidocq* használta fel az általa megmoralizált bűnözőket, vagyis *mouchard-rá* és *agent provocateurré*** teszi. Azt a tanácsot adja neki, hogy a maître d'école*** előtt „tegyen úgy", mintha megmásította volna „elveit, hogy nem lop", indítványozzon a maître d'école-nak egy tolvajvállalkozást és csalja ily módon a Rudolf állította csapdába. Chourineurnak az az érzése, hogy egy „komédiára" akarják felhasználni. Tiltakozik az ellen a feltevés ellen, hogy a *mouchard* és *agent provocateur* szerepét eljátssza. Rudolf könnyen meggyőzi a természetembert a kritikai kritika *„tiszta" kazuisztikájával,* hogy egy gonosz csíny

* — Bicskás — *Szerk.*
** — besúgóvá, spiclivé és beugrató ügynökké, provokátorrá — *Szerk.*
*** — iskolamester — *Szerk.*

nem gonosz csíny, ha *„jó, morális"* okokból követik el. Chourineur mint agent provocateur a jóbarátság és a bizalom színe alatt vesztébe csalja egykori cimboráját. *Először* életében *becstelenséget* követ el.

2. stádium. Chourineurt mint *betegápolót* látjuk viszont Rudolf mellett, akit életveszélyből mentett ki.

Chourineur olyan *tisztességtudó morális* lénnyé vált, hogy Davidnak, a néger orvosnak indítványát, hogy üljön le a padlóra, elutasítja, mert fél, hogy bepiszkítja a szőnyeget. Sőt túl *félénk* ahhoz, hogy székre üljön. Előbb támlájára fekteti a széket, és azután ő maga a szék elülső lábaira ül. Sohasem mulasztja el, hogy bocsánatot kérjen, ha Rudolf urat, akit halálos veszedelemből mentett ki, „barátjának" vagy uramnak szólítja nagyságos uram helyett.

Csodálatra méltó idomítása a kíméletlen természetembernek! Chourineur kimondja kritikai átváltozásának legbensőbb titkát, amikor megvallja Rudolfnak, hogy ugyanazt a ragaszkodást érzi iránta, amely a *bulldogot* fűzi a gazdájához. „Olyat érzek ön iránt, mint a *bulldog ragaszkodása gazdájához.*" Az egykori mészáros át van változtatva kutyává. Ezentúl minden erénye fel fog oldódni a kutya erényévé, a gazdája iránti tiszta *„odaadássá"*. Önállósága, egyénisége teljesen el fog tűnni. De ahogy rossz festők kénytelenek festményüknek cédulát tenni a szájába, hogy elmondja, mit is jelent az, úgy Sue is cédulát tesz majd a *„bouledogue"* Chourineur szájába, amely folyvást bizonygatja: „Az a két szó: neked van szíved és becsületed, tett engem *emberré.*" Chourineur utolsó lélegzetéig nem emberi egyéniségében, hanem ebben a cédulában fogja megtalálni cselekvései indítékát. Morális megjavulásának próbájaként sokszor fog elmélkedni saját kitűnőségéről és más egyének rosszaságáról, és valahányszor morális szólamokkal dobálódzik, Rudolf ezt mondja majd neki: „Szívesen hallak így *beszélni.*" Chourineur nem közönséges, hanem *morális bulldog* lett.

3. stádium. Megcsodáltuk már a *nyárspolgári tisztességtudást*, amely Chourineur *nyers*, de *merész* fesztelensége helyére lépett. Most megtudjuk, hogy — mint *„morális lényhez"* illik — a *nyárspolgár* járását és tartását is elsajátította.

„Járásából ítélve — a világ legártalmatlanabb *polgárának* tartotta volna az ember."

Még szomorúbb, mint ez a forma, a tartalom, amelyet Rudolf ad kritikailag reformált életének. Afrikába küldi, hogy mint „a bűnbánat élő és üdvös példája, látványosságul szolgáljon a hitetlen világnak". Nem saját emberi természetét kell ettől kezdve ábrázolnia, hanem egy keresztény dogmát.

4. stádium. A kritikai-morális átváltozás Chourineurt csendes, óvatos emberré tette, aki viselkedését a félelem és életbölcsesség szabályaihoz igazítja.

„Chourineur" — közli Murph, akinek indiszkrét együgyűsége állandóan kifecsegi a dolgokat — „egy szót sem szólt a maître d'école kivégzéséről, mert *félt*, hogy kompromittálja *magát*."

Chourineur tehát tudja, hogy a maître d'école kivégzése jogellenes cselekedet volt. De nem fecsegi ki, mert fél, hogy kompromittálja magát. *Bölcs* Chourineur!

5. stádium. Chourineur annyira kiteljesítette morális képzését, hogy Rudolfhoz való *kutyaszerű* viszonyát civilizált formában — tudatosítja magában. *Germainnek*, miután halálos veszedelemből kimentette, ezt mondja:

„Van egy pártfogóm, aki nekem ugyanaz, ami *Isten* a *papoknak* — valaki, aki előtt térdre kell borulni." És gondolatban térdre hullik istene előtt. „Rudolf úr" — folytatja Germainhez beszélve — „megvédi önt. Azt mondom: *úr*, pedig *nagyságos urat* kellene mondanom. De az a szokásom, hogy Rudolf *úrnak* nevezem, s ő megengedi ezt nekem."

„Gyönyörű felébredés és kivirágzás!" — kiáltja Szeliga kritikai elragadtatásában!

6. stádium. Chourineur méltóképpen befejezi a tiszta odaadás, a morális bulldogság pályáját azzal, hogy végül leszúratja magát nagyságos uráért. Abban a pillanatban, amikor a Csontváz kését emeli a hercegre, Chourineur megakasztja a gyilkos karját. Csontváz őt szúrja le. A haldokló Chourineur pedig így szól Rudolfhoz: „Igazam volt, mikor azt mondtam, hogy egy magamfajta *sárgöröngy*" (egy bulldog) „olykor hasznos lehet egy olyan *hatalmas nagyságos úrnak*, mint ön."

Ehhez a kutyanyilatkozathoz, amely *egy* epigrammába összefoglalja Chourineur egész kritikai életpályáját, a szájába tett cédula ezt fűzi hozzá:

„Kvittek vagyunk, Rudolf úr. Ön azt mondta nekem, hogy van szívem és becsületem."

Szeliga úr torka szakadtából kiáltja: „Mekkora érdemet szerzett magának Rudolf azzal, hogy »Schurimannt«" (?) „az *emberiségnek*" (?) „visszaadta!"

2. A kritikai vallás titkának leleplezése vagy Fleur de Marie

*a) A spekulatív „Marienblume"**

Még egy szót Szeliga úr spekulatív „Marienblumé"-járól, mielőtt áttérnénk Eugène Sue Fleur de Marie-jára.

A spekulatív „Marienblume" mindenekelőtt *helyesbítés*. Az olvasó ugyanis Szeliga úr konstrukciójából azt következtethetné, hogy Eugène Sue „az objektív alapzatnak" (a „világállapotnak") „az ábrázolását elválasztotta a cselekvő egyéni erők fejlődésétől, amelyek csak ebből a mögöttes alapból érthetők meg".

Azon a feladaton kívül, hogy az olvasónak ezt a téves — Szeliga úr ábrázolása által előidézett — feltevését helyesbítse, Marienblumének még egy metafizikai hivatása is van a mi „eposzunkban", tudniillik a Szeliga úrében.

„*Világállapot* és epikus esemény akkor *sem* lenne *még* művészileg összekapcsolva igazán *egységes* egésszé, ha csupán kereszteznék egymást tarka egyvelegben, itt egy darab világállapot, ott megint egy jelenetcselekmény váltogatná egymást. Hogy *valóságos egység* keletkezzék, ahhoz a kettőnek, az elfogódott *világ* titkainak, s annak a világosságnak, nyíltságnak és biztonságnak, amellyel *Rudolf* beléjük hatol és leleplezi őket, *egy* egyénben kell összeütköznie . . . Marienblumének ez a feladata."

* „Fleur de Marie" szó szerint: Mária virága; „Marienblume": százszorszép. — *Szerk.*

Szeliga úr Marienblumét az *Istenanya Bauer-féle* konstrukciójának analógiájára konstruálja meg.

Az egyik oldalon áll az *„isteni" (Rudolf)*, „akinek minden hatalmat és szabadságot" tulajdonítanak, az egyedül *tevékeny* elv. A másik oldalon áll a passzív *„világállapot"* és a hozzá tartozó emberek. A világállapot a „valóságosnak a talaja". Hogy mármost ezt ne „hagyják el egészen", vagyis „ne szüntessék meg a természeti állapot utolsó maradványát", hogy a világnak magának is legyen még némi része a „fejlődés elvében", amelyet vele szemben Rudolf magában összpontosít, hogy „az emberit ne mint éppenséggel nem-szabadot és nem-tevékenyt ábrázolják", ezért Szeliga úr „a vallásos tudat ellentmondásának" hatalmába kell hogy essék. Jóllehet a világállapotot és tevékenységét elszakítja egymástól mint egy holt tömegnek és a kritikának (Rudolfnak) a dualizmusát, mégis kénytelen a világállapotnak és a tömegnek megint megadni az isteniség néhány attributumát és Marienblumében megkonstruálni a kettő: Rudolf és a világ spekulatív egységét. (Lásd „Kritik der Synoptiker"*. I. köt. 39. old.)

A valóságos vonatkozásokon kívül, amelyekben a *háztulajdonos* (a cselekvő „egyéni erő") a *házához* (az „objektív alapzathoz") áll, a misztikus spekulációnak, a spekulatív esztétikának is, szüksége van még egy harmadik *konkrét, spekulatív egységre*, egy *szubjektum-objektumra*, amely a ház és a háztulajdonos *egy* személyben. Minthogy a spekuláció a természetes közvetítéseket a maguk széles körülményességében nem kedveli, ezért nem látja át, hogy ugyanaz a „darab világállapot", például a ház, amely az egyiknek, például a háztulajdonosnak „objektív alapzat", a másiknak, például a ház építészének, „epikus esemény". A kritikai kritika, amely a „romantikus művészetnek" az „egység dogmáját" szemére veti, ez a kritikai kritika, hogy „igazán egységes egészet", hogy „valóságos egységet" kapjon, a világállapot és világesemény közti természeti és emberi összefüggés helyére egy fantasztikus összefüggést, egy misztikus szubjektum-objektumot állít, ahogyan *Hegel* ember és természet valóságos összefüggése

* Bruno Bauer műve. — *Szerk.*

helyére egy abszolút szubjektum-objektumot *állít*, amely az egész természet és az egész emberiség egyszerre, az *abszolút szellemet*.

A kritikai Marienblumében „a kor általános bűne, a titok bűne" a *„bűn titkává"* válik, ahogyan a titok általános bűne [Schuld] az eladósodott szatócsban az *adósságok* [Schulden] *titkává*.

Marienblumének az Istenanya-konstrukció szerint *tulajdonképpen Rudolf*, a világmegváltó *anyjának* kellene lennie. Szeliga úr ezt kifejezetten kijelenti:

„A *logikai következetesség* szerint Rudolfnak Marienblume *fiának* kellene lennie." Minthogy azonban nem fia, hanem apja, Szeliga úr ebben „azt az új titkot" látja, „hogy a jelen sokszor a jövő helyett a rég elköltözött múltat szüli meg méhéből". Sőt felfedezi azt a másik, még nagyobb, a tömegszerű statisztikának egyenesen ellentmondó titkot, hogy „egy gyermek, ha nem lesz maga is apává vagy anyává, hanem szűzen és ártatlanul száll a sírba . . . *lényegileg . . . leány*".

Szeliga úr híven követi a hegeli spekulációt, amikor a *„logikai* következetesség szerint" a leányt apja anyjának tekinti. Hegel történetfilozófiájában, akárcsak természetfilozófiájában, a fiú szüli az anyát, a szellem a természetet, a keresztény vallás a pogányságot, az eredmény a kezdetet.

Miután Szeliga úr bebizonyította, hogy Marienblumének a *„logikai* következetesség" szerint Rudolf anyjának kellene lennie, most kimutatja az ellenkezőjét, hogy Marienblumének, „hogy egészen megfeleljen az *eszmének*, amelyet a *mi* eposzunkban megtestesít, *sohasem szabad anyává lennie*". Ez legalábbis azt bizonyítja, hogy eposzunk eszméje és Szeliga úr logikai következetessége kölcsönösen ellentmondanak egymásnak.

A spekulatív Marienblume nem egyéb, mint *„egy eszme megtestesülése"*. És miféle eszméé? „Mégiscsak az a feladata, hogy *mintegy* az utolsó bánatkönnyet ábrázolja, amelyet a múlt sír végső búcsúja előtt." Egy allegorikus könnynek az ábrázolása, és ez a kevés, ami ő, ez is *mégiscsak „mintegy"* csupán.

Nem követjük Szeliga urat Marienblume további ábrázolásá-

ban. Átengedjük Marienblumének magának azt az élvezetet, hogy Szeliga úr előírása szerint „*mindenkivel* szemben a *leghatározottabb* ellentétet alkossa", egy titokzatos ellentétet, olyan titokzatosat, mint Isten tulajdonságai.

Éppily kevéssé töprengünk „*az igazi titkon*", amelyet „*Isten* az ember kebelébe süllyesztett", és amelyre a spekulatív Marienblume „mégiscsak mintegy" utal. Áttérünk Szeliga úr Marienbluméjáról Eugène Sue Fleur de Marie-jára és azokra a kritikai csodakúrákra, amelyeket Rudolf véghezvisz rajta.

b) Fleur de Marie

Marie-val bűnözők között találkozunk mint örömleánnyal, mint a bűnözők csapszéke kocsmárosnéjának rabszolgájával. Ebben a lealacsonyodásban is megőriz bizonyos emberi lelki nemességet, emberi elfogulatlanságot és emberi szépséget, amelyek tiszteletet keltenek környezetében, a bűnözők körének poétikus virágjává emelik és a Fleur de Marie nevet szerzik neki.

Szükséges Fleur de Marie-t első fellépésétől kezdve pontosan megfigyelnünk, hogy *eredeti alakját* összehasonlíthassuk *kritikai átalakulásával.*

Minden törékenysége ellenére Fleur de Marie nyomban bizonyságot tesz életkedvéről, energiájáról, derűjéről, jelleme rugalmasságáról, olyan tulajdonságokról, amelyek egyedül magyarázhatják meg emberi kibontakozását *embertelen* helyzetében.

Chourineurrel szemben, aki bántalmazza, ollójával védekezik. Ez az első helyzet, amelyben találkozunk vele. Nem védtelen bárányként jelenik meg, aki a túlerőben levő brutalitásnak magát ellenállás nélkül kiszolgáltatja, hanem olyan leányként, aki jogait érvényesíteni tudja, aki helyt tud állni a harcban.

A bűnözők csapszékében, a rue aux Fèves-en elbeszéli Chourineurnek és Rudolfnak élete történetét. Elbeszélése közben *nevet* Chourineur tréfáján. Vádolja magát azzal, hogy a börtönből jövet az ott megkeresett 300 frankot kocsikázásra és cicomára költötte, ahelyett, hogy munkát keresett volna, „de nem volt senkim, aki tanácsot adott volna". A visszaemlékezés élete katasztrófájára

— hogy eladta magát a bűnözők csapszéke kocsmárosnéjának — elszomorítja. Gyermekkora óta most először emlékezik vissza mindezekre az eseményekre. „Tény, hogy elszomorít, ha így visszatekintek a múltamra . . . nagyon jó dolog lehet tisztességesnek lenni." Chourineur gúnyos megjegyzésére, hogy legyen hát tisztességes, felkiált: „tisztességes, Istenem! és ugyan miből legyek tisztességes?" Kifejezetten megmondja, hogy ő nem „nyafogós": „je ne suis pas pleurnicheuse"; de élethelyzete szomorú — „ez nem vidám dolog". Végül a keresztény *bűnbánattal* ellentétben, a *sztoikus* és egyszersmind *epikureus* elvet, egy szabad és erős nő emberi elvét mondja ki a múltról:

„Végül is ami megtörtént, megtörtént."

Kísérjük el mármost Fleur de Marie-t Rudolffal való első sétakocsikázására.

„Borzasztó helyzeted tudata bizonyára gyakran kínozott" — mondja Rudolf, akiben már bizsereg a vágy, hogy morális társalgást kezdjen. „Igen" — feleli Fleur de Marie —, „nemegyszer néztem a korláton át a Szajnát, de aztán ránéztem a virágokra, a napra és ezt mondtam magamnak: a folyó mindig itt lesz, még nem vagyok tizenhét éves, ki tudja? Ilyen pillanatokban úgy tűnt nekem, hogy sorsomat nem érdemeltem meg, hogy valami jó mégis volt bennem. Azt mondtam magamnak: engem nagyon meggyötörtek, de én legalább soha senkinek nem tettem rosszat."

Fleur de Marie a helyzetet, amelyben van, nem a maga szabad alkotásának, nem önmaga kifejezésének tekinti, hanem meg nem érdemelt sorsnak. Ez a balszerencse megváltozhat. Hiszen ő még fiatal.

A *jó* és a *rossz* Marie felfogásában nem a jó és a rossz *morális absztrakciói*. Ő *jó*, mert senkinek sem okozott *szenvedést*, mindig *emberi* volt emberietlen környezete iránt. *Jó*, mert a nap és a virágok saját napos és virágos természetét nyilatkoztatják ki neki. *Jó*, mert még *fiatal*, reménye van és életkedve. A helyzete *nem jó*, mert természetellenes kényszernek veti alá, mert nem emberi ösztöneinek megnyilvánulása, nem emberi kívánságainak megvalósulása, mert gyötrelmes és örömtelen. *Saját egyéniségén, természetes lényén* méri élethelyzetét, nem a jó *eszményén*.

A *természetben* tehát, ahol a polgári élet béklyói lehullanak, ahol szabadon nyilváníthatja ki a saját természetét, Fleur de Marie-ból csak úgy árad az életkedv, az érzés gazdagsága, az emberi öröm a természet szépségén, annak bizonyságául, hogy a polgári helyzet csak felületét súrolta, puszta balszerencse, ő maga pedig sem nem jó, sem nem rossz, hanem *emberi*.

„Rudolf úr, milyen boldogság . . . fű, mezők! Ha megengedné, hogy kiszálljak, olyan szép idő van . . . úgy szeretnék futkározni a réteken!" A kocsiból kiszállva virágot szed Rudolfnak, „alig tud megszólalni az örömtől" stb. stb.

Rudolf közli vele, hogy *Madame Georges tanyájára* viszi. Ott láthat galambdúcokat, istállókat stb.; ott van tej, vaj, gyümölcs stb. Ez az igazi *malaszt* ennek a gyermeknek. *Szórakozni* fog, ez a fő gondolata. „Hihetetlen . . . hogy szeretnék szórakozni!" A legelfogulatlanabbul elmondja Rudolfnak, mennyi *része* van neki magának a szerencsétlenségében. „Egész balsorsom abból fakadt, hogy nem takarékoskodtam a pénzemmel." Ezért azt tanácsolja Rudolfnak, legyen takarékos és tegye pénzét a takarékba. Képzelete elkalandozik a légvárakban, melyeket Rudolf épít neki. Csak azért szomorodik el, mert „megfeledkezett a *jelenről*", és „ennek a jelennek ellentéte egy örömteli és nevető élet álmával, eszébe juttatja helyzete szörnyűségét".

Mindeddig eredeti nem-kritikai alakjában láttuk Fleur de Marie-t. Eugène Sue felülemelkedett szűk világnézete látóhatárán. Arculcsapta a burzsoázia előítéleteit. Most át fogja adni Fleur de Marie-t hősének, Rudolfnak, hogy vezekeljen merészségéért, hogy kivívja minden öreg férfi és nő, az egész párizsi rendőrség, a bevett vallás és a „kritikai kritika" tetszését.

Madame Georges, akinek Rudolf átadja Fleur de Marie-t, szerencsétlen, hipochondriás és vallásos nő. Nyomban azokkal a kenetteljes szavakkal fogadja a gyermeket, hogy „*Isten* megáldja azokat, akik szeretik és félik őt, akik szerencsétlenek voltak és akik *megbánást* éreznek". Rudolf, a „tiszta kritika" embere elhívatja a boldogtalan, babonában megőszült *Laporte* papot. Ő rendeltetett arra, hogy Fleur de Marie kritikai megreformálását véghezvigye.

Marie derűsen és elfogulatlanul közeledik az öreg paphoz. *Eugène Sue* a maga keresztény brutalitásában nyomban gondoskodik róla, hogy egy „csodálatraméltó ösztön" Marie fülébe súgja: „a *szégyen* ott végződik, ahol a *bűnbánat* és a *vezeklés* elkezdődik", tudniillik az egyedül üdvözítő egyházban. Elfelejti a sétakocsikázás derűs elfogulatlanságát, azt a derűt, amelyet a természet malasztja és Rudolf nyájas részvéte keltett Marie-ban, és amelyet csak az a gondolat zavart meg, hogy vissza kell térnie a bűnözők csapszékének kocsmárosnéjához.

Laporte pap rögtön *földöntúli* pózba vágja magát. Első szava: „*Isten* irgalma kimeríthetetlen, drága gyermekem! Ezt bebizonyította neked, amikor nagyon fájdalmas megpróbáltatásaidban nem hagyott el . . . a nagylelkű férfiú, aki megmentett, valóra váltotta az *Írás szavát*" — jegyezzük meg jól: az Írás szavát, nem valami emberi célt! —: „Közel van az Úr az őt hívókhoz; beteljesíti az őt félőknek kívánságát; kiáltásukat meghallgatja és megsegíti őket[249] . . . az Úr be fogja végezni az *ő* művét."

Marie még nem érti a papi prédikáció *alattomos* értelmét. Így felel: „Imádkozni fogok azokért, akik megkönyörültek rajtam és visszavezettek Istenhez."

Első gondolata *nem* Isten, hanem *emberi* megmentője, és *érte*, nem *saját* feloldozásáért akar imádkozni. Imájának befolyást tulajdonít mások üdvére. Sőt, olyan naiv még, hogy felteszi, őt *már visszavezették* Istenhez. A papnak szét kell zúznia ezt az eretnek agyrémet.

„Nemsokára" — szakítja félbe —, „nemsokára meg fogod érdemelni a feloldozást, a feloldozást nagy hibáid alól . . . mert, hogy ismét a prófétával szóljak: Az Úr megtámogat minden elesendőt.[250]"

Jól figyeljük meg a pap embertelen fordulatát. Nemsokára meg fogod érdemelni a feloldozást! *Még nincsenek megbocsátva* bűneid.

Ahogyan Laporte érkezésekor a *bűntudattal*, úgy ajándékozza meg a leányt Rudolf búcsúzáskor egy arany *kereszttel*, a reá váró *keresztény keresztrefeszítés* jelképével.

Marie már egy idő óta Madame Georges tanyáján él. Hallgas-

sunk ki mindenekelőtt egy párbeszédet az agg pap, Laporte és Madame Georges között. A pap lehetetlennek tartja Marie számára a „házasságot", „mert hiába kezeskedik érte, egy férfinak sem lesz bátorsága, hogy szembenézzen a leány ifjúkorát beszennyező múlttal". Hozzáteszi még: „nagy hibákat kell levezekelnie; a morális érzék talpon kellett volna, hogy tartsa". A talponmaradás lehetőségét úgy bizonyítja, mint a legaljasabb burzsoá: „sok jótékony ember van Párizsban". A képmutató pap nagyon jól tudja, hogy ezek a jótékony párizsiak a nap minden órájában a legforgalmasabb utcákon közönyösen haladnak el azok mellett a két-három éves kislányok mellett, akik éjfélig gyufát és efféléket árulnak, ahogy egykor Marie árulta, és akiknek jövendő sorsa csaknem kivétel nélkül a Marie sorsa.

A pap célja Marie-t *vezeklésre* bírni; bensejében már *elítélte* a leányt. Kövessük Fleur de Marie-t esti sétáján Laporte-tal.

„Nézd gyermekem" — kezdi Laporte kenetteljes ékesszólással — „a megmérhetetlen horizontot, amelynek határai már kivehetetlenek" — este van ugyanis —, „úgy tűnik nekem, hogy a csend és a határtalanság szinte az öröklét eszméjét adja nekünk . . . Ezt azért mondom neked, Marie, mert fogékony vagy a teremtés szépségei iránt . . . Gyakran meghatott az a vallásos csodálat, amelyet benned keltenek — benned, aki oly soká kitagadottja voltál a vallásos érzésnek."

A papnak már sikerült Marie közvetlen naiv örömét a természet szépségein *vallásos* csodálattá átváltoztatni. A *természet* Marie szemében már az alázatossá vált, *keresztényiesült* természetté, *teremtéssé* alacsonyodott le. Az átlátszó levegőtenger egy bágyadt *öröklét* homályos jelképévé szentségtelenült. Megtanulta már, hogy lényének minden emberi megnyilvánulása *„profán"*, a vallásból, az igazi szentségből kitagadott, vallástalan, istentelen volt. A papnak be kell mocskolnia Fleur de Marie-t önmaga előtt, sárba kell rántania természeti és szellemi erőit és malasztjait, hogy fogékonnyá váljék a természetfölötti malasztra, amelyet neki ígér — a *keresztségre*.

Mikor Marie mármost meg akar vallani valamit a papnak és kéri, hogy legyen elnéző, ez így felel:

„Az *Úr* bebizonyította neked, hogy irgalmas."

Marie-nak az elnézésben, melyben részesül, nem szabad egy rokon emberi lénynek hozzá, az emberi lényhez való természetes, magától értetődő kapcsolatát látnia. Fellengző, természetfeletti, emberfeletti irgalmat és leereszkedést kell látnia benne, az *emberi elnézésben isteni irgalmat.* Minden emberi és természetes viszonyt *Istenhez való viszonnyá* kell transzcendálnia. Az a mód, ahogyan Fleur de Marie a válaszában rááll az Isten irgalmáról való papi keneteskedésre, bizonyítja, mennyire elrontotta már a vallásos tanítás.

Amikor megjavult helyzetébe került, mondja, csak *új boldogságát* érezte. „Minden pillanatban Rudolf úrra gondoltam. Sokszor emeltem szememet az égre, nem hogy Istent keressem ott, hanem őt, Rudolf urat, és neki adjak hálát. Igen — *vádolom magam ezzel,* atyám, *többet gondoltam* rá, mint Istenre; mert ő azt tette értem, amit csak Isten tehetett volna . . . *Boldog* voltam, boldog, mint aki egyszer s mindenkorra megmenekült egy nagy veszélytől." Fleur de Marie már helytelennek tartja, hogy új, boldog élethelyzetét egyszerűen annak érezte, ami *valóban,* új boldogságnak, vagyis hogy azt természetes és nem természetfeletti módon fogta fel. Már vádolja magát, hogy abban az emberben, aki megmentette, azt látta, aki *valóban* volt, megmentőjét, és nem csempészett helyébe egy képzelt megmentőt, *Istent.* Már elragadta a vallásos képmutatás, amely elveszi a *másik embertől* azt, ami érdemet velem kapcsolatban szerzett, hogy Istennek adja, s amely az emberben egyáltalában minden emberit az embertől idegennek és minden embertelent az ember *tulajdonképpeni* tulajdonának tekint.

Marie elmondja, hogy gondolatainak, érzéseinek, az élet iránti magatartásának *vallásos átformálódását* Madame Georges és Laporte idézte elő.

„Mikor Rudolf elhozott a városból, határozatlanul élt már bennem lealacsonyodásom tudata, de a nevelés, a tanácsok, a példák, amelyeket öntől és Madame Georges-tól kaptam, értették meg velem . . . hogy inkább hibás, mintsem szerencsétlen voltam . . . Ön és Madame Georges *értették meg* velem *elvetemültségem végtelen*

mélységét." Azaz Laporte papnak és Madame Georges-nak köszönheti, hogy a lealacsonyodás emberi és ezért elviselhető tudatát a végtelen elvetemültség keresztényi és ezért elviselhetetlen tudatával cserélte fel. A pap és az imádságos nénike megtanította rá, hogy *keresztényi álláspontról* ítélje meg magát.

Marie érzi a szellemi szerencsétlenség nagyságát, amelybe döntötték. Ezt mondja: „Mivel a jó és rossz tudata olyan borzasztó nekem, miért nem hagytak meg a szerencsétlen sorsomban? . . . Ha nem ragadnak ki a gyalázatból, a nyomor, az ütlegek csakhamar végeztek volna velem; akkor legalább úgy haltam volna meg, hogy nem tudtam volna ama tisztaságról, amelyre mindig hiába fogok vágyódni."

A szívtelen pap ezt feleli: „Még a legnemesebb természet is, ha csak egyetlen napra lesüllyedt abba a szennybe, amelyből téged kihúztak, *letörölhetetlen bélyegét* őrzi ennek. Ez az *isteni igazságszolgáltatás megmásíthatatlansága.*"

Fleur de Marie ettől a mézesmázos *papi átoktól* vérig sebezve felkiált: „Látja hát, hogy le kell tennem a reményről."

A vallás ősz rabszolgája így válaszol: „Le kell tenned arról a reményről, hogy kitépd életedből ezt a vigasztalan lapot, de bíznod kell *Isten véghetetlen irgalmában.* Ide*lenn* számodra, szegény gyermekem, könny van, bűnbánat, vezeklés, oda*fönn* azonban, *odafönn* egy napon bocsánat, *örök üdvösség!*"

Marie még nem eléggé bárgyú ahhoz, hogy az odafönn várakozó örök üdvösséggel és bocsánattal meg lehessen nyugtatni.

„Könyörülj" — kiáltja —, „könyörülj én Istenem! olyan fiatal vagyok még . . . jaj nekem; én boldogtalan!"

És a pap képmutató szofisztikája csúcspontjára ér: „Ellenkezőleg, boldog vagy, Marie, boldog te, akinek az Úr a lelkifurdalást küldi, ezt a keserű, de jótevő érzést! Ez mutatja lelked *vallásos* fogékonyságát . . . minden szenvedésed megszámláltatik odafönn. Hidd el nekem, Isten azért hagyott egy pillanatig a rossz úton, hogy a *bűnbánat dicsőségét* tartogassa számodra és a *vezeklésnek.* járó örök jutalmat."

Ettől a pillanattól kezdve Marie a *bűntudat rabszolgájává vált* Míg a legszerencsétlenebb élethelyzetben szeretetre méltó, emberi

egyéniséggé tudott fejlődni és külső lealacsonyodásán belül tudatában volt *emberi* lényének mint *igazi lényének*, most a mai társadalom szennye, amely külsőleg érintette, legbelső lényévé, a folytonos hipochondrikus önkínzás ezzel a szennyel pedig kötelességgé, magától Istentől elébe írt életfeladattá, létezésének öncéljává válik. Míg korábban azzal dicsekedett: „je ne suis pas pleurnicheuse", és tudta: „ami megtörtént, megtörtént", most a töredelem lesz számára a *jó*, és a bűnbánat a *dicsőség*.

Később kiderül, hogy Fleur de Marie Rudolfnak a lánya. Mint Geroldstein hercegnőjével találkozunk vele újra. Kihallgatjuk egy beszélgetését apjával: „Hiába kérem Istent, hogy szabadítson meg ezektől a nyomasztó gondolatoktól, hogy szívemet egyedül az iránta érzett kegyes szeretettel, szent reménységeivel töltse el, hogy végre egészen elfogadjon engem, mert én egészen át akarom magam adni neki . . . nem hallgatja meg imáimat — kétségtelenül azért, mert *földi* gondolataim méltatlanná tesznek arra, hogy vele közösségre lépjek."

Miután az ember átlátta, hogy eltévelyedései Isten ellen elkövetett *végtelen* gonosztettek, csak úgy biztosíthatja magának a *megváltást* és a *kegyelmet*, ha *egészen* átadja magát Istennek, *egészen* meghal a világ és a világgal való foglalkozás számára. Miután Fleur de Marie átlátta, hogy embertelen élethelyzetéből való megszabadulása *isteni* csoda, *neki magának szentté* kell válnia, hogy méltó legyen az ilyen *csodára*. Emberi szeretetének vallásos szeretetté, boldogságra való törekvésének örök üdvösségre való törekvéssé, világi kielégülésének szent reménységgé, az emberekkel való közösségének Istennel való közösséggé kell változnia. Isten fogadja el őt egészen. Ő maga mondja ki a titkot, miért nem fogadja el őt Isten egészen. Még nem *adta át* magát egészen neki, szívét még földi dolgok kötik és töltik be. Ez az utolsó fellobbanása derék természetének. Egészen átadja magát Istennek, azáltal, hogy egészen meghal a világ számára és *kolostorba* vonul.

Aki klastromba vonul,
Rakja tele jámborul
Bűnkészlettel batyuját,

Benne sok-sok éven át
Szakadatlan kedve telhet:
Unosuntig vezekelhet.[251] (Goethe)

A kolostorban Fleur de Marie-t Rudolf fondorlatai révén *apátnővé* léptetik elő. Eleinte vonakodik elfoglalni ezt a helyet, mert úgy érzi, hogy méltatlan rá. Az öreg apátnő rábeszéli: „többet mondok önnek, kedves leányom, még ha az egyház kebelébe lépése előtt annyira tévútra jutott volna is az élete, mint amennyire ellenkezőleg tiszta és dicséretes volt . . . az *evangéliumi erények*, melyekben ittléte óta példát mutatott, az Úr szemében még a legbűnösebb múltat is levezekelnék és megváltanák."

Az apátnő szavaiból látjuk, hogy Fleur de Marie világi erényei evangéliumi erényekké változtak át, vagy jobban mondva valóságos erényei ezentúl már csak evangéliumi torzképükben jelentkezhetnek.

Marie az apátnő szavaira ezt feleli: „Tisztelendő anyám — azt hiszem, most már elfogadhatom."

A kolostori élet nem felel meg Marie egyéniségének — meghal. A kereszténység csak képzeletben vigasztalja meg, illetve keresztényi vigasza éppen valóságos életének és lényének megsemmisülése — a halál.

Rudolf tehát Fleur de Marie-t előbb bűnbánó bűnössé változtatta, majd a bűnbánó bűnöst apácává és végül az apácát hullává. Temetésén a katolikus papon kívül a *kritikai* pap, Szeliga is halotti beszédet mond.

Marie *„ártatlan"* létezését *„mulandó"* létezésének nevezi és szembeállítja az „örök és elfeledhetetlen vétekkel". Dicséri, hogy Marie *„utolsó lehelete"* a „bocsánatért és engedelemért való könyörgés". De ahogyan a protestáns lelkész, miután ecsetelte az Úr kegyelmének szükségességét, az elhúnyt részét az általános eredendő bűnben és bűntudatának erősségét, köteles egy *világi* fordulattal az elhúnyt erényeit magasztalni, Szeliga úr is ezt a fordulatot használja:

„És mégis *személyileg* nincs is mit megbocsátani Fleur de Marie-nak."

Végül a szószéki ékesszólás legfonnyadtabb virágát dobja Marie sírjára:

„Bensőleg tisztán, mint csak kevesen, szenderült örök álomra." — Ámen!

3. A jog titkainak leleplezése

a) A maître d'école vagy az új büntetőelmélet. A cellarendszer leleplezett titka. Orvosi titkok

A *maître d'école* herkulesi testi erejű és nagy szellemi energiájú bűnöző. Neveltetésénél fogva művelt és tanult ember. A szenvedély fűtötte atléta összeütközésbe kerül a polgári társadalom törvényeivel és szokásaival, melynek általános mértéke a középszerűség, a szelíd morál és a csendes kereskedelem. Gyilkossá válik és átengedi magát hozzámért emberi tevékenységet sehol nem lelő erős vérmérséklete összes kicsapongásainak.

Rudolf elfogta ezt a bűnözőt. Meg akarja kritikailag reformálni, példát akar rajta statuálni a *jogi* világ számára. Nem magáról a *„büntetésről"* perlekedik a jogi világgal, hanem a büntetés *módjáról*. Feltalál egy olyan büntetőelméletet, amely David, a néger orvos jellemző kifejezése szerint a *„legnagyobb német büntetőjogászhoz"* méltó volna, és amely azóta még abban a szerencsében is részesült, hogy egy német büntetőjogász német komolysággal és német alapossággal védelmezte. Rudolf még csak nem is sejti, hogy a büntetőjogászok *fölé* lehet emelkedni, az ő becsvágya arra irányul, hogy *„a legnagyobb büntetőjogász"*, primus inter pares* legyen. Daviddal, a néger orvossal *megvakíttatja* a maître d'école-t.

Rudolf először elismétli az összes elcsépelt ellenvetéseket a halálbüntetés ellen, hogy hatástalan a bűnözőre, hatástalan a népre, amely előtt szórakoztató látványosságnak tűnik.

Rudolf továbbá különbséget állít fel a maître d'école és a maître d'école *lelke* között. Nem az embert, nem a *valóságos*

* — első az egyenlők között — *Szerk.*

maître d'école-t akarja megmenteni, hanem *lelkének lelkiüdvösségét.*

„Egy lélek üdvössége" — oktat ki — „szent dolog . . . Minden bűn *levezeklődik* és jóvátehető, mondta a Megváltó, de csak annak számára, aki komolyan akarja a vezeklést és a *bűnbánatot.* A törvényszékről a vesztőhelyre túl rövid az átmenet . . . Te" (a maître d'école) „bűnösen visszaéltél *erőddel,* én meg fogom bénítani erődet . . . reszketni fogsz a leggyöngébbtől, büntetésed felér majd bűnöddel . . . de ez a rettenetes büntetés legalább meghagyja neked a *vezeklés* határtalan horizontját . . . Csak elválasztalak a külvilágtól, hogy — *egyedül* gaztetteid emlékével — áthatolhatatlan éjszakába merülj . . . Rákényszerülsz arra, hogy magadba nézz . . . intelligenciád, amelyet lealacsonyítottál, felébred és vezeklésre indít majd."

Minthogy Rudolf a *lelket szentnek,* az ember *testét* azonban *profánnak* tartja, minthogy tehát csak a lelket tekinti az igazi, az éghez — Szeliga úr kritikai körülírása szerint az emberiséghez — tartozó lénynek, ezért a maître d'école teste, az ereje nem tartozik az emberiséghez, ennek az erőnek lény-megnyilvánulását nem kell emberileg képezni és az emberiség számára igényelni, nem kell olyan lényként kezelni, amely maga is emberi. A maître d'école visszaélt erejével, Rudolf paralizálja, megbénítja, megsemmisíti ezt az erőt. Nincs *kritikaibb* eszköz arra, hogy az emberi lény-erő visszás megnyilvánulásaitól megszabaduljanak, mint a megsemmisítése ennek a lény-erőnek. Az a keresztényi eszköz ez, amely kitépi a szemet, ha a szem megbotránkoztat, levágja a kezet, ha a kéz megbotránkoztat,[252] *egy* szóval megöli a testet, ha a test megbotránkoztat, hiszen szem, kéz, test tulajdonképpen csupán felesleges, bűnös toldalékai az embernek. Meg kell ölni az emberi természetet, hogy betegségeit meggyógyítsák. A tömegszerű jogtudomány, ebben megegyezve a kritikaival, szintén az emberi erők *megbénításában,* paralizálásában találja meg az ellenmérget ezeknek az erőknek a zavaró megnyilvánulásai ellen.

Ami Rudolfot, a tiszta kritika emberét, feszélyezi a profán kriminalisztikában, az a túl gyors átmenet a törvényszékről a vesztőhelyre. Ő ezzel szemben egybe akarja kötni a bűnözőn való

bosszút a bűnöző *vezeklésével* és *bűntudatával*, a testi büntetést a lelki büntetéssel, az érzéki kínzást a bűnbánat nem-érzéki kínzásával. A profán büntetés legyen egyszersmind keresztény-morális nevelőeszköz is.

Ez a büntetőelmélet, amely a *jogtudományt* összeköti a *teológiával*, ez a „titok leleplezett titka", éppenséggel nem egyéb, mint a *katolikus* egyház büntetőelmélete, amint már *Bentham* aprólékosan kifejtette „Théorie des peines et des récompenses" című művében. Éppígy bebizonyította Bentham az idézett írásban a mostani büntetések morális semmisségét is. A törvényes fenyítéseket *„bírósági paródiáknak"* nevezi.

A büntetés, amelyet Rudolf a maître d'école-on végrehajt, ugyanaz, amelyet *Órigenész* hajtott végre önmagán. *Kiheréli* őt, megfosztja egy *nemzőszervtől*, a szemtől. „A test lámpása a szem."[253] Hogy Rudolfnak éppen a *megvakítás* jut eszébe, becsületére válik vallási ösztönének. Ez a büntetés volt napirenden az egészen keresztényi bizánci birodalomban és virágzott az angol és francia keresztény-germán birodalmak erőteljes ifjúi szakaszában. Az embernek az érzéki külvilágtól való elválasztása, a maga elvont bensejébe való visszadobása azért, hogy megjavítsák — a megvakítás —, szükségszerű következménye a keresztény tannak, amely szerint ennek az elválasztásnak a teljes véghezvitele, az embernek spiritualisztikus *„én"-jére* való tiszta elszigetelése, az *maga a jó*. Ha Rudolf nem dugja a maître d'école-t valóságos kolostorba — ahogy ez Bizáncban és a frank birodalomban történt —, legalább eszményi kolostorba dugja, az áthatolhatatlan, a külvilág fényétől meg nem tört éjszaka kolostorába, a tettnélküli lelkiismeret és a bűntudat kolostorába, amelyet csak kísérteties emlékek népesítenek be.

Bizonyos spekulatív szégyenlősség nem engedi Szeliga úrnak, hogy nyíltan elfogadja hősének, Rudolfnak a büntetőelméletét, a világi büntetésnek a keresztényi bűnbánattal és vezekléssel való összekötését. Ellenben azt az elméletet tulajdonítja neki — magától értetődően szintén mint a világ számára előbb még leleplezendő titkot —, hogy a bűnöst a büntetésben *„saját"* bűne *„bírájává"* kell emelni.

Ennek a leleplezett titoknak titka a *hegeli* büntetőelmélet. Hegel szerint a büntetésben a bűnös maga hozza meg az ítéletet maga felett.[254] *Gans* ezt az elméletet aprólékosabban kidolgozta. Ez az elmélet Hegelnél *spekulatív szépségtapasz* a régi *jus talionis-ra**, amelyet *Kant* mint az *egyetlen jogszerű* büntetőelméletet fejtett ki.[255] Hegelnél a bűnös önítélkezése puszta „*eszme*" marad, a *bevett empirikus büntetőjogi büntetések* pusztán spekulatív értelmezése. A moduszát ezért az állam mindenkori műveltségi fokára hagyja rá, azaz meghagyja a büntetést olyannak, amilyen. Éppen ebben mutatkozik kritikaibbnak, mint kritikai majmolója. Egy *büntető*elmélet, amely egyszersmind elismeri a bűnösben az *embert*, ezt csak az *elvonatkoztatásban*, a képzeletben teheti, éppen mert a *büntetés*, a *kényszer* ellentmondásban van az *emberies* magatartással. A kivitelezésben azonkívül a dolog lehetetlen volna. Az elvont törvény helyébe a tisztán szubjektív önkény lépne, hiszen mindenkor a hivatalos, „derék és tisztességes" emberektől kellene függenie a bűnös egyéniségéhez illeszkedő büntetésnek. Már Platón átlátta, hogy a *törvénynek* egyoldalúnak *kell* lennie és *el kell vonatkoztatnia* az egyéniségtől. *Emberi* viszonyok között viszont a büntetés *valóban* nem lesz egyéb, mint a hibázónak önmaga feletti ítélete. Nem akarják majd meggyőzni őt arról, hogy egy *külső erőszak*, amelyet mások követtek el rajta, olyan erőszak, amelyet ő követett el önmagán. A *más* emberekben inkább természetes megváltóit fogja látni a büntetéstől, amelyet ő rótt ki önmagára, azaz a viszony éppenséggel megfordul.

Rudolf a legbenső gondolatát — a megvakítás célját — mondja ki, amikor így szól a maître d'école-hoz:

„*Minden szavad ima lesz.*"

Imádkozni akarja őt megtanítani. A herkulesi rablót *szerzetessé* akarja változtatni, akinek egész munkája az imádkozás. Milyen humánus ezzel a keresztényi kegyetlenséggel szemben a közönséges büntetőelmélet, amely egyszerűen leüti az ember fejét, ha meg akarja semmisíteni. Végül magától értetődik, hogy a valóságos tömegszerű törvényhozás, valahányszor komolyan

* — a hasonlóval való büntetés (szemet szemért, fogat fogért) jogára — *Szerk.*

a bűnözők megjavításával törődött, hasonlíthatatlanul értelmesebben és humánusabban járt el, mint a német Hárún ar-Rasíd. A négy holland mezőgazdasági telep, az ostwaldi fegyenctelep Elzászban igazán emberies kísérletek a maître d'école megvakításához képest. Ahogyan Fleur de Marie-t megöli Rudolf azáltal, hogy kiszolgáltatja a papnak és a bűntudatnak, ahogyan Chourineurt megöli azáltal, hogy megfosztja emberi önállóságától és bulldoggá alázza, úgy öli meg a maître d'école-t azáltal, hogy kiszúrja a szemét, hogy megtanuljon *„imádkozni"*.

Ez kétségtelenül az a mód, ahogyan minden valóság *„egyszerűen"* kikerül a *„tiszta kritikából"*, tudniillik a valóság eltorzításaként és *értelmetlen elvonatkoztatásaként.*

Szeliga úr szerint nyomban a maître d'école megvakítása után *morális csoda* történik.

„A rettenetes iskolamester" — Szeliga szerint — „»hirtelen« elismeri a tisztesség és becsületesség hatalmát, így szól Schurimannhoz: igen, *benned megbízhatok, te sohasem loptál.*"

Sajnálatosképpen Eugène Sue megőrizte a maitre d'école-nak egy nyilatkozatát Chourineurről, amely ugyanezt az elismerést tartalmazza, és amely nem lehet a megvakítás hatása, mert az *előtt* hangzott el. A maître d'école ugyanis Rudolffal való négyszemközti beszélgetésében így nyilatkozik Chourineurről: „egyébként nem képes elárulni barátját. Nem, van jó oldala . . . mindig különös eszméi voltak."

Szeliga úr morális csodája ezzel semmivé vált. Most szemügyre vesszük Rudolf *kritikai* gyógykezelésének *valóságos* eredményeit.

Azt látjuk először, hogy a maître d'école Chouette-tel* együtt vállalkozásra indul a bouquevali gazdaságba, hogy gonosz csínyt kövessen el Fleur de Marie ellen. A gondolat, amely a maître d'école-on uralkodik, természetesen a Rudolf elleni *bosszú* gondolata, és csak metafizikusan tud bosszút állni rajta, azáltal, hogy csak azért is „a *rosszat*" gondolja és terveli ki. „Elvette tőlem a látásomat, de nem vette el a rossznak a gondolatát." Elmondja Chouette-nek, miért kerestette meg:

* — Bagollyal — *Szerk.*

„*Unatkoztam*, egész egyedül ezekkel a tisztességes emberekkel."

Ha Eugène Sue olyannyira kielégíti a maga szerzetesi, a maga vadállati gyönyörét, amelyet az ember *önlealacsonyításán* érez, hogy a maître d'école-t térdenállva könyörögteti a vén boszorkány Chouette és a kis manó Tortillard* előtt, hogy ne hagyják el őt, a nagy moralista megfeledkezik arról, hogy ezzel pokoli önélvezet virágát nyújtja Chouette-nek. Ahogy Rudolf a *fizikai erőszak* hatalmát, amelyet semmisnek akar ábrázolni a bűnös előtt, éppen az *erőszakos megvakítással* bebizonyította neki, úgy itt Eugène Sue megtanítja a maître d'école-t, hogy csak annál inkább elismerje a *teljes érzékiség* hatalmát. Megtanítja átlátni, hogy enélkül az ember *ki* van *herélve* és a gyermekek csúfolódásának ellenállásra képtelen céltáblájává lesz. Meggyőzi arról, hogy a világ rászolgált az ő bűneire, hiszen csak a szemét kell elveszítenie ahhoz, hogy a világ bántalmazza. Megfosztja utolsó emberi illúziójától, mert a maître d'école hitt Chouette ragaszkodásában. Így nyilatkozott róla Rudolfnak: „a tűzbe dobatná magát értem". Ezzel szemben Eugène Sue azt az elégtételt élvezi, hogy a maître d'école végső kétségbeesésében felkiált:

„Istenem! Istenem! Istenem!"

Megtanult „*imádkozni*"! És Sue úr ebben az „isteni irgalomhoz való *önkéntelen* kiáltásban valami gondviselésszerűt" lát.

A Rudolf-féle kritika első következménye ez az *önkéntelen ima*. Ezt nyomon követi egy *kényszerű vezeklés* a bouquevali tanyán, ahol a maître d'école-nak álmában megjelennek a meggyilkoltak kísértetei.

Átugorjuk ennek az álomnak az aprólékos leírását, hogy a kritikailag megreformált maître d'école-t Bras rouge pincéjében, láncra verve, patkányoktól marcangolva, éhhalállal küszködve, Chouette és Tortillard kínzásaitól csaknem megőrülve, állatian üvöltve lássuk viszont. Tortillard a maître d'école kezére juttatta Chouette-et. Vegyük szemügyre a maître d'école-t a művelet alatt, amelyet a vénasszonyon végez. Nemcsak külsőleg *má-*

* — Sánta — *Szerk.*

solja le hősünket, *Rudolfot*, mert kikaparja Chouette *szemét*, hanem *morálisan* is, mert megismétli Rudolf képmutatását, s kegyetlen cselekedetét kegyes szólamokkal ékesíti fel. Mihelyt hatalmában van Chouette, a maître d'école „rémítő örömöt" nyilvánít, hangja dühtől remeg.

„Jól érzed" — mondta —, „hogy nem akarok azonnal végezni veled . . . kínzást kínzásért . . . hosszas beszédem van veled, mielőtt megöllek . . . ez szörnyű lesz neked. Először is, látod . . . amaz álom óta a bouquevali tanyán, amely újra szemem elé idézte bűneinket, amaz álom óta, amely kis híján megőrjített . . . amely meg fog őrjíteni . . . furcsa változás ment végbe bennem . . . Megborzadtam korábbi kegyetlenségemtől . . . először nem engedtem, hogy kínozd az énekeslányt, ez azonban még semmi sem volt . . . azáltal, hogy idecsaltál ebbe a pincébe, azáltal, hogy hideget s éhséget szenvedtettél velem . . . egészen átengedtél borzalmas elmélkedéseimnek . . . Ó! te nem tudod, mi az, egyedül lenni . . . a magány megtisztított engem. Nem hittem volna, hogy ez lehetséges . . . bizonyíték arra, hogy talán kevésbé vagyok bűnös, mint azelőtt . . . az, hogy határtalan örömet érzek, itt tartva téged . . . te szörnyeteg . . . nem azért, hogy magamat megbosszúljam, hanem . . . hanem hogy megbosszúljam áldozatainkat . . . igen, kötelességet fogok teljesíteni, amikor saját kezemmel büntetem meg cinkostársnőmet . . . most borzadok múltbeli gyilkosságaimtól, és mégis . . . nem találod ezt furcsának? félelem nélkül, teljes biztonsággal követek el rajtad szörnyű gyilkosságot, válogatott szörnyűségekkel . . . mondd . . . mondd . . . megérted ezt?"

A maître d'école e néhány szóban a *morális kazuisztika* egy egész skáláján végigmegy.

Első megnyilvánulása a bosszúvágy *őszinte* megnyilvánulása. Kínzást akar adni kínzásért. Meg akarja gyilkolni Chouette-et, halálfélelmét hosszú szónoklattal meg akarja hosszabbítani, és — pompás szofisztika! — ez a beszéd, amellyel kínozza, *morális szónoklat*. Azt állítja, hogy a bouquevali álom megjavította. Egyszersmind kinyilatkoztatja ennek az álomnak a tulajdonképpeni igazi hatását, bevallván, hogy csaknem megőrjítette, hogy

meg fogja őrjíteni őt. Megjavulásának egyik bizonyítékául azt hozza fel, hogy megakadályozta Fleur de Marie megkínzását. Eugène Sue-nél a személyeknek — korábban Chourineurnek, itt a maître d'école-nak — a *maguk* elmélkedéseként, cselekvésük tudatos indítékaként kell kimondaniuk a szerző saját írói szándékát, amely meghatározza, hogy így és ne másképp cselekedtesse őket. Folyton mondaniuk kell: Ebben megjavultam, abban, meg abban, stb. Minthogy nem jutnak valóban tartalmas élethez, ezért jelentéktelen vonásoknak, mint itt Fleur de Marie megvédésének, a nyelvükkel kell erős hangsúlyt adniuk.

Miután a maître d'école beszámolt a bouquevali álom *jótevő* hatásáról, meg kell magyaráznia, miért záratta be Eugène Sue egy pincébe. Ésszerűnek kell találnia a regényíró eljárását. Azt kell mondania Chouette-nek: Azáltal, hogy pincébe zártál, patkányokkal marattál, éhséggel és szomjúsággal gyötörtettél, kiteljesítetted megjavulásomat. A magány *megtisztított* engem.

Az állati üvöltés, a tomboló düh, a rettenetes bosszúvágy, amellyel a maître d'école fogadja Chouette-et, arcul csapja ezt a morális frazeológiát. Ezek elárulják az elmélkedések jellegét, amelyeket börtönében folytatott.

A maître d'école úgy látszik maga is érzi ezt, de mint *kritikai moralista* össze tudja egyeztetni az ellentmondásokat.

Éppen a „határtalan örömet", hogy Chouette a hatalmában van, nyilvánítja megjavulása egyik jelének. Bosszúvágya ugyanis nem *természetes*, hanem *morális* bosszúvágy. Nem magát, hanem az ő és Chouette közös *áldozatait* akarja megbosszulni. Ha meggyilkolja Chouette-et, nem *gyilkosságot* követ el, hanem *kötelességet* teljesít. Ő nem *bosszút áll* rajta, hanem mint pártatlan bíró *megbünteti* cinkostársnőjét. Borzad múltbeli gyilkosságaitól, és mégis — ő maga is elcsodálkozik kazuisztikáján — és mégis azt kérdezi Chouette-től, nem találod ezt furcsának? félelem nélkül, gondtalanul öllek meg! Meg nem jelölt morális okokból egyúttal csámcsog az elkövetni kívánt gyilkosság ecsetelésében, mint szörnyű gyilkosságban, mint válogatott szörnyűségekkel elkövetett gyilkosságban.

Hogy a maître d'école meggyilkolja Chouette-et, az megfelel

jellemének, főleg az után a kegyetlenség után, amellyel ez bántalmazta őt. De hogy morális indítékokból gyilkol, hogy morálisan magyarázza a szörnyű gyilkosság, a válogatott szörnyűségek feletti barbár örömét, hogy a múltbeli gyilkosságokon érzett bűnbánatát éppen egy új gyilkosság végrehajtásával igazolja, hogy egyszerű gyilkosból *kétértelmű, morális gyilkossá* vált — ez Rudolf kritikai gyógykezelésének dicsőséges eredménye.

Chouette megpróbál kicsúszni a maître d'école kezéből. Az észreveszi és elkapja.

„Nyughass hát, Chouette, végig kell magyaráznom neked, hogyan jutottam el lassanként a bűnbánathoz . . . ez a kinyilatkozás gyűlöletes lesz neked . . . és azt is be fogja neked bizonyítani, mennyire könyörtelennek kell lennem a bosszúban, amelyet áldozataink nevében fogok rajtad állni . . . Sietnem kell . . . az örömtől, hogy itt tartalak, pezseg a vérem . . . lesz időm rémessé tenni számodra a halál közeledtét azzal, hogy kényszerítelek, hogy meghallgass . . . Vak vagyok . . . és gondolatom formát, testet ölt, hogy szüntelenül emlékeztessen látható, szinte tapintható módon . . . áldozataim vonásaira . . . az eszmék szinte anyagilag képződnek agyamban. Ha a bűnbánathoz rémítően szigorú vezeklés társul . . . vezeklés, amely életünket egy hosszú álmatlan éjszakává változtatja, tele bosszúálló hallucinációkkal vagy kétségbeesett elmélkedésekkel . . . akkor a lelkiismeretfurdalást és a vezeklést talán követi az emberek megbocsátása."

A maître d'école folytatja képmutatását, amely minden pillanatban elárulja magáról, hogy képmutatás. Chouette-nek hallania kell, hogyan jutott el lassanként a bűnbánathoz. Ez a leleplezés Chouette számára gyűlöletes lesz, mert be fogja bizonyítani, hogy a maître d'école-nak *kötelessége*, hogy könyörtelen bosszút álljon rajta nem a saját nevében, hanem közös áldozataik nevében. Didaktikus előadását hirtelen félbeszakítja a maître d'école. Ahogy mondja, „sietnie" kell leckéjével, mert: az öröm, hogy őt kezében tartja, pezsegteti a vért ereiben; morális ok az előadás megrövidítésére! Azután megint lecsitítja vérét. Hiszen a hosszú idő, amely alatt morált prédikál Chouette-nek, nincs elveszve boszszúja szempontjából. Ez az idő a vénasszony számára majd „ré-

messé teszi a halál közeledtét". Másik morális ok szónoklatának kikerekítésére! És most, e morális okok után bízvást ott folytathatja ismét morális mondókáját, ahol abbahagyta.

A maître d'école helyesen írja le azt az állapotot, amelybe a külvilágtól való elszigetelés az embert taszítja. Annak az embernek, akinek az *érzéki világ puszta eszmévé válik*, annak számára puszta eszmék viszont *érzéki lényekké* változnak. Agyának rémképei testi formát öltenek. Szellemén belül létrejön egy világ megfogható, érezhető kísértetekből. Ez a titka minden jámbor látomásnak, ez egyszersmind az őrültség általános formája. A maître d'école tehát, aki megismétli Rudolf frázisait a „szörnyű kínokkal egybekötött bűnbánat és vezeklés hatalmáról", már mint félőrült ismétli meg ezeket, és ily módon ténylegesen igazolja a keresztényi bűntudatnak a tébollyal való összefüggését. Ugyanúgy amikor a maître d'école az *életnek* káprázatokkal teli *áloméjszakává* való átalakulását a bűnbánat és vezeklés igazi eredményének tekinti, akkor a tiszta kritika és a keresztényi megjavulás igazi titkát mondja ki. Ez éppen abban áll, hogy az embert kísértetté és életét *álmélétté* változtatja.

Eugène Sue ezen a ponton érzi, hogy az *üdvös gondolatokat*, amelyeket regényében a vak rabló utánafecseg Rudolfnak, menynyire lejáratja e rablónak Chouette elleni eljárása. Ezért ezt adja a maître d'école szájába:

„E gondolatok üdvös befolyása olyan, hogy dühöm csillapul."

A maître d'école tehát most bevallja, hogy *morális haragja* nem volt más, mint *profán düh*.

„Nincs meg a bátorságom . . . az erőm . . . az akaratom ahhoz, hogy megöljelek . . . nem, nem onthatom véredet . . . ez . . . *gyilkosság* lenne" . . . „lehet, hogy menthető gyilkosság . . . de mégis csak gyilkosság."

Kellő időben sebesíti meg Chouette a maître d'école-t tőrével. Eugène Sue most már további morális kazuisztika nélkül megölheti a maître d'école-lal Chouette-et.

„Egy fájdalomkiáltást hallatott . . . a támadás által váratlanul felébresztett és felfokozott bosszúvágyának, haragjának, vérengző ösztöneinek vad heve hirtelen, rettenetes módon kitört, s ez

végképp elvette már amúgy is erősen megrendült eszét . . . Ó te vipera! . . . megmutattad a fogadat . . . leszel mint én, *szem nélkül.*" Kikaparja Chouette szemét.

Abban a pillanatban, amikor előtör a maître d'école-nak Rudolf gyógykezelése által csak képmutatóan, csak szofisztikusan körülhímzett, csak aszkétikusan legyűrt természete, a *robbanás* annál erőszakosabb és félelmetesebb. Eugène Sue beismerése, mely szerint a maître d'école esze a Rudolf előkészítette események következtében már erősen meg volt rendülve, köszönetet érdemel.

„Eszének utolsó sugara kihúnyt az iszonyatnak ebben a kiáltásában, egy elkárhozottnak ebben a kiáltásában" (a meggyilkoltak kísérteteit látja) „. . . a maître d'école *dühöngő állat* módjára tombol és üvölt . . . Halálra vonszolja Chouette-et."

Szeliga úr a foga között mormol: „Az Iskolamesterrel nem mehet végbe olyan *gyors*" (!) „és *szerencsés*" (!) „*átalakulás*" (!), „mint *Schurimann-nal.*"

Ahogyan Fleur de Marie-t a kolostor lakójává teszi Rudolf, úgy a maître d'école-t a tébolyda, a *Bicêtre* lakójává. Nemcsak fizikai, hanem *szellemi* erejét is megbénította. Mégpedig joggal. Hiszen a maître d'école nemcsak fizikai, hanem szellemi erejével is vétkezett, és Rudolf büntetőelmélete szerint a *vétkező erőket* meg kell semmisíteni.

De még nem teljesítette ki Eugène Sue úr a „szörnyű bosszúval egybekötött bűnbánatot és vezeklést". A maître d'école visszanyeri eszét, de félelmében, hogy kiszolgáltatják a bíróságnak, a Bicêtre-ben marad és *megjátssza* az őrültet. Sue úr elfelejti, hogy a maître d'école „minden szavának *imának* kellene lennie", és hogy szava végül inkább egy eszelős tagolatlan ordítása és őrjöngése, vagy talán Sue úr ezt az életmegnyilvánulást ironikus módon *egy* rangfokozatra állítja az imádkozással?

Az a büntetés-eszme, amelyet Rudolf a maître d'école megvakításában alkalmaz, az embernek ez az elszigetelése a maga lelkére, elszigetelése a külvilágtól, a jogi büntetésnek a teológiai gyötréssel való egybekötése a leghatározottabban — a *cellarendszerben* valósult meg. Sue úr ezért dicsőíti a cellarendszert is.

„Hány évszázadba került annak felismerése, hogy *csak egy* eszköz van annak a rohamosan harapódzó fekélynek" (nevezetesen a börtönökbeli romlottságnak) „a kiirtására, amely a társadalmi testet fenyegeti, — az elszigetelés."

Sue úr osztozik a tisztességes emberek nézetében, akik a bűnözés terjedését a börtönök berendezéséből magyarázzák. Azért, hogy a bűnözőt a rossz társaságtól elvonják, saját társaságára hagyják.

Sue úr kijelenti:

„Boldognak tartanám magam, ha az én gyenge hangomat meghallhatnák mindazok között, akik akkora joggal és akkora állhatatossággal sürgetik a cellarendszer *teljes, abszolút* alkalmazását."

Sue úr kívánsága csak *részben* teljesült. A küldöttkamarának a cellarendszerről folytatott idei tanácskozásain még e rendszer hivatalos védelmezői is kénytelenek voltak elismerni, hogy következménye előbb-utóbb a bűnözők megőrülése. Ezért minden 10 éven felüli börtönbüntetést deportálásra kellett változtatni.

Ha Tocqueville úr és Beaumont úr alaposan tanulmányozta volna Eugène Sue regényét, okvetlenül keresztülvitték volna a cellarendszer abszolút, teljes alkalmazását.

Míg ugyanis az épeszű bűnözőket Eugène Sue elvonja a társaságtól, hogy megőrjítse őket, az őrülteknek társaságot ad, hogy észre térítse őket. „A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az elmebetegek számára a magány ugyanolyan vészes, mint amilyen üdvös a bűnöző foglyok számára."

Ha mármost Sue úr és kritikai hőse, Rudolf, sem a *katolikus büntetőelmélet* révén, sem a *metodista cellarendszer* révén nem tették a *jogot* valamilyen titokkal szegényebbé, az orvostudományt viszont új titkokkal gazdagították, és végtére is ugyanolyan érdem *új* titkokat *felfedezni*, mint *régi* titkokat *leleplezni*. A kritikai kritika Sue úrral egybehangzóan így tudósít a maître d'école megvakításáról:

„El sem hiszi, mikor mondják neki, hogy meg van fosztva szeme világától."

A maître d'école azért nem tudta elhinni szeme világának elvesztését, mert valóban még látott; Sue úr egy újfajta hályogot

ír le, a tömegszerű, nem-kritikai ophthalmologia* számára valódi titkot közöl.

A *pupilla* az operáció után *fehér*. Tehát *lencsehályogról* van szó. Ezt persze eddig is elő lehetett idézni a lencsetok megsértésével eléggé fájdalommentesen, ha nem is teljesen fájdalom nélkül. Mivel azonban az orvosok csak *természetszerű*, nem *kritikai* úton érik el ezt az eredményt, nem maradt más hátra, mint hogy a megsértés után megvárják a gyulladást és ennek plasztikus izzadmányát, hogy elérjék a lencse elhomályosodását.

Még nagyobb *csoda* és *titok* esik meg a maître d'école-lal a 3. kötet 3. fejezetében.

A megvakított újra *lát:* „Chouette, a maître d'école és Tortillard *látták* a papot és Fleur de Marie-t."

Ha mármost a maître d'école-nek ezt a látását nem akarjuk a „Kritik der Synoptiker" példájára *írói csodának* értelmezni, akkor a maître d'école újra megoperáltatta hályogját. Később megint vak. Túl korán használta tehát a szemét, a fényinger gyulladást idézett elő, amely a *retina* megbénulásával végződött és gyógyíthatatlan *amaurosisi*** okozott. Hogy ez a folyamat itt *egy* másodperc alatt megy végbe, újabb *misztérium* a nem-kritikai ophthalmologia számára.

b) Jutalmazás és büntetés. A kettős igazságszolgáltatás, táblázattal

Hősünk, Rudolf, feltárja az új elméletet, amely a társadalmat a *jók megjutalmazásával* és a *rosszak megbüntetésével* fenntartja. Nem-kritikai szemmel nézve ez az elmélet nem egyéb, mint a mai társadalom elmélete. Mennyire nem mulasztja ez el a jók megjutalmazását és a rosszak megbüntetését! Ehhez a leleplezett titokhoz viszonyítva mennyire nem-kritikai a tömegszerű kommunista *Owen*, aki a büntetésben és jutalmazásban a társadalmi rangkülönbségek szentesítését és a szolgai elvetemültség tökéletes kifejezését látja.

* — szemészet — *Szerk.*
** — megvakulást — *Szerk.*

Új leleplezésnek tűnhetnék fel, hogy Eugène Sue a jutalmakat az igazságszolgáltatással — a büntető igazságszolgáltatás ellenpárjával osztatja ki, és nem érve be *egy* törvénykezéssel, *kettőt* talál ki. Sajnos, ez a leleplezett titok is egy régi, *Bentham* által a fentebb említett könyvében részletesen kifejtett tan megismétlése. Viszont nem vitathatjuk el Eugène Sue úrtól azt a tisztességet, hogy hasonlíthatatlanul kritikusabb módon indokolta és fejtette ki javaslatát, mint *Bentham*. Míg a tömegszerű angol a föld színén marad, Sue levezetése a menny kritikai régiójába emelkedik. Sue úr a következőket fejti ki:

„A gonoszok elriasztása végett materializálják a menny haragjának előrebocsátott hatásait. Miért ne materializáljuk hasonló módon a jókat illetően az isteni jutalmazás hatását, és miért ne előlegezzük ezt a földön?"

Nem-kritikai felfogás szerint megfordítva, a mennyei büntetőjogi elméletben csak a földit idealizálták, ahogyan az isteni jutalmazás [Belohnung] csak az emberi bérszolgaság [Lohndienerei] idealizálása. Ha a társadalom nem jutalmaz meg mindenkit, aki jó, ez elkerülhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az isteni igazságosságnak mégis legyen valamelyes előnye az emberivel szemben.

Sue úr ezek után kritikailag jutalmazó igazságszolgáltatásának kiszínezésében „példát nyújt arra az *asszonyi*", Edgar úr által Flora Tristannál a „felismerés egész nyugalmával" kárhoztatott „*dogmatizmusra*, amelynek az kell, hogy egy formulája legyen, és ezt a *fennállónak* a kategóriáiból képezi magának". Eugène Sue úr a fennálló *büntető igazságszolgáltatásnak* — amelyet hagy fennállni — minden darabjához felvázolja a *jutalmazó igazságszolgáltatásnak* — amelyet hozzátesz — részletekig erről másolt ellenképét. A kép és ellenkép Sue-féle ecsetelését, hogy az olvasó könnyebben áttekinthesse, egy táblázatban összesítjük.

A kritikailag teljes igazságszolgáltatás táblázata

Fennálló igazságszolgáltatás	Kritikailag kiegészítő igazságszolgáltatás
Név: büntető igazságszolgáltatás	*Név:* erény-igazságszolgáltatás
Személyleírás: Kezében kardot tart, hogy a rosszakat egy fejjel megkurtítsa.	*Személyleírás:* Kezében koronát tart, hogy a jókat egy fejjel felmagasítsa.
Cél: A rossz megbüntetése, fogság, gyalázat, az élettől való megfosztás. A nép tapasztalja a rossz szörnyű megfenyítését.	*Cél:* A jó megjutalmazása, ingyenebéd, becsület, az élet fenntartása. A nép tapasztalja a jó ragyogó ünneplését.
Eszközök — a rosszak felfedezésére: Rendőri kémkedés, besúgók a rossz meglesésére.	*Eszközök — a jók felfedezésére:* Erény-kémkedés, besúgók az erényesek meglesésére.
Annak eldöntése, hogy vajon rossz-e valaki: Les assises du crime, a bűn esküdtszéke. Az ügyészség jelzi a vádlott bűneit és feljelenti a közmegtorlásnak.	*Annak eldöntése, hogy jó-e valaki:* Assises de la vertu, az erény esküdtszéke. Az ügyészség jelzi a vádlott nemes cselekedeteit és feljelenti a közháládatosságnak.
A bűnös állapota az ítélet után: Rendőri felügyelet alatt áll. Börtönben táplálják. Az állam kiadásokat eszközöl érette.	*Az erényes állapota az ítélet után:* A magas erkölcsi jótékonyság felügyelete alatt áll. Otthonában táplálják. Az állam kiadásokat eszközöl érette.
Végrehajtás: A bűnös a vesztőhelyen áll.	*Végrehajtás:* Éppen a bűnös vesztőhelyével szemben emelkedik egy talapzat, amelyre a nagy jó-ember felmegy — egy erénypellengér.

Sue úr e kép látványától megkapva így kiált fel: „Sajnos, ez utópia, de tegyük fel, hogy egy társadalom ilyen módon lenne *megszervezve!*" Ez volna tehát a *társadalom kritikai megszervezése.* Ezt a szervezetet formálisan védelmünkbe kell vennünk Eugène Sue azon szemrehányásával szemben, hogy eddig még utópia maradt. Sue újra elfelejtette az *„erénydíjat"*, amelyet évenként ki-

osztanak Párizsban, és amelyet ő maga megemlít. Sőt ezt a díjat kettős alakban szervezték meg, az anyagi *prix Montyont* a férfiak és asszonyok nemes cselekedeteinek jutalmazására és a *prix rosière-t** a legerkölcsösebb hajadonok számára. Itt még az Eugène Sue kívánta rózsa-*korona* sem hiányzik.

Ami az erény-kémkedést, valamint a magas erkölcsi jótékonyság felügyeletét illeti, ezt a jezsuiták régen megszervezték. Ezenfelül a „Journal des Débats", a „Siècle", a „Petites Affiches de Paris" stb. naponként folyó áron jelzik és feljelentik az összes párizsi tőzsdespekulánsok erényeit, nemes cselekedeteit és érdemeit, nem szólva a politikai nemes cselekedetek jelzéséről és feljelentéséről, amire minden pártnak saját szócsöve van.

Már az öreg Voss észrevette, hogy Homérosz jobb, mint az istenei. A „minden titkok leleplezett titkát", Rudolfot tehát felelőssé tehetjük Eugène Sue eszméiért.

Ezenfelül *Szeliga* úr közli: „Azonkívül igen sok olyan passzus van, amellyel Eugène Sue megtöri az elbeszélést, bevezet vagy lezár epizódokat, és mindez *kritika*."

c) A civilizáción belüli elvadulásnak és az államban meglevő jogtalanságnak a megszüntetése

A jogi *megelőző eszköz* a bűnöknek és ezzel a civilizáción belüli elvadulásnak a megszüntetésére az az „oltalmazó gyámság, amelyet az állam vállal a kivégzettek és életfogytiglani büntetésre elítéltek gyermekei felett". Sue a bűnök elosztását liberálisabban akarja megszervezni. Egyetlen családnak se legyen többé örökletes kiváltsága a bűnre — a bűnök szabad konkurrenciája győzzön a monopólium felett.

„Az államban meglevő jogtalanságot" Sue úr a code pénal** „abus de confiance"-ról*** szóló szakaszának reformjával, és nevezetesen *fizetett kirendelt védők* beiktatásával szünteti meg.

* — rózsadíjat — *Szerk.*
** — büntetőtörvénykönyv — *Szerk.*
*** — „bizalommal való visszaélésről" (hitelezési csalásról) — *Szerk.*

Piemontban, Hollandiában stb. tehát, ahol kirendelt védő létezik, Sue úr szerint megszűnt az államban meglevő jogtalanság. A francia törvényhozásnak csak az a fogyatékossága, hogy a kirendelt védőket nem fizeti, nem utasítja kizárólag a szegények szolgálatára, és hogy a szegénység törvényi határa túlságosan szűk. Mintha a jogtalanság nem éppen magával a *perrel* kezdődnék, és mintha Franciaországban nem tudnák már rég, hogy a *jog* semmit sem ad, hanem csak a meglevőt szentesíti. A *jog* és *tény* már közhellyé vált megkülönböztetése a kritikai regényíró előtt úgy látszik párizsi rejtelem maradt.

Ha a jogi titkok kritikai leleplezéséhez hozzávesszük még azokat a nagy reformokat, amelyeket Eugène Sue a *bírósági végrehajtókkal* akar eszközölni, akkor megértjük a „Satan" című párizsi újságot. Ebben egy városnegyed ír ama „soronként fizetett nagy reformátornak", hogy utcáin még nincs gázvilágítás. Sue úr azt válaszolja, hogy ezen a bajon „A bolygó zsidó" 6. kötetében segít majd. Egy másik városnegyed a fogyatékos elemi oktatásról panaszkodik. Sue megígéri, hogy az elemi oktatás reformját e városnegyed számára „A bolygó zsidó" 10. kötetében foganatosítja majd.

4. Az „álláspont" leleplezett titka

„Rudolf nem áll meg magasztos" (!) *„álláspontján* . . . nem riad vissza a fáradságtól, hogy jobbra és balra, fenn és lenn foglaljon el szabad választás szerint *álláspontokat." Szeliga.*

A kritikai kritika egyik fő titka az *„álláspont"* és *az álláspont álláspontjáról való ítélkezés.* Számára minden ember és minden szellemi termék állásponttá változik.

Semmi sem könnyebb, mint nyitjára jönni az álláspont titkának, ha átláttunk a kritikai kritika általános titkán, hogy régi, spekulatív kotyvalékot melegít fel újra.

Mindenekelőtt nyilatkozzék *a* kritika maga, pátriárkájának, *Bruno Bauer* úrnak száján át, a maga „álláspont"-elméletéről.

„A tudománynak . . . *sohasem ezzel az egyes egyénnel* vagy

ezzel a meghatározott állásponttal van dolga . . . Igaz, hogy nem fogja elmulasztani, hogy *egy álláspont korlátját*, ha megérdemli a fáradságot és ennek a korlátnak valóban általános emberi jelentősége van, *megszüntesse;* de ezt mint az *öntudat tiszta kategóriáját és meghatározottságát* fogja fel, és ennélfogva csak azok számára beszél, akik eléggé merészek ahhoz, hogy felemelkedjenek az *öntudat általánosságába*, azaz nem akarnak erőnek erejével megállni eme korlátnál." (Anekdota. II. köt. 127. old.[256])

Ennek a baueri merészségnek a *titka* a *hegeli „Phänomenologie"*. Mivel Hegel itt az *öntudatot* teszi az *ember* helyére, a *legkülönfélébb* emberi valóság csak az *öntudat meghatározott* formájaként, *meghatározottságaként* jelenik meg. Az öntudat puszta meghatározottsága azonban *„tiszta kategória"*, puszta „gondolat", melyet ennélfogva a „tiszta" gondolkodásban meg is szüntethetek és tiszta gondolkodással leküzdhetek. Hegel „Phänomenologie"-jában az emberi öntudat különböző elidegenült alakjainak *anyagi, érzéki, tárgyi* alapjait *meghagyja*, és az egész destruktív műnek eredménye a *legkonzervatívabb filozófia* lett, mert úgy véli, hogy leküzdötte a *tárgyi világot*, az érzékileg valóságos világot, mihelyt „gondolati dologgá", pusztán az *öntudat meghatározottságává* változtatta, és hogy az *éterivé* lett ellenfelet most már a *„tiszta gondolat éterében"* fel is oldhatja. A „Phänomenologie" ezért következetesen azzal végződik, hogy minden emberi valóság helyére az *„abszolút tudást"* állítja — *tudást*, mert ez az öntudat egyetlen létezési módja, és mert az öntudat az ember egyetlen létezési módjának számít — *abszolút* tudást, éppen mert az öntudat csak *önmagát* tudja és semminő tárgyi világ nem feszélyezi többé. Hegel az embert az *öntudat emberévé* teszi, ahelyett, hogy az öntudatot tenné az *ember* — a valóságos ember, tehát egyszersmind egy valóságos tárgyi világban élő és ettől feltételezett ember — *öntudatává. Feje* tetejére állítja a világot és ezért a *fejében* minden korlátot fel is oldhat, amitől a *rossz érzékiség számára*, a *valóságos* ember számára természetesen továbbra is fennállnak. Azonfelül szükségképpen mindaz korlátnak számít nála, ami az *általános öntudat korlátozottságáról* tanúskodik, az embereknek és világuknak minden érzékisége, való-

sága, egyénisége. Az egész „Phänomenologie" azt akarja bebizonyítani, hogy az *öntudat* az *egyetlen* és *egész realitás*.

Bauer úr most az abszolút tudást *kritikára* keresztelte át, az öntudat meghatározottságát pedig a profánabbul hangzó *álláspontra*. Az „Anekdotá"-ban még mindkét név együtt szerepel, s az álláspontot még az öntudat meghatározottságával kommentálja.

Mivel a *„vallásos világ mint vallásos világ"* csak mint az *öntudat* világa létezik, a kritikai kritikus — teológus ex professo* — egyáltalán nem juthat arra a gondolatra, hogy van egy világ, amelyben *tudat* és *lét* meg vannak különböztetve, egy világ, amely továbbra is fennáll, ha pusztán a gondolati létezését, kategóriaként, álláspontként való létezését szüntetem meg, vagyis ha saját szubjektív tudatomat módosítom, anélkül, hogy a *tárgyi* valóságot valóban tárgyi módon megváltoztatnám, azaz anélkül, hogy megváltoztatnám a saját *tárgyi* valóságomat, a sajátomat és a többi emberét. A *lét* és *gondolkodás* spekulatív *misztikus azonossága* ezért a kritikában megismétlődik mint a *gyakorlat* és *elmélet* éppoly misztikus azonossága. Ezért mérges a kritika a gyakorlatra, amely még valami más is akar lenni, mint elmélet, és az elméletre, amely még valami más is akar lenni, mint egy meghatározott *kategória* feldolgozása az *„öntudat korláttalan általánosságává"*. Saját elmélete arra szorítkozik, hogy minden meghatározottat az öntudat korláttalan általánosságával való ellentétté, ennélfogva semmissé nyilvánít, így pl. az államot, a magántulajdont stb. Megfordítva, azt kell megmutatni, hogyan változtatja az állam, a magántulajdon stb. az embereket elvonatkoztatásokká, illetve hogy ezek az *elvont* ember termékei, ahelyett, hogy az egyéni, konkrét emberek valósága lennének. —

Magától értetődik végül, hogy ha Hegel „Phänomenologie"-ja a spekuláció eredendő bűne ellenére sok ponton az emberi viszonyok egy valóságos jellemzésének elemeit adja, Bruno úr és társai viszont csak a tartalmatlan karikatúrával szolgálnak, karikatúrával, amely beéri azzal, hogy valamilyen meghatározottságot kiszed egy szellemi termékből vagy akár reális viszonyokból és

* — hivatásos — *Szerk.*

mozgásokból, ezt a meghatározottságot gondolati meghatározottsággá, *kategóriává* változtatja, s ezt a kategóriát a termék, a viszony és a mozgás *álláspontjának* tünteti fel, hogy mármost öreges bölcsességgel az elvonatkoztatás, az általános kategória, az általános öntudat álláspontjáról diadalmasan nézhessen le erre a meghatározottságra.

Ahogyan Rudolf szemében minden ember a jó vagy a rossz álláspontján áll és e két rögzített képzet szerint ítélendő meg, Bauer úr és társai szemében a *kritika* vagy a *tömeg* álláspontja az irányadó. De mind a kettő a *valóságos embereket elvont álláspontokká* változtatja.

5. *Az emberi hajlamok hasznosítása titkának leleplezése vagy Clémence d'Harville*

Rudolf eddig csak ahhoz értett, hogy a jókat a maga módján megjutalmazza és a rosszakat a maga módján megbüntesse. Most egy példán látni fogjuk, hogy hasznossá teszi a *szenvedélyeket* és „megfelelő fejlődést ad Clémence d'Harville szép lelki alkatának".

„Rudolf" — mondja Szeliga úr — „rámutat a *jótékonyság szórakoztató* oldalára. Ez a gondolat olyan emberismeretről tanúskodik, amely *csak* Rudolf megpróbáltatást kiállt bensejéből fakadhat."

A kifejezések, amelyeket Rudolf a Clémence-szal való beszélgetésben használ: *„vonzóvá* tenni", *„a természetes ízlést hasznosítani"*, *„a cselszövést szabályozni"*, *„a képmutatásra és furfangra való hajlamot hasznosítani"*, „a parancsoló, hajthatatlan ösztönöket nemes tulajdonságokká változtatni" stb. — e kifejezések éppúgy, mint maguk az *ösztönök*, amelyeket itt a női természetnek kiváltképpen tulajdonítanak, *elárulják* Rudolf bölcsességének titkos forrását — *Fourier-t*. A fourierista tanítás egy népszerű kifejtése került Rudolf kezébe.

Az *alkalmazás* megint éppúgy Rudolf kritikai tulajdona, mint Bentham elméletének fenti kivitelezése.

Nem a jótékonyságban *mint olyanban* kell a fiatal márkinénak emberi lénye kielégülését, a tevékenység emberi tartalmát és célját, s ezért szórakozást találnia. A jótékonyság ellenkezőleg csak a külső indítékot, csak az *ürügyet*, csak az *anyagot* nyújtja egy olyan fajta szórakozáshoz, amely éppúgy bármely más anyagot is tartalmává tehetne. A nyomort tudatosan kiaknázzák arra, hogy a jótevőnek „a regény izgalmát, a kíváncsiság kielégítését, kalandokat, álöltözeteket, saját kiválóságuk élvezetét, idegmegrázkódtatásokat" és hasonlókat szerezzenek.

Rudolf ezzel tudattalanul azt a rég leleplezett titkot mondta ki, hogy magának az emberi nyomornak, hogy a végtelen elvetemedettségnek — amely az alamizsna elfogadására kénytelen — a pénz és a műveltség arisztokráciája számára *játékul*, önszeretete kielégítésére, hiúsága legyezgetésére, szórakozásul kell szolgálnia.

Ez és nem egyéb az értelme a sok jótékonysági egyletnek Németországban, a sok jótékony társaságnak Franciaországban, a számos jótékony donquijotéskodásnak Angliában, a szegények javára rendezett hangversenyeknek, báloknak, színielőadásoknak, vacsoráknak, sőt a szerencsétlenül jártak javára indított nyilvános gyűjtéseknek is. Ilyen módon tehát a jótékonyságot is már rég *megszervezték* mint szórakozást.

A márkiné váratlan, indokolatlan átalakulása a puszta „amusant"* szóra kétséget ébreszt bennünk gyógykezelése tartósságát illetően, vagy jobban mondva csak látszat, hogy ez az átalakulás váratlan és indokolatlan, csak látszat, hogy a jótékonyságnak szórakozásként való ecsetelése idézte elő. A márkiné *szerelmes* Rudolfba, és Rudolf *vele együtt* akar álruhát ölteni, cselt szőni, jótékonysági kalandokra indulni. Később, a márkinénak a Saint-Lazare börtönben tett egyik jótékonysági látogatásakor, megmutatkozik féltékenysége Fleur de Marie-val szemben, és féltékenysége iránti jótékonyságból elhallgatja Rudolf előtt Marie fogságát. A legjobb esetben azonban Rudolfnak sikerült egy boldogtalan nőt arra megtanítania, hogy boldogtalan

* — „szórakoztató" — *Szerk.*

lényekkel bárgyú komédiát játsszék. A kieszelt *filantrópia* titkát elárulta az a párizsi ficsúr, aki hölgyét a tánc után a következő szavakkal hívta vacsorázni: „Ó asszonyom! nem elég, hogy táncoltunk e szegény lengyelek javára ... legyünk a végsőkig emberbarátok ... most menjünk *vacsorázni a szegények használára!*"

6. A nők emancipációja titkának leleplezése vagy Louise Morel

Louise Morel letartóztatása alkalmából Rudolf elmélkedésekbe bocsátkozik, amelyeknek ez a foglalata: „A gazda sokszor megrontja a cselédlányt, akár ijesztés, meglepetésszerű megrohanás útján, akár másként kihasználva azokat az alkalmakat, amelyeket a *szolgálati viszony* természete magával hoz. Szerencsétlenségbe, szégyenbe, bűnbe taszítja őt. A *törvény* számára ez a tárgy *ismeretlen* ... A bűnöst, aki a leányt a gyermekgyilkosságra ténylegesen rákényszerítette, nem *büntetik meg.*"

Rudolf elmélkedései nem terjednek még odáig sem, hogy magát a *szolgálati viszonyt* alávesse legfenségesebb kritikájának. Mint *kis* uralkodó, *nagy* pártfogója ő a szolgálati viszonyoknak. Még kevésbé megy el Rudolf addig, hogy megértse, milyen embertelen a nő általános helyzete a mai társadalomban. Egészen híven eddigi elméletéhez, neki csak egy *törvény* hiányzik, amely a csábítót *megbünteti*, s a bűnbánatot és vezeklést rettenetes fenyítésekkel köti össze.

Rudolfnak csupán körül kellett volna néznie más országok létező törvényhozásában. Az *angol* törvényhozás teljesíti valamennyi kívánságát. Ez finomérzésű voltában — amelyet *Blackstone* dicsérően kiemel — odáig megy, hogy azt is, aki egy örömleányt csábít el, *felóniában** bűnösnek nyilvánítja.

Szeliga úr *tust* húz:

„Ezt"! — „gondolja"! — „Rudolf"! — „és most vessétek össze

* — főbenjáró bűnben — *Szerk.*

ezeket a gondolatokat a ti *képzelgéseitekkel* a *nő emancipációjáról.* Ezen emancipáció tette a gondolatokból *szinte* kézzelfogható, míg ti természeteteknél fogva túl gyakorlatiasak vagytok és ezért sokszor kudarcot vallotok puszta kísérleteitekkel."

Mindenesetre Szeliga úrnak köszönhetjük annak a titoknak a leleplezését, hogy egy tett gondolatokból szinte kézzel fogható. Ami fura összehasonlítását illeti Rudolf és azon férfiak között, akik a nő emancipációját hirdették, hasonlítsuk össze Rudolf *gondolatait* mondjuk *Fourier* következő képzelgéseivel:

„A házasságtörés, a csábítás becsületet szerez a csábítónak, a jómodorhoz tartozik . . . De, szegény leány! a gyermekgyilkosság — micsoda bűn! Ha ad a becsületre, el kell tüntetnie a becstelenség nyomait, és ha a világ előítéleteinek feláldozza gyermekét, még inkább megbecstelenítik, s a törvény előítéleteinek áldozatául esik . . . Ezt a *hibás kört* írja le minden civilizált mechanizmus."

„A fiatal lány vajon nem áru-e, amelyet eladásra kínálnak az első jöttmentnek, aki meg akarja vásárolni e leány kizárólagos tulajdonát?[257] . . . Mint ahogyan a nyelvtanban két tagadás egy állítással egyenlő, azt lehetne mondani, hogy a *házassági ügyletben két prostitúció egyenlő egy erénnyel.*"[258]

„Egy történelmi korszak változása mindig meghatározható a nők szabadság felé haladásának arányából, mert itt, a nőnek a férfihoz, a gyengének az erőshöz való viszonyában jelenik meg a legnyilvánvalóbban az emberi természetnek a durvaság feletti győzelme. A nők emancipációjának foka az általános emancipáció természetes mérője."

„A női nem lealázása lényeges jellemvonása a civilizációnak, akárcsak a barbárságnak, csak azzal a különbséggel, hogy minden bűnt, amelyet a barbárság egyszerű módon gyakorol, a civilizált rend összetett, kétértelmű, kétszínű, képmutató létezési módra emel . . . A nő rabszolgaságban tartásáért senki sem bűnhődik mélyebben, mint maga a férfi." *(Fourier)*[259]

Rudolf gondolatával szemben felesleges a *házasság* Fourier-féle mesteri jellemzésére és a francia kommunizmus materialista frakciójának írásaira utalni.

A szocialista irodalomnak az a legszánalmasabb hulladéka, amely e regényírónál található, a kritikai kritikának még mindig ismeretlen „titkokat" leplez le.

7. *A nemzetgazdaságtani titkok leleplezése*

a) A nemzetgazdaságtani titkok elméleti leleplezése

Első leleplezés: A gazdagság gyakran tékozlásba visz, a tékozlás romlásba.

Második leleplezés: A gazdagság imént leírt következményei abból fakadnak, hogy a gazdag ifjúság oktatása fogyatékos.

Harmadik leleplezés: Az *öröklés* és a *magántulajdon* sérthetetlen és megszentelt, s *kell* is hogy az legyen.

Negyedik leleplezés: A gazdag *morálisan* számadással tartozik a munkásoknak arról, mire fordítja vagyonát. A nagy vagyon örökletes letét — *feudális hűbér* —, amelyet okos, szilárd, ügyes, nagylelkű kezekre hagytak, s egyúttal megbízták ezeket, hogy tegyék termékennyé és úgy használják fel, hogy mindaz, ami *szerencséjére* a nagy vagyon fényes és üdvös kisugárzásának körében leledzik, termékenyüljön meg, éledjen meg, javuljon meg.

Ötödik leleplezés: Az államnak az *egyéni ökonómia alapelemeit* kell adnia a tapasztalatlan gazdag ifjúság számára. Moralizálni kell a vagyont.

Hatodik leleplezés: Végül az államnak magára kell vállalnia a *munka megszervezésének* roppant kérdését. Üdvös példát kell adnia a *tőkék és a munka társítására*, mégpedig olyan társítására, amely tisztességes, értelmes, méltányos, amely biztosítja a *munkás* jól-létét, *anélkül*, hogy ártana a *gazdag vagyonának*, amely a rokonszenv, a hála *kötelékeit* hozza létre e *két osztály között* és ezáltal *örökre* biztosítja az állam nyugalmát.

Minthogy az állam egyelőre még nem vállalja ezt az elméletet, *Rudolf* ad néhány gyakorlati példát. Ezek leleplezik azt a titkot, hogy Sue úr, Rudolf úr és a kritikai kritika számára a legesleginismertebb *gazdasági viszonyok* „rejtelmek" maradtak.

Rudolf egy *szegénybankot* létesít. E *kritikai* szegénybank alapszabályai a következők:

Tisztességes munkásokat, akiknek családjuk van, kell munkanélküliségük ideje alatt támogatnia. Pótolnia kell az alamizsnát és a zálogházakat. 12 000 frank évi jövedelemmel rendelkezik és 20—40 frankos kamatmentes segélykölcsönöket oszt szét. Tevékenységét először Párizs *hetedik* kerületére korlátozza, ahol a legtöbb munkás él. A munkásoknak vagy munkásnőknek, akik támogatásra igényt tartanak, utolsó gazdájuk által kiállított bizonyítványt kell felmutatniuk, amely kezeskedik jó magaviseletükről, s feltünteti a munka megszakításának okát és időpontját. Ezekből a kölcsönökből havonként egy hatod vagy tizenketted rész fizetendő vissza — a kölcsönvevő választása szerint —, attól a naptól kezdve, amelyen megint alkalmazást talált. A kölcsön garanciája a becsületszóra vállalt kötelezettség. Azonfelül két másik munkásnak kezességet kell vállalnia a kölcsönvevő adott szaváért. Minthogy a szegénybank kritikai célja az, hogy a munkásélet egyik legsúlyosabb szerencsétlenségén, a *munka szüneteléséin* segítsen, ezért éppenséggel csak a munkanélküli kézműveseknek járna segély. Germain úr, aki ezt az intézetet igazgatja, 10 000 frank évi fizetést kap.

Vessünk most egy tömegszerű pillantást a kritikai nemzetgazdaságtan gyakorlatára. Az évi jövedelem 12 000 frank. Egy-egy személy 20—40, tehát átlagban 30 frank támogatást kap. A hetedik kerületben a hivatalosan „nyomorgónak" elismert munkások száma legalább 4000. Évenként 400-at, azaz a hetedik kerület segélyre legesleginkább rászorult munkásainak a tizedrészét lehet tehát támogatni. Párizsban keveset mondunk, ha a munkanélküli idő *átlagszámát* négy hónapra (nagyon is alacsony a becslés), tehát 16 hétre redukáljuk. 30 frank, 16 hétre elosztva, egy hétre valamivel kevesebb, mint 37 sou és 3 centime, egy napra még 27 centime se jut. Az *egyetlen rabra* fordított napi kiadás Franciaországban átlagosan valamivel több, mint 47 centime, ebből csak az étkeztetés valamivel több, mint 30 centime-ot emészt fel. A mun-

kásnak azonban, akit Rudolf úr támogat, családja van. Becsüljük a családot átlagban férjen és feleségen kívül csak két gyerekre, akkor 27 centime-ot négy személy között kell elosztani. Ebből leszámítandó a lakás — minimálisan napi 15 centime —, marad 12 centime. A *kenyér*, amelyet *egyetlen* rab átlagban elfogyaszt, körülbelül 14 centime-ba kerül. A munkás tehát családjával együtt, minden egyéb szükséglettől eltekintve, a kritikai szegénybank támogatásából a szükséges kenyérnek még a negyedét sem vásárolhatja meg, és a biztos éhhalál martaléka lesz, ha nem folyamodik azokhoz az eszközökhöz, amelyeknek ez a szegénybank elejét akarja venni, a zálogházhoz, a kolduláshoz, a lopáshoz és a prostitúcióhoz.

Annál fényesebben gondoskodik viszont a könyörtelen kritika embere a szegénybank igazgatójáról. Az igazgatott jövedelem 12 000, az igazgató fizetése 10 000 frank. Az igazgatás tehát 45%-ba kerül, közel háromszorosába a tömegszerű párizsi szegénygondozásnak, amelynek költsége körülbelül 17%.

De tegyük fel egy pillanatra, hogy a szegénybank nyújtotta támogatás valóságos és nem pusztán illuzórikus támogatás, akkor a leleplezett minden titkok titkának berendezése azon a tévészmén nyugszik, hogy csak a munkabér más *elosztására* van szükség ahhoz, hogy a munkás egész éven át megélhessen.

Prózai értelemben szólva, 7 500 000 francia munkás jövedelme fejenként csak 91 frank, másik 7 500 000 francia munkás jövedelme fejenként csak 120 frank, tehát már 15 000 000 munkás jövedelme kevesebb az élethez abszolúte szükségesnél.

A kritikai szegénybank gondolata arra redukálódik — ha egyébként ésszerűen fogják fel —, hogy a munkás béréből azon idő alatt, amikor foglalkoztatva van, levonnak annyit, amennyire a munkanélküliség idején való megélhetéshez szüksége van. Hogy a munkásnak munkanélkülisége idején kölcsönadok egy meghatározott pénzösszeget és ő ezt az összeget munkája idején visszaadja nekem, vagy hogy munkája idején egy meghatározott összeget átad nekem és én azt munkanélkülisége idején visszaadom neki, ez egy és ugyanaz. Mindig azt adja nekem munkája idején, amit munkanélkülisége idején kap tőlem.

A „tiszta" *szegénybank* tehát csak két igen eredeti, igen kritikai tulajdonság által különbözik a tömegszerű *takarékpénztáraktól*, először, hogy a bank *à fonds perdu** adja kölcsön pénzét, abban a balga előfeltevésben, hogy a munkás vissza tudja fizetni, amikor akarja, és hogy mindig vissza akarja fizetni, amikor tudja; — azután meg azáltal, hogy a bank nem fizet *kamatot* a munkás által letétbe helyezett összegekért. Mivel a letétbe helyezett összeg előleg formájában jelenik meg, a banktól már az is nagy dolog, ha ő maga nem szed kamatot a munkástól.

A kritikai szegénybank tehát abban különbözik a tömegszerű takarékpénztáraktól, hogy a munkás elveszti a kamatait, a bank pedig a tőkéjét.

c) A bouquevali mintagazdaság

Rudolf *mintagazdaságot* alapít *Bouquevalban*. A hely megválasztása annál is szerencsésebb, mert még vannak feudális emlékei — tudniillik egy urasági kastély.

Az e tanyán foglalkoztatott hat férfimunkás mindegyike 150 écu vagyis 450 frank, a munkásnők mindegyike 60 écu vagyis 180 frank évi munkabért kap. Ezenkívül ingyenes ellátásuk és ingyenes lakásuk van. A bouquevali munkások szokásos mindennapi étkezése egy „rettentő" tál sonkából, egy nem kevésbé félelmetes tál ürühúsból és végül egy nem kevésbé tömegszerű darab borjúhúsból áll, amihez könnyű fogásként két télisaláta, két nagy sajt, burgonya, almabor stb. járul. A hat férfimunkás mindegyike *kétszer* annyit dolgozik, mint a közönséges francia mezőgazdasági napszámos.

Minthogy a Franciaország által évente termelt jövedelem egész összege egyenlően elosztva átlagban csak 93 frank lenne, minthogy Franciaország közvetlenül mezőgazdasággal foglalkozó lakosainak száma az össznépesség kétharmada, ebből következtethetünk arra, milyen forradalmat okozna a nemzeti vagyonnak

* — a soha viszont nem látásra; fizetésképtelen adósnak — *Szerk.*

nemcsak az elosztásában, hanem a termelésében is a német kalifa mintagazdaságának általános utánzása.

Eszerint Rudolf a termelésnek ezt a roppant megnövekedését csupán azzal érte el, hogy minden munkással kétszer annyit dolgoztatott, mint addig, és hatszor annyit fogyasztatott.

Minthogy a francia paraszt igen szorgalmas, azoknak a munkásoknak, akik *kétszer* annyit dolgoznak, *emberfeletti atlétáknak* kell lenniük, amire a „rettentő" húsostálak is utalnak. Feltehetjük hát, hogy e hat munkás mindegyike naponta legalább egy font húst fogyaszt.

Ha a Franciaországban termelt valamennyi húst egyenlően osztanák el, egy főre naponként még ¼ font hús se jutna. Látjuk tehát, milyen forradalmat idézne elő ebben a tekintetben is Rudolf példája. A mezőgazdasági népesség *egymaga* több húst fogyasztana, mint amennyit Franciaországban termelnek, úgyhogy Franciaországot ez a kritikai reform felmentené minden állattenyésztés alól.

A bruttóhozadék ötödrésze, amelyet Rudolf — a bouquevali intéző, Chatelain apó jelentése szerint — a magas béren és a fényűző élelmezésen felül a munkásoknak juttat, nem egyéb, mint az *ő földjáradéka*. Egy átlagszámítás szerint ugyanis felteszik, hogy általánosan, az összes termelési költségeknek és az üzemi tőke nyereségének levonása után, a bruttóhozadék egy ötödrésze marad meg a francia földtulajdonosnak, azaz hogy járadékkvótája a bruttóhozadék ötödrészére rúg. Mármost jóllehet kétségtelen, hogy Rudolf aránytalanul csökkenti üzemi tőkéjének nyereségét azáltal, hogy a munkásokra fordított kiadást aránytalanul fokozza — Chaptal szerint („De l'industrie française". I. 239. old.) a francia mezőgazdasági bérmunkások évi bevételeinek átlaga 120 frank —, jóllehet egész földjáradékát a munkásoknak ajándékozza, mégis Chatelain apó azt jelenti, hogy a nagyságos úr ezzel a módszerrel fokozza jövedelmét és ilyeténképpen a többi nem-kritikai földtulajdonost hasonló gazdálkodásra buzdítja.

A bouquevali mintagazdaság pusztán fantasztikus látszat; *rejtett alapja* nem Bouqueval *természetes* talaja, hanem Rudolf mesebeli Fortunatus-erszénye!

A kritikai kritika így lármázik: „*Az egész* terven *az első pillantásra* meglátszik, hogy *az nem utópia.*" Csak a kritikai kritika láthatja meg *egy Fortunatus-erszényen* az első pillantásra, hogy az nem utópia. A kritikai első pillantás — a „szemmelverés"!

8. Rudolf, „a leleplezett minden titkok titka"

A csodaszer, amellyel Rudolf összes megváltásait és csodagyógykezeléseit véghezviszi, nem a szép szava, hanem a *készpénze.* Ilyenek a moralisták, mondja Fourier. Az embernek milliomosnak kell lennie, hogy hőseiket utánozhassa.

A morál a „működésbe hozott tehetetlenség".[260] Valahányszor harcba száll egy bűn ellen, vereséget szenved. És Rudolf még az önálló morál álláspontjára sem emelkedik, amely legalább az *emberi méltóság* tudatán nyugszik. Az ő morálja ellenben az emberi gyengeség tudatán nyugszik. Ő a *teológiai* morál. A hőstetteket, amelyeket *keresztény rö*geszméivel — ezeken méri a világot —, a jótékonysággal, az odaadással, a lemondással, a bűnbánattal, a jókkal és a rosszakkal, a jutalmazással és a büntetéssel, a rettenetes fenyítékekkel, a magánnyal, a lelkiüdvösséggel stb. véghezvisz, a részletekig követtük és kimutattuk róluk, hogy bohóckodások. Itt már csak Rudolf *személyes* jellemével, a „leleplezett minden titkok titkával", vagyis a *„tiszta kritika"* leleplezett titkával van dolgunk.

A „jó" és a „rossz" ellentéte a kritikai Herculesszal már mint ifjúval két megszemélyesítésben lép szembe, *Murph* és *Polidori* mindketten tanítói Rudolfnak. Murph a jóra neveli és ő „a *jó*". Polidori a rosszra neveli és ő „a *rossz*". Hogy ez a felfogás semmit se maradjon el elcsépeltségben más morális regények hasonló felfogásai mögött, „a *jónak*", Murphnek nem szabad „savant-nak"*, „szellemiekkel különösen kitüntetettnek" lennie. Ezzel szemben *becsületes, egyszerű, szimpla,* a rosszat könnyen elintézi ilyen szócskákkal, mint *gyalázatos, alávaló,* és irtózik az *alantastól.*

* — „tudósnak" — *Szerk.*

Murph, hogy Hegellel szóljunk, a jó és igaz dallamát becsületesen a hangok egyenlőségével, azaz egy *monotóniával* szólaltatja meg.[261]

Polidori ellenben az okosság, ismeretek és műveltség csodája, amellett „a legveszedelmesebben immorális", és kiváltképpen egy olyan tulajdonsága van, amelyről Eugène Sue mint Franciaország ifjú jámbor burzsoáziájának tagja nem feledkezhetett meg: *„a legrémesebb szkepticizmus"*. Eugène Sue-nek és hősének szellemi energiáját és műveltségét megítélhetjük a *szkepticizmustól* való páni félelméből.

„Murph" — mondja Szeliga úr — „január tizenharmadika[262] megörökített vétke és egyszersmind e vétek örök engesztelése a Rudolf személye iránti páratlan szeretet és önfeláldozás által."

Ahogy Rudolf a világnak deus ex machinája és megváltója, úgy Murph viszont Rudolfnak személyes deus ex machinája és megváltója.

„Rudolf és az emberiség üdve, Rudolf és az ember lényegi tökéletességeinek megvalósítása Murph számára szétválaszthatatlan egység, olyan egység, amelynek ő nem a rabszolga ostoba kutyahűségével, hanem tudva és önállóan adja oda magát."

Murph tehát felvilágosult, tudatos és önálló rabszolga. Mint minden fejedelmek-szolgája, gazdájában az emberiség üdvét látja megszemélyesítve. *Graun* a *„rettenthetetlen testőr"* megszólítással hízeleg Murphnek. Maga Rudolf a *szolga példaképének* nevezi, és ő valóban *példás szolga*. Nagyon ügyelt arra, ahogy Eugène Sue közli, hogy Rudolfot négyszemközt nagyságos uramnak szólítsa. Mások előtt az inkognitó miatt ajkával *uramnak* nevezi, de szívével nagyságos uramnak.

„Murph segít leemelni a fátylat a titkokról, de csak Rudolf kedvéért. Segít a munkában, amely a titkok hatalmának szétzúzására irányul."

Hogy mennyire sűrű a fátyol, amely a legegyszerűbb világállapotokat elleplezi Murph elől, megítélhetjük Graun követtel való beszélgetéséből. Abból, hogy a törvény végszükség esetére feljogosít az önvédelemre, azt a következtetést vonja le, hogy Rudolfnak joga volt a megkötözött és „védtelen" maître d'école-t *feme-bíróként*[263] megvakítania. Ahogy leírja, hogy Rudolf az

esküdtszék előtt majd elbeszéli „nemes" cselekedeteit, szónoki frázisokkal hozakodik majd elő és kiönti nagy szívét, gimnazistához méltó, aki most olvasta Schillertől a „Haramiák"-at. Az egyetlen titok, amelyet Murph segít megoldani a világnak, az a kérdés, vajon szénporral vagy fekete festékkel kormozta be az arcát, amikor a charbonnier-t* játszotta.

„Eljőnek majd az angyalok és kiválasztják a gonoszokat az igazak közül." (Máté 13, 49.) „Nyomorúság és ínség minden gonoszt cselekedő ember lelkének; dicsőség pedig, tisztesség és békesség minden jót cselekedőnek." (Pál. Róm. 2, 9—10.)

Rudolf önmagát ilyen *angyallá* teszi. Elindul a világba, hogy kiválassza a gonoszokat az igazak közül, a gonoszokat megbüntesse, a jókat megjutalmazza. A gonosz és jó elképzelése annyira belevéződött gyenge agyába, hogy hisz a megtestesült sátánban és elevenen el akarja fogni az ördögöt, mint hajdan *Sack* bonni professzor. Másrészt viszont megkísérli az ördög ellentétét, *Istent*, kicsiben lemásolni. Szereti „egy kicsit a gondviselés szerepét játszani". Ahogy a *valóságban minden* különbség mindinkább *szegény* és *gazdag* különbségévé olvad össze, úgy az *eszmében minden* arisztokratikus különbség a *jó* és a *rossz* ellentétévé oldódik fel. Ez a megkülönböztetés az utolsó forma, amelybe az arisztokrata az előítéleteit burkolja. Rudolf önmagát jónak tekinti, és a rosszak azért vannak, hogy saját kiválóságának önélvezetét biztosítsák neki. Vegyük szemügyre „a jót" kissé közelebbről.

Rudolf úr úgy jótékonykodik és úgy tékozol, mint a bagdadi kalifa az „Ezeregyéjszaká"-ban. Ezt az életmódot csak úgy folytathatja, ha kis német országocskáját vámpírként az utolsó cseppig kiszipolyozza. Sue úr saját közlése szerint Rudolf a mediatizált német fejedelmek[264] közé tartoznék, ha egy francia *márki* pártfogása nem mentette volna meg a kényszerű lemondástól. Országa nagyságát ebből az adatból felbecsülhetjük. Hogy mennyire *kritikusan* ítéli meg Rudolf a *saját viszonyait*, az továbbá abból látható, hogy ő, a kis német serenissimus, azt hiszi, Párizsban fél-inkognitóban kell maradnia, hogy ne kelt-

* — szénégetőt — *Szerk.*

sen feltűnést. Külön *kancellárt* visz magával abból a kritikai okból, hogy: „a fejedelmi hatalom színpadias és gyermekes oldalát" képviselje számára; mintha egy kis serenissimusnak magán és tükrén kívül a fejedelmi hatalom színpadias és gyermekes oldalának még egy harmadik képviselőjére is szüksége lenne. Rudolf értett ahhoz, hogy embereit ugyanebbe a *kritikai önfélreismerésbe* juttassa. Így például *Murph*, a szolga és *Graun*, a követ nem veszik észre, hogy a párizsi ügyvivő, *Badinot* úr gúnyt űz belőlük, amikor úgy tesz, mintha magánmegbízásaikat államügyeknek tartaná, amikor csúfondárosan cseveg azokról a „rejtett kapcsolatokról", „amelyek a legkülönbözőbb érdekek és a *birodalmak sorsa* között fennállhatnak". Igen — jelenti Rudolf követe —, olyannyira arcátlan, hogy néha ezt mondja nekem: „Mennyi a nép előtt ismeretlen bonyodalom egy állam kormányzásában! Ki mondaná, hogy a feljegyzéseknek, amelyeket én önnek, báró úr, átadok, kétségtelenül megvan a maguk befolyásrésze az *európai ügyek* menetére?" A követ és Murph nem abban látják az arcátlanságot, hogy az európai ügyekre való befolyást tulajdonítanak nekik, hanem abban, hogy Badinot a maga alantas hivatását ilyképpen idealizálja.

Idézzünk emlékezetünkbe először egy jelenetet *Rudolf* otthoni életéből. Rudolf elmondja Murphnek, hogy „büszkesége és boldogsága pillanatait éli". Nyomban ezután magán kívül van, mert Murph nem akar válaszolni egy kérdésére. „Parancsolom, hogy beszéljen." Murph nem hagy parancsolni magának, Rudolf ezt mondja neki: „nem szeretem, ha elhallgatnak valamit." Annyira megfeledkezik magáról, hogy közönségességében figyelmezteti Murphöt, hogy valamennyi szolgálatát *megfizeti*. Csak akkor lehet megnyugtatni a fickót, amikor Murph emlékezteti őt január tizenharmadikára. Utóbb érvényre jut Murph szolgatermészete, amely egy pillanatra megfeledkezett magáról. Tépi a „haját" — ami szerencsére nincs neki —, kétségbe van esve, hogy kissé keményen szólt rá a fenséges úrra, aki őt „a szolga példaképének", aki őt „az ő jó, öreg, hűséges Murphjének" nevezi.

A benne levő rossz e bizonyságai után Rudolf elismétli a „jó"-

ról és a „rossz"-ról szóló rögeszméit és beszámol a jóban tett előrehaladásáról. Az alamizsnát és a szánalmat az *ő* sebzett lelke szűzies és jámbor vigasztalóinak nevezi. Ezeket elvetemült, méltatlan lényekre prostituálni, ez szörnyű, istentelen dolog, *szentségtörés* volna. Magától értetődik, a szánalom és az alamizsna az *ő* lelkének vigasztalói. Bemocskolni őket ezért szentségtörés volna. Ez „kétséget támasztana Istennel szemben, s annak, aki ad, hitet kell keltenie iránta". Egy elvetemültnek alamizsnát adni — ezt a gondolatot végig sem lehet gondolni!

Rudolf végtelen fontosságot tulajdonít lelke minden mozdulásának. Ezért állandóan értékeli és figyeli ezeket. Így itt Murphfel szemben a balga azzal vigasztalja magát, hogy Fleur de Marie meghatotta őt. „Könnyekig meg voltam indulva, és azzal vádolnak, hogy érzéketlen, kemény, hajthatatlan vagyok!" Miután ilyeténképpen bebizonyította *saját jóságát*, kirohan *a* „rossz" ellen, Marie ismeretlen anyjának rosszasága ellen, és a lehető legnagyobb ünnepélyességgel fordul Murphhöz: „Tudod, bizonyos bosszúk igen kedvesek nekem, bizonyos szenvedések igen becsesek." Eközben olyan ördögi fintorokat vág, hogy a hűséges szolga rémülten felkiált: „Ó, jaj, nagyságos uram!" Ez a nagyúr az *ifjú Anglia*[131] tagjaihoz hasonlít, akik szintén meg akarják reformálni a világot, nemes cselekedeteket visznek véghez és hasonló hisztérikus rohamoknak vannak alávetve.

A kulcsot a kalandokhoz és helyzetekhez, amelyekbe Rudolf belebocsátkozik, mindenekelőtt *kalandos lelki alkatában* találjuk meg. Szereti „a regény izgalmát, a szórakozást, kalandokat, álöltözeteket", „kíváncsisága" „telhetetlen", „élénk, ösztökélő lelki felindulás szükségletét" érzi, *„erőszakos idegmegrázkódtatásokra vágyik"*.

Ezt a lelki alkatát alátámasztja az a vágya, hogy a *gondviselést játssza* és a világot a maga megrögzött képzelődései szerint rendezze be.

Viszonyát harmadik személyekhez vagy egy elvont rögeszme közvetíti, vagy egészen személyi, véletlen indítékok.

Így például Davidot, a néger orvost és kedvesét nem az e személyek keltette közvetlen emberi részvétből szabadítja meg,

nem azért, hogy *őket magukat* megszabadítsa, hanem hogy Willisszel, a rabszolgatulajdonossal szemben a *gondviselést* játssza, és hogy megfenyítse, amiért *nem hisz Istenben*. Így a maître d'école talált csemegeként jelenik meg neki, hogy rég kieszelt büntetőelméletét *alkalmazza*. Murphnek Graun követtel való beszélgetése másrészről mély bepillantást enged azokba a tisztán személyi indítékokba, amelyek Rudolf nemes cselekedeteit meghatározzák.

A nagyságos úr érdeklődése Fleur de Marie iránt, „nem tekintve" a szánalmat, amelyet a szegény lány kelt benne, ahogy Murph mondja, onnan ered, hogy leánya, akinek elvesztését oly keserűen érzi, most ugyanilyen idős volna. Rudolf részvétének d'Harville márkiné iránt, „nem tekintve" emberbaráti hóbortjait, az a személyi oka van, hogy az öreg d'Harville márki és ennek Sándor cárral való barátsága nélkül Rudolf atyját kiiktatták volna a német uralkodók sorából.

Madame Georges iránti jótékonyságának és az asszony fia, Germain iránti érdeklődésének ugyanez az oka. Madame Georges a d'Harville-családhoz tartozik. „Őfelsége szüntelen jótéteményeit a szegény Madame Georges éppúgy köszönheti balsorsának és erényeinek, mint *ennek a rokonságnak*." Az apologéta Murph megkísérli Rudolf indítékainak kétértelműségét elkenni olyan fordulatokkal, mint: „kiváltképpen, nem tekintve, éppúgy mint".

Rudolf egész jelleme összegeződik végül abban a *„tiszta" képmutatásban*, amellyel a *maga rossz szenvedélyeinek kitöréseit* mint a *rosszak szenvedélyei elleni kitöréseket* tudja ábrázolni önmaga és mások előtt, hasonlóan ahhoz, ahogy a kritikai kritika a *saját ostobaságait* mint a *tömeg ostobaságait*, a rajta kívül levő világ fejlődése elleni gyűlölködő áskálódásait mint a rajta kívül levő világnak a fejlődés elleni áskálódásait, végül a maga önzését, amely azt hiszi, hogy minden szellemet magába szippantott, mint a tömegnek a szellemmel való önző ellentmondását ábrázolja.

Rudolf „tiszta" képmutatását a *maître d'école-hoz, Sarah MacGregor* grófnéhoz és *Jacques Ferrand* közjegyzőhöz való magatartásán bizonyítjuk.

Rudolf rávette a *maître d'école-t* a lakásába való betörésre, hogy kelepcébe csalja és kezébe kerítse őt. Ebben tisztán személyi, nem általános emberi érdek vezeti. A maître d'école birtokában van ugyanis *MacGregor grófné irattárcája,* és Rudolfnak komoly érdeke fűződik *e tárca* megkaparintásához. A maître d'école-lal való négyszemközti beszélgetése alkalmával kifejezetten ezt olvassuk:

„Rudolf kínos zavarban volt: ha *elszalasztja ezt az alkalmat a maître d'école kézrekerítésére,* kétségtelenül soha nem akad hasonló; ez a haramia *magával vinné a titkokat,* amelyeknek megtudásához Rudolfnak annyi érdeke fűződik." Rudolf tehát a *maître d'école-ban* MacGregor grófné *tárcáját* kaparintja meg; személyi érdekből *kaparintja meg* a maître d'école-t; személyi szenvedélyből *vakítja meg* őt.

Amikor Chourineur elbeszéli Rudolfnak a maître d'école Murphfel való küzdelmét és a rabló heves ellenállását azzal indokolja, hogy tudta, mi vár rá, Rudolf így felel: „Nem tudta", és mondja ezt „komor arccal, vonásait eltorzította az a szinte kegyetlen kifejezés, amelyről már beszéltünk". A bosszú gondolata jár a fejében, előre elképzeli a vad élvezetet, amelyet a maître d'école barbár megbüntetése szerez majd neki.

Amikor belép David, a néger orvos, akit *bosszújának* eszközéül rendelt, Rudolf így is kiált fel: *„Bosszút!* . . . Bosszút! — kiáltott fel Rudolf *hideg* és *koncentrált dühvel."*

Hideg és koncentrált düh dolgozott benne. Azután halkan az orvos fülébe súgja tervét, és amikor ez visszaretten, a *személyi bosszúnak* nyomban „tiszta" elméleti indítékot tud tulajdonítani. Csupán, mondja, *„egy eszme alkalmazásáról"* van szó, amely már gyakran fordult meg emelkedett agyában, s nem felejti el kenetteljesen hozzátenni: „Még előtte lesz a bűnbánat határtalan horizontja." Utánozza a spanyol inkvizíciót, amely miután a mágyára ítélteket a világi igazságszolgáltatás elé utalta, képmutatóan hozzátette, kéri, hogy legyenek irgalmasak a megtért bűnöshöz.

Magától értetődik, hogy amikor sor kerül a maître d'école kihallgatására és az ítélet végrehajtására, a nagyságos úr egy igen

kényelmes szobácskában ül, hosszú, igen fekete háziköntösben, arcán igen érdekes sápadtság, és, hogy híven másolja a törvényszéket, egy hosszú asztalt tétet maga elé a bűnjelekkel. Most el kell tüntetnie a vadság és bosszú kifejezését is, amellyel a megvakítás tervét közölte Chourineurrel és az orvossal, s a saját szabadalmú világbíró szerfelett komikus, ünnepélyes tartásában, „nyugodtnak, bánatosnak, megfontoltnak" kell mutatkoznia.

Hogy semmiféle kételyünk ne maradjon a megvakítás „tiszta" indítéka felől, a bárgyú *Murph* bevallja Graun követnek: „A maître d'école kegyetlen megbüntetésének célja *kiváltképpen* az értem való *bosszú* volt az *orgyilkoson*."

Egy Murphfel való négyszemközti beszélgetésben Rudolf így nyilatkozik: „Kétségtelenül a leányom halála okozta bánat arányában élénkült . . . a rosszak elleni gyűlöletem, nő a *Sarah-val* szemben érzett ellenszenvem."

Rudolf arról tudósít bennünket, hogy a rosszak elleni gyűlölete élénkebb lett. Magától értetődik, hogy gyűlölete kritikai, tiszta, morális gyűlölet, azért gyűlöli a rosszakat, *mert* rosszak. E gyűlöletet ezért előrehaladásnak tekinti, melyet ő maga a jóban tesz.

Ugyanakkor azonban elárulja, hogy a morális gyűlöletnek ez a növekedése nem egyéb, mint *képmutató szentesítés*, amellyel Sarah-val szemben érzett *személyi ellenszenvét* szépíti. A határozatlan morális képzelődés — a rossz elleni gyűlölet növekedése — csupán burka a határozott immorális ténynek, a Sarah-val szemben érzett ellenszenv növekedésének. Ennek az ellenszenvnek igen természetes, igen egyéni alapja van, Rudolf személyi bánata. Ez a bánat a mértéke ellenszenvének. Kétségtelenül!

Még visszataszítóbb képmutatás nyilvánul meg Rudolfnak a haldokló MacGregor grófnéval való találkozásakor.

Annak a titoknak a leleplezése után, hogy Fleur de Marie Rudolf és a grófné leánya, Rudolf „fenyegető, könyörtelen arckifejezéssel" közeledik a grófnéhoz. Ez kegyelmet kér tőle. „Nincs kegyelem" — feleli —, „átok önre . . . ön . . . az én rossz szellemem és nemzetségemé." Tehát a „race"-t akarja megbosszulni. Közli továbbá a grófnéval, hogyan rótta ki magára, vezeklésül az apja

elleni gyilkos merényletéért a világjárást, amelynek során a jókat megjutalmazza és a rosszakat megbünteti. Rudolf kínozza a grófnét, átengedi magát *ingerültségének*, de *saját* szemében csak azt a feladatot hajtja végre, amelyet január tizenharmadika után maga elé tűzött, hogy „üldözze a rosszat".

Amikor elmegy, Sarah felkiált: „Irgalom! meghalok . . . Haljon meg hát, átkozott! — mondja a dühében rémítő Rudolf."

Az utolsó szavak, a *„dühében* rémítő", elárulják cselekvési módjának tiszta, kritikai és morális indítékait. Éppen ez a düh rántatott vele kardot *megboldogult* — Szeliga úr így nevezi — apja ellen. Ahelyett, hogy ez ellen a rossz ellen saját magában harcolna, mint tiszta kritikus másokban harcol ellene.

Végül Rudolf maga szünteti meg katolikus büntetőelméletét. El akarta törölni a halálbüntetést, a büntetést vezekléssé akarta változtatni, de csak addig, ameddig a gyilkos idegen embereket gyilkol és Rudolf családjának tagjait békén hagyja. Rudolf elfogadja a halálbüntetést, mihelyt a gyilkosság az övéi közül ér valakit, kettős törvényhozásra van szüksége, egyre a saját személye számára és egyre a profán személyek számára.

Sarah-tól arról értesül, hogy Jacques Ferrand okozta Fleur de Marie halálát. Így szól önmagához:

„Nem! ez nem elég! . . . micsoda heve a bosszúnak! . . . micsoda vérszomj! . . . micsoda nyugodt és meggondolt düh! . . . *Ameddig nem tudtam*, hogy e szörnyeteg *egyik* áldozata az *én gyermekem* volt, azt mondtam magamban: ennek az embernek a halála terméketlen lenne . . . az élet pénz nélkül, az élet tomboló érzékiségének kielégítése nélkül hosszú és kettős kínzás lesz neki . . . *De az é n leányom!* . . . Én ezt az embert *megölöm!* "És elrohan, hogy megölje, de olyan állapotban találja, amely a gyilkosságot feleslegessé teszi.

A „jó" Rudolf! A bosszúvágy lázas heve, a vérszomj, a nyugodt és meggondolt düh, a képmutatás, amely minden rosszindulatot kazuisztikusan szépítget, íme pontosan megvannak benne a *rossznak* mindazok a szenvedélyei, amelyekért másoknak kiszúrja a szemét. Csak szerencsés véletlenek, pénz és rang menti meg a *„jót"* a *gályarabságtól.*

„A *kritika hatalma*" ezt a Don Quijotét, kárpótlásul egyébkénti semmisségéért, „jó bérlővé", „jó szomszéddá", „jó baráttá", „jó apává", „jó polgárrá", „jó állampolgárrá", „jó fejedelemmé" teszi, és még mindazzá, ami ezen a skálán, amelyet Szeliga úr énekel, még olvasható. *Ez több minden eredménynél,* amelyet „az *emberiség egész történelme* folyamán" elért. Ez elegendő ahhoz, hogy Rudolf „a *világot*" kétszer *mentse meg a „pusztulástól"!* . . .

Marx—Engels: A szent család. 1844.
(Marx és Engels Művei. 2. köt. 54—76., 161—208. old.)

HETEDIK RÉSZ

KINKEL ÉS TÁRSAI

„Zengj, halhatatlan lélek a bűnteli ember
megváltásáról"[265]—
Gottfried Kinkel által.

Gottfried Kinkel körülbelül negyven évvel ezelőtt született. Életét önéletrajza tárja elénk: „Gottfried Kinkel. Valóság költészet nélkül. Életrajzi vázlatok". Kiadta Adolph Strodtmann. (Hamburg, Hoffmann & Campe 1850. Nyolcadrét.)

Gottfried annak a demokrata Siegwart-korszaknak[266] a hőse, amely Németországban oly végtelen hazafias bánatot és könnyekben dús siralmat termelt. Bemutatkozása közönséges lírikus Siegwartként történt.

Az a naplószerű szaggatottság, amellyel földi zarándoklása az olvasók elé tárul, valamint e leleplezések tolakodó indiszkréciója Strodtmann apostol számlájára írandó, akinek „kompiláló előadását" itt követjük . . .

„*Berlin*, 1834 október—1835 augusztus"

A kis családi és diáknyomorúságból Gottfried Berlinbe kerül. A legalább Bonnhoz mérten nagyvárosi viszonyok befolyásának, az akkori tudományos mozgalmakban való részvételnek semmiféle nyomát sem találjuk; Gottfried naplója érzelmi hullámzásokra szorítkozik, amelyeket egy új compagnon d'aventure-jával*, a

* — kalandjaiban társával — *Szerk.*

barmeni Hugo Dünweggel él át, továbbá a szegény teológus kis szenvedéseire, pénzzavarokra, kopott öltönyökre, recenzori állásra stb. Élete semmiféle kapcsolatban sincs a város közéletével, csupán a Schlössing-családhoz kapcsolódik, amelyben Dünweget hallgatólag *Wolfram mesterként**, Gottfriedot pedig *Gottfried von Strassburg* mesterként tisztelik. (67. old.) Elise mindjobban eltűnik szívéből, és új bizsergést érez Maria Schlössing kisasszony iránt, szerencsétlenségére még megtudja, hogy Elise eljegyezte magát mással, végül pedig összefoglalja berlini érzelmeit és törekvéseit „a homályos vágyban egy olyan női lény után, akit *egészen* magáénak mondhatna".

De nem hagyhatja el Berlint az elkerülhetetlen csattanó nélkül:

„Mielőtt elhagyta Berlint, az öreg Weiss" (rendező) „*még egyszer* bevezette a színház belsejébe. Különös érzés futott végig az ifjún, mikor a barátságos aggastyán a nagy teremben, ahol német drámaírók mellszobrai vannak felállítva, néhány üres állványra mutatott, és jelentőségteljes hangon így szólt: »*Még vannak szabad helyek!*«"

A Platen-követő Gottfried részére, aki „a leendő halhatatlanság" gyönyörűségét egy öreg farceurtől** oly komolyan tálaltatja magának, ez a hely valóban még szabad.

„*Bonn*, 1835 ősz—1837 ősz"

„Folyvást határozatlanul ingadozva művészet, élet és tudomány között, mindháromban szilárd hivatottság nélkül tevékenykedve, mindből annyit akart tanulni, nyerni, önállóan alkotni, amennyit határozatlansága megenged." (89. old.)

A határozatlan dilettánsnak e felismerésével tér vissza Gottfried Bonnba. A dilettantizmus érzése természetesen nem gátolja meg abban, hogy letegye licenciátusi vizsgáját és magántanár legyen a bonni egyetemen.

„Sem Chamisso, sem Knapp nem vették fel a nekik elküldött

* Wolfram von Eschenbach. — *Szerk.*
** — tréfacsinálótól — *Szerk.*

költeményeket zsebkönyveikbe,[267] és ez nagyon bántotta." (99. old.)

A nagy férfiú, aki magánkörökben mindig jövendő nagyságának szellemi hiteléből él, ezekkel az első szárnypróbálgatásokkal kezdi meg közszereplését. E pillanattól kezdve véglegesen kétes értékű helyi nagysággá lesz szépírói diákkörök számára, míg egy horzsoló lövés Badenban hirtelen a német filiszterség hősévé nem teszi . . . *

. . . Végül kiderül, hogy e megrendezett szerelmi történetek nem voltak egyebek Gottfriednak önmagával való kacér enyelgéseinél. Az egész história oda lyukad ki, hogy leendő halhatatlanságáról álmodozó papunk ótestamentumi történeteket és modern kölcsönkönyvtári fantáziákat à la Spiess, Clauren és Cramer hoz színre, és így képzeletében magát romantikus hősként élvezi.

„Mikor könyvei között böngészett, Novalis »Ofterdingen«-je[268] került a kezébe, amely még egy évvel ezelőtt is oly gyakran költészetre ihlette. Már mikor a gimnáziumba járt, és néhány barátjával »Teutonia« néven egyletet alapított, amely azt tűzte ki célul, hogy kölcsönösen feltárják egymásnak a német történelem és irodalom megértésének útját, magának a *Heinrich von Ofterdingen* nevet adományozta . . . Most megvilágosodott előtte e név jelentősége. *Úgy érezte, hogy ő maga ez a Heinrich* a Wartburg lábánál fekvő kedves városkában, és a *»kék virág«* utáni vágy legyőzhetetlen erővel ragadta meg. Minna nem lehetett a tündöklő mesevirág, de menyasszonya sem lehetett az, bárhogy kérdezte is Gottfried a maga szívét. Álmodozva olvasott tovább és tovább, a varázslat féktelen világa vette körül és végül sírva dobta le magát egy székre, a *»kék virágra«* gondolva." (126—127. old.)

Gottfried itt leleplezi az egész romantikus hazugságot, amelybe beleöltözött; igazi, „belső lényege" az a farsangi hajlam, hogy idegen személyeknek álcázza magát. Mint ahogy régebben Gottfried von Strassburgnak nevezte magát, most *Heinrich von Ofterdingenként* lép fel, és amit keres, az nem a „kék virág", hanem egy nőszemély, aki őt elismeri Heinrich von Ofterdingennek.

* Vö. 562—563. old. — *Szerk.*

Ezt a „kék virágot" végül meg is találta némileg megsárgult formában egy nőszemélyben, aki az ő és a saját érdekében eljátszotta vele az óhajtott komédiát.

A hazug romantika, régi történetek és kalandok travesztiája és torzképe, amelyeket Gottfried saját élményalap híján másoknak *utána él*, a Marie-kkal, Minnákkal, Elise I. és II.-vel való tartalmatlan kollízióknak ez az egész érzelmi szédelgése odajuttatta, hogy azt képzeli, goethei élmények magaslatát érte el. Miként Goethe szerelmi viharai után hirtelen felkerekedik Olaszországba és ott megírja „elégiáit", akként Gottfried is elképzelt szerelmi bódulatai után immár feljogosítottnak tartja magát egy római útra. Goethe megsejtette Gottfriedot:

Tetve van a cethalnak is,
hogyne lenne énnekem![269]

„*Olaszország*, 1837 október—1838 március"

A római utat Gottfried naplójában a Bonntól Koblenzig tartó utazás ívnyi hosszúságú leírása nyitja meg.

Ez az új korszak megint csak úgy indul, ahogy az előbbi zárult: idegen élmények kapcsolatdús alkalmazásával. Gottfriednak a gőzhajón eszébe jut „Hoffmann kitűnő megoldása", hogy ti. „Johannes Wacht mesterrel éppen a legerősebb fájdalma után alkottat egy nagy művészi művet"; e „kitűnő megoldás" igazolására Gottfried Minnáért való „erős fájdalma" után „*gondolkodóba*" esik „egy szomorújáték régóta *tervezett elkészítéséről*". (140. old.)...

... A vallásos elem pótolja ... Gottfried szerelmi történeteiben váltakozva a regényes és a drámai elemet. Ahol komédiás hatások által nem hazudhatja bele magát új Siegwart-helyzetekbe, ott vallási érzelmeket alkalmaz, hogy e közönséges történeteket magasabb jelentőségre emelje. Siegwart a jámbor Jung-Stillinggé lesz, aki ugyancsak olyan csodálatos erőt kapott Istentől, hogy három nőt látott elsorvadni férfikeblén és mégis mindig újból új kedvest „vezethetett otthonába".

E tettekben gazdag életrajzban végre elérkezünk a végzetes katasztrófához, Stillingnek *Johanna Mockellal*, Mathieux elvált feleségével való ismeretségéhez. Itt Gottfried egy női Kinkelt talált, romantikus alteregóját, csak keményebbet, eszesebbet és kevésbé határozatlant, aki érett koránál fogva túl volt az első illúziókon.

Mockel osztozott Kinkellel abban, hogy a világ félreismerte. Visszataszító, közönséges jelenség volt; első házasságában boldogtalan. Rendelkezett zenei tehetséggel, de nem elegendővel ahhoz, hogy kompozíciói vagy technikai jártassága által korszakot alkosson; Berlinben az a kísérlete, hogy Bettina* elavult gyerekségeit utánozza, kudarccal végződött. Jelleme a tapasztalatok folytán elkeseredetté vált. Ha Kinkellel közös vonása volt is az a negédeskedés, hogy élete közönséges eseményeit fellengzős toldalék által „kenetteljessé" avassa, előrehaladott kora következtében a szerelem *szükséglete* (Strodtmann szerint) mégis erősebb volt nála, mint annak költői ömlengései. Ami Kinkelnél e vonatkozásban nőies volt, Mockelnál férfiassá vált. Mi sem természetesebb tehát annál, hogy egy ilyen jelenség örömmel hajlandó volt Kinkellel a kölcsönösen kielégítő megoldásig végigjátszani a félreismert széplelkek komédiáját, Siegwartot elismerni Heinrich von Ofterdingen szerepében, és magát „kék virágként" vele megtaláltatni.

Miután nővére segítségével Kinkel éppen egy harmadik vagy negyedik jegyeshez jutott, most Mockel által új szerelmi labirintusba bonyolódik.

Gottfried benne él a „társaság sodrában" (190. old.), német egyetemi városkák azon kis professzor- és „honorácior-köreinek" egyikében, amelyek csak keresztény-germán kandidátusok életében lehetnek korszakalkotóak. Mockel énekel és tapsot kap. A vacsoránál úgy rendezik, hogy Gottfried mellé kerül, és ekkor a következő jelenet alakul ki:

„»Nagyszerű érzés lehet«, vélte Gottfried, »mindenkitől így megcsodálva a géniusz szárnyán suhanni át az örömteljes világon.«

* Bettina von Arnim. — *Szerk.*

— »Ön *hiszi* ezt«, válaszolt meghatódva Mockel. »Úgy hallom, önnek szép tehetsége van a költészethez. Talán önt *is* fogják tömjénezni . . . és akkor meg fogom önt kérdezni, vajon boldog-e, ha nem . . . « — »Ha nem?« kérdezte Gottfried, mikor a hölgynek elakadt a szava." (188. old.)

A csalétek oda volt vetve a gyámoltalan lírikus kandidátus elé.

Ezután Mockel közli vele, hogy nemrégiben „prédikálni hallotta a keresztények honvágyáról, és arra gondolt, hogy mennyire lemondhatott a világról ez a szép ifjú, aki benne is halk vágyódást ébresztett az ártatlan gyermeki szendergés után, amellyel a hit elvesztett csengése egykor körülvette őt". (189. old.)

Gottfriedot „elbűvölte" (189. old.) ez a bók. Szörnyen jól esett hallania, „hogy Mockel nem boldog" (i. h.). Tüstént elhatározza, hogy „a Jézus Krisztus általi megváltás hitének forró lelkesültségével ezt a gyászba borult emberi lelket *is* visszanyeri" (i. h.). Mivel Mockel katolikus, Gottfried a viszonyt azzal a képzelt indokkal kezdi el, hogy „a Mindenható szolgálatában" megnyerjen egy lelket — olyan komédia ez, amelybe Mockel bele is megy.

„Az 1840-es esztendő folyamán Kinkel továbbá megkapta az evangélikus hitközség segédlelkészi állását Kölnben, és minden vasárnap reggel átutazott oda prédikálni." (193. old.)

Az életrajzíró megjegyzése arra indít bennünket, hogy néhány szóval kitérjünk Kinkelnek mint teológusnak az álláspontjára. „Az 1840-es esztendő folyamán" a kritika már a legkíméletlenebb módon boncolta a kereszténység tartalmát, a tudományos [. . .]* Bruno Bauer személyében nyílt összeütközésbe került az állammal. Kinkel ebben a korszakban hitszónokként lép fel, de mert hiányzik belőle egyfelől az ortodoxia erélye, másfelől a teológia objektív felfogására való értelem, szentimentális líraiszavaló módon à la Krummacher alkuszik meg a kereszténységgel, amennyiben Krisztust „barátnak és vezérnek" mutatja be, s ami a kereszténység formájában „nem szép", azt igyekszik róla lehántani, a tartalmat pedig kongó frazeológiával pótolja. Ez az eljárási mód, amely a tartalmat a formával, a gondolatot

* Áthúzott, olvashatatlan szó. — *Szerk.*

a frázissal akarja pótolni, Németországban egy sereg deklamáló papot hozott felszínre, és ezeknek végső folyományképpen természetszerűen a *demokráciánál* kellett kikötniük. A teológiában itt-ott mégis legalább felületes tudás szükséges, viszont az üres frazeológia teljes alkalmazást nyert a demokráciában, ahol az üres, hangzatos deklamálás, a „nullité sonore"* teljesen feleslegessé teszi a szellemet és a viszonyok belátását. Kinkel, akinek teológiai tanulmányai nem vezetnek egyébre, csak a kereszténység szentimentális kivonataira claureni ábrázolásban, beszédekben és írásokban annak az ékesszóló prédikátori szemfényvesztésnek a kifejezője volt, amelyet különben „költői prózának" is jellemeztek, és amelyet Kinkel most komikus módon „költői hivatásának" ürügyévé tett. Költőisége nem is nyngszik igazi babérok aratásán, hanem piros zsidócseresznye ültetésén, amelylyel a triviális országutat díszíti. Ugyanaz a kedélygyengeség, amely kollízióknak nem tartalmilag, hanem kényelmes forma által kerekedik fölébe, mutatkozik meg az egyetemi docensi állásban is. A régi szakpedantizmus elleni küzdelem elől „bursikóz" viszony révén térnek ki, amely a docenst diákká teszi, a diákot pedig magántanárrá emeli fel. Ebből az iskolából a Strodtmannok, Schurzok és hasonló alakok egész nemzedéke került ki, akik frazeológiájukat, ismereteiket és súlytalan „magas hivatásukat" végül is csak a demokráciában tudták felhasználni.

Az új szerelmi viszony most „Gockel, Hinkel és Gackeleia" históriájává[270] fejlődik ki.

Az 1840-es esztendő fordulópontot jelentett a német történelemben. Egyfelől a hegeli filozófiának a teológiára és politikára való kritikai alkalmazása forradalmasította a tudományt, másfelől IV. Frigyes Vilmos trónra lépése óta megkezdődött a polgárság mozgalma, amelynek konstitucionalista törekvései még teljesen radikális színezettel bírtak: az akkori idők ködben úszó „politikai költészetétől" kezdve a napisajtó forradalmi hatalmának új jelenségéig.

* — „zengő semmiség" — *Szerk.*

Mit tett ebben az időben Gottfried? Mockel megalapította vele a „Maikäfer, folyóirat nem-filiszterek részére" c. lapot (209. old.) és a Cserebogáregyletet [Maikäferverein]. E lapnak ugyanis mindössze az volt „a célja, hogy szűkebb baráti körben hetenként egy vidám és élvezetes estét rendezzen, és a résztvevőknek alkalmat nyújtson ahhoz, hogy alkotásaikat jóindulatú, műértő kör bírálatának vessék alá". (209—210. old.)

A Cserebogáregylet tulajdonképpeni törekvése a kék virág rejtélyének feloldása volt. Az üléseket Mockel házában tartották, és céljuk az volt, hogy egy jelentéktelen szépírói diákkörben Mockelt „királynőként" (210. old.), Kinkelt pedig „miniszterként" (255. old.) dicsőítsék. A két félreismert széplélek alkalmat talált arra, hogy „az igazságtalanságért, amellyel a gonosz világ sújtotta őket" (296. old.), a Cserebogáregyletben megvigasztalódjanak; kölcsönösen elismerhessék egymást Heinrich von Ofterdingen és a kék virág szerepében. Gottfried, akinek az idegen szerepek utánjátszása második természetévé vált, boldognak érezhette magát, hogy végül hozzájutott egy valódi *„műkedvelő színházhoz"* (254. old.). Maga a majomkomédia egyúttal a gyakorlati kifejlés előjátékául szolgált: „Ezek az esték alkalmat adtak neki arra, hogy Mockelt ezenkívül is felkeresse szülei házában." (212. old.) Ehhez járult, hogy a Cserebogáregylet a göttingai Hainbundot[271] majmolta, de azzal a különbséggel, hogy utóbbi a német irodalomnak egy fejlődési korszakát jelzi, míg a Cserebogáregylet jelentéktelen, helyi karikatúra maradt. A „vidám cserebogarak" (254. old.), Sebastian Longard, Leo Hasse, K. A. Schlönbach stb. még az apologetikus életrajzíró beismerése szerint is fakó, ízetlen, lusta, jelentéktelen fickók voltak. (211., 298. old.) . . .

. . . Gottfried azzal az ürüggyel kezdte a viszonyt Mockellal, hogy őt hitetlenségéből a protestáns egyház kebelébe vezeti. Mockel most Strauss „Das Leben Jesu"-ját kéri, visszaesik hitetlenségébe, „és összeszorult szívvel követte őt Kinkel a kétkedés útjain a tagadás szakadékaiba. Átrágta magát vele az új filozófia kusza labirintusán." (308. old.) Így hát nem a filozófia

fejlődése, amely akkor már hatással volt a tömegekre, hanem egy véletlen kedélyállapot közbejötte sodorja őt a tagadásba.

Hogy mit szedett ki a filozófia e labirintusából, azt maguk a naplójegyzetei mutatják:

„Látni akarom, vajon a Kanttól Feuerbachig terjedő hatalmas áramlat belekerget-e engem a — *panteizmusba!!*" (308. old.)

Mintha ez az áramlat nem éppen a panteizmuson vinne túl, és mintha Feuerbach a német filozófia utolsó szava volna!

„Életem záróköve", folytatja a napló, „nem történeti megismerés, hanem szilárd rendszer, és a teológia magva nem egyháztörténet, hanem dogmatika." (Uo.)

Mintha a német filozófia nem éppen a szilárd rendszereket cseppfolyósította volna történeti ismeretekké és a dogmatikus magvakat egyháztörténetté! — Ezekben a vallomásokban egészében kirajzolódik az ellenforradalmár demokrata, akinek maga a mozgalom megint csak eszköz arra, hogy néhány megdönthetetlen örök igazsághoz mint poshadt nyugvópontokhoz érjen el.

Ámde az olvasó Gottfriednak ebből az egész fejlődéséről vezetett apologetikus könyvviteléből most maga megítélheti, milyen forradalmi elem rejtőzött e színészkedő, melodramatikus teológusban . . .

. . . Nem sokkal ezután kitört a konfliktus a kormányok és a frankfurti gyűlés között, és ezzel megindultak a mozgalmak Dél-Németországban és a Rajna mentén. A haza hívott, és Gottfried engedelmeskedett. Siegburgban a honvédségnek volt egy hadszertára, és Siegburg volt az a hely, ahol Gottfried, Bonnt leszámítva, a leggyakrabban hinté el a szabadság magvát. Szövetkezett tehát egy barátjával, Anneke volt hadnaggyal, és összes híveit fegyverbe szólította a Siegburg elleni hadjáratra. A repülőhídnál volt a találkozás. Száznál többnek kellett volna jönnie, de mikor Gottfried hosszas várakozás után megszámlálta szeretteit, alig voltak harmincan és — a Cserebogáregylet örök szégyenére — csak három diák volt közöttük! Gottfried azonban rettenthetetlenül átkel kis csapatával a Rajnán és Siegburg ellen menetel. Az éjszaka sötét volt és esős. Egyszerre a vitézek mö-

gött lódobogás hangzik. Elrejtőznek oldalvást az úttól; egy ulánus-őrjárat üget el mellettük — úgy látszik, nyomorult fickók kifecsegték a dolgot; a hatóságok már értesültek, a hadjárat meghiúsult, vissza kellett fordulniuk. A fájdalom, amely ezen az éjszakán Gottfried keblét átjárta, csak ahhoz hasonlítható, amelyet akkor érzett, amikor mind Knapp, mind Chamisso megtagadta első költői hajtásainak felvételét almanachjába.

Ezután nem maradhatott többé Bonnban, de hát Pfalz nem kínált-e tág teret tevékenységének? Kaiserlauternba ment, és minthogy mégiscsak kellett neki valamilyen állás, szinekúrát kapott a hadügyi hivatalban (mint mondják, a tengerészeti ügyek vezetését), de kenyerét a már ismert módon, szabadsággal és népboldogítással házalva kereste meg a környék parasztjainál, és ez alkalommal néhány reakciós járásban állítólag nem éppen barátságos fogadtatásban részesült. E kis balsikerek ellenére Kinkelt ott lehetett látni minden országúton, délcegen vándorolva, vállán útitáskájával, és immár az összes újságokban is az útitáska állandó attributumával jelenik meg.

De a pfalzi mozgalom hamarosan véget ért, és Kinkelt megint Karlsruhéban találjuk, az útitáska helyett muskétát hordozva, amely most már maradandó jelvényévé lesz. Ennek a muskétának állítólag egy nagyon *szép* oldala volt, nevezetesen nyele és agya mahagóniból készült és mindenesetre esztétikus, művészi muskéta volt; a *nem szép* oldala persze az volt, hogy Gottfried barátunk sem tölteni, sem célozni, sem lőni, sem menetelni nem tudott. Ezért egy barátja meg is kérdezte, miért akar hát harcba vonulni, mire Gottfried így felelt: Ejnye, Bonnba nem mehetek vissza, és élnem csak kell!

Így lépett Gottfried a harcosok sorába, a lovagi Willich hadtestébe. Mint ahogyan különböző fegyvertársai előttünk hitelt érdemlően bizonyították, Gottfried ettől kezdve ennek az osztagnak minden sorsában osztozott, alázatosan és a szabadcsapatos közkatona alakjában, mind rossz, mind jó napokon nyájasan és barátságosan, legtöbbször azonban a maródiszekéren. De Rastattnál[272] az igazság és a jog e tiszta hitvallójának meg kellett állnia a próbát, amelyből azóta az egész német nép cso-

dálata közepette mártírként szeplőtlenül került ki. Ennek az eseménynek közelebbi körülményei még mindig nincsenek pontosan megállapítva; csak annyit állítanak bizonyosan, hogy amikor a szabadcsapatosok egy osztaga a lövöldözésnél eltévedt, néhány lövés érte őket oldalról, ekkor egy golyó könnyedén horzsolta Gottfriedunk fejét, és ő ezzel a kiáltással rogyott össze: „végem van!"; vége ugyan nem volt, de a visszavonulásnál mégsem tudott a többiekkel együtt menni, így egy parasztházba vezették, ahol ezekkel a szavakkal fordult a Fekete-erdő derék lakóihoz: „Mentsetek meg, én vagyok a Kinkel!" — végül a poroszok itt rátaláltak és elhurcolták a babiloni fogságba.

A fogságba eséssel Kinkel számára új életszakasz kezdődött, amely egyúttal korszakot alkot a német nyárspolgárság fejlődéstörténetében. Alighogy a Cserebogáregylet Kinkel elfogatásáról értesült, azonnal írt az összes német újságoknak: Kinkelt, a nagy költőt, az a veszély fenyegeti, hogy statáriális eljárás alapján agyonlövik, és a német nép, nevezetesen a művelt emberek, legfőképpen pedig az asszonyok és hajadonok kötelesek mindent elkövetni a fogoly költő életének megmentésére. Ő maga, mint mondják, ebben az időben írt egy verset, amelyben magát „barátjával és tanítójával, Krisztussal" hasonlítja össze, és magáról is azt mondta: vérem értetek fog omlani. Ettől kezdve a lantot kapta jelvényül. Ily módon Németország egyszeriben megtudta, hogy Kinkel költő, nagy költő, és ettől a perctől kezdve a német nyárspolgárság és az esztétikai pipogyaság tömege egy ideig részt vett a mi Heinrich von Ofterdingenünk kékvirág-komédiájában.

Közben a poroszok haditörvényszék elé állították. Ez alkalmat adott neki arra, hogy hosszú idő után először megint egy olyan megható szónoklatot próbáljon ki hallgatósága könnymirigyein, amilyennel már régebben kölni segédlelkész korában nagy sikereket ért el — teste[2] Mockel —, mint ahogyan Köln volt hivatva arra is, hogy nemsokára e téren legragyogóbb teljesítményét csodálja. A haditörvényszék előtt védőbeszédet mondott, amelyet később egy barátjának indiszkréciója folytán a berlini „Abendpost"-ban[273], sajnos, a nagyközönségnek is bemutattak. Ebben a

beszédben Kinkel „tiltakozik" az ellen, „hogy ténykedését bárminő kapcsolatba hozzák azzal a szennyel és sárral, amely, jól tudom, sajnos végül e forradalomhoz tapadt".

E fölötte forradalmi beszéd után Kinkelt húszévi várfogságra ítélték, de ezt kegyelmi úton fegyházbüntetésre változtatták át. Ekkor Naugardba vitték, ahol, mint mondják, gyapjúfonásra alkalmazták, és így, miként régebben az útitáskával, majd a muskétával, azután a lanttal, most a *rokka* jelvényével jelenik meg. Később látni fogjuk, amint pénzeszacskó jelvényével átvándorol az Óceánon.

Közben Németországban rendkívüli esemény játszódott le. A német nyárspolgár, tudvalevőleg természeténél fogva széplélek, az 1849-es esztendő kemény csapásai folytán kegyetlenül csalódott legédesebb illúzióiban. Egyetlen remény sem vált valósággá, és még az ifjú fennen dobogó szíve is kezdett kétségbeesni a haza sorsán. Fájdalmas lankadtság bágyasztott el minden szívet, és általánosan megnyilvánult a szükséglet egy demokrata Krisztus, egy igazi vagy képzelt Tűrő után, aki szenvedéseiben bárányszívűen viseli a nyárspolgári világ bűneit, és akinek fájdalmaiban az összfilisztersége ernyedt, krónikus keserve mintegy akut alakban fut össze. Hogy ennek az általánosan érzett szükségletnek eleget tegyen, Mockellal az élén megmozdult a Cserebogáregylet. És csakugyan, ki lett volna e nagy passió-komédia megvalósítására alkalmasabb, mint a fogoly golgotavirág, Kinkel a rokka mellett, a legmeghatóbb érzelmek e kiapadhatatlan könnyzacskója, aki azonkívül egyházi szónok, a szépművészetek professzora, képviselő, politikai házaló, muskétás, újonnan felfedezett költő és régi színigazgató volt egy személyben? Kinkel volt a kor embere, és mint ilyet a német filisztérium azonnal el is fogadta. Az összes lapok tele voltak a fogoly költő anekdotáival, jellemvonásaival, költeményeivel, emlékezéseivel, fogságának szenvedéseit a szörnyűség, a meseszerűség határáig kiszínezték; haja az újságokban legalább egyszer havonta megőszült; minden polgári segélyegyletben és teatársaságban aggódva gondoltak rá; művelt rendek leányai sóhajtoztak versein, és aggszűzek, akik ismerték a vágyódást, a hon legkülönbözőbb városaiban siratták megtört

férfierejét. A mozgalom összes többi profán áldozata, akiket agyonlőttek, akik elestek vagy fogságba kerültek, mind eltűntek az egyetlen áldozati bárány mögött, a férfi és női filisztérium szíve szerint való férfiú mögött; egyedül csak felé folytak a könnypatakok és persze egyedül ő volt képes ezeket viszonozni is. Röviden, ez volt a tökéletes *demokrata Siegwart-korszak*, amely hajszálra sem maradt el az előző század irodalmi Siegwart-korszakától, és Siegwart-Kinkel soha egy szerepében sem érezte magát otthonosabban, mint ebben, ahol nagynak mutatkozott nem azáltal, amit tett, hanem azáltal, amit nem tett; nagynak, nem erő és ellenállás, hanem gyengeség és ernyedt összecsuklás által, s ahol egyetlen feladata az volt, hogy illendően és érzelmesen tűrjön. Mockel azonban érett tapasztalattal értett ahhoz, hogy a közönség e lágyszívűségének a gyakorlati oldalát hasznosítsa, és haladéktalanul egy fölöttébb serény ipart szervezett meg. Gottfried összes kiadott és ki nem adott műveit, amelyek most egyszeriben értéket nyertek és en vogue* jöttek, újra megjelentette és a nyilvánosság előtt feldicsértette; ez alkalommal a rovarvilágból merített saját élettapasztalatait, pl. „Egy szentjánosbogárka életútja" c. bogárkatörténetét is elsütötte; Strodtmann cserebogár révén Gottfried legtitkosabb napló-érzelmeit csinos pénzösszegért prostituálta a közönség előtt; mindenféle gyűjtést rendezett, és egyáltalán tagadhatatlan üzleti ügyességgel és nagy kitartással a művelt világ érzelmeit kemény tallérokra tudta átváltani...

Ez a Siegwart-mánia a tetőfokára azonban a kölni esküdtbírósági tárgyaláson jutott, ahol Gottfried 1850 tavaszán vendégszerepelt. A siegburgi merénylet miatt indított pert itt tárgyalták, és Kinkelt Kölnbe hozatták. Minthogy vázlatunkban Gottfried naplójának oly nagy szerepe van, helyénvaló lesz, ha mi is egy szemtanú naplójából iktatunk be egy passzust.

„Kinkel felesége meglátogatta őt a börtönben. A rács előtt versekkel fogadta; Kinkel pedig, úgy hiszem, hexaméterekben válaszolt; azután térdre hullottak egymás előtt, és a börtönfelügyelő, egy öreg őrmester, aki mellettük állt, nem tudta, hogy őrültekkel

* – divatba — *Szerk.*

van-e dolga vagy komédiásokkal. Később a főprokurátornak, mikor az a beszélgetés tartalma iránt érdeklődött, elmondta, hogy mindketten németül beszéltek ugyan, de ő egy szót sem tudott abból megérteni, mire Kinkelné állítólag azt válaszolta, hogy persze nem kellene olyan embert felügyelővé tenni, aki irodalmilag és művészetileg teljesen műveletlen."

Az esküdtek előtt Kinkel a tiszta könnyprés, az anno „Werther szenvedései"[274] Siegwart-korszakából való irodalmár szerepét játszotta el. „»Bíró urak, esküdt uraim — gyermekeim kankalin szemei — a Rajna zöld vize — nem alacsonyítja le az embert, ha kezet fog a proletárral — a fogoly férfi sápadt ajka — a haza enyhe levegője« és hasonló szemét: ebből állott ez az egész híres beszéd, és a közönség, az esküdtek, az ügyészség és még a csendőrök is keserű könnyeket hullattak, s a tárgyalás egyhangú felmentéssel és egyhangú sírás-rívással végződött. Kinkel bizonyára kedves, jó ember, egyébként azonban vallási, politikai és irodalmi reminiszcenciák émelyítő keveréke." Az embernek kavargott a gyomra tőle.

Szerencsére a siralom e korszakának csakhamar véget vetett Kinkel romantikus kiszabadulása a spandaui fegyházból. Ebben a kiszabadításban megint színre került Oroszlánszívű Richárd és Blondel története, csakhogy Blondel ezúttal a börtönben ült, míg az Oroszlánszívű künn a kintornát forgatta, s hogy Blondel közönséges fűzfapoéta volt és az Oroszlánszívű sem volt alapjában sokkal több egy nyúlszívűnél. Oroszlánszívű ugyanis Schurz deák volt a Cserebogáregyletből, nagy ambíciójú és kis teljesítményű intrikus emberke, aki azonban elég okos volt ahhoz, hogy tisztában legyen a „német Lamartine"-nal! Schurz deák nem is nagyon sokkal a kiszabadítási történet után Párizsban kijelentette: ő nagyon jól tudja, hogy Kinkel, akit ő felhasznál, nem lumen mundi*, ugyanakkor ő, Schurz hivatott arra, senki más, hogy a német köztársaság leendő elnöke legyen. Ennek az emberkének, ama „barna frakkban és világoskék felöltőben" feszítő deákok egyikének, akiken Gottfried sötét tüzű szeme régebben már

* — világész; lángész; kiváló elme — *Szerk.*

végigsiklott, sikerült Kinkelt kiszabadítania egy börtönőr, egy szegény ördög feláldozása árán, aki ezért most dutyiban ül, azzal a fennkölt érzéssel, hogy mártírja a szabadságnak, — Gottfried Kinkel szabadságának.

Londonban megint megtaláljuk Kinkelt, és ezúttal, hála börtöndicsőségének és a német nyárspolgárság sírós természetének, mint Németország legnagyobb emberét. Gottfried barátunk, magasztos küldetésének tudatában, értett ahhoz, hogy a pillanat minden előnyét megragadja. Romantikus kiszabadítása a hazában új lökést adott a Kinkel-rajongásnak, és ez — nagy ügyességgel a helyes útra terelve — nem maradt anyagi eredmények nélkül. Ugyanakkor azonban a világváros az ünnepeltnek új, tág terepet nyitott meg, hogy magát újólag ünnepeltethesse. Tisztán állott előtte: a season* arszlánjává kell lennie. Évégből egyelőre elvonatkozott minden politikai tevékenységtől és házias visszavonultságban mindenekelőtt újra megnövesztette a szakállát, amely nélkül egy próféta sem próféta. Azután elment Dickenshez, az angol liberális újságokhoz, a City német kereskedőihez, különösen az ottani zsidó széplelkekhez; mindenkinek minden volt, az egyiknek költő, a másiknak hazafi általában, a harmadiknak a szépművészetek professzora, a negyediknek Krisztus, az ötödiknek a dicső tűrő Odüsszeusz, de mindenkinek a szelíd, művészies, jó szándékú és emberbarát Gottfried. Nem volt nyugta, míg Dickens a „Household Words"-ban nem ünnepelte, míg az „Illustrated News" nem hozta az arcképét; azt a csekély számú németet Londonban, akik a kinkeli macskajajt a távolban is végigélték, mozgásba hozta, hogy felszólítsák, tartson a modern drámáról előadásokat, amelyekre aztán a jegyek tömegesen repültek a német kereskedők házaiba. Nem riadt vissza semmilyen futkosástól, hírveréstől, szélhámosságtól, tolakodástól, megalázkodástól, de a siker sem maradt el. Gottfried tetszelegve szemlélte magát saját dicsőségében és a világ-kristálypalota[275] óriás tükrében, és elmondhatjuk, hogy rettentően jól érezte magát.

* — évad — *Szerk.*

Előadásainak az elismerése nem maradt el (lásd „Kosmos": *„Kinkel előadásai"*).

„Döbler ködképeit nézve egyszer az a furcsa gondolatom támadt, vajon lehet-e ilyen kaotikus alkotásokat a »szó« eszközével teremteni, vajon lehet-e ködképekben beszélni. Bár kellemetlen, ha az ember mint kritikus mindjárt eleve kénytelen bevallani, hogy ebben az esetben a kritikai önállóság egy felidézett reminiszcencia galvanizált idegein rezeg, ahogyan egy elhaló akkord tovatűnő hangja még ott remeg a húrokon. Mégis inkább lemondok a tudós érzéketlenség vaskalapos, unalmas elemzéséről, semhogy megtagadjam azt a hangot, amelyet a német menekült költő elbűvölő múzsája *érzékenységem* eszmejátékában megütött. A kinkeli festménynek ez az alaphangja, akkordjainak ez a zengőlapja az érces, teremtő, képező, fokonként alkotó »szó« — »a modern gondolat«. E gondolat emberi »ítélete« kiszökteti az igazságot hazug hagyományok káoszából, és a közösség érinthetetlen tulajdonaként a szellem vezérelte, logikus kisebbségek védelme alá helyezi, amelyeket az hivő tudatlanságból hitetlenebb tudásra nevel. A hitetlenség tudományára hárul, hogy profanizálja a jámbor csalás miszticizmusát, hogy aláássa az elbutult hagyomány abszolutizmusát; hogy a szkepszis, a filozófia e megállás nélkül dolgozó guillotine-ja által fejét vegye a tekintélyeknek és a népeket a teokrácia fellegtorlaszai közül a forradalom útján a demokrácia" (az értelmetlenség) „virágzó rónáira vezesse. A kitartó, szívós kutatás az emberiség évkönyveiben, akárcsak magának az embernek a megmagyarázása, a forradalom összes férfiainak nagy feladata, és ezt felismerte az a számkivetett költő-lázadó, aki a legutóbbi három hétfő estén polgári közönség előtt a modern színház történetéről szólva előadta »dissolving«* nézeteit."

„Egy munkás"

Általában azt állítják, hogy ez a munkás Kinkelnek egy nagyon közeli rokona — Mockel, már csak a „zengőlap", a „tovatűnő hang", az „akkordok" és a „galvanizált idegek" folytán is...

* — „bomlasztó" — *Szerk.*

Az 1848-as Németország nagy férfiai közel álltak ahhoz, hogy siralmas véget érjenek, amikor a „zsarnokok" győzelme őrizetbe vette, külföldre sodorta, mártírokká és szentekké tette őket. Az ellenforradalom megmentette őket. A kontinentális politika alakulása legtöbbjüket Londonba vetette, amely így európai központjuk lett. Ebben a helyzetben magától értetődő volt, hogy valaminek történnie, valamit tenni kellett, hogy e világfelszabadítók létezését nap nap után újra visszaidézzék a közönség emlékezetébe; mindenáron meg kellett akadályozni azt a látszatot, mintha a világtörténelem e hatalmasok közreműködése nélkül is előrehaladna. Minél képtelenebb volt ez az emberi söpredék saját tehetetlensége és a fennálló körülmények folytán arra, hogy valami valóságos dolgot tegyen, annál buzgóbban kellett folytatnia azt az eredménytelen látszattevékenységet, amelynek képzelt cselekményeit, képzelt pártjait, képzelt harcait és képzelt érdekeit a résztvevők oly pompásan kürtölték világgá. Minél kevésbé volt módjuk arra, hogy valóban új forradalmat indítsanak el, annál inkább kellett gondolatban leszámítolniuk ezt a jövendő lehetőséget, előre kiosztaniuk az állásokat, dőzsölniük a hatalom anticipált élvezetében. A forma, amelyben ez a fontoskodó mozgékonyság megjelent, a nagyférfiúi rang kölcsönös biztosító társasága és a jövendő kormánypozíciók kölcsönös szavatolása volt.

Marx—Engels: A számkivetés nagyjai. 1852.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 225—256. old.)

Egy ilyen „szervezet" létrehozásának első kísérlete már 1850 tavaszán megtörtént. Akkor Londonban egy dagályos iratot terjesztettek: „Német demokratákhoz szóló körlevél tervezete, kézirat gyanánt kinyomtatva", csatoltan egy másikat: „Kísérőlevél a vezetőkhöz". Ez a kör- és kísérőlevél egy demokrata összegyház megteremtésére szólítja fel az emigránsokat. A legközelebbi cél egy központi iroda létesítése volt a német emigráció ügyeinek, a menekültek ügyeinek közös intézésére, nyomda felállítása Londonban, az összes hazafiak egyesítése a közös ellenség ellen stb. stb. Azután megint az emigrációnak kellene a belföldi mozgalom központjává válnia, az emigrációs szervezetnek egy átfogó demokrata szervezet kezdetét kellene alkotnia, a kiemelkedő személyiségek közül azoknak, akik anyagi eszközök híján vannak, a központi iroda tagjaiként kellene a német nép megadóztatása révén fizetéshez jutniuk. Ez az adóztatás annál jogosabbnak tűnt, minthogy „a német emigráció nemcsak jelentékeny hős nélkül, hanem, ami rosszabb, közös *vagyonalap* nélkül érkezett külföldre". Nem titkolják, hogy a már fennálló magyar, lengyel és francia bizottságok szolgáltatják a mintát ehhez a „szervezethez", és az egész okiratból bizonyos irigység világlik ki e kiemelkedő szövetséges társak előnyös helyzete miatt.

A körlevél Rudolf *Schramm* és Gustav *Struve* urak közös terméke volt, mögöttük levelező tagként az akkor Ostende-ban élő Arnold *Ruge* úr derűs alakja rejtőzött.

Rudolf Schramm úr — kötekedő, fecsegő, fölötte konfúzus man-

nequin*, aki életmottójaként „Le neveu de Rameau"-ból** a következő mondatot választotta: „Jobb szeretek létezni, akár szemtelen okoskodóként is, mintsem nem létezni."

Camphausen úr, hatalma virágjában, szívesen adott volna valamilyen jelentékeny állást a fiatal kotnyeles krefeldinek, hacsak az illendőséggel összeegyeztethető lett volna, hogy egy egyszerű gyakornokot ily módon felemeljenek. Hála a bürokratikus etikettnek, Schramm úr számára csak a demokratikus karrier maradt nyitva. Itt csakugyan vitte egyszer valamire: a demokrata klub elnöke lett Berlinben, később pedig néhány baloldali képviselő közbenjárására Striegau követe a berlini nemzetgyűlésben. Itt az egyébként oly beszédes Schramm makacs, de szakadatlan morgástól kísért hallgatásával tűnt ki. Az alkotmányozó gyűlés szétrobbantása után a demokrata népfi egy alkotmányos-monarchista brosúrát írt, anélkül azonban, hogy újra megválasztották volna. Később . . . a „Határozott Haladás Klubjá"-ban[276] megismerkedett Struvéval. Londonba érkezve kijelentette, hogy minden politikai tevékenységtől vissza akar vonulni, amiért is aztán rögtön kibocsátotta a fenti körlevelet. Schramm úr, ez az alapjában pályát tévesztett bürokrata, családi kapcsolatokra való tekintettel azt képzelte, hogy a radikális burzsoá elemet képviseli az emigrációban, mint ahogy a radikális burzsoát csakugyan elég sikeresen karikírozza.

Gustav Struve az emigráció jelentékenyebb alakjai közé tartozik. Szattyánszerű megjelenése, bambán ravasz, kidülledt szeme, enyhén fénylő kopasz fejebúbja, szláv-kalmük vonásai az első látásra elárulják, hogy nem mindennapi ember, és ezt a benyomást még fokozza tompa torokhangja, előadásmódjának érzelmes kenetteljessége és ünnepélyes, fontoskodó modora. Hogy egyébként eleget tegyünk az igazságnak, Gustavunk — mivel manapság mindenki számára jóval fokozottabban nehéz kitűnni — igyekezett polgártársaitól legalább abban különbözni, hogy mint félig próféta, félig iparlovag, félig tyúkszemvágó, mindenféle furcsa mellékdolgot tett meg fő üzletévé és a legkülönbözőbb badarsá-

* — zavaros mamlasz — *Szerk.*
** Diderot műve. — *Szerk.*

goknak csinált propagandát. Így egyszerre csak eszébe jutott, hogy született orosz létére a német szabadságért lelkesüljön, miután a szövetségi gyűléshez akkreditált orosz követségnél valamilyen létszám fölötti szolgálatot végzett és a szövetségi gyűlés érdekében egy kis brosúrát[277] írt. Minthogy saját koponyáját tekintette a normális emberi koponyának, a kranioszkópiára vetette magát, s ettől fogva senkiben sem bízott, akinek a koponyáját előbb ki nem tapogatta és meg nem vizsgálta. Abbahagyta a húsevést is és a kizárólagos növényi táplálkozás evangéliumát hirdette, továbbá időjós volt, küzdött a dohányzás ellen és jelentékeny agitációt folytatott a német-katolicizmus[217] erkölcstana és a vízkúra érdekében. Minden pozitív tudás elleni mélységes gyűlöletében természetesen lelkesült a szabadegyetemekért, amelyeken a négy fakultás* helyett kranioszkópiát, fiziognómiát, kiromantiát és nekromantiát kellene oktatni. Az is teljesen szerepéhez illett, hogy rendkívüli állhatatossággal igyekezett nagy íróvá lenni, éppen mert írásmódja pontosan az ellentéte mindannak, amit stílusnak lehet nevezni.

Gustav már a negyvenes évek elején feltalálta a „Deutscher Zuschauer"-t, egy lapocskát, amelyet Mannheimban adott ki, szabadalmaztatott, és amely rögeszmeként mindenhová elkísérte. Már akkor felfedezte azt is, hogy az a két könyv, amely az ő Ó- és Újtestamentuma — Rotteck: „Weltgeschichte" és Rotteck—Welcker: „Staatslexikon" —, nem időszerű többé és új, *demokratikus* kiadásra szorul. Ez az átdolgozás, amelyhez Gustav azonnal hozzáfogott és amelyből már előre kinyomattatott egy kivonatot „Grundzüge der Staatswissenschaft" címen — ez az átdolgozás pedig „1848 óta halaszthatatlan szükségletté vált, minthogy a boldogult Rotteck már nem élte meg az utóbbi évek tapasztalatait."

Közben egymás után kitört az a három badeni „népfelkelés", amelyet maga Gustav mint az egész modern világmozgalom központját, történelmileg ecsetelt.[278] Mindjárt az első Hecker-féle felkelés folytán száműzetésbe sodorva és éppen azzal foglalkozva,

* teológiai, jogi, orvosi és filozófiai. — *Szerk.*

hogy „Deutscher Zuschauer"-ját Bázelban újra kiadja, érte az a kemény csapás, hogy a mannheimi kiadó az ottani „Deutscher Zuschauer"-t más szerkesztésben tovább megjelentette. A harc az igazi és a hamis „Deutscher Zuschauer" között oly elkeseredett volt, hogy a kettő közül egyik sem élte túl. Viszont Gustav a német szövetségi köztársaság részére alkotmányt alkotott, amely szerint Németország huszonnégy köztársaságra oszlott, egy-egy elnökkel és két-két kamarával; csinos térképet is csatolt hozzá, amelyen az egész beosztás pontosan látható volt.[279] 1848 szeptemberében indult meg a második inszurrekció, amelynek Caesarja és Szókratésze egy személyben Gustavunk volt. Azt az időt, amelyben megadatott neki, hogy újra német földre léphessen, arra használta fel, hogy a Fekete-erdő parasztjainak nyomatékos előadásokat tartson a dohányzás ártalmairól. Lörrachban kiadta a maga moniteurjét* ezzel a címmel: „Regierungsblatt — Deutscher Freistaat — Freiheit, Wohlstand, Bildung". Ez a lap egyebek között az alábbi dekrétumot közölte:

„1. cikkely. A Svájcból befutó árukra kivetett 10 százalékos pótvám megszűnik; 2. cikkely. *Christian Müller vámigazgató van megbízva e határozat végrehajtásával.*"

Hű Amalie-ja osztozott minden nehézségében, amelyeket később romantikusan ecsetelt. Az elfogott csendőrök eskütételénél is tevékenykedett, amennyiben mindegyiknek, aki felesküdött a német szabadállamra, vörös szalagot tűzött a karjára és aztán megcsókolta. Sajnos, Gustavot és Amalie-t elfogták és börtönben sínylődtek, ahol az ernyedetlen Gustav nyomban újra folytatta Rotteck „Weltgeschichte"-jének köztársasági szellemű átültetését, míg végül a harmadik felkelés kiszabadította. Gustav ekkor egy valódi ideiglenes kormány tagja volt, és ettől kezdve egyéb rögeszméihez még az ideiglenes kormánymániáé csatlakozik. A haditanács elnökeként sietett hivatalának ügyeibe lehetőleg zavart belevinni és az „áruló" Mayerhofert hadügyminiszternek javasolni (Goegg, „Rückblick stb." Párizs 1850). Később . . . Pfalzba kellett menekülnie, e balsorsnak mégis megvolt az a jó oldala,

* — értesítőjét, hivatalos lapját — *Szerk.*

hogy immár a Haardt melletti Neustadtban az elmaradhatatlan „Deutscher Zuschauer" újólag megjelenhetett egyetlen magános számban — ami Gustavot sok meg nem érdemelt szenvedésért kárpótolta. További elégtétel volt számára, hogy egy pótválasztásnál a Felföld valamelyik távol eső zugában a badeni alkotmányozó gyűlés tagjává választották és így hivatalos minőségben visszatérhetett. Ebben a gyülekezetben Gustav csupán a Freiburgban előterjesztett alábbi három javaslattal tűnt ki: 1. június 28-án: mindenkit, aki tárgyalni akar az ellenséggel, árulónak kell nyilvánítani; 2. június 30-án: új ideiglenes kormányt kell kinevezni, amelyben Struve helyet és szót kap; 3. az utóbbi javaslat elvetése után ugyanazon a napon: hogy miután az elveszített rastatti ütközet minden ellenállást reménytelenné tett, a Felföldet meg kell kímélni a háború borzalmaitól és hogy evégből minden hivatalnoknak és katonának tíz napi zsoldot, az alkotmányozó gyűlés tagjainak pedig útiköltséggel egyetemben tíz napi diétát fizessenek ki, s azután dobszó és trombitaharsogás mellett vonuljanak át Svájcba. Miután ezt a javaslatát is elvetették, Gustav tüstént a saját szakállára Svájcba ment és onnan, James Fazy botjától elkergetve, Londonba, ahol új felfedezéssel állott elő, nevezetesen *az emberiség hat ostorával*. Ez a hat ostor: a fejedelmek, a nemesség, a papok, a bürokrácia, az állandó hadsereg, a pénzeszsák és a poloska. Hogy a boldogult Rotteckot Gustav milyen szellemben dolgozta át, azt megláthatjuk további felfedezéséből, hogy ti. a pénzeszsák Lajos Fülöp találmánya. Ezt a hat ostort prédikálja ki Gustav a braunschweigi ex-herceg* „Deutsche Londoner Zeitung"-jában, amiért elég szép honoráriumot kapott és azután köszönettel tűrte a herceg úr cenzúráját is. Ennyit annak a viszonynak a megvilágításához, amely Gustavot az első ostorhoz, a fejedelmekhez fűzte. Ami a másodikhoz, ti. a nemességhez való viszonyát illeti, valláserkölcsös republikánusunk névjegyeket nyomatott, amelyeken „von Struve báró" néven szerepelt. Ha a többi ostorral nem lépett éppen ilyen barátságos kapcsolatba, nem az ő hibájából történt. Azután Gustav a

* Károly Frigyes. — *Szerk.*

szabad idejét Londonban egy köztársasági naptár készítésére használta fel, amelyben a szentek helyett csakis elvbarátainak nevei, különösen pedig „Gustav" és „Amalie" pompáztak, a hónapok a francia köztársasági naptárt utánzó német elnevezéseket kaptak és egyéb hasonló közhasznú és közhelyű apróságokkal volt tele. Egyébként Londonban is megint felbukkantak a kedvelt rögeszmék: indítsák meg újra a „Deutscher Zuschauer"-t és nyissák meg újra a Határozott Haladás Klubját és alakítsanak ideiglenes kormányt. Mind e pontokban összetalálkozott Schrammal, és így keletkezett a körlevél.

A szövetségben a harmadik,[280] a nagy *Arnold Ruge*, az egész emigráció élén világít a még mindig közellátásra váró őrmesteri alakjával. Nem állíthatjuk, hogy ez a nemes férfiú különösen kellemes külsejével kelt bizalmat maga iránt; párizsi ismerősei pomerán-szláv vonásait nyestpofaként (figure de fouine) szokták emlegetni. Arnold Ruge, rügeni parasztok gyermeke, aki demagóg üzelmek[281] miatt porosz börtönökben hétévi fogságot szenvedett, szenvedélyes hevességgel a hegeli filozófia karjaiba vetette magát, mihelyt felfedezte, hogy csak a hegeli „Enzyklopädie"-t kell átlapoznia és ezzel mellőzheti minden egyéb tudomány tanulmányozását. Emellett azt az elvet vallotta (ezt egy novellában is kifejtette és barátainál érvényre próbálta juttatni — a szerencsétlen Herwegh tudna erről mesélni —), hogy magát a házasságban is értékesíti és ezért korán egy „anyagi alapot" vett el.

Hegeli frázisai és a maga anyagi alapja segítségével csak a német filozófia portási rangjáig vitte — oly minőség ez, amelyben a „Hallische" és „Deutsche Jahrbücher"-ben a jövendő nagyságokat bejelentenie és kikürtölnie kellett, amikor is bizonyos ügyességgel irodalmilag kizsákmányolta őket. Sajnos, csakhamar beállott a filozófiai anarchia korszaka, az a korszak, amelyben a tudománynak többé nem volt elismert királya, amelyben Strauss, B. Bauer és Feuerbach egymás ellen vonultak hadba, és amelyben a legkülönbözőbb idegenszerű elemek kezdték megzavarni a klasszikus tan egyszerűségét. Most a mi Rugénk tanácstalanná lett, nem látta többé maga előtt az utat, egyébként is összefüggéstelen hegeli kategóriái tarkán összevissza keveredtek és egy-

szerre nagyon is erős vágyat érzett valami hatalmas mozgalom után, amelyben a gondolkodást és írást nem veszik többé oly szigorúan.

A „Hallische Jahrbücher"-ben Ruge ugyanazt a szerepet játszotta, mint a régi „Berliner Monatsschrift"-ben a megboldogult Nicolai könyvkereskedő. Akárcsak ez utóbbi, ő is abban kereste fő érdemét, hogy mások munkáját kinyomassa és ebből anyagi előnyt, saját szellemi ömlengéseihez pedig irodalmi anyagot merítsen. Csakhogy munkatársai cikkeinek emez *átírását*, ezt az irodalmi emésztési folyamatot annak elkerülhetetlen végeredményéig a mi Rugénk sokkal magasabb hatványra emelve tudta végezni, mint mintaképe. Ezenfelül Ruge nem a német felvilágosodás portása volt, ő a modern német filozófia Nicolaija volt és géniuszának természetadta laposságát spekulatív beszédfordulatok sűrű tüskebokrai mögé tudta elrejteni. Mint Nicolai, ő is vitézül harcolt a *romantika* ellen, éppen mert Hegel azt „Ästhetik"-jében kritikailag, Heine pedig a „Romantische Schule"-ban irodalmilag már régóta elintézte. De Hegeltől eltérőleg abban megegyezik Nicolaival, hogy antiromantikusként azt hitte, joga van a közönséges filiszterséget, mindenekelőtt pedig a saját filiszteralakját tökéletes eszményképnek feltüntetni. E célból, és hogy az ellenséget legsajátabb terepén küzdje le, Ruge verseket is fabrikált, és ezeket a bármely hollandus józan poshadtságát felülmúló termékeket kihívóan a romantikusok arcába vágta.

Egyébként a mi pomerániai gondolkodónk a hegeli filozófiában nem a legjobban érezte magát. Ha tehetsége volt is ellentmondások észrevételéhez, annál alkalmatlanabb volt feloldásukra, s nagyon érthető undort érzett a dialektika iránt. Így történt, hogy dogmatikus agyában a legdurvább ellentmondások barátságosan egy fedél alatt lakoztak, és hogy egyébként is fölötte nehézkes felfogóképessége sehol sem érezte magát jobban, mint ilyen vegyes társaságban. Olykor megtörtént vele, hogy különböző írók két cikkét egyszerre emésztette meg a maga módján és új termékké olvasztotta össze, s észre sem vette, hogy a két cikket két merőben ellenkező álláspontból kiindulva írták. Állandóan ellentmondásai között megrekedve, úgy segített magán,

hogy az elmélet embereivel szemben hiányos gondolkodását gyakorlatinak, a gyakorlat embereivel szemben viszont gyakorlati gyámoltalanságát és következetlenségét legmagasabb elméleti vívmánynak tüntette fel, és végül kijelentette, hogy éppen ez a megrendíthetetlen ellentmondásokba való belelovalás, ez a népszerű napi frázisokba vetett kritikátlan kaotikus hit az *„érzület"*.

Mielőtt Moritz von Sachsenunkat, ahogyan magát bizalmas körökben nevezni szokta, további sorsfordulataiban követnénk, még két tulajdonságára utalunk, amelyek már a „Jahrbücher"-ben is megmutatkoztak. Az első a *kiáltvány-őrület*. Mihelyt valaki kiötlött bármilyen új álláspontot, amelynek Ruge bizonyos jövőt tulajdonított, kiáltványt bocsátott ki. Minthogy senki sem veti a szemére, hogy valaha is eredeti gondolat vétségébe esett volna, egy ilyen kiáltvány mindig megfelelő alkalom volt arra, hogy a számára új dolgot többé-kevésbé deklamáló módon saját tulajdonának vindikálja, és erre mindjárt egy párt, egy frakció, egy *„tömeg"* megalakítását kísérelje meg, amely mögötte állna és amelynél ő őrmesteri szolgálatot teljesíthetne. Később látni fogjuk, hogy Ruge a kiáltványok, nyilatkozatok és felhívások e gyártását milyen hihetetlen tökélyre vitte. — Második tulajdonsága a *szorgalom* különös módja, amelyben Arnold kitűnik. Minthogy nem szeret sokat tanulmányozni, vagy, miként ő mondja, „az egyik könyvtárból a másikba írni", inkább „az eleven életből meríť", vagyis szigorú lelkiismeretességgel minden este feljegyez minden ötletet, „kuriózumot", új eszméket és egyéb értesüléseket, amelyeket a nap folyamán hallott, olvasott és felszedett. Ezeket az anyagokat azután alkalom szerint újra felhasználja ahhoz a penzumhoz, amelyet Ruge naponta ugyanazzal a lelkiismeretességgel teljesít, ahogy egyéb életszükségleteit végzi. Ezért csodálói azt szokták róla mondani, hogy nem tudja visszatartani a tintát. Hogy a napi írói teljesítmény milyen tárgyról szól, teljesen közömbös; a fő az, hogy Ruge bármilyen témára ráöntse azt a csodálatos stílus-szószt, amely mindenre ráillik, éppúgy, ahogyan az angolok az ő Soyer's relish vagy Warwickshire sauce-ukat*

* — Soyer-ízesítőjüket . . . Warwickshire-mártásukat — *Szerk.*

halhoz, szárnyashoz, bordaszelethez vagy bármi máshoz egyforma élvezettel fogyasztják. Ezt a napi stilisztikai *hasmenést* Ruge előszeretettel nevezi „az *átütően* szép formának" és elégséges alapot talált ebben ahhoz, hogy magát „művésznek" nyilvánítsa.

Bármennyire elégedett volt is állásával Ruge mint a német filozófia portása, legmélyebb bensőjét titokban mégis féreg rágta. Nem írt még egyetlen vastag könyvet sem, és naponta irigyelte a szerencsés Bruno Bauert, aki már kora ifjúságában tizennyolc vaskos kötetet adott ki. Hogy ezen az aránytalanságon segítsen, Ruge egy és ugyanazon értekezését különböző címekkel háromszor is kinyomatta egy és ugyanazon kötetben, majd ezt a kötetet megint a legkülönbözőbb formátumokban újra kiadta. Ilyen módon megszülettek Arnold Ruge „Összes Művei", amelyeknek csinos kötésű példányait a szerző most is minden reggel könyvtárában kötetenként megszámolja, aztán vígan felkiált: „Bruno Bauernak mégsincs érzülete!"

Ha Arnoldnak nem is sikerült megértenie a hegeli filozófiát, viszont saját bensejében megvalósított egy hegeli kategóriát. Csodálatos hűséggel testesítette meg *„a becsületes tudatot"*[125] és ebben még jobban megerősíttetett, amikor a *„Phänomenologie"*-ban — amely számára egyébként hét pecséttel lezárt könyv maradt — azt a kellemes felfedezést tette, hogy a becsületes tudat „mindig örömöt talál magában". A becsületes tudat tolakodó derekasság leple alá rejti a filiszter megannyi kis hamis vesszőparipáját és cselfogását; joga van hozzá, hogy minden aljasságot megengedjen magának, mert tudja, hogy becsületből aljas; maga az ostobaság is előnnyé válik, minthogy az elvi tántoríthatatlanság csattanós bizonyítéka. Minden hátsó gondolat mögött ott hordja belső tisztességének meggyőződését, és minél inkább valamilyen hamisságot, valamilyen kicsinyes piszkot forral, annál nyíltszívűbben és bizodalmasabban léphet fel. A polgár minden kis hitványsága a becsületes szándék dicsfényében megannyi erénnyé változik; a piszkos önérdek állítólagos áldozat alakjában tisztára mosottan jelenik meg; a gyávaság magasabb értelemben vett bátorságként lép fel, a gazság nemességgé lesz, és a durva, tolakodó parasztmodor a jóravalóság és a humor tünetévé magasz-

tosul. Szennycsatorna, amelyben egyáltalában csodálatosan összefolyik a filozófia, a demokrácia és a frázisrendszer minden ellentmondása; egyébként minden bűnnel, aljassággal és kicsinyességgel, ravaszsággal és ostobasággal, fösvénységgel és gyámoltalansággal, szolgalelkűséggel és dölyfösséggel, a felszabadított jobbágy-paraszt hamisságával és együgyűségével gazdagon felruházott fickó; filiszter és ideológus, ateista és frázishivő, abszolút tudatlan ember és abszolút filozófus egy személyben — ez a mi Arnold Rugénk, miként Hegel anno 1806 előre megjósolta.

A „Deutsche Jahrbücher" betiltása után Ruge családját külön e célra készített hintóban Párizsba vitte. Rossz csillaga itt összehozta *Heinével*, s Heine azt a férfiút tisztelte benne, aki „Hegelt pomeránra átültette". Megkérdezte tőle, vajon Prutz nem az ő álneve-e, ami ellen Ruge lelkiismeretesen tiltakozott, de Heinét nem tudta eltéríteni attól a véleménytől, hogy a mi Arnoldunk a prutzi versek szerzője. Egyébként Heine csakhamar rájött arra, hogy ha Rugénak nincs is tehetsége, de sikerrel viseli a karakter álarcát, és így történt, hogy Arnold barátunk adta a költőnek az alapeszmét „Atta Troll"-jához. Ha Ruge a maga párizsi tartózkodását nem is örökítette meg semmiféle nagy művel, mégis megilleti az érdem, hogy ezt megtette érte Heine. Hálából a költő az ismert sírfeliratot írta részére:

Atta Troll, az iránymedve;
Vallásos; jó hitves és férj;
A korszellem tévhitétől
Gyökerestül sansculotte;

Igen rossz táncos; nagy eszmét
Hordott kócos kebelében;
Néha bűzlött is kevéssé;
Nem tehetség, de karakter.[282]

[Ford. Karinthy Frigyes]

. . .

Marx—Engels: A számkivetés nagyjai. 1852.
(Marx és Engels Művei. 8. köt. 257—265. old.)

NYOLCADIK RÉSZ

KORTÁRS KÖLTŐK[283]

. . . Akárcsak Franciaországban a XVIII. században, úgy a XIX. században Németországban is filozófiai forradalom vezette be a politikai összeomlást. De mennyire különbözött a kettő egymástól! A franciák nyílt háborúban állottak az egész hivatalos tudománnyal, az egyházzal, gyakran az állammal is; írásaik a határon túl, Hollandiában vagy Angliában láttak napvilágot, ők maguk pedig gyakorta útban voltak a Bastille felé. A németek viszont professzorok, az ifjúság államilag kinevezett tanítói, írásaik elismert tankönyvek, s az egész fejlődés záróköve, a hegeli rendszer bizonyos mértékig még porosz királyi államfilozófia rangjára is emelkedett! És e professzorok mögött, pedáns, homályos szavaik mögött, nehézkes, unalmas körmondataikban húzódott volna meg a forradalom? Vajon nem a liberálisok — tehát éppen azok, akik akkoriban a forradalom képviselőinek számítottak —, nem ők voltak-e ennek a fejeket megzavaró filozófiának a leghevesebb ellenfelei? De amit sem a kormány, sem a liberálisok nem vettek észre, azt már 1833-ban észrevette legalább *egy* ember — igaz, hogy ezt az embert Heinrich Heinének hívták![284] . . .

Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. 1886.
(Marx és Engels: Válogatott művek. II. köt. 325. old.)

. . . Heine, a legnagyobb élő német költő csatlakozott hozzánk és egy kötet politikai verset tett közzé, néhány olyant is, mely a szocializmust hirdeti. Így a „Sziléziai takácsok dala" c. híres verset, melynek igénytelen fordítását mellékelem. Félek: Angliában istenkáromlásnak hat. Mégis elküldöm azzal, hogy a poroszok 1813-as csatakiáltására céloz: „Istennel a királyért és a hazáért!" Ez kedvelt jelszava lett a királyhű pártnak. . .

Könnyük se csordul, csak ülnek zordul,
előttük szövőszék, foguk csikordul.
Ez a gyolcs Germánia szemfödele,
három nagy átkot szövünk bele.
Szőjjük csak, szőjjük!

Átkos az Isten, kihez könyörögtünk,
fagyban ha vacogtunk, éhen ha hörögtünk;
vártunk, reméltünk, több mint eleget,
megcsalt, kicsúfolt, kinevetett.
Szőjjük csak, szőjjük!

Átkos a király is, urak királya,
ki nem hederít a nyomor jajára,
kinyúz belőlünk minden garast,
s mint a kutyákba, golyót szalaszt.
Szőjjük csak, szőjjük!

Átkos hazánk is, hazug hazátok,
hol csak gyalázat tenyész meg átok,
bimbóra gázol a durva láb,
s dögön a pondró hízik tovább.
Szőjjük csak, szőjjük!

Vetélő surran, szövőszék kattan,
szövünk napot s éjt fáradhatatlan —
ez a gyolcs Germánia szemfödele,
három nagy átkot szövünk bele.
Szőjjük csak, szőjjük!

[Ford. Gáspár Endre]

Ezzel a dallal, amely német eredetiben egyike a legerőteljesebb költeményeknek, amelyeket ismerek, elbúcsúzom most Öntől, abban a reményben, hogy nemsokára ismét beszámolhatok további haladásunkról és szociális irodalmunkról.

Engels: A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban. 1844. (Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 93—94. old.)

Kedves Marx!

Kellemetlen szembajom kiújult, s csak nagy üggyel-bajjal firkantom ide ezeket a sorokat. Ami fontosat azonban Önnek mondanom kell, azt a jövő hónap elején élőszóval is megmondhatom, ugyanis elutazni készülök, mert aggaszt egy felülről kapott intés — nincs kedvem ahhoz, hogy körözzenek, lábamnak sincs tehetsége vasgyűrűket viselni, mint amilyeneket Weitling viselt. Mutatta nekem a nyomait. A „Vorwärts" című lapban nagyobb mérvű részvételt tulajdonítanak nekem, mint amilyennel dicsekedhetem, és őszintén megvallva, a lap kiváló szakértelmet tanúsít a felbosszantásban és kompromittálásban. Mi lesz ebből, még Mäurer is sorompóba lépett! — Szóban erről is részletesebben. Csak Párizsban ne szőjenek valami gazságot. Könyvem[285] ki van nyomva, de csak tíz vagy tizennégy nap múlva jelenik meg itt, hogy nyomban lármát ne csapjanak. A politikai rész kefelevonatait, különösen amelyeken nagy költeményem olvasható, megküldöm Önnek ma keresztkötés alatt, hármas céllal. Nevezetesen, először is, hogy szórakoztassam Önt, másodszor, hogy mindjárt megtehesse az előkészületeket, hogy a könyv mellett kiálljon a német sajtóban, és harmadszor, hogy Ön, ha ezt így jónak találja, a „Vorwärts"-ben kinyomathassa az új költemény legjobb részét.

Azt hiszem, a nagy költemény Tizenhatodik fejezetének végéig minden alkalmas az újranyomatásra, csak arra kell vigyáznia, hogy azt a részt, amelyben Cöllenről* van szó, tudniillik a Negyedik, Ötödik, Hatodik és Hetedik fejezetet ne nyomják egymástól elkülönítve, hanem ugyanazon számban. Ugyanez az eset azzal a résszel, amely az öreg Rőtszakállúra** vonatkozik, tudniillik a Tizennegyedik, Tizenötödik és Tizenhatodik fejezettel, amelyeket ugyancsak együtt,

* Köln. — *Szerk.*
** Barbarossa Frigyes. — *Szerk.*

ugyanazon számban kell közölni. Kérem, írjon e részletek elé néhány bevezető szót. A könyv elejét magammal viszem Önnek Párizsba; ez csupa románcból és balladából áll, amelyek tetszeni fognak a feleségének. (Nagyon kérem, adja át neki legszívélyesebb üdvözletemet; előre örülök annak, hogy hamarosan viszontláthatom. Remélem, az elkövetkező tél kevésbé lesz számunkra szomorú, mint az elmúlt tél volt.)

A nagy költeményből Campe most különlenyomatot készíttet, s ebben a cenzúra törölt néhány részt, én azonban írtam hozzá egy olyan előszót, amely felettébb nyíltan beszél; a leghatározottabban kesztyűt dobtam benne a nacionalistáknak. Ezt utólag küldöm meg Önnek, mihelyt kinyomatják. Kérem tegye meg, és írjon Hessnek (az ő címét nem tudom), hogy mihelyt meglátja a könyvet, tegyen meg érte ott a Rajna-vidéken a sajtóban mindent, amit csak megtehet, még ha dühödt medvék rontanának is művemre. Kérem Önt, vegye igénybe Jungot is, és írasson vele is támogató cikket. — Abban az esetben, ha a saját nevével jegyezné a kívánt bevezető szavakat, amelyeket a „Vorwärts" számára írna, közölheti, hogy a nyomdából kikerült új íveket azonnal megküldtem Önnek. Ön meg fogja érteni a disztinkciót, hogy egyéb esetben miért tekintenék el szívesen ettől a megjegyzéstől. — Kérem, igyekezzék találkozni Weillel, és mondja meg neki nevemben, hogy levelét, amely egy másik Henri Heiné kezébe került (ilyen sok van itt), csak a napokban kaptam meg. Két héten belül személyesen fogom viszontlátni őt, addig egyetlen sort se nyomasson ki rólam, a legkevésbé pedig új költeményemmel kapcsolatban. Ha a szemem állapota megengedi, talán még elutazásom előtt írok neki. Baráti üdvözleteimet Bernays-nek. — [Itt két sor olvashatatlanná van téve.] Örülök, hogy szabadulok innét. Feleségemet már korábban elküldtem Franciaországba édesanyjához, aki halálos betegen fekszik. — Éljen boldogul, drága barátom, és bocsássa meg kusza irkafirkámat. Nem tudom elolvasni, amit írtam — de hát kevés jelből is értjük mi egymást!

Szívből üdvözli
H. Heine

H. Heine — Marxhoz. 1844. IX. 21.
(Heine: Versek és prózai művek. II. köt. 1960. 506—508. old.)

Kedves Barátom!

Remélem, holnap még láthatom. Hétfőn utazom.

Leske, a könyvkereskedő, éppen most volt nálam. Darmstadtban egy negyedévenként cenzúramentesen megjelenő folyóiratot[286] ad ki. Munkatársai rajtam kívül Engels, Hess, Herwegh, Jung stb. Leske arra kért, nyerjem meg Önt, hogy versekkel, vagy prózai írásokkal közreműködjék. Bizonyára nem utasítja ezt vissza, hiszen minden alkalmat meg kell ragadnunk, hogy magában Németországban gyökeret verjünk.

Mindazok között, akiket itthagyok, a legnehezebben Öntől válok meg. Szívesen becsomagolnám Önt is a poggyászomba.

Feleségemmel együtt üdvözlöm Önt és nejét

híve *K. Marx*

Marx — H. Heinéhez. 1845. I. 12.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 95. old.)

Kedves Heine!

Bizonyára megbocsát nekem, hogy most csak néhány sort írok Önnek — rengeteget nyűglődöm mindenféle vám-ügyekkel.

Püttmann kéri Kölnből, hogy tolmácsoljam kérését: küldjön néhány verset (talán a „Német flottá"-t is?) a *cenzúramentesen* megjelenő darmstadti folyóiratnak. Az írásokat az én címemre küldheti. A legkésőbbi határidő — de nyilván van rögtön kéznél valamije — három hét.

Feleségem szívélyesen üdvözli Önt és nejét. Tegnapelőtt voltam az itteni rendőrségen, ahol írásbeli nyilatkozatot kellett adnom arról, hogy Belgiumban semmi olyat nem fogok kinyomatni, ami kapcsolatban van a napi politikával.

Renouard és Börnstein New Yorkot jelölve meg a kiadás helyéül, kiadták Párizsban az Ön „Téli regé"-jét, s itt Brüsszelben árulják. Tetejében ez az utánnyomás állítólag hemzseg a sajtóhibáktól. Legközelebb hosszabban írok.

Híve *Marx*

Marx — H. Heinéhez. 1845. III. 24.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 435. old.)

Kedves Heiném!

Átutazóban nálunk időzik egy rendkívül szeretetreméltó és művelt orosz úr, Annyenkov — őt kértem meg, hogy adja át Önnek soraimat és szívélyes üdvözletemet.

Néhány nappal ezelőtt véletlenül a kezembe került egy Önt gyalázó kis szennyirat — Börne hátrahagyott levelei. Sohasem hittem volna, hogy ez az ember olyan unalmas, kicsinyes és ízléstelen, amilyennek itt rikítóan megmutatkozik. Hát még a függelék, Gutzkow-é stb. — micsoda nyomorúságos locsogás! Részletes bírálatot fogok írni az Ön Börne-könyvéről[287] valamelyik német folyóiratba. Ennél otrombább eljárásra, mint ahogyan ezek a keresztény-germán szamarak az Ön könyvével elbántak, aligha van példa a német irodalomban, noha az otrombaságnak ez az irodalom egyik szakaszában sem volt híjával.

Ha netalán van még valami „speciális" közlendője a könyvével kapcsolatban, kérem, írja meg hamarosan.

Híve *K. Marx*

Marx — H. Heinéhez. Kb. 1846. IV. 5.
(Marx—Engels: Művészetről, irodalomról. 93. old.)

. . . S ha már benne vagyok az írásban, végül még azt is szeretném Önökkel közölni, hogy Heine ismét itt van, s tegnap Ewerbeckkel fenn voltam nála. A szegény ördög szörnyen siralmas állapotban van. Úgy lefogyott, hogy valóságos csontváz. Az agylágyulás tovább fokozódik, s az arc bénulása is. Ewerbeck azt mondja, hogy bármikor meghalhat tüdővizenyő vagy váratlanul fellépő szélütés következtében, de az is elképzelhető, hogy még három-négy évig elhúzhatja hol jobban, hol rosszabbul. Persze, meglehetősen nyomott és fájdalmas hangulatban van, s ami a legjellemzőbb: rendkívül jóindulatú (és valóban jóindulatú) az ítéleteiben — csak Mäurerről farag élceket állandóan. Egyébként szellemileg teljesen friss, arca azonban, — amelyet a szürkülő szakáll még furcsábbá tesz (a szája körül már nem lehet borot-

válni) — fölöttébb gyászosan hat mindenkire. Igazán borzasztó egy ilyen remek fickó lassú haldoklását végignézni . . .

Engels a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottsághoz. 1846. IX. 16.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 45. old.)

. . . Heine a végét járja. Tizennégy nappal ezelőtt jártam nála, ágyban feküdt és idegrohama volt. Tegnap felkelt, de igen rossz bőrben van. Már három lépést sem tud menni, a fal mellett tapogatózva támogatja el magát a karosszéktől az ágyig és vissza. Ráadásul őrjítő lárma uralkodik abban a házban, ahol lakik — folytonos gyalulás, kalapálás stb. Már szellemileg is bágyadt. Heinzen meg akarta látogatni, de nem engedték be hozzá . . .

Engels — Marxhoz. 1848. I. 14.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 110. old.)

. . . Von Hohenzollern úr kormányzata a maga létezésének és a porosz állam létezésének utolsó napjaiban úgy látszik még egyszer teljes mértékben igazolni akarja a porosz és a Hohenzollern név régi hírét. Ki ne ismerné ezt a jellemzést Heine költeményéből:

Egy gyermek, nyakán tökkoloppal,
szőke bajusszal, szürke copffal,
szívós és hosszú pókkezekkel,
szörny bendővel, rövid belekkel —
egy amolyan váltott gyerek . . .[288]

[Ford. Vajda Endre]

Ki ne ismerné azokat a hitszegéseket, álnokságokat, örökséghajhászásokat, amelyek révén naggyá lett ama káplárcsalád, mely a Hohenzollern nevet viseli? . . .

Marx: A Hohenzollern-ház tettei. 1849.
(Marx és Engels Művei. 6. köt. 466. old.)

. . . Most itthon van nálam Heine három kötete. Többek között részletesen elmeséli azt a hazugságot, hogy én stb. elmentünk őt vigasztalni, amikor az „Augsburger Allgemeine Zeitung" „megtámadta" a Lajos Fülöptől kapott pénzek miatt. A jó Heine készakarva elfelejti, hogy közbenjárásom érte 1843-ban történt, tehát nem kapcsolódhatott olyan tényekhez, amelyek az 1848-as februári forradalom *után* kerültek napvilágra. But let it pass.* A vén csibésznek hallatlan emlékezőtehetsége van ilyen szemét dolgokban, de rossz a lelkiismerete és ezért hízelegni próbál . . .[289]

Marx — Engelshez. 1855. I. 17.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 141. old.)

. . . À propos! Láttam Heine végrendeletét! Visszatérés az „élő Istenhez", és „bocsánatkérés Istentől és az emberektől", ha valami „erkölcstelent" írt! . . .

Marx — Engelshez. 1856. V. 8.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 96. old.)

. . . Az öreg Horatius helyenként Heinére emlékeztet, aki nagyon sokat tanult tőle és alapjában ugyanolyan közönséges csibész is volt politice**.[289] Képzeljük csak el a derék férfiút, aki, miközben a vultus instantis tyrannit*** kihívja maga ellen, Augustusnak a hátuljába bújik. A vén sündisznó különben igen szeretetreméltó is . . .

Engels — Marxhoz. 1866. XII. 21.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 96. old.)

* — De hagyjuk ezt. — *Szerk.*
** — politikai szempontból — *Szerk.*
*** — a bősz zsarnok fenyegető tekintetét — *Szerk.*

. . . A párizsi „Vorwärts" egy kis lapocska volt, amelynek most nagyobb fontosságot tulajdonítanak, mint amennyi megilleti — igen hitvány szerkesztőség volt. Marx főként azzal törődött, hogy a lap helyes vágányon maradjon, időnként írt is polemikus cikkeket és újsághíreket a poroszok ellen. Heine a „Téli rege" kefelevonatát elküldte Hamburgból Marxnak a „Vorwärts" számára, még mielőtt a könyv Németországban megjelent volna . . .

Engels — K. Liebknechthez. 1883. VIII. 21.
(Marx—Engels: Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und Andere. 306. old.)

A Heine-levéllel kapcsolatban semmi pontosabb felvilágosítást nem tudok Önnek adni. Lassalle 1848-ig egyáltalán nem játszott politikai szerepet; csak a Hatzfeldt-pör révén vált ismertté. És ebben az ügyben mindkét részről minden elképzelhető eszközt megragadtak, ha sikerrel kecsegtetett, minden használhatónak látszó személyt megmozgattak, amikor és ahogyan éppen lehetett. Másrészt viszont Heine arra kényszerült, hogy írásai, még az ezután megírandók érdekében is a szövetségi gyűlés [Bundestag] tilalmával szemben a reklám minden eszközét igénybe vegye avégből, hogy elhelyezésüket biztosítsa, amit máskülönben reklám nélkül elért volna. Ilyen körülmények között Lassalle hasznos lehetett Heinének, de imponált is neki erélyével, gátlástalanságával, világiasságával — tehát mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyeket az ifjú németek zöménél lámpással kellett keresni akkoriban is, akárcsak most.

Tehát nagyon valószínű, hogy Lassalle Heinét is megkörnyékezte a grófné érdekében,[290] s hogy a kérdéses levél nyilván föltétlenül a pört érintő dologra vonatkozik; minden valószínűség szerint a kazettára. Hogy Meyendorf bárónő 1846 elején Párizsban volt-e, nem tudom biztosan, de a tárgyalásokra visszaemlékezve úgy tűnik nekem, hogy ott volt. Erről az 1846-os kazettapör vagy az 1848-as Lassalle-pör adhat közelebbi felvilágosítást (a legjobb forrás a „Kölnische Zeitung"). Ha a bárónő Párizsban

tartózkodott, akkor biztosan a kazettával kapcsolatos próbálkozásról volt szó. Heinével nem beszéltünk sohasem Lassalle-ról, akit akkor még sem Marx, sem én nem ismertünk . . .

Engels — Konrad Schmidthez. 1887. XI. 26.
(„Sozialistische Monatshefte". 26. évf. 55. köt. 1920. II.)

Kedves Herwegh!

Szerettem volna Engelsszel egy levelet küldeni Neked, de elutazása napján annyi dolgunk volt, hogy megfeledkeztem a levélírásról.

Hatzfeldt grófné továbbá azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy írjak néhány ajánló sort Neked az érdekében. Azt hiszem, most már megismerkedtél vele. A grófné *német nő* létére sok energiát fejtett ki a férjével folytatott párbajban.

Itt, Brüsszelben két nyilvános demokratikus egyesületet alapítottunk.

1) Egy német munkásegyletet, amelynek már 100 tagja van. Egészen parlamentáris módon vitatkoznak, s ezenkívül még társas szórakozásra is sor kerül: énekelnek, szavalnak, színdarabokat adnak elő stb.

2) Egy kisebb, kozmopolita-demokrata egyesületet, amelyben belgák, franciák, lengyelek, svájciak és németek vesznek részt

Ha egyszer megint átjössz ide, meg fogod látni, hogy a kis Belgiumban még közvetlen propaganda tekintetében is többet lehet tenni, mint a nagy Franciaországban. Tetejében azt hiszem, hogy a közéleti tevékenység, ha mégoly kicsi is, mindenkit rendkívül felvillanyoz.

Könnyen lehetséges, hogy rendőrségi zaklatásoknak nézünk elébe, mert most a *liberálisok* vannak kormányon, s ők nem tagadják meg magukat. De majd elboldogulunk velük. Hiszen nem

Párizs ez, ahol az idegenek elszigetelten állnak szemben a kormánnyal.

Mivel teljesen reménytelennek látszik, hogy a mostani körülmények között Németországban valamiképpen is felhasználhassuk a könyvkereskedelmet, németországi németekkel egyetértésben arra vállalkoztam, hogy egy havi folyóiratot alapítsak, amelyet részvény-hozzájárulásokra támaszkodva tartanánk fenn. A Rajna-tartományban és Badenban már együtt van bizonyos mennyiségű részvény. Mihelyt három hónapra való pénz összegyűlt, azonnal hozzáfognánk a dologhoz.

Amennyiben a részvényekből elég pénz folyna be, saját nyomdát is szeretnénk létesíteni, amelyet azután önálló írások kinyomatására is felhasználhatnánk.

Tőled a következőket szeretném megtudni;

1) akarsz-e Te is néhány részvényt összegyűjteni (darabja 25 tallér);

2) van-e kedved közreműködni, és munkatársként is szerepelni a címlapon.[291]

Arra kérlek azonban, mivel amúgy is már régóta adósom vagy egy levéllel, győzd le ezúttal az írásiszonyodat, s válaszolj *hamarosan*. Arra is megkérnélek, kérdezd meg *Bakunyint*, hogyan, mi módon és milyen címre juttathatnék el egy levelet *Tolsztojnak?*

Feleségem szívélyesen üdvözöl mindkettőtöket . . .

Marx — G. Herweghhez. 1847. X. 26.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 470—471. old.)

Köln, szept. 9. A Demokratikus Egylet tegnapi ülése rendkívül izgalmas volt. Az előző napi népgyűlés igen jó hatást keltett; több száz új tag lépett az egyletbe. Először felolvasták a Düsseldorfi Népegylet tiltakozását *Freiligrath* letartóztatása ellen. A tiltakozást Freiligrath dübörgő éltetése közben *egyhangúlag* elfogadták és megbíztak egy küldöttséget, hogy a Munkásegylet küldöttségéhez csatlakozva ezt a tiltakozást Nicolovius főügyész úrnak a mai napon adja át és követelje a letartóztatott költő szabadon bocsátását. Eközben az a hír terjedt el, hogy Weyl polgártársunkat is le akarják tartóztatni, mert — a Munkásegyletben — Freiligrath „A holtak az élőkhöz" c. versét felolvasta. Erre az egész gyűlés elhatározta, hogy kivétel nélkül minden tagja maga is elköveti ugyanezt a bűncselekményt. Weyl az emelvényre lépett, felolvasta az egész költeményt és a jelenlevők mindegyike kórusban utána mondta.

A legerőteljesebb részleteknél az egész terem rengett a lelkes üdvrivalgástól . . .

Marx: Demokratikus Egylet. 1848.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 97—98. old.)

Kedves Freiligrath!

Bevallom, Lassalle viselkedése nagyon meglep.[292] Személyesen fordultam hozzá, s mivel egy alkalommal magam is kölcsönöztem a grófnénak pénzt, másrészt pedig ismervén Lassalle rokonszenvét irántam, távol állott tőlem efféle kompromittálásra még csak gondolni is. Sőt inkább a legnagyobb diszkréciót kértem tőle. Bármilyen pénzzavart szívesebben elviselek, mintsem ezt a nyilvános koldulást. Ezért írtam neki.

Az egész ügy kimondhatatlanul bosszant.

Beszéljünk politikáról, legalább elszakadhatunk ettől a szemét magánügytől. Svájcban a bonyodalom egyre nő, s most még tetézi ezt olasz részről Szavoja is. Úgy látszik, Ausztriának az a terve, hogy szükség esetén Magyarországért Itáliában kárpótolja magát. Szavoja osztrák bekebelezése azonban a mostani francia kormánynak, ha ezt eltűrné, kitöri a nyakát. A francia kamaratöbbség nyilvánvaló bomlásban van. A jobboldal felbomlott a tisztán Fülöp-pártiakra, azokra a legitimistákra, akik a Fülöp-pártiakkal együtt szavaznak, s végül a tisztán legitimistákra, akik az elmúlt napokban a baloldallal szavaztak. Thiers-nek és társainak az a terve, hogy Louis-Napoléont tíz évre konzullá tegyék, tehát amíg Párizs grófja nagykorú nem lesz, s akkor ő foglalja el majd Louis-Napoléon helyét. S ha a nemzetgyűlés visszaállítja — ami majdnem bizonyos — a boradót, az összes bortermelőket maga ellen uszítja. Minden egyes reakciós rendszabály a lakosság újabb részét szakítja el tőle.

Pillanatnyilag azonban Anglia a legfontosabb. Nem szabad ámítani magunkat az úgynevezett békepárttal, amelynek Cobden az elismert feje. És nem szabad áltatnunk magunkat az angoloknak Magyarország iránt érzett „önzetlen rajongásával" sem, amelynek sugallatára ebben a kérdésben országszerte gyűléseket szerveznek.

A békepárt szerintem csupán *álcázott free-trade párt*[139]. Ugyanaz a tartalom, ugyanaz a cél, ugyanazok a vezetők. Ahogyan a free-traderek az arisztokráciát anyagi alapjaiban belülről támadták meg azzal, hogy eltörölték a gabona- és hajózási törvényeket,

most külpolitikájában, európai viszonylatában és elágazásában támadják meg azzal, hogy a Szent Szövetséget robbantani igyekeznek. Az angol free-traderek radikális burzsoák, akik radikálisan szakítani akarnak az arisztokráciával, hogy korlátlanul uralkodhassanak. Amit pedig nem vesznek észre, az az, hogy a népet malgré eux* a pódiumra hozzák és uralomra segítik. Nem a középkori háborús módszerrel zsákmányolják ki a népet, hanem pusztán a kereskedelmi háború révén — ez a békepárt. Cobden fellépésének a magyar ügyben volt egy közvetlenül gyakorlati kiindulópontja. Oroszország pillanatnyilag azon fáradozik, hogy kölcsönt vegyen fel. Cobden, az ipari burzsoázia képviselője nem engedélyezi ezt az üzletet a pénzburzsoáziának, s Angliában az ipar uralkodik a bank fölött, míg Franciaországban a bank uralkodik az iparon.

Cobden félelmetesebb csatát vívott az oroszokkal, mint Dembiński és Görgey. Leleplezte Oroszország nyomorúságos pénzügyi helyzetét. Az oroszok, mondja Cobden, a világ legnyomorultabb nációja. A szibériai bányák évente csak 700 000 font sterlinget hoznak az államnak; az égetett szeszes italokra kivetett adó tízszer többet jövedelmez. Igaz, hogy a pétervári bank pincéiben felhalmozott arany- és ezüsttartalék 14 000 000 font sterlingre rúg, ez azonban kb. 80 000 000 font sterlingnyi papírpénz érctartalékául szolgál. Ha tehát a cár a bank pincéihez nyúl, elértékteleníti a papírpénzt, s ezzel forradalmat idéz elő magában Oroszországban. Az önkényuralmi kolosszus ezért meg sem mozdulhat a mi kölcsönünk nélkül, kiáltja a büszke angol burzsoá, s mi nem adunk kölcsönt neki. Tisztán polgári úton még egyszer megvívjuk a burzsoázia háborúját a feudális abszolutizmus ellen. Az aranyborjú hatalmasabb mindazoknál a borjaknál, akik a világ birodalmainak trónjain ülnek. Persze Magyarországot illetően van az angol free-tradereknek még egy közvetlen érdekük is. Az eddigi osztrák zárlat helyett kereskedelmi szerződés és egyfajta szabadkereskedelem Magyarországgal. S biztosak abban, hogy az a pénz, amelyet most tényleg titokban Magyarországnak

* — akaratuk ellenére — *Szerk.*

juttatnak, a kereskedelem révén „profittal és kamatokkal" fog visszatérülni.

Az angol burzsoáziának ez a viszonya a kontinentális zsarnoksághoz éppen fordítottja annak a hadjáratnak, amelyet 1793-tól 1815-ig Franciaország ellen folytattak. E változás fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Szívélyes üdvözleteinket küldjük feleségednek és Neked

Híved *K. Marx*

Marx — F. Freiligrathhoz. 1849. VII. 31.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 503—505. old.)

Kedves Freiligrath!

Most csak néhány sort írhatok, mert négy-öt nap óta valami koleraféle betegséggel bajlódom és kimondhatatlanul bágyadtnak érzem magam.

Feleségem írta, hogy értesítselek leveled és a mellékelt 100 frank kézhezvételéről. Képzeld, milyen aljas módon viselkedett a párizsi rendőrség: még a feleségemet is zaklatták, és csak nagy nehezen sikerült elérnie, hogy szeptember 15-ig Párizsban maradhat, addig az időpontig, ameddig ott a lakást béreltük.

Mondhatom, igazán nehéz helyzetben vagyok. Feleségem szülés előtt áll, 15-én el kell hagynia Párizst, s fogalmam sincs róla, hogyan teremtsem elő az elutazásához és az itteni letelepedéshez szükséges pénzt.

Egyébként minden reményem megvan ahhoz, hogy itt egy havi folyóiratot indítsak,[293] de az idő szorít, s az első hetekben valóban nagy nehézségeim lesznek.

Úgy látszik, Lassalle megsértődött a Hozzád és a hozzá írott levél miatt. Ez bizonyára korántsem állt szándékomban, s már rég írtam volna is neki, ha mostani állapotom nem tenné olyan terhessé számomra a levélírást.

Mihelyt valamelyest összeszedem magam, részletesen írok Neked politikai kérdésekről. Remélem, hamarosan kapok tőled

néhány sort. Feleségednek, Danielsnek, stb. add át kérlek szívélyes üdvözletemet.

Híved *K. Marx*

Marx — F. Freiligrathhoz. 1849. IX. 5.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 512. old.)

Kedves Freiligrath!

Ma csak néhány sort írok, nagyon sürgős ügyben.

Pénzre van szükségünk — folyóiratunkhoz, a „Revue"-höz[293] is, és hogy azt fokozatosan kéthetenként, majd hetenként megjelenő lappá, esetleg a körülmények szerint megint napilappá fejlesszük, valamint egyéb *propagandacéljaink* érdekében is. Pénz pedig csak Amerikában található, ahol most mindenféle felemás forradalmárok — mint pl. Anneke, aki Pfalzban olyan csúfosan levitézlett és bizonyságát adta, hogy még csak nem is katona — szedegetik az aranyalmákat.

Ezért elhatároztuk, hogy *K. Schrammot* megbízottként azonnal útnak indítjuk Amerikába. Az utazáshoz, terveink szerint, legalább 150 tallérra van szükségünk. Arra kérünk, hogy a lehető legrövidebb idő alatt gyűjts e célra, másrészt pedig azonnal küldd el az ajánlólevelet K. Schrammnak, a „Neue Rheinische Zeitung" kiadójának (akit a Wesel-erődből sikeresen végrehajtott bátor szökése ismét visszaadott pártunknak).

A pénzhistória végett G. Jungnak is írtam.

Mielőbbi válaszodat várja

Híved *K. Marx*

Az itteni chartisták[133] és a francia menekültek ugyancsak adnak megbízást küldöttünknek.

Ez az egész Szövetség ügye.

Mindenesetre szükséges, kedves Freiligrath, hogy ajánlóleveledben nyíltan feltárd a „Neue Rheinische Zeitung" helyzetét Németországban és forradalmi jelentőségét is.

Marx — F. Freiligrathhoz. 1850. I. 10.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 521. old.)

. . . Freiligrath ösztönösen épp idejében utazott el, s így nem tudták elkapni. Alighogy ideérkezett, máris kivetették rá hálójukat a különféle emigránsklikkek, filantróp Kinkel-barátok, esztetizáló Howittok stb., hogy megfogják klikkjük számára. Freiligrath minden efféle kísérletre igen gorombán azt válaszolta, hogy ő a „Rheinische Zeitung"-hoz tartozik, semmi köze ezekhez a kozmopolita zagyvaságokhoz és csak „Dr. Marxszal és legmeghittebb barátaival" érintkezik . . .

Marx — Engelshez. 1851. V. 28.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 269. old.)

. . . Weydemeyertől ma megint kaptam levelet. Többek között ezt írja: „A napokban érkezett meg a londoni »Agitációsegylet« küldötte, hogy a Kinkel-féle kölcsön ellen dolgozzon.[294] Az emberek nyilván azt gondolják, hogy itt Amerikában mindenki kinkeliánus vagy anti-kinkeliánus, mert egy csomó menekült sok hűhót csapott semmiért. A Kossuth-spektákulum már rég elfeledtette Kinkelt, és az a néhány ezres, amennyit összehoz, valóban nem éri meg a nagy hűhót.

A »Revue«[293] eladását itt minden esetben el tudom Neked intézni. Hasonlóképpen Freiligrath új verseiből is el lehet itt helyezni még egy bizonyos mennyiséget."

Miután Weydemeyer megint sürgetett bennünket — „mindenekelőtt azonban egy Freiligrath-verset, az a legvonzóbb" —, szívleld meg ezt és faragj egy újévi dalt az Újvilághoz. A mostani körülmények között valóban szerencsésebbnek tartom a prózánál a verset, akár patetikus, akár humoros. Ha egyébként megkísérelnéd egyszer művészi formában megszólaltatni azt a humort, amellyel Te afrikai Felséged a magánéletben oly gyakran él, bizonyos vagyok benne, hogy ebben a műfajban is sikert aratnál, mert amint a feleséged találóan megjegyezte, a füled mögött jókora kópéság rejlik.

Elküldeném neked Weydemeyer levelét, ha nem kellene először Engelsnek megmutatnom, aki nyilván csütörtökig még itt

marad, és múlt kedden azt remélte, hogy Téged is megtalál a „zsinagóga" kebelében.

A Társaság áttette ülései színhelyét: „Farrington Street, City, Market House, W. J. Masters, Wine & Spirit Merchant". Az ülések mostantól kezdve csütörtökön, 9 órakor lesznek. A Társaság most joggal állítja, hogy a helyiség a Te körzetedben van.[295]

Russell elbocsátotta Palmerstont, 1. hogy Bonaparte-tal szemben alkotmányos hősként viselkedjék, 2. hogy Oroszországnak és Ausztriának engedményt tegyen. Nem osztom azt a nézetet, miszerint ez a tény majd valamiféle hatással lesz a menekültek sorsára általában, sőt még a miénkre is különösen, viszont Anglia számára egy politikailag igen mozgalmas év előfutárának tekintem. Engels közlései szerint most már a City-kereskedők is osztják azt a nézetünket, hogy a válságnak, amelyet több véletlenül közbejött esemény hátráltatott (pl. a politikai aggályok, az előző év magas gyapotárai stb.) legkésőbb jövő ősszel ki kell törnie. És a közelmúlt eseményei egyre inkább meggyőznek arról, hogy komoly forradalom kereskedelmi válság nélkül nem lesz . . .

Marx — F. Freiligrathhoz. 1851. XII. 27.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 596—597. old.)

. . . A következőkre kérnélek meg: 1. a mellékelt verset[296] gondosan nyomattasd ki; a versszakokat kellő közökkel elválasztva, és az egészet úgy, hogy ne takarékoskodj a hellyel. A versek sokat veszítenek, ha szorosan összepréselve vannak kinyomtatva. 2. Írj Freiligrathnak egy barátságos levelet. Ne fukarkodj még a bókokkal sem, mert a költők, még a legjobbak is, többé-kevésbé mind kurtizánok, és hízelegni kell nekik, ha azt akarjuk, hogy énekeljenek. Freiligrath barátunk a magánéletben rendkívül szeretetreméltó, igénytelen ember, igazi kedélyessége igen finom és gúnyolódó szellemet takar, pátosza valódi, anélkül, hogy ezért kritikátlan és babonás lenne. Igazi forradalmár és talpig becsületes ember — s ez olyan dicséret, amellyel csak keveseket illethetek. És mégis, egy költőnek, akármilyen ember is, szüksége van az elis-

merésre, a csodálatra. Azt hiszem, ez a műfajukhoz tartozik. Mindezt csak azért mondom, hogy figyelmeztesselek, ha Freiligrathtal levelezel, ne feledkezz meg arról, mi a különbség költő és kritikus között. Egyébként kedves tőle, hogy költői levelét közvetlenül Neked címezi. Azt hiszem, ez jól fog jönni New Yorkban . . .

Marx — J. Weydemeyerhez. 1852. I. 16.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 98—99. old.)

Kedves Freiligrath!

Az a strófa, amelyet megtekintésre elküldtél, nagyon szép és művészien fejezi ki a corpus delictit,* de úgy hiszem, ami a költemény egészét illeti, annak inkább árt, mintsem használ.[297] Mindenekelőtt *nevezhető-e* Kinkel „német költőnek"? Én és egy csomó rendes ember szerény kételyeket táplálunk ebben a kérdésben. Azután: nem kisebbedik-e a jelentős ellentét a „német költő" és a „kereskedelmi" Babilon között, ha megint a „szabad" és a „szolgai" költő közötti ellentétet hangoztatjuk? Annál is inkább, mert már az „Andersen" teljes képet ad a felfuvalkodott *irodalmárnak* a „költővel" szembenálló világhoz való viszonyáról. S mivel nézetem szerint semmi belső szükségszerűség nem szól amellett, hogy Kinkel ebben a versben előforduljon, csupán alkalmat nyújtana az ellenfeleknek arra, hogy személyes ingerültség vagy vetélkedés megnyilvánulásának fogják fel. Viszont minthogy a strófa nagyon sikerült, s nem szabad veszendőbe mennie, bizonyára fogsz majd — ha különben egyetértesz velem — alkalmat találni arra, hogy más összefüggésben másik költői leveledbe beilleszd. Mert a jellemzés igazán elragadó!

Engels és Weerth első versednek másolatát, amelyet elküldtem nekik, még mindig nem küldték vissza, s így tegnap csak az emlékezetemben megmaradt néhány töredéket tudtam a vörös Wolffnak bemutatni, de ezek is elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a nála gyakori lelkesült rohamban törjön ki . . .

* — tárgyi bizonyítékot, bűnjelet — *Szerk.*

. . . Az egész irkafirkában csak a következő rész fontos: A vádtanács, figyeld ezt meg, tekintettel arra, „hogy objektív tényálladék nem forog fenn, tehát a vádnak nincs alapja", elhatározza, hogy a vizsgálatot *újra* kell kezdeni. Tehát előbb valamilyen ostoba vélelem miatt kilenc hónapig ülnöd kell. Azután kiderül, hogy fogva tartásodra törvényes alap nincs. Következtetés: Tovább kell ülnöd, ameddig a vizsgálóbíró képesnek nem érzi magát arra, hogy a vádnak „objektív tényálladékot" nyújtson, s ha nem lelnek „objektív tényálladékot", akkor ott rothadhatsz meg a börtönben.[298]

Hihetetlen ez a szemérmetlen gyávaság. És a legvétkesebb az a nyomorult „sajtó", amely egyetlen szót sem szól az egészről. Ha csak néhány cikket közöl a „Kölnische Zeitung", a „Nationalzeitung", a „Breslauer Zeitung", a kölni vádtanács nem mert volna ilyesmit megkockáztatni. A demokrata és liberális gazfickók azonban örvendeznek kommunista ellenfeleik ilyen kiiktatásán. Mi bizony kiálltunk a Temmékért és minden rendű és rangú demokrata szemét népségért, valahányszor bajuk volt a rendőrséggel és a bíróságokkal! Kinkel, akit Hermann Becker becézett és Heinrich Bürgers bújtatott, hálából egy szóval sem említi őket abban a kőnyomatos tudósítóban, amelyet az amerikai pénzen nyomat. Les canailles!*

Ha tudnék egy biztos polgári címet Kölnben, írnék Danielsnénak, hogy valamelyest megnyugtassam a politikai állapotokról. Abból, amit Pieper tudtomra adott, kiderült, hogy minden ellenforradalmi lépést kihasználnak a „derék polgárok" az ő ijesztgetésére és bosszantására . . .

Marx — F. Freiligrathhoz. 1852. I. 26.
(Marx—Engels Werke. 28. köt. 484—485. old.)

. . . *Ad vocem Kinkel.*** Szóval Kinkel az újabb költészet stb. előadójaként Bradfordban és Manchesterben is megfordult, aholis

* — A söpredék! — *Szerk.*
** — Kinkelt illetően. — *Szerk.*

papos-esztétikus-liberális élősdiként udvarolt a német zsidóknak. Esztétikai bravúrjairól felolvasásainak fültanúi így számoltak be nekem: *Előadást* jelent be Bradfordban *Goethe „Faust"-járól.* Belépődíj fejenként 3 shilling. Az előadóterem zsúfolásig telve. Feszült érdeklődés. És mit tesz Gottfried? Elejétől végéig felolvassa a „Faust"-*ot* — és ezt a „Faust"-*ról* tartott előadásnak nevezi. Mindenesetre annyi esze volt, hogy ezt a *csalást* legutolsó előadására tartogatta. — Manchesterben viszont Gottfried kijelenti, hogy „Goethe *nem* költő, olyan rímeket farag, mint «erbötig — Venedig»; *Immermann* azonban a legnagyobb német költő". Továbbá: „Nyugodtan kijelenthetem, hogy a legújabb német költők közül mindenekelőtt hárman bírják a közönség kegyét: Herwegh, Freiligrath és — nyugodtan hozzátehetem: *Gottfried Kinkel*" ...

Marx — A. Clusshoz. 1852. XII. 7.
(Marx—Engels Werke. 28. köt. 562—563. old.)

... Mellékelem a Kinkeliánát. Úgy látszik, Freiligrath azt hiszi, hogy mert Kinkelné a nyakát törte, Kinkel, a férj, nagy ember vagy legalábbis nemes lett. A temetést Kinkel olyan melodramatikusan rendezte meg — „reszkető kézzel" és „babérkoszorúval" stb. —, hogy Freiligrath, aki egyetlen fájdalmas húrt sem talált a lantján azoknál a „tragikus" eseményeknél, amelyek akár a saját pártjában (mint Daniels halála), akár a nagyvilágban történtek (Cayenne, Orsini stb.), most ezt a nyomorúságos humbugot megénekli.[299] A „Daily Telegraph"-ból kivágott közleményből láthatod, hogy a klikk éppúgy kiaknázza az utálatos „boszorka" halálát (mert lényegében igazi hárpia volt ez az affektált, minden hájjal megkent teremtés; aljassága kirívóan megmutatkozott pl. abban a hálátlanságban, amellyel Strodtmann és Brüningk báróné iránt viseltetett, miután annyi pénzt préselt ki belőle, amennyit csak lehetett stb.), mint ahogyan ő maga kiaknázta annak idején még „Kinkel szitává lőtt kalapját" is, és Londonból Németországba ezt írta: „El tudják-e képzelni, mit

jelent az, hogy az összes emigránsok szinte anyjuknak tekintenek?" És írja ezt abban az időben, amikor ő és Gottfried úgyszólván koldulni jártak a Cityben a zsidókhoz.

Még valami van Freiligrath hozzám írt szépítgető levelében, ami nem tetszik nekem. Szerinte forradalmi álláspontnak kellene tartanom, hogy ő ellene van az amnesztia-láznak, azaz valójában a Rudolf Schramm-féle idioszinkráziának. De hát Freiligrathunk néhány héttel ezelőtt *honosíttatta* magát Angliában és tényleg bolond lenne, ha — ameddig a kellemes hitelbankok fönnállnak — visszavágyódna Németországba rosszulfizetett kereskedősegédnek. Élénken emlékszem még, hogy akkoriban, amikor már amnesztiáról rebesgettek, az Általános Svájci Bank azonban még nem foglalt helyet a londoni tőzsdepalotában[300], Freiligrathné nagyon komolyan igyekezett a lelkemre beszélni, hogy ne tiltakozzanak az amnesztia elfogadása ellen.

Az emberek érzik, hogy megint van valami a levegőben. És természetesen szabadságzászlókkal akarnak a színre lépni.

A mellékelt költeményt és levelet őrizd meg . . .

Marx — Engelshez. 1858. XII. 11.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 373—374. old.)

Kedves Freiligrath!

Az az átkozott fickó, akinek tegnap el kellett volna intéznie a postautalványt, elvesztegette az időt és így a 22 shilling csak ma érkezik meg. Hálás köszönet fáradozásodért és a pénzért.

. . . Nem akarom elhallgatni előtted, hogy különféle nyárspolgárok a minap érdeklődtek nálam, miképp lehetséges, hogy Te Kinkel úrral ilyen baráti szövetséget kötöttél. Azt hiszem, érthető, hogy a túlzás ellenére is meglehetősen zavarban voltam, természetesen sok mindent közönséges túlzásnak minősítettem, így azt is, hogy Kinkel és klikkje a Veled történt egyszerű találkozást minden újságban ellenünk irányuló véd- és dacszövetségnek kürtölte ki; ezt kereken letagadtam. Ami pedig a szokásos társas érintkezést illeti, amelyet ezzel a nyárspolgárral fenntar-

tasz, rossz viccekkel igyekeztem segíteni magamon, s pl. azt mondtam, hogy a költők egy külön világban élnek, hogy Kinkelnek csak az ad költői rangot, ha Veled való kapcsolatára hivatkozhat stb. Elég az hozzá, hogy bár csapnivaló diplomata vagyok, sikerült a párt pozícióját tűrhetően fedeznem . . .

Engels — F. Freiligrathhoz. 1859. I. 25.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 568—569. old.)

. . . Tegnap írtam Freiligrathnak Kinkel miatt. A jóember maga adott erre alkalmat. A váltóüzletekkel kapcsolatban néhány széljegyzetet adtam a politikai és gazdasági világhelyzetre vonatkozólag, s ezek a következő lelkes kijelentésre ragadtatták őt: „A »*Hermann*«-*t* egyszer még bizonyára egy »Neueste Rheinische Zeitung«* fogja követni." Hogy jutott eszébe az a Kinkel-féle vacak, fel nem foghatom, hacsak nem akart nyilatkozatra bírni Johann Gottfriedről, — ezt aztán meg is kapta. Megvallom, az a mód, ahogyan ezt a hitvány kis lapot összefüggésbe hozta velünk, nagyon felbosszantott. Tegnapelőtt két levelet is írtam neki, de mindkettő túl gorombára sikerült, én is túl dühös voltam, így tegnapig félretettem az egészet. *Vele* nagyon rendesen bántam, viszont Gottfried úrról nagyon nyersen megmondtam, hogy őt költői referencia gyanánt használja ki, mivel saját költői dicsősége, amelyet egyébként felesége kolduló hírveréséből úgy lopkodott össze, különben nem tartható, s hogy a „Hermann" még fokozta bennem azt a megvetést, amelyet kezdettől fogva éreztem ez iránt az üres, szenvelgő, kikent-kifent majom iránt, hogy nem felejtettem el azokat az aljasságokat, amelyeket ez a „csibész" ellened és ellenem Amerikában elkövetett, s amelyekért helytállni túl gyáva. A levél három oldalra terjed; s mint mondottam, Freiligrathnak nem lehet kifogása az ellen, ahogy *vele* beszélek, azonban közvetve és virágnyelven alaposan megkapja a magáét. Kíváncsi vagyok, mit fog tenni.

* — „Legújabb Rheinische Zeitung" — *Szerk.*

Mostanában megint bebotlott hozzám egy wuppertali költő, távoli rokonom,* aki természetesen azonmód tisztelgett Freiligrathnál Londonban. Freiligrath azt írja nekem róla, hogy rendes fickónak látszik. Erre azt válaszoltam neki, hogy legalább robusztus, egészséges és sem hiúnak, sem szenvelgőnek nem mondható, ezek pedig olyan tulajdonságok, amelyek a mostani német költőknél egy jókora adag tehetséggel felérnek. Ennek a fickónak Freiligrath azt mondta, hogy ezer font fizetése van.

A „Hermann" becsempészése Freiligrath levelében szörnyű mód bosszantott, de többet nem fog így megtréfálni, erre mérget vehetsz . . .

Engels — Marxhoz. 1859. I. 27.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 388—389. old.)

. . . Bizonyára hallottad, hogy Kinkel úr ismét híres ember lett, mert Kinkelné kiesett az ablakon és a nyakát törte. A „vidám" pasas — aki még sohasem érezte magát olyan jól, mint amióta az öreg Mockel meghalt — rögtön elhatározta, hogy széltében-hosszában házalni fog „fájdalmával". Freiligrathot Gottfried melodramatikus jelenetei arra bírták, hogy verset írjon Johannáról, amit azóta már megbánt, mivel meggyőződött egyrészt arról, hogy Gottfried éli világát, de másrészt arról, hogy a vers felhasználásával rögtön azt a hazugságot kezdte úton-útfélen terjeszteni, miszerint Freiligrath szövetkezett vele és szakított velünk. Gottfried, aki nyomban ki akarta aknázni azt a Kinkel-reneszánszot, amelyet felesége halálának köszönhetett, egy héttel később „Hermann" címmel hetilapot adott ki Londonban. Ha ez nem az a „Hermann", amelyet Schönaich költött és Gottsched dicsért, akkor a címnek „Gottfried"-nek kellene lennie. A lapocska először az Istennel és a világgal való békességet prédikálja, másodszor pedig pusztán reklámul szolgál Gottfried úrnak a londoni német nyárspolgároknál. Hitványabb írás még sohasem jelent

* Karl Siebel. — *Szerk.*

meg, és csak gratulálhatunk magunknak, hogy a tízéves szám-űzetés ilyen teljességgel felszínre hozta demokratikus barátaink ürességét. A „Kölnische Zeitung" ehhez képest szellemes és bátor . . .

Marx — J. Weydemeyerhez. 1859. II. 1.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 571—572. old.)

. . . *Ad vocem Freiligrath.* Látogatásom kapóra jött neki, aznap mentem el hozzá, amikor a leveledet megkapta. Odaadta, hogy olvassam el. Azzal mentegetőzött, hogy ha a vers nem volt politikus[299], gondoljunk arra, hogy ő „költő". Ami pedig a *„Hermann"-t* illeti, azt csak „tréfából" írta. Ez után a sovány magyarázat után azt mondta, hogy írni fog neked, és megírja, hogy velem rendezte a dolgot. Egyébként leveled erősen „felbirizgálta". Én azt mondtam, hogy a levél „nagyon jól van megírva", s ezen persze, nevetnie kellett — hogy én ilyen esetben mindenekelőtt „a formát" nézem. A tényállás a következő: Freiligrath belátja, hogy Kinkel *kihasználta* őt, s miután már kihasználta, még pimasz is kezd lenni hozzá. (Így például Freiligrath legnagyobb bosszúságára a *„Hermann"-ban* nagy betűkkel ez áll a hirdetések alatt: *„Gottfried és Johanna Kinkel írásai"* és e cím alatt apró betűvel: *F. Freiligrath* költeményei, — az egész úgy fest, hogy Freiligrath verseit Gottfried és Johanna írásainak függelékéül közlik. S ez szerfölött bántja a mi derék költőnket.) Másrészt Freiligrath nagyon le van kötelezve Kinkelnek, hogy úgy látszik minden várakozás ellenére újból *politikai ürülési lehetőséghez* segítette hozzá, s ez mellesleg, ha nem tévedek, nagy dicshimnuszokat, sőt úgy mondják, még ajándékokat is eredményezett a németországi nyárspolgároktól. *Notabene:* Danielsné ezt írja Linának* (válaszként azokra az adomákra, amelyeket Lina írt neki a Kinkel-féle esetről): „*Minket* (őt és a Csendes Heinrichet**) egészen *magával ragadott és rajongással töltött el* Freiligrath verse",

* Lina Schöler. — *Szerk.*
** Heinrich Bürgers. — *Szerk.*

és a töprengő Heinrich, aki „még öntudatosabb és még erélyesebb lett", még azt is kifürkészte, hogy „az álnok" „Kölnische Zeitung" elsikkasztotta a csak Heinrich olümposzi koponyájában létező „jelentős versszakokat" . . .

Marx — Engelshez. 1859. II. 15.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 397—398. old.)

. . . *Ad vocem Freiligrath.* Köztünk szólva, szarházi. Most, amikor úgy látja, hogy forradalmi fordulat közeleg (hiszen hallottál a berlini munkástüntetésről) és Kinkel már nem áll becsben, kezdi szidalmazni. De Amerikában kiadott összes műveinek hatodik és utolsó kötetét (háromnegyed része szennyirodalmi fordítás), amelyet éppen most kapott meg és elküldött nekem, a Johanna Mockelról írt verssel zárja le, míg a Kinkel *ellen* írt verset kihagyta. Ez disznóság, s mondhatom, nagyon szkeptikusan hallgattam végig erre vonatkozó mentegetőzését. Hogy az ördög vinné el ezt a dalnokbandát . . .

Marx — Engelshez. 1859. VI. 7.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 448—449. old.)

. . . Freiligrath „mint német poéta" nem tudta megállni, hogy ne csatlakozzék az itteni Kinkel- ill. Schiller-ünnepélyhez[301], amely egyébként nagyon pocsék lesz. Részt vesz benne, noha figyelmeztettem, hogy csak staffázs lesz Gottfried mellett . . .

Marx — Engelshez. 1859. X. 26.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 496. old.)

. . . A munkám nagyon gyatrán halad előre.[302] Túl sok otthoni gond és túl sok vacak ügy van a nyakamon. Az itteni „rémes" Schiller-ünnepélyről bizonyára hallottál már. Freiligrath és Kin-

kel, jobban mondva Kinkel és Freiligrath lesznek a nap hősei. Mivel ezt az egész dolgot a Kinkel-klikk kezdeményezte, sőt még a bizottság megalakítására szóló meghívóleveleket is Gottfried tótumfaktuma, az a nyavalyás Beta küldte szét, írtam néhány héttel ezelőtt Freiligrathnak, hogy remélem, távol tartja magát ettől a Kinkel-demonstrációtól. Erre a dagadt filiszter egy némileg homályos levéllel válaszolt, amelyben többek között ezt írta: „Ha Kinkel el is ragadja az ünnepi beszéd Briszeiszét, az még nem ok Akhilleusznak arra, hogy duzzogva visszavonuljon sátorába." Tehát Kinkel mint Agamemnón és Freiligrath mint Akhilleusz! Egyébként az ünnepélynek *„még más* jelentősége is van" (hogy milyen, az rögtön kiderül). Végül pedig hogy a bostoniak (Egyesült Államok) felkérésére írt egy Schiller-verset.

Később olvasom a „Hermann"-ban, hogy Freiligrath a bizottság tagjaként szerepelt, s hogy szó volt egy Schiller-kantáta megírásáról is (a zenéjét Pauer szerezte), a filiszter tehát valamit eltitkolt előttem. Később kaptam tőle egy második levelet, ebben kijelenti, hogy úgy látszik, mégis igazam volt, viszont az ő részvétele a bizottságban bizonyos mértékig keresztezte Gottfried terveit.

Amikor aztán találkoztam emberünkkel, izgatottan elmesélte az egész dolog lefolyását. Beta és Juch, Kinkel emberei, hírét vették Amerikából, hogy Freiligrath írt egy Schiller-poémát Bostonnak. Gottfried a beszéden kívül még az ünnepi kantáta megírását is fenntartotta magának. De mivel úgy gondolta, hogy non bis in idem,* s hogy Freiligrath bevonása nem vihető keresztül, ha a dolog költői részét nem engedik át, vagy jobban mondva nem ajánlják fel neki (de arra számítottak, hogy az ajánlatot vissza fogja utasítani), ezért Juch és Beta a Kinkel-féle bizottság nevében felkérték Freiligrathot, vegyen részt a bizottságban és írja meg a kantátát. Freiligrath határozatlanul válaszolt, mondván, hogy már írt valamit a bostoniaknak, de a bizottságban való közreműködését megígérte. A bizottság viszont az ajánlatot pusztán formaságnak tekintette és többet nem is tért rá vissza. Freiligrath

* — nem (szabad) kétszer ugyanazt — *Szerk.*

azonban nagy sietve nekiült (most nem voltak olyan nehézségei, mint a „*Volk*" esetében, amelynek soha három sort sem volt *képes* összehozni), és írt egy kantátát (Schiller ditirambusainak versmértékében; fel is olvasta nekem — zengés-bongás), elrohant vele Pauerhez, rávette, hogy írjon zenét hozzá, majd segítségül véve barátait a Schiller-ünnepély dalnokai közül, kikényszerítette Kinkeltől és társaitól a felkérés megismétlését. Ezután elküldte nekik a férczművet, amely „egy anakronizmus révén" nemcsak teljesen készre van költve, hanem még zene is van hozzá, epilógusa végén pedig ahhoz a „szolgához" hasonlítja magát, aki szolgálatára volt „urának", még mielőtt parancsot kapott volna (Kinkel, Beta, Juch és társai uraknak)! (És mindezt ő maga még el is mondja nekem.)

De ezzel még nincs vége a „feszültségnek" közte és Gottfried között. Freiligrath felkeresi a bizottságot, aholis Gottfried nagyon hűvösen kezeli. Továbbá Freiligrath — mint mondotta, „egészen véletlenül" — beleszőtt kantátájába egy olyan részletet, amely „szükségessé" tette, hogy Schiller mellszobrának *leleplezése* ennél a részletnél történjék. Gottfried, ugyancsak véletlenül, szintén a „leleplezés pillanatára" tartogatta prédikációja fénypontját. Hosszú harc után, mialatt a nyárspolgár Freiligrath némán ült, csak barátai (mindenféle söpredék) jártatták a szájukat, végre megegyeztek abban, hogy Freiligrathé legyen a „leleplezés", mire Gottfried kebeléből nehéz sóhaj tört fel, hogy szónoklatát immár folyvást „lefátyolozott képhez" kell intéznie. Erre felszólal Freiligrath cimborái közül az egyik, és azt mondja, hogy ezen lehet segíteni, ha Kinkel a beszédét a kantáta *után* tartja meg. Ez ellen azonban Gottfried határozottan tiltakozott és mélyen felháborodva kijelentette, hogy „ebben a dologban már annyi áldozatot hozott, de ezt már igazán nem kívánhatják tőle". Erre mindenki elnémult. Így az ünnepi beszéd lesz előbb.

És ezt az egész mocskot Freiligrath igen komolyan és fontoskodva beszélte el nekem; viszont egészen természetesnek találja, hogy egy szóval sem tiltakozott a bizottságban a Kinkel-bandának az ellen az eljárása ellen, hogy az ő (Freiligrath) állítólagos „elvbarátait" magától értetődően nem hívták meg a bizottságba

s így azt Kinkel-demonstrációvá változtatták. Mondta, hogy én biztosan úgysem mennék el, de nem szabadna ilyen „osztrakizmoszt"[303] megengednie egy olyan bizottságban, amelyben ő maga ott ül. Blind persze jelen volt.

Freiligrath azóta, hogy verset írt Mockelről, „egészen titokban" barátainak tekint minket, nyilvánosan viszont karöltve jár ellenfeleinkkel. Qui vivra verra . . .*

Marx — Engelshez. 1859. XI. 3.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 499—501. old.)

. . . Ez a Freiligrath igazán megérdemelne már egyszer valami komoly fenyítést, s remélem, lesz erre alkalom, még mielőtt vége lenne ennek a Schiller-izének (illetve utózöngéinek). Ez a talpnyalással egybekötött poétahiúság és literátor-tolakodás már igazán tűrhetetlen — s ráadásul az „Augsburger Zeitung" még politikai erényekkel is felruházza! . . .

. . . Schiller-ünnepség itt is van (mellékelem a programot). Természetesen semmi közöm az egészhez. Alfred Meissner úr küld egy prológust, Siebel írja az epilógust, persze, közönséges deklamáció, de tisztességes formában. Azonkívül a „Wallenstein tábora" színrevitelén ügyködik ez a lézengő kölyök; két próbára elmentem — ha a fickók összeszedik magukat, egész elviselhető lesz. A bizottság kivétel nélkül csupa szamárból áll; Borchardt játssza az ellenzéket a közönségben; negatíve éppúgy fontoskodik, mint a többiek pozitíve, csakhogy negativitása ugyanazon az álláspontón nyugszik, mint a többiek pozitivitása, így tehát bevallja, hogy lényegében hozzájuk tartozik . . .

Engels — Marxhoz. 1859. XI. 4.
(Marx—Engels Werke. 29 köt. 502—504. old.)

* — Aki megéri, meglátja (a jövő fogja eldönteni). — *Szerk.*

. . . Freiligrath, a hájas filiszter valóban gyalázatosan viselkedik, s méltó fenyítést érdemel, amire, remélem, hamarosan lesz is alkalom. S amellett micsoda mulatságos trójai háborút viselnek abban a fontos kérdésben, hogy kié legyen a kantáta és kié az ünnepi beszéd, melyik kerüljön előbb sorra, a kantáta-e vagy a beszéd! Itt a nyárspolgárokat rémesen bosszantja, hogy sem Lupus, sem én nem veszünk részt ebben a Schiller-sürgésben; tegnap este szép kis jelenetem volt három lelkes Schiller-férfiúval. Az emberek egyáltalán nem tudják felfogni, hogy egy ilyen szép reklámkeltési alkalomnál akadhatnak, akik nem tolakszanak oda. Itt „Schiller Intézetet" akarnak alapítani,[304] azaz német klubot, ahol lehet majd olvasni, enni-inni, előadásokat tartani, tornászni, színielőadásokat tartani, muzsikálni és az ördög tudja még mit. Borchardt elég ostoba volt ahhoz, hogy elmenjen az előkészítő gyűlésre és a terv ellen beszéljen (engem is rá akart venni, hogy menjek el vele, de én éppen ezért nem mentem el), és amikor szavazásra került a sor, csak a béna festő, Hoyoll és még egy ember szavazott mellette, s Borchardt természetesen csúfosan megbukott. Végül négy font tíz shillinget jegyzett az intézetre, aminek fejében három évre megvan a tagsága . . .

Engels — Jenny Marxhoz. 1859. XI. 5.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 616. old.)

. . . Schiller-ünnepély. A programot mellékelem, az eredeti költői termékeket szintúgy, amelyek mint látni fogod, a következők:

Meissner prológusa,
Samelson katalógusa és
Siebel epilógusa.

A pro-t és az epi-t csak az ellentét mentette meg, melyet a katalógussal szemben képeztek.

Az első rész csattanós bukással végződött. Dr. Marcus (csődbejutott gyapjúkereskedő és erlangeni doktor à 66 tallér 20 garas) nyafogó hangon felolvasta a bizottság jelentését, Siebel elszavalta

a prológust, elég tűrhetően, de elég érthetetlenül, majd Theodores mondott egy csomó bődületes baromságot, nem lehetett mást hallani belőle, csak rrrr; a kórus kitűnően énekelt; Morell angol közhelyeket mondott, de hallhatóan és folyékonyan; „Ibükosz darvai" álomba ringatták az egész közönséget. Szerencsére közben olyan késő lett, hogy az egész program előadása eltartott volna éjjel 1 óráig is. Tehát Samelson stanzái a lomtárba röpültek. Ezután az „Armadá"-t szavalta el bizonyos Link, igazán jól, majd a darab következett. A színpad egész szépen festett, de az akusztikája rossz volt. A tömegjelenetek remekül sikerültek, folyvást mozgás, szinte túl sok mozgás játszódott le a háttérben. A fiúk egészében véve jól játszottak, noha kissé nehezen lehetett megérteni őket a szájukat eltakaró óriási szakáll miatt, s mert nem fordultak eléggé a közönség felé. A kapucinus is jó volt (Dolch adta elő, egyesületi öregdiák, könyvet írt a német diákság történetéről, szamár és bolond). Siebel epilógusát Link szavalta, mértéktartóan és kellemes hangon, sikert aratott. Röviden, a második rész mentette meg az egész ünnepélyt, a második részben és az első rész kihagyott számaiban a fiatalok voltak a hangadók (közvetve az én jókora underhand* befolyásom is érvényesült, így a „Wallenstein táborá"-nak bevezetését az én útmutatásaim alapján állították össze, mégpedig igen jól), az első részben viszont a főokosok és a tolakodó filiszterek és iskolamesterek.

Most a többletbevételből még egy „Schiller Intézet"-et is akarnak alapítani, csakhogy a többlet 150 font sterling deficit!

Szombaton került sor az ünnepi evészetre, amelyen nem vettem részt. Elhangzott rengeteg pohárköszöntő és az összes el nem fogadott ünnepi beszéd.

Pénteken este még az énekesek és színészek ivászata hajnali négyig — emelkedett hangulatban . . .

Engels — Marxhoz. 1859. XI. 17.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 508—509. old.)

* — kéz alatt; suttyomban (gyakorolt) — *Szerk.*

. . . Kissé irigyellek, amiért a béka-egér harctól elzártan élhetsz Manchesterben. Nekem át kell gázolnom az egész mocskon, méghozzá olyan körülmények között, amelyek amúgy is eléggé elveszik az időt elméleti tanulmányaimtól. Másrészt meg örülök neki, hogy mindezt a mocskot csak másodkézből kell elszenvednem.

Múlt csütörtökön a mellékelt levelet kaptam Freiligrathtól. Hogy elvetemült kicsinyességét egészében megérthesd, elöljáróban ennyit: Blind akkoriban, amikor olyan álnokul viselkedett velünk, a legmeghittebb viszonyban állt Freiligrathtal. A nagy Kinkel—Freiligrath-konfliktusban Freiligrath ügyvivője volt a Schiller-ünnepély előkészítő bizottságában. Az ünnepi előadás alatt is szorosan egymás mellett ült a Freiligrath és a Blind család. Másnap reggel a „Morning Advertiser" beszámolt az ünnepélyről, s above mediocrity* jelzővel illette Freiligrath versét. Ugyanaz a kritikai érzék (igaz, nem kell hozzá sok, hogy a névtelen álarc mögött felismerhessük a studiosus Blindet), amely annak idején megsúgta nekem, hogy Blind és csakis Blind írhatta a „Free Press"-be a Vogt elleni cikket,[305] most is elárulta nekem, hogy a „Morning Advertiser" cikkét szintén ő írta. Csak azon csodálkoztam, honnan vette ez a talpnyaló áruló a bátorságot ahhoz, hogy ilyen hűvösen írjon Freiligrathról. A cikket kivágtam az újságból és elküldtem Freiligrathnak. Erre kaptam tőle azt a levelet, amelyet most elküldök Neked, s amelyből többé-kevésbé kitetszik, hogy Freiligrath *engem* azzal gyanúsít, mintha én hamisítást — a Freiligrath elleni élt — csempésztem volna bele a studiosus Blind művébe. Szombaton elmentem Freiligrathhoz. Akkor még nem tudtam, hogy nyilatkozatot tett közzé az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ban (miszerint ő nem lép fel vádlóként Vogt ellen, és *soha, egyetlen sort sem írt a „Volk"-ba)*. Mindenesetre óvakodott attól, hogy erről egy szót is szóljon. Megmondtam neki mindenekelőtt, hogy egyáltalán nem tartom bűnnek Blind részéről, ha az ő versét „above mediocrity" minősítésben részesíti. Ez esztétikai vélemény. Azt viszont igenis őrültségnek

* — középszerűnél jobb — *Szerk.*

tartom, ha elhiszi Blindnek, hogy én egy titokzatos személy útján kijavíttattam a cikkét és belecsempésztettem az őt sértő megállapítást. A filiszter erre szörnyű zavarba jött és rögtön bevallotta, hogy megmutatta Blindnek az *én* levelemet. Azután Blind két levelét megmutatta nekem. Az elsőben a studiosus Blind leírja azt az egyént, akit május 9-én, az Urquhart-féle gyűlésen[306] állandóan mellettem láttak, s aki a Kristálypalotában[275] (november 10-én) *körülötte settenkedett*. A második levélben (Freiligrath kegyeskedett Blindnek megírni, hogy nem tudja elhinni, miszerint *én* becsempésztem volna az ellene irányuló passzust) Blind kijelenti, hogy tulajdonképpen ő sem állította ezt rólam . . .

Ez az egész história annyira rohadt — bonyolult — s annyira jellemző a derék nyárspolgárokra, Freiligrathra és Blindre, hogy kénytelen voltam az egész ocsmányságot ilyen hosszadalmasan elmondani. Egyáltalán jellemző a derék Freiligrathra, hogy nem is gondolt arra, hogy számadással tartozik *nekem*, amiért Kinkellel és társaival együtt lépett fel a nyilvánosság előtt, amiért megírta azt a nyilatkozatot az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-nak, amiért kacérkodott a „Hermann"-nal, amiért akkor is fenntartotta a kapcsolatot ezzel a csibésszel, amikor már tudta, mit ér nála a „becsületszó" stb. Ezzel szemben mindig csak oda lyukadt ki, hogy valaki a versére (azt is mellékelem) „above mediocrity" jelzőt mert használni, ahelyett hogy a szépség és fenség valódi megtestesüléseként dicsőítette volna.

Mondtam neki, hogy engem *ez* az ügy tökéletesen hidegen hagy. Sokkal fontosabb dolgokról van itt szó köztem és Blind között stb.

Ami pedig Kinkel ellene szőtt „intrikáit" stb. illeti, ezt csak saját magának köszönheti. Miért adja össze magát ilyen fajankókkal?

Végül tudni akartam, mit tartalmaz a „Gartenlaube" 43. száma.[307] Ekkor kiderült, hogy Freiligrath úr igen meghitt viszonyban állt Beta úrral, meghívta a házába, és „eltűrte", hogy Beta dicsőítő életrajzot írjon róla és égig magasztalja a családját, s csak azért dühöngött, hogy a végén Beta (természetesen Kinkel megbízásából) megsemmisítteti Freiligrath költészetét jellemé-

vel egyetemben — *általam*. Én vagyok az oka annak, hogy Freiligrath úr, aki eredeti alkotásokban soha sem volt valami termékeny, már évek óta bankügyletekkel foglalkozik versügyletek helyett. Freiligrath úr nem is szégyenkezett előttem, hogy lealacsonyodik ehhez a rongy Betához, a Louis Drucker-féle „How do you do!" hajdani segédszerkesztőjéhez. Sőt ennek az aljas fráternek az otromba hízelgéseit sem szégyellte. Azon megütközött, hogy a nyilvánosság előtt az én befolyásom alatt állónak tűnjön. Fontolgatta, nem kell-e neki erről nyilatkoznia. Pusztán az én ellen-nyilatkozatomtól való félelem tartja vissza ettől. A fickó „természetszerűnek" találja, hogy ha szellent egyet, üdvrivalgásba törjenek ki; hogy egyrészt a Mammont szolgálja, másrészt a „múzsák papja" legyen, hogy gyakorlati jellemtelenségét elméletileg „politikai erényként" tömjénezzék. A legkisebb tűszúrás is az elevenébe hatol. Fontos cselszövényekként tárgyalja csip-csup ripacs-perlekedéseit Kinkellel. Másrészt tárgyhoz illőnek tartja, hogy az én családom beletörődjön abba, ha átgondolt munkáim, mint például a pénzről írt füzet,[302] nemcsak elismerésben, hanem még *ismertetésben* sem részesülnek, ha politikai kérlelhetetlenségem miatt sok nyomorúságot kell elszenvednie, s valójában örömtelen tengődés az élete. Azt hiszi ez az ember, hogy az én feleségemnek a nyilvánosság előtt ellenem elkövetett *aljasságokat* még hálásan kell zsebrevágnia, abban a tudatban, hogy Freiligrathnét dicsőítik és ünneplik, sőt még Kätchenjét is, ezt az ostoba libát, aki egy kukkot sem tud németül, elővezetik a német nyárspolgároknak. A baráti együttérzésnek még a szikrája is hiányzik ebből az emberből. Különben észrevenné, mennyit szenved a feleségem, s hogy neki és feleségének is része van ebben. Milyen hamisan és kétértelműen viselkedik pártszempontból és egyénileg is.

Mindezek ellenére nem keveredhetem, sőt nem is szabad botrányba keverednem a fickóval. Elintézi a „Tribune"-váltókat, s ezt mindig is szívességnek kell tekintenem (bár ezáltal *magának* és *nem nekem* szerzett hitelt Bischoffsheimnél). Különben megint szorongatna a régi gond, hogy miképp jussak hozzá a „Tribune"-pénzhez. Egyébként Kinkel és társai — az összes vulgáris demokraták

(beleértve Freiligrathnét is) — semmit sem óhajtanak forróbban, minthogy ez a botrány megtörténjen. Már csak ezért sem szabad ennek *most* megtörténnie. Persze nehéz lesz tiltakozás nélkül lenyelni ezeket az aljasságokat . . .

Marx — Engelshez. 1859. XI. 19.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 510—514. old.)

Kedves Freiligrath!

Éppen most kaptam kézhez Liebknechthez írott leveled másolatát, amelyben a következő passzus szerepel:

„Vogttól csupán *egy* levél van a birtokomban, amelyet 1859. április 1-i kelettel írt nekem. Ez a levél, mint azt Marx is *elismerte* múlt szombaton, egyetlen olyan szót sem tartalmaz, amelynek alapján Vogt ellen vádat *lehetne* emelni."

Mivel efféle dolgokban igen célszerű a pontosság, szabályszerű tiltakozást kell bejelentenem e kitétel ellen.

Először is: *nem ismertem el* semmit. Valamit elismerni (concedere) olyan vitát tételez fel, amelynek során az ember visszavonja eredeti állítását és elfogadja az ellenfél álláspontját. Ilyesmiről köztünk szó sem volt. Az egészet én kezdeményeztem. Elmondtam neked valamit anélkül, hogy bármit elismertem volna . . . A dolog következőképpen folyt le:

. . . Eszembe sem jutott azt mondani, hogy „Vogt levele *egyetlen olyan szót sem tartalmaz*, amelynek alapján ellene vádat *lehetne* emelni". Én csak azt mondtam, hogy a levél elolvasása után *bennem* nem merült fel efféle következtetés. Az a szubjektív benyomás azonban, amelyet a levél közvetlenül rám gyakorolt, mérhetetlenül különbözik egy *objektív ítélettől*, mely a levél tartalmára vonatkozik, s még inkább az olyan feltevésektől, amelyeket arra alapozni *lehetne*. A levél kritikus vizsgálatához, mely az ilyen objektív ítélethez szükséges, sem indítékom, sem alkalmam nem volt. Azt, hogy Blind úr pl. Vogtnak a Hozzád, hozzá stb. írott leveleit másképpen értelmezte, azt tudod és tudtad is. A „Free Press" (május 27-i számában) megjelent cikkében pl.

ezeket a leveleket corpora delicti* gyanánt hozza fel, még ha neveket nem is említ. Ugyanez áll az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ban közzétett nyilatkozatára is.

Vogt úrról most áttérek Beta úrra: lapjának 43. számát leveled nyomán megvettem. A „mű" elolvasása után elhatároztam, hogy most is csak azt fogom tenni, amit tíz év óta teszek — vagyis figyelemre sem méltatom az efféle sületlenséget. Ma azonban két közeli barátomtól (nem londoniak) sürgető felszólítást kaptam, hogy a párt érdekében tegyek közzé nyilatkozatot. Előbb kétszer 24 órát szánok rá, hogy a pro és kontra érveket megfontoljam. Ha alapos megfontolás után nyilatkozni fogok, lényegében a következőkre fogok szorítkozni:

1. Kijelentem: Ha *tévesen* úgy vélik, hogy valamiképp a befolyásom alatt állasz, ez legföljebb a „Neue Rheinische Zeitung" rövid fennállása idején lehetett, amikor igazán remek s bizonyára legnépszerűbb verseidet írtad.

2. Néhány mondatban *életrajzi vázlatot* írok *Betziege úrról, alias Hans Beta* ... Talán hasznos lenne, ha bemutatnánk a német közönségnek, micsoda lumpenproletár csirkefogóbanda az, amelyik most a leghangosabban kuruttyol a német sajtó poshadt mocsarában.

3. Közzéteszem Heine két hozzám írott levelét, amelyek alapján a közönség dönthet Heine és Beta illetékessége között.

4. Végül nyilvánosságra hozok néhány levelet, amelyeket Johann Kinkel és Johanna Kinkel írt nekem a „Neue Rheinische Zeitung" idején. Ezekkel majd leszállítom a melodrámai papot arról a magas lóról, amelyen ez a Brey atya (így kell helyesbíteni az általad elfogadott goethei írásmódot) kilovagol ellenem a „Gartenlaube" rá oly jellemző arénájában.

Mindezt pedig azért írom meg Neked, hogy amennyiben nyilatkozatra szánnám el magamat, előre tájékozva légy, ahogy ez barátok között rendjénvaló ...

Marx — F. Freiligrathhoz. 1859. XI. 23.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 632—634. old.)

* — bűnjelek — *Szerk.*

. . . Noha Freiligrath egyrészt *nélkülözhetetlen* számomra a New York-i váltók miatt, másrészt politikai szempontból nem akarom vele kenyértörésre vinni a dolgot, s végül személy szerint összes hibáival együtt is kedvelem — mégsem tudtam mást tenni —, mindenképpen szükséges volt, hogy az idézett sorokra vonatkozóan *szabályszerű tiltakozást* küldjek be neki. Hiszen ki kezeskedik nekem azért, hogy nem írja-e ugyanazt Vogtnak is, s az nem nyomatja-e ki?

Az általa elferdített dolog a következőképpen folyt le: Találkozásunkkor, amikor is Blindről beszéltünk és nem Vogtról, megmondtam neki . . ., hogy *ő maga* is Blindet tartotta a pamflet szerzőjének, mert Blind neki is azt meséli, amit nekem; hogy május 9-i Blinddel történt találkozásom *előtt* Vogt tevékenységéről egyáltalán semmit sem tudtam Freiligrathhoz írott levelén kívül — amelyből én, mint *Freiligrath* nyilván emlékszik, nem következtettem megvesztegethetőségre, csupán a számomra korántsem meglepő sekélyes liberális kávéházi politizálást találtam meg benne. Ez mégiscsak egészen más valami, mint az, hogy „*elismertem*, hogy a levél egyetlen olyan sort sem tartalmaz, amelynek alapján vádat lehetne emelni". Ezt kifejtettem neki, s egyben csodálkozásomat fejeztem ki afölött, hogy miért nem vonta felelősségre Blindet, aki ilyen leveleket (beleértve Freiligrathét is) corpora delicti gyanánt tárgyal a „Free Press"-ben. Levelemre máig még nem válaszolt, noha egyébként azonnal szokott felelni. Lehetséges, s ez fatális lenne, hogy felhasználja ezt az alkalmat arra, hogy szakítson a számára úgy látszik terhessé vált régi pártkapcsolataival. Bármiképp legyen is — nekem tiltakoznom kellett a fenti beállítás ellen . . .

Marx — Engelshez. 1859. XI. 26.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 516 -517. old.)

. . . Lupusszal együtt azon a véleményen vagyunk, hogy Freiligrath viselkedése aligha teszi lehetővé a további pártkapcsolatok fenntartását vele, Neked viszont teljesen igazad van abban,

hogy eltekintve személyi viszonyaidtól, pártszempontokból lehetőleg nem akarsz szakítani vele — ez most Kinkel és társai diadala lenne, amelyet nyilván mindenütt nagydobra vernének és alaposan kiaknáznának. A gyönge jellemű szamárnak azonban nem fogjuk ezt elfelejteni. Az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-nak adott nyilatkozatát, ha már rákényszerült Fazyhoz való viszonya miatt,[300] *Veled* kellett volna megbeszélnie, így bizonyára másvalami sült volna ki belőle, mint az a badarság, amelyet az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ban kinyomatott. Úgy látszik, nagyon dühöng benne az amnesztiavágy, hogy annyira tiltakozik a „Volk"-ban való közreműködés ellen. Azt azonban, hogy személyesen érintkezik Bettziech úrral, fogadja otthonában, Lupus soha nem fogja neki megbocsátani, hiszen ő volt az, aki annak idején a „How do you do"-ügyben *Freiligrathtal* Bettziechhez ment.[308] Ez már igazán aljasság. Ahogy a dolgok most állnak, mindenesetre kérdéses, lehet-e még sokáig elkerülni a nyílt szakítást Freiligrathtal — az irodalmár-viszketegség egyre erősebb lesz nála. És Freiligrathné sem fogja elmulasztani, hogy éjjel-nappal figyelmeztesse, miszerint Beta úr, Kinkel és társai legalább a nyilvánosság előtt dicsérik, míg tőlünk még a magánéletben is csak mérsékelt elismerésben részesül, és soha sem számíthat arra, hogy „hírnevessé" tegyük. Viszont azt is jól tudja, hogy ha Kinkelék hasznosak is számára békeidőkben, háborús bonyodalmak esetén nélkülünk semmire se megy, s nem szövetkezhet ellenünk anélkül, hogy mindenféle kellemetlenségeknek ki ne tegye magát. Azt hiszem, óvakodni fog attól, hogy túl messze menjen, s végülis a mi elnézésünkön fog múlni a dolog . . .

Feleséged igazán nagyon szenvedhet ezektől a piszkságoktól. De majd csak vége lesz ennek a disznóságnak is, s remélhetőleg hamar. Freiligrath urat néhány hét múlva nyilván megint kutyába se kell venni és át lehet engedni saját pletykáinak . . .

Engels — Marxhoz. 1859. XI. 28.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 518—519. old.)

. . . Mondhatom, a Freiligrath-ügy alaposan felbosszantott! De hát régi história ez már — ez az irodalmárbanda állandóan azt lesi-várja, hogy a lapok tömjénezzék őket, nevük állandóan szájon forogjon, s faragjanak bármilyen hitvány kis versikét, fontosabb az nekik a leghatalmasabb történelmi eseménynél is. S mivel ez klikkszervezet nélkül nem érhető el, magától értetődik, hogy ez elsőrendű szükségletté válik, és sajnos, mi szerencsétlen kommunisták erre teljesen alkalmatlanok vagyunk, sőt, ami még rosszabb: ismerjük az egész szédelgést, kigúnyoljuk a sikerhajhászó szervezkedést, s majdhogynem bűnös módon idegenkedünk attól, hogy népszerű alakok legyünk. S bár nagy korlátoltságra vall, ha egy efféle poéta emiatt rosszul érzi magát egy ilyen pártban, hiszen itt aztán egyáltalán nem kell konkurrenciától félnie, amellyel máshol mindenütt biztosan találkozna — és még nagyobb korlátoltságra vall, ha olyan társaság karjaiba veti magát, ahol a Kinkel-féle konkurrencia már eleve fennáll. Mais que voulez-vous?* A költőnek tömjénezésre, nagyon sok tömjénezésre van szüksége az élethez, a költőné asszony pedig még többre tart igényt. Akár van konkurrencia, akár nincs, a költőné asszony mindig azért az oldalért fog rajongani, amely nap nap után propagálja a közönségnek az ő nemes, zseniális Ferdinandját, őt magát, érdekes magzataikat, macskáikat, kutyáikat, nyulaikat, kanárimadaraikat és egyéb férgeket, megfelelő módon tálalva bengáli tűzzel, érzelmességgel és romantikus hazugságokkal. És amit a költőné asszony akar, azt a költő úrnak is jószerivel akarnia kell, annál is inkább, mert hiszen madame szavai igazában a szíve szerint valók. Hát persze, itt van a „Volk". De hát a „Gartenlaube" mégiscsak más lap, s a mocskos Bettziech mégiscsak más ember, mint a kommunisták. A „Gartenlaubé"-ban mégiscsak úgy foglalkoznak velünk, ahogyan egy költő családjával illik, és minden héten beszélnek rólunk, a csámpás Bettziech pedig egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy el ne helyezzen a lapban valami kis bókot vagy reklámot. — Persze, Kinkel költészetét, holott az messze elmarad a miénk mögött,

* — De mit lehet itt tenni? — *Szerk.*

még sokkal jobban dicsérgetik, anekdota is több jelenik meg róla, de hát ez az ember Bettziech kenyéradó gazdája is, s idővel majd meglátjuk. No és a Schiller-ünnepély! Hiszen ezek a kommunisták megvetik és kigúnyolják Schillert — hogy is lehetne ilyenekkel Schiller-ünnepélyt tartani! A Schiller-ünnepély pedig minden világtörténeti eseménynél fontosabb, és minek jött volna világra Schiller száz évvel ezelőtt, ha nem azért, hogy most kantátát írjunk róla?

Ehhez járul még, hogy a nemes Ferdinand, költészetével együtt, évek óta kátyúban van, és ami keveset agyvelejéből mégis ki tud sajtolni, az szégyenletesen rossz. Így azután összkiadásokkal stb. kell mesterkednie, de ezt sem lehet mindennap. Hogy tehát el ne felejtsék, napról napra nagyobb szüksége van a reklámra. Valóban, ki beszélt Freiligrathról 1849-től 1858-ig? Senki. Csak Bettziech fedezte fel újra ezt a klasszikust, akit már úgy elfelejtettek, hogy csak karácsonyi és születésnapi ajándékul használták még fel, és csak az irodalomtörténetben szerepelt, az irodalomban már nem. Mindennek persze egyesegyedül Karl Marx az oka, aki „leheletével megfertőzte"[307]. De ha egyszer F. F. a „Gartenlaube" tömjénjétől megint átmelegszik, akkor majd meglátjátok, micsoda költészet patakzik belőle újra!

Milyen kicsinyes, hitvány, nyomorúságos hercehurca van ezekkel a költőkkel! Akkor már jobban szeretem Siebelt, aki ugyan pokolian rossz költő, de aki tudja is magáról, hogy ízig-vérig humbug, s nem kíván többet, csak hogy engedtessék meg neki a reklámipar mint manapság szükséges eszköz, mert enélkül senki és semmi lenne.

Azért ne vegye túlságosan a szívére ezeket a civakodásokat! Freiligrath „jelleme" fog olyan hiányosságot mutatni, hogy a megfelelő pillanatban nem lesz nehéz elkapni őt. Egyelőre lehetőleg ne vigyük kenyértörésre a dolgot . . .

Engels — Jenny Marxhoz. 1859. XII. 22.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 636—637. old.)

Kedves Freiligrath!

Mint régi pártbeli társad és régi személyes barátod, kötelességemnek tartom, hogy tudomásodra hozzam a berlini ügy érdekében tett lépéseimet, amelyek hamarosan, de nem azonnal, a nyilvánosság előtt is szükségképpen ismeretessé válnak.

Emlékezni fogsz arra, vagy a Hozzád juttatott nyomtatott angol körlevélből is láthatod, hogy *Blind* nemcsak Hollingernek, hanem még egy *Wiehe* nevű nyomdásznak az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ban (stb.) megjelent írásos nyilatkozatára is hivatkozik bizonyítékként, miszerint én „közönséges valótlanságot" mondtam, és „hazugság volt az az állítás", hogy ő, Blind, a „Zur Warnung" c. röpirat szerzője, hogy ezt a röpiratot Hollinger nyomtatta ki számára, hogy az egyáltalán Hollinger nyomdájából került ki. Most pedig *szó szerint lemásolom* Neked ennek a *Wiehének* a nyilatkozatát, amelyet eskü alatt tett a Bow Street-i rendőrbíróság előtt.[309] Erről a nyilatkozatról kaptam egy *hivatalosan* hitelesített másolatot. Egy példány pedig már úton van Berlinbe, ahol az államügyészség aktáihoz fogják csatolni.

Fölöslegesnek tartom, hogy *egyetlen szót is fűzzek* az aktához.

Híved *K. M.*

... Megkérlek, hogy egyelőre *senkivel* se közöld ezt az eskü alatt tett nyilatkozatot, amelynek *büntetőjogi* következményeivel itt Angliában nyilván tisztában vagy.

Marx — F. Freiligrathhoz. 1860. II. 8.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 444., 446. old.)

Kedves Freiligrath!

Még egy levelet írok neked, s ezúttal az utolsót a Vogt-üggyel kapcsolatban. Ezt megelőző két küldeményem vételét még csak nem is nyugtáztad, amit minden nyárspolgárnak megtennél. Lehetetlen azt hinnem, hogy olyan képtelenségre gondolnál, mintha ki akarnék Tőled csikarni egy levelet közzététel végett.

Tudod, hogy legalább 200 levelem van Tőled, amelyek bő anyagot nyújtanak, ha szükség esetén hozzám és a párthoz való viszonyodat akarnám feltárni.

Azért írom Neked ezt a levelet, mert Te mint költő, s egyúttal üzleti ügyekkel elhalmozott ember, úgy látszik, tévedsz berlini és londoni pereim horderejének megítélésében. Mindkettő döntő jelentőségű a párt *történelmi igazolása* és a jövőben Németországban betöltendő szerepe szempontjából; a berlini per annál is inkább, mert most tárgyalják az Eichhoff—Stieber-pert, amely főképp a kölni kommunista-per körül forog[310] . . .

. . . A magam részéről *soha* sem említettem a nevedet, kivéve amikor az *„Augsburger Allgemeine Zeitung"-ban* azt mondtam, hogy Blind körülbelül ugyanazt mesélte Neked, mint nekem. *Ez tény.* Rögtön az elején felismertem, hogy fontos rámutatni pamfletjének *valódi eredetére. Jogom* volt ahhoz, hogy tanút idézzek Blind kijelentésének alátámasztására . . .

S hogy *abban a levélben, amelyet Neked írtam,* védelmembe vettem Liebknechtet hozzá írott leveleddel szemben, azt csupán azért tettem, mert kislelkűségnek tetszett nekem az a nyers hang, amelyet Te mint hírnévvel és polgári pozícióval bíró ember használtál a pártnak egy padlásszobában nyomorgó névtelen tagjával szemben, akihez addig barátságos viszony fűzött.

Ami saját levelem ingerült hangját illeti, abban különféle körülmények játszottak közre.

Először is mélyen sértett az, hogy úgy látszott, Blindnek inkább hiszel, mint nekem.

Másodszor, abból a nagyon ingerült hangú levélből, amelyet a *„Morning Advertiser"-re* (a Schiller-ünnepéllyel foglalkozó cikkre) vonatkozólag írtál, úgy látszott, képesnek tartasz arra az aljasságra, hogy Blind cikkébe titokban Téged sértő kitételeket csempésszek bele, sőt még arra is, hogy azután ezt előtted Blind csinálmányának tüntessem fel. Nem tudom elképzelni, mivel szolgáltam rá erre a szégyenletes gyanúsításra.

Harmadszor, Hozzád írott magánlevelemet megmutattad Blindnek.

Végül joggal elvárhattam Tőled, nevezetesen a *„Gartenlaube-*

cikk" után, hogy az „*Augsburger Allgemeine Zeitung*"-*hoz* beküldött nyilatkozatodhoz legalább halvány utalást fűzöl hozzá, amely eloszlatná azt a látszatot, mintha a nyilatkozat szakítás lenne személy szerint velem és nyilvános elszakadás a párttól. Hogy aztán második nyilatkozatod méghozzá együtt jelent meg Blindével és neved fedezte hazugságát és hamisítását, ettől aztán igazán nem lehettem elragadtatva . . .

. . . Amikor . . . Berlinből megjött a „*Nationalzeitung*" mindkét száma (az első tartalmazta azokat a gyalázatos passzusokat és kommentárokat, amelyek később a „*Telegraph*"-*ban* is megjelentek), otthon óriási izgalom tört ki, szegény feleségem állapota valóban megrendítő volt. Egyidejűleg levelet is kaptam Németországból, ebben tudtomra adták, hogy az „Augsburger Allgemeine Zeitung"-ban megjelent nyilatkozataidon kívül Vogt gyalázkodó írásában is szerepel egy levél Tőled, amelyből kiviláglik, hogy bizalmas viszonyban vagy Vogttal, s főképp, hogy a Te neved jelentős név, amelyből Vogt politikai tőkét kovácsol és amely igazolja gyalázatosságát a közvélemény előtt. Képzeld magad az én helyembe és gondold meg, nem szállt volna-e Neked is a vér a fejedbe egy pillanatra.

Még egyszer hangsúlyozom: ebben a levélben nem *magánérdekről* van szó. A londoni perben beleegyezésed nélkül is büntetés terhe alatt megidéztethetlek tanúnak. Ami a berlini pert illeti, olyan leveleid vannak a birtokomban, amelyeket szükség esetén az aktákhoz csatolhatok. És nem állok egyedül ebben az ügyben. Vogt gyalázatos támadására váratlan szövetségesek álltak mellém minden oldalról — Belgiumból, Svájcból, Franciaországból és Angliából —, még olyan emberek is, akik egészen más irányzathoz tartoznak.

De egyrészt mindenesetre mindkét oldal és az ügy számára is jobb lenne, ha együttesen cselekednénk.

Másrészt nyíltan bevallom, nem egykönnyen tudok beletörődni abba, hogy azon kevesek egyikét, akiket a szó nemes értelmében *barátként* szerettem, jelentéktelen félreértések miatt elveszítsem.

Ha netalán valamiben is vétettem ellened, kész vagyok hibá-

mat bármely pillanatban beismerni. Nihil humani a me alienum puto.*

Végül nagyon is megértem, hogy jelenlegi állásodban az efféle ügy csak ellenszenves lehet számodra.

Viszont Neked is be kell látnod, hogy *lehetetlenség* Téged egészen kihagyni a játékból.

Egyrészt azért, mert Vogt politikai tőkét kovácsol a nevedből és azt a látszatot kelti, mintha beleegyezésed tudatában dobálná meg sárral azt a pártot, amely büszke arra, hogy tagjai sorába tartozol.

Ezenkívül véletlenül Te vagy az *egyetlen tagja* annak a hajdani kölni Központi Vezetőségnek, amely 1849 végétől 1851 tavaszáig Kölnben, s attól kezdve mostanáig Londonban székelt.

Ha mindketten tudatában vagyunk annak, hogy mi — mindegyikünk a maga módján — mindenféle magánérdek háttérbe szorításával és legtisztább indítékokból hosszú éveken át fennen lobogtattuk s magasan a filiszterfejek fölé emeltük a „legdolgosabb és legnyomorúságosabb osztály" zászlaját, akkor méltatlan bűnnek tartanám a történelem színe előtt, ha most félreértésekre visszavezethető csekélységek miatt elválnának az útjaink.

A legőszintébb barátsággal

híved *Karl Marx*

Marx — F. Freiligrathhoz. 1860. II. 23.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 459—462. old.)

Kedves Freiligrath!

Levelednek nagyon örültem, mert csak igen kevés emberrel barátkozom, de azokhoz aztán ragaszkodom is. Akik 1844-ben barátaim voltak, ma is azok. Ami azonban leveled tulajdonképpeni hivatalos részét illeti, az súlyos félreértésen alapul. Tehát felvilágosításul a következőket:

* — Semmi sem idegen tőlem, ami emberi. — *Szerk.*

1. Az Eichhoff—Stieber-per.[310]

Az „anyag", amit Juchnak átadtam . . . a következőkből áll:

Odaadtam Juchnak a „Leleplezések a kölni kommunista perről" egy példányát. Megjegyzem, ezt az írásomat, amelyet először Svájcban, majd Bostonban adtak ki, Vogt mint ismert könyvet idézi, tehát semmiképpen sem „titkos anyag".

Megmondtam Juchnak, hogy ebben benne van minden, amit tudok.

Végül felhívtam a figyelmét arra, hogy Lewald (Eichhoff védője) idéztesse meg tanúként Hirschet, aki Hamburgban raboskodik. Ez utóbbi megtörtént. Hirsch eskü alatt bevallotta, hogy a „Jegyzőkönyv"[311] és valamennyi többi *jogilag* üldözhető akta *porosz csinálmány* volt.

Tehát a „leleplezések", amelyeket ez a per az én „anyagom" segítségével magával hoz, *mentesítik* a Szövetség[312] egykori tagjait a jogi értelemben vett *bűnösségnek* még a látszata alól is és *„leleplezik"* a *porosz rendőri rendszert*, amely miután a „kölni per" és a kölni esküdtek gyalázatos gyávasága egyszer uralomra juttatta, olyan zsarnoksággá nőtt Poroszországban, hogy végül most már maga a burzsoázia, sőt az Auerswald-kormány számára is elviselhetetlenné vált. Voilà tout.*

Egyébként *nem értem*, miképp merülhetett fel Benned még a puszta gondolata is annak, hogy feltálalok valamit a rendőrség hasznára. Emlékeztetlek az általad ismert kölni levelekre (1849—1850), amelyekben *egyenesen* szememre vetették, hogy túlságosan elaltatom a Szövetség agitációját (amit akkor igen alapos okokból tettem, nem pedig a magam kímélése végett).

2. Perem a „Nationalzeitung" ellen.

Mindenekelőtt megjegyzem, hogy miután a „Szövetség" *az én javaslatomra* 1852 novemberében feloszlott, *soha titkos* vagy *nyilvános* társasághoz nem tartoztam és nem tartozom, hogy tehát a *párt* ebben a teljesen átmeneti értelmében nyolc év óta megszűnt számomra. A politikai gazdaságtanról szóló előadásaimnak, amelyeket munkám[302] megjelenése óta (1859 őszétől) tar-

* — Ez az egész. — *Szerk.*

tottam néhány kiválasztott munkásnak, köztük a Szövetség néhány *egykori* tagjának is, semmi közük sincs zárt társaságokhoz, még annyira sem, mint Gerstenberg úr előadásainak a Schiller-bizottságban.

Nyilván emlékszel arra, hogy levelet kaptam a New York-i, meglehetősen szétágazó kommunista egyesület vezetőitől (köztük Albrecht Komptól, a General Bank, New York, Exchange Place 44. vezetőjétől),[313] amelyet Te juttattál hozzám s amelyben voltaképpen a régi Szövetség újraszervezésére kérnek engem. Csak egy év múlva válaszoltam, mégpedig azt, hogy 1852 óta *semmiféle* szervezettel nem állok kapcsolatban és szilárd meggyőződésem, hogy elméleti munkámmal többet használok a munkásosztálynak, mint ha olyan egyesülésekkel foglalkozom, amelyek a kontinensen nem időszerűek. Scherzer úr londoni „Neue Zeit"-jében akkoriban ismételten megtámadtak engem, ha nem is név szerint, de annál érthetőbben, e „tétlenségemért".

Mikor Levy (első alkalommal) Düsseldorfból Londonba jött — Téged is meglátogatott akkoriban — szinte tálcán kínált fel nekem egy gyárimunkás-felkelést Iserlohnban, Solingenban stb. Keményen kikeltem az ilyen haszontalan és veszélyes *őrültségek* ellen. Továbbá közöltem vele, hogy semmiféle „Szövetséghez" nem tartozom többé, s a veszély miatt is, amivel az ilyen szervezkedés a németországiakat fenyegeti, semmi esetre *sem* csatlakozhatom hozzá. Levy visszatért Düsseldorfba, s mint nemsokára írták nekem, igen dicsérően nyilatkozott Rólad, míg az én „doktrinér" közömbösségemet megbélyegezte.

Tehát a leveled értelmében vett *„pártról"* 1852 óta *mit sem* tudok.[314] Ha Te *költő* vagy, akkor én *kritikus*, és valóban elegem van az 1849 és 1852 között szerzett tapasztalatokból. A „Szövetség", akár a párizsi „Évszakok Társasága"[315], akár a többi társaságok, csak epizód a párt történetében, amely a modern társadalom talajából mindenütt természetszerűleg sarjad ki.

Amit Berlinben be kell bizonyítanom (mármint ezzel a régi és elévült Szövetség-históriával kapcsolatban), az kettős:

Először, hogy 1852 óta nincs olyan társaság, amelynek *én* tagja vagyok;

azután, hogy Vogt úr *gyalázatosan hazug rágalmazó,* amikor az 1852-ig fennállott Kommunisták Szövetségét még a Telleringét is felülmúló szennyel halmozza el.

Az utóbbi pontra *Te* mindenesetre tanú vagy, és *Rugéhoz* írt *leveled* (1851 nyarán) bizonyítja, hogy *az itt egyedül szóban forgó* időszakban az efféle támadásokat úgy tekintetted, mint amelyek ellened is irányulnak.

A „Morning Advertiser"-ben, „Spectator"-ban, „Examiner"-ben, „Leader"-ben és „People's Paper"-ben megjelent nyilatkozatokat Te is aláírtad. *Egy* másolatuk a *kölni törvényszéki akták* között fekszik.

Továbbá a legkevésbé sem tiltakoztál, hogy a „Leleplezések" c. írásomban ismét említem ezt az ügyet *(bostoni* kiadás, 47. old.[311]).

Ugyancsak megjelent a neved, mint pénztárosé, azon a nyomtatott felhívásunkon is, amellyel az elítéltek számára kértünk pénzadományokat.

De hisz aligha szükséges ezt megint feleleveníteni.

Elengedhetetlen azonban az, hogy berlini ügyvédem megkapja *Engelshez írt következő levelemet,* amely azáltal, hogy *boríték nélkül* küldtem és mind a londoni, mind a manchesteri *posta pecsétje* rajta van, *törvényszéki* okmány:

„London, Soho, Dean Street 28.,
1852. november 19.

Kedves Engels! A Szövetség múlt szerdán az én javaslatomra *feloszlott* és *kimondotta,* hogy további fennállása a kontinensen *sem időszerű többé.* Egyébként a kontinensen Bürgers és Röser letartóztatása óta valójában már meg is szűnt. Mellékelek egy *nyilatkozatot* az angol lapok számára stb. Ezenkívül még litografált, részletes tudósítást írok (ehelyett a Schabelitznél megjelent brosúrát írtam meg[311]) a *rendőrségi disznóságokról* stb., Amerika számára pedig felhívást, hogy adakozzanak a foglyok és családjuk javára. Pénztáros: Freiligrath. Valamennyi emberünk aláírta. (A következő néhány sor nem érdekes.)

A Te *Marx Károlyod.*"

Egy ilyen okmányból persze nem húzhatok ki *egy nevet sem*. Ez az egyetlen eset, amikor — egy *ténynek, nevezetesen a Szövetség feloszlásának megállapításához* — felhasználom a nevedet, mármint annyiban, hogy véletlenül szerepel az 1852-ben írt *levelemben*. Nem látom, mi kompromittáló lehet ebben számodra.

Egy 1851-ben kelt leveledet fel akarom használni a per *után* megjelenő brosúrámban.[309] Abszolút *s e m m i* jogilag kompromittáló nincs benne. Minthogy azonban ez még sok hétbe telik, szóbelileg fogom ezt Veled megbeszélni.

A fentiekből következik:

A párt 1852 utáni „gyűlései, határozatai és cselekményei" az *álmok birodalmába* tartoznak, amit egyébként Te az én bizonygatásom nélkül is tudhattál és számtalan hozzám intézett leveled után ítélve úgy látszik, hogy tudtál is.

Az *egyetlen* akció, amelyet 1852 után is — addig, ameddig szükséges volt, nevezetesen 1853 végéig — néhány tengeren túli *elvtárssal* együtt folytattam, a „megvetéssel elegy gúnyolódás rendszere" volt, ahogy Ludwig Simon úr 1851-ben a „Tribune"-ban a *demokrata emigrációs szélhámoskodásnak és forradalmasdinak* a kigúnyolását nevezte. Kinkel ellen írt versed és az ebben az időben velem folytatott levelezésed mutatja, hogy teljesen egyetértettél velem.

Egyébként ennek a perekhez semmi köze.

Tellering, *B a n g y a* és Fleury stb. *soha* nem tartoztak a „Szövetség"-hez. Hogy viharos időkben felszínre vetődik a szemét, hogy egyetlen forradalmi korszak sem rózsaolajtól illatos, sőt hogy itt-ott valakire még mindenféle szenny is rakódik — az bizonyos. Vagy — vagy. Egyébként, ha figyelembe vesszük, milyen szörnyű erőfeszítéseket tett ellenünk az egész hivatalos világ, amely, hogy bennünket megsemmisítsen, nemcsak súrolta, de súlyosan túl is lépte a büntető törvénykönyv korlátait; ha meggondoljuk, mily komisz rágalmakkal halmozott el minket a „butaság demokráciája", amely soha nem tudta megbocsátani pártunknak, hogy értelmesebb és jellemesebb nála; ha ismerjük valamennyi többi párt *egykorú* történetét; és ha végül feltesszük magunknak a kérdést, mindezek után milyen *tények* (eltekintve

persze Vogt vagy Tellering *törvényszék előtt megcáfolható gyalázkodásaitól)* hozhatók fel az egész párt ellen, akkor arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy pártunk ebben a XIX. században kimagaslik *tisztaságával.*[314]

Vajon a polgári érintkezésben vagy foglalkozásban el lehet-e kerülni a szennyet? Csakhogy ott a szenny természetének megfelelő helyén van . . .

A fizetőképes morál (de még ez is csak, mint minden kereskedelmi válság mutatja, igen kétes feltételekkel fizetőképes) becsületes alávalósága vagy alávaló becsületessége az én szememben fabatkával sem ér többet, mint az irrespectable* alávalóság, amelytől sem az első keresztény közösségek, sem a Jakobinusok Klubja, s a mi néhai „Szövetség"-ünk sem lehetett egészen mentes. Csakhogy a polgári érintkezésben hozzászokik az ember ahhoz, hogy az érzék a tisztes alávalóság vagy az alávaló tisztesség iránt elvész . . .

Kétségtelenül ellenszenvesek az ilyen dolgok, de nem ellenszenvesebbek, mint az egész európai történelem 1851 óta, minden diplomáciai, katonai és irodalmi hitelfejleményeivel együtt.

„S mindenek és mindenek ellenére"[316] számunkra mindenkor jobb jelszó lesz a „Halál a filiszterekre!", mint az, hogy „Engedjünk a filisztereknek!"

Őszintén megmondtam a véleményemet, s remélem, hogy lényegében egyetértesz velem. Ezenkívül megpróbáltam eloszlatni azt a félreértést is, mintha én a „párton" egy 8 éve elhalt „Szövetség"-et, vagy pedig egy 12 évvel ezelőtt feloszlott lapszerkesztőséget** értenék. Párton én a nagy, történelmi jelentésében vett pártot értettem.

Legőszintébb barátsággal

híved *K. Marx*

Marx — F. Freiligrathhoz. 1860. II. 29.
(Marx—Engels: Válogatott levelek. 135—140. old.)

* — nem-tiszteletreméltó — *Szerk.*
** „Neue Rheinische Zeitung". — *Szerk.*

. . . À propos!* Freiligrath, mihelyt hallott feleségem betegségéről (természetesen nem is tudom, melyikről), természetesen „meghatott" levelet írt nekem. Amikor azonban „Vogt urat" — természetesen (láthatod, milyen gondolatgazdag vagyok, ha a „természetesen" szó három sorban háromszor fordul elő) barátságos dedikációval elküldtem neki és valami más miatt írnia kellett nekem, egy szót sem ejtett a pamfletről, sőt kézhezvételét is elfelejtette nyugtázni. Hogy ezt leplezze, levele végén megjegyezte, hogy sorait „sebtében" írja. Azt hiszem, néhány paszszus vérig bosszantotta. Először is „indiszkréciója" Vogt miatt. De főképp *Fazy*.[300] Tavasszal Freiligrath Genfbe akar költözni. Kérdéses, hogy Fazy piszkos ügyeinek leleplezése[309] nem fogja-e ennek útját állni? . . .

Marx — Engelshez. 1860. XII. 5.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 121. old.)

. . . Freiligrath . . . tegnap többek között ezt írta nekem:

„*Könyvedet* (a világért sem nevezi *pamfletnak)* Petsch elküldte nekem. Nagyon köszönöm! Amennyit eddig olvastam belőle, az — mint vártam is — csupa szellem és csupa malícia. A részletek bősége majdhogynem megnehezíti az áttekintést. Hogy magát az ügyet taglaljam — ezt remélem, elengeded nekem. Az egész viszályt még ma is sajnálatosnak tartom, s változatlanul távol állok tőle."

Mit szólsz az utolsó két mondathoz? Ez a disznó fráter, aki már korábban is tudott Vogt hazugságairól és Blind aljasságairól, most pedig fekete-fehéren is láthatja, nem akarja „magát az ügyet taglalni" (amire egyébként nem is kértem fel!). És „változatlanul távol áll az egész viszálytól". Azt hiszem, még nem olvashatta el az egészet, mert akkor látná, *hol* is áll. Ismerem Blinddel való bensőséges kapcsolatának titkát (Vogttal és Fazyval természetesen az üzlet köti össze). A Schiller-ünnepély alkal-

* — Erről jut eszembe! — *Szerk.*

mából Freiligrath ugyanis 20 000 példányban kinyomatta költeményét[317], ami 40—60 font sterlingbe került. Ebből *üzletet* akart csinálni. De még 40 példányt *sem adott el.* S hogy ilyen módon megbukott a spekulációjával, a Schiller-bizottság „nyakába akarta sózni" a költségeket, amint ezt Petsch a nevén nevezte. És ehhez Blind készséges eszköze volt . . .

Marx — Engelshez. 1860. XII. 6.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 123—124. old.)

Kedves Freiligrath!

Engelsszel úgy állapodtunk meg, hogy *bármely nap* megkaphatod a 30 font sterlinget, s ugyancsak 24 órával értesítés után a költségeket . . .

Ami engem illet, kénytelen leszek Hollandiába utazni, mert másként nem tudom átvészelni a mostani válságot. Légy szíves érdeklődj valamelyik üzletbarátodnál, mi a helyzet a holland *útlevelekkel,* kell-e egyáltalán útlevél? A „*Tribune*" „aljassága",* amely más bajjal egybeesik, a lehető legrosszabbkor jött, annál is inkább, mert emiatt nem tudok azoknak az előírásoknak továbbra is eleget tenni, amelyeket az orvos feleségem felépülése érdekében szükségesnek tart. Noha egyáltalán nem tartozom a „német tűrők" kategóriájához, sőt mindig ellenséges szemmel néztem ezt a kategóriát, most mégis úgy vélem: alaposan elszenvedtem részemet a számkivetés bajaiból.

Lassalle-on kívül még két oldalról kaptam most Németországból publicisztikai ajánlatot. De azt hiszem — s véleményemet talán te is osztod? — még nem csaptak elég magasra a hullámok ahhoz, hogy már most vállalkozzunk ilyesmire . . .

Marx — F. Freiligrathhoz. 1861. II. 7.
(Marx—Engels Werke. 30. köt. 581. old.)

* A 30 £ összegű váltó óvatolása. — *Szerk.*

Kedves Freiligrath!

Nem olvasok német irodalmi szemetet, de nem kerülhetem el, hogy németországi barátaim személyemet érintő közleményeket időnként be ne küldjenek nekem. Így például tegnap az összes rám vonatkozó részletet elküldték egy bizonyos Rasch „Zwölf Streiter der Revolution" című írásából. Kérlek, adj magyarázatot a következő részre vonatkozóan:

„Freiligrath kapcsolatai Marxszal teljesen megszakadtak, az utolsó lökést *Marxnak egy mindenképpen megbocsáthatatlan tette* adta, amelyről itt nem óhajtok szólni. Ez csak olyan gyűlölködő jellemű embertől telik ki, amilyen Marx. Amikor egy alkalommal, ezen felháborodva, a *részletek* felől érdeklődtem Freiligrathnál, ő kíméletesen elsiklott a kérdés fölött."

Híved *Karl Marx*

Marx — F. Freiligrathhoz. 1867. VII. 20.
(Marx—Engels Werke. 31. köt. 554. old.)

. . . Úgy látszik, a hivatásos költészet csupán a legszárazabb prózaiság álarca. Pl. a Freiligrath család. Kate elutazik (nászútra) a fiatal gabonatőzsdés Krökerrel Párizsba. De minthogy e nemes uzsorás egyszersmind „üzleteket" akar kötni, nevezettet 2—3 napra *egyedül* hagyja egy nagy párizsi szállodában. Kate és az egész család szerint ez rendjén is van. Sőt, Kate elragadtatva írja, hogy a szállodában „kisasszonynak" szólítják (miután ott Krökerrel együtt hált) és hogy a pincérek, még a portás is barátságos „fejbólintással" üdvözlik. Mi több, Kröker Párizsból (miután vidéken az üzleti kirándulást lebonyolította) Kate-tel egyenest visszatér Londonba, és az egész család elragadtatással meséli, hogy a „mézeshetek" most 6 hónappal eltolódtak, mert első az „üzlet" . . .

Marx — Engelshez. 1868. I. 8.
(Marx—Engels Werke. 32. köt. 9—10. old.)

. . . Tegnapelőtt levelet kaptam Freiligrathtól . . . , amelyben a következő furcsa mondat áll.[318] — De talán érdekesebb lesz, ha *magát a levelet* mellékelem, amit ezennel meg is teszek. Megkérem azonban, hogy *küldje majd vissza* nekem. A jobb megértés kedvéért még a következőket fűzném hozzá. Röviddel könyvem[319] kiadása előtt megjelent Berlinben *G. Struve* és *Gustav Rasch: „Zwölf Streiter der Revolution"*. Nos, ebben az írásban mint a tizenkét apostol „egyikét" ünneplik Freiligrathot, s egyúttal töviről-hegyire bebizonyítják, hogy Freiligrath *sohasem* volt kommunista és valójában too great a condescension* folytán állt szóba olyan szörnyetegekkel, mint Marx, Engels, Wolff stb.[320] Mivel itt Wolffot is gyalázták, magyarázatért fordultam Freiligrathhoz, annál is inkább, mert tudtam, hogy G. Rasch (egy gazfickó) az ő berlini kolduló-bizottságának az élén áll.[321] Freiligrath nagyon szárazon és kitérő filiszteri ravaszsággal válaszolt. Később elküldtem neki a könyvemet, de anélkül, hogy — mint ez korábban dívott közöttünk — beleírtam volna a nevemet. Úgy látszik, megértette a célzást . . .

Marx — L. Kugelmannhoz. 1868. IV. 6.
(Marx—Engels Werke. 32. köt. 543. old.)

. . . Freiligrath, a nemes költő pillanatnyilag itt tartózkodik a lányainál. Nem mer nálam mutatkozni. A 60 000 tallért, melyet a német filiszterek adományoztak neki, ki kell érdemelni Türtaiosz-dalokkal, mint „Germánia, te büszke nő"[322] stb. . . .

Marx — S. Meyerhez. 1871. I. 21.
(Először megjelent a Marx—Engels:
„Über Kunst und Literatur" c.
gyűjteményben, 408. old.)

* — túl nagy előzékenység, leereszkedés — *Szerk.*

Mesterlegénydal

Írta Georg Weerth (1846)

Hogy nyílott a cseresznye
Ott volt a szállásunk,
Hogy nyílott a cseresznye
Frankfurtban megszálltunk.

Ám szólt a szállásgazda:
„Zekétek csupa rongy!"
„Te tetves szállásgazda,
Ilyet nekünk ne mondj!

Szaporán inni bort hozz,
A sört is hozhatod,
És adj a sörhöz, borhoz
Egy jól sült állatot."

Csap csordul, szánkba szinte,
Nagyot iszunk, de úgy!
Ám ajkunkon az íze
Olyan, akár a húgy.

Aztán hozott egy nyulat
És káposztát, sokat.
Látván e kimúlt nyulat,
Rázott az iszonyat.

S ahogy az ágyba tértünk,
S megvolt az estima,
Egyvégben szívta vérünk,
Sok csípős bestia.

Frankfurt szép városában
Történt e kis eset,
Megérti ezt, ki élt ott
És szintúgy szenvedett.

Weerth barátunknak ezt a költeményét Marx hátrahagyott írásai között találtam meg újból. Weerth, a német proletariátus első és legjelentősebb költője, rajnai családban született Detmoldban, ahol apja egyházi szuperintendens volt. Mikor 1843-ban Manchesterben tartózkodtam, Weerth egy német cég alkalmazottjaként Bradfordba jött, és sok derűs vasárnapot töltöttünk együtt. 1845-ben, mikor Marx és én Brüsszelben laktunk, Weerth átvette cége kontinentális ügynökségét és úgy intézte a dolgot, hogy ugyancsak Brüsszelben legyen a főhadiszállása. Az 1848-as márciusi forradalom után valamennyien találkoztunk Kölnben, ahol megalapítottuk a „Neue Rheinische Zeitung"-ot. Weerth vállalta a tárcarovatot és kétlem, hogy akármelyik más újságnak volt valaha ilyen vidám és karakán tárcarovata. Egyik fő munkája: „A híres lovag Schnapphahnski élete és tettei", Lichnowski herceg kalandjainak leírása — a fenti gúnynevet Heine adta a hercegnek az „Atta Troll"-ban. A tények mind igazak; hogy hogyan jutottak tudomásunkra, arról talán egy más alkalommal. Ezek a Schnapphahnski-tárcák 1849-ben könyv alakban összegyűjtve is megjelentek Hoffmann és Campénál, s még ma is módfelett mulattatóak. Mivel azonban Schnapphahnski-Lichnowski 1848. szeptember 18-án Auerswald porosz tábornokkal (aki szintén tagja volt a [frankfurti] parlamentnek) kilovagolt, hogy kikémlelje a frankfurti barikádharcosok segítségére induló parasztcsapatokat s a parasztok őt és Auerswaldot mint kémeket érdemük szerint agyonverték, a német birodalmi kormányzóság vádat emelt Weerth ellen a halott Lichnowski megsértése miatt, Weerth pedig, aki már régen Angliában volt, háromhavi fogházat kapott,

jóval azután, hogy a reakció megfojtotta a „Neue Rheinische Zeitung"-ot. Ezt a három hónapot aztán csakugyan leülte, mert üzleti ügyei arra kényszerítették, hogy időnként ellátogasson Németországba.

1850—51-ben, egy másik bradfordi cég képviseletében, Spanyolországba utazott, aztán Nyugat-Indiába és bejárta szinte egész Dél-Amerikát. Rövid európai látogatás után visszatért szeretett Nyugat-Indiájába. Ott nem akarta magát megfosztani attól az élvezettől, hogy szemügyre vegye III. Napóleon igazi eredetijét, Soulouque-ot, Haiti szigetének néger királyát. De — mint W. Wolff 1856. augusztus 28-án Marxnak írta — „nehézségei támadtak a vesztegzár-hatóságokkal, kénytelen volt feladni tervét és útközben felszedte a sárgaláz csíráit, amelyeket magával vitt Havannába. Ágynak esett, betegségéhez még agyhártyagyulladás járult, és a mi Weerthünk július 30-án meghalt Havannában."

A német proletariátus első és *legjelentősebb* költőjének neveztem. Valóban, szocialista és politikai versei eredetiségben, elmésségben és főként érzéki izzásban messze felülmúlják Freiligrath költeményeit. Gyakran használt heinei formákat, de csak azért, hogy egészen eredeti, önálló tartalommal töltse meg őket. Amellett abban különbözött a legtöbb költőtől, hogy költeményei, mihelyt leírta őket, teljességgel közömbösek voltak neki. Ha egy példányt elküldött Marxnak vagy nekem, nem törődött többet velük, és sokszor csak nagy nehezen lehetett rávenni, hogy valahol kinyomassa őket. Csak a „Neue Rheinische Zeitung" idejében volt ez másképp. Hogy miért, az kiderül Weerthnek 1851. április 28-án Hamburgból Marxhoz intézett leveléből, melynek néhány passzusát alább idézem:

„Különben remélem, hogy július elején viszontláthatlak Londonban, mert nem bírom tovább ezeket a hamburgi grasshoppereket.* Itt ragyogó egzisztencia fenyeget, de én visszariadok tőle. Mindenki más két kézzel kapna utána. De én túlságosan öreg vagyok ahhoz, hogy filiszter legyen belőlem, és túl a tengeren ott van a távol Nyugat . . .

* — sáskákat — *Szerk.*

Az utóbbi időben sok mindenfélét írtam, de semmit sem fejeztem be, mert nem látom a firkálásnak semmi célját és értelmét. Ha *Te* írsz valamit közgazdasági dolgokról, annak van teteje. De *én?* Sovány élceket, rossz tréfákat gyártani, hogy hülye mosolyt csaljak a hazai ábrázatokra — esküszöm, nem ismerek ennél szánalmasabb valamit! Írói tevékenységem kétségtelenül elpusztult a »Neue Rheinische Zeitung«-gal.

Meg kell vallanom: amennyire sajnálom, hogy az utolsó három évet úgy elvesztegettem, annyira örülök, ha kölni tartózkodásunkra gondolok. *Nem* kompromittáltuk magunkat. Ez a fő! Nagy Frigyes óta senki sem kezelte a német népet olyannyira csőcselékként,[323] mint a »Neue Rheinische Zeitung«.

Nem akarom evvel azt mondani, hogy ez az én érdemem volt; de én is benne voltam . . .

Ó Portugália! Ó Spanyolország!" (W. éppen onnan jött.) „Ha legalább szép eged, borod, narancsaid és mirtuszaid a mieink volnának! De még az sincs! Mindig csak eső, hosszú orrok és füstölt hús!

Esőben, hosszú orral

híved *G. Weerth*"

Aminek Weerth mestere volt, amiben túltett Heinén (mert egészségesebb és mesterkéletlenebb volt) és a német nyelvben is csak Goethe múlta fölül, az a természetes, robusztus érzékiség és testi élvezet kifejezése. A „Sozialdemokrat" sok olvasója elszörnyedne, ha a „Neue Rheinische Zeitung" némely tárcáját itt leközölném. De ilyesmi eszem ágában sincs. Nem hallgathatom el azonban azt a megjegyzést, hogy a német szocialisták számára is el kell egyszer jönnie annak a pillanatnak, amikor nyíltan sutba dobják ezt az utolsó német filiszter-előítéletet, a hazug nyárspolgári álszemérmet, amely úgyis csak a titkos trágárkodás leplezésére szolgál. Ha pl. Freiligrath verseit olvassa valaki, igazán azt hihetné, hogy az embereknek egyáltalában nincs nemi szervük. Pedig senki sem tudott úgy örülni egy kis disznóságnak, mint éppen a költészetében oly módfelett szende Freiligrath. Valóban itt az ideje, hogy legalább a német munkások megszokják, hogy dol-

gokról, amelyeket naponként vagy éjenként ők is gyakorolnak, természetes, nélkülözhetetlen és igen élvezetes dolgokról ugyanolyan elfogulatlanul beszéljenek, mint a román népek, mint Homérosz vagy Platón, mint Horatius vagy Juvenalis, mint az Ótestamentum és a „Neue Rheinische Zeitung".

Egyébként Weerth kevésbé megbotránkoztató dolgokat is írt, és ezek közül időnként szívesen küldök egyet-mást a „Sozialdemokrat" tárcarovatának.

Engels: Georg Weerth. 1883.
(Marx és Engels: Művészetről, irodalomról. 100—103. old.)

. . . Jó, hogy a németeket egy munkás képviseli.* De Lupusból a túlzott szerénységet teljesen ki kell verni. A derék fickó azok közé a kevesek közé tartozik, akiket úgy kell az előtérbe *lökdösni*. Csak Weerthtel ne képviseltessék magukat az Isten szerelmére! Olyan, aki mindig túl lusta volt, amíg a kongresszusi napi siker magával nem sodorta! És ráadásul még független tag is akar lenni. Il faut le retenir dans sa sphère.**

Engels — Marxhoz. 1847. XI. 23—24.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 107—108. old.)

. . . Ma kaptam Weerthtől egy fölöttébb elégedetlen hangú levelet: a hosszú orrok és a füstölt hús untatják. Ezenkívül, írja, „ragyogó egzisztencia" fenyegeti — házasság talán? De ő túlságosan öreg ahhoz, hogy filiszter legyen belőle. Hiszen ismered Weerth barátunkat! Hamar elunja magát, és a leghamarább akkor, ha polgári kényelembe kerül. Barátja, Campe mondta neki,

* A Kommunisták Szövetségének II. (1847. nov.—dec., London) kongresszusán. — *Szerk.*
** — A maga szférájában kell tartani. — *Szerk.*

bosszúsan mutatva a makulatúrára: „Minden vonz, de semmi sem hat." És általában ilyen a németországi állapot . . .

Marx — Engelshez. 1851. V. 3.
(Marx—Engels Werke. 27. köt. 243. old.)

Kedves Engels!

Rég nem kaptál tőlem levelet. Ennek legfőbb oka Weerth, aki az estéket, amelyeket máskülönben írással töltök, többé-kevésbé lefoglalja. Mégpedig nem a legnagyobb örömömre. Tudod, hogy nagyon szeretem Weerthet, de ha az ember nyakig ül a pácban, kínos együtt lenni egy ilyen finom úriemberrel, aki előtt a túlságosan megszégyenítő dolgokat el kell titkolni. Az efféle helyzet kétszeresen feszélyezi az embert, s remélem, holnap elutazik Manchesterbe, visszajövet pedig már olyan helyzetben talál, amikor megint fesztelenül érintkezhetem vele. Egyébként úgy gondolom, hogy eltekintve feleségem gyöngélkedésétől, nem látott be mélyebben a kulisszák mögé.

Gondjaira bíztam egy nagy csomagot, hogy adja át neked. A csomag iratokat tartalmaz, amelyek a levéltárba valók; részben, ha nem is nagyrészt, már ismered őket . . .

Marx — Engelshez. 1852. IX. 28.
(Marx—Engels Werke. 28. köt. 147. old.)

Kedves Marx!

Weerthet még nem láttam és nem is hallottam róla. Az ördögbe is — miért feszélyezed magadat a fickó előtt? Hiszen ő is tudja, hogy évek óta benne ülsz a pácban, s már abból is tudta, hányat ütött az óra, hogy még mindig a régi lakásban húzódsz meg . . .

Engels — Marxhoz. Kb. 1852. X. 1.
(Marx—Engels Werke. 28. köt. 150. old.)

. . . Weerth halálhíre borzasztóan hatott rám és alig tudtam elhinni. Freiligrath is írt már nekem a nekrológ miatt. De egyáltalán nem tudok egy megfelelő lapot sem Németországban. Az egyetlen lehetőség lenne talán egyelőre a „Tribune"-ban közzétenni egy nekrológot, amíg idővel többet és jobban írhatunk róla! Mi a Te véleményed? . . .

Marx — Engelshez. 1856. IX. 22.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 71. old.)

. . . Weerth miatt írni akarok . . . * Berlinbe, ő talán el tud helyezni valamit egy lapba, mindegy melyikbe, csak megjelenjen. Lupus Londonból való visszaérkezésem után több mint tíz napig egyetlen szóval sem említette a hírt, csak az öregem megérkezése előtti estén, jó későn, éjjel tizenegy óra tájt hozakodott elő vele. Gondolhatod, mennyire megrendített a hír, és hogy mérgelődtem emiatt a buta eljárás miatt. A következő két hétben egyetlen órára sem voltam a magam ura, még annyira sem, hogy elmenjek Steinthalhoz és valami közelebbit megtudjak, nem is beszélve nekrológról és effélékről, amire még gondolni sem tudtam. Valószínűleg maradt a hagyatékában valami irodalom; majd utána járok, hogy meglássam, mi az . . .

Engels — Marxhoz. 1856. IX. 26.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 77. old.)

. . . Freiligrath arra kér téged, ne hagyd elaludni a Weerth-ügyet. Feltéve, hogy a zsidó Steinthal megszerezte Weerth naplóit (amelyek miatt a nemes Campe már írt is Weerth fivérének), fennáll az a veszély, hogy Weerth rokonai, amennyiben kezükbe kerül a napló, azokat ad usum Delphini[324] helyesbítve és cenzúrázva nyomatják ki. Jó lenne, ha Weerth fivére [Karl] közvetle-

* Olvashatatlan rész, a papír sérült. — *Szerk.*

nül Hozzád fordulna. Ha a naplók mégis előkerülnének, akkor a filisztereknek egyúttal a lelkére beszélhetsz. Mellesleg nagy hitványság Steinthaltól, hogy az idős asszonnyal csak néhány száraz mondatra szorítkozva tudatta Weerth halálát, minden részletet mellőzve, bevezető és zárószavak nélkül . . .

Marx — Engelshez. 1857. II. 16.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 104. old.)

. . . A mellékelt Weerth-költeményt még idejében elküldtem volna Önnek a tárcarovat számára, ha Ön nem intézte volna úgy, hogy levele tizenkét órával később érkezett a kelleténél — így meg kellett várnom, hogy Ön a tárcát, úgy ahogy van, leközölte-e. De hiszen a verset másképp is elhelyezheti. Weerth írásai, már csak ellentétben az ünnepélyes Freiligrathtal is, mind ironikusak és humorosak. „Komolykodásról" itt szó sincs . . .

Engels — E. Bernsteinhez. 1883. VI. 12.
(Die Briefe von Friedrich Engels
an Eduard Bernstein. 123. old.)

... Az a másik dolog pedig Karl Siebellel tisztára légből kapott koholmány. Semmi sem áll távolabb tőle, mint a kicsapongó életmód, sőt inkább minden este otthon ül, jóformán ki sem mozdul, és senkivel sem érintkezik. Nem hiszem, hogy tudnék még húsz hasonló korú fiatalembert összeszámolni itt Manchesterben, akik olyan szolídan élnek, mint ő. Az igaz, hogy az első napokban megivott néhány pohárral és mindenféle vidám, ifjonti csínyt követett el, de mivel együtt volt velem és néhány ismerősömmel, s látta, hogy ezekben a gyerekességekben semmi csodálatraméltót nem találunk — hát felhagyott velük. Egyébként is félig gyerek még, rémesen éretlen, és a leghétköznapibb esetekben sem tud segíteni magán. De ezt idővel majd megtanulja. Úgy látszik, mi barmeniak mind ilyenek vagyunk, csak sokára nőjük ki a kamaszkort, biztosan én is épp ilyen csodabogár voltam 23 éves koromban. Mindenesetre a szülei nagyon furcsán foghattak hozzá, ha nem tudtak boldogulni vele, mert megvan az a nagyon jó oldala, hogy ismeri a saját fogyatékosságait, egyáltalán nem csökönyös, ellenkezőleg, igen könnyen meg lehet győzni. S különösen megnyerőnek találom benne azt, hogy a verseire zúdított rengeteg dicshimnusz ellenére alapjában megmaradt abban a tudatban, hogy versei csupa éretlen, kidolgozatlan, felületes írások, és a kedves kölyök valósággal hálás volt, amikor ezt elég humorosan, de éppily világosan megmagyaráztam neki, ugyanis kertelés nélkül megmondtam, amikor megtisztelt halhatatlan műveivel, hogy bár van bennük tehetség, ám nagyon felszínes tehetség, s hogy

mint műalkotás egyetlen verse sem ér egy hajítófát sem. A fiú Berlinben valóban rossz utakon tévelyeghetett, s az a veszély fenyegethette, hogy a legközönségesebb szépírói literátorságban süllyed el. Ezért, amikor látom, rendszerint leckéztetem és megmondom neki, akassza szögre egy időre a lantját és tüzetesen tanulmányozza a különféle népek klasszikusait, így legalább tisztul egy kissé a nagyon zavaros ízlése és németül is megtanul, mert eddig még nem tud. Ha mindezt megteszi, egészen rendes fickó válhat még belőle. A szüleinek egyébként lehetne annyi eszük, hogy értelmes, számára is elfogadható viszonyba lépnek vele, illetve gondoskodnak arról, hogy lassanként megtalálja az eszközöket és az alkalmat, és valahol, itt vagy másutt, független kereskedői egzisztenciát teremtsen magának. A fiú tudja, hogy írásaival bármikor megkereshet annyit, amennyiből megélhet, s ha a kedves papának nincs annyi esze és tapintata, hogy felnőtt emberként kezelje, akkor csakis önmagának tulajdonítsa, ha a fickó végül torkig lesz ezzel és teljesen ráveti magát az irodalomra, mely esetben holtbiztosan *egészen elzüllene*. Lehet, hogy az öreg Siebel azt gondolja, én tömtem tele a fia fejét mindenféle bolondsággal, pedig biztos lehet benne, hogy egész befolyásomat latba vetve igyekszem visszatartani őt a mértéktelen irodalmárkodástól (mert ehhez a fiú még nem elég érett) és meggyőzni arról, hogy nincs szánalmasabb egzisztencia, mint szépírói jövedelemre rá-utalva lenni, s jobb, ha mielőbb megbarátkozik polgári, prózai mesterségével (ugyanis mivel alapjában lusta tanulni, enélkül nem lenne, ami tartást adjon neki és teljesen elzüllene). Ha ezt teszi és valamivel több élettapasztalatra tesz szert, s gyámoltalanságát is legyőzi, úgy nem kétlem, hogy egész rendes fickó lesz belőle, és még az irodalomban is nyújthat valami jót. Én kedvelem a fiút, mert igen jó szándékú, nem beképzelt és nagyon nyílt szívű, egyenes jellemű. Általában hetente kétszer találkozom vele . . .

Engels — anyjához. 1859. IV. 20.
(Marx—Engels Werke. 29. köt. 594—596. old.)

KILENCEDIK RÉSZ

FÜGGELÉK

MARX LEVELE APJÁHOZ

Drága Atyám!

Vannak az életnek olyan mozzanatai, amelyek határjelzőkként állanak egy letűnt időszak mezsgyéjén, de egyúttal már egy új irány és rendeltetés felé mutatnak.

Ilyen átmeneti időpontban, úgy érezzük, kénytelenek vagyunk a gondolat sasszemével felmérni a múltat és jelent, hogy valódi helyzetünk tudatára jussunk. Sőt maga a világtörténelem is szereti az ilyen visszapillantást, áttekinti magát, s ez gyakorta a visszafejlődés és megállás látszatát kölcsönzi neki, holott csak mintegy karosszékbe vetve magát elmélkedik, hogy önmagát megértse, s saját tettét, a szellem tettét szellemileg átfogja.

Az egyén azonban ilyen percekben líraivá válik, mert minden metamorfózis részben hattyúdal, részben nyitánya egy nagy, új költeménynek, amely még elmosódó, fénylő színekben próbál szilárd formát ölteni; és mégis szeretnénk emlékművet állítani annak, amit már átéltünk, hogy az érzésben nyerje vissza azt a helyet, amelyet a cselekvés számára elveszített, és hol találnánk ehhez szentebb helyet, mint a szülők szívében — ez a legelnézőbb bíró, a legőszintébb résztvevő, a szeretet napja, amelynek tüze felmelegíti törekvéseink legbensőbb centrumát! Vajon nyerhetnének-e a helytelen, megrovást érdemlő cselekedetek helyesbítést és megbocsátást jobban, mint ha egy lényegében szükségképpeni állapot jelenségévé lesznek, vajon lehetne-e másként legalább a

véletlennek, a szellem eltévelyedésének gyakran utálatos játékát mentesíteni attól a szemrehányástól, hogy a szív rosszra hajlik?

Ha tehát most, egy itt eltöltött esztendő végén visszapillantva annak eseményeire válaszolok, drága Atyám, a Te Emsből jött oly kedves, kedves leveledre, akkor engedtessék meg nekem, hogy úgy szemléljem viszonyaimat, ahogyan az életet egyáltalában szemlélem, vagyis bizonyos szellemi tevékenység kifejezéseként, amely aztán sokoldalúan nyilvánul meg: tudásban, művészetben, magánéletben.

Amikor elhagytalak Benneteket, új világ támadt számomra, a szerelemé, éspedig kezdetben a vágyakozó, reménytelen szerelem világa. Még a berlini utazás is — amely különben fölöttébb elbűvölt, és természetszemléletre, életkedvre tüzelt volna — hidegen hagyott, sőt feltűnően lehangolt, mert a sziklák, amelyeket láttam, nem voltak megingathatatlanabbak és hetykébbek, mint lelkem érzelmei, a nagy városok nem pezsgőbbek, mint a vérem, a vendéglői asztalok nem dúsabbak és fogásai nem emészthetetlenebbek, mint azok az ábrándcsomagok, amelyeket én cipeltem, és végül a művészet nem volt olyan szép, mint Jenny.

Berlinbe érkezve megszakítottam összes addigi kapcsolataimat, kedvetlenül és ritkán jártam látogatóba s igyekeztem elmerülni a tudományban és a művészetben.

Akkori lelkiállapotomnak megfelelően a lírai költészetnek kellett az első, legalábbis a legkedvesebb, legközelebb fekvő helyet elfoglalnia az életemben, de az, miként helyzetemből és egész eddigi fejlődésemből következett, tisztán idealista volt. Egem, művészetem éppoly távoli túlvilág lett, akár a szerelmem. Minden, ami valóságos, elmosódik és nincs határa, aztán kirohanások a jelen ellen, szélesre, alaktalanná kalapált érzelmek, semmi természetesség, az egész a holdból van merítve, minden a teljes ellentéte annak, ami és aminek lennie kellene, szónoki reflexiók költői gondolatok helyett, de talán az érzelmek bizonyos melegsége és a lendületre való törekvés jellemzi annak az első három kötetnek az összes verseit, amelyeket Jennynek elküldtem.[325] Egy határokat nem ismerő vágy szélessége tör át különféle formában, és a sűrítő költést [„Dichten"] terjengős szélességgé hígítja [„Brei-

ten"]. Pedig a poézis csak a kíséret lehet; jogtudományt kellett tanulnom és mindenekelőtt arra éreztem hajlamot, hogy a filozófiával birkózzam. A kettőt úgy kötöttem össze, hogy egyrészt Heineccius és Thibaut műveit, valamint a jogi kútfőket minden kritika nélkül, csak iskolásan vettem át, így pl. németre fordítottam a két első Pandekta-könyvet[326], másrészt megpróbáltam a jog területén jogbölcseletet alkotni. Bevezetésként néhány metafizikai tételt bocsátottam előre és ezt a szerencsétlen művet egészen a közjogig folytattam, közel háromszáz ívnyi munka . . .

A dologi magánjog végén láttam az egésznek a téves voltát, láttam, hogy alapsémájában a kanti bölcseleten nyugszik, kifejtésében viszont teljesen eltér tőle, és ismét csak megvilágosodott előttem, hogy filozófia nélkül nem lehet boldogulni. Így tiszta lelkiismerettel ismét a filozófia karjaiba vethettem magamat és új metafizikai alaprendszert írtam, a végén azonban kénytelen voltam megint csak belátni annak és minden korábbi törekvésemnek fonákságát.

Közben szokásommá vált, hogy minden elolvasott könyvből kivonatokat készítsek, így Lessing „Laokoon"-jából, Solger „Erwin"-jéből, Winckelmann „Kunstgeschichte"-jéből, Luden „Deutsche Geschichte"-jéből, és hogy mellékesen reflexiókat firkáljak hozzájuk. Ugyanakkor lefordítottam Tacitus „Germaniá"-ját, Ovidius „Keservei"-t és magánúton, vagyis nyelvtanokból angolul és olaszul kezdtem tanulni, amiben mostanáig semeddig sem jutottam, elolvastam Klein jogtudományi műveit és a legújabb irodalomból mindent, amit csak lehetett, de az utóbbit csak mellékesen.

A szemeszter végén megint a múzsák táncait és a szatírok zenéjét kerestem és már ebben az utolsó füzetben,[327] amelyet elküldtem Nektek, az erőltetett humoron („Skorpió és Félix"), s egy félresikerült, fantasztikus drámán („Oulanem") áttör az idealizmus, míg végül teljes fordulat következik, és az idealizmus nagyobbrészt lelkesítő tárgyak, szárnyaló eszmemenet nélküli tiszta formai művészetbe megy át.

És mégis ezek az utolsó költemények az egyedüliek, amelyekben egyszerre, mintegy varázsütésre — ó! az ütés eleinte meg-

semmisítő volt — az igazi költészet birodalma távoli tündérpalotaként ragyogott felém, és valamennyi alkotásom semmivé hullott szét.

Hogy e sokféle elfoglaltság mellett az egész szemeszter folyamán sok éjszakát kellett átvirrasztanom, sok harcot végigvívnom, sok belső és külső izgalmat elviselnem, hogy a végén mégsem meggazdagodva kerültem ki belőle és eközben elhanyagoltam a természetet, a művészetet és a világot, ellöktem magamtól barátaimat, ezt a reflexiót, úgy látszik, a testem tette. Egy orvos falusi levegőt tanácsolt, és így kerültem először az egész hosszú városon át a Stralow-ba vezető kapu elé. Hogy ott sápkóros ifjoncból keménykötésű legénnyé fogok érni, nem is sejtettem.

A függöny lehullott, lelkem szentélye rombadőlt, új isteneket kellett beléhelyezni.

Az idealizmustól, amelyet mellesleg szólva, a kanti és fichtei filozófiával vetettem egybe és tápláltam, eljutottam oda, hogy magában a valóban keressem az eszmét. Ha az istenek azelőtt a föld fölött lakoztak, most annak középpontjává váltak.

Olvastam töredékeket a hegeli filozófiából, amelynek groteszk sziklamelódiája nem volt kedvemre való. Még egyszer le akartam merülni a tengerbe, de azzal a meghatározott szándékkal, hogy a szellemi természetet éppen olyan szükségesnek, konkrétnak és kialakultnak találjam, mint a testit, hogy többé ne mesterfogásokat gyakoroljak, hanem az igazgyöngyöt hozzam a napfényre.

Írtam egy körülbelül huszonnégy íves dialógust: „Kleanthész, avagy a filozófia kiindulópontjáról és szükségszerű továbbfejlődéséről". Itt némileg egyesült a művészet és a tudás, amelyek egészen különváltak volt egymástól, és én lankadatlan vándorként láttam munkához, az istenség filozófiai-dialektikai kifejtéséhez, annak kimutatásához, miképp nyilvánul az magán-való fogalomként, valláskénť, természetként, történelemként. Utolsó tételem a hegeli rendszer kezdő tételének bizonyult, és ez a munka, amelyhez valamennyire meg kellett ismerkednem a természettudománynyal, Schellinggel, a történelemmel, ez a munka, amely végtelen sok fejtörést okozott nekem és amelyet oly zűrzavarosan írtam meg (minthogy tulajdonképpen egy új logikának kellene lennie),

hogy most még magam is alig tudom a gondolatmenetet újra követni, — ez az én legkedvesebb, holdvilágnál dédelgetett gyermekem csalfa szirénként az ellenség karjába visz.

Néhány napig szinte nem is tudtam gondolkozni a dühtől, mint a bolond futkostam összevissza a kertben, a Spree piszkos vize mellett, amely „lelket mos és teát hígít"[328], sőt egy vadászkirándulásra is elmentem házigazdámmal, aztán berohantam Berlinbe és minden ácsorgót meg akartam ölelni.

Nemsokára ezután csak pozitív tudományokkal foglalkoztam, áttanulmányoztam Savigny birtokjogi művét, Feuerbach és Grolmann büntetőjogi műveit, Cramer könyvét — „De verborum significatione" —, Wenning-Ingenheim közjogi könyvét és Mühlenbruch „Doctrina Pandectarum"-át, amelyen még mindig dolgozom, végül átvettem néhány szakaszt Lauterbach nyomán, tanultam polgári perjogot és mindenekelőtt egyházjogot, az utóbbiból az első részt — Gratianus: „Concordia discordantium canonum" — a „Corpus"-ban[329] csaknem egészen elolvastam és kijegyzeteltem, valamint a függeléket: Lancelotti „Institutiones"-ét. Aztán lefordítottam egyes részeket Arisztotelész „Retoriká"-jából, elolvastam a híres Verulami Bacon könyvét: „De augmentis scientiarum", sokat foglalkoztam Reimarusszal, „Von den Kunsttrieben der Tiere" c. könyvében nagy gyönyörűségemet leltem, a német jogra is rászántam magam, de csak annyiban, hogy átvettem a frank királyok „Kapituláré"-it[330] és a pápák hozzájuk intézett leveleit.

Elkeseredésemben Jenny betegsége és hiábavaló, elveszett szellemi munkám miatt, mardosó dühömben, hogy egy számomra gyűlöletes nézetet kell bálványommá tennem, megbetegedtem, amint ezt már régebben is megírtam Neked, drága Atyám. Mikor meggyógyultam, minden verset és novellatémát stb. elégettem abban a tévhitben, hogy egészen elszakadhatok tőlük, aminek az ellenkezőjére eddig természetesen még nincs bizonyítékom.

Gyengélkedésem idején elolvastam Hegelt, elejétől végig, valamint tanítványainak zömét. Többször összejöttem Stralow-ban barátaimmal és általuk bekerültem egy doktorklubba, amelynek néhány magántanár és legbizalmasabb berlini barátom, dr. Ru-

tenberg is tagja. Itt vita közben számos ellentétes nézet nyilvánult meg és én egyre szorosabban hozzákötődtem a mostani világfilozófiához, amelytől szabadulni szándékoztam, de minden dallamgazdagság elnémult bennem, valóságos iróniadüh szállt meg, ami annyi tagadás után könnyen meg is történhetett. Ehhez hozzájárult Jenny hallgatása, és nem volt nyugtom, míg a modernséget és a mai tudományos szemlélet álláspontját néhány rossz alkotás árán, minő „A látogatás" stb. el nem sajátítottam.

S ha most Neked talán nem számoltam be világosan sem erről a legutóbbi egész szemeszterről, sem az összes részletekről, sőt az árnyalatokat is elmostam, bocsásd meg ezt ama vágyamnak, hogy inkább a jelenről szeretnék beszélni Veled, drága Atyám.

A. v. Chamisso egy igen jelentéktelen cédulát küldött, amelyben közli, hogy „sajnálja, de az »Almanach« nem használhatja verseimet, mert már régen kinyomták". Dühömben lenyeltem a cédulát. Wigand könyvkereskedő a tervemet* doktor Schmidtnek, a jó sajtot és rossz irodalmat áruló Wunder kereskedelmi cég vezetőjének küldte el. Wigand levelét mellékelem; Schmidt még nem válaszolt. Én azonban semmiképpen sem adom fel ezt a tervet, különösen azért nem, mert a hegeli iskola minden esztétikai híressége a köztük nagy szerepet játszó Bauer docens és koadjutorom**, doktor Rutenberg közvetítése útján megígérte közreműködését . . .

Marx — atyjához. 1837. XI. 10.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/2. köt. 213—215., 218—220. old.)

* Színházkritikai folyóirat kiadására. — *Szerk.*
** — bajtársam (tkp. a püspök, tartományfőnök vagy apát mellé a szentszéktől kirendelt segítő vagy helyettes) - *Szerk.*

VI

Ez a Goethe, túl szép bíz' ő,
Nem koldust, inkább Venust szívlelő,
Bár jobban tenné, ha lenn kezdené,
Neki ez kellett: törni felfelé,
Túl magas formát adott a dolgoknak,
Híjjával minden lelki tartalomnak,
Az a Schiller mégiscsak különb volt, igen,
Eszméket lelhettünk betüiben,
Nyomtatva vannak, elmondhattad im',
Ha átnézni nem is tudsz mélyein.

VIII

Pustkuchen (Hamis vándorévek)

1

Schiller — úgy véli — elviselhető,
Csak Bibliát olvasna többet ő,
„A harang" jól sikerült műve lenne,
Ha a feltámadásról is szólna benne,
Meg arról, hogy felülve szamarára
Krisztus hogyan vonult be városába,
És Wallensteinhez is toldhatna még —
Dávid győzelme odaillenék.

2

Goethe a nőknek tiszta borzalom,
Öreg nőknek nem is való nagyon,
Hisz' csak a természetet fogta meg,
De hát morállal nem csiszolta meg,

Luthert kellett volna forgatnia,
S tanaiból verset faragnia.
Hogy néha szépet gondolt, bár igaz,
De nem mondta, hogy „Isten műve az".

3

Beteg ügy, ferde valami,
Goethét ily nagyra tartani,
Egész lényével a földhöz tapadt.
Versében textus beszédhez nem akadt.
Mutassatok egy szilárd magot benne,
Melyből paraszt, tanító meríthetne!
Nem látsz rajta egy isteni szikrát se,
Nem oldott meg — egy számtani példát se.

4

Hogy is volt Fausttal, halljátok tehát
Nem a költött, hamis históriát.
E Faustnak tenger adóssága volt,
Nagyban kártyázott, szerette a bort,
S hogy látta, nem segíti meg az ég,
Azt kívánta, jöjjön már el a vég,
Ezért hát a pokoltól félelem,
S bősz kétségek gyötörték szüntelen.
Gondolkozott hát életről, halálról,
Tudásról, tettről, megrontásról,
Minderről fecsegett sokat,
Sötétértelmű titkokat.
Hát költőnk rímbe nem szedhette volna,
Adósságok hogy visznek a pokolba,
S aki számára nincs többé hitel,
Lelke üdvét is könnyen veszti el?

5

Hisz ez a Faust húsvétkor gondolkozni mer,
Hogy az ördögé legyen, több se kell!
Ki ily napon gondolkozni merészel,
Magától a pokol zsákmánya lészen.

6

A valószínűség, nincs az se rendben,
A rendőrség őt hogy is tűrhette meg?
Nem ülne-e már rég sötét börtönben,
Ki adósságait csúful hagyta cserben?

7

Faustot csak a bűn ösztönözheti,
Az élet csak üres önzés neki,
Istenben s a világban kételkedve
Mózes dicséreteit elfeledte.
S a buta Grete — Faustot csak szerette
S nem a lelkét ébresztgette,
Hogy az ördögnek lett immár zsákmánya,
S a végítélet eljő nemsokára.

8

A „szép lelket", lám, azt még használhatnánk,
Csak rá ókulárét s apácák főkötőjét adnánk.
„Mit isten végez, mindig kész siker!"
Igazi költő csak így énekel.

Záró epigramma Pustkuchen mesterhez

Csak gyúrd a tésztát, míg dagasztasz,
Legalább pékinas maradhatsz.
Tőled azt ugyan ki kérné,
Hogy Goethének légy hívévé?
Hisz ő nem ismerte a te iparod,
Zsenihez, észhez hogy is juthatott?

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Epigrammák. 1836—1837.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 1/2. köt. 43—45. old.)

A STÍLUSRÓL

. . . Az igazságnak azt a vizsgálatát, amelyet a cenzúrának nem szabad akadályoznia, közelebbről mint *komoly* és *szerény* vizsgálatot jellemzik. Mindkét meghatározás a vizsgálatnak nem a tartalmára utal, hanem inkább olyasvalamire, ami kívül esik tartalmán. Mindkettő eleve elvonja a vizsgálatot az igazságtól, és azt írja elő, hogy egy ismeretlen harmadik dologra ügyeljen. De vajon a vizsgálat nem fogja-e szem elől téveszteni az igazságot, ha mindig erre a jogos ingerlékenység képességével törvényesen felruházott harmadik dologra ügyel? Hát nem legelső kötelessége az igazság kutatójának, hogy egyenesen az igazságra törekedjen anélkül, hogy jobbra-balra tekingetne? Nem felejtem-e el a dolgot elmondani, amikor még kevésbé szabad elfelejtenem, hogy az előírt formában mondjam el?

Az igazság éppoly kevéssé szerény, mint a fény, és kivel szemben is lenne az? Önmagával szemben? Verum index sui et falsi.[331] Tehát a *nem-igazzal szemben?*

Ha a szerénység a jellegzetessége a vizsgálatnak, akkor inkább az igazságtól való félelem, mint a nem-igazságtól való félelem jele. A szerénység olyasmi, ami meggátolja minden előre tett lépésemet. *A szerénység a vizsgálatnak előírt rettegés az eredmény megtalálásától,* óvszer az igazság ellen.

Továbbá: az igazság általános, nem az enyém, mindenkié, ő rendelkezik velem, én nem rendelkezem vele. Az enyém a *forma*, az én szellemi egyéniségem. Le style c'est l'homme.[332] De hogyan! A törvény megengedi, hogy írjak, csak más stílusban kell írnom, nem az *enyémben!* Megmutathatom szellemem arculatát, de előbb az *előírt redőkbe* kell vonnom! Melyik becsületes ember nem pirul el ennek a követelésnek a hallatára, és nem rejti el szívesebben fejét a tógája mögé? A tóga legalább Juppiterfőt sejtet. Az előírt redők nem jelentenek egyebet, mint: jó arcot a rossz játékhoz.

Csodáljátok a természet elragadó sokrétűségét, kimeríthetetlen gazdagságát. Lám, nem kívánjátok, hogy a rózsának ibolyaillata legyen, de a leggazdagabbnak, a szellemnek csak *egyféleképpen* legyen szabad létezni? Én szeretem a humort, de a törvény elrendeli, hogy komolyan írjak. Én hetyke vagyok, de a törvény megparancsolja, hogy stílusom szerény legyen. *Szürke alapon szürke* — ez az egyetlen jogosult színe a szabadságtoknak. Minden harmatcsepp, amelyre rásüt a nap, kimeríthetetlen színpompában csillog, a szellem napja viszont, akárhány egyénen, akármilyen tárgyon törik is meg, csak egy, csak a *hivatalos színt* produkálhatja! A szellem lényegi formája *a vidámság, a fény*, és ti az *árnyékot* teszitek egyetlen megfelelő megjelenési formájává; csak fekete öltözéket viseljen, márpedig a virágok között nincsen fekete. A szellem lényege *mindig maga az igazság*, és mit tesztek ti a lényegévé? *A szerénységet*. Csak a senkiházi szerény, mondja Goethe[333], s vajon a szellemet ilyen senkiházivá akarjátok tenni? Vagy pedig, ha ez a szerénység a lángész szerénysége akar lenni, amelyről Schiller beszél,[334] akkor előbb összes állampolgáraitokat és mindenekelőtt cenzoraitokat lángeszekké kell tennetek. Ez esetben ugyan a lángész szerénysége nem abban áll, amiben a művelt beszéd, amely kerüli az akcentust és a dialektust, hanem éppen abban, hogy a dolog akcentusát és lényegének dialektusát beszélje. Abban áll, hogy szerénységet és szerénytelenséget félredobva kihámozza a dolgot. A szellem általános szerénysége az ész, az az egyetemes liberalitás, amely *minden dologhoz* úgy viszonylik, ahogy azt *annak lényegi jellege* megköveteli.

Ha továbbá a *komolyság* nem illenék bele Tristram Shandynek abba a meghatározásába, amely szerint ez a test titokzatossága, amit azért találtak föl, hogy a szellem hibáit takargassák vele,[123] hanem a *dolog* komoly felfogását jelentené, akkor az egész előírás elvesztené értelmét. Mert a nevetségest akkor kezelem komolyan, ha nevetségesnek kezelem, és a szellem legkomolyabb szerénytelensége az, ha a szerénytelenséggel szemben szerény.

Komoly és szerény! Micsoda bizonytalan, relatív fogalmak! Hol ér véget a komolyság, hol kezdődik a tréfa? Hol ér véget a szerénység, hol kezdődik a szerénytelenség? A cenzor *temperamentumára* vagyunk utalva. Éppoly igazságtalan volna a cenzornak temperamentumát, mint az írónak stílusát előírni. Ha következetesek akartok lenni esztétikai kritikátokban, tiltsátok meg azt is, hogy *túlságosan komolyan* és *túlságosan szerényen* vizsgálják az igazságot, mert a túlságosan nagy komolyság a legeslegnevetségesebb valami, és a túlságosan nagy szerénység a legkeserűbb irónia.

Végül, magának az *igazságnak* teljesen fonák és elvont felfogásából indulnak ki. Az írói tevékenység minden objektumát az „*igazság*" általános fogalma alá sorolják. Ha mármost eltekintünk még a *szubjektívumtól* is, vagyis attól, hogy egy és ugyanaz a tárgy a különböző egyénekben különbözőképpen tükröződik és különböző oldalait ugyanannyi különböző szellemi jellegzetességgé változtatja: vajon a *tárgy jellegzetessége* ne gyakoroljon semmilyen, még a legcsekélyebb befolyást se a vizsgálatra? Az igazsághoz hozzá tartozik nemcsak az eredmény, hanem az út is. Az igazság vizsgálatának magának is igaznak kell lennie, az igaz vizsgálat a kibontakozott igazság, melynek szétszórt részei az eredményben egyesülnek. És vajon a vizsgálat módjának nem kell a tárgy szerint változnia? Ha a tárgy nevet, legyen a vizsgálat komoly, ha a tárgy kényelmetlen, legyen a vizsgálat szerény. Megsértitek tehát az objektum jogát, mint ahogy megsértitek a szubjektum jogát. Az igazságot elvontan fogjátok fel, és a szellemet *vizsgálóbíróvá* teszitek, aki az igazságot szárazon *jegyzőkönyvbe veszi*.

Vagy talán nincs szükség erre a metafizikus bajlódásra? Egy-

szerűen úgy kell értelmezni az igazságot, hogy *igazság az, amit a kormányzat elrendel,* és hogy a *vizsgálat* itt csak egy felesleges, tolakodó, de az *etikett miatt* nem teljesen elutasítható harmadik elem? Csaknem ez a benyomása az embernek. Hiszen a vizsgálatot eleve mint az igazsággal *ellentétben* álló valamit fogják fel, és ezért gyanús hivatalos velejárója a komolyság és a szerénység, amelyek persze illőek a világi emberhez a pappal szemben. A kormányértelem az egyetlen államész. A másik értelemnek és fecsegésének bizonyos korviszonyok között kell ugyan engedményeket tenni, de ugyanakkor ez az értelem az engedmény és a voltaképpeni jognélküliség tudatában lépjen fel, szerényen és meghajolva, komolyan és unalmasan. Voltaire azt mondja: „tous les genres sont bons excepté le genre ennuyeux"[335], s itt az unalmas műfaj kizárólagossá válik, amint ezt már „a rajnai országos rendek tanácskozásaira" való utalás is eléggé világosan mutatja. Miért nem használják inkább a régi jó német kuriális stílust? Szabadon írjatok, de minden szavatok legyen egyúttal meghajlás a liberális cenzúra előtt, amely éppoly komoly, mint szerény véleményeiteket átengedi. Csak az alázatosság tudatát el ne veszítsétek!

A *törvényben* nem az igazságon, hanem a szerénységen és komolyságon van a *hangsúly.* Tehát minden meggondolkoztat: a komolyság is, a szerénység is és mindenekelőtt az igazság, melynek határozatlan messzesége mögött úgy látszik nagyon határozott, nagyon kétes igazság rejlik . . .

Marx: Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról. 1842.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 5—8. old.)

SAJTÓSZABADSÁG

. . . A javaslat beterjesztője azt akarja, hogy a *sajtószabadságot mint ipart* ne rekesszék ki az *általános iparszabadságból,* amint ez még mindig történik, és szerinte itt a belső ellentmondás klaszszikus következetlenségként jelenik meg: „A kar és a láb munkája szabad, a fej munkája gyámság alatt áll. Nyilván nagyobb fe-

jek gyámsága alatt? Isten ments, ez a cenzoroknál nem számít. Akinek Isten hivatalt ad, annak észt is ad!"

Meghökkentő legelőször is, hogy a szónok a *sajtószabadságot* az *iparszabadság* alá sorolja. Mégsem tehetjük meg, hogy nézetét egyszerűen elvetjük. *Rembrandt* Isten anyját németalföldi parasztasszonynak festette, miért ne fesse szónokunk a szabadságot olyan alakban, amely közel áll hozzá és amelyet ismer?

Éppily kevéssé vitathatjuk el, hogy a szónok okoskodásában van bizonyos *relatív* igazság. *Még akkor is*, ha a sajtót *csak* iparnak tekintjük, ezt, a fej iparát, nagyobb szabadság illeti meg, mint a kar és a láb iparát. A kar és a láb emancipációja csak a fej emancipációjával tesz szert jelentőségre az ember szempontjából, mert, mint köztudomású, a kar és a láb emberi karrá és lábbá csak a fej által lesz, melyet szolgál.

Akármilyen sajátosnak tűnik is fel ezért első pillantásra a szónok szemléletmódja, mégis el kell ismernünk, hogy feltétlenül van egy előnye azoknak a német liberálisoknak az ingatag, ködös és zavaros okoskodásával szemben, akik azt hiszik, hogy tisztelik a szabadságot, ha a valóság biztos talaja helyett a képzelet csillagos egébe helyezik. Hogy a szabadság mostanáig képzelet és érzelgős óhaj maradt, azt mi németek részben éppen a képzelet emez okoskodóinak, ezeknek az érzelgős rajongóknak köszönhetjük, akik mint profanizálástól irtóznak attól, hogy eszményük bármiképpen is érintkezésbe kerüljön a köznapi valósággal.

A németek általában hajlanak az érzelgősségre és fellengzősségre, gyengéjük a kék ég muzsikája. Örvendetes hát, ha az eszme nagy kérdését egy nyers, reális, a közvetlen környezetből vett álláspontról demonstrálják nekik. A németek természetüknél fogva rendkívül hódolatteljesek, alázatosak, tisztelettudók. Az eszmék iránti merő tiszteletből nem valósítják meg őket. Az imádás kultuszával veszik körül az eszméket, de nem kultiválják őket. A szónok gondolatmenete tehát alkalmasnak látszik arra, hogy a németeket saját eszméikkel *megbarátkoztassa*, hogy megmutassa nekik: itt nem valami megközelíthetetlennel van dolguk, hanem legközelebbi érdekeikkel, — azaz alkalmasnak látszik arra, hogy az istenek nyelvét lefordítsa az emberek nyelvére.

Ismeretes, hogy a görögök az egyiptomi, a líd, sőt a szkíta istenekben a maguk Apollónját, Athénéjét, Zeuszát vélték felismerni és az idegen kultuszok sajátossága fölött mint mellékes dolog fölött elsiklottak. Így az sem vétség, ha a németek a sajtószabadság előttük ismeretlen istennőjét ismerős istennőik egyikének tekintik és ezek mintájára iparszabadságnak vagy a tulajdon szabadságának nevezik el.

De éppen azért, mert képesek vagyunk a szónok álláspontjának elismerésére és méltánylására, annál élesebb *kritikának* vetjük alá.

„Alkalmasint elképzelhető, hogy a céhrendszer a sajtószabadság mellett tovább tart, mert a fej ipara *magasabb képesítést* igényel, és megköveteli, hogy a régi hét szabad művészet mellé állítsák; az azonban, hogy az iparszabadság mellett tovább tart a sajtó szabadságnélkülisége, a Szentlélek ellen való bűn."

Persze! A szabadság alárendelt formája önmagától jogtalannak tekintendő, ha a magasabb formája jogosulatlan. Az egyes polgár joga dőreség, ha nem ismerik el az állam jogát. Ha a szabadság egyáltalában jogosult, akkor magától értetődik, hogy a szabadság egyik alakja annál jogosultabb, mennél nagyszerűbb és fejlettebb formában létezik benne a szabadság. Ha a *polipnak* van létjogosultsága, mert benne a természet élete sötétben tapogatódzva botorkál, hogyne volna az *oroszlánnak*, akiben viharzik és ordít?

Amennyire helyes azonban az a következtetés, hogy a jog magasabb alakja egy alacsonyabb alak joga által bizonyítottnak tekintendő, annyira fonák az *alkalmazása*, amely az alsó szférát a magasabb szféra *mértékévé* teszi és annak saját határain belül ésszerű törvényeit komikussá forgatja ki, mégpedig azáltal, hogy azt a pretenziót fogja rájuk, hogy ne a maguk szférájának, hanem egy fölérendelt szférának a törvényei legyenek. Ez ugyanaz, mintha egy óriást arra akarnék kényszeríteni, hogy egy törpe házában lakjék.

Iparszabadság, a tulajdon szabadsága, lelkiismereti szabadság, sajtószabadság, a bíróságok szabadsága — ezek mind *fajai* egy és ugyanannak a nemnek, a *családinév nélküli szabadságnak*. Ámde

egészen helytelenül jár el az, aki az egység láttán megfeledkezik a különbségről, sőt *egy meghatározott fajt* a többi faj mértékévé, normájává, szférájává tesz. A szabadság egyik fajának *türelmetlensége* az, amikor a többit csak úgy hajlandó elviselni, ha elpártolnak önmaguktól és vazallusainak nyilvánítják magukat.

Az iparszabadság éppen azért iparszabadság és nem másmilyen szabadság, mert benne az ipar természete zavartalanul az ipar belső életszabályának megfelelően alakul; a bírósági szabadság akkor bírósági szabadság, ha a bíróságok a jog saját vele született törvényeinek, nem pedig egy másik szféra, mondjuk a vallás, törvényeinek engedelmeskednek. A szabadság minden meghatározott szférája egy meghatározott szféra szabadsága, mint ahogyan az élet minden meghatározott módja egy meghatározott természet életmódja. Hát nem lenne egészen fonák követelés, hogy az oroszlán a polip élettörvényei szerint rendezkedjék be? Hát nem fognám fel egészen helytelenül a test szervezetének összefüggését és egységét, ha így következtetnék: mivel a kar és láb a maga módján tevékenykedik, a szemnek és a fülnek, ezeknek a szerveknek, amelyek az embert elszakítják egyediségétől és a világegyetem tükrévé és visszhangjává teszik, még nagyobb joguk kell hogy legyen a tevékenységre, tehát *hatványozott* kar- és lábtevékenységnek kell lenniük?

Ahogyan a világrendszerben minden egyes bolygó önmaga körül forogva csupán a nap körül kering, így a szabadság rendszerében a szabadság világainak mindegyike önmaga körül forogva csupán a szabadság központi napja körül kering. Ha valaki a sajtószabadságot az iparszabadság egy osztályává teszi, ez annyi, mintha úgy védené, hogy már a megvédés előtt agyonüti, mert hát nem szüntetem-e meg egy jelleg szabadságát, ha azt kívánom, hogy egy másik jelleg módján legyen szabad? A te szabadságod nem az én szabadságom, kiáltja oda a sajtó az iparnak. Ahogy te a te szférád törvényeinek engedelmeskedsz, én is az én szférám törvényeinek akarok engedelmeskedni. Ha a te módodon vagyok szabad, az nekem annyi, mintha nem volnék szabad, ahogy az asztalos sem igen örülne, ha iparának szabadságát kívánná és egyenértékként a filozófus szabadságát adnák neki.

Hadd mondjuk ki pőrén a szónok gondolatát. Mi a szabadság? Felelet: Az *iparszabadság;* ahogy teszem például egy diák arra a kérdésre, hogy: mi a szabadság? — ezt felelné: *A szabad éjszakázás.*

Ha a sajtószabadságot az iparszabadsághoz soroljuk, ugyanezzel a joggal a szabadság minden faját oda sorolhatnánk. A bíró a jog iparát, a prédikátor a vallás iparát, a családapa a gyermeknevelés iparát űzi; de vajon kifejeztem-e ezzel a jogi, a vallási, az erkölcsi szabadság lényegét?

Meg is fordíthatnók a dolgot, és az iparszabadságot a *sajtószabadság egy fajának* nevezhetnők. Pusztán kézzel és lábbal dolgoznak-e az iparok, s nem a fejjel is? A szó nyelve az egyetlen nyelve-e a gondolatnak? Nem szól-e nagyon érthetően a gépész a gőzgéppel a fülemhez, az ágykészítő a hátamhoz, a szakács a gyomromhoz? Nem ellentmondás-e, hogy a sajtószabadságnak mindezek a fajai engedélyezve vannak, csak az az egy nincs engedélyezve, amely a nyomdafesték révén a szellememhez szól?

Hogy egy szféra szabadságát megvédjem, sőt ahhoz is, hogy megértsem, lényegbeli jellegében, nem külsőleges vonatkozásokban kell megragadnom. De vajon hű-e jellegéhez az a sajtó, természete nemességének megfelelően cselekszik-e, *szabad-e az a sajtó,* amely *iparrá* alacsonyodik le? Az írónak mindenesetre pénzt kell keresnie, hogy létezhessen és írhasson, de korántsem azért kell léteznie és írnia, hogy pénzt keressen.

Amikor *Béranger* így énekel:

> Csak azért élek, hogy dalokat költsek,
> Ha ön megfoszt helyemtől nagyuram,
> Dalokat költök majd, hogy éljek —

ebben a fenyegetésben benne rejlik az az ironikus vallomás, hogy a költő lesüllyed a maga szférájából, mihelyt a költészet eszközzé válik számára.

Az író semmiképpen sem tekinti munkáit *eszközöknek.* Ezek *öncélok,* ezek olyannyira nem eszközök neki és másoknak, hogy ha kell, az *ő* létezésüknek a *maga* létezését feláldozza, és — bár más módon — a vallás prédikátorához hasonlóan elvévé teszi,

hogy: „Istennek kell inkább engedni, hogysem az embereknek"[336], s az emberekhez emberi szükségleteivel és kívánságaival ő maga is hozzá tartozik. De szeretném látni azt a szabót, akinél párizsi frakkot rendeltem, és római tógát hoz nekem, mert az inkább illik a szépnek az örök törvényéhez! *A sajtó legelső szabadsága abban áll, hogy ne ipar legyen.* Az az író, aki a sajtót anyagi eszközzé fokozza le, büntetésül, amiért ennyire hiányzik belőle a belső szabadság, megérdemli, hogy külső szabadsága se legyen, megérdemli a cenzúrát; sőt, az ilyen írónak már maga a létezése a büntetése.

Igaz, a sajtó iparként is létezik, de akkor nem az írók, hanem a nyomdászok és a könyvkereskedők ügye. Itt azonban nem a nyomdászok és a könyvkereskedők iparszabadságáról, hanem a sajtószabadságról van szó.

Szónokunk csakugyan semmiképpen sem áll meg annál, hogy a sajtószabadság jogosultságát az iparszabadság alapján bebizonyítottnak tekintse; azt kívánja, hogy a sajtószabadság a saját törvényei helyett az iparszabadság törvényeinek vesse alá magát. Sőt polemizál a bizottság előadójával, aki a sajtószabadságot illetően egy magasabb nézetet képvisel, és olyan követelésekre ragadtatja magát, amelyek elkerülhetetlenül nevetségesen hatnak, mert általában nevetséges dolog, ha egy alacsonyabb szféra törvényeit egy magasabb szférára alkalmazzák, mint ahogyan, fordítva is, komikus hatást kelt, ha gyerekek patetikusan beszélnek.

„*Jogosított és jogosítatlan* szerzőkről beszél. Ezt úgy érti, hogy egy megadott jognak a gyakorlását mégis az iparszabadságban is valamilyen feltételhez köti, amely a szakmákhoz mérten könnyebben vagy nehezebben teljesíthető. A kőműves-, ács- és építőmesterek érthető módon olyan feltételeknek kötelesek eleget tenni, amelyektől a legtöbb más ipar mentesül." „Javaslata egy *különös*, s nem egy *általános* jogra irányul."

Először is, *ki* adja meg a *jogosítványt?* Kant nem adta volna meg Fichtének a filozófusi jogosítványt, Ptolemaiosz Kopernikusznak a csillagászati jogosítványt, Clairvaux-i Bernát Luthernek a teológiai jogosítványt. Minden tudós a „*jogosítatlan szerzők*" közé sorolja kritikusait. Vagy tudatlanok döntsék el, ki jo-

gosított tudós? Az ítéletet nyilvánvalóan a jogosítatlan szerzőkre kellene bízni, mert a jogosítottak nem lehetnek bírák saját ügyükben. Vagy legyen a jogosítvány egy *rendhez* kötve! A csizmadia Jakob Böhme nagy filozófus volt. Nem egy hivatásos filozófus csak nagy csizmadia.

Egyébként, ha jogosított és jogosítatlan szerzőkről beszélünk, akkor, a következetesség kedvéért, nem szorítkozhatunk arra, hogy a *személyeket* megkülönböztetjük, akkor a sajtó-ipart ismét *különböző iparokra* kell felosztanunk, az írói tevékenység különböző szféráira különböző iparigazolványokat kell kiállítanunk, vagy talán a jogosított író mindenről tudjon írni? Ha a bőrről kell írni, erre már eleve jogosultabb a csizmadia, mint a jogász. A napszámos éppolyan jogosult arról írni, hogy ünnepnapokon kell-e dolgozni vagy sem, mint a teológus. Ha tehát a jogosítványt különös dologi feltételekhez kötjük, akkor minden állampolgár egyszerre lesz jogosított és jogosítatlan állampolgár, jogosított a hivatása körébe tartozó ügyekben, jogosítatlan minden egyéb ügyben.

Eltekintve attól, hogy a sajtó világa ily módon a nép általános köteléke helyett a különválasztás igazi eszköze lenne, hogy a rendek közötti különbség így szellemileg megrögződnék és az irodalomtörténet a különös szellemi állatfajok természettörténetévé süllyedne le; eltekintve az eldönthetetlen és elkerülhetetlen határvillongásoktól és összeütközésektől; eltekintve attól, hogy a szellemtelenséget és a korlátoltságot a sajtó törvényévé emelnék, mert szellemi módon és szabadon a különöst csak az egésszel való összefüggésben vizsgálhatom, tehát nem attól különválasztva — mindettől eltekintve, minthogy az *olvasás* éppen olyan fontos, mint az írás, *jogosított* és *jogosítatlan olvasóknak* is kellene lenniük, mint ahogy erre a következtetésre jutottak Egyiptomban, ahol a jogosított szerzők, a papok, egyszersmind az egyedül jogosított olvasók is voltak. És nagyon célszerű, ha kizárólag a jogosított szerzőknek adják meg a jogosítványt arra, hogy saját írásaikat vásárolják és olvassák.

Micsoda következetlenség! Ha már kiváltság uralkodik, akkor a kormányzatnak teljes joga van azt állítani, hogy ő az *egyedüli*

jogosult szerző saját dolgaiban, mert ha ti jogosultaknak tartjátok magatokat, hogy mint állampolgárok különös rendeteken kívül a legáltalánosabbról, az államról is írjatok, vajon a többi halandó, akit ki akartok rekeszteni, mint ember talán nem jogosult arra, hogy valami nagyon partikulárisról, a *ti jogosultságotokról* és a ti írásaitokról ítéletet mondjon?

Az a komikus ellentmondás támadna, hogy a jogosított szerző cenzúra nélkül írhatna az államról, de a jogosítatlan csak cenzúrával írhatna a jogosított szerzőről.

A sajtószabadság biztosan nem vívható ki azáltal, hogy ti a hivatalos írók seregét a saját soraitokból toborozzátok. A jogosított szerzők volnának a *hivatalos* szerzők, *a cenzúra és sajtószabadság közötti harc a jogosított és a jogosítatlan írók harcává változna át.*

Joggal javasolja erre a negyedik rend egyik tagja: „ha valamilyen sajtókényszernek fenn kell még maradnia, legyen ez minden pártra nézve egyenlő, vagyis ebben a tekintetben az állampolgárok egyik osztályának se adjanak több jogot, mint a másiknak." A cenzúra mindannyiunkat alávetetté tesz, ahogyan a zsarnokság mindenkit egyenlővé tesz, ha nem is értékben, hát értéktelenségben; az effajta sajtószabadság az oligokráciát* akarja a szellem birodalmába bevezetni. A cenzúra egy írót legfeljebb kényelmetlennek, birodalma határai közé nem illőnek nyilvánít. Ez a sajtószabadság továbbmegy, addig a pretenzióig, hogy anticipálja a világtörténelmet, elébevágjon a nép szavának, amely eddig egyedül ítélkezett arról, hogy melyik író „jogosult" és melyik „jogosulatlan". Míg Szolón egy embert csak életének leforgása *után, halála után* merészkedett megítélni,[337] ez a nézet arra merészkedik, hogy egy írót *születése előtt* ítéljen meg.

A sajtó a legáltalánosabb mód arra, hogy az egyének szellemi létezésüket közöljék. Nem tartja tiszteletben a személyt, hanem csak az intelligenciát. Talán a szellemi közlésre való képességet hivatalosan különös külsőleges ismertetőjelekhez akarjátok kötni? Ami nem lehetek mások számára, az nem vagyok és nem is lehetek önmagam számára sem. Ha nem szabad mások számára

* — egyes kiváltságos osztályok uralmát — *Szerk.*

szellemnek lennem, akkor nem szabad önmagam számára szellemnek lennem, és vajon egyes embereknek akarjátok megadni a kiváltságot, hogy szellemek legyenek? Mint ahogy mindenki írni és olvasni tanul, ugyanúgy az is szükséges, hogy mindenkinek *szabad legyen* írni és olvasni.

És *kinek* kell az írók felosztása „jogosítottakra" és „jogosítatlanokra"? Nyilván nem az igazán jogosultaknak, mert azok amúgy is érvényesülni fognak. Tehát a „jogosulatlanoknak" kell, akik egy külső kiváltsággal akarnak védekezni és imponálni?

Emellett ez a csillapítószer még csak nem is teszi nélkülözhetővé a *sajtótörvényt*, mert mint a paraszti rend egyik szónoka megjegyzi: „Nem fordulhat elő, hogy a kiváltságos is túllépi jogkörét és büntetendővé válhat? Így tehát minden eshetőségre szükség volna valamilyen sajtótörvényre, de itt is ugyanazok a nehézségek merülnének fel, mint egy *általános sajtótörvénynél*."

Ha a németek visszapillantanak történelmükre, lassú politikai fejlődésüknek, akárcsak a *Lessing* előtti nyomorúságos irodalomnak, egyik fő okát a *„jogosított írókban"* találják. A hivatásos, céhbeli, kiváltságos tudósok, a doktorok és egyéb orrok, a tizenhetedik és tizennyolcadik század jellemtelen egyetemi írói merev copfjukkal, előkelő pedantériájukkal és mikrologikus-aprólékos értekezéseikkel, ők álltak a nép és a szellem, az élet és a tudomány, a szabadság és az ember közé. A *jogosítatlan* írók csinálták irodalmunkat. *Gottsched* és *Lessing* — válasszatok egy „jogosított" és egy „jogosítatlan" szerző között!

Általában nem szeretjük azt a „szabadságot", amely csak többesszámban akar szerepelni. Anglia példája történelmi életnagyságú bizonyítéka annak, milyen veszélyes a *„szabadságok"* korlátozott látóhatára *„a szabadságra"* nézve.

„Ez a szó: *szabadságok, kiváltságok* — mondja Voltaire — feltételezi az alávetettséget. A szabadságok *kivételezések* az *általános* szolgaság alól." . . .

Marx: A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről. 1842.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 67—74. old.)

. . . „Azoknál a nemzeteknél, amelyek nagyobb történelmi jelentőségre tettek szert, népéletük virágzása vallásos érzékük legmagasabb kiművelődésével, nagyságuk és hatalmuk hanyatlása vallásos műveltségük hanyatlásával esik egybe."[338]

Ha a szerző megállapítását éppenséggel megfordítjuk, megkapjuk az igazságot; a szerző a történelmet a feje tetejére állította. Görögország és Róma voltak mégiscsak a legmagasabb fokú „történelmi műveltség" országai az antik világ népei között. Görögország belső virágzásának csúcspontja Periklész idejére, külső virágzásának csúcspontja Sándor idejére esik. Periklész korában a szofisták, Szókratész, aki a megtestesült filozófiának nevezhető, a művészet és a retorika kiszorították a vallást. Sándor kora Arisztotelész kora volt, aki az „egyéni" szellem örökkévalóságát is, a pozitív vallások istenét is elvetette. Hát még Róma! Olvassátok Cicerót! Az epikureus, a sztoikus vagy a szkeptikus filozófia volt a művelt rómaiak vallása, amikor Róma pályafutásának tetőpontján volt. Hogy a régi államok pusztulásával eltűnnek a régi államok vallásai, ez nem szorul további magyarázatra, mert a régiek „igazi vallása" „nemzetiségük", „államuk" kultusza volt. Nem a régi vallások pusztulása döntötte meg a régi államokat, hanem a régi államok pusztulása döntötte meg a régi vallásokat. És az ilyen tudatlanság, amilyenről a vezércikk tanúbizonyságot tesz, kikiáltja magát a „tudományos kutatás törvényhozójává" és „dekrétumokat" ír a filozófiának . . .

Marx: A „Kölnische Zeitung" 179. számának vezércikke. 1842.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 90—91. old.)

ENGELS SAJÁT KÖLTŐI KÍSÉRLETEIRŐL

. . . Napról napra jobban kételkedem költészetemben és annak erejében, mióta Goethének a „Fiatal költőkhöz" szóló két írását olvastam — a jellemzés rám is kitűnően illik és rávezetett arra, hogy rímfaragásaimmal mit sem tettem a művészetért; mindamellett továbbra is fogok rímeket faragni, mert ez „kellemes ráadás", mint Goethe mondja. Sőt alkalmasint el is helyezek egy-egy verset valamelyik folyóiratba, mert más fickók, akik éppen akkora, vagy még nagyobb szamarak, mint jómagam, szintén megteszik ezt, és mert ezzel a német irodalom se nem nyer, se nem veszít. De ha egy jól sikerült verset olvasok, mindig elfog a keserűség: hogy ezt te nem tudtad megírni! Satis autem de hac re locuti sumus!* . . .

Engels — F. és W. Gräberhez. 1838. IX. 17.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 487—488. old.)

MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALMI STÍLUSRÓL

. . . Most a modern stílussal foglalkozom, amely kétségkívül minden stilisztika ideálja. Példaképei: Heine, de még inkább Kühne és Gutzkow írásai. Mestere azonban Wienbarg. Elődei kö-

* — De már eleget beszéltünk erről! — *Szerk.*

zül különösen Lessing, Goethe, Jean Paul és mindenekelőtt Börne hatottak rá kedvezően. Ó, Börne stílusa utolérhetetlen! „Menzel, a franciafaló" stilisztikailag a legjobb munka Németországban és egyúttal az első, amelynek az a célja, hogy egy írót teljesen megsemmisítsen; nálatok megint be van tiltva, nehogy jobb stílusban írjanak, mint a királyi hivatalokban szokásos. A modern stílus egyesíti magában a stílus összes előnyeit: szabatos rövidség és tömörség, amely *egyetlen* szóval jellemzi a tárgyat, váltakozva az epikus, nyugodt leírással; egyszerű nyelvezet, váltakozva csillogó képekkel és szikrázó tréfa-röppentyűkkel — egy ifjú, erőteljes Ganümédész, akinek rózsák övezik a homlokát, kezében a nyíl, amely megölte Püthónt. Emellett tág teret hagy a szerző egyéniségének, úgyhogy a rokonság ellenére egyik író sem utánzója a másiknak. Heine stílusa elkápráztat, Wienbargé bensőségesen meleg és sugárzó, Gutzkow-é metszően éles és találó, néha egy-egy jótékony napfényes villanással, Kühnéé kedélyesen ecsetelő, kissé túl sok nála a fény és túl kevés az árnyék, Laube Heinét utánozza és most Goethét is, de visszájáról, mert a goetheánus Varnhagent utánozza, Mundt pedig ugyancsak Varnhagent utánozza. Marggraf még talán nagyon is köznapian ír, mondhatni teli szájjal, de le fog csillapodni, Beck prózája meg még nem jutott túl a stílusgyakorlatokon. — Ha Jean Paul ékesszólását összekötjük Börne szabatosságával, akkor adva vannak a modern stílus alapvonásai. Gutzkow szerencsés módon sajátította el a franciák csillogó, könnyed, de száraz stílusát. Ez a francia stílus olyan, mint az ökörnyál, a modern német stílus pedig mint a bolyhos selyemgubó. (Ez a hasonlat sajnos, balul sikerült.) Hogy azonban az új mellett nem feledkezem meg a régiről sem, abból látható, hogy most Goethe isteni dalait tanulmányozom. De zeneileg kell ezeket tanulmányozni, legjobb, ha különböző kompozíciókban.

Engels — W. Gräberhez. 1839. X. 8.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 540. old.)

. . . Milyen íróink voltak 1830 előtt? Theodor Hell és társai, Willibald Alexis, az öreg Goethe és az öreg Tieck, c'est tout*. Ekkor lecsapott a júliusi forradalom mennyköve, a népakarat legszebb megnyilvánulása a szabadságharc óta. Goethe meghal, Tiecket egyre inkább elnyeli az enyészet, Hell kialvófélben van, Wolfgang Menzel folytatja parlagi kritikáit, de új szellem támad az irodalomban. A költők közül mindenekelőtt Grün és Lenau; Rückertnél új lendület tapasztalható, Immermann jelentőssé válik, Platen nemkülönben, de mindez nem elég — Heine és Börne már a júliusi forradalom előtt kiforrott egyéniségek voltak, ám csak most lesz jelentős szerepük, mert belőlük indul ki az az új nemzedék — elsősorban Gutzkow —, amely minden nép irodalmát és életét fel akarja használni. Gutzkow 1830-ban még diák volt, először Menzelnek dolgozott a „Literaturblatt"-ba, de nem sokáig; nézeteik nem egyeztek, Menzel pimaszkodott, Gutzkow megírta a hírhedt „Wally"-t (a kételkedőt) és Menzel csúnya spektákulummal rossz hírét költötte a könyvnek, mert a Wally által képviselt nézeteket Gutzkow sajátjaiként ostorozta, és csakugyan elérte, hogy az ártatlan könyvet betiltották. Gutzkowhoz csatlakozott a természetesen jelentéktelen Mundt, aki pénzszerzés céljából mindenféle vállalkozásba kezdett, s ezekben az övéi mellett másoktól is közölt írásokat. Csakhamar hozzájuk társult Beurmann, éles eszű legény és finom megfigyelő, aztán Ludolf Wienbarg, F. Gustav Kühne, és Wienbarg erre az öt íróra (ha nem tévedek, 1835-ben) kitalálta az „Ifjú Németország"[199] elnevezést. Ellenfelük Menzel, aki jobban tette volna, ha otthon marad, mivelhogy Gutzkow éppen ezért ütötte agyon, aztán az „Evangelische Kirchenzeitung", amely minden allegóriában pogány bálványimádást és minden érzéki megnyilvánulásban az eredendő bűnök egyikét fedezte fel (Hengstenberget talán azért nevezik így, lucus a non lucendo[339], mert herélt, kasztrált, eunuch?). E nemes férfiak bevádolták az „Ifjú Németország"-ot,

* — ez minden — *Szerk.*

hogy hívei a nők emancipációját és a test uralmának visszaállítását akarják, mellékesen meg akarnak dönteni néhány királyságot és egyszemélyben pápa és császár akarnak lenni. Mind e támadásokból csupán a nőemancipációnak (goethei értelemben) volt alapja és ez is csak Gutzkow-ra volt alkalmazható, aki később megtagadta (mint ifjúi eltévelyedést). Az összetartás révén céljaik élesebben kialakultak; a „kor eszméi" ébredtek bennük öntudatra.

A századnak ezek az eszméi (így beszélt Kühne és Mundt) nem demagóg vagy kereszténységellenes jellegűek, mint ahogy hírüket költötték, hanem minden ember természetes jogán alapszanak és mindenre kiterjednek, ami a mai viszonyok között ezzel ellentétes. Így ezekhez az eszmékhez tartozik: mindenekelőtt a nép részvétele az államigazgatásban, vagyis az alkotmányosság, továbbá a zsidók emancipációja, minden vallási kényszer, minden nemesi arisztokrácia megszüntetése stb. Kinek lehet ez ellen kifogása? Az „Evangelische Kirchenzeitung" és Menzel lelkiismeretét terheli, hogy az „Ifjú Németország" becsületét annyira kikezdték. Már 1836—37-ben tisztán és határozottan élt az eszme ezekben az írókban, akiket egységes szándék és nem külön egyesület kötött össze; jó írásaikkal elismerést szereztek a többi, nagyobbrészt siralmas irodalmárnál is és magukhoz vonzották az összes fiatal tehetségeket. Költőik Anastasius Grün és Karl Beck; kritikusaik mindenekelőtt Gutzkow, Kühne, Laube és a fiatalabbak közül Ludwig Wihl, Levin Schücking stb. Ezenkívül regénnyel, drámával stb. is próbálkoznak. Legutóbb ugyan vita támadt Gutzkow és Mundt, valamint Kühne és Laube között; mindkét félnek vannak hívei, Gutzkow-nak a fiatalabbak, mint Wihl, Schücking stb., Mundtnak csak néhány a fiatalok közül; Beurmann meglehetősen semlegesen viselkedik, ugyanígy a fiatal, nagyon tehetséges Dingelstedt, de inkább Gutzkow felé hajlanak. Mundt a vita folytán minden tekintélyét elveszítette; Kühnéé számottevően csökkent, mert olyan hitvány, hogy mindent leránt, amit Gutzkow ír; Gutzkow viszont nagyon nemesen viselkedik és többnyire csak azt kifogásolja, ahogy Mundt és Kühne szeretik és kölcsönösen dicsérik egymást. Hogy Gutzkow egészen

kiemelkedően derék fickó, mutatja utolsó értekezése a „Jahrbuch der Literatur"-ban.[340]

Az „Ifjú Németország"-on kívül kevés aktív írónk van. A sváb iskola[341] már 1820 óta passzív volt; az osztrákok — Zedlitz és Grillparzer kevés érdeklődést keltenek, mert annyira idegenszerű a költészetük (Zedlitzé spanyolos, Grillparzeré antikizáló). A lírikusok között Lenau már az „Ifjú Németország" felé hajlik, egyházi témái ellenére, Frankl kedélyes Uhland en miniature*, K. E. Ebert egészen elcsehesedett; a szászok — Hell, Heller, Morvell, Wachsmann, Tromlitz — ó Istenem, hiányzik a Witz**; a Marteau-kör és a berliniek[342] (Te nem tartozol hozzájuk) gyalázatosak, a rajnaiak — nos, a szórakoztató írók közül magasan Lewald a legjobb; „Európá"-ja olvasmányos, de a benne foglalt recenziók szörnyűek — Hub, Schnetzler és társaik nem sokat érnek, Freiligrath megint az „Ifjú Németország" felé fordul, erre figyelj, Duller is, ha addig le nem züllik, és végül Rückert — ő úgy áll itt, mint ősz atya és áldólag terjeszti kezét mindenki fölé . . .

Engels — F. Gräberhez. 1839. IV. 8.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 502—504. old.)

. . . Érdekes, ha legnagyobb költőinket egybevetjük, kettő-kettő mindig kiegészíti egymást. Így Klopstock és Lessing, így Goethe és Schiller, így Tieck és Uhland. De most Rückert egészen egyedül áll; szeretném tudni, vajon lesz-e még párja, vagy *így* hal el; a látszat erre vall. Szerelmi költőként Heinével lehetne összepárosítani, de sajnos, egyebekben annyira különfélék, hogy egyáltalán nem lehet őket egyesíteni. Klopstock és Wieland még legalább ellentétek, de Rückert és Heine között nincsen a legcsekélyebb más hasonlóság, és mindketten abszolútumként állanak előttünk. Az „Ifjú Németország" berlini pártja mégiscsak jeles társaság![342] Át akarják keresztelni korunkat a „viszonyok és finom vonatkozások" korává, ami ezt jelenti: írunk valamit

* — kicsinyben — *Szerk.*
** — elmésség — *Szerk.*

csak úgy kapásból és hogy az oldalakat egészen megtölthessük, olyan dolgokról beszélünk, amelyek nem léteznek és ezeket viszonyoknak nevezzük, vagy összehordunk hetet-havat, s az egyveleget „finom vonatkozásoknak" nevezzük. Itt van pl. ez a Theodor Mundt, aki összefirkál valamit Taglioni kisasszonyról, aki „Goethét táncol", s Goethétől, Heinétől, Raheltől* és Stieglitztől kölcsönzött szóvirágokkal cicomázza magát, a legpompásabb ostobaságokat fecsegi össze Bettináról** — de mindezt olyannyira modernül, hogy az arszlánok vagy a fiatal, hiú, élvvágyó hölgyek bizonyára a legnagyobb gyönyörűséggel olvassák. Vagy Kühne — Mundt ügynöke Lipcsében — a „Zeitung für die elegante Welt"-et szerkeszti, s az ő kezében most olyan lett a lap, mint egy hölgy, akinek a termetéhez abroncsszoknya illene, s akit most modern ruhába bújtattak, úgyhogy minden lépésnél áttűnik lábainak kecsteljes görbesége a tapadó ruhán. Pompás! És Heinrich Laube! A fickó folyvást olyan jellemeket pingál, amilyenek nem is léteznek, útinovellákat ír, amelyek nem azok, badarságot badarságra halmoz — szóval szörnyű. Mi lesz a német irodalommal, fogalmam sincs! Három tehetségünk van, Karl Beck, Ferdinand Freiligrath és Julius Mosen; ez utóbbi ugyan zsidó és „Ahasvér"-jében a bolygó zsidó lépten-nyomon a kereszténységgel dacol; Gutzkow, aki mindnyájuk közül még a legértelmesebb, azért rója meg, mert Ahasvér alantas jellem, igazi kufárzsidó; Theodor Creizenach, aki ugyancsak zsidó, ezért a „Zeitung für die elegante Welt"-ben dühösen támadja Gutzkow-ot, de hol van ő Gutzkow-tól! Ez a Creizenach, egy közönséges firkász, az egekig magasztalja Ahasvért, mint tiport férget, és szidja Krisztust mint gőgös önkényurat; hozzáteszi, hogy persze a népkönyvben Ahasvér csak alantas fickó, de a vásári bódé ponyváján Faust sem sokkal több, mint közönséges boszorkánymester, Goethe azonban „évszázadok lélektanát" vitte bele. Az utóbbi nyilván ostobaság (ha nem csalódom, ez egészen latin konstrukció), engem is csak a népkönyvek miatt érdekel. Persze, ha Theodor Creizenach szidja őket, akkor nyilván nagyon, nagyon

* Rahel Varnhagen. — *Szerk.*
** Bettina von Arnim. — *Szerk.*

rosszaknak kell lenniük, én azonban bátorkodom megjegyezni, hogy a népi „Ahasvér"-ban több mélység és költészet van, mint az egész Th. Creizenachban, dicső társaival egyetemben . . .

Engels — F. Gräberhez. 1839. I. 20.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 496—497. old.)

SCHILLER ÉS GOETHE

. . . A kedves Barmenben most kezd ébredezni az irodalmi érzék. Freiligrath drámák olvasására egyesületet alapított, amelyben távozása óta Strücker és Neuburg (Langewiesche segédei) a liberális eszmék előharcosai. Mármost Ewich úr a következő éles elméjű felfedezéseket tette: 1. hogy ebben az egyesületben az „Ifjú Németország"[199] kísért, 2. hogy ez az egyesület in pleno* írta a „Telegraph"-ban a „Wuppertali levelek"-et**. Továbbá egyszerre rájött, hogy Freiligrath versei a világ legunalmasabb dolgai, hogy Freiligrath mélyen de la Motte Fouqué alatt áll és három éven belül el fogják felejteni. Tehát mint K. Beck annak idején kijelentette. —

Oh Schiller, Schiller, égi lángolással
Kebledben mily nagy szív dobogott,
Örökifjan szóltál a próféta szavával,
S kezedben a szabadság zászlaja lobogott!
Midőn a harcokból már mindenki kivált,
Minden kislélek halálra vált,
Te akkor pazaroltad véredet,
És forró és mélységes életed
Odaadtad egy egész világnak —
Az áldozat hideg közönyre lelt;

* — testületileg — *Szerk.*
** A „Wuppertali levelek"-et Engels írta. — *Szerk.*

Nem értették, hogy Téged fájdalom tép,
Nem figyelték, csak a szférák zenéjét,
Ha fülükhöz ért a dalok hulláma,
Vérszín könnyeid csodálatos árja!

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Kinek a műve ez? Karl Becké, az utazó költőé, erőteljes soraival és tobzódó képeivel, de homályosságával, dagályos hiperboláival és metaforáival is; mert, az kétségtelen, hogy Schiller a legnagyobb liberális költőnk; ő megsejtette az új kort, amely a francia forradalom után felvirrad, Goethe pedig nem, még a júliusi forradalom után sem; s amikor már annyira közel került hozzá, hogy mégiscsak el kellett hinnie az új kor eljöttét, akkor visszahúzódott a szobájába és bezárta az ajtót, hogy kényelmében mi se zavarja.* Ez nagyon árt Goethének; viszont negyvenéves volt, amikor a forradalom kitört, beérkezett ember, ezért nem lehet elmarasztalni . . .

Engels — W. Gräberhez. 1839. VII. 30.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 537—538. old.)

ERNST MORITZ ARNDT

Mint a mondabéli hűséges Eckart, úgy áll az öreg Arndt a Rajnánál és óvja a német ifjúságot, amely most már gyakorta pillantgat a francia Venus-hegy és az ormáról integető csábos, tüzes leányok, az eszmék felé. Ám a szilaj ifjak nem törődnek az öreg daliával, átrohannak — és bizony nem maradnak mindnyájan ernyedten fekve, mint Heine, az új Tannhäuser.

Ez Arndt viszonya a német ifjúsághoz. Bármily nagyra becsülik is mindnyájan, nem elégszenek meg a német életnek általa hirdetett eszményével; szabadabb mozgást, telibb, duzzadóbb életerőt, izzó, viharos érverést kívánnak azokban a világtörténeti erekben, amelyek Németország szíve vérét viszik. És ezért rokon-

* Vö. 352. old. — *Szerk.*

szenveznek Franciaországgal, de persze nem a meghódolás rokonszenvével, amelyről a franciák mesélnek, hanem azzal a magasabb rendű és szabadabb szimpátiával fordulnak feléje, amelynek mibenlétét Börne a „Franciafaló"-ban a németes egyoldalúsággal szemben oly szépen kifejtette.

Arndt érezte, hogy a jelen elidegenedett tőle, hogy őt nem a gondolataiért tiszteli, hanem erős, férfias egyéniségéért tiszteli a gondolatait. És ezért kötelességének vélte, hogy mint olyan férfiú, akit tehetség és érzület, valamint hosszú évek korfejlődése vitt előre, szellemének kialakulásáról, gondolkodásmódjáról és koráról emléket hagyományozzon a népére, mint azt meg is tette „Emlékezések a külső életből" című, sokat vitatott könyvében.

Egyelőre a tendenciától elvonatkoztatva, Arndt könyve mindenesetre esztétikailag is a legérdekesebb jelenségek egyike. Ezzel a tömör, velős nyelvezettel irodalmunkban régen nem találkoztunk és ez joggal hatott maradandóan az ifjú nemzedék számos tagjára. Inkább a feszesség, mint az ernyedtség! Hiszen vannak írók, akik a modern stílus lényegét abban látják, hogy a nyelv kidomborodó izmait, feszülő inait szépen, puha hússal pólyázzák körül, még azt is kockáztatva, hogy nőiesnek látszanak. Nem, akkor már kedvesebb nekem az arndti stílus férfias csontalkata, mint bizonyos „modern" stiliszták taplós modora! Annál is inkább, mert Arndt lehetőleg elkerülte 1813-as társainak különcködéseit és csupán a szuperlatívusz abszolút használatában (mint a délromán nyelvekben) jár közel az affektáltsághoz.[343] Olyan borzalmas nyelvkeverést, amilyen most újra divatba jött, Arndtnál nem is szabad keresnünk; sőt ellenkezőleg: az ő példája mutatja, mily kevés idegen ágat kell ráoltanunk nyelvtörzsünkre ahhoz, hogy hiánytalanul ki tudjuk fejezni magunkat. Valóban, gondolataink szekere a legtöbb úton jobban fut német, mint francia vagy görög lovakkal és a purista irányzat túlzásain való gúnyolódással koránt sincs elintézve a dolog . . .

Engels: Ernst Moritz Arndt. 1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 96—97. old.)

Immermann halálhíre kemény csapást mért ránk, rajnavidékiekre, e férfiúnak nemcsupán költői, hanem személyes jelentősége miatt is, jóllehet különösen az utóbbi csak most kezdett igazán kifejlődni. Immermann sajátságos kapcsolatban állt a Rajna mellett és Vesztfáliában újabban kibontakozó fiatalabb irodalmi erőkkel, mert irodalmi tekintetben Vesztfália és az Alsó-Rajna vidéke összetartoznak, ha politikailag eddig élesen el is különültek egymástól, mint ahogy a „Rheinisches Jahrbuch" közös centrumot alkot egyúttal mindkét tartomány írói számára. Minél inkább távol tartotta magát eddig a Rajna az irodalomtól, annál inkább igyekeztek most rajnai költők hazájuk képviselőiként fellépni és így bár nem egységes terv szerint, de mégis *egy* cél érdekében dolgoztak. Az ilyen törekvés középpontjában rendszerint egy erőteljes egyéniség áll, akinek az ifjabbak alárendelik magukat, anélkül, hogy önállóságukból valamit is feladnának, és úgy látszott, hogy ez a középpont a rajnai költők számára Immermann lesz. Bizonyos, hogy a rajnavidékiekkel szemben táplált számos előítélete ellenére lassanként mégiscsak meghonosodott köztük, nyíltan megbékélt az irodalmi jelennel, amelyhez az összes fiatalok tartoznak, új, friss szellem ébredt fel benne és művei egyre nagyobb elismerést arattak. Így azoknak az ifjú költőknek a köre, akik körülötte gyülekeztek és akik a szomszéd területekről is átjöttek hozzá, mind nagyobb lett; pl. Freiligrath, amikor Barmenben még számlákat írt és folyószámlákat könyvelt, mily sokszor becsapta a naplót és a főkönyvet, hogy egy vagy több napot Immermann és a düsseldorfi festők társaságában töltsön! Így történt, hogy Immermann fontos helyet foglalt el azokban az ábrándokban, amelyeket egy rajnai-vesztfáliai költőiskoláról szövögettek; mielőtt Freiligrath hírnévre tett szert, ő volt a közvetítő átmenet a provinciális irodalomtól a közös német irodalomhoz. Akinek szeme van ilyen vonatkozásokhoz és kapcsolatokhoz, annak ez már rég nem volt titok többé; egy évvel ezelőtt többek között Reinhold Köstlin az „Europá"-ban utalt arra, hogyan fejlődik fel Immermann ahhoz a szerephez, amelyet

Goethe idősebb éveiben betöltött. Mindezeket az ábrándokat és reménységeket széttépte a halál.

Néhány héttel Immermann halála után megjelentek az „Emlékiratok". Vajon a legerőteljesebb férfikorban lévén elég érett volt-e már ahhoz, hogy megírja saját, megőrzésre méltó emlékeit? E kérdésre sorsa igennel, könyve nemmel felel. De az „Emlékiratok"-at nem is úgy kell tekinteni, mint egy aggastyán életzáró művét, aki pályáját ezzel befejezettnek nyilvánítja; Immermann csupán tevékenységének egy korábbi, kizárólagosan romantikus korszakával számolt le, és így persze ezt a könyvet más szellem hatja át, mint annak a korszaknak a műveit. Ezenfelül az itt vázolt események az utóbbi évtized hatalmas fordulata folytán olyan messzire távolodtak el, hogy még előtte, a kortárs előtt is történetileg letűntnek látszottak. Mégis azt hiszem, nyugodtan állíthatom, hogy Immermann tíz év múlva magasabb szempontból és szabadabban ragadta volna meg a jelent és viszonyát műve sarkkövéhez, a felszabadító háborúhoz. Egyelőre azonban úgy kell taglalnunk az „Emlékiratok"-at, amilyenek azok valójukban.

Ha a korábbi romantikus író az „Epigonok"-ban már a goethei plasztikusság és nyugalom magasabb álláspontjára törekedett, ha a „Münchhausen" már egészen a modern költői irányzat alapjaira épült, akkor hátrahagyott műve még világosabban mutatja, hogy Immermann mennyire méltányolni tudta a legújabb irodalmi fejleményeket. A stílus a szemléleti formával egyetemben egészen modern; csupán a jobban átgondolt tartalom, a szigorúbb tagoltság, a markáns, sajátos jellegzetesség és a szerző meglehetősen leplezett, antimodern érzülete emeli ki ezt a könyvet az ábrázolások, jellemrajzok, emlékiratok, ismertetések, helyzetek, körülmények stb. tömegéből, melyek most egészséges költői levegőért epedő irodalmunkat befullasztják. Emellett Immermann igazán elég tapintatos és csak ritkán hoz olyan tárgyakat az elmélkedés ítélőszéke elé, amelyek más bíróságot kívánhatnának, mint a tiszta értelemét.

A megjelent első kötet anyagát a „huszonöt év előtti ifjúság" és a korabeli uralkodó tendenciák alkotják. Egy „Figyelmezte-

tés" vezeti be, amely az egész mű jellegét a leghívebben tükrözi. Egyfelől modern stílus, modern jelszavak, sőt modern elvek, másfelől olyan sajátosságok, amelyek már rég nem mondanak semmit az olvasók szélesebb köre számára. Immermann modern németeknek ír, olyanoknak, akik — amint meglehetősen száraz szavakkal mondja — egyaránt távol tartják magukat a németesség és a kozmopolitizmus végleteitől; a nemzetet egészen modern szellemben értelmezi és olyan premisszákat állít fel, amelyek következetesen arra vezetnének, hogy a nép, rendeltetése szerint, önmaga uralkodjék; határozottan elítéli azokat a hibákat, amelyekben a németek szenvednek: „az önbizalom hiányát, a szolgálás és a megalázkodás dühödt szenvedélyét". És emellett mégis előszeretettel viseltetik a poroszság iránt, amit ugyancsak gyenge érvekkel tud alátámasztani, a németországi alkotmányos törekvéseket pedig olyan jeges közömbösséggel említi meg, amely nagyon is világosan mutatja, hogy Immermann még korántsem jutott el a modern szellemi élet egységének megértéséig. Tisztán látható, hogy egyáltalán nincs ínyére a modernség fogalma, minthogy annak jónéhány tényezőjét kifogásolja, de az is, hogy mégsem képes ezt a fogalmat elvetni.

„Gyermekkori emlékekkel" kezdődik a tulajdonképpeni memoár. Immermann, ígéretéhez híven, csak azokat a mozzanatokat meséli el, amikor „a történelem átvonult rajta". A fiú értelmével együtt nőnek a világesemények, emelkedik az az irdatlan épület, amelynek összeomlását szemtanúként kellett végignéznie; a történelem hullámai eleinte csak távolról morajlanak, majd a jénai csatában átszakítják Észak-Németország gátját, betörnek az önelégült Poroszországba, a nagy király mondását — „Après moi le déluge"* — most sajátlag az ő állama számára is beigazolva, és először is mindjárt Immermann szülővárosát, Magdeburgot öntik el.[344] Ez a könyv legjobb része; Immermann-nak erősebb oldala az elbeszélés, mint az elmélkedés, és remekül sikerült neki a világeseményeknek az egyes ember lelkében való tükröződését megragadni. Tetejében éppen ez az a pont, amelytől kezdve,

* — „Utánam az özönvíz" — *Szerk.*

persze csak ideiglenesen, nyíltan a haladás mellé áll. Számára, mint 1813 összes önkéntesei számára, az 1806 előtti Poroszország ezen állam ancien régime-je*, de egyúttal — amit ma nemigen ismernek el — az 1806 utáni Poroszország a teljes újjászületést, a dolgok új rendjét képviseli. Poroszország újjászületése azonban sajátságos kérdés. A Nagy Frigyes nevéhez fűződő első újjászületést a múlt évi jubileum alkalmából annyira felmagasztalták, hogy nem értjük, miként tehetett egy húszévi interregnum** már egy másodikat is szükségessé. És aztán be akarják bizonyítani, hogy a kétszeres tűzkeresztség ellenére régi énje újabban megint élénk életjeleket adott magáról. A szóban forgó fejezetben azonban Immermann megkímél bennünket a status quo magasztalásától, s így csak a későbbiek folyamán derül ki világosabban, hol válik el Immermann útja az új kor útjától.

„Az ifjúságot, amíg be nem lép a közéletbe, a család, az iskola, az irodalom neveli. A vizsgálatunk tárgyává tett nemzedék nevelése még egy negyedik eszközzel gyarapodott. Ez a negyedik eszköz az önkényuralom volt. A család ápolja és óvja az ifjúságot, az iskola elszigeteli, az irodalom pedig ismét távlatokat nyit meg előtte; számunkra az önkényuralom szabta meg a jellemképződés kezdeteit." E séma szerint szerkesztette meg Immermann a könyv elmélkedő részét és aligha tagadhatjuk meg tőle elismerésünket, mivel azzal az óriási előnnyel bír, hogy a tudat fejlődésmenetét szakaszainak időrendjében adja elő. — A családról szóló fejezet egészen kitűnő addig, ameddig a *régi* családnál időzik, és csak sajnálhatjuk, hogy Immermann a továbbiakban már nem törekedett egységes egésszé tömöríteni a fény- és árnyoldalakat. Minden egyes megjegyzése rendkívül találó. Az *újabb* családról vallott felfogása viszont azt tükrözi, hogy az utóbbi évtized jelenségeivel szemben érzett régi elfogultságától és lehangoltságától még mindig nem szabadult meg. Igaz, hogy a „régimódi kényelmesség", a házi tűzhellyel való elégedettség mindinkább bizonyos kedvetlenségnek ad helyet, már nem éri be a családi élet örömeivel; ellenben mindinkább eltűnik az atyai filiszterség, a hálósipkát övező

* — régi rendje — *Szerk.*
** 1786 (Nagy Frigyes halála) — 1806 (a jénai vereség). — *Szerk.*

dicsfény, s a kedvetlenség okai, amelyeket Immermann többségükben helyesen, talán túlságosan is élesen domborít ki, éppenséggel egy még viaskodó, le nem zárt korszak tünetei. Az idegen uralom előtti időszak lezárult és mint ilyen, a nyugalom pecsétjét viselte — de a tétlenségét is és magában hordozta a romlás csíráit. Szerzőnk egészen röviden így szólhatott volna: az újabb család azért nem mentesülhet bizonyos kellemetlen érzéstől, mert új igényeket támasztanak vele szemben, amelyeket a saját jogaival még nem tud összeegyeztetni. A társadalom — ezt Immermann is elismeri — megváltozott, egy egészen új mozzanat csatlakozott hozzá: a közélet. Irodalom, politika, tudomány — mindezek egyre mélyebben hatolnak be a családba és magukkal hozzák a gondot: hogyan is helyezzék el az idegen vendégeket. Ez a lényeg! A család még nagyon is régi stílusú ahhoz, hogy megértésre jusson a benyomulókkal és jó viszonyba kerüljön velük — de ehhez nyilván újjá kell születnie a családnak is; e fájdalmas folyamaton mindenképp át kell esni, és nekem úgy tűnik, hogy a régi családnak erre bizony szüksége lenne. Egyébként Immermann a modern családot éppen Németország legmozgalmasabb, idegen befolyások iránt leginkább fogékony részében, a Rajna-vidéken tanulmányozta, s itt jelentkeztek aztán az átmeneti folyamat kellemetlenségei a legélesebben. Németország belsejének vidéki városaiban a régi család még tovább él és virul az egyedül üdvözítő hálósipka árnyékában, a társadalom még 1799-es alapon áll és a közéletet, irodalmat, tudományt teljes nyugalommal és megfontoltsággal intézi el, anélkül, hogy bárki is zavartatni engedné magát megszokott lomposságában. — A régi családról szóló történethez mellékletként a szerző még „pedagógiai anekdotákat" is ad, majd a „nagybácsival", a régi idők egy jellemképével fejezi be könyve elbeszélő részét. Ezzel véget ér a nevelés, amelyet a felnövekvő nemzedék a családtól kap. Az ifjúság az iskola és az irodalom karjába veti magát. Itt kezdődnek a könyv kevésbé sikerült részei. Az iskolával Immermann olyan időben került érintkezésbe, amikor az összes tudományok lelke, a filozófia s mindaz, ami az ifjúságnak alapul szolgálhatott, tehát az ókor ismerete, szédületes átalakuláson ment keresztül, és Immermann nem volt

olyan szerencsés, hogy ezt az átalakulást egészen annak a céljáig az iskolában végigkísérhette volna. Mikorra befejeződött, ő már rég kinőtt az iskolapadból. Egyelőre nem is mond sokkal többet, mint hogy akkoriban szűk volt a tanulmányok köre, s a kor leghatékonyabb mozgatóival pótlólag külön szakaszokban foglalkozik. Fichtével kapcsolatban filozofál, és ez a mi szakmabeli uraink számára sok meglepetést tartogat. Szellemes okfejtésekre csábíttatja magát olyan tárgyról, amelynek áttekintéséhez egy szellemes ember és egy költő szeme nem elegendő. Hogy fognak a mi szigorú hegeliánusaink borzadni, ha elolvassák Immermann könyvében a filozófia történetét — három oldalon! És be kell vallanunk, hogy nehezen lehetne nagyobb dilettantizmussal filozófiáról beszélni, mint ahogy itt történik. Mindjárt az első mondat, hogy a filozófia mindig két pont között ingadozik: vagy a tárgyban, vagy az Énben keresi a bizonyosat — nyilván a kanti „magán-való"-ra következett fichtei Én kedvéért íródott, és végső esetben Schellingre alkalmazható, Hegelre azonban semmiképpen sem. — Szókratészt a gondolkodás megtestesülésének nevezi és éppen ezért megtagadja tőle a rendszeralkotás képességét; nála a tiszta elmélet az empíriába való elfogulatlan behatolással egyesült és minthogy ez a párosulás túllépett a fogalmon, Szókratész csak személyiségként, s nem tanításként nyilvánulhatott meg. Vajon nem olyan mondatok-e ezek, amelyek a hegeli tanok hatása alatt felnövekedett nemzedéket okvetlenül a legnagyobb zavarba ejtik? Nem szűnik-e meg ott minden filozófia, ahol a gondolkodás és az empíria összhangja „túllép a fogalmon"? Milyen logika állja meg ott a helyét, ahol „a gondolkodás megtestesüléséhez" szükségképpeni attributumként a rendszernélküliség járul?

De miért kövessük Immermannt olyan területen, amelyet maga is csak futólag akart érinteni? Elég annyi, hogy amiként nem tud megbirkózni a korábbi évszázadok filozófiai tételeivel, éppúgy nem képes Fichte filozófiáját összeegyeztetni saját egyéniségével. Viszont kitűnően jellemzi Fichtét, a német nemzet szónokát és Jahnt, a „torna megszállottját". Ezek a jellemrajzok jobban megvilágítják a korabeli ifjúságra ható erőket és eszméket,

mint nem egy hosszú fejtegetés. Ott is, ahol az irodalom a téma, sokkal szívesebben olvassuk „a huszonöt évvel ezelőtti ifjúságnak" a nagy költőkhöz való viszonyáról szóló leírást, mint azt a gyengén megalapozott érvelést, hogy a német irodalom minden testvérénél inkább modern, s nem romantikus eredetű. Mindig erőszakoltnak fog tűnni, ha Corneille-t romantikus középkori gyökerekből származtatják és ha Shakespeare esetében többet akarnak a középkornak tulajdonítani annál, hogy onnan vette nyersanyagát. Vagy talán az egykori romantikus nem egészen tiszta lelkiismerete szólal itt meg, visszautasítandó azt a vádat, hogy titkon még mindig romantikus?

Az önkényuralomról, mármint a napóleoni önkényuralomról szóló fejezet sem fog tetszést aratni. A heinei Napóleon-imádat idegen a népi tudattól, de azzal sem fog senki egyetérteni, hogy Immermann, aki itt a történetíró pártatlanságára tart igényt, sértődött poroszként beszél. Bizonyára érezte, hogy itt túl kell lépnie a német-nemzeti, különösen pedig a porosz álláspontón, ezért lehetőleg óvatosan fogalmaz, felfogását, amennyire csak lehetséges, hozzáidomítja a modern felfogáshoz és csak apróságokhoz, mellékes dolgokhoz mer hozzányúlni. Lassanként azonban felbátorodik, bevallja, hogy sehogysem tudja belátni, miként számíthatják a nagy emberekhez Napóleont, felállítja az önkényuralom tökéletes rendszerét és kimutatja, hogy Napóleon meglehetősen kontár módon és balkezesen gyakorolta ezt a mesterséget. De nem ezen az úton lehet eljutni a nagy emberek megértéséhez.

Ilyenképpen Immermann — eltekintve egyes gondolatoktól, amelyek mintegy megelőzték meggyőződését — lényegében távol áll a modern gondolkodástól. Mégsem lehet őt ama pártok egyikébe se besorolni, amelyekre Németország szellemi status quoját osztani szokták. Az az irányzat, amelyhez úgy látszik, legközelebb áll, kifejezetten elutasítja a németeskedést. Az ismert immermanni dualizmus az érzületben egyfelől mint poroszosság, másfelől mint romantika nyilvánul meg. Az első azonban lassanként, különösen ami a hivatalnokot illeti, a legjózanabb, legegyhangúbb prózába, a második pedig mértéktelen fellengzősségbe

fulladt. Ameddig megmaradt ezen a ponton, addig nem tudott igazi elismerést kivívni és egyre inkább be kellett látnia, hogy ezek az irányzatok nemcsak szöges ellentétei voltak egymásnak, hanem a nemzet szívét is mind hidegebben hagyták.

Végül költészetében haladó lépésre szánta el magát és megírta az „Epigonok"-at. És alig hagyta el e munka a könyvesboltot, írójának máris alkalma nyílt meggyőződni arról, hogy csupán eddigi irányvonala miatt nem fogadta tehetségét nagyobb elismeréssel a nemzet és a fiatalabb irodalom. Az „Epigonok"-at majdnem mindenütt dicsérőleg méltatták és olyan elemzésekre ösztönözte a bírálókat, amilyenekhez Immermann eddig nem szokott hozzá. A fiatal irodalom — ha ugyan szabad ezt a kifejezést olyan dolog töredékeire alkalmazni, amely sohasem volt egész — elsőként ismerte fel Immermann jelentőségét és vezette be valóban a nemzetnél. Immermannt nagyon lehangolta, hogy egyre mélyült a szakadék a poroszság és a romantikus költészet között, valamint az is, hogy írásainak viszonylag csekély népszerűség jutott osztályrészül — s ez akaratlanul is mindinkább a merev elszigetelődés bélyegét nyomta rá műveire. Most, amikor egy lépést tett előre, az elismeréssel együtt más, szabadabb, derűsebb szellem költözött beléje. A régi, ifjúi lelkesedés újra felengedett benne, és a „Münchhausen"-ban kísérletet tett arra, hogy a jellem gyakorlati-értelmi oldalával megbékéljen. Maradék romantikus szimpátiáit pedig levezette a „Ghismondá"-ban és a „Tristan"-ban; de mennyire mások ezek, mint a korábbi romantikus költemények, mennyivel plasztikusabbak, mint pl. a „Merlin"!

Egyáltalában a romantika Immermann részére csak forma volt, a romantikus iskola álmodozásától megóvta őt a porosz józanság, amely viszont bizonyos mértékig el is zárta a korfejlődéstől. Tudjuk, hogy Immermann vallás dolgában meglehetősen szabadgondolkodó, politikailag azonban a kormányzat túlbuzgó híve volt. Igaz, hogy a fiatalabb irodalomhoz való viszonya folytán közelebb került a század politikai törekvéseihez és ezeket más oldalról ismerte meg; de miként az „Emlékiratok" mutatják, a poroszosság még szilárdan tartotta magát benne. Mindamellett

éppen ez a könyv számos olyan megnyilatkozást tartalmaz, amelyek Immermann alapfelfogásával teljesen ellentétesek és annyira modern bázisra épülnek, hogy lehetetlen fel nem ismerni bennük a modern eszmény jelentékeny befolyását. Az „Emlékiratok" világosan mutatják szerzőjük törekvését, hogy lépést tartson korával, és ki tudja, vajon a történelem árja lassanként nem mosta volna-e alá azt a konzervatív-porosz gátat, amely mögé Immermann bevette magát.

És még valami! Immermann azt mondja, hogy annak a korszaknak, amelyet az „Emlékiratok"-ban ábrázol, kiváltképpen fiatalos jellege volt; fiatalos indítékok léptek működésbe és ifjúi hangok szólaltak meg. Nem így van-e ez a mi korunkkal is? A régi nemzedék kihalt az irodalomban, az ifjúságé a szó. Jövőnk jobban, mint bármikor, a felnövekvő nemzedéktől függ, mert ennek kell olyan ellentétek felől döntenie, amelyek mind erősebben kiéleződnek. Bár az öregek szörnyen panaszkodnak az ifjúságra, és igaz is, hogy az nagyon szófogadatlan; de csak engedjétek saját útján járni, majd el fog igazodni, akik pedig eltévednek, csak magukra vethetnek. Mert próbakövünk van az ifjúság számára az új filozófiában; azon kell átdolgoznia magát, de nem szabad elveszítenie ifjúi lelkesedését. Aki fél a sűrű erdőtől, amelyben az eszme palotája áll, aki nem vágja magát keresztül rajta karddal és nem ébreszti fel csókjával az alvó királyleányt, az nem érdemli meg őt és birodalmát, az odébbállhat, falusi pap, kereskedő, ülnök lehet, vagy bármi más, megházasodhat, gyermekeket nemzhet teljes istenfélelemben és tisztességben, de a század nem ismeri el fiának. No, azért nem kell óhegeliánusokká lennetek, nem kell a magán- és magáért-valóval, a totalitással és az „Ez"-séggel dobálódznotok, de a gondolati munkától nem szabad visszariadnotok, mert csak az a lelkesültség valódi, amely sasként nem retten meg a töprengés sötét fellegeitől, a ritka, kifinomult levegőtől az absztrakció magas régióiban, ha arról van szó, hogy az igazság napja felé repüljön. És ebben az értelemben a mai ifjúság ki is járta Hegel iskoláját, és a rendszer száraz burkát szétfeszítve számos csíra tört fel pompásan az ifjúi kebelben. De ez egyúttal nagy bizalmat is ébreszt a jelen iránt, hogy sorsa nem a félénk és pasz-

szív aggályoskodástól, nem az öregségnek a megszokotthoz tapadó nyárspolgárságától, hanem az ifjúság nemes, féktelen tüzétől függ. Ezért küzdjünk a szabadságért, míg ifjak vagyunk és feszül bennünk az izzó erő; ki tudja, megtehetjük-e akkor, ha már az öregség kerülget!

Engels: Immermann „Emlékiratai". 1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 111—118. old.)

PLATEN

A restauráció korának poéta gyermekei közül, akiknek erejét az 1830-as esztendő villanyos ütései nem bénították meg s akiknek hírneve csak a mostani irodalmi korszakban alapozódott meg, hárman válnak ki jellegzetes hasonlóságokkal: Immermann, Chamisso és Platen. Mindhármukban megvan a rendkívüli egyéniség, a jelentős jellem és a költői tehetséggel legalábbis egyenlő intellektuális képesség. Chamissónál hol a képzelőerő és az érzés uralkodik, hol a számító ész; főként tercináinak felszíne egészen hideg és ésszerű, de alatta érezni a nemes szív dobogását; Immermannban ez a két tulajdonság viaskodik egymással és olyan kettősséget eredményez, melyet ő maga is elismer és melynek szélső csúcsait erős egyénisége összehajlíthatja ugyan, de egyesíteni nem képes; Platennél végül a költői erő feladta önállóságát és könnyen beletörődik a hatalmasabb ész uralmába. Ha Platen képzelete nem támaszkodhatott volna eszére és nagyszerű jellemére, nem lett volna ilyen híressé. Ezért képviselte a költészetben az értelmi elemet, a formát, és ezért nem teljesült az a kívánsága, hogy pályáját egy nagy művel zárhassa le. Jól tudta, hogy egy ilyen nagy mű kell ahhoz, hogy hírnevét tartóssá tegye; de azt is érezte, hogy erejéből ez még nem futja, és a jövőbe, előkészítő munkájába vetette reményét; közben eltelt az idő, az előkészületeknél nem jutott előbbre és végül meghalt.

Platen képzelete félénken követte értelme merész lépteit; és mikor egy zseniális mű megalkotásához olyan merész ugrásra lett

volna szükség, amelyet az ész nem tehetett meg, képzelete visszszarettent. Innen ered Platennek az a tévedése, hogy elmealkotásait költészetnek tartotta. Anakreoni gázelekre elég költői teremtőereje volt; néha komédiáiban is meteorszerűen felvillant; de valljuk be: Platen sajátos művei közül a legtöbb az értelem szüleménye, s mint ilyen fog mindig rászolgálni az elismerésre. Mesterkélt gázeleire, szónokias ódáira rá fognak unni; vígjátékai polémiáját nagyrészt jogosulatlannak fogják találni, de párbeszédei elmésségének, parabázisai fenségének mindig igaz tisztelettel fognak adózni, egyoldalúságának okát pedig jelleme nagyságában fogják megtalálni. Platen irodalmi helyzete a közvéleményben meg fog változni; Goethétől távolabb, de Börnéhez közelebb fog kerülni.

Hogy érzületei is inkább Börnéhez vonzzák, a vígjátékokban található célzások egész tömegén kívül már az összkiadás több költeménye igazolta. Elég közülük a X. Károlyhoz címzett ódát említenem. Egy sor dalát, melyekre a lengyel szabadságharc ihlette, kihagyták ebből a gyűjteményből, pedig kétségtelenül nagyban hozzájárulnak Platen jellemzéséhez. Most az összkiadás függelékeként ezek is megjelentek egy másik kiadóvállalatnál. Úgy találom, hogy csak megerősítik Platenről vallott nézetemet. Bennük még inkább és még feltűnőbben, mint egyebütt, a gondolatnak és a jellemnek kell pótolnia a költészetet. Ezért érzi magát Platen az egyszerű dalformában ritkán otthon. Hosszú, elnyújtott sorokat kíván, melyek mindegyikébe egy gondolatot ágyazhat bele vagy mesterséges ódai metrumokat, melyeknek komoly, kimért lépése szinte megköveteli a szónokias tartalmat. A vers művészetével támadnak Platenben a gondolatok is, és ez költeményei értelmi eredetének legerősebb bizonyítéka. Aki más igényekkel közeledik Platenhez, azt ezek a lengyel dalok nem fogják kielégíteni; de aki ilyen várakozással veszi kezébe a kis füzetet, azt busásan kárpótolni fogja a költészet illatának hiányáért a magasztos, a legnemesebb jellem talajából sarjadt gondolatok gazdagsága és egy „nagyszerű szenvedélyesség", mint az előszó találóan mondja. Kár, hogy nem néhány hónappal előbb jelentek meg ezek a költemények, amikor a német nemzeti öntudat fellá-

zadt az orosz császári európai pentarkhia ellen; a legjobb válaszok lettek volna rá. Talán a pentarkhista is talált volna bennük néhány jeligét művéhez.[345]

Engels: Platen. 1840.
(Marx és Engels: Művészet, irodalom. 1946. 124—126. old.)

LUDWIG BÖRNE, KARL BECK, KARL GUTZKOW

. . . *Ludwig Börne „Összegyűjtött munkái"* 1. és 2. kötet. Dramaturgiai levelek. — Börne, a szabadság és jog rettenthetetlen harcosa, itt esztétikai területen mutatkozik be, és ezen is otthonos; amit mond, oly határozott és tiszta, annyira a szép iránti helyes érzésből fakad és oly világosan kifejtett, hogy ellenérvelésről szó sem lehet. Mindezen tengernyi gazdag elmésség ömlik el és mint sziklák merülnek fel itt-ott a szilárd, éles szabadságeszmék. E kritikák (mert ezekből áll e könyv) nagyrészt a színdarabok megjelenésével egy időben íródtak, tehát olyan időpontban, amikor a kritika ítélete még vakon és ingadozva tapogatódzott; Börne azonban mindent látott és behatolt a cselekmény legbelső fonaláig. Legkitűnőbbek a Schiller „Tell"-jéről írott bírálatok — ez a tanulmány több mint húsz éve cáfolatlanul áll szemben a szokásos nézetekkel, éppen, mert cáfolhatatlan. — Immermann „Cardenió"-ja és „Hofer"-je, Raupach „Isidor és Olgá"-ja, Clauren „Gyapjúpiac"-a — amely más vonatkozásban érdekes —, Houwald „Világítótorony" és „Kép" c. művei, amelyeket úgy ízekre szed, hogy semmi, de semmi sem marad belőlük, és végül Shakespeare „Hamlet"-je. Börne mindezekben az írásokban az a nagy ember, aki előre beláthatatlan következményű vitát robbantott ki és már ez a két kötet Lessing mellett biztosítana neki helyet; de ő már más területen lett Lessinggé, s bárcsak Karl Beckben Goethe következnék utána!

Szultán vagyok, vad, viharverte szultán,
Hadam páncélos strófái a dalnak;
Homlokom redői — bánatterhes turbán
Hajlatai, titkot és bút takarnak.

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Ha efféle képek bukkannak fel egy prológusnak már a második strófájában, milyen lesz akkor maga a könyv? Ha egy húszéves ifjúnak ilyen gondolatai támadnak, hogyan fog akkor dalolni az érett férfi? — Karl Beck olyan költői tehetség, amilyen Schiller óta nem született. Feltűnő rokonságot találok a Schiller „Haramiák" és a Beck „Éjszakák" között — ugyanaz a szabadságért lángoló lélek, ugyanaz a féktelen fantázia, ugyanaz a fiatalos virtuskodás, ugyanazok a hibák. Schiller a szabadságért állt ki a „Haramiák"-ban, az ő darabja volt az első figyelmeztetés egy szolgai korszakban; de akkoriban az efféle törekvés még nem alakulhatott ki határozottan; most az „Ifjú Németország"-ban[199] határozott, szisztematikus irányzattá lett — Karl Beck pedig hangos szóval felhívja korát, hogy ismerje el ezt az irányzatot és csatlakozzék hozzá. Benedictus, qui venit in nomine Domini![346]

„Az utazó költő". Karl Beck költeményei. — Alig jelent meg első műve, a fiatal költő máris a másodikkal lép elénk, amely erőben, a gondolatok gazdagságában, lírai lendületben és mélységben a legkevésbé sem marad el az elsőtől, sőt azt csiszolt formája és klaszszicitása tekintetében magasan túlszárnyalja. Micsoda fejlődés az „Éjszakák" c. kötet „Teremtés"-étől az „Utazó költő" Schillerről és Goethéről szóló szonettjeiig! Gutzkow úgy véli, hogy a szonettforma árt az egész mű hatásának, én azonban szeretném megjegyezni, hogy éppen ez a shakespeare-i szonett megfelelő középút e sajátlagos költemény számára az epikai strófa és a különálló vers között. Hiszen ez nem epikai költemény, hanem tisztára lírai, laza epikai fonálra fűzve, még lazábban, mint Byron „Harold lovag"-ja. De örvendezzünk mi, németek, hogy Karl Beck megszületett.

„Blasedow és fiai". Karl Gutzkow komikus regénye. 1. kötet. E háromkötetes regény alapját egy modern Don Quijote eszméje adja, s bár ezt az eszmét már többször felhasználták, de többnyire rosszul dolgozták fel és korántsem merítették ki. E modern Don Quijote (Blasedow, egy falusi pap), ahogy az elején Gutzkow előtt lebegett, kitűnő alak volt, de a kidolgozásban a jellemrajz bizony némileg félresikerült. Legalábbis Cervantes jellemzése mögött — ami persze érett ember műve — az alig harmincéves Gutzkownak ez a regénye (amelyet egyébként állítólag három évvel ezelőtt már be is fejezett) nagyon elmarad. Viszont a mellékalakok — Tobianus nyilván Sancho Panzának felel meg —, a helyzetképek és a nyelvezet kitűnő. — . . .

Engels — W. Gräberhez. 1839. V. 24.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 519—521. old.)

KARL BECK

Szultán vagyok, vad, viharverte szultán,
Hadam páncélos strófái a dalnak;
Homlokom redői — bánatterhes turbán
Hajlatai, titkot és bút takarnak —

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

E dagályos szavakkal lépett fel Beck úr, bebocsátást kérve a német költők sorába; szemében hivatásának büszke tudata, szája körül modern, világfájdalmas vonás. Így nyújtá ki kezét a babér után. Azóta két év telt el; vajon a babér engesztelően fedi-e be homlokán „titkot és bút" takaró redőit?

Első versgyűjteményében nagy merészség rejlett. „Páncélos dalok", „új Biblia", „ifjú Palesztina" — a húszéves költő az iskolapadból mindjárt a hetedik mennyországba ugrott! Rég nem lobogott már ilyen tűz a német költészetben, tűz, amely erősen füstölt, mert nagyon is friss, zöld fából rakták.

Az új irodalom oly gyorsan és ragyogóan fejlődött ki, hogy ellenfelei belátták, miszerint fölényes el nem ismerése vagy leszó-

lása által többet veszítenek, mint nyernek. Legfőbb ideje volt pontosabban szemügyre venni és igazi gyengéit támadni. Ezzel persze az ifjú irodalom egyenrangúnak ismertetett el. És gyenge oldalakat — hogy ezek valóban gyengék-e, vagy csak annak látszanak, az most nem tartozik ránk — csakhamar elég nagy számban találtak; de leghangosabban azt hajtogatták, hogy a hajdani „Ifjú Németország" detronizálni akarja a lírát. Igaz, Heine harcolt a svábok[341] ellen, Wienbarg keserű megjegyzéseket tett a köznapi lírára és annak örökös egyformaságára, Mundt minden lírát mint időszerűtlent elvetett és azt jósolta, hogy az irodalom messiása a prózában fog megjelenni — ez már mégiscsak sok volt. Mi németek mindig büszkék voltunk a dalainkra; ha a francia az önerejéből kivívott alkotmánnyal dicsekedett és kigúnyolta cenzúránkat, mi büszkén mutattunk rá a filozófiára Kanttól Hegelig és a dalok füzérére a „Ludwigslied"-től[347] Nikolaus Lenauig. És erre a lírai kincsre most sorvadás várna? És íme, ekkor jön az „ifjú irodalom" lírája: Franz Dingelstedt, Ernst von der Haide, Theodor Creizenach és Karl Beck.

Rövid idővel Freiligrath versei előtt jelent meg Beck „Éjszakák" című kötete. Ismeretes, hogy mindkét versgyűjtemény minő feltűnést keltett. Két fiatal lírikus lépett elő, akikkel az akkori fiatalok közül senkit sem lehetett összemérni. Beck és Freiligrath költészetének egymáshoz való viszonyát az „Elegante Zeitung"-ban Kühne a „Jellemek"-ből ismert modorban tárgyalta. E kritikára Wienbargnak G. Pfizerről mondott szavait alkalmaznám.

Az „Éjszakák" csupa zűrzavar. Minden tarkán, rendetlenül, egymás hegyén-hátán gomolyog benne. S a képek — gyakran merészek, mint furcsa sziklaképződmények; egy jövendő élet csírái, de frázistengertől borítva; itt-ott egy-egy virág már fakadásnak indul, hol egy szilárd sziget, hol egy kristályréteg kezd már kiképződni. De még mindenütt zűrzavar és rendetlenség uralkodik. Nem Börnére, hanem magára Beckre illenek e szavak:

> Mily vadul cikáznak át villámló képek
> Vihartól terhes, zúgó fejemen!
>
> [Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Az a kép, amelyet Beck első kísérletében Börnéről ad, szörnyen torz és igaztalan; ez félreismerhetetlenül Kühne hatása. Eltekintve attól, hogy Börne sohasem beszélt volna ilyen frázisokban, nem ismerte azt az egész kétségbeejtő világfájdalmat sem, amelyet Beck a nyakába varr. Ez lenne a tisztafejű Börne, a szilárd, rendíthetetlen jellem, akinek szeretete melegített, de nem emésztett el semmit, legkevésbé őt magát? Nem — ez nem Börne, ez csupán a modern költő bizonytalan eszményképe, heinei kacérságból és mundti szóvirágokból összerakva, olyan eszmény, amelynek valóraválásától Isten óvjon minket. Börne fején sohasem cikáztak át vadul villámló képek, fürtjei nem meredtek átkozódón az ég felé; szívében sohasem honolt éjfél, hanem mindig hajnal, égboltja sohasem volt vérvörös, hanem mindig kék. Börnét szerencsére nem töltötte el olyan borzasztóan a kétségbeesés, hogy a „tizennyolcadik éjszakát" megírhatta volna. Ha Beck nem fecsegne annyit az élet pírjáról, amellyel Börnéje ír, azt hinném, hogy nem olvasta a „Franciafaló"-t. Még ha Beck a „Franciafaló" legfájdalmasabb passzusát veszi is elő, az is fényes napvilág az ő affektált, viharos éjsötét kétségbeeséséhez képest. Vagy talán Börne önmagában véve nem eléggé költői, meg kell előbb fűszerezni ezzel az újdivatú világfájdalommal? Újdivatú, mondom, mert hogy ilyesvalami az igazi *modern* költészethez tartoznék, azt nem tudom elhinni. Hiszen Börne nagysága éppen abban rejlik, hogy felülemelkedett napjaink siralmas szóvirágain és klikk-jelszavain.

Még mielőtt az „Éjszakák"-ról teljes ítéletet lehetett volna alkotni, Beck már költemények új sorával állott elő. „Az utazó költő" más oldalról mutatta be. A vihar elült, a zűrzavar rendeződni kezdett. Nem vártunk olyan kiváló ábrázolásokat, amilyeneket az első és második ének nyújt; nem hittük, hogy Schiller és Goethe, akik pedáns esztétikánk karmaiba kerültek, olyan költői összehasonlításhoz adhatnának anyagot, amilyet a harmadik ének tartalmaz; hogy Beck költői elmélkedése oly nyugodtan és szinte filiszteri módon lebegjen Wartburg felett, mint ahogy itt valóban látható.

„Az utazó költő"-vel Beck ténylegesen belépett az irodalomba.

„*Halk dalok*" megjelenését helyezte kilátásba, a folyóiratok pedig arról adtak hírt, hogy egy szomorújátékon, az „Elveszett lelkek"-en dolgozik.

Eltelt egy esztendő. Néhány versen kívül Beck semmit sem hallatott magáról. A „Halk dalok" elmaradtak és az „Elveszett lelkek"-ről sem lehetett semmi közelebbit megtudni. Végül az „Elegante Zeitung" „*Novellavázlatok*"-*at* közölt tőle. A prózakísérlet ilyen szerzőnél mindenesetre figyelmet követelhetett. Én azonban kételkedem abban, hogy ez a kísérlet akár a becki múzsa barátait is kielégítette volna. Néhány képen rá lehetett ismerni a korábbi íróra; a stílus gondos csiszolással igen szépen kibontakozott, de ez aztán minden, ami jót e kis elbeszélésről el lehet mondani. Se mély gondolatok, se költői lendület nem emelik a mindennapi szórakoztató irodalom szférája fölé; az ötlet eléggé köznapi, sőt nem is szép; a kivitel szokványos.

Valamelyik barátom mondta egy hangversenyen, hogy Beck „Halk dalai" megjelentek. Éppen egy Beethoven-szimfónia adagiója hangzott fel. Ilyenek lesznek, gondoltam, e dalok is; de tévedtem. Kevés volt bennük Beethovenből és sok a Bellini-féle lamentációból. Megijedtem, amikor kezembe vettem a kis füzetet. Már az első dal is végtelenül sekélyes, silány és modoros, csak a mesterkélt fordulatok révén található benne bizonyos eredetiség!

Az „Éjszakák"-ra e dalokban csak a szertelen álmodozás emlékeztet. Hogy az „Éjszakák"-ban sok az álmodozás, az még menthető volt; az „Utazó költő"-nek is megbocsátottuk még, de Beck úr most, úgy látszik, egyáltalán nem akar felébredni az alvásból. Már a 3. oldalon álmodik, de a 4., 8., 9., 15., 16., 23., 31., 33., 34., 36., 40. stb. oldalon is mindenütt álmok. Ehhez még egész sereg álomkép járul. Nevetséges lenne, ha nem volna annyira szomorú. Az eredetiség reménye eltűnt, eltekintve néhány új versmértéktől; ezért a heinei reminiszcenciáknak kell kárpótolniuk bennünket, meg egy határtalanul *gyermeteg naivitásnak*, amely csaknem az összes dalokon fölötte kellemetlenül vonul végig. Különösen az első részben („A szerelem dalai és naplója") teng ez túl. Attól a lobogó lángtól, attól a nemes, erőteljes szellemtől, ami Beck

lenni akar, nem vártam volna ilyen langyos, ízetlen pépet. Csak két vagy három elviselhető dal van benne. „Napló"-ja kissé jobb; ebben itt-ott mégiscsak akad igazi dal, amely kárpótolhat minket a sok badarságért és locsogásért. „Napló"-jának badarságai közül az „Egy könny" című vers viszi el a pálmát. Tudjuk, hogy Beck a könny-költészetben már korábban is szép teljesítményt ért el. Annak idején a fájdalom, „e véres, nyers kalóz cirkált a könnyek csöndes tengerén", habjaiban pedig „a bánat, e néma, hűs hal" ficánkolt — most meg még tetézi:

Óh könny, nemhiába
Vagy te szép, nagy gyöngyszem,
Éltem boldogsága
Uszik az *öledben.*
Uszik benned annyi minden,
Hárfám hangja és szerelmem.
Óh könny, nemhiába
Vagy te szép, nagy gyöngyszem!

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Micsoda együgyűség! Ehhez képest még az álomképek a legjobbak az egész füzetben, ezek közt akad legalább néhány kedves dal. Különösen az „Aludj jól!", amely az „Eleganté"-ban megjelent első közlésének időpontjából következtetve, nyilván a korábbi dalok közül való. A záró vers is a jobbak közé tartozik, csak kissé frázisos, s a végén megint ott a „könny, a világszellem erős pajzsa".

A füzet befejező részét ballada-kísérletek alkotják. „A cigánykirály", amelynek az eleje meglehetősen emlékeztet Freiligrath stílusára, színtelen a cigányéletnek Lenaunál található eleven képeihez hasonlítva, és az a frázisáradat, amelynek arra kellene kényszerítenie bennünket, hogy a költeményt frissnek és erőteljesnek találjuk, csak még visszatetszőbbé teszi. Viszont „A rózsabimbó" szép kis mozaik. „A magyar őrház" a „Cigánykirály" kategóriájához tartozik; e ciklus utolsó balladája jó példa arra, hogy lehetnek egy költeményben gördülékeny, jól hangzó versszorok és szép szóvirágok, s mégsem kelt mélyebb benyomást.

A régebbi Beck három találó képpel szemléletesebben ábrázolta volna Janossykot, a sötét rablót. A fickónak végül még *álmodnia* is kell az utolsó előtti oldalon, és ezzel végződik a füzet, de nem a vers, amelynek folytatását szerzőnk a második kötetben ígéri. Mit jelentsen ez? A költeményeket is úgy fogjuk befejezni, mint az újságokban szokás: „Folytatása következik"?

Az „Elveszett lelkek"-et, miután mint drámát több színház igazgatósága előadhatatlannak nyilvánította, a szerző, úgy halljuk, megsemmisítette: most, úgy látszik, egy másik szomorújátékon, a „Saul"-on dolgozik, legalábbis az „Elegante" csak az első felvonását hozta, a „Theater-Chronik" pedig nagy ismertetést adott róla. Ezt a felvonást ezekben a lapokban már megvitatták. Az ott elmondottakat, sajnos, csak megerősíthetem. Beck, akit rendszertelen, tapogatódzó fantáziája képtelenné tesz plasztikus jellemábrázolásra és aki minden szereplőjének *ugyanazokat a frázisokat* adja a szájába, aki Börnéről vallott felfogásában megmutatta, mennyire nem képes egy jellemet megérteni, annál kevésbé megalkotni, Beck nem is juthatott volna szerencsétlenebb gondolatra, mint hogy szomorújátékot írjon. *Kénytelen* volt az expozíciót akaratlanul is egy éppen megjelent példaképről kölcsönözni, kénytelen volt Dávidját és Merobját a „Napló" könnyfakasztó hangján beszéltetni, kénytelen volt a Saul lelkében végbemenő hangulatváltozásokat egy vásári komédia otrombaságával ábrázolni. Csak amikor Moábot beszélni halljuk, ismerjük fel Abnérnek mint mintaképének a jelentőségét; ez a Moáb, ez a durva, véres Moloch-imádó, aki közelebb áll az állathoz, mint az emberhez, ez lenne Saul „rossz szelleme"? Egy természeti lény végtére még nem vadállat, és Saulnak, aki szembeszáll a papokkal, egyáltalán nem tetszenek az emberáldozatok. Ehhez járul, hogy a dialógus mérhetetlenül unalmas, a nyelvezet erőtlen és csak néhány elviselhető kép — de ez nem mentheti meg egy szomorújáték egész felvonását — emlékeztet azokra a reményekre, amelyeket, úgy látszik, Beck úr már nem tud beváltani.

Engels: Karl Beck. 1839. november—december.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. vész. 2. köt. 57—61. old.)

Minél örvendetesebb az a hatalmas szellemi mozgalom, amelylyel Königsberg a német politikai fejlődés középpontjába igyekszik jutni, minél szabadabbnak és kialakultabbnak bizonyult ott a közvélemény, annál furcsább, hogy ugyanitt filozófiai vonatkozásban bizonyos juste-milieu* igyekszik érvényre jutni, amelynek nyilvánvalóan ellentmondásba kell kerülnie az ottani közönség többségével. S míg *Rosenkranznak* még mindig vannak bizonyos tiszteletreméltó vonásai, bár neki sincsen annyi bátorsága, hogy következetes legyen, *Alexander Jung* úrban világosan megmutatkozik a filozófiai juste-milieu egész lagymatagsága és siralmassága.

Minden mozgalomban, minden eszmei harcban van egyfajta kuszaagyú ember, aki csak a zavarosban érzi egészen jól magát. Amíg maguk az elvek nem tisztázódtak, általában megtűrik az ilyeneket; amíg mindenki világosságért küzd, nem könnyű felismerni ezeknek az embereknek predesztinált sötétségét. De amikor az elemek különválnak, amikor elv elvvel áll szemben, elérkezik az ideje annak, hogy ezeknek a hasznavehetetleneknek kiadják az útját és végérvényesen tisztázzák hozzájuk való viszonyukat; mert ilyenkor ürességük ijesztő módon megmutatkozik.

Ezek közé az emberek közé tartozik Alexander Jung is. A legjobb volna, ha ügyet sem vetnénk fent említett könyvére[348], minthogy azonban emellett „Königsberger Literaturblatt" címmel lapot is kiad, s unalmas pozitivizmusát ebben is hétről hétre a közönség elé tálalja, ne vegyék zokon a „Jahrbücher" olvasói, hogy ez egyszer előveszem és kissé kimerítőbben jellemzem.

Az egykori „Ifjú Németország" idejében leveleket tett közzé a legújabb irodalomról. Az ifjabb irányzathoz csatlakozott, s vele együtt akaratlanul is ellenzékbe került. Micsoda pozíció közvetítőnk számára! Alexander Jung úr a szélsőbalon! Könnyen elképzelhető, milyen kényelmetlenül érezte magát ebben a helyzetben, hogyan ömlött belőle a csitító szavak áradata. Mármost

* — helyes közép; középszer(űség); középutasság — *Szerk.*

Jungnak különös szenvedélye volt Gutzkow, aki akkoriban főeretnek számított. Könnyíteni szeretett volna szorongó szívén, de félt, nem akart visszatetszést kelteni. Hogy segítsen magán? Talált rá egy módozatot, teljesen méltót magához. Írt egy apoteózist Gutzkow-ról, de óvakodott attól, hogy megemlítse a nevét; címnek aztán ezt írta: „Töredékek a megnevezetlenről". Ne haragudjon Alexander Jung úr, ez gyávaság volt!

Azóta Jung ismét egy közvetítő és zavaros könyvvel lépett elő: „Königsberg in Preussen und die Extreme des dortigen Pietismus". Már maga a cím! A pietizmust elfogadja, *szélsőségei* ellen azonban küzdeni kell, éppen úgy, ahogy a „Königsberger Literaturblatt"-ban most küzdenek az ifjúhegeliánus irányzat szélsőségei ellen, mint ahogy általában minden szélsőség a gonosztól való és csak a hőn szeretett közvetítés és mérséklés ér valamit. Mintha a szélsőségek nem puszta következmények volnának! A könyvet különben annak idején a „Hallische Jahrbücher"-ben megtárgyalták.[349]

Most meg előjön fent említett könyvével és egy jó vödörre való ingatag, kritikátlan állítást, zavaros ítéletet, üres szólamot és nevetségesen korlátolt nézetet önt elénk. Mintha csak a „Levelek" óta aludt volna. Rien appris, rien oublié![350] Az „Ifjú Németország" a múlté lett, színre lépett az ifjúhegeliánus iskola, Strauss, Feuerbach, Bauer, a „Jahrbücher" magára vonta az általános figyelmet, legjavában dúl az elvek harca, életre-halálra folyik a küzdelem, a kereszténység forog kockán, a politikai mozgalom mindent betölt, de a derék Jung még mindig abban a naiv hitben él, hogy „a nemzetnek" nincs más tennivalója, mint hogy feszülten várja Gutzkow újabb darabját, Mundt beígért regényét, Laube soron levő bizarrságát. Egész Németország visszhangzik a harci kiáltásoktól, Jung orra előtt vitatkoznak az új elveken, s Jung úr közben ott ül szobácskájában, rágja a tolla végét és a „modern" fogalmán töpreng. Se lát, se hall, mert fülig beletemetkezett egy halom könyvbe, melyeknek tartalma ma már senkit sem érdekel, és azon verítékezik, hogy az egyes darabokat szép rendesen és takarosan besorolja a hegeli kategóriák alá.

Előadásai kapujába őrnek odaállítja a „modernnek" a madár-

ijesztőjét. Mi az, hogy „modern"? Jung úr azt mondja, hogy Byront és George Sand-t előfeltételezi, mint ennek kiindulópontját, s hogy a világ új korának legközelebbi elvi elemei Németország szempontjából: Hegel és az úgynevezett ifjú irodalom írói. — Mi mindent nem varrnak a szegény Hegel nyakába! Ateizmust, az öntudat egyeduralmát, forradalmi államelméletet s most még az „Ifjú Németország"-ot is. De hát egyenest nevetséges dolog Hegelt ezzel a bagázzsal kapcsolatba hozni. Hát nem tudja Jung úr, hogy Gutzkow mindig is polemizált a hegeli filozófiával, hogy Mundt és Kühne jóformán nem is konyít a dologhoz, hogy nevezetesen Mundt a „Madonná"-ban és egyebütt Hegellel kapcsolatban a legvadabb dolgokat, a legnagyobb félreértéseket hangoztatta, és most nyílt ellenfele tanainak? Nem tudja, hogy Wienbarg ugyancsak Hegel ellen nyilatkozott, és Laube az irodalomtörténetében lépten-nyomon helytelenül alkalmazott hegeli kategóriákat?

Jung úr most belemélyed a „modern" fogalmába, és hat oldalon át kínlódik, de nem tud vele megbirkózni. Persze! Mintha a „modernet" valaha is lehetne „fogalommá emelni"! Mintha egy ilyen határozatlan, tartalmatlan, ingatag szólam, amellyel felületes emberek bizonyos titokzatos formában mindig előhozakodnak, valaha is filozófiai kategóriává lehetne! Micsoda távolság Heinrich Laube „modernjétől", amelyből csak úgy árad az arisztokrata szalonok levegője és amely csak egy dandy alakjában ölt testet, a Strauss-féle „Glaubenslehre"[351] címében szereplő „modern tudományig"! De minden hasztalan. A. Jung úr ebben a címben bizonyítékot lát arra, hogy Strauss a modernet, a speciálisan ifjúnémet modernet maga fölött álló hatalomnak ismeri el, és kapásból *egy* kalap alá veszi őt az ifjú irodalommal. Végül úgy határozza meg a modern fogalmát, mint a szubjektum függetlenségét minden pusztán külsőleges tekintélytől. Hogy az erre irányuló törekvés a kor mozgalmának egyik fő mozzanata, azt régóta tudjuk, és hogy a „modernség" ezzel összefüggésben van, azt *senki sem* tagadja; de itt elég fényesen megmutatkozik, milyen fonák dolog, hogy Jung úr egy részt mindenképpen egésszé, egy túlélt átmeneti időszakot virágkorrá akar emelni. Az „Ifjú

Németország"-ot, ha törik, ha szakad, a kor egész tartalmának hordozójává kell tenni, s mellesleg Hegelnek is még bizonyos szerepet kell juttatni. Látható, hogy Jung úr eddig két részre volt osztva; egyik szívkamrájában Hegelt hordozta, a másikban az „Ifjú Németország"-ot. Most, amikor ezeket az előadásokat írta, e kettőt szükségképpen összefüggésbe kellett hoznia. Micsoda kényes feladat! A bal kéz ajnározza a filozófiát, a jobb a felszínes, csillogó nem-filozófiát, s jó keresztyén módra nem tudta a jobb kéz, mit csinál a bal.[352] Hogy segítsen magán? Ahelyett, hogy becsületes lett volna, s a két összeegyeztethetetlen kedvtelésből az egyiket elejtette volna, merész fordulatot tett, és levezette a nem-filozófiát a filozófiából.

Ebből a célból harminc oldalon át megvilágítja szegény Hegelt. Dagályos, frázisoktól duzzadó apoteózis zavaros árja önti el a nagy ember sírját; s aztán Jung úr vért izzad, hogy bebizonyítsa: a hegeli rendszer alapvonása a szabad szubjektum igenlése a merev objektivitás heteronómiájával szemben. Aki nem is éppen járatos Hegelben, az is tudja, hogy Hegel sokkal magasabb szemszögből nézte a dolgokat, a szubjektumnak az objektív hatalmakkal való *kibékítése* szemszögéből, hogy mérhetetlenül tisztelte az objektivitást, hogy a valóságot, a fennállót sokkal magasabbra helyezte, mint az egyesnek szubjektív eszét, s éppen az egyestől követelte meg, hogy az objektív valóságot ismerje el ésszerűnek. Hegel nem a szubjektív autonómia prófétája, ahogy ezt Jung úr gondolja, s ahogy ez az autonómia mint önkény az „Ifjú Németország"-ban megnyilvánul; Hegel elve a heteronómia is, a szubjektum alávetése az általános észnek. Sőt olykor, például a vallásfilozófiában, az általános esztelenségnek. Amit Hegel a leginkább megvetett, az az értelem, s mi más ez, mint a szubjektivitásában és elszigeteltségében rögzített ész? Erre azonban Jung úr majd azt feleli nekem, hogy ő ezt nem így gondolta, hogy ő csak *pusztán külsőleges* tekintélyről beszél, hogy Hegelben sem akar mást látni, mint a két oldal közötti közvetítést, és hogy a „modern" egyén is nézete szerint semmi egyebet nem akar, mint hogy önmagát csak „egy objektivitás ésszerűségébe való saját bepillantása által" feltételezettnek lássa, — de akkor tiltakozom az ellen,

hogy Hegelt egy kalap alá vegye az ifjúnémetekkel, akiknek a lényege éppen a szubjektív önkény, a hóbort, a kuriózum; akkor „a modern egyén" csak más kifejezés egy hegeliánusra. Ilyen határtalan zűrzavarban Jung úrnak persze a „modernet" a hegeli iskolában is meg kell keresnie, s csakugyan a bal oldala kiváltképpen alkalmas arra, hogy az ifjúnémetekkel barátkozzék.

Végül elérkezik a „modern" irodalomhoz, s most az általános elismerés és dicsérgetés kezdődik. Nem akad itt *senki*, aki valami jót ne tett volna, *senki*, aki ne képviselne valami figyelemre méltót, *senki*, akinek az irodalom ne köszönhetne valamilyen haladást. Ez az örök bókolás, ez a közvetítési törekvés, ez a dühödt vágya, hogy az irodalom kerítőjének és alkuszának szerepét játssza, elviselhetetlen. Mi köze az irodalomnak ahhoz, hogy egyiknek-másiknak van némi tehetsége, hogy hébe-hóba valamilyen apróságot produkál, ha az illető egyébként nem ér semmit, ha egész irányzata, irodalmi jellege, munkássága nagyjában egészében mit sem ér? Az irodalomban valaki nem önmagáért számít, hanem csak az egészhez való viszonyában. Ha én ilyesfajta kritikára akarnék vetemedni, magával Jung úrral is kíméletesebben kellene eljárnom, mert esetleg öt oldal a könyvében nincs rosszul megírva és némi tehetséget árul el. — Komikus kijelentések áradata ömlik nagy könnyedséggel és bizonyos grandezzával Jung úr tollából. Így például arról szólva, hogy a kritika keményen elbánt Pücklerrel, azon örül, hogy ez a kritika „*személyre és rangra való tekintet nélkül kimondja ítéletét*. Ez csakugyan a német kritika emelkedett, belsőleg független álláspontjáról tanúskodik." Micsoda rossz véleménye lehet Jung úrnak a német nemzetről, hogy az ilyen dolgokat oly nagy érdemének tudja be! Mintha tudom is én milyen bátorság kellene ahhoz, hogy az ember egy *herceg* műveit rosszaknak mondja!

Nem térek ki erre a fecsegésre, amely igényt tart arra, hogy irodalomtörténet legyen, és amely belső ürességén és összefüggéstelenségén kívül még határtalanul hézagos is: így például nem szerepelnek benne olyan költők, mint Grün, Lenau, Freiligrath, Herwegh, olyan színműírók, mint Mosen és Klein stb. Végül kilyukad arra, amire kezdettől törekedett, kedves „Ifjú Német-

ország"-ára, amely az ő szemében a „modernnek" a beteljesülése. *Börnével* kezdi. A valóságban azonban Börnének nincs is olyan nagy hatása az „Ifjú Németország"-ra, Mundt és Kühne őrültnek nyilvánította, Laubénak túlságosan demokratikus, túlságosan határozott volt, csak Gutzkow-n és Wienbargon mutatkozott meg tartósabb hatása. Gutzkow nevezetesen nagyon sokat köszönhet Börnének. A legnagyobb hatás, amelyet Börne elért, az a csendes hatás a nemzetre, amely szentségként őrizte műveit, és azokból merített erőt, hogy az 1832—1840-es borús időkben kitartson, míg az új, filozófiai liberálisokban nem születtek meg a párizsi levélíró[353] igazi fiai. Börne közvetlen és közvetett hatása nélkül sokkal nehezebben tudott volna kialakulni a Hegelből kiinduló szabad irányzat. Most azonban már csak ki kellett tisztogatni a Hegelt és Börnét összekötő eltorlaszolt gondolati csatornákat, s ez nem is volt olyan nehéz. E két férfiú közelebb állott egymáshoz, mint gondolta volna az ember. Bebizonyosodott, hogy Börne közvetlensége, egészséges szemlélete a gyakorlati oldala volt annak, amit Hegel elméletileg legalább kilátásba helyezett. Jung úr természetesen ezt megint nem látja át. Börne az ő szemében bizonyos fokig persze tiszteletreméltó ember, akinek még jelleme is volt, ami bizonyos körülmények között csakugyan sokat ér, tagadhatatlan érdemei vannak, akárcsak Varnhagennek és Pücklernek is, és nevezetesen jó színikritikákat írt, de fanatikus és terrorista volt, márpedig attól óvjon meg a Jóisten! Szégyen, gyalázat ilyen lagymatag, bátortalan felfogást vallani egy emberről, aki puszta gondolkodásmódjával is korának kifejezője lett! Ez a Jung, aki az „Ifjú Németország"-ot, sőt Gutzkow személyiségét is az abszolút fogalomból akarja megkonstruálni, még egy olyan egyszerű jellemet is képtelen felfogni, mint Börne; nem látja át, milyen szükségszerűen, milyen következetességgel fakadnak a legszélsőségesebb, legradikálisabb kijelentések is Börne legbelső lényéből, hogy *Börne természete szerint republikánus volt*, s hogy egy republikánus szempontjából a „Párizsi levelek" hangja csakugyan nem túl erős. Vagy talán Jung úr sohasem hallott egy svájcit vagy észak-amerikait monarchikus államokról beszélni? S ki fogja Börne szemére vetni,

hogy „az életet csak a politika szemszögéből nézte"? Hát Hegel nem ugyanezt teszi? Hát nem tekinti-e ő is az államot a világtörténelembe való átmenetében, tehát a bel- és külpolitika viszonyaiban, az abszolút szellem konkrét realitásának? És — nevetséges ez — jóllehet Börne ezt a közvetlen, naiv nézetet vallja, amely a szélesebb hegeli nézetben találja meg kiegészítését, s amely gyakran a legmeglepőbb módon hozzáilleszkedik a hegeli nézethez, Jung úr mégis azon a véleményen van, hogy Börne „felvázolta a maga számára a politikának és a népek boldogságának egy rendszerét", egy ilyen elvont légvárat, s hogy ezzel magyarázhatók egyoldalúságai és makacsságai! Jung úrnak sejtelme sincsen Börne jelentőségéről, kemény, szilárd jelleméről, impozáns akaraterejéről, mégpedig éppen azért, mert ő maga olyan nagyon is kicsike, lágy szívű, önállótlan, mindenkinek kedveskedő emberke. Nem tudja, hogy Börne a maga nemében egyedülálló személyisége a német történelemnek, nem tudja, hogy Börne a német szabadság zászlóvivője volt, az egyetlen *férfi* Németországban a maga korában; nem sejti, mit jelent negyvenmillió némettel szembeszállni és az *eszme* birodalmát kikiáltani; nem tudja felfogni, hogy Börne az új kor Keresztelő Jánosa, aki az önelégült németeknek a vezeklésről prédikál, s azt kiáltja nekik, hogy a fejsze immár a fák gyökerére vettetett, s hogy eljő az erősebbik, aki tűzzel keresztel és irgalmatlanul megtisztítja a polyvától szérűjét.[354] Ilyen polyvának tekintheti magát A. Jung úr is. Jung úr végül kiköt kedvenc „Ifjú Németország"-ánál, s Heine tűrhető, de túlontúl részletes bírálatával kezdi. Utána aztán sorra veszi a többieket, először Laubét, Mundtot, Kühnét, azután Wienbargot, akinek megérdemelten hódol, s végül *majd ötven oldalon át* Gutzkow-t. Az első háromnak a szokásos juste-milieu hódolat jut, sok elismerés és igen szerény kifogás; Wienbargot határozottan kiemeli, de alig négy oldalon, és végül Gutzkow-t szemérmetlen szolgalelkűséggel a „modernnek" a hordozójává teszi, a hegeli fogalomséma szerint megkonstruálja és elsőrendű személyiségként kezeli.

Ha egy ifjú, csak most fejlődő szerző lépne fel ilyen ítéletekkel, nem is szólna az ember semmit; vannak sokan, akik egy ideig

reménykedtek az ifjú irodalomban, és a várt jövőt szem előtt tartva elnézőbben ítélték meg műveit, mint ahogy ezt különben lelkiismeretük szerint megtehették volna. Aki ugyanis a német szellem legújabb fejlődési fokait saját tudatában reprodukálta, valamikor bizonyára nagy szeretettel tekintett Mundt, Laube vagy Gutzkow produkcióira. De az ezen az irányzaton túllépő haladás azóta túlságosan is erőteljesen érvényre jutott, és ijesztően nyilvánvalóvá vált a legtöbb ifjúnémet tartalmatlansága.

Az „Ifjú Németország" egy mozgalmas kor tisztulatlan légköréből tört elő és maga sem tudott még megszabadulni ettől a tisztulatlanságtól. Olyan gondolatokat, amelyek akkoriban még formátlanul és kifejletlenül forrtak az elmékben, amelyek csak később a filozófia közvetítésével tudatosultak, az „Ifjú Németország" a fantázia játékára használt fel. Innen ered az a meghatározatlansága, az a zűrzavara a fogalmaknak, amely az ifjúnémetek között uralkodott. Még Gutzkow és Wienbarg tudta a leginkább, mit akar, Laube pedig a legkevésbé. Mundtnak szociális vesszőparipái voltak, Kühne — akiben valamiféle hegeli szellem kísértett — sematizált és osztályozott. De az általános tisztulatlanságban nem születhetett semmilyen épkézláb dolog. Az érzékiség jogosultságának gondolatát, Heinéről véve példát, nyersen és laposan fogták fel, a politikailag liberális elvek a különböző személyiségeknél különbözők voltak, a nő helyzete pedig a legmeddőbb és legzavarosabb vitákra adott alkalmat. Senki sem tudta, hányadán van a másikkal. A kor általános zűrzavarának kell betudnunk azokat a rendszabályokat is, amelyeket a különböző kormányok ezek ellen az emberek ellen foganatosítottak. Az a fantasztikus forma, amelyben ezeket az elképzeléseket propagálták, csak oda vezethetett, hogy fokozza a zűrzavart. Az ifjúnémet írások tündöklő külsejükkel, szellemes, pikáns, eleven stílusukkal, azzal a titokzatos misztikummal, amellyel jelszavaikat körülvették, valamint a kritika regenerálásával és a szépirodalmi folyóiratok felélénkítésével, hamarosan tömegével magukhoz vonzottak fiatalabb írókat, és nemsokára mindegyiküknek, Wienbarg kivételével, megvolt a maga udvara. A régi ernyedt szépirodalom kénytelen volt engedni a fiatalok tolongá-

sának, s az „ifjú irodalom" birtokába vette a meghódított csatamezőt, megosztozott rajta, és — osztoztában maga is széthullott. Itt megmutatkozott az elv elégtelen volta. Mindenki csalódott a másikban. Az elvek eltűntek, már csak személyeskedésekről volt szó. Gutzkow vagy Mundt, ez volt itt a kérdés. Klikkezés, piszkálódások, oktalan és céltalan civódások töltötték meg a lapok hasábjait.

A könnyű győzelem az ifjú urakat elbizakodottá és felfuvalkodottá tette. Világtörténelmi jellemeknek tartották magukat. Amint egy ifjú író felbukkant, mellének szegezték a pisztolyt, és feltétlen behódolást követeltek. Mindegyikük kizárólagos irodalmi isten szerepére tartott igényt. Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem.[355] A legcsekélyebb kifogás halálos ellenségeskedéseket keltett. Az irányzat ilyen módon azt a kevés szellemi tartalmát is elvesztette, ami talán még megmaradt, s tisztára skandalumba süllyedt, amely Heinének Börnéről írt könyvében érte el tetőfokát és becstelen aljasságba fulladt. Az egyes személyiségek közül *Wienbarg* feltétlenül a legnemesebb, erőteljes, talpig *férfi*, csillogó ércből, *egy* darabban öntött szobor, amelyen egyetlen rozsdafolt sincsen. *Gutzkow* a legvilágosabb, a legértelmesebb; ő produkált a legtöbbet, s Wienbargon kívül ő is állt ki a leghatározottabban gondolkodásmódja mellett. Ha a dráma területén akar maradni, mindamellett igyekeznie kell az eddigieknél jobb, eszmékben gazdagabb témákat választani, s írásaiban ne a „modern" szellemből, hanem korunk valóságos szelleméből induljon ki. Több gondolati tartalmat kívánunk, mint amennyi a „Patkul" liberális frázisaiban vagy a „Werner" lágy szívű érzelgősségében van. Gutzkow-nak a publicisztikához van nagy tehetsége; született újságíró, de csak *egyféleképpen* állhat helyt: ha a legújabb vallás- és államfilozófiai fejleményeket magáévá teszi, és „Telegraph"-ját, amelyet, mint mondják, fel akar támasztani, feltétel nélkül a kor nagy mozgalmának szenteli. Ha azonban behódol az elfajult szépirodalmárkodásnak, az ő lapja sem lesz különb a többi széptudományi lapnál, amely se hús, se hal, telisdedteli van unalmas elbeszélésekkel, amelyet alig hogy átlapoznak, és egyáltalán tartalmában — és az olvasóközönség szemében

— mélyebbre süllyedt, mint valaha. Az ilyen lapok ideje lejárt, mindinkább belevesznek a politikai újságok tengerébe, amelyek azzal a kevéske irodalommal mellékesen még egészen jól elboldogulnak.

Laube minden rossz tulajdonsága ellenére mégis még valamelyest szeretetreméltó; de rendetlen, elvnélküli írogatása — ma regények, holnap irodalomtörténet, holnapután kritikák, drámák stb. —, s hiúsága és sekélyessége miatt képtelen feltörni. A szabadság bátorsága belőle éppúgy hiányzik, mint *Kühnéből*. Az egykori „ifjú irodalom" „tendenciái" rég feledésbe merültek, mindkettőjüket teljesen leköti az üres, elvont irodalmi érdeklődés. *Heinénél* és *Mundtnál* viszont a közömbösség nyílt hitehagyássá vált. *Heinének* Börnéről szóló könyve a legsemmirekellőbb valami, amit német nyelven valaha is írtak; *Mundtnak* a „Pilot"-ban kifejtett legújabb tevékenysége végleg eljátssza a „Madonna" szerzőjének becsületét a nemzet előtt. Itt Berlinben nagyon is jól tudják, mi Mundt úr célja ezzel az önlealacsonyítással, ugyanis egy egyetemi tanszék; annál is inkább undorító Mundt úrnak ez a hirtelen támadt alázatossága. Mundt úr és fegyverhordozója, F. Radewell folytassák csak az újabb filozófia gyanúsítgatását, a schellingi kinyilatkoztatás szalmaszálába való kapaszkodást, önmaguk nevetségessé tételét a nemzet előtt önálló filozofálásra tett képtelen kísérleteikkel. A szabad filozófia nyugodtan cáfolatlanul hagyhatja terjedni filozófiai iskolai dolgozataikat; önmaguktól összeomlanak. Ami Mundt úr nevét homlokán viseli, az — akárcsak Leo művei — magán viseli a hitehagyás bélyegét. Talán Jung úrban rövidesen szerez magának egy újabb hűbérest; Jung úr, mint láttuk és a továbbiakban még látni fogjuk, hajlik erre.

Engels: Alexander Jung, „Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen". 1842. (Marx és Engels Művei. 1. köt. 432—440. old.)

. . . Szörnyű életet élnek ezek az emberek, és mégis oly elégedettek; nappal belemerülnek számláik számaiba, mégpedig olyan dühvel, olyan érdeklődéssel, hogy szinte hihetetlen; esténként meghatározott órában mindnyájan társaságba járnak, kártyáznak, politizálnak és dohányoznak, s amint kilencet üt az óra, hazatérnek. Így megy ez napról napra, minden változatosság nélkül, s jaj annak, aki ebben megakadályozza őket; bizonyos lehet abban, hogy kegyetlenül kegyvesztett lesz minden jobb háznál. — A fiatalembereket apáik buzgón nevelésbe fogják; s ők hajlanak is arra, hogy apáik nyomdokain haladjanak. Társalgási témáik meglehetősen egyhangúak; a barmeniek inkább lovakról, az elberfeldiek a kutyákról beszélgetnek; legfeljebb ha szépasszonyokat is megtárgyalnak, vagy üzleti ügyekről fecsegnek, és kész. Minden szökőévben ráterelődik a szó az irodalomra is, értve ezen Paul de Kockot, Marryatot, Tromlitzot, Nestroyt és társaikat. A politikában mint nagyon jó poroszok — hiszen porosz uralom alatt vannak — a priori határozott ellenségei mindenféle liberalizmusnak, de csak addig, amíg Őfelsége kegyeskedik meghagyni nekik a Code Napoléont[357]; mert ha ezt hatályon kívül helyeznék, vége lenne minden hazafiságuknak. Az „Ifjú Németország"[199] irodalmi jelentőségét senki sem ismeri; azt tartják, hogy ez a demagógokéhoz [281] hasonló titkos egyesület, Heine, Gutzkow és Mundt urak vezetése alatt. A nemes ifjak közül néhány talán olvasott valamit Heinétől, esetleg az „Útirajzok"-at — átugorva bennük a költeményeket — vagy a „Denunciáns"-t, a többiről azonban csak a papok vagy hivatalnokok szájából eredő homályos fogalmak uralkodnak. Freiligrathot a legtöbbje személyesen ismeri és jó cimborának tartják. Amikor Barmenbe került, ez a zöld nemesség (így nevezi a fiatal kereskedőket) elárasztotta látogatásaival; csakhamar kiismerte azonban szellemüket és visszahúzódott; de ezek a fiatalok egyre üldözték, dicsérték költeményeit és borát, és erőnek erejével azon voltak, hogy pertut igyanak olyasvalakivel, akinek már nyomdafestéket látott valamije, mert ezeknek az embereknek egy költő semmi, de egy

szerző minden. Freiligrath lassacskán megszakított velük minden kapcsolatot, s amióta Köster elkerült Barmenből, már csak néhány emberrel érintkezik. Főnökei* kényes helyzetükben mindig igen rendesek és barátságosak voltak hozzá: Freiligrath csodálatosképpen rendkívül pontos és szorgalmas irodai munkaerő. Költői teljesítményeiről szinte fölösleges is beszélnünk, miután Dingelstedt a „Jahrbuch der Literatur"-ban, Carrière a „Berliner Jahrbücher"-ben oly pontos értékelést adott róla. Szerintem azonban egyikük sem figyelt fel eléggé arra, hogy bármennyire szeret is messzi tájakra elkalandozni, mégis erősen csügg hazáján. Erre utalnak gyakori célzásai német népmesékre, például az 54. oldalon a „Békakirálynő"-re, a 87. oldalon a „Hófehérke"-re[358] és más mesékre, amelyeknek a 157. oldalon egy egész költeményt ajánl („Erdőben"); utal rá Uhland utánzása („A nemes sólyom", 82. old., „Az asztaloslegények", 85. old., két sírirata közül az első, csak előnyére, szintén Uhlandra emlékeztet), aztán a „Kivándorlók" és mindenekelőtt felülmúlhatatlan „Jenő herceg"-e. Ez a néhány mozzanat annál nagyobb figyelmet érdemel, minél inkább elkalandozik Freiligrath az ellenkező irányba. Mély bepillantást enged érzelmi világába „A kivándorolt költő" is, különösen a „Morgenblatt"-ban megjelent részletei; itt már érzi, hogy nem találhatja meg a helyét messzi földön, ha nincsenek gyökerei az igazi német költészetben.

A tulajdonképpeni wuppertali irodalomban az újságírás foglalja el a legfontosabb helyet. Az élen a dr. Martin Runkel szerkesztésében megjelenő „Elberfelder Zeitung" áll, amely Runkel körültekintő vezetése alatt komoly és megérdemelt hírnévre tett szert. Runkel akkor vette át a szerkesztést, amikor két lapot, az „Allgemeine Zeitung"-ot és a „Provinzialzeitung"-ot egybeolvasztották; a lap nem valami kecsegtető reményekkel indult; a „Barmer Zeitung"-ban vetélytársára akadt, de Runkel önálló tudósítóhálózatra irányuló törekvésével és vezércikkeivel lassan-lassan a porosz állam egyik első újságává tette. Elberfeldben ugyan, ahol a vezércikkeket csak kevesen olvasták, kevés elismerésre

* Az „Einer és Fiai" barmeni cég tulajdonosai. — *Szerk.*

talált, de annál nagyobbra Elberfelden kívül, s ehhez talán a „Preussische Staatszeitung" hanyatlása is hozzájárult. Szépirodalmi melléklete, az „Intelligenzblatt", nem emelkedik az átlagos színvonal fölé. A „Barmer Zeitung", amelynek kiadói, szerkesztői és cenzorai sűrűn váltakoztak, most H. Püttmann vezetése alatt áll, aki időnként recenziókat szokott írni az „Abendzeitung"-nak. Szívesen fellendítené ugyan a lapot, de a kiadó teljesen indokolt fukarsága megköti a kezét. Nem javít a helyzeten a tárcarovat sem, amely Püttmann néhány versével, recenziókkal vagy nagyobb írások részleteivel van feltöltve. A lap mellékletében megjelenő „Wuppertaler Lesekreis" csaknem kizárólag Lewald „Európá"-jából meríti anyagát. Ezenkívül megjelenik még az elberfeldi „Täglicher Anzeiger" a „Fremdenblatt"-tal, a „Dorfzeitung" utóda, amely szívfacsaró költeményeiben és rossz tréfáiban felülmúlhatatlan, és a „Barmer Wochenblatt", ez az öreg álomszuszék, amelynek szépirodalmi oroszlánbőréből minduntalan előkandikálnak pietista szamárfülei.

Az egyéb irodalomból a próza nem ér semmit; ha nem számítom a teológiai vagy inkább pietista írásokat, néhány művecskét Barmen és Elberfeld történetéről, amelyek rendkívül felületesen vannak megírva, semmi sem marad. A költészetet azonban bőségesen művelik ebben az „áldott völgyben", s meglehetősen sok költő ütötte itt fel a sátorfáját.

Wilhelm Langewiesche, barmeni és iserlohni könyvkereskedő, W. Jemand álnéven írogat; fő műve egy didaktikus tragédia, „A bolygó zsidó", amely persze gyengébb Mosennak ugyanezt a témát feldolgozó művénél. Mint könyvkiadó a legjelentékenyebb wuppertali konkurrensei között, ami különben nagyon könnyű dolog, minthogy a két másik kiadó, Hassel Elberfeldben és Steinhaus Barmenben, csak hamisítatlan pietizmust ad ki. Freiligrath az ő házában lakik.

Karl August Döring, elberfeldi prédikátor egy sereg prózai és költői mű szerzője; érvényes rá Platen mondása: Ezek egy bővízű folyam, amelyet senki át nem úszik.[359]

Költeményeit egyházi dalokra, ódákra és lírai költeményekre osztja. Olykor előfordul vele, hogy a költemény közepe táján már

elfelejtette, mit is írt az elején, és ilyenkor egészen sajátságos régiókba kalandozik el; a déltengeri szigetvilágról és misszionáriusaitól elkalandozik a pokolba, és az összetört lélek sóhajtozásától az Északi-sark jegére.

Lieth, egy elberfeldi leányiskola igazgatója, gyermekversek szerzője, amelyek többnyire már elavult modorban íródtak és hasonlíthatatlanul gyengébbek Rückert, Güll és Hey gyermekverseinél; akad azonban köztük néhány kedves írás is.

Friedrich Ludwig Wülfing vitathatatlanul a Wuppertal legnagyobb költője, barmeni születésű, félreismerhetetlen tehetséggel megáldott ember. Ha látunk egy negyvenöt körüli, magas növésű férfit, hosszú vörösesbarna kabátba burkolódzva, amely fele olyan öreg, mint gazdája, leírhatatlan fejjel a vállán, orrán aranyozott pápaszemmel, amelynek üvegében megtörik szemének sugárzó tekintete, feje zöld sapkával koronázva, szájában egy szál virággal, kezében egy gombbal, amelyet éppen lecsavart a kabátjáról — ez Barmen Horatiusa. Nap nap után sétálgat a Hardtbergen abban a reményben, hogy egy új rímre vagy egy új szeretőre bukkan. Harmincéves koráig mint iparkodó ember Pallasz Athénének hódolt; később Aphrodité kezébe került, aki egymásután kilenc Dulcineát juttatott neki; ezek a múzsái. Szóba sem kerülhet Goethe, aki mindenben talált valami költői oldalt, sem Petrarca, aki szeretett nőjének minden tekintetét, minden szavát szonettbe foglalta — hol vannak ők Wülfingtől. Ki számlálja a homokszemeket, amelyeken kedvese lába tapos? A nagy Wülfing megteszi. Ki énekli meg Minchennek (ez a kilenc múzsa közül a Kleió) a sáros réten bemocskolódott harisnyáját? Csak Wülfing. — Epigrammái[360] a legeredetibb, legnépiesebb durvaság mesterművei. Amikor első felesége meghalt, olyan gyászjelentést írt, amellyel minden cselédlányt könnyekig meghatott, s írt egy még sokkal szebb elégiát: „Wilhelmine, óh, nevek gyöngye!" Hat héttel később már újra eljegyezte magát, s most a harmadik feleségénél tart. Ennek az elmés embernek mindennap más és más tervei vannak. Amikor még költői virágkorát élte, hol gombkészítő, hol földműves, hol papírkereskedő akart lenni; végül a gyertyamártás révében kötött ki, nyilván azért, hogy

valami módon mégiscsak csillogtassa fényét. Írása mint a tenger fövenye.[361]

Montanus Eremita, ez a solingeni névtelen, mint szomszéd és cimbora, ugyancsak ide tartozik. Ő a bergi vidék legköltőibb historiográfusa; versei nem annyira ostobák, mint inkább unalmasak és prózaiak.

Ez vonatkozik Johann Polra, az Iserlohn melletti Heedfeld lelkészére is, aki egy kis kötetre való költeményt írt.

> Istentől jő a király meg a misszionárius is mind,
> Goethe-szerű költőt, azt csak az ember ad ám.

Ez mutatja az egész kötet szellemét. Van azonban elméssége is, mert azt mondja: „A poéta fáklya, a filozófus az igazság szolgálója." S micsoda fantázia van „Attila a Marne-nál" c. balladájának két kezdősorában:

> Hatalmasan, mint lavina, városokat rontva lángba
> Zúdul kardként, tűzzel-vassal Godegisel Galliába.

Költött zsoltárokat is, helyesebben összekomponált részleteket Dávid zsoltáraiból. Fő műve, hogy megénekelte Hülsmann és Sander vitáját, mégpedig eredeti módon, epigrammákban. Ezekben minden a körül a gondolat körül forog, hogy a racionalisták merészelték „Szidni, gyalázni Urunkat, az Istent". Sem Vossnak, sem Schlegelnek nem volt soha ilyen tökéletes spondeusa hexaméter végén. Költeményeinek csoportosításához még jobban ért, mint Döring, a következőképpen osztja fel őket: „Egyházi énekek és dalok, és vegyes költemények".

F. W. Krug, a teológia kandidátusa, költői zsengék vagy prózai relikviák szerzője, több holland és francia prédikáció fordítója, írt egy megható novellát is, Stilling modorában, amelyben a többi között újabb bizonyítékot szolgáltat a világteremtés mózesi történetének igaz voltára. A könyv szívet vidító.

Végül meg kell még említenem egy szellemes fiatalembert, akinek az a gondolata támadt, hogy ha Freiligrath egy személyben kereskedősegéd és költő, akkor ezt ő is meg tudja tenni. Reméljük, hogy a német irodalom hamarosan gazdagodik majd néhány

novellájával, amellyel a legjobbak sem vehetik fel a versenyt; ezeknek a novelláknak az egyetlen hibájuk, amit fel lehet róni, elcsépelt cselekményük, elsietett felépítésük és hanyag stílusuk. Szívesen közölnék belőlük néhányat kivonatolva, ha az illem nem tiltaná; de talán csak megesik majd a szíve valamelyik könyvkereskedőnek a nagy D.-n* (teljes nevét nem merem leírni, nehogy megsértett szerénységében becsületsértésért bepereljen) s kiadja novelláit. *Szeretne* ezenkívül közeli barátja lenni Freiligrathnak.

Körülbelül ezek a világhírű völgy irodalmi jelenségei; talán ide kellene még számítanunk néhány bortól lángralobbant robusztus zsenit, akik hébe-hóba versfaragással próbálkoznak, és akiket melegen ajánlhatok dr. Duller úrnak, rajzolja meg őket egy újabb regényében. Az egész vidéket elárasztja a pietizmus és a filiszterség tengere, s ami itt-ott kiemelkedik ebből a tengerből, az sem szép, virágzó szigetecske, hanem csak kopár csupasz szirt vagy hosszú homokzátony, s Freiligrath úgy bolyong közöttük, mint egy hajótörött.

Engels: Wuppertali levelek II. 1839.
(Marx és Engels Művei. 1. köt. 426—431. old.)

Egy idő óta panaszokat hallunk, egyre keserűbb panaszokat a szkepszis sivár hatalmáról; itt is, ott is elborulva szemlélték a régi hit lerombolt épületét, aggódón lesve arra, hogy szétszakadozzanak a jövő egét borító felhők. Hasonló bánatos érzéssel teszem le „Egy elhúnyt barát dalai"-t. Ezek egy halottnak, egy igazi wuppertali kereszténynek a dalai, s arra a boldog időre emlékeztetnek, amikor még az ember maga is gyermekesen tudott hinni olyan tanításban, amelynek ellentmondásait most az ujjainkon végigszámlálhatjuk, amikor az ember szent buzgalomtól izzott a vallási szabadelvűség ellen — e buzgalmon ma mosolygunk vagy pirulunk. — Már a kinyomatás helye is mutatja, hogy

* Dürholt, alsó-barmeni irodai alkalmazott. — *Szerk.*

e verseket nem szabad a szokásos mértékkel mérni, hogy itt nem találhatók elkápráztató gondolatok, sem egy szabad szellem féktelen szárnyalása; helytelen lenne mást várni, mint a pietizmus termékeit. Az egyetlen helyes mércét, amely e versekre alkalmazható, a régi wuppertali irodalom adja, róla táplált rossz véleményemet pedig már bőven kifejtettem, úgyhogy most az egyszer más nézőpontból legyen szabad megbírálnom egyik produktumát. És el kell ismernem, hogy e könyvben haladás mutatkozik. A költemények — úgy látszik, nem éppen műveletlen laikustól származnak — gondolatilag csöppet sem hasonlítanak Döring és Pol lelkészek verseihez, sőt mi több, néha a romantika halk lehelete is észrevehető, már amennyi abból a kálvinista tanításhoz közel férkőzhet. Ami azonban a formát illeti, vitathatatlanul a legjobbak azok között, amelyeket Wuppertal eddig kitermelt. A [névtelen] szerző meglehetősen ügyesen használ új vagy ritkább rímeket; felemelkedik egészen a disztichonig és a szabad ódáig, de ezek a formák már túl magasak voltak számára. Krummacher hatása félreismerhetetlen; az ő kifejezéseit és képeit költőnk lépten-nyomon használja; de mikor így énekel:

Zarándok: Krisztus nyájának szegény kis báránya
Az Ő ékességeit nem látom
Rajtad, néma kis bárányka, én!
Bárány: Meghajlik a bárány, aztán ott van
Emelt fővel a paradicsomban.
Óh zarándok, hallgass, hisz' a mennybe
Ki meghajolt, a szűk ajtón megy be,
Hallgass hát, légy bárányka s imádkozz!
[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

ez már nem Krummacher utánzása, ez már ő maga! Viszont akadnak e versekben egyes részek, amelyek az érzés hű ábrázolása folytán igazán meghatók — ó, csak tudnánk feledni, hogy ez az érzés nagyrészt beteges!

Engels: Elberfeldi levél. 1839.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 45—46. old.)

Nincs semmi új a nap alatt! Ez a mondás ama szerencsés áligazságok egyike, amelyeknek a legragyogóbb pályafutás jutott osztályrészül, amelyek szájról szájra szállva tették meg diadalútjukat a föld körül és amelyeket évszázadok után is oly sokszor idéznek, mintha csak most jöttek volna a világra. Ritkán voltak ilyen szerencsések a valódi igazságok, amelyeknek küzdeniük és tűrniük kellett, amelyeket megkínoztak és elevenen eltemettek, s mindenki saját tetszése szerint gyúrta át őket. Nincs semmi új a nap alatt! Nem igaz, van itt elég új, de elnyomják, ha nem tartozik ama simulékony áligazságok közé, amelyeket mindig egy lojális „vagyis stb." kísér és amelyek felvillanó északi fényként csakhamar megint eltűnnek az éjszakában; de ha egy új, valódi igazság emelkedik fel hajnalpírban a látóhatáron, akkor az éjszaka gyermekei jól tudják, hogy birodalmukat romlás fenyegeti és fegyvert fognak. Hiszen az északi fény mindig derült, a hajnalpír legtöbbször felhős eget talál, amelynek homályát vagy legyőznie vagy lángjaival átlelkesítenie kell. És most vonultassunk fel néhány ilyen *felleget*, amelyek elfedik a kor hajnalpírját.

Vagy ragadjuk meg másként ezt a témát! Ismeretesek azok a kísérletek, amelyek a történelem menetét vonalhoz hasonlítják. „A történelem formája", olvashatjuk egy szellemdús műben, amely a hegeli történetfilozófia ellen íródott, „a történelem formája nem a felfelé ívelő és lefelé hajló vonal, nem a koncentrikus kör vagy a csavarvonal, hanem az epikai parallelizmus, amely egyszer konvergáló" (valószínűleg ez a helyes kifejezés az ott álló „kongruáló" „helyett), „másszor divergáló"[362]. Én azonban inkább egy szabadkézzel húzott spirális vonalat vennék például, amelynek csavarodásai nem túl pontosak. A történelem menete lassan indul meg egy láthatatlan pontból, amely körül egy darabig álmos fordulókkal kúszik felfelé; de körei mind nagyobbak lesznek, lendülete mind gyorsabb és élénkebb; végül nekiszökken, mint egy lángoló üstökös csillagról csillagra, sokszor súrolva, sokszor keresztezve régi pályáit és önmaga körül keringve egyre közelebb kerül a végtelenhez. — Ki látja előre a végét? És azokon a helye-

ken, ahol, úgy látszik, megint a régi pályát futja be, a rövidlátó kotnyelesség ujjongva kiabál, hogy íme, volt egyszer egy gondolata, s az most bevált, hiszen nincs semmi új a nap alatt! És kiabálnak kínai maradiság-hőseink, reakciós mandarinjaink és arra készülnek, hogy háromszáz esztendőt, mint valami titkos tájakra tett kíváncsiskodó kirándulást, mint valami lázálmot kitöröljenek a világ évkönyveiből — és nem látják, hogy a történelem a legegyenesebb úton száguld egy új, fényes eszmecsillagzat felé, amely nagyságával nemsokára ragyogó napként fogja elvakítani tompa szemüket.

A történelemnek egyik ilyen pontján állunk most. Mindazok az eszmék, amelyek Nagy Károly óta sorompóba léptek, mindazok az ízlések, amelyek öt évszázad óta kiszorították egymást, elévült jogaikat a jelenben még egyszer érvényesíteni akarják. A középkor feudalizmusa, XIV. Lajos abszolutizmusa, Róma hierarchiája és a múlt század pietizmusa viaskodnak azért a dicsőségért, hogy a szabad gondolatot kivessék a nyeregből! Engedjék el nekem, hogy ezekről bővebben beszéljek, hiszen azonnal ezer kard — s mind élesebb az enyémnél — villog mindenki ellen, aki e jelszavak egyikét pajzsán viseli, és azt is tudjuk, hogy mind a régi eszmék szétmorzsolódnak egymáson és a haladó idő gyémántkemény lábán. De az egyházi és állami életben mutatkozó kolosszális reakcióknak *kevésbé észrevehető* törekvések felelnek meg a művészetben és irodalomban, *tudattalan* visszafordulások korábbi évszázadokba s ezek, ha nem is a kort, de a kor ízlését veszélyeztetik és különös, hogy egybevetésük még sehol sem történt meg.

Nem is kell nagyon messzire mennünk, hogy e jelenségekkel találkozzunk. Menjetek csak be egy modernül bútorozott szalonba és látni fogjátok, milyen szellem szülöttei azok a formák, amelyekkel körülvesznek titeket. Felidézték a rokokó összes torzszülötteit a legtöményebb abszolutizmus korából, hogy a fejlődés szellemét azokba a formákba kényszerítsék, amelyekben a „l'état c'est moi"* olyan jól érezte magát. Szalonjaink, a székek, asztalok, szekrények és heverők a renaissance stílusában pompáznak és

* — „az állam én vagyok" (XIV. Lajos francia király) — *Szerk.*

már csak az hiányzott, hogy Heinére parókát, Bettinára pedig abroncsszoknyát húzzanak és így a századot tökéletesen rekonstruálják.

Egy ilyen szoba persze arra való, hogy *von Sternberg* úr regényét olvassák benne, mivel ez a szerző oly különös előszeretettel viseltetik Maintenon asszony kora iránt. Sternberg szellemének megbocsátották ezt a szeszélyt, mélyebb okai után is fürkésztek, persze hiába; én azonban bátorkodom azt állítani, hogy éppen ez az a tulajdonság, amely pillanatnyilag talán előmozdítja a Sternberg-féle regények elterjedését, maradandóságuknak viszont jelentékenyen ártani fog. Attól eltekintve, hogy egy költői mű szépségét éppen nem emeli ez az örökös utalás a legszárazabb, legprózaibb időkre, amelyeknek nyakatekert, ég és föld között vergődő mivoltához, konvencionális bábjaihoz képest a mi korunk és gyermekei még természetesek, — másrészt túlságosan hozzá is szoktunk ahhoz, hogy ezt a kort gúnyos színben lássuk, semhogy tartósan más megvilágításban elfogadhatnánk, s ezzel a szeszélyjel újra meg újra találkozni minden sternbergi regényben, végül szerfölött unalmassá válik. Ez a hajlam, legalábbis az én szememben nem lehet más, mint szeszély és már ezért sincsenek semmiféle mélyebb okai, ámbár azt hiszem, hogy a kiindulópontot a „jó társaság" életében találhatjuk meg. Sternberg urat kétségkívül erre nevelték, s megtanulta, hogy kellemesen forgolódjék benne, igazi hazáját is talán ennek köreiben találta meg; nem csoda tehát, ha olyan korral kacérkodik, amelynek társadalmi formái a maiakhoz képest sokkal meghatározottabbak, lekerekítettebbek, bár merevebbek és ízléstelenebbek is voltak. De sokkal merészebben, mint Sternberg úrnál, lépett fel a század ízlése saját szülővárosában, Párizsban, ahol komolyan készülődik arra, hogy a romantikusoktól elragadja az alig hogy kivívott győzelmet. Megjelent Victor Hugo, Alexandre Dumas és velük az utánzók serege, az Iphigénie-k és Athalie-k természetellenes lényét háttérbe szorította egy Lucrezia Borgia természetellenes lénye, a merevgörcsre forróláz következett; a francia klasszikusokról kimutatták, hogy az ókoriaktól plagizáltak — akkor tűnt fel Rachel kisasszony és mindent elfeledtek, Hugót és Dumas-t,

Lucrezia Borgiát és a plágiumokat; Phèdre és Cid kimért lépésekkel és kicifrázott alexandrinusokkal sétálnak át a színen, Achille a nagy Lajosra tett célzásaival pompázik, Ruy Blas és mademoiselle de Belle-Isle alig merészkednek ki a kulisszák mögül, máris német fordítógyárakba és német nemzeti színpadokra mentik át magukat. Micsoda boldog érzés lehet egy legitimista számára, amikor Racine-darabokat nézve elfelejtheti a forradalmat, Napóleont és a híres hét napot; az ancien régime* dicsősége kiemelkedik a földből, a világot teleaggatja haute-lisse szövésű faliszőnyegekkel, az abszolút uralkodó, Lajos brokátmellényben és allonge-parókával sétál Versailles nyesett sétányain és teljhatalmú kurtizán-legyező kormányozza a boldog udvart és a boldogtalan Franciaországot.

De míg ebben az esetben a múlt feltámasztása csak Franciaországra szorítkozik, a múlt század francia irodalmának egy sajátossága, úgy látszik a jelenlegi német irodalomban ismétlődik meg. A filozófiai dilettantizmusra gondolok itt, amely számos újabb írónál az enciklopédistákhoz hasonlóan jelentkezik. Amilyen szerepe az utóbbiaknál a materializmusnak volt, olyan szerepe kezd lenni az előbbieknél Hegelnek. *Mundt* volt az első, aki — hogy saját szavait használjam — a hegeli kategóriákat bevezette az irodalomba; *Kühne*, mint mindig, most is követte és megírta a „Vesztegzár az őrültekházában" című művét, és jóllehet a „Jellemrajzok" második kötete bizonyos elpártolást mutat Hegeltől, az első kötetben éppen elég olyan passzus van, amelyben Hegelt modernre próbálja átültetni. Sajnálatos azonban, hogy e fordítások azok közé tartoznak, amelyeket az eredeti nélkül nem lehet megérteni.

Az analógia tagadhatatlan; vajon az a következtetés, amelyet a már idézett szerző a múlt század filozófiai dilettantizmusának sorsából levont, hogy ti. e rendszerrel a halál csíráját oltják bele az irodalomba, vajon ez a jelenlegi század irodalmára is érvényes lesz-e? Vajon egy rendszer, amely következetességben minden előző rendszert felülmúl, átfonja-e majd gyökereivel görcsösen azt

* — régi rend (az 1789-es francia forradalom előtti kormányrendszer) — *Szerk.*

a földet, amelyet a poézis géniusza szánt fel? Avagy ezek a jelenségek csak annak a szeretetnek a megnyilvánulásai, amelyet a filozófia az irodalom iránt tanúsít és amelynek a gyümölcsei Hothónál, Rötschernél, Straussnál, Rosenkranznál és a „Hallische Jahrbücher"-ben oly ragyogóan mutatkoznak meg? Akkor persze másféleképpen alakulna álláspontunk, s a tudománynak és az életnek, a filozófiának és a modern irányzatoknak, Börnének és Hegelnek olyan kölcsönhatásában reménykedhetnénk, amelynek előkészítését már korábban az úgynevezett „Ifjú Németország"[199] egy része céljául tűzte ki. Ezenkívül csak egyetlen kivezető út marad nyitva, amely persze a másik kettő után némileg komikusnak tűnik, mégpedig annak feltételezése, hogy Hegel semmiféle jelentősebb hatással nem lesz a szépirodalomra. Én azonban azt hiszem, csak kevesen tudják majd rászánni magukat arra, hogy ebben az irányban induljanak el.

De még az enciklopédistáknál és Maintenon asszonynál is messzebbre kell visszamennünk; Duller, Freiligrath és Beck arra vállalkoznak, hogy a XVII. század második sziléziai iskoláját[363] képviseljék irodalmunkban. Kit ne emlékeztetnének Duller „Láncok és koronák", „Antikrisztus", „Loyola", „Császár és pápa" c. művei néhai Ziegler und Kliphausenre, az „Ázsiai Banise" eget ostromló páthoszára vagy Lohenstein „Arminius nagyherceg és az ő legfenségesebb Thusneldája" című alkotására? Beck még ezeket a jó embereket is felülmúlta dagályosságban; költeményeinek egyes helyeit egyenesen a XVII. század termékeinek vélnénk, modern világfájdalom-tinktúrába mártva; és Freiligrath, aki néha ugyancsak nem tudja megkülönböztetni a dagályosságot a költői nyelvezettől, egészen Hoffmanswaldauhoz fordul vissza, amikor felújítja az alexandrinust és újra bevezeti az idegen szavakkal való kacérkodást. De remélhetőleg külföldi témáival együtt ezt is le fogja vetni, mert

A homok elszáll, elszárad a pálma,
A költőt hona ölelése várja,
Más ő most s mégis ugyanaz![364]

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

s ha Freiligrath ezt nem teszi meg, száz év múlva valóban herbáriumnak vagy porzótartónak néznék verseit és, miként a latin verselés szabályait, az iskolai oktatásban használnák fel, de a természetrajz keretében. Egy Raupach nem számíthat másra, mint jambuskrónikáinak efféle gyakorlati halhatatlanságára, de Freiligrath remélhetőleg olyan versekkel ajándékoz meg minket, amelyek méltók a XIX. századhoz. — Nem szép dolog-e azonban, hogy másolatgyártó irodalmunkban a romantikus iskola óta a XII. századtól már a XVII-ig fejlődtünk? Akkor talán már Gottsched sem soká várat magára.

Bevallom, zavarban vagyok, hogyan is soroljam mind e jelenségeket egy nézőpont alá; bevallom, hogy elvesztettem a fonalakat, amelyekkel ezek az idő tovagördülő tömegéhez kötődnek. Talán még nem eléggé érettek biztos áttekintésre és számban és terjedelemben még növekedni fognak. De figyelemre méltó marad, hogy mind az életben, mind a művészetben és irodalomban ez a *reakció* nyomul előre, hogy kormánylapok panaszai visszhangoznak olyan falakról, amelyek még, úgy látszik, a l'état c'est moi-t hallották és hogy annak a kiabálásnak, melyet a sötétség modern fiai ezen az oldalon hallatnak, amazon az oldalon az újabb német költészet egy részének nyomasztó sötétje felel meg.

Engels: Korunk retrográd tünetei. 1840.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 62—66. old.)

TÁJAK

Hellasz abban a szerencsében részesült, hogy tájának jellege lakosai vallásában vált tudatossá. Hellasz a panteizmus országa, tájai a harmonia jegyét viselik, vagy legalábbis viselték. És mégis: minden fa, minden forrás, minden hegy túlságosan is az előtérbe tolakszik, — égboltja túlontúl kék, napja túl ragyogó, tengere túlságosan is nagyszerű ahhoz, hogy egy shelleyi spirit of nature*,

* — természet szelleme — *Szerk.*

egy mindent átfogó Pan lakonikus átszellemítésével beérhetnék; minden egyes elem a maga szép kerek egészében külön istenségre támaszt igényt, minden folyó megköveteli a maga nimfáit, minden liget a maga driádjait — és így keletkezett a hellének vallása. Más vidékek nem voltak ilyen szerencsések; nem szolgáltak alapul egy nép hitének sem és meg kell várniuk, amíg egy költői lélek felidézi a bennük szunnyadó vallásos géniuszt. Ha a Drachenfelsen vagy a bingeni Rochusbergen álltok és lenéztek a Rajna szőlőktől illatos völgyére, a látóhatárba olvadó távoli kék hegyekre, a napfényben fürdő zöld mezőkre és szőlőhegyekre, a folyóban visszatükröződő kék égboltra — az ég itt fényével leszáll a földre és tükröződik benne; a szellem beleolvad az anyagba, az Ige testté lesz és közöttünk lakozik — ez a megtestesült kereszténység. Ennek a tájnak szöges ellentéte az észak-német pusztaság; itt nincs más, mint száraz homoki nád és az alázatos seprővirág, amely gyöngeségének tudatában nem is meri felemelni fejét a földről; itt-ott egy hajdan dacoló, most villámsújtotta fa; és az ég, minél derültebb, annál élesebben válik el önelégült fenségében az alatta daróchan és hamuban elterülő szegény elátkozott földtől, annál forróbb dühvel néz le napszeme a sivár, terméketlen homokra — itt a zsidó világnézet képe van előttünk.

A pusztát eleget szidták; az egész irodalom* átkot szórt rá és — mint Platen „Ödipus"-ában —, csupán a szatíra alájestéséül használja, de el is mulasztották, hogy ritka bájait, rejtett költői vonatkozásait felkeressék. Tulajdonképpen valamilyen szép vidéken hegycsúcsok és erdős sziklák között kellett felnőni ahhoz, hogy az észak-német Szahara ijesztő vigasztalanságát át tudjuk érezni, s ahhoz is, hogy e vidék rejtett, a líbiai mirage-hoz** hasonlóan csak néha látható szépségeit kedvünk legyen kifürkészni. Németország tulajdonképpeni prózája csak az Elba bal partjának burgonyaföldjein tanyázik. De a szászhon, e tetterős német törzs hazája, pusztaságában is költői. Viharos éjszakán, mikor a felhők kísértetiesen lebegnek a hold körül, mikor az ugató kutyák mesz-

* A „Blasedow" harmadik kötetében az öreg pártját fogja a pusztának.

** — délibábhoz — *Szerk.*

sziről felelgetnek egymásnak, akkor vágtassatok habzó paripákon a végtelen pusztaságba, akkor ugrassatok át odadobott gyeplővel a viharverte gránittömbökön és óriások sírhalmain; messzi a hold visszfényében fel-felcsillan a mocsarak vize, lidércfények imbolyognak fölötte, félelmetesen üvölt a vihar a végtelen síkságon; a talaj bizonytalanná válik alattatok, és érzitek, hogy a német népmondák birodalmába érkeztetek. Csak amióta az észak-német pusztaságot ismerem, azóta értettem meg igazán a Grimm-meséket. E meséknek majdnem mindegyikén meglátszik, hogy itt születtek, ahol az éj beálltával eltűnik minden, ami emberi és a népképzelet szörnyű, alaktalan szülöttei suhannak át a földön, amelynek sivársága már fényes nappal is borzadályt kelt. E mesék azokat az érzéseket keltik életre, amelyek a puszta elszigetelt lakóját fogják el, amikor egy efféle vad éjszaka söpör át szülőföldjén vagy amikor magas toronyból néz ki a puszta lapályra. Ilyenkor a puszta viharos éjjeleiről megmaradt gyermekkori benyomások megelevenednek előtte és mesékké formálódnak. A népmese születésének titkát a Rajna mellett vagy Svábföldön nem leshetitek el, míg itt minden villámfényes éjszaka — *fényes* villámló éj, mondja Laube — a mennydörgés nyelvén beszél róla.

A puszta apológiájának ökörnyál szálai a széltől hajtva még bizonyára tovább fonódnának, ha nem csavarodtak volna rá egy szerencsétlen, hannoveri nemzeti színekkel befestett útjelzőre. Sokat gondolkoztam e színek értelmén. Bár a porosz királyi színek nem mutatják azt, amit Thiersch pocsék „Porosz dal"-ában bennük találni akar, de prózaiságukkal mindenesetre emlékeztetnek a rideg, szívtelen bürokráciára és mindarra, amit a rajnavidékiek a poroszságról még mindig nemigen tudnak megérteni; a fehér és fekete merev ellentéte hasonlatot nyújthat a király és alattvalók viszonyához az abszolút monarchiában; és minthogy Newton szerint ezek tulajdonképpen nem is színek, azt jelezhetik, hogy az abszolút monarchiában az a lojális érzület, amely egy színhez sem igazodik. A Hanza-Szövetség vidám piros-fehér zászlója, legalábbis régen, stílusos volt. A francia esprit* ott csillog a triko-

* — szellem — *Szerk.*

lórban, amelynek színeit a flegmatikus Hollandia is elfogadta, valószínűleg, hogy önmagát kigúnyolja; a legszebb és legjelentőségteljesebb azonban természetesen mindig a szerencsétlen német trikolór marad. De a hannoveri színek! Képzeljetek el egy piperkőcöt, akin nincs más, csak a fehér inexpressible*, s így kergették egy óra hosszat árkon-bokron, sáros utakon és frissen szántott földeken át, képzeljétek el Lót sóbálványát az egykori hannoveri „Nunquam retrorsum"** példájaként, sokaknak szóló figyelmeztetésül — képzeljétek el, hogy ezt a tisztes emlékművet sárral dobálja meg a neveletlen beduin ifjúság, és akkor megkapjátok a hannoveri címeroszlopot. Vagy talán a fehér az ártatlan alkotmányt jelenti és a sárga a sarat, amelyet bizonyos megvásárolható tollak ráfecskendeznek?

Ha megmaradok a vidékek vallásos jellege mellett — akkor a *holland* tájak lényegileg kálvinisták. A teljes prózaiság, az átszellemülés lehetetlensége, amely egy hollandiai távlatra nehezedik, a szürke ég, amely páratlanul illik hozzá — mindez ugyanolyan benyomásokat ébreszt bennünk, mint a dordrechti szinódus csalhatatlan határozatai. A szélmalmok — az egyetlen mozgékony elem ebben a tájban — a predesztináció választottjaira emlékeztetnek, akiket egyesegyedül az isteni rendelés lehelete mozgathat meg; minden egyéb a „szellemi halál" állapotában leledzik. És a Rajna mint a kereszténység áramló, eleven szelleme e száraz ortodoxiában elveszíti termékenyítő erejét és menthetetlenül eliszaposodik. Így festenek a Rajna hollandiai partjai; az ország más részei állítólag szebbek, ezeket nem ismerem. — Rotterdam, árnyas rakpartjaival, csatornáival és hajóival, a közép-németországi kisvárosiak számára oázis; itt megértjük, hogyan szárnyalhatott egy Freiligrath képzelete a gyors fregattokkal messzi, bujább partok felé. Azután megint az átkozott zeelandi szigetek, itt nincs más, csak sás és gátak, szélmalmok és harangjátékos templomtornyok, melyek között órák hosszat kanyarog a gőzhajó!

* — kimondhatatlan; nadrág — *Szerk.*
** — „Soha hátrafelé!"[365] — *Szerk*

De aztán mily boldog érzés, amikor kirepülünk a nyárspolgári gátak közül, a kálvinista ortodoxia szűk rácsai közül a szabadon szárnyaló szellem birodalmába! Helvoetsluys eltűnik, a Waal partja jobbról is, balról is elsüllyed az ujjongva felcsapó hullámokba, az iszapos sárga víz zölddé változik, és most felejtsd el, ami mögötted van és vidám szívvel előre a sötétzöld, átlátszó habok felé!

A fájdalmat felejtsd el,
Mely megsebzé szíved,
Élvezd egész lelkeddel
E nagy, szabad vizet.
Az ég mélyre hajolva
Az árral egyesül —
S te bánatod ápolva
Járnál itt egyedül?

Az ég lehajlik mélyen,
Övé e szép világ,
Mindent egy ölelésben
Oly boldogan fog át,
Mintha csókjáért esdne,
A hullám felszökik —
És te kétségbeesve
Végeznéd utad itt?

Nézd, a szeretet Istene
Művét átöleli,
S teremtett emberével
Magát adja neki!
Nem hordod-e kebledben
Te is az ég urát?
Hát hagyd, hogy minden tettedben
Mutassa meg magát![366]

[Ford. Kislégi Nagy Dénes]

Aztán kapaszkodj meg az előárboc kötelében és nézd, mint hasítja ketté a hajó orra a hullámokat, mint porlanak vakítóan fehér habbá a fejed fölött, aztán nézz ki a zöld messzeségbe, ahol örök nyugtalanságtól űzve fel-felütik fejüket a tajtékos hullámok, ahol a nap sugarait ezer táncoló tükör villantja vissza a szemedbe, ahol a tenger zöldje a tükröződő ég kékjével és a nap aranyával csodálatos színné vegyül, és akkor elfelejted összes kicsinyes gondjaidat, elfelejted a fény ellenségeit és alattomos támadásaikat, s a szabad, végtelen szellem büszke öntudatában oldódsz fel! Csak *egy* élményem van, amelyet ehhez hasonlíthatok; amikor az utolsó filozófus isteneszméje először tárult fel előttem, a tizenkilencedik századnak e leghatalmasabb gondolata, akkor ugyanez a szent borzadály fogott el, ugyanúgy elragadott, mint a tenger friss levegője, amely a legtisztább égből árad alá; az elmélkedés mélységei úgy terültek el előttem, mint a feneketlen tengerár, amelytől a talajt kereső szem nem tud elfordulni; Istenben élünk, cselekszünk és vagyunk! Ennek a tengeren ébredünk tudatára; érezzük, hogy körülöttünk mindent és mi magunkat is átlelkesít az Isten; az egész természet oly közeli rokonunk, a hullámok oly bizalmasan integetnek felénk, az ég olyan szeretetteljesen fogja körül a földet, és a nap fényének olyan leírhatatlan a csillogása, az ember szinte kézzel foghatónak hinné. —

A nap északnyugaton száll alá; tőle balra világító csík emelkedik ki a tengerből, a kenti partok, a Temze déli partja. A tengeren már az alkony ködei ülnek, csak nyugaton ömlik szét az égbolton s a vizen az est bíbora; a keleti ég sötétkéken pompázik, kékjéből már fényesen kiválik a Venus; délnyugat felé a látóhatáron hosszan húzódik el Margate, ablakaiban visszatükröződik az alkonypír — varázslatos fényben úszó hosszú aranycsík. És most lengessétek meg sipkátokat és köszöntsétek vidám kiáltással és teli pohárral a szabad Angliát. Jó éjszakát, ébredjünk vidám reggelre Londonban!

Ti, akik a vonatok prózájára panaszkodtok, anélkül, hogy egyet is láttatok volna valaha, utazzatok egyszer azon, amely Londonból Liverpoolba visz. Ha van ország, mely arra rendeltetett, hogy vasúttal repüljünk át rajta, úgy Anglia az. Nincsenek vakító szép-

ségei, kolosszális sziklatömegei, de szelíden hullámzó dombos táj, amelynek csodálatos bájt ad az angol nap mindig kissé fátyolos fénye. Bámulunk az egyszerű díszletek sokféle csoportosulásán; néhány dombból, mezőből, fából, legelő tehénből a természet ezerféle kedves képet alkot. Sajátosan szépeknek látszanak a fák, amelyek egyenként vagy csoportosan állnak mindenütt a mezőkön, s ez az egész vidéket parkszerűvé teszi. Azután megint alagút következik, amely néhány percre sötétségbe borítja a vonatot és egy szurdokba fut ki, ahonnan hirtelen megint a mosolygó napos mezőkre kerülünk. Egyszerre viadukton át folytatódik az út, hosszú völgyet szelve keresztül; mélyen alattunk fekszenek a városok és falvak, erdők és mezők, közöttük a folyó kanyarog; jobbra és balra hegyek, amelyek elmosódnak a háttérben és a gyönyörű völgy varázslatos megvilágításban fürdik, félig köd, félig napfény — de alig néztünk végig e csodálatos tájon, máris egy kopár szurdokba jutottunk és elég időnk van ahhoz, hogy képzeletben újra átéljük a bűvös képet. És ez így megy tovább, míg csak le nem száll az éj és az álom lezárja a sok látnivalótól fáradt szemünket. Óh, gazdag költészet rejlik Britannia tájaiban! Sokszor azt hinné az ember, hogy még a golden days of merry England* idején él, Shakespeare-t látja, amint puskájával a bozótban bujkál, mikor még idegen vadra lesett, vagy azon csodálkozik, hogy ezen a zöld gyepen nem játszódik le a valóságban isteni vígjátékainak egyike. Mert akárhol van is a szín, Itáliában, Franciaországban vagy akár Navarrában, alapjában véve mégiscsak mindig a merry England az, ahova barokk ripőkjei, túlokos iskolamesterei, szeretetreméltó bizarr asszonyai tartoznak, mindenütt észrevesszük az egészen, hogy csak az angol égbolt illik hozzá. Csak néhány vígjáték, mint a „Szentivánéji álom", tudja visszaadni a déli atmoszférát olyan tökéletesen, mint a „Rómeó és Júlia" a jellemekben is.

És most térjünk vissza hazánkhoz! A festői és romantikus Vesztfália nagyon megharagudott fiára, Freiligrathra, aki a természetesen sokkal festőibb és romantikusabb Rajna kedvéért egészen

* — a boldog (vidám) Anglia arany napjai — *Szerk.*

megfeledkezett róla; vigasztaljuk meg néhány hízelgő szóval, hogy el ne veszítse türelmét, még mielőtt a második füzet is megjelenik. Vesztfáliát Németország felé hegyláncok veszik körül és csak Hollandia felé van nyitva, mintha kitaszították volna Németországból. És gyermekei mégis igazi szászok, hűséges, jó németek. Nos, ama hegyek remek látványt nyújtanak; délen a Ruhr és a Lenne völgyei, keleten a Weser völgye, északon a Mindentől Osnabrück felé húzódó hegylánc — mindenfelé a leggazdagabb kilátás, csak az ország közepén terül el unalmasan egy homokos síkság, amely mindig áttűnik, a füves réteken és gabonaföldeken is. És azután a szép, régi városok, mindenekelőtt Münster gótikus templomaival, boltíves piacterével, Annette Elisabeth von Droste-Hülshoffal és Levin Schückinggel. Az utóbbi, akit szerencsém volt ott megismerni, szíves volt felhívni figyelmemet e hölgy költeményeire, s nem mulaszthatom el ezt az alkalmat, hogy jóvá ne tegyem egy részét annak a mulasztásnak, amelyet a német közönség e költeményekkel kapcsolatban elkövetett. Újólag bebizonyosodott, hogy a sokat magasztalt német alaposság nagyon felületesen jár el a költemények megítélésében; átlapozzák a kötetet, megnézik, jók-e a rímek, gördülékeny-e a verselés, könnyen érthető-e a tartalom és gazdag-e megkapó, legalábbis káprázta tó képekben — és ezzel kész a bírálat. De olyan költemények, mint ezek, amelyekben az érzés bensősége, a természeti képek finomsága és eredetisége — ilyenek csak Shelleynél találhatók —, merész, byroni fantázia persze kissé mereven szabott forma és tájszólástól nem mentes nyelvezet öltözékében lép elő, nyomtalanul tovatűnnek; kinek is lenne kedve, hogy a szokottnál kissé lassabban olvassa el őket — hiszen az ember mindig csak akkor vesz kezébe verseket, amikor a pihenés órája jön, s így szépségük még megrövidíthetné az alvást! Tetejében a költőnő hivő katolikus, hogy is érdeklődhetnék iránta egy protestáns! De amennyire nevetségessé teszi a pietizmus a férfit, a mestert, Albert Knapp lelkipásztort, annyira jól áll a gyermekes hit von Droste kisasszonynak. Bajos kérdés a nők vallási szabadelvűsége. A George Sand-ok, Mrs. Shelleyk ritkák; a kétely nagyon könnyen szétmarja az asszonyi lelket és az észt olyan hatalommá emeli, ami egy asz-

szonynál sem helyénvaló. De ha azok az eszmék, amellyel mi, az új korszak gyermekei élünk és halunk, igazságok, akkor az az idő sem lehet többé messze, amikor a női szív éppoly forrón fog rajongani a modern szellem gondolati virágaiért, mint most az atyák jámbor hitéért — és csak akkor lesz közel az új győzelme, ha az ifjú nemzedék az anyatejjel szívja magába.

Engels: Tájak. 1840.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 76—82. old.)

. . . A szemlélődésbe belefáradva, beléptem a fából ácsolt házikóba, amely a csúcson áll és italt kértem. Meghozták és ugyanakkor a vendégkönyvet is. Tudjuk, mit lehet az efféle könyvekben találni; minden nyárspolgár megörökítő intézményeknek tekinti őket, amelyekben obskurus nevét és fölöttébb sekélyes gondolatait az utókorra hagyományozhatja, és minél korlátoltabb valaki, annál hosszabb széljegyzetek kíséretében írja be a nevét. A kereskedők bizonyítani akarják, hogy kávé, halzsír vagy gyapot mellett a szép természetnek is, amely mindezt, még az aranyat is teremtette, jut még egy kicsinyke hely a szívükben; az asszonyok túláradó érzelmeiket, a diákok vidámságukat és tréfakedvüket öntik ki benne, bölcs iskolamesterek pedig dagályos érettségi bizonyítványt állítanak ki a természet számára. „Fenséges Ütli, a Rigi veszélyes vetélytársa!" imígy kezdé a nem szabad művészetek egy doktora a cicerói bevezetést. Bosszúsan tovább lapoztam és a németek, franciák és angolok közül egyet se olvastam el. Ekkor rábukkantam egy olasz nyelvű Petrarca-szonettre, amely lefordítva ilyenképpen szól*:

Fölvitt a gondolat oda, hol az van,
Kit keresek a földön s nem lelek;
Megláttam ott a harmadik eget,
S benn őt, nem oly büszkén, de még szebb alakban.

* Sonetti di Petrarca, in morte. 261.

Kezemnél fogva így szólt: „Itt e lakban,
— Ha vágyam nem csal — lészen majd helyed,
Velem, kiért a lelked szenvedett,
S ki, est se volt, már meglelém nyugalmam!

Ember nem érti boldogságomat!
Csak téged várlak még és földi ékem'
Mit úgy szerettél, s amely lenn maradt!"

Miért hallgatott? Mért vonta el kezét?
Ahogy csengett e szűzi szent beszéd,
Kevésbe múlt, hogy nem maradtam égben![367]

[Ford. Radó Antal]

Joachim Triboninak hívták azt, aki e verssorokat ide beírta, Genovából jött és bejegyzése révén azonnal barátom lett. Mert minél üresebbek és értelmetlenebbek voltak a többi bejegyzések, annál élesebben emelkedett ki hátterükből ez a szonett, annál jobban megragadott. Akinek itt, ahol a természet minden pompáját kibontja, ahol a benne szunnyadó eszme, ha nem is ébredezni, de legalábbis gyönyörű álmot álmodni látszik, akinek itt nincs más érzése, nincs más mondanivalója, csak annyi: De szép is vagy, Természet! — annak nincs joga ahhoz, hogy a közönséges, lapos, zavaros tömeg fölé helyezze magát. Viszont a mélyebb lélekben ilyenkor felszínre kerülnek az egyéni fájdalmak és szenvedések, de csak azért, hogy beleolvadjanak a természet fenségébe és szelíd megbékélésében oldódjanak fel. S ezt a megbékélést aligha lehetne szebben kifejezni. De volt még egy oka, hogy így megbarátkoztam a genovaival: már előttem is volt *valaki*, aki felhozta szerelmi bánatát ide; nem álltam itt egyedül a szívemmel, amely egy hónappal ezelőtt még mérhetetlenül boldog, most pedig megtört és elhagyatott volt. S mely fájdalomnak van több joga ahhoz, hogy a szép természet előtt kitáruljon, mint a legnemesebbnek, a legmagasabbnak minden egyéni szenvedés közül: a szerelmi bánatnak? . . .

Engels: Lombardiai barangolások. 1841.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. vész. 2. köt. 161—162. old.)

Vajon nem nagy dicséret-e az egy könyvre, ha népkönyvnek, ha német népkönyvnek nevezik. De éppen ezért sokat is kell kívánnunk egy ilyen könyvtől, éppen ezért minden ésszerű igényt ki kell elégítenie és értékének minden oldalról megtámadhatatlannak kell lennie. A népkönyvnek az a hivatása, hogy a földművelőt, ha nehéz napi munkájából este fáradtan hazatér, felvidítsa, felélénkítse, gyönyörködtesse, elfeledtesse vele búját-baját, köves földjét illatos rózsáskertté változtassa át, hogy a kézműves műhelyét, a meggyötört inas nyomorúságos padlásszobáját a költészet világává, aranyos palotává varázsolja, és tenyeres-talpas kedvesét csodaszép királykisasszony alakjában vezesse elébe, sőt még az is, hogy a Bibliát kiegészítve tisztázza a nép gyermekének erkölcsi érzelmeit, ébressze erejének, jogának, szabadságának tudatára, felkeltse bátorságát és hazaszeretetét.

Ha tehát általában azok a követelmények, amelyeket, anélkül, hogy igazságtalanok lennénk, egy népkönyvvel szemben támaszthatunk — vagyis: gazdag költői tartalom, csípős tréfa, erkölcsi tisztaság, és német népkönyvek esetében erőteljes, becsületes *német* szellem — olyan tulajdonságok, amelyek minden korban egyformán megvannak, akkor jogunk van azt is megkívánni, hogy a népkönyv saját korához szóljon vagy ne akarjon népkönyv lenni. Ha meg éppen a jelenkort vizsgáljuk, a szabadságért folytatott küzdelmet, amely e kor összes jelenségeit előidézi, a kibontakozó alkotmányosságot, az arisztokrácia nyomásával szemben fellépő ellenállást, a gondolat harcát a pietizmussal, a derültségét a komor aszkézis maradványaival, akkor nem látom be, miért lenne jogosulatlan azt kívánni, hogy a népkönyv a tanulatlanabb embernek legyen szolgálatára, mutassa be neki, ha természetesen nem is közvetlen levezetésben, ezen irányzatok igazságát és észszerűségét — de semmi esetre se mozdítsa elő az alattomosságot, a hajlongást a nemesség előtt, a pietizmust. Magától értetődik azonban, hogy régebbi idők szokásainak, amelyek gyakorlása most értelmetlenség, sőt jogtalanság lenne, a népkönyvtől távol kell maradniuk.

Ezen elvek alapján szabad és kell megítélnünk azokat a könyveket is, amelyek most valóban német népkönyvek és amelyeket e néven szoktak egybefoglalni. Részben a középkori német vagy román költészet, részben a népi babonák termékei, amelyeket a felsőbb osztályok régebben megvetettek és kigúnyoltak, de a romantikusok kiásták, feldolgozták, sőt ünnepelték őket. De a romantika csak a költői tartalmat vette figyelembe, s hogy menynyire képtelen volt jelentőségüket mint népkönyvekét megérteni, azt *Görres* népkönyvekről írott művéből láthatjuk. Hogy Görres összes megállapításai *költöttek*, az még mostanában is megmutatkozik. A szokásos felfogás ezekről a népkönyvekről azonban még mindig az ő könyvén alapszik, és még *Marbach* is erre hivatkozik, amikor saját kiadását bejelenti. E könyvek háromszoros új feldolgozásából — Marbaché prózában és *Simrocké* prózában és költői formában, s ezek közül kettő megint a népnek van szánva — adódott az a feladat, hogy e feldolgozásokban szereplő történeteket még egyszer pontosan népi értékük szempontjából megvizsgáljuk.

E könyvek költői értékét illetőleg az ítéletet mindaddig az olvasónak kell átengednünk, ameddig a középkor költészetét általában oly különbözőképpen ítélik meg; azt azonban senki sem fogja tagadni, hogy ezek valóban költőiek. Ha tehát népkönyvekként nem is válnának be, költői tartalmukat csorbítatlanul el kell ismerni, sőt Schiller szavai szerint:

Mi a dalban él fent halhatatlan,
Lent a létben elmerül.[368]

[Ford. Gulyás Pál]

S ebben talán némely költő eggyel több indítóokot találna arra, hogy azt, ami a nép számára elfogadhatatlannak bizonyul, a költészet számára feldolgozásban mentse meg. — Azok között az elbeszélések között, amelyek német, illetve román eredetűek, nagyon jellegzetes különbség mutatkozik: a németek — valódi népmondák — a férfit állítják cselekvőleg az előtérbe; a románok a nőt emelik ki zokszó nélküli tűrőként („Genovefa"), vagy szeretőként, tehát mindenképpen passzívan a szenvedély iránt.

Csak két kivétel van: a „Haimon-fiak" és „Fortunatus", mindkettő román, de szintén népmonda, ellenben az „Octavianus", a „Melusine" stb. az udvari költészet termékei és csak később jutottak el prózai feldolgozás útján a néphez. — A komikus történetek közül csak egy nem éppen német eredetű, a „Salomon és Morolf", de az „Eulenspiegel", a „Schildbürger" stb. nem vitathatók el tőlünk.

Ha e könyvek összességét vesszük szemügyre és az elején kifejtett alapelvek szerint ítéljük meg őket, akkor világos, hogy csak az egyik szempontból felelnek meg a jelzett igényeknek: költészet és elmésség bőven van bennük, éspedig a legtanulatlanabb ember számára is általában egészen érthető formában, de a másik szempontból egészen nem felel meg egy sem, néhány éppen az ellentétét fejezi ki annak, amit kellene, néhány pedig részben kielégítő. A sajátos célok, amelyeket a mai kor kívánhatna tőlük, ezekből a középkori termékekből természetesen teljesen hiányoznak. Tehát jóllehet ez az irodalmi ág külsőleg tartalmas, s Tieck és Görres oly sokat szaval róla, még nagyon sok itt a fogyatékosság; de hogy ezt a hiányt valaha is ki lehet majd tölteni, az más kérdés, amelyre nem merek válaszolni.

Hogy most már rátérjünk az egyes könyvekre, a legfontosabb közülük kétségtelenül a „*Sebezhetetlen Siegfried története*". — Ez a könyv igazán kedvemre való, olyan elbeszélés, amely kevés kívánnivalót hagy hátra — költészet a javából, hol a legnagyobb naivitás, hol a legszebb humoros pátosz köntösében; itt aztán van sziporkázó szellem — ki nem ismeri a két gyáva alak harcának remek epizódját? Itt aztán van jellemrajz, hetyke, ifjúi-friss érzék, amelyről minden vándorló kézműveslegény példát vehet, ha már nem is kell sárkányokkal és óriásokkal megvívnia. És ha kijavítják a sajtóhibákat, amelyekben különösen az előttem fekvő (kölni) kiadás szerfölött gazdag, és jó helyre teszik az írásjeleket, akkor Schwab és Marbach átdolgozásai messze elmaradnak e valódi népi stílus mögött. De a nép hálásnak is bizonyult: egyetlen efféle könyv se került oly sokszor elém, mint éppen ez.

„Oroszlán Henrik". — Ebből a könyvből, sajnos, nem sikerült régi példányt szereznem; az új, Einbeckben nyomtatott kiadás

úgy látszik, egészen kiszorította a régit. Elöljáróban a Braunschweigi ház családfáját hozza, amely 1735-ig terjed, azután Henrik herceg életrajza következik a történelem szerint, majd a népmonda. Benne van még egy elbeszélés Bouillon Gottfriedről, ugyanazt mondja el, amit a népmonda Oroszlán Henriknek tulajdonít, továbbá Andronicus rabszolga története, amelynek szerzőségét egy Gerasimi nevű palesztinai apátnak tulajdonítják és a végét jelentékenyen megmásítják, és egy vers az újabb romantikus iskolából, szerzője nem jut az eszembe, ez még egyszer elmeséli az Oroszlán-mondát. Ilyenformán a monda, amelyen a régi népkönyv alapszik, tulajdonképpen egészen eltűnik a függelékek mögött, amelyekkel a bölcs kiadó bőkezűsége ellátta. A monda maga nagyon szép, de a többi aligha érdekli az olvasót; mit érdekli a svábokat a Braunschweigi ház története? És mit keres a modern, bőbeszédű románc a népkönyv egyszerű stílusa után? — De még ez is hagyján; a zseniális feldolgozó, akiben én egy múlt század végi lelkészt vagy iskolamestert sejtek, a következőképpen ír: „Így elérte útja célját, előtte feküdt a Szentföld, azokat a rögöket taposta, amelyekhez a vallástörténet legfontosabb emlékei fűződnek! A jámbor együgyűség, amely vágyakozva tekintett ide, itt bensőséges áhitattá változott, teljes kielégülést nyert és a legelevenebb örömmé lett az Úrban." — A mondát állítsák vissza eredeti nyelvezetére, tegyenek mellé a könyv kitöltésére más valódi népmondákat és így küldjék a nép közé, akkor ébren fogja tartani a költői érzéket; de ebben az alakjában nem érdemes arra, hogy a nép körében terjesszék.

„Ernő herceg". — E könyv megírásához nem kellett különösebb költői tehetség, mivel a szerző az összes poétikus mozzanatokat készen kapta a keleti mesében. A könyv viszont jól van megírva és nagyon szórakoztató a nép számára; de ez aztán minden. A benne előforduló fantáziaszülemények valóságos voltában már senki sem fog többé hinni, de azért változtatás nélkül a nép kezében hagyható.

Most két olyan mondához érek, amelyeket a német nép teremtett meg és alakított ki, s amelyeknél mélyebbek semmilyen népköltészetben sem találhatók. A *Faust-mondára* és a *bolygó zsidó*

mondájára gondolok. Kimeríthetetlenek, minden kor a magáévá teheti őket anélkül, hogy lényegükön változtatna, és ha a Faust-monda feldolgozásai Goethe után az Iliades post Homerum* körébe tartoznak is, mégis mindig új oldalakat tárnak fel róla — nem is szólva az Ahasvér-monda jelentőségéről az újabb költészet számára. De hogyan tálalják a népkönyvek ezeket a mondákat! Nem a szabad képzelet termékeinek, nem, hanem a szolgai babonás hit szülötteinek felfogva; sőt a bolygó zsidóról szóló könyv még azt is megkívánja, hogy vallásos hittel tartsák igaznak a monda tartalmát, amelyet a Bibliával és sok ízetlen legendával igyekszik igazolni; a mondából csak a legkülsőségesebb elemeket tartalmazza, ellenben van benne egy nagyon hosszú és unalmas keresztény intelem, hogy óvakodjanak a zsidó Ahasvértól. A Faust-monda közönséges boszorkánytörténetté süllyedt, otromba varázs-anekdotákkal cifrázva, s még az a kevés költészet is, amely a népi komédiában megmaradt, itt csaknem teljesen eltűnt. De ez a két könyv nemcsak hogy nem képes költői élvezetet nyújtani, hanem jelenlegi alakjában csak megerősítheti és felújíthatja a régi babonákat; vagy mi mást várjunk ilyen ördöngösségektől? A monda és a történet gondolati tartalma úgy látszik, teljesen el is tűnik a nép körében; Faustot közönséges boszorkánymesternek, Ahasvért pedig Júdás Iskariót után a legnagyobb gonosztevőnek tartják. De nem volna-e lehetséges ezt a két mondát megmenteni a német *nép* számára, eredeti tisztaságukban helyreállítani őket és lényegüket olyan világosan kifejezni, hogy mély értelmük még a tanulatlanabb ember előtt se maradjon teljesen érthetetlen? Marbach és Simrock még nem jutottak el e mondák feldolgozásához; jó lenne, ha ezeket bölcs kritikával kezelnék!

Előttünk fekszik a népkönyvek másik sorozata, ezek a tréfások, *„Eulenspiegel", „Salomon és Morolf", „A kahlenbergi pap", „A hét sváb", a „Schildbürger"*.

Olyan sorozat ez, amilyet kevés nép tud felmutatni. Ez az elmésség, az alapötletnek és kidolgozásának ez a természetessége, a jólelkű humor, amely a csípős gúnyt mindenütt kíséri, hogy ne

* — a Homérosz utáni Iliászok — *Szerk.*

váljék túl erőssé, a frappáns helyzetkomikum valóban megszégyeníthetné irodalmunk nagy részét. Melyik jelenkori szerzőnkben lenne annyi leleményesség, hogy olyan könyvet alkosson, mint a „Schildbürger"? Mennyire szegényes Mundt humora, ha a „Hét sváb"-bal hasonlítjuk össze! Persze, nyugalmasabb idő kellett az ilyesmi megteremtéséhez, mint a miénk, amely zaklatott üzletemberhez hasonlóan állandóan a fontos kérdéseket emlegeti, amelyekre felelnie kell, mielőtt másra gondolhatna. — Ami e könyvek formáját illeti, egyik-másik nem éppen sikerült élcnek a kihagyásán és az eltorzított stílus megtisztításán kívül kevés változtatni való van rajtuk. Az „Eulenspiegel"-nek néhány, porosz cenzori pecséttel ellátott kiadása kevésbé teljes; mindjárt az elején hiányzik egy erős tréfa, amelyet Marbachnál igen jó fametszet ábrázol.

E könyvekkel szemben éles ellentétet képviselnek a *Genovefáról, Griseldisről és Hirlandáról* szóló történetek, mindhárom román eredetű, mindegyiknek nő a főszereplője, éspedig szenvedő nő; a középkornak a valláshoz való viszonyát jellemzik, méghozzá nagyon költői módon — csak az a baj, hogy Genovefa és Hirlanda túlságosan is egy kaptafára készültek. De az Isten szerelmére, mit kezdjen manapság ezekkel a német nép? Igaz, hogy Griseldis alakjában nagyon szépen el lehet képzelni a német népet, Walther grófében pedig a fejedelmeket — de akkor a játéknak egészen másképpen kellene végződnie, mint ahogyan a népkönyvben történik; mindkét oldalról tiltakoznának a hasonlat ellen és itt-ott teljes joggal. Ha a „Griseldis" még népkönyvnek tekintendő, akkor úgy fest előttem, mint a magas német szövetségi gyűléshez intézett kérvény a nők egyenjogúsításáért. Akadnak azonban néhányan, akik tudják, hogy négy évvel ezelőtt milyen fogadtatásban részesültek az efféle regényes kérvények, s ezért nagyon csodálkozom, hogy Marbachot utólag nem sorolták az „Ifjú Németország"-hoz[199]. — A nép elég sokáig képviselte Griseldist és Genovefát, játssza most már egyszer Siegfriedet és Reinaldot; de hogy erre rávezessék, annak bizonyára nem a leghelyesebb útja ezeknek az ósdi, megalázó történeteknek a feldicsérése?

Az Octavianus császár-ról szóló könyv, első fele révén, ehhez

az osztályhoz tartozik, a másik fele révén pedig a tulajdonképpeni szerelmi történetekhez csatlakozik. A *Helenáról* szóló történet pedig csak az „Octavianus" utánzata, vagy talán mindkettő ugyanazon mondának két különböző felfogása. Az „Octavianus" második fele kitűnő népkönyv és csak a „Siegfried"-del mérhető össze; Florens és nevelőapja, Clemens, valamint Claudius kitűnően vannak jellemezve, s Tiecknek itt nagyon könnyű dolga volt; de nem vonul-e végig az egészen az a gondolat, hogy a nemesi vér jobb, mint a polgári vér? És milyen gyakran találkozunk ezzel a gondolattal még magában a népben is! Ha e gondolatot nem lehet száműzni az „Octavianus"-ból — és ezt lehetetlennek tartom —, s tekintve, hogy ezt a gondolatot kell előbb eltávolítani ott, ahol azt akarjuk, hogy alkotmányos élet keletkezzék, akkor legyen a könyv bármily költői, censeo Carthaginem esse delendam.[369]

A szenvedés és tűrés említett könnyes történeteivel három olyan történet áll szemben, amelyek a szerelmet dicsőítik. Ezek: a *„Magelone"*, a *„Melusina"* és a *„Tristan"*. Mint népkönyv legjobban a „Magelone" tetszik nekem; a „Melusina" megint csak képtelen szörnyűségekkel és meseszerű túlzásokkal van tele, úgyhogy szinte donquijotteriának lehetne nézni és megint csak azt kell kérdeznem: Mi köze ennek a német néphez? Hát még Tristan és Isolde története — költői értékeit nem is akarom elvitatni, mert szeretem Gottfried von Strassburg remek feldolgozását, ha az elbeszélésben itt-ott akadnak is fogyatékosságok — de nincs könyv, amelyet kevésbé lenne szabad a nép kezébe adni, mint éppen ezt. Igaz, hogy megint egy modern kérdéshez áll közel, a nők emancipációjához; ügyes költő a „Tristan" feldolgozásánál ma már ki sem zárhatná ezt a kérdést művéből, és emiatt még nem kellene keresett és unalmas irányköltészetbe esnie. De egy népkönyvben, ahol szó sincs erről a kérdésről, az egész elbeszélés a házasságtörés mentegetésére lyukad ki és mégiscsak nagyon meggondolandó, hogy a nép kezébe kerüljön. Egyébként a könyv csaknem teljesen eltűnt a piacról, nagyon ritkán bukkan fel belőle egy-egy példány.

A *„Haimon-fiak"* és a *„Fortunatus"*, ahol újra a *férfit* látjuk a

cselekmény középpontjában, ismét két igazi népkönyv. Itt a legderűsebb humor, amellyel Fortunatus fia minden kalandon átvereksz magát — amott korlátokat nem ismerő hetyke dac, amely ifjúi erővel szegül szembe Nagy Károly önkényes, zsarnoki hatalmával és nem riad vissza attól sem, hogy az elszenvedett sérelmeket önkezűleg torolja meg, akár a fejedelem szeme láttára is. Ilyen ifjúi szellemnek kell a népkönyvekben uralkodnia, ez sok hiányt megbocsáttat; de hol lehet ezt a „Griseldis"-ben és rokonaiban megtalálni?

Utoljára jön a legjobb, a zseniális százesztendős „*Kalendárium*", a mindentudó „*Álmoskönyv*", a sohasem hiányzó „*Szerencsekerék*" és az átkos babona más efféle ostoba szülöttei. Hogy Görres ezt a vacakot milyen nyomorúságos szofizmákkal mentegette, azt mindenki tudja, aki csak egyszer is belenézett a könyvébe. Mindezeket a szomorú könyveket megtisztelte pecsétjével a porosz cenzúra. Persze, ezek se forradalminak nem mondhatók, mint Börne levelei, se erkölcstelennek, mint azt a „Wally"-ról állítják. Látjuk, mennyire tévesek azok a megállapítások, amelyek a porosz cenzúrát rendkívüli szigorúsággal vádolják! Igazán nem kell több szót vesztegetnem arra, hogy az efféle vacakot továbbra is a nép kezében kell-e hagyni.

A többi népkönyvről nincs mit mondanunk, a „*Pontus*"-ról, „*Fierabras*"-ról stb. szóló történetek régóta elkallódtak, tehát már nem érdemlik meg ezt a nevet. De azt hiszem, már e néhány utalással rámutattam, mennyire alkalmatlannak bizonyul ez az irodalom, ha a nép, nem pedig a költészet szemszögéből ítéljük meg. A teendő itt az lenne, hogy szigorú válogatás alapján a megfelelő anyagot olyan formában dolgozzák fel, amely szükségtelenül nem tér el a régi kifejezési formáktól. Az ilyen feldolgozásokat szép kiállításban terjeszteni kellene a nép körében. Erőszakkal kiirtani azokat, amelyek a kritika fényében nem állják meg helyüket, sem könnyű, sem tanácsos nem lenne; csak az igazi babonaságoktól szabad megtagadni a cenzúra pecsétjét. A többi magától is eltűnik; „Griseldis" ritkán található, „Tristan" szinte egyáltalán nem. Vannak vidékek, ahol egyetlen példányt sem lehet belőlük felhajtani, pl. Wuppertalban; másutt, pl. Kölnben, Brémában stb.

majdnem minden szatócs kifüggeszt ablakába példányokat a városba jövő parasztok számára.

De az értelmes feldolgozást talán mégiscsak megérdemelné a német nép és e könyvek közül a jobbak? Persze, nem akárki felel meg az ilyen feldolgozás elvégzésére; én csak két embert ismerek, akik a válogatáshoz elegendő kritikai érzékkel és ízléssel, a kidolgozáshoz pedig a régies stílusban elegendő jártassággal rendelkeznek; ezek a *Grimm*-fivérek, de vajon lenne-e kedvük és idejük ehhez a munkához? A Marbach-féle feldolgozás egyáltalán nem való a népnek. Mit is remélhetünk ettől a szerzőtől, ha mindjárt a „Griseldis"-szel kezdi? Nemcsak minden kritika hiányzik belőle, hanem olyan kihagyásokra is vetemedett, amilyenekre semmi szükség sem volt; ráadásul a stílust nagyon erőtlenné tette és elszürkítette — hasonlítsuk csak össze a Sebezhetetlen Siegfried-ről szóló, vagy bármelyik másik népkönyvet ezzel a feldolgozással. Nincs itt más, mint szétszakított mondatok, szórendi változtatások, és ezeket semmi más nem indokolja, mint Marbach úrnak ama törekvése, hogy egyéb önállóság híján itt önállónak mutatkozzék. Vagy mi más vitte rá, hogy a népkönyv legszebb részeit megváltoztassa és fölösleges írásjelekkel lássa el? Aki nem ismeri a népkönyvet, annak egészen jók a marbachi elbeszélések, de mihelyt összehasonlítjuk a kettőt, látjuk, hogy Marbach minden érdeme a sajtóhibák kijavítása. Fametszetei nagyon különböző értékűek.

A Simrock-féle feldolgozás még nem haladt eléggé előre ahhoz, hogy ítéletet alkothassunk róla, de Simrockban sokkal jobban bízom, mint vetélytársában. Fametszetei is általában jobbak, mint Marbachéi.

Számomra ezeknek az ódon népkönyveknek régies hangjukkal, sajtóhibáikkal és rossz fametszeteikkel rendkívüli varázsuk van; a mi mesterkélt, modern „viszonyainkból, zűrzavarainkból és finom vonatkozásainkból" olyan világba visznek, amely sokkal közelebb áll a természethez.* De erről nem szabad itt szót ejteni; Tieck fő érve persze ez a költői varázs volt — de mit számít

* Vö. 675—676. old. — *Szerk.*

Tieck, Görres és az összes többi romantikusok tekintélye, ha az ész ellenük szól és ha a *német népről* van szó?

Engels: A német népkönyvek. 1839.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 49—56. old.)

A SIEGFRIED-LEGENDA ÉS A NÉMET FORRADALMI MOZGALOM

. . . Mi az, ami a Siegfried-mondában oly erősen megragad bennünket?[370] Nem az önmagában vett történet, nem az a gyalázatos árulás, amelynek az ifjú hős áldozatul esik, hanem az a mély jelentőség, amely Siegfried személyében rejlik. Siegfried a német ifjúság képviselője. Mi mindannyian, akikben az élet korlátozásaitól még meg nem fékezett szív dobog, tudjuk, hogy ez mit jelent. Mindannyian ugyanazt a tettvágyat érezzük, ugyanazt a dacot a bennünk élő hagyományokkal szemben, amely Siegfriedet atyja várából elűzte; a folytonos fontolgatást, a bátor cselekvéstől való filiszteri félelmet egész lelkünkkel utáljuk, ki akarunk jutni a szabad világba, letörni az aggály korlátait és küzdeni az élet koronájért, a tettért. A filiszterek óriásokról és sárkányokról is gondoskodtak, nevezetesen az egyház és állam területén. De az a korszak nincs többé; iskoláknak nevezett börtönökbe dugnak, ahol ahelyett, hogy magunk odaütnénk, ahova kell, szégyenszemre az „ütni" igét kell minden módban és időben görögül ragoznunk, és ha kiengednek az iskolai fegyelemből, akkor a század istennőjének, a rendőrségnek a karjai közé esünk. Rendőrség a gondolkodásnál, rendőrség a beszélgetésnél, rendőrség a gyaloglásnál, lovaglásnál, utazásnál; útlevelek, tartózkodási engedélyek és vámbárcák — üsse agyon az ördög az óriásokat és sárkányokat! Csak a tett látszatát hagyták meg nekünk, a vívótőrt a kard helyett; és mit ér minden vívóművészetünk a tőrrel, ha nem gyakorolhatjuk a karddal is? És ha egyszer áttörjük a korlátokat, ha egyszer legázoljuk a nyárspolgárságot és a közömbösséget, ha a tettvágy teret vív ki magának — látjátok ott a Rajna túlsó partján Wesel tornyát? Annak a városnak a fellegvára, amelyet a

német szabadság várának neveznek, a német ifjúság sírjává lett, és éppen a legnagyobb német ifjúnak a bölcsőjével fekszik szemben . . .

. . . De le akarok menni a Rajnához, hogy kihallgassam, mit mesélnek Siegfried szülőföldjének alkonypírban fürdő hullámai wormsi sírjáról és az elsüllyedt kincsről. Talán egy jóságos délibábtündér feltámasztja és elém varázsolja Siegfried várát vagy megláthatom tükrében, milyen hőstettek várnak fiaira a tizenkilencedik században.

Engels: Siegfried szülőföldje. 1840.
(Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész. 2. köt. 94—95. old.)

ELEANOR MARX-AVELING EMLÉKEZÉSEIBŐL

. . . Igazán páratlan és utolérhetetlen mesemondó volt. Nagynénikéim gyakran beszélték, milyen szörnyű zsarnoka volt Szerecsen* kiskorában lánytestvéreinek; mint lovait, hajtotta őket teljes iramban le a trieri Márkus-hegyen és ami még rosszabb volt, ragaszkodott ahhoz, hogy megegyék a „süteményt", amelyet ő maga készített piszkos kezével, még piszkosabb tésztából. De a lányok mindent ellentmondás nélkül tűrtek, mert jutalmul csodálatos meséket mondott nekik. Sok-sok évvel azután a gyermekeinek mesélt. A nővéreimnek — én még akkor túlságosan kicsi voltam — sétálás közben mondott el történeteket és ezek nem fejezetekre, hanem mérföldekre voltak osztva. „Mesélj még egy mérföldet" — kérte a két kislány. Ami engem illet, a számtalan csodálatos történet közül, amelyeket Szerecsentől hallottam, legjobban a „Hans Röckle" történetét szerettem. Ez hónapokig eltartott és egész sor meséből állott. Csak az a kár, hogy nem volt ott senki, aki ezeket a költészettel, szellemmel és humorral telített történeteket lejegyezte volna. Hans Röckle maga varázsló volt à la Hoffmann, játékkereskedő, akinek sohasem volt pénz a zsebében. Boltjában a legcsodálatosabb dolgok nyüzsögtek: fából való férfiak és nők, óriások és törpék, királyok és királynők, mesterek és legények, négylábú állatok

* Marx tréfás neve. — *Szerk.*

és madarak, annyi mint Noé bárkájában, aztán asztalok és székek, fogatok és dobozok, kicsik és nagyok. De hiába volt Hans varázsló, sohasem tudta kifizetni, amivel az ördögnek és a mészárosnak tartozott, s ezért kénytelen volt szép dolgait, nagyon is akarata ellenére, darabonként eladni az ördögnek. Sok-sok viszontagság és tévelygés után azonban ezek a dolgok mindig visszakerültek Hans Röckle boltjába. Némelyik kaland borzalmas és hajmeresztő volt, mint Hoffmann meséi, némelyik viszont tréfás, de Szerecsen valamennyit kimeríthetetlen lendülettel, szellemesen és humorral mesélte el.

Szerecsen fel is olvasott gyermekeinek. Mint testvéreimnek, nekem is felolvasta az egész Homéroszt, a „Nibelung-ének"-et, a „Gudrun"-t, „Don Quijoté"-t és az „Ezeregyéjszaká"-t. Shakespeare volt a házi bibliánk; hatéves koromban már egész jeleneteket betéve tudtam Shakespeare-ből.

Mikor hatéves lettem, születésem napjára kaptam Szerecsentől ajándékba az első regényt — a halhatatlan „Peter Simple"-t. Ezt az elsőt a Marryat- és Cooper-könyvek egész sora követte. Apám ezeket velem együtt olvasta és egészen komolyan megbeszélte kislányával tartalmukat. És mikor a kislány — Marryat tengerésztörténetein fellelkesülve — kijelentette, hogy ő is „postahajókapitány" akar lenni (bármi legyen is az) és megkérdezte apjától, „nem öltözhetne-e fiúnak" és nem szegődhetne-e el matróznak egy hadihajóra, Szerecsen biztosította arról, hogy ez lehetséges, csak nehogy akárkinek a legcsekélyebbet is elmondja, míg a tervek nem forrtak ki egészen. De még mielőtt ezek a tervek kiforrtak volna, jött a Walter Scott-rajongás és rémülten hallottam, hogy távoli rokonságban vagyok a Campbellek gyűlölt törzsével. Aztán újabb tervek következtek a skót hegyvidék fellázítására és a „negyvenötösök"* felkelésének újjáélesztésére. Hozzá kell tennem, hogy Marx állandóan olvasta Walter Scottot; csodálta és csaknem olyan jól ismerte, mint Balzacot és Fieldinget. Mikor lányának ezekről és egyéb könyvekről beszélt, s megmutatta neki, hol keresse ezekben a művekben a legszeb-

* Az 1745-ös skót felkelés részvevői. — *Szerk.*

bet és a legjobbat, megtanította gondolkodni — úgy hogy az észre sem vette, mert az ellen berzenkedett volna —, megtanította arra, hogy próbáljon a maga fejével gondolkodni és megérteni a dolgokat . . .

Eleanor Marx-Aveling: Marx Károly.
Néhány odavetett jegyzet. 1895.
Marx Károlyról. Engels, Lafargue, Liebknecht
és mások emlékezései, cikkei, levelei. 115—117. old.)

LAFARGUE EMLÉKEZÉSEIBŐL

. . . Heinét és Goethét, akiket beszélgetés közben gyakran idézett, betéve tudta; állandóan olvasott költőket, akiknek műveit az egész európai irodalom ismerete alapján válogatta össze. Aiszkhüloszt minden évben újra elolvasta görög eredetiben; őt és Shakespeare-t tartotta az emberiség két legnagyobb drámai lángelméjének. Shakespeare-t, akit határtalanul tisztelt, igen behatóan tanulmányozta; legjelentéktelenebb alakjait is ismerte. Az egész család valóságos kultuszt űzött a nagy angol drámaíróból; három leánya betéve ismerte műveit. Amikor Marx 1848 után tökéletesíteni akarta magát az angol nyelvben, amelyen már korábban olvasott, kikereste és rendezte Shakespeare minden sajátos kifejezését; ugyanezt tette az általa igen nagyra becsült William Cobbett vitairatainak egy részével is. Dante és Burns kedvenc költői közé tartoztak; nagy örömöt okozott neki, ha leányai a skót költő szatíráit vagy szerelmes verseit előadták vagy énekelték . . .

. . . Úgy pihent, hogy fel-alá járkált a szobában. A szőnyegen az ajtótól az ablakig, egy teljesen letaposott sáv volt, amely olyan élesen el volt határolva, mint egy gyalogösvény a réten. Néha leheveredett a pamlagra s regényt olvasott, olykor egyszerre kettőt-hármat is elővett s felváltva olvasta őket. Akárcsak Darwin, Marx is nagy regényolvasó volt. Főleg a XVIII. század regényeit szerette és különösen Fielding „Tom Jones" című

művét. A modern írók közül legjobban szórakoztatta Paul de Kock, Charles Lever, az idősebb Alexandre Dumas és Walter Scott — ez utóbbi „Puritánok utódai" c. regényét remekműnek tartotta. Nagyon vonzották a kalandos és humoros elbeszélések. A legkiválóbb regényíróknak Cervantest és Balzacot tekintette. „Don Quijote" az ő szemében a pusztuló lovagvilág hőskölteménye, amelynek erényei az éppen keletkező burzsoá társadalomban nevetséges és őrült színben tűntek fel. Balzacot annyira csodálta, hogy azt tervezte, kritikát ír nagy művéről, az „Emberi színjáték"-ról, mihelyt gazdaságtani munkáját befejezte. Balzac nemcsak kora társadalmának történetírója volt, hanem jóstehetségű alkotója olyan típusoknak is, akik Lajos Fülöp idejében még csak csírájukban voltak meg s csak halála után, III. Napóleon alatt fejlődtek ki teljesen.

Marx minden európai nyelven olvasott és három nyelven — németül, franciául és angolul — úgy írt, hogy a hozzáértők csodálatát vívta ki. „Minden idegen nyelv fegyver a létért való küzdelemben" — szerette mondogatni. — Nagy nyelvtehetségét lányai örökölték. Már 50 éves volt, amikor oroszul kezdett tanulni s noha ez a nyelv egyetlen általa ismert régi és modern nyelvvel sem állt rokonságban, mégis hat hónap alatt már annyira elsajátította, hogy élvezni tudta azoknak az orosz költőknek és íróknak műveit, akiket különösen becsült: Puskin, Gogol és Scsedrin írásait. Oroszul azért tanult meg, hogy a hivatalos vizsgálatok okmányait, amelyeket az orosz kormány rettenetes leleplezéseik miatt nem engedett terjeszteni, elolvashassa; odaadó barátai szerezték meg ezeket Marxnak s kétségkívül ő volt az egyetlen nyugat-európai közgazdász, aki ezzel az anyaggal megismerkedett . . .

. . . Vico mondotta: „a dolog csak a mindentudó Isten számára test, az ember számára, aki csak a külsőségeket ismeri meg, a dolog csak felület". Marx úgy fogta fel a dolgokat, mint Vico Istene, nemcsak a felületet látta meg, behatolt a velejükbe, az alkotórészeket egymásra való hatásukban és visszahatásukban vizsgálta, különválasztott minden ilyen részt s nyomon követte

fejlődése történetét. Utána magáról a dologról áttért annak környezetére s megvizsgálta ennek hatását a dologra és fordítva. Majd visszatért a tárgy eredetére, azokra a változásokra, fokozatos és forradalmi átalakulásokra, amelyeken az átment s végül eljutott a dolog legtávolabbi hatásaiig. Egyetlen dolgot sem tekintett önmagában és önmagáért, a környezetéből kiragadva, hanem egészen bonyolult, állandó mozgásban levő világot látott maga előtt. S Marx e világ egész életét akarta ábrázolni a maga sokféle és szüntelenül változó hatásaiban és visszahatásaiban. A Flaubert és a Goncourt-ok iskolájához tartozó írók panaszkodnak, hogy milyen nehéz pontosan leírni azt, amit látunk s mégis az, amit le akarnak írni, csak a felület, amelyről Vico beszél, a puszta benyomás, amelyet éreznek. Írói munkájuk a Marxéhoz hasonlítva játék.

A gondolkodás rendkívüli erejére volt szükség ahhoz, hogy így fogja fel a valóságot és nem kevésbé kivételes művészetre, hogy ábrázolja azt, amit látott és meg akart láttatni másokkal. Sohasem volt megelégedve munkájával, minduntalan változtatott rajta s mindig úgy vélte, hogy a leírás nem közelíti meg az elképzelést. Mély hatást tett rá Balzac egy lélektani tanulmánya, „Az ismeretlen remekmű" — amelyet Zola szánalmasan plagizált[371] —, mert részben olyan érzéseket írt le, amelyeket Marx maga is érzett: egy zseniális festőt annyira gyötör a vágy, hogy a dolgokat pontosan úgy ábrázolja, amint azok agyában tükröződnek, hogy folytonosan javít, simít a festményén, míg végül is csak egy alaktalan szín-tömkeleget alkotott, amelyet azonban elfogult szeme a valóság legtökéletesebb ábrázolásának lát.

Marx a lángeszű gondolkodó mindkét erényét egyesítette magában. Hasonlíthatatlanul értett ahhoz, hogy valamely tárgyat alkotórészeire bontson s mesterien tudta a szétboncolt tárgyat minden részletében s különböző fejlődési formáiban ismét összeállítani s azok belső összefüggéseit feltárni . . .

. . . Mikor leányai még kicsinyek voltak, azzal tette röviddé számukra a hosszú utat, hogy vég nélküli fantasztikus tündérmeséket mesélt nekik, amelyeket menet közben talált ki s me-

lyek bonyodalmait az út hosszához mérten szőtte s fokozta, úgyhogy a kicsik mesehallgatás közben megfeledkeztek fáradtságukról. Marxnak páratlanul gazdag költői fantáziája volt; első irodalmi kísérletei költemények voltak. Marxné gondosan megőrizte férje ifjúkori költeményeit, de senkinek sem mutatta meg őket. Marx családja arról álmodozott, hogy fiuk íróember vagy professzor lesz, véleményük szerint lealacsonyította magát azzal, hogy szocialista agitációra adta fejét s a Németországban akkoriban még lebecsült közgazdaságtannal foglalkozott. — Marx megígérte leányainak, hogy drámát ír nekik a Gracchusokról. Sajnos nem válthatta be szavát, pedig érdekes lett volna látni, hogyan dolgozza fel Marx, akit „az osztályharc lovagjának" neveztek, az ókori osztályharc e rettenetes és nagyszerű epizódját . . .

Paul Lafargue: Emlékezések Marxról. 1890.
(Marx Károly. Engels, Lafargue, Liebknecht
és mások emlékezései, cikkei, levelei.
126., 127—128., 130—131., 134—135. old.)

LIEBKNECHT EMLÉKEZÉSEIBŐL

. . . Rendszerint énekelni kezdtünk. Politikai dalokat csak ritkán énekeltünk, többnyire népdalokat, túlnyomóan érzelmeseket — ez nem vadásztörténet! — „hazafias" dalokat a „Vaterland" dalgyűjteményből, pl. ezt: „Ó Strassburg, ó Strassburg te gyönyörű város", amelyet rendkívül kedveltünk. Vagy pedig a gyerekek néger dalokat énekeltek és táncoltak is hozzá — ha a lábuk némileg megint pihent volt. Politikáról menet közben éppoly kevéssé volt szabad beszélni, mint az emigrációs nyomorúságról. Ellenben sokat beszélgettünk irodalomról és művészetről, s itt Marxnak alkalma volt mesés emlékezőtehetségét megmutatni. Hosszú részleteket szavalt el Dante „Isteni színjáték"-ából, amelyet csaknem betéve tudott; azután jeleneteket Shakespeare-ből, amiben felesége, aki szintén kitűnően ismerte Shakespeare-t, gyakran felváltotta. Ha különösen emelkedett hangu-

latban volt, Seydelmannt utánozta Mephisto szerepében. Rajongott Seydelmannért, akit Berlinben diákkorában látott és hallott, és a „Faust" volt legkedveltebb német költeménye. Nem mondhatom, hogy Marx jól szavalt — erősen túlzott —, de a csattanót sohasem ejtette el, az értelmet mindig helyesen fejezte ki, röviden: hatásos volt és az első hevesen kirobbanó szavak komikus hatása eltűnt, mihelyt az ember észrevette, milyen mélyen behatolt Marx a szerep szellemébe, azt egészen megragadta és teljesen ura volt . . .

Wilhelm Liebknecht: Marx Károly emlékezete. 1896.
(Marx—Engels: Művészetről, irodalomról. 209. old.)

KÉRDÉSEK ÉS FELELETEK[372]

Kedvenc *erénye*	Egyszerűség
Kedvenc erénye férfiaknál	Erő
Kedvenc erénye nőknél	Gyöngeség
Fő *jellemvonása*	Céltudatosság
Mit tart boldogságnak	Küzdeni
Mit tart boldogtalanságnak	Meghódolni
A *bűn*, amelyet a leghamarább megbocsát	Hiszékenység
A *bűn*, amelyet a legjobban utál	Csúszás-mászás
Ellenszenvének tárgya	Martin Tupper
Kedvenc időtöltése	Könyveket bújni
Költője	Shakespeare, Aiszkhülosz, Goethe
Prózaírója	Diderot
Hőse	Spartacus, Kepler
Hősnője	Gretchen
Virága	Babér (laura)
Színe	Vörös
Kedvenc neve	Laura, Jenny

Kedvenc étele	Hal
Kedvenc életszabálya	Nihil humani a me alienum puto*
Kedvenc jeligéje	De omnibus dubitandum**

Marx: Gyónás. Kb. 1865.
(Marx Károlyról. Engels, Lafargue, Liebknecht és mások emlékezései, cikkei, levelei. 209—210. old.)

* — Semmi sem idegen tőlem, ami emberi — *Szerk.*
** — Mindenben kételkedni kell — *Szerk.*

JEGYZETEK

MUTATÓK

JEGYZETEK

[1] A „hatalommegoszlás tana" néven ismeretes politikai elmélet a XVII. és XVIII. században, az abszolút monarchia, az arisztokrácia és a polgári osztályok között folyó uralmi harc idején keletkezett. Ez az elmélet a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom szerveinek elválasztását és kölcsönös függetlenségét követelte. A hatalommegoszlás tanát először J. Locke fogalmazta meg „Two Treatises on Civil Government" („Két értekezés a polgári kormányzatról") c. művében. Klasszikus formáját azonban a XVIII. században nyerte el, Ch. Montesquieu „De l'esprit des lois" („A törvények szelleméről") c. munkájában. — *15*

[2] Tanú rá (Tanú rá Dávid és Sibylla) — vö. Celanói Tamás: „Dies irae". — *21 563*

[3] P. Ernst 1890-ben irodalmi vitát folytatott H. Bahrral a skandináv irodalom nőalakjairól és a nőkérdésről, nőmozgalomról általában. A vitát Laura Marholm „A nők a skandináv irodalomban" c. cikksorozata indította el, amelyet 1890-ben közölt a német naturalisták folyóirata, a „Freie Bühne für modernes Leben". Ernst a nőkérdés Marholm-féle modernista biológiai magyarázatával szemben a nőkérdés társadalmi jellegét hangsúlyozta, de sekélyes, vulgarizáló érveléssel fejtette ki a marxista álláspontot „Nőkérdés és társadalmi kérdés" c. cikkében. — Bahr válaszában („A marxizmus epigonjai") Ernstet a marxizmus sematizálásával vádolta, ugyanakkor ő maga Zola pozitivista nézeteivel és Taine milieu-elméletével azonosította a marxizmust. A nőkérdés elemzésében azt az álláspontot képviselte, hogy a „milieu befolyásán" és az „átöröklésen" kívül figyelembe kell venni egy bizonyos „harmadik nőt" — a nősténynt, a történelmi fejlődéstől független, „magánvaló nőt". Ernst 1890. május végén felkérte Engelst, hogy nyilatkozzon a vitában, s Engels ebben az ironikus levélben válaszolt. — *22*

[4] Itt F. Lassalle „System der erworbenen Rechte" c. művéről van szó. „A római hagyaték elsajátítása" a polgári örökösödési jog megteremtése, amely számos vonatkozásban a régi római örökösödési jog törvényeire támaszkodott. — *28*

[5] A hármas egység a XVII. században a francia klasszicizmus dramaturgiájának sarkkove volt. Szabályai megkovetelték, hogy a dráma cselekménye 24 óra alatt (az idő egysége) elejétől végig ugyanazon a helyen játszódjék le (a hely egysége) és egyetlen egységes akarati torekvésből bontakozzék ki (a cselekmény egysége). A hármas egység szabályait elméletileg a XVI. században Olaszországban fogalmazták meg, innen kerult Franciaországba, ahol N. Boileau ontotte klasszikus formába „Art poétique" („A költészetről") c. művében. E szabályok megalkotásánál Boileau és kovetoi az ógorog drámára és Arisztotelész „Poétiká"-jára hivatkoztak. Ekkor elemezték elöszor az ókori drámát az ókor szemszogéből nézve. Később A. Dacier Arisztotelész „Poétiká"-jának fordításához irott kritikai megjegyzéseiben bebizonyította, hogy Arisztotelész a klasszikus poétika hármas egységébol csak kettőnek a figyelembevételét kívánta meg, mégpedig az idoét és a cselekményét, s hogy e kettónek is egészen más értelme van nála, mint a klasszicizmus korának dramaturgiájában. — *28*

[6] A Roberts & Co. angol fémárugyár volt. A Crédit mobilier (Société générale de crédit mobilier) francia részvénybank, amelynek fő célja a hitelközvetítés és ipari stb. vállalkozások alapítása volt. A Printinghouse Square londoni tér, itt van a „Times" szerkesztősége. — *30*

[7] A dél-amerikai Argentínát, Uruguayt és Paraguayt nevezik La Plata államoknak. — *45*

[8] A hagyomány szerint Menenius Agrippa római patríciusnak sikerult i. e. 494-ben a mons sacerre kivonult plebejusokat leszerelnie példázatával, amelyben a test tagjai megtagadják az ingyenélő gyomor táplálását és ezzel onmagukat teszik tonkre. — *45 215*

[9] Vö. Biblia. Máté 6, 20. — *48*

[10] Vö. Aiszkhulosz: „A leláncolt Prométheusz". 451. sor. — *53*

[11] Kis-Írországnak nevezték Manchester egyik nyomornegyedét (vo. Buret: „Misère des classes laborieuses" („A dolgozó osztályok nyomora"). II. könyv I. fej. 1. szakasz, vo. még Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában". „Marx és Engels Művei". 2. kot. 272. old.). — *53*

[12] Leveller (egyenlősítő). — A levellerek az angol forradalom idején alakult politikai csoportosulás; azt hirdették, hogy az emberek szuletésüknél fogva szabadok és egyenlók. — *58*

[13] Grál — középkori legenda szerint az a varázserejű kehely (urna vagy tál), amelyben Jézus vérét felfogták, s amelynek őrzői Parzival (Parsifal) és a feddhetetlen Grál-lovagok. — *58*

[14] Goethe: „Faust". I. rész (Dolgozószoba). — *60*

[15] Shakespeare: „Timon of Athens". IV. felv. 3. szín. — *61*

[16] Vö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek". 2. rész 492. old. — *66*

[17] Á—P—Á (Áru—Pénz—Áru): „áru átváltoztatása pénzzé és pénz visszaváltoztatása árruvá, *eladás vétel céljából*"; P—Á—P (Pénz—

Áru—Pénz): „a pénz átváltoztatása áruvá és az áru visszaváltoztatása pénzzé, *vétel eladás céljából*" (Marx: „A toke". I. kót. 4. fej. 142—143. old.). — *67*

[18] A „Dialogue concerning Happiness" c. mű nem J. Harris angol diplomatától és politikustól, a „Diaries and Correspondence" szerzőjétől származik, hanem atyjától, az id. J. Harristől. Marx itt a „Three Treatises" c. értekezésből idéz. — *68*

[19] Vo. Th. Carlyle: „Past and Present". III. konyv 2. fej. — *75*

[20] G. Funke: „Die aus der unbeschrankten Teilbarkeit des Grundeigentums hervorgehenden Nachteile" („A földtulajdon korlátozatlan megoszthatóságából származó hátrányok"). 56. old. A H. Leóból vett idézet eredeti helye: „Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates" („Tanulmányok és vázlatok az állam természet-tanához"). I. 102. old.; az anekdota forrása — ugyanott idézve — J. Moser: „Patriotische Phantasien". III. 279. old. Moserről és F. Vincke vesztfáliai jelentéséről vo. még Funke, i. m. 2. old. Marx 1843-as kreuznachi jegyzetfuzeteiben egyébként kivonatok találhatók Moser könyvébol és Lancizolle „Ursachen etc. der Julitagé"-jából („A júliusi napok okairól stb."). K. Haller konyve: „Restauration der Staatswissenschaft" („Az államtudomány restaurációja"), Kosegarten konyve: „Betrachtungen uber die Verausserlichkeit und Teilbarkeit des Landbesitzes" („Vizsgálódások a földbirtok elidegeníthetőségéről és megoszthatóságáról"). — *78*

[21] Vo „A felvilágosodás harca a babonával" — Hegel „Phanomenologie"-ja egyik szakaszának (VI. B. II. a.) címe (Hegel ebben a szakaszban bírálja a hasznossági elméletet is). — *80*

[22] Vo. G. Lessingnek Voltaire elleni polémiáját a „Hamburgische Dramaturgie" („Hamburgi dramaturgia") c. művében. — *83*

[23] Vo. Biblia. Róm. 9, 16: „Annakokáért tehát nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a konyoruló Istené." — *89*

[24] Dickens: „Oliver Twist". — *91*

[25] Ős-Svájcnak azokat a hegyi kantonokat nevezik, amelyek korul a XIII. és XIV. században a svájci szovetség kialakult. Az első három kanton, Schwyz, Uri és Unterwalden képviselői a hagyomány szerint 1307-ben találkoztak az alább említett Grutli (Rutli) mezején és eskuvel fogadtak egymásnak orok hűséget az osztrák uralom elleni kozos harcban. — *95*

[26] A svájciak Morgartennál 1315. nov. 15-én legyőzték Habsburg Lipót, Sempachnál (Luzern kanton) 1386. júl. 9-én III. Lipót osztrák herceg csapatait, Murtennál (Freiburg kanton) 1476. jún. 22-én és a később említett gransoni (grandsoni) csatában (Waadt kanton) 1476. márc. 2-án Merész Károly burgundi herceget, aki a nancyi csatában (Lotaringia) 1477. jan. 5-én a svájci, lotaringiai, elzászi és német csapatoktól vereséget szenvedett és elesett. — *95*

[27] Marathónnál (i. e. 490-ben), Plataiainál (i. e 479-ben), Szalamisznál (i. e. 480-ban) a gorogok nagy gyózelmet arattak a perzsa háborúk idején. — *95*

[28] Vo. Biblia. Lukács 15, 21. — *97*

[29] Sonderbund (kulonszovetség) a hét — gazdaságilag legelmaradottabb — svájci katolikus kanton 1843-ban kotott reakciós szovetsége, célja a haladó polgári átalakulások megakadályozása, valamint az egyház és a jezsuiták kiváltságainak megvédelmezése volt. — *98*

[30] Goethe: „An Suleika" (West-ostlicher Diwan, Buch des Timur). — *103*

[31] „Kifinomultabbak és ugyesebbek az olaszoknál" — A. D. Szaltikov: „Lettres sur l'Inde". 61. old. — *103*

[32] Dzsát annak az észak-indiai kasztnak a neve, amelyhez fóként parasztok és foldmúvesek tartoztak, akik a XVII. században ismételten felkeltek az idegen feudálisok ellen.

Bráhmana a négy osi hindu kaszt kozul a legfelsó, tagjai eredetileg a vallási szertartásokat végzo papok, akik kiemelkedo kiváltságokat élveztek, késobb azonban igen sokan kozuluk már kulonbozó világi foglalkozásokat folytattak. — *104*

[33] Dzsagannáth (Juggernaut) Visnu isten egyik neve. Visnu képmását Puríban évente hatalmas szekéren korulhordozták, a zarándokok tomegesen vetették magukat a szekér alá, hogy a kerekek szétmorzsolják oket. Ugyanez az isten pásztorlányokkal szerelmi táncot lejt a holdfényben. Temploma Orissában (Kelet-India) volt. A templom papjai a Kelet-Indiai Társaság védelmét élvezték és óriási hasznot húztak a zarándoklásból, valamint a templom koltségén élo nok prostitúciójából. — *104*

[34] B. Mandeville. „The Fable of the Bees". A második kiadásban (London 1723) 428. old. — *107*

[35] Vo. Hegel. „Phanomenologie". V. B. b. — *113*

[36] „Kritikai kritika" — ezzel az elnevezéssel illették az „Allgemeine Literaturzeitung" koré csoportosult ifjúhegelánusok (elsosorban a Bauer fivérek) irányzatát. Marx és Engels elso kozos munkája, a „Szent család vagy a kritikai kritika kritikája" ennek a csoportnak a szubjektivista nézeteit bírálja. Ezeket a nézeteket a legtisztábban B. Bauer fogalmazta meg. Felfogásának lényege az, hogy a tomegek történelmi torekvéseiben anyagi létérdekeik jutnak kifejezésre, ami nem egyeztetheto ossze a valóság tudatos kritikai szemléletével. Ezért az ifjúhegelánusok a tomeggel szemben eszményképul a gondolkodó egyént állították, aki az anyagi érdekeken és a gyakorlati tevékenységen felulemelkedik. Ebbol a felfogásból olyan álláspont kovetkezett, amely tagadta a világ megváltoztatásáért vívott harc jelentoségét.

A tomeg és egyéniség, a „kritikátlan cselekvés" és a „kritikai szem-

lélet" szembeállításának ezt az objektív tartalmát leplezte le Marx és Engels a „Szent család"-ban, amelynek egyik fejezete E. Sue „Párizs rejtelmei" c. regényének ironikus elemzésével kapcsolatban az ifjúhegelián us Szeliga spekulatív idealista elveit állítja pellengérre. A spekulatív módszer, amely a „valóságos embereket elvont szempontokká" gyúrja át, kizárja a művészeti realizmust. Ezt a fontos esztétikai következtetést szűri le Marx és Engels a „Párizs rejtelmei" elemzéséből. — *114 469*

[37] Biblia. Lukács 6, 20. és I. Kor. 1, 20. — *120*

[38] Biblia. Máté 5, 3 és Lukács 6, 20. — *121*

[39] A „Système de la nature" P. Holbach műve (Mirabaud álnéven jelent meg). — *122*

[40] Megmondtam és megmentettem (a lelkemet) — bibliai eredetű beszédzáró szólam; vö. Biblia. Ezékiel 3, 17—19. és I. Mózes 19, 17. — *123*

[41] Vö. M. Hess: „Philosophie der Tat". Megjelent: „Einundzwanzig Bogen". I. rész 329. old. — *130*

[42] Shakespeare: „Timon of Athens". IV. felv. 3. szín. — *133*

[43] Jaques le Bonhomme (Jólelkű v. Együgyű Jakab) a francia paraszt gúnyneve; itt Max Stirneré. — *134*

[44] A szövegben előforduló idézetek és oldalszámok M. Stirner „Der Einzige und sein Eigentum" első kiadásából (Lipcse 1845) valók. — *137 149 306 307*

[45] Straubinger a német vándorló kézműves-mesterlegény gúnyneve. Az elnevezés eredete K. Muller „Der Bruder Straubinger" („Straubinger testvér") c. verse. — *138*

[46] Vö. A. Smith: „Wealth of Nations". II. könyv 3. fej.; Th. Cooper: „Lectures on the Elements of Political Economy". — *138*

[47] Mozart „Requiem"-je befejezetlen maradt; Mozart halála után F. X. Süssmayer egészítette ki. — *139*

[48] A munka megszervezése francia utopikus szocialista jelszó, amely a termelés tőkés anarchiájával a jövendő társadalom megszervezett munkáját állította szembe és ennek megvalósítására reformterveket dolgozott ki; a jelszó fő hirdetője L. Blanc volt. — *139*

[49] A vaudeville eredetileg egy (jobbára gúnyos) dalfajta neve (vau-de-vire) volt, majd kuplét, később pedig az abból kifejlődött zenés vígjátékot, bohózatot jelölt. Ez utóbbi a XVIII. század első felében nagyon elterjedt; művelői (különösképpen E. Scribe) gyakran egész munkatársi gárdával gyártották a darabokat. — *140*

[50] Hegeli kifejezés; vö. Hegel: „Phänomenologie". VI. B. I. a. 2. — *144*

[51] Az Üdvhadsereg (Salvation Army) vallásos egyesület, 1865-ben alapí-

totta W. Booth, aki az Üdvhadsereg első tábornoka lett. Szervezeti felépítése a katonai kulsoségeket utánozza, szabad ég alatt tartanak istentiszteleteket, prédikációkat, vitákat, felvonulásokat. Hirdetett célja, hogy minden felekezettol fuggetlenul az emberiség, foképpen a szegények testi és lelki udvéért kuzdjon. — *160*

[52] A republikánus párt balszárnya, az „Emberi és polgári jogok társasága" által szervezett 1832. jún 5—6-i párizsi felkelés résztvevoi a Saint-Méry kolostor mellett barikádharcot vívtak Lajos Fulop csapataival. Balzac „Elveszett illúziók" c regényében és „Cadignan hercegnó titkai" c. novellájában szerepelnek a júliusi monarchia éveiben működo titkos republikánus szervezetek tagjai. — *162*

[53] Az East End London keleti, túlzsúfolt, elhanyagolt városnegyede, ahol foképp munkások laknak, részben nyomornegyed. — *163*

[54] F. Lassalle 1858—59-ben írta „Franz von Sickingen" c. verses tragédiáját a sváb és rajnai lovagok felkeléséról. A lovagok Franz von Sickingen és Ulrich von Hutten vezetésével 1522 oszén, két évvel a német parasztháború (1524—1525) előtt keltek harcra a fejedelmek ellen. Az elszegényedett kisnemesség mozgalma már osztálycéljaimál fogva reakciós mozgalom volt, minthogy a múlt feltámasztására irányult. A lovagok csak a feltorekvo polgárságra és a parasztságra támaszkodva gyozhették volna le a fejedelmeket, de ilyen szovetséget nem kothettek, hiszen éppen kiváltságaik megtartása végett indították felkelésuket. A fejedelmek egyesult erovel eltiporták oket Sickingen halálos sebet kapott, Ulrich von Hutten Svájcba menekult és ott halt meg. Engels a „Német parasztháború"-ban, melyet 1850-ben írt, a lovagi felkeléssel kapcsolatban elemezte a nemesség szerepét, s azt a kovetkeztetést vonta le, hogy a vereséggel a nemesség mint fuggetlen hatalom megtort, s ettól fogva „már csak a fejedelmek szolgálatában és azok vezetésével lép fel" (vo. „Marx és Engels Művei". 7. kot. 362—365. old).

Lassalle a Sickingen-drámában a szerinte minden forradalmi helyzetre jellemzo objektív tragikumot akarta ábrázolni · az ellentétet, mely a vezetok megalkuvó cselekvése és a forradalmi eszmék kozott keletkezik. A forradalom vezérei, mihelyt tettekre kerul a sor, „reálpolitikusokká" válnak és elszakadnak a tomegektol Ebben látta Lassalle a XVI. századi lovagi felkelés bukásának okát, valamint az 1848—49-es német forradalom bukásáét is, s ez véleménye szerint a jovoben is minden forradalmat válságba fog sodorni. Lassalle tehát nem az osztályviszonyokból indul ki, hanem azt a kérdést állítja a középpontba, hogy a forradalom vezetoje képes-e a renyhe tomegeket maga után vonni Ezzel szemben Marx és Engels az 1848—49-es helyzet objektív tragikumát nem a kispolgári vezetók opportunizmusában, hanem a német proletariátus gyongeségében és szervezetlenségében, valamint abban látták, hogy a német burzsoázia a proletariátustól való félelmében már nem harcolt kovetkezetesen a foldesúri rendszer ellen, s így a parasztság nem támogatta kelloen a forradalmat.

Marx és Engels, bár levelezésuk tanúsága szerint nem tárgyalták meg egymással Lassalle drámáját és leveleit, lényegében azonos kifogáso-

kat emeltek Lassalle felfogása ellen. Lassalle a „forradalom tragédiáját" akarta megírni, s a tragikus összeütközés ábrázolásához egy hanyatló osztály képviselőjét választotta hőséül, nem a parasztháború plebejus forradalmárait. Ilyen értelemben foglalt állást Lenin is, amikor „A választási kampány elvi kérdései" c. 1911-ben írt cikkében párhuzamot vont a „lutheri-lovagi", illetve a „plebejusi-munzeri" ellenzék és a XX. század kezdetének orosz liberális-földbirtokosi, illetve proletár-paraszt ellenzéke között (vö. „Lenin Művei". 17. kot. 409. old.).

Éppen abból, hogy a forradalmi harc kérdéseiben Lassalle más álláspontot foglalt el, mint Marx és Engels, adódik a Shakespeare és Schiller közötti különbségre vonatkozó esztétikai probléma is. Lassalle a forradalom anyagi kérdései és a konkrét osztályérdekek helyett a formális polgári demokrácia eszméire építette tragédiáját. Ezeknek az eszméknek klasszikus képviselője a drámairodalomban Schiller volt. Marx és Engels viszont a schilleri dráma elvont demokratikus pátoszával a gazdag és vérbő shakespeare-i realizmust állították szembe, s a drámától azt követelték, hogy a történelmi események sokoldalú fejlődését ábrázolja.

Marx és Engels bírálatával szemben Lassalle védte a drámában kifejezésre juttatott nézeteit, de erre a rendkívül terjengős levelére Marx és Engels már nem válaszoltak, feltehetőleg céltalannak vélték a további vitát, minthogy Lassalle-t a felmerült fontos politikai, történelmi és világnézeti kérdésekben nem lehetett meggyőzni. Marx és Engels levelei azonban a szűkre szabott keretben is annyi értékes megjegyzést tartalmaznak a művészet, az irodalom és a politika kérdéseiről, hogy a marxista irodalom ismételten foglalkozott a vitával. (F. Mehring: „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie" [„A német szociáldemokrácia története"]. 2. kot. Stuttgart 1906. 264—273. old.; Lukács György. „Marx, Engels és Lassalle vitája a »Sickingen«-ről". Megjelent: „Marx és Engels irodalomelmélete". Budapest 1949. 11—74. old.; H. Oncken: „Lassalle". Stuttgart 1923. 138—154. old.) — *166 179*

[55] 1859. febr. 25-i levelében Marx ajánlotta, hogy a Duncker kiadó jelentesse meg Engels „A Pó és a Rajna" c. brosúráját (vö. F. Lassalle: „Nachgelassene Briefe und Schriften"). — Marx munkája „A politikai gazdaságtan bírálatához" ekkor volt sajtó alatt a Duncker kiadónál. — *166 177*

[56] Schiller: „Die Worte des Glaubens". — *171*

[57] F. Lassalle „Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos" c. művéről van szó; Lenin jegyzeteket írt róla a „Filozófiai füzetek"-ben. („Lenin Művei". 38. kot. 327—342. old.) — *177*

[58] A „Bundschuh" („Bocskoros Szövetség") és a „Szegény Konrád" a XV. század végén és a XVI. század elején létrejött összeesküvő paraszti-plebejus szervezetek, amelyek a jobbágyi függőség megszüntetéséért és az egyházi földek felosztásáért küzdöttek — *187 198 210*

[59] A Sváb Szövetség 1488-ban alakult Délnyugat-Németország fejedel-

meiből, nemességéből és birodalmi városainak patrícius felső rétegéből. Fő célja a paraszt- és plebejus mozgalmak elleni küzdelem volt. A szövetségnek saját kormányzati és bírósági szervei voltak, saját haderővel rendelkezett. 1534-ben belső viszályok következtében felbomlott. — *190*

[60] Independensek (függetlenek), így nevezték a puritanizmus két fő áramlata közül a radikálisabbat. Elnevezésük onnan ered, hogy a vallási függetlenség jelszavával léptek fel az angol abszolutizmus és az anglikán államegyház ellen. A XVII. századi angol polgári forradalom kezdetén az independensek a kereskedelmi és az ipari burzsoázia középső rétegeinek, valamint az elpolgárosodott középnemességnek az érdekeit képviselő külön politikai párt szerepét töltötték be, amely a tömegek forradalmi lendületének hatására a királyt megfosztotta trónjától, majd kivégzése után 1649-ben kikiáltotta a köztársaságot és megszüntette a felsőházat (a Lordok Házát). — *191*

[61] „Neu-Karsthans" („Új Karsthans") M. Bucer (1491—1551) német reformátornak tulajdonított, 1521-ből származó dialógus. — *198*

[62] A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békét 1648. okt. 24-én kötötték meg; következményeként Svédország és Franciaország jelentős német területekhez és városokhoz jutott. Ezenkívül több német fejedelemség területét kiszélesítették, s a német-római császár elismerte valamennyi fejedelemség szuverenitását. Ez a császári hatalom megtörését, Németország szétdaraboltságának konzerválását jelentette. — Vallási vonatkozásban a vesztfáliai béke megerősítette az augsburgi vallásbéke (1555) elveit, amely biztosította a szabad vallásgyakorlatot. — *205*

[63] A „Langue universelle"-ről („Egyetemes nyelv") írt tanulmány: „Essai de grammaire générale", amellyel kibővítve jelentette meg P. Proudhon N. Bergier „Les éléments primitifs des langues . . ." c. művének új kiadását. — *218*

[64] 1872-ben L. Brentano „Hogyan idéz Karl Marx?" címmel névtelen cikket tett közzé a német gyárosok „Concordia" c. lapjában (1872. 10. sz. márc. 7.). Brentano azzal vádolta Marxot, hogy az I. Internacionálé Alapító Üzenetében, majd később a „Tőke" I. kötetében Gladstone alsóházi beszédét (1863) tévesen idézte. Állítólag önkényesen kiegészítette egy mondattal, mely szerint Gladstone elismerte, hogy Anglia nemzeti jövedelmének növekedése kizárólag a vagyonos osztályokra korlátozódik és a proletariátus elszegényedése árán történik. — Brentano cikke, amely alá akarta ásni Marx tudományos tekintélyét, hosszú vitát indított el. 1884-ben S. Taylor, a cambridge-i egyetem közgazdász-professzora is Brentano mellett foglalt állást. Marx, majd halála után Eleanor Marx és Engels, akik tovább folytatták a vitát, kétséget kizáróan bebizonyították Marx idézeteinek teljes pontosságát. „Az a körülmény", írja Engels, levonva az egész polémia tanulságát, „hogy Brentano és társai a Marx műveiben található sok ezer idézetből piócák módjára csupán erre az egyetlen

idézetre ragadtak rá, azt mutatja, hogy nagyon is jól tudják, hogyan idéz Karl Marx, vagyis hogy kifogástalanul idéz." — *219*

[65] A „To-day" c. londoni lap 1885-ben közölte a „Tőke" I. kötetének első oldalait J. Broadhouse angol fordításában. Ehhez a fordításhoz fűz Engels megjegyzéseket. — *220*

[66] A „mir" („nekem") és a „mich" („engem") személynévmás alakokat a berlini kiejtés és műveletlen írásmód gyakran összezavarja. — *225*

[67] Mirhvánd „Rauzat-usz-szafá" c. munkája hét kötetes történelmi mű, a teremtéstől kezdve a XVI. század elejéig tárgyalja a perzsák történetét. — *225*

[68] Az „Edda" skandináv mitikus és mondai tárgyú dalok gyűjteménye; a XIII. századból származó kéziratot 1643-ban fedezte fel Brynjólfur Sveinsson izlandi puspok; ez a „régebbi Edda" vagy „Verses Edda". Fennmaradt továbbá egy értekezés a szkáldok költészetéről, amelyet a XIII. század elején Snorri Sturluson költő és krónikás állított össze, ez az „újabb Edda". Az „Edda" dalai bemutatják az északi germán társadalmat a nemzetségi rend felbomlásának és a népvándorlásnak a korában; a germán mítoszok és hősmondák témáit dolgozzák fel. — *227 261 282 402*

[69] Vö. Julius Caesar: „Commentarii de bello Gallico". IV. könyv; Tacitus: „Germania". — *228*

[70] G. Grote: „A History of Greece". 2. köt. 58—59. old. — *228*

[71] Homérosz: „Iliasz". Második ének 362—363. sor. — *228*

[72] Vö. Dionüsziosz, halikarnasszoszi: „A rómaiak régi történelme". Második konyv 12. fej. — *229*

[73] Vö. Aiszkhülosz: „Heten Thébai ellen". — *230*

[74] Vö. Aiszkhülosz: „Oltalomkeresők". 607. sor. — *230*

[75] G. Schoemann: „Griechische Altertümer". 1. köt. 27. old. — *230*

[76] L. Morgan: „Ancient Society". II. rész 9. fej. 248. old. — *230*

[77] Vö. Homérosz: „Iliasz". Második ének 204—206. sor:

> Nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak,
> egy a király, kit sarja csavartelméjű Kronosznak
> tett fejedelmunkké törvényeivel s jogarával.

Vö. még: Első ének 368. sor („. . . egymás kozt az akhájok jól szétosztva a zsákmányt . . .") [Ford. Devecseri Gábor], valamint 127—128., 161—162., 376—378. sor. — *231*

[78] Homérosz: „Odusszeia". Tizennegyedik ének 2—4. sor:

> . . . merre Athéné
> kuldte, az isteni kondáshoz, ki a legkitűnőbben
> óvta a szerzett szolgák kozt Odusszeusz jószágát.

valamint 48. sor:

Szólt és kunyhójába bevitte az istenı kond ı ,

Vö. még: Tizennyolcadik ének 423. sor:

Jott hős Múliosz és a vodorben a bort vegyítette . .

valamint Nyolcadik ének 482—483. sor:

Így szólt, s vitte a hírnok a húst, odaadta a bajnok
Démodokosznak. az át is vette, orulve szívében.

[Ford. Devecseri Gábor]. — *232*

[79] Vö. Thukudidész: „A peloponnészosziak és athéniak háborújának leírása". Első konyv 13 fej. — *232*

[80] Vö. Arisztotelész. „Politika". Harmadik konyv 14. fej. — *232*

[81] L. Morgan: „Ancient Society". II. rész 7. fej. — *232*

[82] Homérosz: „Odusszeia". Első ének 356—359. sor

Menj csak vissza, s ugyelj a magad dolgára szobádban:
rokka legyen gondod s a szovószék, szolgaleánynak
ossz munkára parancsot. A szó meg a férfiaké lesz,
és legelobb az enyém, aki úr vagyok ebben a házban.

[Ford. Devecseri Gábor]. — *236*

[83] Vö. G. Schoemann: „Griechische Altertumer". 1. kot. 268. old. — *238*

[84] Spartiatáknak nevezték a teljes jogú polgárok osztályát Spártában, ellentétben a jogfosztott helótákkal. Utóbbiak részint hadifoglyok, részint alávetett peloponnészosziak voltak, akiket a spártaiak az állam tulajdonában levo és földművelésre kényszerített rabszolgákká tettek. — *238*

[85] Vö. E. Wachsmuth. „Hellenische Altertumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates". II. rész 2. fej. 77. old. — *238*

[86] Epikurosz Menoikeuszhoz írott levelébol. Lásd Diogenész Laertiosz: „De vitis philosophorum". X. konyv 123. fej. — *246*

[87] Aiszkhulosz: „A leláncolt Prométheusz". 975., 966—969. sor. — *246*

[88] A krétai kuretészek (curetesek) Rheia istennó kíséroi; rájuk bízta az istennó újszulott fiának, Zeusznak (Juppiternek) az orzését, s ók kardjukkal pajzsukat utve túlharsogták a csecsemo ordítását, hogy apjától, Kronosztól megmentsék, aki a tobbi gyermekét hatalomféltésbol felfalta. — *247*

[89] Lucretius. „De rerum natura". I. konyv 917—928. — *248*

[90] A boldogság nem az erény jutalma, hanem maga az erény — B. Spinoza: „Ethica more geometrico demonstrata". V. rész 42. tétel. — *248*

[91] A tubingeni iskola F. Chr. Baur által a XIX. század első felében alapított bibliakritikai iskola volt, amelynek racionalista evangéliumkritikáját nagyfokú kovetkezetlenség és az a torekvés jellemezte,

hogy a Biblia bizonyos vezérelveit mint történelmileg hiteleseket megőrizze. Ez az iskola akaratlanul is sokban hozzájárult ahhoz, hogy a Bibliának mint hiteles forrásnak a tekintélye megrendült. — *250*

[92] A „Nibelungenlied" középfelnémet hősi eposz. Ma ismeretes formáját valószínűleg a XIII. század elején nyerte. Első része germán mitológiai elemek feldolgozása a sárkányölő Siegfried története, a Nibelungok (torpék nemzetsége) kincsének megszerzése, Siegfried házassága a burgund Kriemhilddel. A második rész Kriemhild Attilával kötött második házasságát és Siegfried haláláért a burgundokon állott véres bosszúját beszéli el. — R. Wagner a Nibelung-téma számos motívumát feldolgozta operáiban. — *260 388*

[93] „Nibelungenlied". 10. kaland 35. szakasz:

„Bátyám, Gunther király", ily választ a lányka ad,
„Nem szükség kérned engem, parancs nekem szavad.
Szolgálatodra álltak mindenkor e kezek.
Akinek elígértél, mondd meg, s azé leszek."

[Ford. Szász Károly]. — *260*

[94] A „Gudrun" („Kudrun") középfelnémet hősi eposz. Ősi északi germán mondák alapján 1240 táján Ausztriában keletkezett. Egyetlen, jóval későbbi írásbafoglalását 1817-ben találták meg. — *260*

[95] Az „Ægisdrekka" vagy „Lokasenna" („Loki perpatvara") a „Verses Edda" (l. a 68. jegyz.) egyik mitikus éneke. A germán mítosz szerint a tengeristen egyszer nagyszerű lakomát rendezett az isteneknek, amelyen Loki isten általános perpatvarba kerult istentársaival. — *261*

[96] Az „Ynglinga saga" félig mitikus, félig históríkus elbeszélés Snorri Sturluson izlandi kolto „Heimskringla" c. történeti művében (l. a 105. jegyz.). — *261*

[97] Ázok és vánok — a germán istenek két rétege; az ázok egy patriarchális módra szervezett, harcos indoeurópai pásztornép istenségei, akik általában megfelelnek a gorog-római isteneknek; a vánok egy matriarchátusban élő, termékenységi kultusznak hódoló — valószínűleg nem indoeurópai — parasztnép istenei. A vánok hosszas háborúskodást folytattak a betoro ázokkal, majd kibékultek, sőt összeolvadtak veluk. A mítosz valószínűleg a germánság kialakulását megelőző bonyolult etnikai folyamatok emlékét őrzi. — *261*

[98] A „Works of Ossian"-t Macpherson skót koltó írta; a legendás skót bárd, Ossian költeményeiként adta ki 1760—65-ben. A költemények egy elbeszélő költemény-sorozaton alapulnak. — *262 272*

[99] A „Rerum Hibernicarum Scriptores" c. gyűjteményről van szó, amelynek négy kötete 1814-ben, majd 1825—26-ban jelent meg Ch. O'Conor kiadásában. A kiadvány első ízben közölte az „Annales IV Magistrorum" egy részét, továbbá a XI—XV. században írott „Annales Tigernachi"-t, amelyek a III. század végétől olelik fel az eseményeket, az „Annales Ultonienses"-t, amelyekben XV—XVII. századi

krónikások írtak le eseményeket az V. század kozepétol kezdve, valamint az Engels által később említett „Annales Inisfalensis"-t (ezek kezdetét általában kb. 1215-re teszik; az eseményeket 1318-ig követik) stb. — *263*

100 Saerrath és daerrath a birtoklás két fajtája az ősi Írországban, a birtokló — rendszerint a kozosség egyszerű tagja — a klán vagy a torzs vezetőjétől, vagy a torzsi nemesség más képviseloitol foleg jószágot, de később foldet is használatba vett Ez a birtoklás a személyes szabadság részleges elvesztésével (a daerrath esetében nagyobb, a saerrath esetében kisebb mértékben) és a tulajdonos számára teljesítendő terhes kotelezettségekkel járt. A fuggoségnek ez a formája az ősi ír társadalom torzsi viszonyai felbomlásának és a feudalizálódás kezdetének időszakára jellemző, a fold még kozos tulajdon, az állatállomány és a mezógazdasági felszerelés azonban már magántulajdonban van és a fold magántulajdonának csírái is jelentkeznek már. Írországban az ilyen kapcsolatokat a brehonok — a régi jogszokások orzói és kommentátorai — szabályozták, a „Senchas Már" tukrozi óket. — *268*

101 Th. H. Huxley e kijelentése egy nyilvános elóadáson hangzott el, amelyet 1870. jan. 9-én tartott Manchesterben „Az angol nép osei és elodei" címmel. A „Manchester Examiner and Times" 1870 jan. 12-i száma részletes tudósítást kozolt az eloadásról. — *270*

102 Ch. Fourier: „Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.". Párizs 1829. 399. old. — *271*

103 A következő művekről van szó: Claudianus: „De IV consulatu Honorii Aug. Panegyricus"; Isidorus Hispalensis: „Etymologiarum libri XX"; Beda Venerabilis: „Historiae Ecclesiasticae libri quinque"; Anonymus Ravennatis: „De Geographia libri quinque"; Eginhardus: „Vita et gesta Caroli Magni", Alfred the Great „Anglo-Saxon Version of the Historian Orosius". Engels az említett művekre a jelek szerint K. Zeuss „Die Deutschen und die Nachbarstamme" („A németek és a szomszéd torzsek") c. művének 1837-es munchení kiadása nyomán hivatkozik. — *273*

104 A „Triádák" eredetileg az ír tanító költészethez tartoztak Azért nevezték így, mert egy tanítást, tantételt három példával illusztrálnak, rendszerint bizonyos fokozással. A walesi „Triádák" késobbiek; sajátságos, az osi walesi kelták költészetébol átvett formában íródtak. Tartalmuk szerint történelmiekre, teológiaiakra, jogiakra, koltoiekre és oktatókra oszthatók. A legkorábbiak nem keletkezhettek később a X. századnál, de fennmaradt írásos rogzítésuk a XII—XV. századból való. — *273*

105 A „Haraldssaga" Széphajú Haraldr norvég királynak, az elso norvég dinasztia megalapítójának hostetteirol ad hírt. A XIII. század elején jegyezte fel Snorri Sturluson izlandi kolto és krónikás. A „Haraldssaga" Snorri „Heimskringla" c. konyvében foglaltatik, amely a legrégibb idoktól a XII. századig írja le a norvég királyok történetét. — *276*

[106] A „Krákumál" Ragnar Loðbrók fogvatartott dán viking (IX. század) haditetteit megéneklő halotti ének. A hagyomány szerint Kráka, Ragnar felesége, gyermekeinek énekelte e dalt, hogy buzdítsa őket Ella northumberlandi király által megölt apjuk halálának megbosszulására. Engels a dal szövegét F. E. Chr. Dietrich: „Altnordisches Lesebuch" („Északi olvasókönyv"), Lipcse 1864, nyomán használta fel. — *276*

[107] A „Njálssaga" az egyik legnépszerűbb izlandi törzsi saga; a legújabb kutatások szerint a XIII. század végén jegyezték fel szájhagyomány és régebbi írott emlékek alapján. Tárgya főképpen az izlandi Gunnar és barátja, Njáll, a bölcs és békeszerető bondi (szabad paraszt) életének és halálának elbeszélése. A „Njálssagá"-ba két történelmi eseményt is beleszőttek: Izland keresztény hitre térítését (X. század vége, XI. század eleje) és a vikingek csatáját Brian Boru ír király ellen; az utóbbinak leírása, mint Engels kimutatja, megbízható forrás a XI. századi ír történelem egyik legfontosabb eseményének, a viking betolakodók fölött 1014-ben aratott ír győzelemnek a tanulmányozásához. Engels a „Njálssaga" vonatkozó részét Fr. E. Chr. Dietrich: „Altnordisches Lesebuch" („Északi olvasókönyv"), Lipcse 1864, nyomán használta fel. — *278*

[108] Az újabb kutatások szerint a „Njálssaga"-ban említett helység neve Kankaborgnak vagy Kincorának, Brian király munsteri rezidenciájának olvasandó. — *281*

[109] A cimberek dél-galliai és észak-itáliai betöréséről (i. e. 113—101 Plutarkhosz ír Marius életrajzában, Tacitus a „Germaniá"-ban; más ókori történészek is beszámolnak az eseményről. — *281*

[110] A „Beowulf" a régi angolszász költészet legjelentősebb fennmaradt emléke, Beowulf mondai hős tetteiről szól. Valószínűleg a VIII. században írták a VI. század első felében keletkezett germán törzsi mondák alapján. — *281*

[111] A „Hildebrandslied" töredékesen fennmaradt ófelnémet hősi ének a VIII. századból. — *281*

[112] Leges barbarorum (barbárok törvényei), tulajdonképpen germán népjogok; az V—IX. században keletkeztek és lényegileg a különböző germán törzsek (frankok, frízek stb.) szokásjogának írásba foglalásai. — *282*

[113] Wolfram von Eschenbachnak több hajnali dala maradt fenn; nem sikerült megállapítani, hogy Engels melyik háromra utal. A három hosszú hőskölteménye: „Parzival", „Willehalm" és „Titurel". — *285*

[114] Luther korálja: „Eine feste Burg ist unser Gott". — A „reformáció Marseillaise-e" megjelölés Heinétől ered: „Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland". I. konyv. — *288 384*

[115] A. Loria 1886-ban kiadott egy közgazdasági művet: „La teoria economica della costituzione politica" („A politikai berendezkedés gaz-

dasági elmélete"); ebben Marx közgazdasági elméletét meghamisította és felfedezéseit saját eredményeinek tüntette fel. — *288*

[116] Alien Billt (idegen-törvényt) az angol parlament első ízben 1793-ban, majd 1802-ben, 1803-ban, 1816-ban, 1818-ban és 1848-ban hozott, ez utóbbit az 1848. ápr. 10-i chartista tüntetés és az európai kontinens forradalmi eseményei kapcsán. Az 1848. évi Alien Bill, mely felhatalmazta a kormányt, hogy idegeneket Nagy-Britannia területéről bármikor kiutasíthasson, 1850-ig volt érvényben. — *289*

[117] Dante: „La Divina Commedia". Par. XVII. ének 58—60. sor. — *290*

[118] Mindkét alábbi epizód Cervantes „Csalárd házasság" c. elbeszélésében szerepel, lásd „Novelas ejemplares" c. novellagyűjtemény. — *291*

[119] Biblia. Máté 7, 7. — *293*

[120] Shakespeare: „The Merry Wives of Windsor". — *293*

[121] „The Anatomy of Melancholy" — R. Burton műve. Az orvostudomány története szempontjából jelentős mű, de tartalmaz más érdekes anyagokat is a korabeli angol életről, kozmológiai és vallási elméletekről, továbbá anekdotákat és a különféle sportok leírását. L. Sterne „Tristram Shandy" c. regényében felhasználta Burton művét. — *295*

[122] La Rochefoucauld: „Réflexions ou sentences et maximes morales". Magyarul: „Gondolatok". Budapest 1957. (Ford. Benedek Marcell) 257., 19., 93., 603., 192., 293., 304., 312. sz. aforizma. — *295*

[123] Vö. L. Sterne: „Tristram Shandy". XI. fej., ahol Yorick, a regény főhőse, egy elmés franciának a mondását („a mysterious carriage of the body to cover the defects of the mind") idézi. — *295 660*

[124] J. Rousseau szerint az emberek eredetileg természeti állapotban éltek, amelyben mindannyian egyenlők voltak. A magántulajdon kialakulása és az egyenlőtlen birtokviszonyok kifejlődése következtében a természeti állapot átment az állampolgári állapotba és létrejött az állam, amely egy társadalmi szerződésen alapszik. A politikai egyenlőtlenség továbbfejlődése azonban e társadalmi szerződés megszegéséhez és egy fajta új természeti állapot keletkezéséhez vezetett. Ennek kiküszöbölésére hivatott az észállam, amely egy új társadalmi szerződésen alapszik. Ennek az elméletnek a kifejtése: „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes" (1755) és „Du contrat social; ou principes du droit politique" (1762). — *298 300 304*

[125] Vö. Hegel: „Phänomenologie". (VI. B. I. a.) Magyarul: „A szellem fenomenológiája". Budapest 1961. (Ford. Szemere Samu) 268., 269., 270., 271. old. — *302 394 578*

[126] Vö. J. Rousseau: „Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes"; az alábbi idézetek: 116., 118., 146., 175—176., 176—177. old. — *303*

[127] F. Lassalle. „Das System der erworbenen Rechte" — *307*

[128] G. Vico: „Principi di scienza nuova" Marx a francia nyelvű fordításból idéz „La science nouvelle etc." Magyarul „Az új tudomány". Budapest 1963. (Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu) 4. konyv 14. szakasz 2 fej. (573. és 577. old.), 2. konyv 3. szakasz (324. old.). — *307*

[129] A történelmi jogi iskola — reakciós áramlat Németországban a XVIII. század végén és a XIX század első évtizedeiben. „A történelmi jogi iskola filozófiai kiáltványa" c. cikken kívul vo. még Marx „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés" („Marx és Engels Művei". 1. kot. 378—391 old.). — G. Hugo: „Lehrbuch eines zivilistischen Kursus. Zweiter Band, welcher das Naturrecht, als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts, enthalt" („Második kotet, mely felöleli a természetjogot, mint a pozitív jog, kulonosen a magánjog egy filozófiáját"). Negyedik, erosen módosított kiadás, Berlin 1819. Marx idézetei mind ebbol a konyvbol valók, részben eros rovidítésekkel. — *309*

[130] Rouéknak (kerékbetorteknek) nevezték magukat Orléans-i Fulop régens cimborái, innen jelentése kicsapongó, kéjenc, élvhajhászó. — *310*

[131] A francia legitimisták az 1830-ban megdontott Bourbon-dinasztia hívei, az orokletes nagybirtok érdekeinek képviselói.

Az „Ifjú Anglia": angol politikusok és irodalmárok 1842 korul alakult csoportja, amely a konzervatív párthoz csatlakozott. Képviselői filantróp, emberbarátí célkitűzéseket hirdettek. A „Kommunista kiáltvány" „feudális szocializmus"-ként jellemzi nézeteiket (lásd „Marx és Engels Művei". 4. kot 460—462. old). Az irányzat nevezetesebb képviseloi Disraeli, Carlyle stb. — *312 544*

[132] A veronai kongresszus (1822) a Szent Szovetség nemzetkozi kongresszusai kozul az utolsó. (A Szent Szovetség, az ellenforradalmi hatalmak egyesulése Európa minden haladó megmozdulása ellen, 1815-ben alakult I. Sándor cár kezdeményezésére a Napóleon folott győztes hatalmakból, a szovetség magva Oroszország, Ausztria és Poroszország volt. Az uralkodók kotelezték magukat egymás kolcsonos támogatására, ha bárhol forradalom torne ki) A laibachi kongresszus (1821) határozatot hozott arrol, hogy osztrák csapatokkal verik le az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmat, a veronai kongresszus pedig arról, hogy Franciaország állítsa helyre az abszolút királyságot Spanyolországban.

A Napóleon leverése után osszeult bécsi kongresszus (1814—1815) célja a francia forradalom elotti feudális-reakciós rendszer visszaállítása volt. — *316 403*

[133] A Nemzeti Charta-szovetség (National Charter Association), amely 1840-ben alakult Manchesterben a szétszórt helyi egyesuletek osszefogásából, volt a munkások elso tomegpártja; 1841—42-ben mintegy 40 000 tagot számlált. A mozgalom nevét adó okiratot, a Népchartát

(People's Charter) még 1838-ban tették közzé mint a parlament elé terjesztendő törvényjavaslatot. Követelései: általános választójog (21 éven felüli férfiaknak); évenkénti parlamenti választások; titkos szavazás; a választókerületek kiegyenlítése; a képviselőjelöltek vagyoni cenzusának eltörlése; napidíj fizetése a képviselőknek. — Az 50-es évek második felében a chartista mozgalom hanyatlása következtében a szövetség beszüntette tevékenységét.

A Reform Bill — angol választási törvényjavaslat; 1831-ben fogadta el az alsóház és 1832-ben hagyta jóvá IV. Vilmos király. A reform megtörte a földbirtokos és fináncarisztokrácia politikai monopóliumát, minthogy kiküszöbölte az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatta az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amely a reformért folytatott harc fő ereje volt, nem kapott szavazati jogot.

A toryk és a whigek az angol uralkodó osztály két nagy pártja. A tory eredetileg a II. Jakab trónrajuttatását pártoló ír katolikusok gúnyneve; whignek nevezték ellenfeleiket. A továbbiakban a torykból lett a földbirtokos és fináncarisztokrácia pártja, a whigekből a városi ipari tőkések pártja. (Az 1830-as évektől kezdve hivatalos nevük: Konzervatív Párt és Liberális Párt.) — *323 384 386 416 599*

[134] F. Schelling a XVIII. század végén nagy szerepet töltött be a klasszikus német filozófia fejlődésében, később azonban filozófiája misztícizmusba torkollott, irracionalista tételeket hirdetett, az észt az isteni kinyilatkoztatásnak rendelte alá. A porosz kormány 1842-ben meghívta a berlini egyetem filozófiai tanszékére — a hegeli filozófia reakciós ellenlábasaként. — *324*

[135] L. Feuerbach: „Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie" — B. Bauer: „Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes"; „Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker". — *324*

[136] F. Guizot „Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi? Discours sur l'histoire de la révolution d'Angleterre" c. munkájáról Marxnak a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" második füzetében megjelent recenzióját lásd „Marx és Engels Művei". 7. köt. 201—206. old. — *326*

[137] Th. Carlyle: „Latter-Day Pamphlets". (1. The Present Time; 2. Model Prisons). — *326*

[138] Az illuminátusok (megvilágosultak) — 1776-ban alakult titkos szövetség Bajorországban; tagjai a fejedelmi zsarnoksággal szembenálló ellenzéki polgárok és nemesek voltak, akik azonban féltek minden demokratikus mozgalomtól is. Szabályzatuk szerint a társaság egyszerű tagjai feltétlen engedelmességgel tartoztak elöljáróiknak. A szövetséget 1784-ben a bajor hatóságok feloszlatták.

A szabadkőművesek — vallásos-etikai színezetű liberális világpolgár-mozgalom tagjai. Szervezete először Angliában alakult meg a XVII. és XVIII. század fordulóján (Londonban már 1717-ben létrejött az első nagypáholy), majd Európa más országaiban és Észak-

Amerikában is követésre talált. Szervezeti formájának (páholy, nagypáholy stb.) a kőművesek és ácsok középkori céhegyesülései szolgáltak mintául. A szabadkőművesek misztikus és szimbolikus formákba öltöztetve terjesztik a polgári erkölcs eszményeit.

„A varázsfuvola" Mozart 1791-ben E. Schikaneder szövegére szerzett operája, amelynek szabadkőműves-szimbolikus meséje azt az eszmét tükrözi, hogy akik értik és ismerik a természet rejtett erőit és állhatatosan követik a természet törvényeit, elnyerik méltó jutalmukat, akik pedig e törvényeknek ellenszegülnek — a gonoszok —, megbűnhődnek. — *333*

[139] A free-traderek (szabadkereskedők) az angol ipari burzsoázia érdekében követelték az improduktív állami kiadások korlátozását. Ide számították a gyarmatok meghódításának és igazgatásának költségeit is. Szerintük Anglia, mint a legfejlettebb ipari hatalom, bármelyik piacot megszerezheti magának azáltal, hogy olcsó áruival kiszorítja versenytársait. — *334 596*

[140] Th. Carlyle a munkásokat Hodge lovaihoz hasonlítja (hodge az angol paraszt gúnyneve: bamba, fajankó). Hodge emancipált lovai „a szabadság nevében" nem akartak többé dolgozni és ezért éhen kellett pusztulniuk. — *335*

[141] In partibus infidelium (a hitetlenek tartományaiban) — a nem-katolikus országokbeli egyházmegyékbe kinevezett püspökök (címzetes püspökök) címének kiegészítése; átvitt értelme: csak látszólag létező, sehol sem létező. — *336 419*

[142] Az 1834-es angliai „új szegénytörvény" a szegénykérdés megoldására egyetlen módszert ismert: a segélykérők dologházba (workhouse) zárását és kényszermunkán való foglalkoztatását. — *336 337*

[143] Schiller: „An die Freude". — *339*

[144] IX. Pius pápa, aki 1846-ban, nem sokkal megválasztása után több liberális reformot kezdeményezett (részleges amnesztia politikai foglyoknak, az előzetes cenzúra eltörlése stb.), a római nép felkelése után (1848. nov. 24-én) Ferdinánd nápolyi királyhoz, Gaëta várába menekült. — *339*

[145] Az 1848. dec. 10-i elnökválasztáson Louis Bonaparte 5 430 000 szavazatot, A. Lamartine pedig, a mérsékelt polgári republikánus „National" pártjának jelöltje, mindössze 17 900 szavazatot kapott, s ezzel a jelöltek között az utolsó helyre került. — *339*

[146] A „Deutsche Brüsseler Zeitung"-ról van szó. K. Grün „Über Goethe vom menschlichen Standpunkte" c. könyvéről a következő szemelvényünkben kihagyásokkal közölt bírálatot Engels 1846-ban írta és eredetileg a „Német ideológiá"-ba akarta beiktatni. 1847 elején kiegészítette és átdolgozta a „Deutsche Brüsseler Zeitung" számára, amelyben 1847. IX. 12—XII. 9-ig folytatásokban meg is jelent. — *347*

[147] I. Lajos bajor király: „Gedichte". — *349 435*

[148] Goethe: „Faust". II. rész II. felv. (Vegykonyha). — *349*

[149] L. Börne: „Briefe aus Paris". 51. levél (1831. okt. 8.) stb.; W. Menzel: „Die deutsche Literatur". Ez utóbbi mű felületes és szűk látókörű Goethe-bírálatát a fiatal Heine 1828-ban és V. G. Belinszkij 1840-ben írt recenziója is kifogásolja. — *352*

[150] A tulajdon lopás — P. Proudhon: „Qu'est-ce que la propriété?". 1. skk. old. — *353*

[151] Goethe „Bürgergeneral"-jában (amelyet először 1793-ban hozott nyilvánosságra névtelenül) egy falusi széltoló kiadja magát jakobinus titkosmegbízottnak és generálisnak, hogy a patriarchális idillben élő parasztcsalád öregétől — a forradalom szemléltető magyarázatának ürügyén — kicsikarja magának reggelire az áhított köcsög tejet. — *353*

[152] Goethe: „Briefe aus der Schweiz" (A „Werther" kiegészítése). I. rész 153. old. — *354*

[153] Vö. Goethe: „Wilhelm Meisters Lehrjahre". V. könyv 3. fej. — *355*,

[154] Goethe: „Alexander von Joch, über Belohnung und Strafen nach türkischen Gesetzen". Megjelent: „Frankfurter gelehrte Anzeigen" 1772. dec. 25. — *356*

[155] Goethe: „Venezianische Epigramme". 54. epigramma. — *357*

[156] Goethe: „Hermann und Dorothea". IX. ének. — *358*

[157] Vö. Hegel: „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte". Bevezetés. — *359*

[158] Goethe: „Zahme Xenien". V. rész. — *359*

[159] Goethe: „Zur Naturwissenschaft im Allgemeinen". — *359*

[160] Belly, ventre (has) — gúnyosan így nevezték a francia képviselőház reakciós többségét, amely F. Guizot mellé szegődött. — *359*

[161] Porosz—Német Vámegylet (Preussisch-Deutscher Zollverein) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834. jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség 17 más államából. — *359 464*

[162] Goethe: „Zahme Xenien". IV. rész. — *362*

[163] Ghibellineknek nevezték azt a XII. században keletkezett olasz politikai pártot, amely a császár és a pápa harcában a császárt támogató feudális nemességet tömörítette a pápa mellett álló guelfek ellen, akik viszont az olasz városok kereskedőinek és kézműveseinek felső rétegére támaszkodtak. A ghibellin és a guelf párt egészen a XVI. századig fennállt. Dante, aki a császári hatalomban látta az Olaszország szétforgácsoltsága elleni küzdelem eszközét, 1302-ben a ghibellinekhez csatlakozott. — *365*

[164] Goethe: „Vanitas! vanitatum vanitas!". — *365*

[165] Parny: „Goddam!". III. ének. — *367*

[166] Goethe: „Warnung" (az „Epigrammatisch" c. ciklusból); vö. Shakespeare: „A Midsummer Night's Dream". IV. felv. 1. szín. — *368*

[167] A December 10-i Társaság a burzsoázia lezüllött, kalandor elemeiből és lumpenproletárokból állt. E gyülevész társaság segítségével hajtotta végre Louis Bonaparte az 1851-es államcsínyt. Elnevezése onnan ered, hogy Louis Bonaparte-ot 1848-ban ezen a napon választották meg köztársasági elnökké (vö. Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája". „Marx és Engels Művei". 8. köt. 150—152. old.) — *370*

[168] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (Genf 1884., oroszul). — *371*

[169] Az „Igor-ének" orosz hősköltemény, ismeretlen szerző alkotása. Témája a novgorodi Igor Szvjatoszlavics fejedelem 1185-i hadjárata a polovecok ellen. — *372 373*

[170] A polovecok (kunok), török nyelvű nomád nép, mely a IX. században tűnt fel Nyugat-Szibéria pusztáin. 1055-ben nyomultak be a délorosz sztyeppre. A XIII. század közepén, a mongol betörés után a kunok nyugati törzsei a magyar királysághoz csatlakoztak. — *372*

[171] „Königinhofer Handschrift. Sammlung altböhmischer lyrisch-epischer Gesänge, nebst andern altböhmischen Gedichten, gefunden und herausgegeben von V. Hanka. Verdeutscht mit einer historisch-kritischen Einleitung versehen von V. A. Svoboda" — 1819-ben jelent meg Prágában mint az ún. „Königinhofi kézirat" fordítása, amely állítólag a XIII. századból származott és ócsen elbeszélő, ill. lírai költeményeket tartalmazott. Ezeket ma általánosan hamisításoknak tekintik.

A „Zaboj, Szlavoj és Ludiek" c. költemény arról szól, hogyan szabadítja fel a cseh népet egy idegen király uralma alól a hős Zaboj és Szlavoj. — *372 373*

[172] „Adalbert imája" (Bogurodzica) — Szent Adalbert püspöknek tulajdonítják; tulajdonképpen Mária-dal, amelyet a lengyelek hosszú ideig nemzeti himnuszként énekeltek. Az eredeti szöveg a századok folyamán új versszakokkal bővült, cseh elemeket is tartalmaz. Legrégibb írott példányai a XV. század elejéről valók. — *372*

[173] Az 1819-ben Lipcsében megjelent „Fürst Wladimir und dessen Tafelrunde" címlapján sem a kiadó, sem a fordító neve nincs feltüntetve. Tartalmilag óorosz mondák gyűjteményének nevezhető. Újabb kutatások szerint nem P. O. Götze, hanem von Busse udvari tanácsos munkája a fordítás. — *372 373*

[174] Therese von Jakob-Robinsonról van szó. Az Engels által említett könyv címe: „Volkslieder der Serben. Metrisch übersetzt und historisch eingeleitet von Talvj". — *372 373*

[175] A „Südslavische Wanderungen im Sommer 1850" c. könyv szerzője S. Kapper. — *373*

[176] G. R. Gyerzsavin: „Dicsőítő ének II. Katalinnak Szuvarov Rimnyinszkij gróf győzelme alkalmából 1794-ben". — *374*

[177] A. Sz. Puskin: „Jevgenyij Anyegin". I. fej. 7. versszak. — *374 375*

[178] A tilsiti békét 1807. júl. 7-én és 9-én kötötte meg a napóleoni Franciaország Oroszországgal és Poroszországgal. Oroszország, amely 1806 óta tagja volt a Napóleon-ellenes koalíciónak, miután a háborúban vereséget szenvedett, a tilsiti békeszerződésben csatlakozott az Anglia elleni blokádhoz, az ún. kontinentális zárlathoz, és I. Sándor cár hozzájárult, hogy Napóleon nagy területeket kapjon a porosz monarchiából, további porosz területeket pedig Oroszország számára biztosítottak. — *375*

[179] Ny. G. Csernisevszkij: „Megjegyzések folyóiratokról" lásd „Csernisevszkij Összegyűjtött Művei". IV. köt. Moszkva 1948. 741—743. old.; az alábbi idézet 345. old. — *377*

[180] Vö. Marx 1877. novemberi levelét az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségéhez; lásd Marx és Engels: „Válogatott levelek". Budapest 1950. 369. skk. old. — *378*

[181] „Nálunk kevés a proletár, ezzel szemben azonban munkásosztályunk zöme olyan munkásokból áll, akiknek sorsa rosszabb, mint bármelyik proletáré." — Marx ezt az idézetet oroszul írta le V. V. Flerovszkij „A munkásosztály helyzete Oroszországban" c. könyvéből. — *380 381*

[182] 1885-ben, a német szociáldemokrata pártot illegalitásba kényszerítő szocialista-törvény idején, a párt egyik külföldi kiadója hatkötetes forradalmi versgyűjteményt jelentetett meg. Kiegészítésül még egy gyűjteményt készült a kiadó megjelentetni olyan forradalmi versekből és dalokból, amelyeknek a forradalmi mozgalmak története szempontjából jelentőségük van. A kiadó megbízásából H. Schlüter levélben felkérte Engelst, közölje, van-e az angol chartista mozgalomban (l. 133. jegyz.) ilyen vers, illetve hogy ismer-e a XV—XVI. századbeli parasztmozgalmakból vagy az 1848-as német forradalomból ilyenféle verseket. Ezekre a kérdésekre válaszol Engels Schlüternek. — *384*

[183] „Des Knaben Wunderhorn" — német népdalgyűjtemény; két romantikus költő adta ki 1806—1808 között, A. von Arnim (1781—1831) és K. Brentano (1778—1842). — *384*

[184] Az ún. birodalmi alkotmány-hadjárat (vö. Engels cikksorozatát: „Marx és Engels Művei". 7. köt. 105—191. old.) idején elterjedt „Hecker-dal" szövege a badeni felkelésre, illetve annak vezetőire utal; dallama ugyanaz volt, mint a M. Chemnitz által 1844-ben szerzett „Schleswig-Holstein, tenger övez" kezdetű éneké. — *384 400*

[185] E. Mead költeménye, a „Steam King" a „Northern Star" 1843. febr. 11-i számában jelent meg, Engels fordította németre. Fordításában két versszakot elhagyott az eredetiből. — *385*

[186] Goethe: „Klaggesang von der edeln Frauen des Asan Aga, aus dem Morlakischen". — *385*

[187] A „Blutgericht" c. forradalmi dalról van szó, amely az 1844-es takácsfelkelés előestéjén Szilézia textilipari körzeteiben nagyon népszerű volt. A dal szerzője ismeretlen; G. Hauptmann kevés változtatással felhasználta „Weber" („Takácsok") c. darabjában. — *388*

[188] A grobiánus irodalom a XVI. században bontakozott ki Németországban. „Grobiánus" alakokban gúny tárgyává tette az iszákosságot és a durva szokásokat, de egyszersmind a tudományos és világias művelődési törekvést is. Jellemző vonása ennek az irodalomnak az a képmutatás, mellyel oktató célzatú és lapos erkölcsi tanulságait párosította a tollhegyre tűzött mocskos részletek kéjes leírásával. Az irányzatot F. Dedekind indította el 1549-ben „Grobianus" című, latin versekben írt könyvével. — *393*

[189] „Henneke (Heinecke) Knecht" régi alnémet költemény; szerepel a „Des Knaben Wunderhorn"-ban (l. 183. jegyz.). — *394*

[190] A „Deutsche Brüsseler Zeitung" 77. számában (1847. szept. 26.) megjelent „Karl Heinzen und die Kommunisten" c. cikkre Engels két cikkben (lásd „Marx és Engels Művei". 4. köt. 298—313. old.) válaszolt. Heinzen a „Deutsche Brüsseler Zeitung" 84. számában (1847. okt. 21.) megjelent cikkében — „Ein »Repräsentant« der Kommunisten" — válaszolt Engels cikkeire, s Marx, akinek az írása szintén e lap „Polémia" rovatában jelent meg, ezzel a válasszal polemizál. — *394*

[191] Shakespeare: „Love's Labour's Lost". V. felv. 2. szín. — *395*

[192] Shakespeare: „Troilus and Cressida". II. felv. 1. szín; III. felv. 3. szín. — *396*

[193] Homérosz: „Iliasz". XI. ének 558—565. sor. — *397*

[194] Goethe: „Reineke Fuchs". XII. ének. — *398*

[195] F. H. Semmig: „Kommunismus, Sozialismus, Humanismus". Megjelent: „Rheinische Jahrbücher", I. köt. 167. skk. old. — *398*

[196] Heine: „Deutschland. Ein Wintermärchen". VII. fej. — *399*

[197] A. A. L. Follen szerezte a dal zenéjét; szövegét J. Fr. W. Friedrichsen írta. Engels a szöveget több eltéréssel idézi. — *399*

[198] K. Weber „Euryanthe" c. operájából, szövegét Helmina von Chezy írta. — *401*

[199] „Ifjú Németország"-nak („Junges Deutschland") nevezték a XIX. század elején azt a liberális írókból és kritikusokból álló csoportot, amely a 30-as években alakult. Rövid ideig elismert vezetői Heine és Börne voltak, akik azonban csakhamar kiváltak a csoportból. Az „Ifjú Németország" írói (Gutzkow, Laube, Wienbarg, Mundt stb.) szépirodalmi és publicisztikai írásaikban támadták a feudális-vallásos reakciót és az ilyen szellemet tükröző romantikus irodalmat. A romantikának szemére vetették, hogy szembeállítja a művészetet az élettel és idealizálja a múltat. Wienbarg az 1834-ben írt „Ästheti-

sche Feldzüge" („Esztétikai hadjáratok") c. írásait az „ifjú Németországnak" ajánlotta; innen származik a csoport elnevezése. Ez az irodalmi mozgalom, amely a liberális német polgárság törekvéseinek adott hangot, és az irodalommal akart hatni a társadalomra, ugyanolyan ingadozónak, gyöngének és félénknek bizonyult, mint az osztály, amelyet képviselt: mihelyt a kormány üldözni kezdte, a csoport szétesett. Laube ellen vádat emeltek forradalmi és erkölcstelen eszmék terjesztése címén, és egyévi börtönre ítélték; Gutzkow-t 1835-ben letartóztatták, s a német szövetségi gyűlés még abban az évben betiltotta Gutzkow, Laube, Wienbarg, Mundt műveinek kiadását és terjesztését, sőt Heine és Börne műveit is, minthogy az utóbbi két költőt a „felforgató" irodalmi eszmék fő képviselőinek tekintették. 1836-ban „Programm" c. cikkében Laube az „Ifjú Németország" nevében kijelentette, hogy az irodalomnak nem szabad politikai célokat szolgálnia. — *403 407 444 452 673 677 692 699 709 720 736*

[200] Goethe: „Das Veilchen". — *408*

[201] Bootes (Ökörhajtó), másképp Arctophylax (Medveőrző) csillagkép az északi égbolton: H. Semmiget jelöli. A továbbiakban szereplő csillagképek: Orion (Óriónról, a görög mitológia boiótiai vadászáról elnevezve): A. Meissner; Canis Minor (Kis Kutya): M. Hartmann; Ophiuchus (Kígyótartó, neve a Rhodoszt a kígyóktól megszabadító Phorbastól származik): E. Dronke. — *408*

[202] F. H. Semmig: „Einer Frau ins Stammbuch". Megjelent: „Veilchen". 1847. I. sz. 13—14. old. — *408*

[203] Louise Otto cikke: „Alfred Meissners neueste Poesien". Megjelent: „Veilchen", 1847. I. sz. 14—18. old. — *409*

[204] Vö. Schiller: „Über Bürgers Gedichte". — *409*

[205] Shakespeare: „Hamlet". I. felv. 2. szín. — *409*

[206] Goethe: „Faust". I. rész (Márta kertje). — *409*

[207] A. Meissner (Ad.) tudósítása: „Aus Paris"; Megjelent: „Die Grenzboten", 1847. 14. sz. 32—34. old. — *418*

[208] A leendő német flotta dicsőítésére verseket írt többek között Herwegh és Freiligrath. — *419*

[209] Allgemeines Landrecht für die Preussische Staaten (A porosz államok általános országos joga); Landrechtnek nevezték a külön tartományi (országos) jogokat, megkülönböztetve az általános német jogtól. — *421*

[210] A. Kotzebue: „Menschenhass und Reue". — *422*

[211] F. Freiligrath: „Requiescat!". — *423*

[212] G. Bürger: „Lenore". — *423*

[213] Vö. „Trier'sche Zeitung", 1847. jan. 24., márc. 1., máj. 16., jún. 1., júl. 15. (Hatzfeldt grófné válópere a 40-es évek legnagyobb port fel-

vert botránypere volt, évekig elhúzódott s egyik fél sem válogatott az eszközökben. A grófné ügyvédje Lassalle volt, l. 290. jegyz.). — *424*

[214] Vö. F. Klopstock: „Der Zürchersee". — *424*

[215] Heinének az „Album"-ban megjelent költeményei: „Pomare", „Dieselbe", „Eine Andere" (későbbi kiadásokban mindhárom „Pomare" közös cím alatt), „Guter Rat" (később „Wandere!"), „Zur Doktrin" (később „An die Jungen"), „Das Wiegenlied" (később „Karl I"), „Die schlesischen Weber" (később „Die Weber"). — *425*

[216] G. Weerthnek az „Album"-ban megjelent költeményei: „Handwerksburschenlieder" („Mesterlegénydalok") (I—V.), „Lieder aus Lancashire" („Lancashire-i dalok") (I—V.), „Der Kanonengiesser" („Az ágyúöntő"), „Gebet eines Irlanders" („Egy ír imája"). — *425*

[217] 1845. aug. 12-én Lipcsében a szász katonaság fegyverrel támadott meg és vert szét egy tüntetést, amely a János szász trónorokos lipcsei tartózkodásakor rendezett ünnepségek és katonai parádé alkalmából tiltakozott a német-katolicizmus (1844-ben kibontakozott polgári mozgalom; egy sor katolikus hittételt és szertartást elutasított, s a katolicizmust az erősödő német burzsoázia igényeihez akarta idomítani) és egyik vezetője, J. Ronge üldözése ellen. — *428 572*

[218] A carbonaro vente a karbonárik francia titkos társaságának (La Charbonnerie) találkozóhelye; a társaság 1820—21 fordulóján alakult az Olaszország felszabadításáért és egyesítéséért harcoló itáliai titkos társaság, az ún. karbonárik (szó szerint: szénégetők) mintájára. A mozgalom különböző politikai irányzatok képviselőit egyesítette, akiknek közös céljuk a Bourbonok megdöntése volt. 1822-ben felkelést szerveztek, ennek kudarca és több vezető kivégzése után a Charbonnerie beszüntette tevékenységét. — *437*

[219] Vö. Schiller: „Don Carlos". I. felv. 6. szín. — *441*

[220] Vo. Schiller: „Der Jüngling am Bache". — *445*

[221] A prágai textilmunkások 1844 júliusi felkeléséről van szó, a prágai eseményeket Csehország más iparvidékein is munkás-zavargások követték. A munkások megostromolták a textilgyárakat és szétrombolták a gépeket. — *445*

[222] „Reiters Morgenlied" (W. Hauff: „Kriegs- und Volkslieder"), zenéjét szerezte F. Silcher. — *446*

[223] Schiller: „Kabale und Liebe". V. felv. 7. szín. — *447*

[224] A Fény Barátai (Lichtfreunde) 1841-ben alakult vallási áramlat, amely a hivatalos protestáns egyházban uralkodó pietizmus, szélsőséges misztícizmus és álszentesség ellen irányult. Ez az áramlat egyfajta vallásos oppozíció volt, amely a német polgárságnak a reakciós állapotokkal való elégedetlenségéből fakadt. — *450*

[225] Akiről a mese szól — Horatius: „Satirae". I. 69—70. sor. — *451*

[226] A „Carmagnole" tulajdonképpen táncdal, amelyre a francia forradalom egyik legnépszerűbb és legradikálisabb szövegét énekelték; ez a szöveg 1792-ben keletkezett; különböző más aktuális strófákat is énekeltek e dallamra. A forradalom leverése után betiltották. — *452*

[227] Ch. Fourier-től eredő kifejezés az általa eltervezett (a „szériák" rendszerére alapozott) szocialista rend megjelölésére; K. Grün az idézett helyen Proudhonnal kapcsolatban használja. — *453*

[228] Mozart—Schikaneder: „Die Zauberflöte". II. felv. — *453*

[229] Schiller: „Das Lied von der Glocke": „Gefährlich ist's, den Leu zu wecken." — *456*

[230] Célzás G. Daumer két könyvére: „Der Feuer- und Molochdienst der alten Hebräer" és „Die Geheimnisse des christlichen Altertums". Ezekben Daumer azt igyekezett bebizonyítani, hogy a zsidók a legősibb korban s a keresztények is az első századokban emberáldozatokat mutattak be. — *457*

[231] Ironikus célzás G. Daumer egyik könyvére: „Mahomed und sein Werk". — *458*

[232] F. Klopstock „Dem Allgegenwärtigen" c. költeményéről van szó. — *460*

[233] Nostradamus verses jóslatait rendkívüli homályosság és talányszerűség jellemezte.

A skótoknak, különösen a felföldieknek a babona azt a képességet tulajdonítja, hogy a jövőbe látnak és felismernek olyan jelenségeket, amelyek közönséges emberek számára nem hozzáférhetőek.

Az állati delejesség F. Mesmer (1734—1815) osztrák orvos és teológus tanítása, amely szerint a világot, az élőlényeket is, egy titokzatos, mágneses erejű anyag tölti be, ennek helytelen eloszlása okozza a különböző betegségeket. — *460*

[234] Goethe „Wilhelm Meisters Lehrjahre" c. regénye 3. könyvének 5—12. fejezeteiről van szó, amelyek Wilhelm Meisternek a grófi kastélyban való tartózkodását és a grófnőhöz való viszonyát írják le. — *461*

[235] 1861 áprilisában Marx átutazott Berlinen, s részt vett a porosz képviselőház egyik ülésén. — Kiegyező-gyűlésnek (Vereinbarungsversammlung) nevezte Marx és Engels az 1848. máj. 22-én Berlinben összeült porosz nemzetgyűlést, amelyet azért hívtak össze, hogy „a koronával egy alkotmányban kiegyezzen", ami a népszuverenitás feladását jelentette. Marx 1848. szept. elején vett részt a porosz nemzetgyűlés egyik ülésén. — *462*

[236] Mennyire különböznek ezektől! Mily egész más, mint . . . Vö. Vergilius: „Aeneis". 2. ének 274. sor. — *462*

[237] Célzás M. Simson 1848. novemberi megbizatására (vö. „Marx és Engels Művei". 6. köt. 51. old.). — *462*

[238] A Hasenheide (Nyulak pusztája) sétahely Berlin déli részén, Tempelhof felé, a gyakorlótér mellett. — *462*

[239] Molière: „Le bourgeois gentilhomme". II. felv. 6. szín. — *469*

[240] „Charte vérité" (igazság-charta) ironikus célzás Lajos Fülöp 1830. júl. 31-i kiáltványának befejező szavaira: „Mostantól kezdve az alkotmány" (az 1830-as polgári forradalom után elfogadott francia alkotmány: Charte constitutionnelle) „igazság [vérité] lesz." — *471*

[241] Vö. Goethe: „Faust". I. rész (Boszorkánykonyha). — *478*

[242] Vö. Biblia. I. Mózes 1, 28. — *482*

[243] Ch. Fourier: „Théorie de l'unité universelle". II. rész 3. fej. „Oeuvres complètes". III. köt. 51. old. (A mű első változata 1822-ben jelent meg „Traité de l'association domestique-agricole" címmel.) — *483*

[244] Ch. Fourier gúnyos kifejezései a burzsoá társadalom erkölcsi és gazdasági életére. — *486*

[245] Parny: „Poésies érotiques". „Oeuvres". I. köt. 17., 25., 56., 67. old. stb. — *486*

[246] Shakespeare: „All's Well that Ends Well". I. felv. 3. szín. — *488*

[247] K. Weil (Egidius): „Emigranten und Märtyrer". 152. sk. old. — *496*

[248] Részlet a „Sieben Schwaben" c. XVI. századi német tréfás népmeséből. — *496*

[249] Vö. Biblia. Zsolt. 145, 18—19. — *506*

[250] Vö. Biblia. Zsolt. 145, 14. — *506*

[251] Goethe: „Zahme Xenien". VII. rész. — *511*

[252] Biblia. Máté 5, 29—30. — *513*

[253] Biblia. Máté 6, 22. — *514*

[254] Vö. Hegel: „Rechtsphilosophie". 100 §; az alábbiakhoz vö. 95—103. és 214. §§. — *515*

[255] Vö. Kant: „Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre". II. rész (49. §) Ált. megj. E. I. — *515*

[256] B. Bauer: „Leiden und Freuden des theologischen Bewusstseins". — *529*

[257] Ch. Fourier: „Théorie des quatre mouvements". „Oeuvres". I. köt. 192. old. — *534*

[258] Ch. Fourier: „Théorie de l'unité universelle". „Oeuvres". III. köt. 120. old. — *534*

[259] Ch. Fourier: „Théorie des quatre mouvements". „Oeuvres". I. köt. 196. old. — *534*

[260] Ch. Fourier: „Théorie des quatre mouvements". II. rész. Epilógus. „Oeuvres". I. köt. — *540*

[261] Vö. Hegel: „Phänomenologie". VI. B. I. a. 2. — *541*

[262] Az a nap, amelyen a Sarah iránti szerelmében elvakult Rudolf kardot rántott apjára, és csak Murph közbelépése akadályozta meg az apagyilkosságot. E vétkének engesztelésèül járja Rudolf a világot. — *541*

[263] A Feme-bíróság Vesztfáliában és a szomszédos területeken a középkor végéig működő, a XIV. századtól titkos bírósági szervezet volt, mely a császártól nyert pallosjog alapján főbenjáró bűnügyekben ítélt. A beismerésben levő vádlottat azonnal halálra ítélte és a helyszínen kivégeztette. — *541*

[264] Mediatizált (függősített, bekebelezett) fejedelmeknek nevezik azokat a hatalmuktól megfosztott német kis fejedelmeket, akik a napóleoni háborúk és az 1814—15-ös bécsi kongresszus (l. 132. jegyz.) nyomán Németországban bekövetkezett területi átcsoportosítások miatt elvesztették országaikat, és területüket a nagy államokhoz csatolták. — *542*

[265] F. Klopstock: „Der Messias". — *553*

[266] Utalás J. M. Miller „Siegwart. Eine Klostergeschichte" c. 1776-ban megjelent regényére, amely jellemző a XVIII. század német irodalmának szentimentalizmusára. — *553*

[267] „Deutscher Musenalmanach" és „Christoterpe. Ein Taschenbuch für christliche Leser". — *555*

[268] A „Heinrich von Ofterdingen" Novalis befejezetlen regénye. A regény hőse, Heinrich von Ofterdingen, költő, aki életét a „kék virág" (a világtól elfordult idealista költészet jelképe) keresésének szentelte. — *555*

[269] Goethe: „Zahme Xenien". VII. rész. — Goethe itt reakciós kritikusát, Pustkuchent gúnyolja, aki a XVIII. század erkölcstelen és tagadó szellemének képviselőjét látta Goethében, és a 20-as években több paródiát írt a „Wilhelm Meister"-re. — Marx, amikor a berlini egyetem hallgatója volt, valószínűleg a Goethe körül zajló vitákhoz kapcsolódva epigrammákat írt Pustkuchen ellen. Az epigrammákban sok a Pustkuchen nevével faragott lefordíthatatlan szójáték (pusten: lihegni, fújtatni, szuszogni; Kuchen: kalács). — *556 655*

[270] K. Brentano: „Gockel, Hinkel und Gackeleia. Ein Märchen". — *559*

[271] A göttingai „Hainbund"-ot 1772-ben a göttingai egyetem diákjai alakították Klopstock ösztönzésére. G. A. Bürger és maga Klopstock közel álltak a körhöz, de nem voltak tagjai. A „Hainbund" később a „Sturm und Drang" (forrongás) névvel jelölt és a német polgárság elégedetlenségét képviselő irányzathoz csatlakozott, de ugyanakkor dicsőítette a német polgár egyszerű életmódját és filiszteri erényeit. A kör 1774-ben feloszlott. — *560*

[272] Rastattnál volt 1849. jún. 29-én és 30-án a badeni forradalmi hadsereg utolsó nagy csatája a porosz csapatokkal. A badeni hadsereg maradványai júl. 23-án adták fel az ostrom alá vett rastatti erődöt. (Vö. Engels: „A német birodalmi alkotmány-hadjárat"; „Forradalom és

ellenforradalom Németországban". „Marx és Engels Művei". 7. köt. 188. old., ill. 8. köt. 97. old.). — *562*

[273] G. Kinkelnek a rastatti haditörvényszék előtt 1849. aug. 4-én tartott beszéde megjelent az „Abendpost" 1850. ápr. 6-i és 7-i számában és A. Strodtmann „Gottfried Kinkel. Wahrheit ohne Dichtung" c. művében is. Marx és Engels ezt a beszédet a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ben élesen bírálták (vö. „Marx és Engels Művei". 7. köt. 291—293. old.). — *563*

[274] Goethe: „Die Leiden des jungen Werthers". — *566*

[275] A Kristálypalota eredetileg az 1851-es londoni ipari kiállítás — az első kereskedelmi és ipari világkiállítás — számára épült, fémből és üvegből, s a technika haladását jelképezte. Gyűléseket és ünnepségeket is tartottak benne. — *567 616*

[276] A „Határozott Haladás Klubját" 1849. jún. 5-én Karlsruhéban alapította a kispolgári demokraták és republikánusok radikálisabb szárnya (Struve, Heinzen stb.), amely elégedetlen volt a badeni ideiglenes kormány kapituláns irányzatával és jobbratolódásával. A klub javasolta a forradalom kiterjesztését Baden és Pfalz határain túl és a kormány kiegészítését radikálisokkal. Amikor Lorenz Brentano, a badeni ideiglenes kormány elnöke ezt elutasította, fegyveres tüntetéssel fenyegették meg. A kormány a polgárőrség és más fegyveres egységek segítségével a klubot feloszlatta. — *571*

[277] G. Struve: „Briefwechsel zwischen einem ehemaligen und einem jetzigen Diplomaten". — *572*

[278] Vö. G. Struve: „Geschichte der drei Volkserhebungen in Baden". — *572*

[279] Vö. G. Struve: „Die Grundrechte des deutschen Volkes". — *573*

[280] Vö. Schiller: „Die Bürgschaft". — *575*

[281] „Demagógoknak" nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. A német szövetségi államok 1819-es karlsbadi miniszteri konferenciáján Metternich osztrák kancellár szorgalmazására több határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napóleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódásnak és a nemzeti és demokratikus mozgalmaknak a felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felügyeletét, a diákegyesületek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és könyvekre, és központi vizsgáló bizottságot hívtak létre az ún. „demagóg" üzelmek felderítésére. Hasonló szellemben rendelkezett az 1832-es demagógtörvény (Demagogengesetz) is. — *575 709*

[282] Heine: „Atta Troll". 24. fej. — *579*

[283] Ez a rész azokra a költőkre vonatkozó szemelvényeket tartalmaz, akikkel Marx és Engels hosszabb vagy rövidebb ideig személyes kapcsolatban állt.

Heine és Marx 1843-ban ismerkedtek meg egymással, 1844-ben

mindketten munkatársai voltak a Párizsban megjelenő „Vorwärts" c. radikális német újságnak. 1843—44-ben, Marx párizsi tartózkodása idején, ez a barátság erősen befolyásolta Heine költészetét, s Heine politikai lírája ebben az időben érte el csúcspontját.

Később Marx és Engels leveleiben kritikai észrevételek találhatók Heine politikai magatartásáról (l. 289. jegyz.), de Marx a súlyosan beteg költővel mindvégig (még Londonból is) tartotta a kapcsolatot, a költő titkára, Reinhardt útján.

Herweghgel 1842 őszén ismerkedett meg Marx személyesen. Együtt dolgoztak a „Rheinische Zeitung"-nál. 1841-ben Freiligrathnak (Freiligrath akkor még a „tiszta művészet" híveihez tartozott, s „Aus Spanien" [„Spanyolországból"] c. versében álláspontját a következő sorokban fejezte ki:

Magasabb vártát véd a költő,
Semmint a pártok ormait . . .)

Herwegh olyan verssel felelt, amely valóságos óda volt a párt és a pártos költészet tiszteletére:

A Párt! A Párt! Ki ne harcolna érte,
Ki minden győzelmünknek anyja volt!
Hogy akadt költő, aki nem dicsérte,
Hisz minden nagyság tőle származott!

Marx és Herwegh között barátság szövődött, s amikor Herweghet támadások érték, Marx kiállt mellette, sőt 1844 nyarán Rugéval miatta szakította meg végleg kapcsolatát, amely egyébként más okok miatt már régebben meglazult. Herweghre azonban később erősen hatott Bakunyin, s a tőle átvett anarchista eszméket követve Herwegh elhatározta, hogy részt vesz abban a kalandos vállalkozásban, amelynek során 1844 tavaszán felfegyverzett német munkások Párizsból Németországba vonultak, hogy ott kikiáltsák a köztársaságot. Marx élesen ellenezte ezt a tervet, amelyről később kiderült, hogy provokatív célból a rendőrség kezdeményezte. A puccs kudarca véget vetett Herwegh aktív politikai tevékenységének és Marxszal fennálló barátságának is. 1848 után minden politikai és személyi kapcsolatuk megszakadt.

Freiligrath, miután pályájának kezdetén a „tiszta művészet" álláspontját képviselte, később az akkori német politikai és társadalmi viszonyok hatására megváltoztatta felfogását és csatlakozott a demokrata ellenzékhez. „Ein Glaubensbekenntnis" („Hitvallás") c. versgyűjteményének megjelenése után Brüsszelben személyesen megismerkedett Marxszal, az 1848-as forradalom kitörésekor közreműködött a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztésében, belépett a Kommunisták Szövetségébe (l. 312. jegyz.), s erre az időszakra esnek legsikerültebb versei. Amikor az ellenforradalmi győzelmekkel kapcsolatban a lap sorsa eldőlt, az utolsó, vörös betűkkel nyomtatott szám Freiligrath híres búcsúdalával jelent meg (vö. „Marx és Engels Művei". 6. köt. 506. old.).

Marx kiutasítása után Freiligrath még egy darabig Kölnben maradt, továbbra is teljesítette a Kommunisták Szövetségének megbízásait, két verseskötete is megjelent. 1851 tavaszán azonban ő is emig-

rációba kényszerült. Londonban eleinte továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn Marxszal és Engelsszel, később azonban egyre több ellentét merult fel közöttuk. Freiligrath az emigrációban kozeledett a vulgáris kispolgári demokratákhoz, főképp Kinkelhez és Blindhez, majd a Vogt-ugyben cserbenhagyta Marxot (l. 305. jegyz.) és végul nyíltan szakított saját forradalmi múltjával. Az 1867-ben javára indított pénzgyűjtés (l. 321. jegyz.) lehetővé tette visszatérését Németországba; ezután közte és Marxék között minden kapcsolat megszakadt.

Georg Weerth eszméinek tisztaságával tűnt ki a szocialista költők közul. 1845-ben került személyes kapcsolatba Marxszal és Engelsszel, az 1848-as forradalomban fegyverrel és tollal harcolt, verseket és cikkeket írt a „Neue Rheinische Zeitung"-ba, szellemesen kigúnyolta a porosz junkerokat „Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski" c. művében. Fiatalon, 35 éves korában halt meg.

Irodalom: G. Mayer: „Drei Briefe von Karl Marx an Heinrich Heine" („Marx három levele Heinéhez"). „Grunbergs Archiv" Lipcse. 9. évf. 1921. 130. skk. old. (Magyarul: „Heine napjai". Budapest 1956.); F. Mehring: „Karl Marx. Geschichte seines Lebens" (Magyarul: „Marx Károly életrajza". Budapest 1957.); F. Mehring: „Sozialistische Lyrik (Herwegh, Freiligrath, Heine)". „Grünbergs Archiv" 4. köt. 2. füzet (Magyarul: „Irodalmi tanulmányok". Budapest 1950. 43—95. old.); F. Mehring: „Sozialistische Lyrik". Lásd „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie" („A német szociáldemokrácia története") 1. köt. Stuttgart 1906. 285—290. old.; V. Fleury: „Le poète Georges Herwegh" („Georg Herwegh, a költő"). Párizs 1911; M. Lifschitz: „Karl Marx und die Ästhetik" (Magyarul: „Marx és az esztétika". Budapest 1966.). — *581*

281 Vö. Heine: „Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland". — *583*

285 Heine: „Deutschland. Ein Wintermärchen". — *585*

286 „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform". — *587*

287 Heine „Ludwig Börne. Eine Denkschrift" c. könyvével kapcsolatban élesen támadták a költőt egyfelől az „Ifjú Németország" írói (l. 199. jegyz.), K. Gutzkow-val élükön, akik a forradalom elárulásával vádolták, valamint a nacionalista elemek („keresztény-germán szamarak") is, akik a franciabarátok és a forradalmi párt vezérének tekintették.

A támadások akkor váltak a legélesebbé, amikor Börne irodalmi örökösei kiadták a Marx által említett gyalázó iratot: „Ludwig Börne's Urteil über H. Heine (ungedruckte Stellen aus den Pariser Briefen)" („Ludwig Börne véleménye H. Heinéről (kiadatlan részletek a Párizsi levelekből"). Majna-Frankfurt 1840. — *588*

288 Heine: „Der Wechselbalg". — *589*

289 Az 1848-as forradalom idején megjelent a párizsi sajtóban azoknak

a névsora, akik Lajos Fulop kormányától pénzt kaptak. A jegyzékben Heine neve is szerepelt. A német reakciós sajtó erre élesen támadta Heinét, az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1848. ápr. 28-i száma azzal vádolta, hogy eladta magát. Heine ugyanennek a lapnak 1848. máj. 23-i számában kozolte, milyen súlyos anyagi helyzetbe kerult, amikor Németországban minden frását betiltották, s így kénytelen volt a francia barátai, elsősorban F. Mignet történész által kieszkozolt évjáradékot elfogadni. Hat évvel később, a „Lutezia" második részében, Heine az évjáradékkal kapcsolatban a kovetkezőket írta: „Emlékszem, hogy akkor tobb honfitársam, koztuk a leghatározottabb és legszellemesebb, Dr. Marx, eljottek hozzám, hogy felháborodásukat fejezzék ki az »Allgemeine Zeitung« rágalmai miatt; azt tanácsolták nekem, hogy ne válaszoljak a vádakra, mert ok már német lapokban nyilatkoztak és kifejezték azt a véleményuket, hogy én az évjáradékot bizonyára szegényebb elvbarátaim támogatásának céljára fogadtam el Így beszéltek hozzám akkor a »Neue Rheinische Zeitung« egykori kiadói és azok a barátaim is, akik a lap vezérkarát alkották. Én azonban megkoszontem szereto részvétuket, és biztosítottam barátaimat, hogy tévednek, mert az évjáradékra nekem magamnak volt szukségem . . ." Heine szavai nem feleltek meg a tényeknek, hiszen az „Allgemeine Zeitung" cikke 1848. ápr. 28-án jelent meg, Marx és Engels pedig már ápr. 7-én elhagyták Párizst. De jellemző Marxnak Heinéhez való viszonyára, hogy nem akarta a súlyos beteg kolto szavait a sajtóban megcáfolni. — *590*

[290] 1846 elején F. Lassalle elvállalta Sophie Hatzfeldt grófné válóperét. Tudva, hogy a per rendkívuli érdeklődésre tarthat számot, nem volt válogatós az eszkozokben. Kezdeményezésére Hatzfeldt grófné barátai elloptak Meyendorf bárónőtől, Hatzfeldt gróf barátnójétől, egy kazettát, mely feltehetően értékes dokumentumokat tartalmazott a per számára. Az esetet felfedezték, az egyik tolvajt elfogták és elítélték, a másik kulfoldre szokott (az 1846-os „kazetta per"). Később Lassalle is bíróság elé kerult bűnrészesség, ill. felbujtás vádjával. Az 1848-as „Lassalle-per" Lassalle felmentésével végződott. Heinét azért szerette volna Lassalle bevonni az ugybe, mert a francia és az angol sajtó segítségét remélte általa. Heine azonban nem volt hajlandó vállalni ezt a szerepet. Engels megjegyzését azokról a tulajdonságokról, amelyekkel Lassalle imponálhatott Heinének, szinte szó szerint megerosítik Heinének Lassalle-ról tett kijelentései. — *591*

[291] Herwegh 1848. nov. 3-án kelt levelében válaszolt Marxnak. Elfogadta az ajánlatot, s kérte, hogy néhány dolgot személyesen intézzenek el. A folyóirat kiadására — Marxtól és Herweghtől fuggetlen okok miatt — nem kerulhetett sor. (L. még 283. jegyz.) — *594*

[292] Lassalle 1849 nyarán, amikor Marx, súlyos pénzzavarában néhány barátjához, koztuk hozzá és Freiligrathhoz fordult támogatásért, gyűjtést indított rajnai ismerosei kozott Marx részére. — *596*

[293] A tervezett folyóirat, a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-okonomische Revue", a kovetkező évben, 1850. márc.-tól nov.-ig jelent meg

Hamburgban (összesen hat füzet). — A levelet Marx Londonból írta Freiligrathnak Kolnbe. — *598 599 600*

294 J. Weydemeyer amerikai levele a londoni német menekultek két szervezete, a Ruge-féle „Agitációsegylet" és a Kinkel-féle „Emigrációsklub" kozott folyó „béka-egér harcra" vonatkozik. Kinkel, aki úgy vélekedett, hogy a forradalom kérdésében minden „egy jól felszerelt és pénzzel boségesen ellátott kis csapaton" múlik, 1851 szeptemberében az Egyesult Államokba utazott, hogy egy ún. német-amerikai forradalmi kolcsonre gyűjtést szervezzen Az „Agitációsegylet" ugyancsak elkuldte képviselojét az Egyesult Államokba, hogy egy forradalmi alap javára gyűjtson. Abban az idoben Kossuth Lajos is beutazta az Egyesult Államokat forradalmi propaganda céljából. — Levele további részében Weydemeyer kérte Marx kozreműkodését (és Freiligrath-vers kuldését) az általa kiadni tervezett „Revolution" c. német folyóirat számára. — *600*

295 A Kommunisták Szovetségérol (l. 312. jegyz.) van szó, amelynek uléseit Freiligrath abban az idóben a Szovetség helyiségének távolsága miatt ritkán látogatta. Az új helviség (Masters bor- és szeszesitalkereskedoné!) kozelebb esett Freiligrath lakásához. — *601*

296 F. Freiligrath „Epistel an Joseph Weydemeyer" (a vers témája a Kinkel-féle gyűjtés). — *601*

297 Freiligrath második koltói leveléről van szó („Epistel an Joseph Weydemeyer"), amelyben pellengérre állítja H. Chr. Andersent, mert az szervilitásból nem akart vele, a száműzott koltóvel megismerkedni, amikor Londonban véletlenul osszetalálkoztak. Utólag Freiligrath még egy versszakot kuldott kolteményéhez kiegészítésul. A pótlólag bekuldott versszak G. Kinkelt gúnvolja ki, amiért az addig rohangált és hajlongott, míg sikerult fénykepét az „Illustrated News"-ban kozoltetni. — *602*

298 Vo Marx· „Leleplezések a kolni kommunista perrol". („Marx és Engels Művei". 8. kot. 389—452. old) — *603*

299 Cayenne Francia-Guayana fóvárosa, fegyenctelep, politikai foglyok száműzetési helye.

Orsini (Felice) gróf, olasz forradalmár, merényletet kísérelt meg III. Napóleon ellen, elfogták és 1858 márc. 13-án kivégezték.

Kinkelné haláláról Freiligrath verset írt „Nach Johanna Kinkels Begrabnis" címmel, s ezzel kezdodott meg a barátí kapcsolat Freiligrath és Kinkel kozott. — *604 608*

300 Freiligrath az Általános Svájci Bank londoni fiókjában vezető állást toltott be (a Svájci Bank igazgatója — J. Fazy — Vogt kozeli barátja volt). — *605 621 633*

301 Schiller szuletésének századik évfordulójára a német menekultek Londonban unnepélyt rendeztek Ugyanebben az idoben kozeli amnesztia reménye éledt fel az emigráció korében, s ez rányomta bélyegét az unnepély elokeszítésére is. Kinkel és csoportja, akik a jubileum rendezését kezukbe vették, az elokészuleteket szemérmetlen onreklám cél-

jára használták fel, sőt a „németek nemzeti egységét" is demonstrálni akarták. Jellemző rájuk, hogy a jubileumi bizottságba meghívták a porosz követség egy tisztviselőjét, aki a kölni kommunista perben (l. 298. jegyz.) reakciós szerepet játszott. A Kommunisták Szövetségének (l. 312. jegyz.) egykori tagjai közül pedig Freiligrathon kívül senkit sem vettek be a bizottságba. Ilyen körülmények között Freiligrath részvétele súlyos politikai hiba volt. — *609*

302 Marx itt a „Politikai gazdaságtan bírálatához" c. munkájára utal; első füzete a pénzről szól. — *609 617 628*

303 Az ókori Athénban az államra nézve veszélyes személyeknek titkos szavazás útján való száműzése, tekintélyük vagy vagyonuk csorbítása nélkül. A szavazás kis agyagtáblákkal (osztrakonokkal) történt. — *612*

304 A Schiller Intézetet 1859 novemberében alapították Manchesterben a jubileumi Schiller-ünnepségek alkalmával. Engels elsőnek nem vett részt benne az intézmény porosz bürokratikus jellege miatt. Amikor 1864-ben módosították az alapszabályokat, Engels tagja lett az igazgatóságnak, sőt később elnöke is, és jelentős befolyást gyakorolt ennek a manchesteri német kulturális központnak a tevékenységére. 1868-ban az igazgatóság Engels távollétében elhatározta, hogy K. Vogtot meghívja előadás tartására. Ez arra indította Engelst, hogy lemondjon tisztségéről. 1870-ben ismét igazgatósági taggá választották, de többé nem vett részt tevékenyen az intézet munkájában. — *613*

305 A Vogt-ügy főbb mozzanatai, amelyek Marx és Freiligrath kapcsolatában szerepet játszottak, a következőkben foglalhatók össze. 1859 júliusában W. Liebknecht az augsburgi „Allgemeine Zeitung"-nak, amelynek londoni tudósítója volt, egy „Zur Warnung" c., névtelen röpiratot küldött be. A röpirat, amelyet Liebknecht a londoni Hollinger-nyomdában talált, K. Vogtot bonapartizmussal és megvesztegethetőséggel vádolta. A röpirat szerzője, K. Blind, egy hónappal előbb találkozott Marxszal egy nyilvános gyűlésen és közölte vele a röpiratban foglalt főbb tényeket. Vogt az „Allgemeine Zeitung" ellen rágalmazásért pert indított. A lap szerkesztősége Liebknechttől bizonyítékokat kért a Vogt ellen felhozott vádakra. Liebknecht Blindhez és Marxhoz fordult. Marx támogatta Liebknechtet, minthogy Vogt „Studien zur gegenwärtigen Lage Europas" („Tanulmányok a jelenlegi európai helyzetre vonatkozóan") c. írásának elemzése alapján Blindtől függetlenül arra a meggyőződésre jutott, hogy Vogt bonapartista ügynök. Blind, noha ő minősítette Vogtot árulónak, nem volt hajlandó állítását bizonyítani, sőt kereken letagadta, hogy ő írta a röpiratot. Marx szükségesnek látta, hogy Blindet a Vogt elleni vallomásra kényszerítse, s kapott is Vögelétől, a szedőtől, bíróilag hitelesített nyilatkozatot (affidavitet), amelynek tanúsága szerint a röpirat Hollinger nyomdájában készült, szövegét Blind hozta és a levonatot ő korrigálta. Az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőjének kérésére Marx ezt a dokumentumot átadta felhasználásra a lapnak. Erre Blind köz-

zétett az „Allgemeine Zeitung"-ban egy nyilatkozatot, melyben tagadta a röpirat szerzőségét és Hollinger nyomdász, valamint egy másik szedő, Wiehe tanúságára hivatkozott, akik tagadták, hogy a röpirat Hollinger nyomdájában készült. Marx és Blind újabb nyilatkozata és ellennyilatkozata után a lap a polémiát lezárta. 1860 februárjában azonban Wiehe affidavitet adott, amely szerint ő éppen a kérdéses időpontban nem is dolgozott Hollinger nyomdájában, korábbi nyilatkozatát Hollinger és Blind kérésére és ígéreteire hallgatva írta alá, mert nem volt tisztában az ügy jelentőségével; Wiehe azt is tanúsította, hogy amikor újra belépett, még ő is látta a levonatot Blind korrektúráival. A két szedő, Vögele és Wiehe nyilatkozatáról Marx többek között Freiligrathot is tudósította. Erre a „Daily Telegraph" febr. 15-i számában megjelent Dr. Schaiblénak, Blind egy közeli barátjának nyílt levele, melyben ő a röpirat szerzőjének vallotta magát. Eközben megjelent (1860. jan.) Vogt brosúrája: „Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung" („Perem az Allgemeine Zeitung ellen"), s ez aljas rágalmakat tartalmazott Marx, valamint a megszűnt Kommunisták Szövetsége (l. 312. jegyz.) ellen. Az egyik fő vád az volt, hogy leleplezéssel fenyegetőzve pénzt zsaroltak ki a forradalmi mozgalomban kompromittált és Németországban élő személyektől. A berlini „Nationalzeitung" és a londoni „Daily Telegraph" Vogt rágalmait vezércikkben ismertette. Marx mindkét újság ellen rágalmazásért pert indított, de tárgyalásra nem került sor, mert Marx keresetét Poroszországban egyetlen bírósági fórum sem volt hajlandó tárgyalni, a londoni per viszont a berlini eljárástól függött. 1860 végén Londonban megjelent „Vogt úr" c. pamfletjében Marx megcáfolta Vogt rágalmait, s egyben bő adatokkal alátámasztva kimutatta Vogt bonapartista, korrupt tevékenységét (lásd „Marx és Engels Művei". 14. köt.).

Ami Freiligrath szerepét illeti: 1. Freiligrath tanúsíthatta volna, hogy Blind vele is közölte mindazokat a tényeket, amelyeket azután a „Zur Warnung" c. röpiratban Vogt ellen kinyomtattak; 2. birtokában volt Vogt levele az ahhoz csatolt politikai programmal együtt („Zur nächsten Zukunft" — „A legközelebbi jövőhöz"); 3. mint a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének egykori tagja és Németországszerte ismert költő, Vogt rágalmainak leleplezésével nagy segítséget nyújthatott volna Marxnak az egész polémiában. Ebben bízva W. Liebknecht Vogt feljelentése után rögtön közölte az „Allgemeine Zeitung" szerkesztőségével, hogy ha a per átnyúlik Londonba (mivel Blind ropiratát a londoni „Volk" is közölte), Marx és Freiligrath tanúskodni fognak. Ezen az alapon Freiligrath mint Vogt egyik esetleges vádlója szerepelt, mire ő az „Allgemeine Zeitung"-hoz nyilatkozatot küldött, melyben kijelentette, hogy a „Volk"-ba sohasem írt, s hogy neve az ő „akarata és tudomása nélkül" került Vogt vádlói közé. Amikor Marx hivatkozott Freiligrathra (vö. 625. old.), akkor Freiligrath még egyszer írt az „Allgemeine Zeitung"-nak, s „határozottan tiltakozott" az ellen, hogy nevét a Vogt-uggyel kapcsolatba hozzák. Ezt az álláspontot akkor sem változtatta meg, amikor nevét Vogt a már említett „Mein Prozess gegen die Allgemeine Zeitung" c. brosúrájában a maga érdekében felhasználta. — *615*

[306] 1859. máj. 9-én D. Urquhart gyűlést rendezett az itáliai háborúval kapcsolatban (ápr. 29-én Franciaország és Szardínia háborút indítottak Ausztria ellen Itália „felszabadítása" nevében; a háború júl. 11-én a villafrancai kompromisszummal végződött). — *616*

[307] A „Gartenlaube" 43. számában H. Bettziech, G. Kinkel „irodalmi uszályhordozója" dagályos stílusban az egekig dicsérte a költő Freiligrathot, hogy aztán Marx legdurvább szidalmazására lyukadjon ki. „A mérget fröcskölő gyűlöletnek ez a szerencsétlen virtuóza — írta Bettziech ebben a cikkben — megfosztotta Freiligrathot a hangjától, a szabadságától, a jellemétől, mert amióta Marx a leheletével megfertőzte, azóta alig-alig hallani a költő énekét." E cikk megjelenése után, mely ellen Freiligrath sehol sem tiltakozott, Marx ezt írta Lassalle-nak: „Nem akarok ezzel a témával többet foglalkozni, csak megjegyzem, hogy régi személyes és pártbeli barátok iránt annyi kíméletet tanúsítok, hogy ezt pártunk jónéhány nagyon derék tagja nem is tartja helyesnek." (Vö. F. Mehring: „Freiligrath und Marx in ihrem Briefwechsel" [„Freiligrath és Marx levélváltása"]. Stuttgart 1912. 31. old. és Lassalle: „Nachgelassene Briefe und Schriften". III. köt. Stuttgart—Berlin 1922. 239. old.). — *616 623*

[308] 1851-ben a „How do you do?"-ban egy cikk jelent meg, amely sértő célzásokat tartalmazott Marxnak von Westphalen (Marxné egyik fivére) porosz belügyminiszterhez fűződő rokoni kapcsolatára. Akkoriban H. Bettziech volt a lap szerkesztője. — *621*

[309] Vö. Marx: „Vogt úr". („Marx és Engels Művei". 14. köt. 422—427. 492—495; 519—529. old.). — *624 631 633*

[310] A „Nationalzeitung"-ban és a „Daily Telegraph"-ban megjelent rágalmazó cikkek miatt Marx különböző lépéseket tett, így a „Nationalzeitung" ellen pert indított, de keresetét a porosz bíróság elutasította. Az Eichhoff—Stieber-pert Stieber indította rágalmazásért, mert Eichhoff a „Hermann"-ban néhány leleplező cikket írt Stieberről és a porosz rendőrség módszereiről. A porosz junkerbíróság Stiebert mint „az állam megmentőjét" igazolta, Eichhoffot pedig 14 havi börtönbüntetésre ítélte. Marx munkája, a „Leleplezések a kölni kommunista perről" (lásd „Marx és Engels Művei". 8. kot. 389—452. old.), mindenben alátámasztotta Eichhoff vádjainak helyességét. — *625 628*

[311] Vö. Marx: „Leleplezések a kölni kommunista perről". („Marx és Engels Művei". 8. köt. 415—437., 428. old.). — *628 630*

[312] A Kommunisták Szövetségéről, a proletariátus első nemzetközi kommunista szervezetéről van szó, amely az 1836-ban alapított Igazak Szövetsége újjászervezésének eredményeképpen alakult meg 1847 júniusában Londonban, Marx és Engels vezetésével. A Szövetség II. kongresszusa (1847. nov. 29—dec. 8.) egyhangúlag jóváhagyta a tudományos kommunizmus Marx és Engels által kidolgozott alapelveit és megbízta őket azzal, hogy írják meg a Szövetség programját, a „Kommunista Párt kiáltványá"-t (lásd „Marx és Engels Művei". 4.

köt. 437—470. old.), amely 1848 februárjában jelent meg Londonban. A Kommunisták Szovetségének programja az 1848-as forradalomban megfelelt azoknak a követeléseknek, melyeket Marx és Engels március végén fogalmaztak meg (vö. ,,Marx és Engels Művei". 5. kot. 1—2. old.). A Szövetség tagjai számára az irányadó sajtóorgánum a ,,Neue Rheinische Zeitung" volt. A forradalom veresége után a Szovetség még három évig működött, de tagjainak üldöztetése és letartóztatása következtében 1851 májusában beszüntette tevékenységét Németországban. 1852. nov. 17-én, a kölni kommunista per (l. 298. jegyz.) befejeződése után, Marx javaslatára a Szövetség kimondta feloszlását. — A Kommunisták Szövetsége mint a proletár forradalmárok iskolája, mint a proletár párt csírája, előfutára volt a Nemzetközi Munkásszövetségnek, az I. Internacionálénak (vö. Engels: ,,A Kommunisták Szövetsége történetéhez". ,,Marx és Engels Művei". 8. köt. 562—575. old.). — *628*

313 F. Kamm és A. Komp német emigráns forradalmárok kezdeményezésére 1857-ben New Yorkban ,,Kommunista Klub" alakult, melynek tevékenységében Marx harcostársai: J. Weydemeyer, F. A. Sorge, H. Meyer és A. Vogt is részt vettek. — *629*

314 1860. febr. 28-i levelében, melyre Marx itt válaszol, Freiligrath jellemezte a párthoz való viszonyát, s többek közt ezt írta: ,,Amikor a Szovetség" (l. 312. jegyz.) ,,1852 végén a kölni per következtében kimondta feloszlását, minden bilincstől, amelyet a párt mint olyan rám rakott, szabaddá tettem magam és csak személyes kapcsolatomat tartottam fenn *Veled*, a baráttal és rokon*érzelmű* társsal. A *párttól* ebben a hét évben távol álltam, gyűléseit nem látogattam, határozatai és akciói idegenek voltak nekem. Gyakorlatilag tehát a párthoz fűződő kapcsolatairn régen felbomlottak ... S csak azt mondhatom, hogy emellett jól érzem magamat. Az én természetemnek — és minden költő természetének — kell a szabadság! A párt is kalitka, s még a pártért is jobban lehet énekelni kívül, mint belül." De elszakadásának igazolására Freiligrath másféle kifogásokat is felhozott: ,,Ha mindazokra a kétes és züllött elemekre gondolok, akik minden óvatosság ellenére be tudtak tolakodni a pártba, a Telleringekre, Fleurykre ... akkor már tisztaságszeretetemnél fogva is folöttébb örulok, hogy valójában már régóta nem tartozom ahhoz a szovetséghez, amely naponta újra meg újra kapcsolatba hozhatott ilyen elemekkel." Erre a tirádára vonatkoznak Marx haragos szavai ,,a fizetőképes morál becsuletes alávalóságáról vagy alávaló becsuletességéről". — *629 632*

315 Az ,,Évszakok Társasága" A. Blanqui vezetése alatt álló párizsi titkos összeesküvő társaság volt, 1837—39-ig állt fenn. — *629*

316 Utalás Freiligrath ,,Trotz alledem!" c. versére. — *632*

317 ,,Zur Schillerfeier. 10. November 1859. Festlied der Deutschen in London" (Schiller-kantáta). — *634*

318 1868. ápr. 3-i levelében Freiligrath szívélyes köszonetet mondott a

„Toke" első kotetéért, kérte, hogy alkalmilag írja be Marx pótlólag a nevét a konyvbe, majd a kovetkezoképpen nyilatkozott a műrol: „Ez olyan konyv, amelyet tanulmányozni kell, s ezért a siker talán nem lesz túl gyors és túl hangos, de csondes hatása annál mélyebb és tartósabb lesz. Tudom, hogy a Rajnánál sok fiatal kereskedó és gyáros lelkesedik a konyvért. Ezekben a korokben be fogja tolteni a célját, — s a tudósoknak mellesleg mint forrásmű nélkulozhetetlen lesz." (Vo. még F. Mehring: „Marx Károly életrajza". Budapest 1957. 430. old.) — *636*

319 Marx itt a „Tőke" első kotetére utal. — *636*

320 Vo. G. Struve és G. Rasch: „Zwolf Streiter der Revolution". Berlin 1867. 59—61. old. — *636*

321 1867 tavaszán Németországban, de néhány más országban is, így Angliában és Amerikában is, nyilvános gyűjtést indítottak Freiligrath javára, minthogy a kozel hatvan éves koltó az általa vezetett bankfiók (l. 300. jegyz.) megszűnésével állástalanná vált. Miután ez a gyűjtés biztosította számára a gondtalan oregséget, visszatért Németországba. 1870-ben, amikor a német csapatok elozonlották Franciaországot, írta „Hurra! Germania!" c. versét·

Hurrá, te szép és buszke nó!
Hurrá, Germánia!
Mily délceg vagy és vakmero —
Hurrát zúg ím' a Rajna!

— *636*

322 F. Freiligrath· „Hurra! Germania!" (l. 321. jegyz.). — *636*

323 Vó. „Német kulpolitika". („Marx és Engels Művei". 5. kot. 142—144. old.). — *640*

324 A dauphin (trónorokos) használatára — azokon a klasszikus műveken szerepló megjelolés, amelyeket XIV. Lajos utasítására fiai oktatásához adtak ki, minden kifogásolható passzustól megtisztítva, azaz a kívánalmaknak megfeleloen cenzúrázva. — *643*

325 Az említett versfuzetek: „Das Buch der Lieder" („Dalok konyve") és „Das Buch der Liebe" („Szerelem konyve"); ez utóbbi két részből állt, amelyeket 1836 novemberében és decemberében a fiatal Marx elkuldott Jenny von Westphalennak. Ezek a versfuzetek elkallódtak. — *650*

326 Corpus juris civilis — azon gyűjtemények osszefoglaló neve, amelyek a római jognak fennálló jogszabályokból, valamint jogkommentárokból és kivonatokból szerkesztett, a VI. században Justinianus keletrómai császár alatt torvényerore emelkedett osszeállítását tartalmazzák. Fó részei. Institúciók (bevezetés a római jogba), Pandekták vagy Digeszták (római jogászok írásaiból vett kivonatok), Konstitúciók (császári rendelkezések) és Novellák (Justinianus kiegészítő torvényei). — *651*

[327] Vo. „Marx—Engels Gesamtausgabe". 1. rész. 1/2. kot. XI—XIII., 1—89. old. — *651*

[328] Heine: „Buch der Lieder" („Nordsee-Zyklus", „Frieden"). — *653*

[329] Corpus juris canonici (kánontorvénytár), amelyet a XVI. századtól kezdve neveznek így. Hat részből áll, felöleli az egyházjog minden területét. — *653*

[330] Kapituláréknak (Capitularia Regum Francorum) nevezik a frank királyok (Merovingok és Karolingok) latin nyelvű, a törvénykezés egész területét felölelő rendelkezéseit. — *653*

[331] Az igaz a mutatója önmagának és a hamisnak — B. Spinoza: „Ethica more geometrico demonstrata". II. rész 43. tétel, megjegyzés. — *658*

[332] A stílus az ember — szállóigévé vált mondat G. Buffonnak 1753. aug. 25-én a Francia Akadémián tartott beszédéből. — *659*

[333] Vö. Goethe: „Rechenschaft". — *659*

[334] Vö. Schiller: „Über naive und sentimentalische Dichtung". — *659*

[335] „Minden műfaj jó, kivéve az unalmas műfajt" — vo. Voltaire: „L'enfant prodigue", Előszó. — *661*

[336] Biblia. Ap. csel. 5, 29. — *666*

[337] Vö. Hérodotosz: „Historiae". I. könyv 32. fej. — *668*

[338] Idézet a „Kölnische Zeitung" 1842. 179. számának vezércikkéből. E cikk írója, K. H. Hermes a kereszténységet óhajtotta megvédelmezni az ifjúhegelianusok filozófiai elméleteivel szemben. — Az itt közölt vezércikk-részletet Marx idézi Hermeshez írott válaszcikkében. — *670*

[339] Szójáték Hengstenberg nevére (Hengst németul csődört, mént jelent); lucus a non lucendo Quintilianusból merített tréfás latin nyelvű szólás, miszerint a berek neve azért *lucus*, mert *non lucet* (nem világít). — *673*

[340] Vö. Gutzkow: „Vergangenheit und Gegenwart. 1830—1838" (megjelent: „Jahrbuch der Literatur" 1839), amely áttekintést ad az 1830 utáni német irodalomról. — *675*

[341] A sváb iskola a késői német romantikát képviseli; népies hangú, a miszticizmustól jórészt mentes költőknek a XIX. század első felében működő csoportja, melynek vezetője L. Uhland, jelentősebb tagjai J. Kerner, G. Schwab, G. Pfizer, E. Mörike és W. Hauff. — *675 694*

[342] Az „Ifjú Németország" (l. 199. jegyz.) berlini (Rajnán inneni) pártjához azok tartoznak (Laube, Kühne, Mundt), akik Heine, illetve a „Zeitung für die elegante Welt" c. lap köré csoportosultak, bizonyos mértékben szemben állva az „Ifjú Németország"-nak a Rajnán túli csoportjával, amelynek élén Gutzkow állt. Az utóbbi csoport viszonylag nagy radikalizmusa és a kozélet időszerű kérdéseinek szentelt figyelme a fiatal Engelst Gutzkow oldalára vonzotta, s lapjában, a

„Telegraph für Deutschland"-ban, 1839-től 1841-ig tevékenyen közreműködött.

Marteau — feltehetőleg a Pierre Marteau (Peter Hammer, Pieter Hamer) fiktív könyvkiadóról van szó; a megjelenés helyéul Párizst jelölték meg, valójában a kiadó Kölnben működött. — *675*

343 Utalás a napóleoni háborúk alatti és utáni hazafias költészet hazug fellengzősségére. Arndt a Napóleon ellen folytatott nagy népi kuzdelem ideológusaihoz tartozott, ez az alapja a kettős értékelésnek. Engels egyfelől korlátolt nacionalistának tartotta, másfelől a nagy nemzeti mozgalom harcosát becsulte benne. Stílusát az „Ifjú Németország" egyes képviselőinek (Laube, Kuhne) „taplós modorával" állítja szembe. — *679*

344 Az 1806. okt. 14-i jénai vereség következtében Poroszország kapitulált a napóleoni Franciaország előtt. Ezután a porosz kormány kénytelen volt bevezetni bizonyos liberális reformokat: a jobbágyság eltörlését, a közigazgatás centralizálását stb., s ezen az alapon született meg az „újjászuletett Poroszország" nacionalista legendája.

„Après moi le déluge" — ezt a régi és bizonytalan eredetű mondást (többek kozt XV. Lajosnak is tulajdonították, de ókori forrásokban is szerepel) Nagy Frigyes 1782. okt. 18-án Henrik porosz herceghez írt levelében mint kozmondást használja. — *682*

345 Pentarkhiának (oturalomnak) nevezték az öt nagyhatalom (Anglia, Ausztria, Franciaország, Oroszország és Poroszország) hegemóniája alatt álló európai uralmi rendszert, amelynek alapja az 1818. évi aacheni kongresszus volt, célja pedig az európai forradalmi mozgalmak letörése; 1822-ig állott fenn. — „Pentarkhistának" Engels Dr. K. E. von Goldmannt nevezi, akinek „Die europaische Pentarchie" („Az európai pentarkhia") c. oroszbarát műve 1839-ben jelent meg névtelenul. — *691*

346 Áldott, aki az Úr nevében jő! — Vö. Biblia. János 12, 13. — *692*

347 A „Ludwigslied" 881-ből származó német népi ének, amely III. Lajos frank királynak a normannokon aratott 881-i győzelmét dicsőíti. Szerzője valószínűleg pap volt, rajnai frank nyelvjárásban írta félig történelmi, félig vallásos jellegű költeményét. — *694*

348 A. Jung: „Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen". — *699*

349 A. Jung „Königsberg in Preussen und die Extreme des dortigen Pietismus" c. művéhez a kritikát A. Ruge írta a „Deutsche Jahrbucher für Wissenschaft und Kunst" 1841. dec. 27—29. számaiban, „Die Restauration des Christentums" („A kereszténység restaurációja") címmel. — *700*

350 Semmit sem tanultak és semmit sem felejtettek — Panat ellentengernagy szállóigévé vált mondása (1796-ban) a francia royalistákról (olykor Talleyrand-nak is tulajdonítják). — *700*

[351] D. Strauss: „Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft". — *70*

[352] Vö. Biblia. Máté 6, 3. — *702*

[353] L. Borne: „Briefe aus Paris". — *704*

[354] Vö. Biblia. Máté 3, 10—12. — *705*

[355] Vö. Biblia. II. Mózes 20, 3. — *707*

[356] Engels szülófoldjén, a „Wuppertal"-on — mint Engels az útirajzait kezdi — „a Wupper-volgynek csaknem három óra útnyi szakaszát elfoglaló két város: Elberfeld és Barmen értendő". Abban az időben a Wuppertal a pietizmus és obskurantizmus egyik „sziklája" volt. Engels cikke a „Telegraph für Deutschland"-ban jelent meg, Gutzkow szerkesztésében, aki Jungnak írt 1842. nov. 6-i levelében megjegyzi, hogy „torolt minden személyes jellegű részt, amely túl éles volt". — *709*

[357] A Code Napoléon (Napóleon torvénykönyve), a francia polgári torvénykönyv (code civil), 1804-ben lépett életbe, a napóleoni megszállás idején Nyugat- és Délnyugat-Németország elfoglalt területein bevezették, s a Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. — *709*

[358] F. Freiligrath „Schwalbenmarchen" („Mese a fecskékről"), illetve „Meerfahrt" („Tengeri utazás") c. költeményeiben. Ezek és az alább említett költemények mind Freiligrath „Gedichte" c. kötetéből valók. — *710*

[359] A. Platen: „Der romantische Ödipus". III. felv. 4. szín. — *711*

[360] F. Wulfing: „Leier und Schwert oder Bienen, mit und ohne Stachel". — *712*

[361] Vö. Biblia. I. Mózes 22, 17. — *713*

[362] Vö. K. Gutzkow. „Zur Philosophie der Geschichte". — *716*

[363] A második szilléziai költőiskola a XVII. században virágzott Németországban. Az olasz—spanyol manírizmust tekintették példaképüknek, de Hoffmannswaldau, Lohenstein, Ziegler stb. „gáláns" versei, drámái és regényei dagályosságban, bizarrságban és sikamlósságban még példaképeiket is meghaladják. — *720*

[364] F. Freiligrath. „Freistuhl zu Dortmund". — *720*

[365] A hannoveri Gyorgy-rend és a Welf-ház jelszava; a vesztfáliai címeren is szerepel. — *724*

[366] A vers szerzőjét mindmáig nem sikerult megállapítani — *725*

[367] Petrarca: „Levommi il mio pensier in parte, ov'era . . ." — *730*

[368] Schiller „Die Götter Griechenlands". — *732*

[369] „[Ceterum] censeo Carthaginem esse delendam" („[Egyébként] úgy vélem, hogy Karthágót le kell rombolni") — ezekkel a szavakkal fejezte be rendszerint a beszédeit az id. Cato. — *737*

[370] Engelst annyira érdekelte Siegfried alakja, hogy verses tragikomédiát kezdett írni, melynek hőse a ,,sebezhetetlen Siegfried'', háttere pedig az 1830-as évek német irodalmi és filozófiai élete. A fennmaradt töredékeket lásd ,,Marx—Engels Gesamtausgabe'' 1. rész 2. köt. 507—515. old. — *740*

[371] Zola: ,,L'oeuvre''. — *746*

[372] Laura Marx mesélte, hogy ő és nővére, Jenny, egyszer társasjáték közben (kb. 1865-ben) egy sor kérdést adott fel Marxnak. Marx válaszait Jenny jegyezte föl, angol nyelven. — *748*

MUTATÓ

*(Nevek — idézett művek — újságok és folyóiratok)**

A

„Abendpost. Demokratische Zeitung" — német polgári demokrata lap, egy időben az ifjúhegelianusok orgánuma; Berlinben jelent meg. — *563* (273)

„Abendzeitung" — német napilap, Drezdában és Lipcsében jelent meg 1817—57-ig. — *711*

ABNÉR — A Bibliában Saul király vitéz hadvezére; K. Beck „Saul" c. tragédiájának egyik szereplője. — *698*

ÁBRAHÁM — a Biblia szerint Izrael népének őse. — *226*

ADALBERT (Szent Adalbert; Libicenszky Vojtzek) (kb. 955—997) — prágai puspok; neki tulajdonítják a híres Bogurodzica kezdetű éneket, amely hajdan a lengyelek csatainduló ja volt. — *372* (172)

Adalbert imája *lásd* Bogurodzica

ADAM VON BREMEN (Adamus Bremensis) (megh. kb. 1085) — középkori német krónikás. — *281*

ÁDÁM (héberul: ember) — a Bibliában az első ember. — *107 193—194 196*

The Advantages of the East-India Trade to England (A kelet-indiai kereskedelem előnyei Anglia számára). London 1720. — *67*

AENEAS (Aineiasz) — görög—latin hősmondai alak, a trójai háború egyik hőse. A város pusztulása után hajóra szállt, hogy új hazát keressen a megmentett trójai isteneknek. Az itáliai Latiumban telepedett le és ő lett a római nép őse. A mondát Vergilius dolgozta fel „Aeneis" c. eposzában. — *264*

AFRÁSZIÁB — Firdauszi „Sáhnáme" c. eposzának egyik mitikus alakja, az Iránnal harcban álló Turán fejedelme. — *226*

AGAMEMNÓN — Atreusz mukénéi király fia, a görögök vezére a trójai háborúban; az Atreidák sorsát Homérosz, majd tobb görög drámaíró dolgozta fel. — *228 231 234 237 610*

* A nevek koze felvettuk — dőlt betúvel nyomtatva — az irodalmi, mondai és mitológiai alakokat, kivéve az Engels „Ősi Írorszag" c munkajaban emlitett jelentektelenebb mondai alakokat, valamint Sue „Párizs rejtelmei" c regényének szereplőit — Nem vettuk fel a mutatoba Marxnak és Engelsnek a szemelvényekben emlitett sajat muveit, továbbá azokat a neveket es muveket, amelyek csak a szerkesztőségi jegyzetekben vagy csak a szemelvenyek vegén található zaradekokban fordulnak elő.

AHASVÉR — a bolygó zsidó, legendás középkori alak; történetét népkonyvben és számos költői műben dolgozták fel — *676—677 735*

AIASZ — a görog monda szerint Oileusz lokriszi király fia, a trójai háború egyik hőse, elbizakodott, öntelt bajnok; Shakespeare „Troilus and Cressida" c. drámájának egyik szereplője — *395—397*

AIGISZTHOSZ — gorog mondai alak; Aiszkhulosz „Oreszteia" c. trilógiájának egyik szereplője. — *234*

AISZKHÜLOSZ (i e. 525—456) — görog drámaíró. — *53 159 164—165 229—230 233—235 237 744 748*

— *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* (Heten Thébai ellen) — *229—230* (73)

— *Ἱκετίδες* (Oltalomkeresők). — *230* (74)

— *Ὀρέστεια* (Oreszteia). — *234—235*

— *Προμηθεὺς δεσμώτης* (A leláncolt Prométheusz) — *53 164 246* (10 87)

AKHILLEUSZ — a gorog hősmonda szerint Péleusz thesszáliai király és Thetisz tengeri istennő fia. Homérosz az „Iliasz"-ban énekelte meg; Shakespeare „Troilus and Cressida" c. drámájának szereplője. — *31 199 231 237 395 610 719*

ALADDIN — az „Ezeregyéjszaka" c. arab mesegyűjtemény egyik szereplője. — *440*

ALBINUS (IV. sz.) — ír szerzetes és misszionárius. — *273*

ALBINUS (VIII. sz. 2. fele) — ír szerzetes; tanár a páviai egyetemen. — *274*

Album Originalpoesien von Georg Weerth, N . h . . s, Friedrich Sass, H. Semmig, Theodor Opitz, Miss Sperıdan Carrey, Alfred Meissner, Karl Beck, Shelley, Weitling, Ferdinand Freiligrath, Anastasius Grun, Heinrich Heine, Adolph Schults, Karl Eck, Johannes Scherr, Rudolph Schwerdtlein, Joseph Schweitzer, E W , Hermann Ewerbeck, Richard Reinhardt, Volksstimmen, Edward P Mead in Birmingham, Ludwig Kohler, L Seeger und dem Hrsg H Puttmann (Album Eredeti költemények, írták Georg Weerth . . . és a kiadó, H. Puttmann). Borna 1847 *(lásd még* az egyes szerzőknél) — *423 425—433* (215 216)

ALEXIS, Willibald (Georg Wilhelm Haring) (1798—1871) — német publicista és történelmi regényíró. — *673*

ALFRÉD, Nagy (849—901) — angolszász király 871—901 — *273* (103)

„*Allgemeine Literaturzeitung*" — német havi folyóirat, 1843 decemberétől 1844 októberéig jelent meg Charlottenburgban, B. Bauer szerkesztésében. — *495* (36)

„*Allgemeine Preussische Staatszeitung*" — német napilap, 1819-ben alapította Berlinben Hardenberg; a 40-es években a porosz kormány félhivatalos lapja, H. Clauren (K Heun) szerkesztésében; szépirodalmi melléklete „Intelligenzblatt" címmel jelent meg. — *711*

„*Allgemeine Preussische Zeitung*" — német lap, Berlinben jelent meg. — *420*

„*Allgemeine Zeitung*" — konzervatív német napilap, 1798-ban alapította Tubingenben J. F. Cotta; 1810—82-ig Augsburgban jelent meg. — *343 457 590 612 615—616 619 621 624—626* (289 305)

„Allgemeine Zeitung" (Elberfeld) *lásd* „Elberfelder Zeitung"

„Almanach" *lásd* „Deutscher Musenalmanach"

AMMIANUS MARCELLINUS (kb. 332—kb. 400) — római történetíró. — *273*

ANAKREÓN (i. e. kb. 570—485) — görög költő. — *259 690*

ANAXAGORASZ, klazomenai (i. e. kb. 500—428) — görög materialista filozófus. — *243 298*

ANAXANDRIDÉSZ (i. e. kb. VI. sz.) — spártai király i. e. 560-tól; Arisztón társuralkodója. — *237*

Ancient Laws of Ireland. Senchas Már (Írország régi törvényei. Régi idők nagy könyve). Dublin—London 1865—73. — *266—268 272* (100)

ANDERSEN, Hans Christian (1805—1875) — dán költő és regényíró, nevét főként meséi tették ismertté. — *602* (297)

Andromeda *lásd* Otto, Louise

ANDRONICUS, Livius (megh. i. e. kb. 220) — rabszolga; történetét a hagyomány szerint Gerasimi palesztinai apát dolgozta fel. — *734*

Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik (Kiadatlan írások a legújabb német filozófiához és publicisztikához). 2 köt., Zürich és Winterthur 1843. — *324*

Annala Rioghachta Eireann. Annals of the Kingdom of Ireland by the Four Masters, from the earliest period to the year 1616 (Az ír királyság évkönyvei. A legrégibb időktől 1616-ig a négy magiszter tollából). II. kiad. Dublin 1856. — *263*

Annales IV Magistrorum (A Négy Magiszter annálészei). „Rerum Hibernicarum Scriptores". III. kot. Buckingham 1826. — *263—264 266—267 279—281* (99)

Annales Inisfalensis. (Ír annálészek). „Rerum Hibernicarum Scriptores". II. köt. Buckingham 1825. — *278—279* (99)

Annales Tigernachi (Tigernach annálészei). „Rerum Hibernicarum Scriptores". II. köt. Buckingham 1825. — *263* (99)

Annales Ultonienses (Ulsteri annálészek). „Rerum Hibernicarum Scriptores". IV. köt. Buckingham 1826. — *263—264* (99)

ANNEKE, Friedrich (Fritz) (kb. 1817—kb. 1872) — porosz tüzértiszt, a hadseregből szocialista elvei miatt kizárták; 1848-ban tagja a Kommunisták Szövetsége kolni szervezetének, később részt vett a badeni felkelésben, majd kivándorolt Amerikába és az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban. — *424 561 599*

ANNYENKOV, Pavel Vaszilјevics (1812—1887) — orosz publicista és irodalomkritikus, mérsékelt liberális; a 40-es években Nyugat-Európában élt és Marxszal személyes kapcsolatban volt. — *588*

ANSELMUS, canterburyi (1033—1109) — angol érsek és prímás, teológus; a skolasztika egyik megalapozója. — *275*

ANTINOUS (Antinoosz) (II. sz.) — Hadrianus császár kegyence; a késő-római művészetben a szép ifjú eszményképe. — *98*

ANTIPATROSZ, thesszáliai (i. e. és i. u. I. sz fordulóján) — görög költő. — *71*

ANYEGIN, Jevgenyij — Puskin verses regényének főhőse. — *374—375*

APHRODITÉ (gor.) *Venus (Vénusz)* (lat) — a görög—római mitológiában a szerelem és a szépség istennője — *655 712*

APOLLÓN — a görög mitológiában a nap, a fény és a művészet, valamint a (szavakkal való) jóslás istene, aki előtt semmi sem marad rejtve; fő jóshelye Delphoi volt — *235 243 365 663*

ARAGO, Dominique-François (1786—1853) — francia csillagász, fizikus és matematikus, polgári demokrata politikus, 1848-ban az ideiglenes kormány tagja — *140—141*

ARIOSTO, Lodovico (1474—1533) — olasz költő — *290*

ARISZTÓN (i. e. kb VI sz) — spártai király i e. 574—520, Anaxandridész társuralkodója. — *237*

ARISZTOPHANÉSZ (i. e. 445—kb. 385) — görög vígjátékíró — *159 238*

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384—322) — görög filozófus, „a legegyetemesebb koponya a régi görög filozófusok között" (Engels); Platón tanítványa — *28 67 71 171—173 206 245 454 653 670*

— *Περὶ οὐράνου* (De coelo — Az égről) — *245*

— *Περὶ ποιητικῆς* (De poetica — A költészetről) — *172—173* (5)

— *Περὶ ῥητορικῆς* (Rhetorica — A retorikáról) — *653*

— *Πολιτικά* (De republica — Politika). — *67 71 232* (80)

ARKHILOKHOSZ, paroszi (i. e VII sz) — görög költő — *68*

ARNDT, Ernst Moritz (1769—1860) — német romantikus író és történész; alkotmányos monarchista; a Napóleon elleni küzdelmek aktív résztvevője — *678—679* (343)

— *Erinnerungen aus dem ausseren Leben* (Emlékezések a külső életből). — *679*

ARNIM, Bettina von (1785—1859) — német romantikus írónő. — *557 676 718*

Arnold *lásd* Rheintal, Arnold

Arnold *lásd* Ruge, Arnold

Aston, Louise *lásd* Meier, Louise

ATHALIE — Racine szomorújátékának hősnője — *718*

ATHÉNAIOSZ, naukratiszi (III sz eleje) — görög retorikus.

— *Δειπνοσοφισταί* (A bölcsek lakomája). — *58*

ATHÉNÉ (Pallasz Athéné) — a görög mitológiában az ipar, a művészet és a tudomány istennője. — *235 663 712*

ATTA TROLL — Heine politikai költeményének medve-hőse — *579*

ATTILA (megh. kb. 453) — hún király (kb. 433—453); a „Nibelungenlied"-ben Etzel néven Kriemhild férjeként szerepel. — *260 713* (92)

AUERBACH, Berthold (1812—1882) — német író, liberális, később Bismarck híve. — *456 459*

AUERSWALD, Hans von (1792—1848) — porosz tábornok, az 1848-as frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép); Lichnowsky herceggel együtt megölték a felkelő frankfurtiak. — *638*

AUERSWALD, Rudolf von (1795—1866) — porosz államférfi, a polgárosodott liberális nemesség képviselője; 1848. jún.—szept. külügyminiszter és miniszterelnök; 1858—62 tárcanélküli miniszter. — *628*

AUGEIASZ — a görög monda szerint éliszi király, akinek rengeteg nagy és roppant piszkos istállóját csak Héraklész tudta kitakarítani (ez volt elvégzendő tizenkét munkájának egyike); ő két folyó vizét vezette az istállóba és így egy nap alatt kiöblítette a szennyet. — *288 321 352*

„Augsburger Allgemeine Zeitung" *lásd* „Allgemeine Zeitung"

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63—i. sz. 14) — római császár i. e. 27—i. sz. 14. — *254 590*

AUGUSZTA MÁRIA LUJZA KATALIN (1811—1890) — Vilmos porosz herceg, a későbbi I. Vilmos német császár felesége. — *403*

AVELING, Edward (1851—1898) — angol szocialista orvos, Marx legfiatalabb leányának, Eleanornak a férje; darwinista és ateista.

— *Shelley als Sozialist* (Shelley mint szocialista). „Die Neue Zeit", 6. évf. Stuttgart 1888. — *322*

Ægisdrekka (Ægir lakomája). — *261* (95)

B

BABBAGE, Charles (1792—1871) — angol matematikus, mechanikus és közgazdász. — *106*

BACHOFEN, Johann Jakob (1815—1887) — svájci jogász és történész.— *233—236*

— *Das Mutterrecht etc.* (Az anyajog stb.). Stuttgart 1861. — *233*

BACON, Francis, Viscount St. Albans and Baron Verulam (1561—1626) — angol materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. — *653*

— *De dignitate et augmentis scientiarum* (A tudományok méltóságáról és haladásáról). London 1623. — *653*

BAHR, Hermann (1863—1934) — osztrák impresszionista író, irodalomkritikus; a „Freie Bühne für modernes Leben" c. német naturalista folyóirat és a „Die Zeit" c. heti folyóirat egyik szerkesztője; kezdetben szocialista, majd anarchista, később a katolicizmus felé fordult. — *22 24—25* (3)

BAITER, Johann Georg (1801—1877) — svájci filológus és szövegkritikus, számos ókori szerző művét adta ki, így pl. Platón műveinek kritikai kiadása Orelli, Winckelmann és az ő nevéhez fűződik. — *69*

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814—1876) — orosz forradalmár, 1848—49-ben részt vett a német forradalomban; később az anarchizmus ideológusa, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1869-ben csatlakozott az I. Internacionáléhoz, 1872-ben bomlasztó tevékenysége miatt kizárták. — *371 376 594* (283)

BALTHASAR — Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának egyik szereploje. — *175—176 179 181 185 188 190 192—193 195 202—203 211—212*

BALZAC, Honoré de (1799—1850) — francia realista regényíró. — *161—162 369—370 743 745—746* (52)

— *Le chef-d'oeuvre inconnu* (Az ismeretlen remekmű). — *746*

— *La comédie humaine* (Az emberi színjáték). — *161—162 745*

— *Cousine Bette* (Betti néni). — *370*

— *Le curé de village* (A falusi plébános). — *369*

— *Gobseck*. — *369*

— *Les paysans* (Parasztok). — *369*

„*Bamberger Zeitung*" — német lap, 1848—57-ig jelent meg J B Reindl szerkesztésében. — *457*

BANGYA János (1817—1868) — magyar újságíró és katonatiszt, részt vett a szabadságharcban, majd Kossuth megbízottja kulfoldón, egyidejűleg rendőrugynok; később török katonai szolgálatba lépett. — *631*

Barbarossa (Rótszakállú) *lásd* Frigyes, I.

BARBÈS, Armand (1809—1870) — francia forradalmár, kispolgári demokrata — *115*

„*Bayerische Wochenblatt zur Belehrung und Unterhaltung*" — német hetilap — *711*

„*Barmer Zeitung*" — német lap, szépirodalmi melléklete „Wuppertaler Lesekreis" címmel jelent meg. — *710—712*

BARR, Elsa — M. Kautsky „Die Alten und die Neuen" c. regényének egyik szereplője. — *159*

BARTH, Paul (1858—1922) — német polgári publicista, szociológus és történész, a marxizmus ellenfele. — *11*

BASTIAT, Frédéric (1801—1850) — francia vulgáris közgazdász; a szabadkereskedelem híve. — *71*

BAUER, Bruno (1809—1882) — német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. — *94 324 423 501 528—531 558 575 578 654 700* (36)

— *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes* (János evangéliumi történelmének kritikája 1840) — *324* (135)

— *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* (A szinoptikusok evangéliumi történelmének kritikája). Lipcse 1841, Braunschweig 1842. — *324 501 524* (135)

— *Leiden und Freuden des theologischen Bewusstseins* (A teológiai tudat fájdalmai és oromei). „Anekdota . . ." II. kot — *529—530* (256)

BAUER, Edgar (1820—1886) — B. Bauer öccse, német ifjúhegeliánus filozófus és publicista; 1858—59-ben a londoni „Neue Zeit" szerkesztője — *525* (36)

— [Névtelenül:] *Union ouvrière Par Mme Flora Tristan. Edition Populaire Paris 1843* (Munkásegyesulet Írta Mme. Flora Tristan. Népszerű kiadás. Párizs 1843) „Allgemeine Literaturzeitung", V. fuz. 1844. ápr. — *525*

BAUR, Ferdinand Christian (1792—1860) — német protestáns teológus, a tübingeni iskola megalapítója. — *250* (91)

„*Bayerische Landbötin*" — német napilap, 1830—64-ig jelent meg Münchenben; 1848-tól „Isarzeitung" címmel. — *457*

BEAUMARCHAIS, Pierre-Augustin Caron de (1732—1799) — francia drámaíró. — *219*

BEAUMONT de la Bonninière, Gustave-Auguste de (1802—1866) — francia polgári publicista és politikus; könyveket írt az Egyesült Államok-beli rabszolgaságról és büntetőintézetekről. — *523*

BEBEL, August (1840—1913) — német esztergályos, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezére; 1867-től Reichstag-képviselő. — *388*

BECCARIA, Cesare Bonesana de (1738—1794) — olasz matematikus és közgazdász. — *68*

— *Elementi di economia pubblica* (A közgazdaságtan elemei). „Scrittori classici italiani di economia politica". Parte moderna. II. köt. Custodi kiadása, Milánó 1804. — *68*

BECK, Karl Isidor (1817—1879) — német kispolgári költő; a 40-es években „igazi szocialista". — *411 417 434—451 672 674 676—678 691—698 720*

— *Auferstehung* (Feltámadás). — *417*

— *Eine Träne* (Egy könny). — *697*

— *Der fahrende Poet* (Az utazó költő). — *692 695—696*

— *Lieder der Liebe, Ihr Tagebuch* (A szerelem dalai és naplója). — *696—698*

— *Lieder vom armen Mann* (Dalok a szegényemberről). — *434—451*

— *Nächte. Gepanzerte Lieder* (Éjszakák. Páncélos dalok). — *692—696*

— *Novellistische Skizzen* (Novellavázlatok). — *696*

— *Das Röslein* (A rózsabimbó). — *697*

— *Saul.* Tragédia 5 felvonásban. — *436 698*

— *Schlaf wohl!* (Aludj jól!). — *697*

— *Schöpfung* (Teremtés). — *692*

— *Stille Lieder* (Halk dalok). — *696*

— *Das ungarische Wachthaus* (A magyar őrház). — *697—698*

— *Verlorene Seelen* (Elveszett lelkek). — *696 698*

— *Der Zigeunerkönig* (A cigánykirály). — *697*

BECKER, Hermann Heinrich (1820—1885) — német jogász és publicista; 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista per egyik fővádlottja (5 évi várfogságra ítélték); később nemzeti liberális, Dortmund és Köln főpolgármestere. — *603*

BECKER, Johann Philipp (1809—1886) — német kefekötő munkás; az 1830—40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848—49-es német forradalom aktív résztvevője, a 60-as években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban; Marx és Engels barátja és harcostársa. — *378*

BECKER, Karl Ferdinand (1775—1849) — német nyelvész, orvos és pedagógus; nyelvtankönyvek szerzője. — *217*

BEDA Venerabilis (Tiszteletreméltó) (kb 673—735) — angol szerzetes, történetíró és természettudós — *273* ([103])

BEETHOVEN, Ludwig van (1770—1827) — német zeneszerző — *696*

BEKKER, Immanuel (1785—1871) — német filológus, Platón, Arisztotelész, Arisztophanész stb. műveinek tobb kiadását rendezte sajtó alá — *68*

BELLE-ISLE, Mademoiselle de — Dumas (id) drámájának főszereplője — *719*

BELLINI, Vincenzo (1801—1835) — olasz zeneszerző — *696*

Bellune, duc de *lásd* Victor-Perrin

BENARY, Franz Ferdinand (1805—1880) — német orientalista és bibliakutató. — *253 255*

BENEDIX, Roderich (1811—1873) — német irodalmár és vígjátékíró, 1841—42-ben a „Sprecher" szerkesztoje, 1845-től az elberfeldi új színház vezetője — *293—294*

— *Die Shakespearomanie Zur Abwehr* (A shakespearománia Védekezésul). Stuttgart 1873 — *293—294*

BENIGNUS (megh 468) — ír puspok, részt vett a „Senchas Már" törvénygyűjtemény összeállításában — *266*

BENTHAM, Jeremy (1748—1832) — angol jogi író, a hasznossági filozófia (utilitarizmus) megalapítója „A polgári ostobaság lángesze" (Marx) — *124 514 525 531*

— *Théorie des peines et des récompenses* (A buntetések és a jutalmazások elmélete). Bentham kéziratairól összeállította Etienne Dumont, London 1811. — *514 525*

Beowulf. — *281* ([110])

BÉRANGER, Pierre-Jean de (1780—1857) — francia demokrata költő. — *320 665*

BERGASSE, Nicolas (1750—1832) — francia ugyvéd és publicista; fiziokrata; monarchista — *78*

BERLICHINGEN, Gottfried (Gotz) von (1480—1562) — német lovag, 1525-ben a parasztháború egyik vezére, elárulta a parasztok ugyét, Goethe történelmi drámájának főhóse. — *180 190 198 345 351 363*

„Berliner Jahrbucher" *lásd* „Jahrbucher fur wissenschaftliche Kritik"

„Berlinische Monatsschrift" — a német felvilágosítók lapja; 1783—1811-ig jelent meg Berlinben és Stettinben, kulonféle címekkel, 1799—1811-ig „Neue Berlinische Monatsschrift" címmel jelent meg, Chr. T. Nicolai kiadásában. — *576*

BERNARDIN DE SAINT-PIERRE, Henri (1737—1814) — francia romantikus író. — *291*

BERNÁT, clairvaux-i (kb. 1091—1153) — francia teológus és hitszónok, az eretnekségek fanatikus uldozoje — *268 666*

— *Liber de vita et rebus gestis S Malachiae, Hiberniae episcopi* (Szent Malachiásnak, Írország puspokének élete és tettei) kb. 1149 — *268*

BERNAYS, Lazarus Ferdinand Colestin (1815—1879) — német radikális író, egy ideig a párizsi „Vorwarts" szerkesztője. — *586*

BERNIER, François (1625—1688) — francia orvos és utazó. — *224—225*

— *Voyages de François Bernier, Docteur en Médecine de la faculté de Montpellier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire etc.* (François Bernier-nek, a montpellier-i fakultás orvosdoktorának utazásai, tartalmazza leírását a Nagymogul államainak, Hindosztánnak, a kasmíri királyságnak stb.) (1699 Amszterdam) Párizs 1830. — *224*

BERNSTEIN, Eduard (1850—1932) — német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának vezéralakja — *101 644*

BERRY, Charles Ferdinand, duc de (1778—1820) — Artois gróf (a későbbi X. Károly francia király) második fia, a forradalom alatt elmenekult Franciaországból. — *319*

BERVI, Vaszilij Vaszíljevics (N. Flerovszkij) (1829—1918) — orosz kozgazdász és szociológus, felvilágosító és demokrata, narodnyik utopikus szocialista. — *376 380—381*

— *Положение рабочего класса в России* (A munkásosztály helyzete Oroszországban). Szentpétervár 1869. — *380—381* ([181])

Die Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn . *lásd* Štúr, Ludevít

BESSEL, Friedrich Wilhelm (1784—1846) — német csillagász — *140*

Beta *lásd* Bettziech

Betrachtungen uber das Furstentum Serbien (Elmélkedések a szerb fejedelemségről). Bécs 1851. — *373*

BETTZIECH, Heinrich, Dr. (Hans Beta, Betzige) (1813—1876) — német író és publicista, a kispolgári demokraták koréhez tartozott; emigránsként Londonban élt. — *610—611 616—617 619 621—623* ([307 308])

Betzig(e) *lásd* Bettziech

BEURMANN, Eduard (1804—1883) — német publicista és kritikus; kapcsolatban állt az „Ifjú Németország" íróival; Metternich ugynoke — *673—674*

Beuve, St *lásd* Sainte-Beuve

Biblia — 48 97 120 121 123 149 226 249—256 293 365 482 506 513 514 542 572 641 655 666 692 702 705 707 713 731 735 ([9 23 28 37 38 40 91 119 242 249 250 252 253 336 346 352 354 355 361])

„*Le Bien public*" — francia napilap, 1843—48-ig jelent meg először Mâconban, majd Párizsban, Lamartine szerkesztésében; a mérsékelt polgári republikánusok lapja — *342*

BIESE, Franz (1803—1895) — német filozófiai író, idealista

— *Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange mit besonderer Berucksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt* (Arisztotelész filozófiája belso összefüggései-

ben írásai alapján kifejtve, különös tekintettel a filozófiai nyelvhasználatra). 2. köt. Berlin 1842. — *71*

BIRON — Shakespeare „Love's Labour's Lost" c. vígjátékának egyik szereplője. — *395*

BISCHOFFSHEIM, Louis-Raphaël (1800—1873) — francia bankár; bankjának Londonban fiókja volt. — *617*

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815—1898) — porosz politikus, 1862-től miniszterelnök, 1871—90 birodalmi kancellár; reakciós úton egyesítette Németországot; a szocialistaellenes kivételes törvény megalkotója. — *237*

BLACKSTONE, Sir William (1723—1780) — angol jogász, az angol alkotmányos monarchista rend védelmezője. — *533*

— *Commentaries on the Laws and Constitution of England etc.* (Kommentárok Anglia törvényeihez és alkotmányához stb.). Oxford 1765—69. — *533*

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811—1882) — francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1848 augusztusában Angliába menekült, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. — *334* (48)

BLANCKENBURG, Karl Henning Moritz von (1815—1888) — porosz politikus, a konzervatívok jobbszárnyának vezetője, 1852 óta a porosz képviselőház, 1867—73 a német birodalmi gyűlés tagja. — *463*

BLANQUI, Louis-Auguste (1805—1881) — francia forradalmár, több titkos társaság és összeesküvés szervezője, 1848-ban a francia proletariátus egyik vezére; utopikus kommunista, életéből 36 évet börtönben töltött. — *115* (315)

Blas *lásd* Ruy Blas

BLASEDOW — Gutzkow „Blasedow und seine Söhne" c. regényének egyik szereplője. — *722*

„*Blätter für literarische Unterhaltung*" — 1818-ban Weimarban indult meg „Literarisches Wochenblatt" címmel. 1820—26-ig „Literarisches Konversationsblatt" címmel jelent meg. Miután a porosz kormány többször betiltotta, 1826-tól F. A. Brockhaus az idézett címmel adta ki 1851-ig napilapként, majd hetilap formájában. — *457*

BLENKER, Ludwig (1812—1863) — katonatiszt, polgári demokrata, 1849-ben a baden-pfalzi felkelésben a rajna-hesseni és pfalzi szabadcsapatok parancsnoka, majd az Egyesült Államokba emigrált, mint dandártábornok részt vett a polgárháborúban. — *385*

BLIND, Karl (1826—1907) — német író és újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848—49-es badeni forradalmi mozgalomban; az 50-es években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. — *612 615—616 618 620 624—626 633—634* (283 305)

— [Névtelenül:] *Zur Warnung* (Figyelmeztetés). London 1859. — *624* (305)

BLONDEL — a monda szerint Oroszlánszívű Richárd angol király hű lantosa. — *566*

BLUM, Robert (1807—1848) — lipcsei konyvkereskedo és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az eloparlament alelnoke és a frankfurti nemzetgyúlés baloldalának vezére, részt vett az 1848 októberi bécsi felkelésben, Bécs eleste után fobelotték — *385*

Das Blutgericht (A vérbíróság) — *387—388* (187)

BODENSTEDT, Friedrich von (1819—1892) — német kolto és író, munchení professzor, keleti és szláv nyelvekkel foglalkozott, később színházigazgató — *465*

Bogurodzica (Istenanya) — *372* (172)

BOHN, Henry George (1796—1884) — angol konyvkiadó — *268*

Bonaparte *lásd* Napóleon, I és Napóleon, III.

Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III

Bootes *lásd* Semmig

BOPP, Franz (1791—1867) — német nyelvész, szanszkritológus, a történeti-osszehasonlító nyelvtudomány egyik megalapítója — *217*

BORCHARDT, Louis, Dr — német orvos Manchesterben, Engels és W Wolff baráti koréhez tartozott — *612—613*

BORGIA, Lucrezia (1480—1519) — VI Sándor pápa leánya; V Hugo drámájának hosnoje — *718—719*

Bouillon Gottfried *lásd* Gottfried von Bouillon

BOURBONOK — francia uralkodóház 1589—1792 és 1814—1830-ig — *100 319—320* (131 218)

BOYET — Shakespeare „Love's Labour's Lost" c vígjátékának szereploje — *395*

Boz *lásd* Dickens, Charles

BÖHME, Jakob (1575—1624) — német misztikus filozófus, eredetileg csizmadia volt — *667*

BORNE, Karl Ludwig (Baruch Lob) (1786—1837) — német publicista és kritikus, a kispolgári radikalizmus képviseloje, az „Ifjú Németország" ideológusa, élete végén a kereszténységszocializmus híve — *352 368 588 672—673 679 690—691 694—695 698 704—705 707—708 720 738* (199)

— *Briefe aus Paris* (Párizsi levelek) Hamburg 1832, Párizs 1833—34 — *352 704 738* (149 287 353)

— *Gesammelte Schriften* Teil I—II *Dramaturgische Blatter* (Összegyűjtott munkái 1—2 rész Dramaturgiai levelek) Hamburg 1829—40 — *691*

— *Menzel, der Franzosenfresser* (Menzel, a franciafaló) — *672 679 695*

BÖRNSTEIN, Heinrich (1805—1892) — német kispolgári demokrata, a párizsi „Vorwarts" alapítója; 1848 után emigráns Amerikában, az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban. — *587*

BRENTANO, Klemens (1778—1842) — német romantikus író — (183)

— *Gockel, Hinkel und Gackeleia Ein Marchen* (Gockel, Hinkel és Gackeleia Mese) — *559* (270)

BRENTANO, Lujo (1844—1931) — német polgári kozgazdász, katedra-

szocialista; polgári reformokat követelt a marxista munkásmozgalom ellensúlyozására; Marxot idézethamisítással vádolta — *219* ([64])

„*Breslauer Zeitung*" — német napilap, 1820-ban alapították. — *603*

BREWER, John Sherren (1810—1879) — angol történész és filológus, a londoni Queen's College tanára. — *268*

BREY páter — koponyegforgató pap, egy angol népdal, valamint Goethe farsangi komédiájának hose. — *619*

BRIAN BORU (926—1014) — Írország királya 1001—1014, az 1014-es clontarfi csatában döntő győzelmet aratott a normannok felett — *262 277—281* ([107] [108])

BRISZEISZ — a gorog monda szerint lurnésszoszi királyleány, akit a város feldúlása után az akhájok Akhilleusznak adtak rabnoul, de Agamemnón elvette tőle. Akhilleusz ezért sértodotten visszavonult a harctól. — *610*

Broadhouse *lásd* Hyndman

Bróðar *lásd* Bróðir

BRÓÐIR (megh 1014) — viking; az 1014-es clontarfi csatában megolte Brian Boru ír királyt. — *278—281*

BRONTË nővérek — Charlotte (1816—1855), Emily (1818—1848) és Anne (1820—1849); angol regényírók — *370*

Bruadhair *lásd* Bróðir

Bruno *lásd* Bauer, Bruno

BRUTUS, Marcus Junius (i. e kb. 85—42) — római államférfi, a Julius Caesar ellen összeeskuvés egyik kezdeményezője. — *27*

BRÜNHILD (Brunhild) — a „Nibelungenlied" egyik alakja — *260*

BRÜNINGK, Maria báróné (megh. 1853) — elősegítette G Kinkel szökését a bortonbol; 1851-től emigránsként Londonban élt — *604*

BUCHEZ, Philippe-Joseph-Benjamin (1796—1865) — francia politikus és történész; polgári republikánus, Saint-Simon tanítványa, az „újkatolikus" szocializmus hirdetője; 1848-ban az ideiglenes kormány elnoke. — *356*

BULWER, Edward George, Earl Lytton (1803—1873) — angol író és politikus, whig, majd tory, gyarmatugyi miniszter, romantikus történelmi regényeket írt. — *421*

BURNS, Robert (1759—1796) — skót koltó — *744*

BURTON, Robert (1576—1639) — angol pap és orvos — *295*

— [Névtelenul:] *The Anatomy of Melancholy, what it is* (A melankólia anatómiája). 1621. — *295* ([121])

BUSZIRISZ — a gorog monda szerint kegyetlen egyiptomi király, akit Hercules (Héraklész) olt meg; Iszokratész mint az erényesség példaképét emlegeti — *70*

BÜCKLER, Johann (1777—1803) — hírhedt rheinhessemi haramiavezér. — *100*

BÜRGER, Gottfried August (1747—1794) — német balladaköltő és műfordító. — (271)
— *Lenore* (Lenóra). — *423* (212)
BÜRGERS, Heinrich (Marx „Csendes Heinrich"-nek hívta) (1820—1878) — német radikális publicista; a „Rheinische Zeitung" és a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja, a kölni kommunista per egyik fővádlottjaként 6 évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális. — *603 608—609 630*
BYRON, George Noël Gordon, Lord (1788—1824) — angol költő. — *121 123 322 692 701*
— *Childe Harold's Pilgrimage* (Harold lovag zarándokútja). — *692*

C

CABET, Etienne (1788—1856) — francia jogász és publicista, utopikus kommunista. — *340*
CACCIAGUIDA DI ELISEI — az Alighieri család őse, Dante dédapja, a második keresztes hadjárat idején (1148) halt meg; a „Divina Commedia" egyik szereplője. — *290*
CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100—44) — római hadvezér és államférfi. — *27 228 282 573*
— *Commentarii de bello Gallico* (Feljegyzések a galliai háborúról). — *228 282* (69)
CAIRNECH (V. sz.) — a kereszténység hirdetője Írországban, részt vett a „Senchas Már" törvénygyűjtemény összeállításában. — *266*
CALDERÓN, Pedro de la Barca (1600—1681) — spanyol költő és drámaíró. — *291*
— *El Mágico prodigioso* (A csodálatos varázsló). — *291*
CALIGULA, Cajus Caesar (12—41) — római császár 37—41. — *254*
CALVIN, Jean (Cauvin, Kálvin János) (1509—1564) — a svájci, francia és holland protestantizmus megalapítója. — *725*
CAMDEN, William (1551—1623) — angol történész. — *269*
— *Britannia: or a Chorographical Description of Great Britain and Ireland, together with the Adjacent Islands* (Britannia; avagy Nagy-Britannia és Írország, valamint a szomszédos szigetek néprajzi leírása). II. kiad. London 1722. — *269*
CAMPE, Johann Julius Wilhelm (1792—1867) — hamburgi könyvkiadó, Heine, Börne, Hebbel stb. műveit jelentette meg. — *553 586 638 641 643*
CAMPHAUSEN, Ludolf (1803—1890) — kölni bankár, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője; 1848. márc.—jún. porosz miniszterelnök. — *571*
CAMPION, Edmund (1540—1581) — a katolicizmus terjesztője Angliában. — *269*

— *History of Ireland* (Írország története); „Ancient Irish Histories. The Works of Spencer, Campion, Hanmer and Marleburrough" (Régi ír történeti munkák. Spencer, Campion, Hanmer és Marleburrough művei). Dublin 1809. — *269*

CANNING, George (1770—1827) — angol politikus és diplomata; a toryk egyik vezéralakja; 1807—09, 1822—27 külügyminiszter, 1827-ben miniszterelnök. — *318*

CARLYLE, Thomas (1795—1881) — angol író, történész és idealista filozófus, tory; hőskultuszt propagált; romantikus álláspontról bírálta a burzsoáziát; az 1848-as forradalmak után a munkásmozgalom nyílt ellensége; a német irodalom angol fordítója és népszerűsítője. — *322—338 346—347* (131 140)

— *Chartism* (Chartizmus). London 1840. — *323*

— *The French Revolution: A History* (A francia forradalom története). London 1837. — *326*

— *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* (Hősökről, a hősök tiszteletéről és a hősiességről a történelemben). London 1841. — *326*

— *Latter-Day Pamphlets* (Mai röpiratok). London 1850. — *327—338* (137)

— — 1. *The Present Time* (A jelenkor). London 1850. — *326—337*

— — 2. *Model Prisons* (Mintabörtönök). London 1850. — *326 338*

— *Oliver Cromwell's Letters and Speeches with Elucidations* (Oliver Cromwell levelei és beszédei magyarázatokkal). London 1845. — *326*

— *Past and Present* (Múlt és jelen). London 1843. — *75 323 326* (19)

Carmagnole. — *452* (226)

CAROLAN (O'Carolan), Torlogh (1670—1738) — ír bárd, számos népdalt dolgozott fel. — *261*

CARREL, Armand (1800—1836) — francia liberális publicista, a „National" egyik megalapítója és szerkesztője. — *320*

CARRIÈRE, Moriz (1817—1895) — német idealista filozófus és esztéta; ifjúhegeliánus. — *456 710*

— *Gedichte von Ferdinand Freiligrath etc.* (Ferdinand Freiligrath költeményei stb.). — *710*

Cassagnac *lásd* Granier de Cassagnac

CELANOI TAMÁS (Thomas Celanus, Tommaso Celano) (megh. kb. 1255) — olasz szerzetes, teológus és költő.

— *Dies irae* (A harag napja). — *21* (2)

CEMBÄED (i. e. kb. III. század) — a krónikák szerint az ősi Ulster királya. — *264*

CERBERUS (Kerberosz) — az ógörög hitregékben az alvilág kapuját őrző háromfejű kutya; szigorú, barátságtalan őr. — *337*

CERVANTES Saavedra, Miguel de (1547—1616) — spanyol realista író. — *159 291—292 693 737 745*

— *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha). — *291 743 745*

— *Novelas ejemplares* (Példás elbeszélések). — *291—292* (118)

CHAMISSO, Adalbert von (1781—1838) — francia származású német költő. — *554 562 654 689*

CHAPTAL, Jean-Antonie-Claude, comte de Chanteloup (1756—1832) — francia kémikus, polgári politikus. — *539*

— *De l'industrie française* (A francia iparról). — *539*

CHATEAUBRIAND, François René, vicomte de (1768—1848) — francia író és államférfi; a Bourbonok híve; számos romantikus elbeszélést írt. — *291 315—320*

— *Atala.* — *291*

— *Congrès de Vérone* (A veronai kongresszus). 1—2. köt. Brüsszel 1838. — *315—320*

— *René.* — *291*

CHEMNITZ, Friedrich (1815—1870) — német költő.

— *Schleswig-Holstein, meerumschlungen . . .* (Schleswig-Holstein, tenger övez . . .) — *384 400—401* (184)

CHENU, Adolphe (szül. kb. 1817) — Franciaországban a júliusi monarchia idején forradalmi titkos társaságok tagja, rendőrkém.

— *Les conspirateurs.* Les sociétés secrètes; La préfecture de police sous Caussidière. Les corps-francs (Az összeesküvők. A titkos társaságok. A rendőrfőnökség Caussidière alatt. A szabadcsapatok). Párizs 1850. — *163*

CHEVALIER, Michel (1806—1879) — francia mérnök, közgazdász és publicista; a 30-as évek elején Saint-Simon követője; majd a szabadkereskedelem híve és bonapartista. — *80*

CHEZY, Wilhelmine Christiane von (Helmina) (1783—1856) — német romantikus írónő; K. M. Weber „Euryanthe" c. operájának szövegírója. — *401* (198)

„*Christoterpe. Ein Taschenbuch für christliche Leser*" — Heidelbergben jelent meg 1833—53-ig, A. Knapp szerkesztésében. — *555* (267)

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106—43) — római ügyvéd, szónok és államférfi, eklektikus filozófus. — *71 244—245 670 729*

— *De natura deorum* (Az istenek természetéről). — 244—245

CID (Rodrigo Diaz de Vivar) (1040—1099) — spanyol nemzeti hős; Corneille és Herder drámájának hőse. — *719*

CLAUDIANUS (Claudius) (IV. sz.) — görög származású római költő. — *273* (103)

CLAUDIUS — a „Kaiser Octavianus" c. német népkönyv egyik szereplője. — *737*

CLAUDIUS, Tiberius Drusus, Nero Germanicus (i. e. 10—i. sz. 54) — római császár 41—54. — *254*

CLAUREN, Heinrich (Karl Heun) (1771—1854) — német író, szentimentális regények és novellák szerzője. — *555 559 691*

— *Wollmarkt* (Gyapjúpiac). — *691*

CLEMENS — a „Kaiser Octavianus" c. német népkönyv egyik szereplője. — *737*

CLEMENS ALEXANDRINUS, Titus Flavius (kb. 150—kb. 215) — egyházi író. — *244*

— *Στρωματεῖς* (Szőnyegszőttesek [Elegyes írások]). „Opera" („Művei"), Köln 1688. — *244*

CLIVE, Robert, Lord (1725—1774) — 1757—60, 1765—67 Bengália angol kormányzója; a gyarmati kizsákmányolás legszélsőségesebb módszereit honosította meg Indiában. — *104*

COBBETT, William (kb. 1762—1835) — angol politikus és publicista; autodidakta; kezdetben konzervatív, majd következetesen radikális; a chartisták előfutára az általános választójogért és a dolgozók helyzetének megjavításáért vívott harcban. — *326 744*

COBDEN, Richard (1804—1865) — angol gyáros és politikus, a szabadkereskedők és a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője; a parlament tagja. — *596—597*

COLUMBA (kb. 521—597) — ír misszionárius Skóciában. —*274*

CONSTANT de Rebecque, Henri-Benjamin (1767—1830) — francia liberális politikus, publicista és író; államjogi és vallástörténeti kérdésekkel is foglalkozott; az „Adolphe" c. regény szerzője. — *27*

„*Le Constitutionnel*" — francia napilap, 1815—70-ig jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt orléanisták lapja, Thiers szerkesztésében, 1848—49-ben a Thiers vezette ellenforradalmi burzsoázia lapja, 1851 decembere után bonapartista. — *370*

COOPER, James Fenimore (1789—1851) — észak-amerikai író, számos regényt írt az indiánok és pionírok életéről. — *743*

COOPER, Thomas (1759—1840) — angol, később amerikai demokrata politikai író, közgazdász és kémikus. — *138*

— *Lectures on the Elements of Political Economy* (Előadások a politikai gazdaságtan elemeiről). Columbia 1826. — *138* (46)

Coque *lásd* Kock, Paul de

CORC (V. sz.) — Munster királya, az ír krónika szerint részt vett a „Senchas Már" törvénygyűjtemény összeállításában. — *266*

CORMAC MAC CUILENNAIN (836—908) — Cashel püspöke és királya 901—908. — *267*

CORMAC ULFHOTA (III. sz.) — ír király. — *272*

CORNEILLE, Pierre (1606—1684) — francia drámaíró. — *686*

Coulanges *lásd* Fustel de Coulanges

COURIER DE MÉRÉ, Paul-Louis (1772—1825) — francia filológus és publicista, polgári demokrata; a restauráció idején következetes arisztokrataellenes és antiklerikális. — *80 219*

COUSIN, Victor (1792—1867) — francia idealista filozófus, eklektikus; a júliusi monarchia idején Thiers kormányában közoktatásügyi miniszter, 1848 után részt vett a reakciós tanügyi törvény (Falloux-törvény) kidolgozásában. — *27*

CÖLESTIUS (CAELESTIUS) (IV. sz. közepe—V. sz. eleje) — ír szerzetes és misszionárius. — *273*

CRAMER, Andreas Wilhelm (1760—1833) — a jogtudományok professzszora Marburgban; Wolff híve. — *653*
— *De verborum significatione* (A kifejezések jelentéséről). Kiel 1811. — *653*
CRAMER, Karl Gottlob (1758—1817) — író, kalandregények szerzője. — *555*
CREIZENACH, Theodor (1818—1877) — német romantikus költő. — *676—677 694*
CREVEL — Balzac „César Birotteau" és „Cousine Bette" c. regényeinek egyik szereplője. — *370*
CROMWELL, Oliver (1599—1658) — angol államférfi; az angol polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője) 1653—58. — *27 262 326*
Culloch *lásd* MacCulloch
CUSTODI, Pietro (1771—1842) — olasz politikus és történész, közgazdaságtani gyűjteményt adott ki. — *68*
Cyprien *lásd* Robert, Cyprien
CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828—1889) — forradalmi demokrata, az orosz szociáldemokrácia egyik legjelentősebb előfutára. — *376—381*
— *Tschernyschewskij Werke* (Művei). Genf. V. 16—19. old. — *377* (179)

D

DACIER, André (1651—1722) — francia filológus; részt vett a görög és római klasszikusok híres „Ad usum Delphini" kiadásában. — *28*
DAGOBERT, I. (602—638) — frank király 628—638. — *372*
DAIDALOSZ — mondabeli görög művész, akinek többek között a fejsze, a fúró, a mérőón és más szerszámok feltalálását tulajdonítják. — *71*
„*The Daily Telegraph*" — eredetileg liberális, majd konzervatív angol napilap; ezzel a címmel 1855—1937-ig jelent meg Londonban; 1937 óta, amikor összevonták a „Morning Post" c. lappal, „Daily Telegraph and Morning Post" a címe. — *604 626* (305 310)
DAIRE (V. sz.) — Ulster egyik uralkodója; részt vett a „Senchas Már" törvénygyűjtemény összeállításában. — *266*
DÁNIEL — ószövetségi zsidó próféta. — *253*
DANIELS, Amalie (1820—1895) — R. Daniels felesége. — *603 608*
DANIELS, Roland (1819—1855) — német orvos; 1850-től a Kommunisták Szövetsége kölni Központi Vezetőségének tagja; a kölni kommunista per egyik vádlottja; az esküdtszék felmentette. — *599 604*
DANTE ALIGHIERI (1265—1321) — olasz költő. — *159 288—290 365 744 746* (163)
— *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). — *290 365 746* (117)
DANTON, Georges-Jacques (1759—1794) — párizsi ügyvéd; a forradalomban a jakobinusok jobbszárnyának vezére. — *26 326*

DAPHNISZ — Longosz „Daphnisz és Khloé" c. regényének egyik főszereploje — *259*

DÁRDÁS — Shakespeare „Two Gentlemen of Verona" c. vígjátékának egyik szereploje — *293*

DARWIN, Charles Robert (1809—1882) — angol természetbúvár A fajok változékonyságát és az ember természetes leszármazását hirdeto fejlodéstan megalapítója — *744*

DAUMER, Georg Friedrich (1800—1875) — német kispolgári író és vallásfilozófus, Hafiz fordítója — *455—461*

— *Der Feuer- und Molochdienst der alten Hebraer etc* (A régi héberek tűz- és Molochimádása stb) Braunschweig 1842 — *457* (230)

— *Die Geheimnisse des christlichen Altertums* (A keresztény ókor titkai) Hamburg 1847 — *457* (230)

— *Mahomed und sein Werk* (Mohamed és műve) Hamburg 1848 — *458* (231)

— *Die Religion des neuen Weltalters* Versuch einer kombinatorischaphoristischen Grundlegung (Az új világkorszak vallása Kísérlet egy kombinatorikus-aforisztikus alapvetésre) Hamburg 1850 — *455—461*

DÁVID (i e X sz) — zsidó király, alakját számos monda ovezte, K Beck „Saul" c drámájának szereploje — *396 655 698 713*

DAVIES, Sir John (1569—1626) — angol politikus, költő, Írország történelmével foglalkozó művek szerzoje, 1609—19 Írország koronaugyésze; Írország gyarmatosításának híve — *269*

DEFOE (De Foe), Daniel (kb 1660—1731) — angol regényíró és radikális publicista. — *299*

— *Robinson Crusoe* — *299—301*

DEMBIŃSKI, Henryk (1791—1864) — lengyel tábornok, szabadságharcos; 1830—31 a lengyel felkelo sereg főparancsnoka, 1849 jan végétol a magyar honvédsereg altábornagya, majd foparancsnoka, a szabadságharc leverése után Torokországba, majd Párizsba emigrált, ahol megírta emlékirata it (1874-ben jelentek meg magyarul). — *597*

DÉMODOKOSZ — vak dalnok, Homérosz „Odusszeiá"-jának egyik szereploje — *232*

DÉÓ (Démetér) — a gorog mitológiában a Fold, a foldbol sarjadó növényi élet, foleg a gabonatermelés istennoje. Gyermekei Plutosz (a gazdagság istene) és Perszephoné (az alvilág királyának felesége) — *71*

DESMOULINS, Lucie-Simplice-Camille-Benoît (1760—1794) — párizsi ugyvéd, forradalmár, a jakobinusok jobbszárnyához tartozott, Danton barátja Írásai a „Révolutions de France et de Brabant" c francia jakobinus hetilapban jelentek meg — *26 78 452*

DESPREZ, Hippolyte — francia történész és publicista a XIX sz kozepén — *372*

— *Les peuples de l'Autriche et de la Turquie, histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et des Polonais* (Ausztria és Torokország népei, az illírek, magyarok, románok és lengyelek jelenkori története). 1—2. kot. Párizs 1850. — *372*

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte (1754—1836) — francia szenzualista filozófus, liberális politikus és kozgazdasz — *80 133*

„*Deutsche Brusseler Zeitung*" — 1847—48 ban adták ki Brusszelben a német demokrata politikai emigránsok Szerkesztette Bornstedt 1847 aug -tol Marx és Engels irányításával a Kommunisták Szovetségének lapja lett — *347 394 397* ([146 190])

„*Deutsche Jahrbucher fur Wissenschaft und Kunst*" — a baloldali hegelianusok irodalmi és filozófiai folyoirata, 1841 juliusától jelent meg (napi kiadasokban) Lipcsében, Ruge és Echtermeyer szerkesztésében Azelott (1838—41) „Hallische Jahrbucher fur deutsche Wissenschaft und Kunst" címmel jelent meg Halléban — *575—577 579 699—700 720* ([349])

„*Deutsche Londoner Zeitung*" — a londoni német emigráció hetilapja, 1845 apr —1851 febr jelent meg L Bamberger és Schabelitz szerkesztésében, Károly braunschweigi ex-herceg anyagilag támogatta 1849 —50-ig foleg K Heinzen, G Struve és más kispolgári demokraták cikkeit hozta, de kozolte a „Kommunista Párt kiáltványá"-t (1848 márc.—jul), az „Osztalyharcok Franciaországban" I fejezetét (1850 ápr) és Marx és Engels egyéb irásait, ill nyilatkozatait is — *574*

„*Deutscher Musenalmanach*" — német szépirodalmi folyóirat, A von Chamisso szerkesztésében 1832—38-ban jelent meg Lipcsében — *555 654* ([267])

„*Deutscher Zuschauer*" — radikális hetilap, 1846 dec —1848 ápr Mannheimban, 1848 júl —dec Bázelban jelent meg G Struve szerkesztésében (A Mannheimban 1848 júl —dec kozott kiadott „Deutscher Zuschauer" J Rothweiler és F Mordes szerkesztésében „Neue Folge" alcímmel jelent meg) Később még a lapnak egyetlen szama megjelent Neustadt an der Hardtban — *572—575*

DIANA — a római mitológiában az erdok és a vadászat, a fény és a szülés istennoje — *60*

DICKENS, Charles (Boz) (1812—1870) — angol regényíró — *91 326 343 370 567*

— *The Life and Adventures of Martin Chuzzlewit* (Martin Chuzzlewit élete és kalandjai) — *326*

— *Oliver Twist* — *91* ([24])

DIDEROT, Denis (1713—1784) — a francia felvilágosodás legkiemelkedobb filozofusa, az enciklopedistak vezetoje, harcos materialista és ateista — *64 123 299 302—303 571 748*

— *Le neveu de Rameau* (Rameau unokaoccse) — *302—303 571*

DIEZ, Christian Friedrich (1794—1876) — német nyelvész, a román filológia egyik megalapitoja — *217*

DINGELSTEDT, Franz (1814—1881) — német kolto és iró, eredetileg a kispolgari ellenzéki koltészet képviseloje, a 40 es évektol monarchista, a stuttgarti udvari szinhaz dramaturgja — *456 674 694 710*

— *Ferdinand Freiligrath, Ein Literaturbild* (Ferdinand Freiligrath Irodalmi arckép) — *710*

DIODÓROSZ SZIKELIOSZ (Diodorus Siculus) (i e kb 80—29) — görög történész. — *70 270*
— *Βιβλιοθήκη ἱστορική* (Bibliotheca historica — Történelmi könyvtár). — *70 270*
DIOGENÉSZ LAERTIOSZ (III sz.) — görög grammatikus, történetíró — *244*
— *Βίοι καὶ γνωμαὶ τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκιμησάντων* (De vitis philosophorum — A filozófia jeleseinek élete és véleményei) — *244 246* (86)
DIONUSZIOSZ AREIOPAGITÉSZ (I sz.) — Athén első püspöke — *274*
DIONÜSZIOSZ, halikarnasszoszi (i e. I sz.—i sz. I sz.) — görög származású római történész és szónok — *229*
— *Ῥωμαϊκὴ ἀρχαιολογία* (A rómaiak régi történelme) — *229* (72)
DOBROLJUBOV, Nyikolaj Alexandrovics (1836—1861) — orosz kritikus és publicista, a felvilágosodás híve, materialista, forradalmi demokrata. — *376*
DON QUIJOTE DE LA MANCHA — „a búsképű lovag", Cervantes regényének hőse. — *79 180 316 394 463 532 549 693*
„Dorfzeitung" — német újság, 1818-ban alapította a Weimar melletti Hilburghausenban K. L. Nonne vidéki pap; a „kisemberek" lapja; nagyon népszerű volt. — *711*
DOROTHEA — Goethe „Hermann und Dorothea"-jának egyik főszereplője — *358*
DÖBLER, LUDWIG (1801—1864) — osztrák illuzionista — *568*
DÖRING, Karl August (1783—1844) — elberfeldi pap, pietista — *711 713 715*
DRONKE, Ernst (1822—1891) — német publicista és író, kezdetben „igazi szocialista", később a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a kölni biztonsági bizottság tagja; Svájcba, majd Angliába emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx és Engels híve; utóbb visszavonult a politikától és kereskedőként élt — *420—423* (201)
— *Aus dem Volk* (A népből) Majna-Frankfurt 1846 — *422—423*
— *Berlin.* Majna-Frankfurt 1846. — *423*
— *Polizeigeschichten* (Rendőrségi történetek). Lipcse 1846. — *421—422*
DROSTE-HÜLSHOFF, Annette Elisabeth von (1797—1848) — német költőnő. — *728*
DRUCKER, Louis — német újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, később Londonba emigrált, a londoni „How do you do" c. humoros hetilap kiadója — *617*
DUBTHACH (V. sz.) — ír udvari kolto és törvényhozó; részt vett a „Senchas Már" törvénygyűjtemény összeállításában. — *266*
DUCHÂTEL, Charles-Marie-Tanneguy, comte (1803—1867) — francia politikus, orléanista, a júliusi monarchia idején kereskedelmi, majd belügyminiszter, malthusianus. — *438*

DULCAMARA — az olasz commedia dell'arte egyik alakja, a sarlatán típusa; Donizetti „L'elisir d'amore" c operája tette ismertté. — *288*

DULCINEA — Cervantes „Don Quijote" c regényében a főhős szerelmének neve; a szeretett nő — *712*

DULLER, Eduard (1809—1853) — német romantikus költő és regényíró — *675 714 720*

— *Antichrist* (Antikrisztus). — *720*

— *Kaiser und Papst* (Császár és pápa). — *720*

— *Ketten und Kronen* (Láncok és koronák). — *720*

— *Loyola* — *720*

DUMAIN — Shakespeare „Love's Labour's Lost" c vígjátékának szereplője. — *395*

DUMAS, Alexandre, sen. (Dumas père) (1803—1870) — francia regényíró — *421 718 745*

DUNCKER, Franz Gustav (1822—1888) — német konyvkiadó, a haladópárt tagja; 1868-ban Max Hirschsel megalapították a reformista Hirsch—Duncker-féle szakegyleteket, melyek 1933-ig álltak fenn. — *177*

DUNGAL (megh. kb 827) — ír szerzetes, tudós és költő, kb. 820-ban meghívták Páviába tanárnak. — *274*

DÜHRING, Eugen Karl (1833—1921) — német eklektikus filozófus, vulgáris kozgazdász, a reakciós kispolgári szocializmus ideológusa. — *216—217 303 305*

— *Kursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (A filozófia mint szigorúan tudományos világszemlélet és életalakítás tanfolyama) Lipcse 1875 — *305*

DÜNWEG, Hugo — barmeni építész, G Kinkel barátja. — *554*

DÜRER, Albrecht (1471—1528) — német festő, rézmetsző, szobrász és építész. — *287*

E

EBERT, Karl Egon (1801—1882) — osztrák kolto — *675*

ECK, Karl Gottlieb (szul 1823) — német kézműves, „igazi szocialista"; költeményeket írt Puttmann „Album"-a és a hamburgi „Werkstatt" számára; 1850-ben felségsértésért 8 évre ítélték. — *426*

— *Waldfrevel* (Erdokihágás) — *426*

ECKART (Eckehart) — középkori német mondák alakja; hűséges és önfeláldozó jellem; a hű szolga alakja a német irodalomban; Goethe is írt róla verset. — *456 678*

ECKERMANN, Johann Peter (1792—1854) — német író, 1823—32 Goethe titkára, kiadta a koltóvel folytatott beszélgetéseit — *457*

Edda — *227 261 282 402* (68)

Edgar *lásd* Bauer, Edgar

Egidius *lásd* Weil

EGINHARDUS (Einhart) (kb. 770—840) — frank történetíró, Nagy Károly krónikása. — *273* ([103])

EICHHOFF, Frédéric-Gustave (1799—1875) — német származású francia filológus. — *372—373*

— *Histoire de la langue et de la littérature des Slaves, etc.* (A szlávok nyelvének és irodalmának története stb.). Párizs 1839. — *372*

EICHHOFF, Karl Wilhelm (1833—1895) — német publicista, több szociáldemokrata újság szerkesztője; M. Harkness angol írónő regényét, a „City Girl"-t németre fordította. — *160 625 628* ([310])

EISENMANN, Johann Gottfried (1795—1867) — német orvos és publicista; a 20-as évek Burschenschaft-mozgalmának résztvevője; 1832-ben letartóztatásban; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja; a „Teutsches Volksblatt" szerkesztője. — *404*

„*Elberfelder Zeitung*" — német napilap, 1834—1904-ig jelent meg e néven Elberfeldben; eleinte konzervatív irányzatú, a 60-as években a liberális burzsoázia lapja. — *710*

„Elegante Zeitung" *lásd* „Zeitung für die elegante Welt"

ÉLÉONORE — szép mesztic nő; E. Parny számos költeményt írt hozzá. — *486*

ELLA (Aella) (megh. 867) — Northumberland királya kb. 862—867. — *276* ([106])

Elsa *lásd* Barr, Elsa

ENCKE, Johann Franz (1791—1865) — német csillagász. — *140*

ENGELHARD, Magdalene Philippine (szül. Gatterer) (1756—1831) — német költőnő. — *457*

ENGELS, Friedrich (1820—1895). — *7 10 159—160 166—169 177—178 186 188—214 219 302 315 396—398 587 592 593 600—602 613 630 634 636 638 642—644 646*

ENKELADOSZ — a görög mitológiában az olümposzi istenekkel harcoló százkarú gigász. — *435*

EPIKUROSZ (i. e. kb. 341—kb. 270) — görög materialista filozófus, ateista. — *243—246 249* ([86])

ERDMANN, Johann Eduard (1805—1892) — német filozófus, jobboldali hegeliánus. — *274—275*

— *Grundriss der Geschichte der Philosophie* (A filozófiatörténet alapvonalai). II. kiad. Berlin 1869. — *274—275*

ERIGENA, Johannes Scotus (kb. 810—877) — ír származású skót filozófus, teológus és fordító. — *274—275*

ERINNÜSZEK — a görög mitológiában a bosszúállás istennői. — *235*

Ernő herceg *lásd* Herzog Ernst

ERNST, Paul (1866—1933) — német író és kritikus; a 80-as években a szociáldemokrata párthoz csatlakozott és állandó munkatársa volt a német szociáldemokrácia teoretikus folyóiratának, a „Neue Zeit"-nek. — *22—25* ([3])

ERZSÉBET, I. (1533—1603) — angol királynő 1558—1603. — *262*
Eschenbach *lásd* Wolfram von Eschenbach
ETEOKLÉSZ — a görög monda szerint Oidipusz fia, Polüneikész fivére; Aiszkhülosz „Heten Thébai ellen" c. drámájának egyik szereplője. — *230*
Etzel *lásd* Attila
Eulenspiegel. — *733 735—736*
EUMAIOSZ — Homérosz „Odüsszeiá"-jában szerepel, Odüsszeusz disznópásztora. — *231*
EURIPIDÉSZ (i. e. kb. 480—406) — görög drámaíró. — *67 165 238*
„Europa. Chronik der gebildeten Welt" — német liberális folyóirat, 1835-ben alapította Stuttgartban A. Lewald, később Karlsruhéban, majd 1846—59-ig, G. Kühne szerkesztésében Lipcsében jelent meg. — *675 680 711*
„Evangelische Kirchenzeitung" — Berlinben jelent meg 1827—1924-ig; E. W. Hengstenberg alapította. — *673—674*
EWERBECK, August Hermann (1816—1860) — német orvos és író, az Igazak Szövetsége párizsi csoportjának vezetője, majd a Kommunisták Szövetségének tagja; 1844—51 szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1850-ben kilép a Szövetségből, majd Amerikában, később ismét Franciaországban él. — *428 588*
— *Lied* (Dal). — *429*
— *Schlachtlied* (Csatadal). — *428*
EWICH, Johann Jakob (1788—1863) — német pedagógiai író; a barmeni városi iskola vezető tanára. — *677*
Der ewige Jude (A bolygó zsidó). — *734—735*
„The Examiner" — angol polgári liberális hetilap; 1808—81-ig jelent meg Londonban. — *630*
Ezeregyéjszaka. — *542 743*

F

FALSTAFF, Sir John — Shakespeare „King Henry IV" és „The Merry Wives of Windsor" c. színdarabjainak alakja; vidám, könnyelmű, hazug, kicsapongó öreg lovag. — *186*
FAMA — a római mitológiában a kósza hír, a pletyka istennője. — *30*
Faust. — *676 734—735*
FAUST, Johannes dr. (kb. 1480—1539) — német polihisztor; iskolamester, majd mágus; mondai alakká lett, az ördöggel kötött szövetségben lelkéért életet és tudományt kapott; Goethe drámai költeményének hőse. — *59—60 291 349 351 364—365 656—657 676 734—735*
FAZY, Jean-Jacques (James) (1794—1878) — svájci politikus és publicista, radikális; 1846—53, 1855—61 Genf kanton kormányzatának elnöke; bonapartista ügynök, Marx leplezi le „Vogt úr" c. művében. — *574 621 633* (300)

FERDINÁND, II. (Bourbon Károly) (1810—1859) — Szicília és Nápoly királya 1830—1859; Messina 1848. szeptemberi ágyúzásáért a Bombakirály nevet kapta; véres kegyetlenséggel fojtotta el az 1848-as forradalmat. — *99 339* ([144])

FERDINÁND, VII. (1784—1833) — spanyol király 1808 és 1814—1833. — *320*

FERGUS (V. sz.) — ír költő, részt vett a „Senchas Már" törvénygyűjtemény összeállításában. — *266*

FERGUSON, Adam (1723—1816) — skót filozófus és történetíró, erősen hatott A. Smithre közgazdasági, Schillerre pedig filozófiai-esztétikai szempontból.

— *An Essay on the History of Civil Society* (Tanulmány a polgári társadalom történetéről). Edinburgh 1767. — *46*

FEUERBACH, P. J. Anselm (1775—1833) — német büntetőjogász, a filozófus L. Feuerbach apja. — *653*

— *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden peinlichen Rechts* (A Németországban hatályos általános büntetőjog tankönyve). Giessen 1801. — *653*

— *Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts* (A tételes büntetőjog alaptételeinek és alapfogalmainak revíziója). 1. köt. Erfurt 1799; 2. köt. Chemnitz 1800. — *653*

FEUERBACH, Ludwig (1804—1872) — német materialista filozófus. — *218 324—325 348 350 423 454 470 561 575 700*

— *Vorläufige Thesen zur Reformation der Philosophie* (Előzetes tézisek a filozófia reformációjához). „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik". II. köt. 1843. — *324* ([135])

FICHTE, Johann Gottlieb (1762—1814) — német filozófus, szubjektív idealista. — *345 666 685*

FIELDING, Henry (1707—1754) — angol regény- és vígjátékíró. — *743—745*

— *Tom Jones.* — *744*

Fierabras. — *738*

Fingal *lásd* Finn mac Cumaill

FINN MAC CUMAILL (Finn Mac-Caul) — ír eposzok és népdalok hőse, nagyerejű, vitéz harcos. — *262 272*

FIXLEIN, Quintus — Jean Paul „Leben des Quintus Fixlein" („Quintus Fixlein élete") c. regényének főszereplője. — *397*

FLAUBERT, Gustave (1821—1880) — francia realista regényíró. — *746*

Flerovszkij *lásd* Bervi

FLEURY, Charles (Karl Friedrich August Krause) (szül. 1824) — londoni kereskedő, porosz rendőrügynök. — *631* ([314])

FLORENS — A „Kaiser Octavianus" c. német népkönyv egyik szereplője. — *737*

FLORIAN, Jean-Pierre-Claris de (1755—1794) — francia költő és író; Wilhelm Tellről is írt. — *95*

FOLLEN, August Adolf Ludwig (1794—1855) — német költő, publicista és politikus; 1815-ben az ellenzéki diákmozgalom résztvevője; 1817-ben az elberfeldi „Allgemeine Zeitung" szerkesztője; 1821-ben Svájcba emigrált. — *399—400*
— *lásd* Friedrichsen

FONTERET, Antoine-Louis (1850 körül működött) — francia orvos; társadalmi egészségüggyel foglalkozott
— *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier* (A munkás testi és erkölcsi higiénéje a nagyvárosokban általában, és Lyon városában különösen). Párizs 1858. — *44*

FORSTER, Charles — angol teológus és orientalista. — *226*
— *The historical Geography of Arabia etc.* (Arábia történelmi földrajza stb.). 1—2. köt. London 1844. — *226—227*

FORTUNATUS (a szerencsés) — német népi monda és népkönyv hőse, akinek feneketlen pénzeszacskója és minden kívánságot teljesítő sipkája volt. — *539—540 738*

Fortunatus und seine Söhne (Fortunatus és fiai). — *733 737*

FOUQUÉ, de la Motte, Friedrich (1777—1843) — francia származású német romantikus költő. — *677*

FOURIER, François-Marie-Charles (1772—1837) — francia utopikus szocialista. — *218 271 453—455 531 534 540* (227 244)
— *Le nouveau monde industriel et sociétaire etc.* (Az új ipari és társadalmas világ stb.). (1828) Párizs 1829—30. — *271* (102)
— *Théorie de l'unité universelle* (Az egyetemes egység elmélete). (1822) „Oeuvres complètes" („Összes Művei"). II. kiad. II—V. köt. Párizs 1841. — *483 534* (243 258)
— *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales* (A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete). (1808) „Oeuvres complètes" („Összes Művei"). II. kiad. I. köt. Párizs 1841. — *534 540* (257 259 260)

FOY, Maximilien-Sébastien (1775—1825) — francia tábornok, liberális képviselő. — *492*

„Frankfurter gelehrte Anzeigen" — német folyóirat, Majna-Frankfurtban jelent meg 1772—90-ig; szerkesztésében részt vett Goethe, Herder és több más haladó költő és tudós. — *356* (154)

FRANKL, Ludwig (1810—1894) — osztrák költő. — *675*

„The Free Press" — urquhartista angol havilap, 1855—65-ig jelent meg Londonban; Marxnak is jelentek meg benne cikkei. — *615 618 620*

FREILIGRATH, Ferdinand (1810—1876) — német forradalmár költő; 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a Kommunisták Szövetségének tagja; az 50-es évektől kispolgári radikális. — *166 169 178 409 419—420 423 595—636 639—640 643—644 675—677 680 694 697 703 709—711 713—714 720—721 724 727* (208 283 292 293 295 297 299 300 301 305 307 314 318 321)
— *Der ausgewanderte Dichter* (A kivándorolt költő). — *710*
— *Die Auswanderer* (A kivándorlók). — *710*

— *Ça ira!* (Menni fog!) — *419*
— *Der Edelfalk* (A nemes sólyom). — *710*
— *Epistel an Joseph Weydemeyer* (Levél Joseph Weydemeyerhez). — *601 602* (296 297)
— *Freistuhl zu Dortmund* (Vértörvényszék Dortmundban). — *720* (364)
— *Gedichte* (Költemények). — *710* (358)
— *Hurra! Germania!* — *636* (321 322)
— *Im Walde* (Erdőben). — *710*
— *Nach Johanna Kinkels Begräbnis* (Johanna Kinkel temetése után). — *604 608* (299)
— *Prinz Eugen* (Jenő herceg). — *710*
— *Requiescat!* (Nyugodjék!) — *423* (211)
— *Die Schreinergesellen* (Az asztaloslegények). — *710*
— *Die Toten an die Lebenden* (A holtak az élőkhöz). — *595*
— *Trotz alledem!* (Mindenek ellenére!) — *632* (316)
— *Wie man's macht* (Hogyan csináljuk). — *420*
— *Zur Schillerfeier. 10. November 1859. Festlied der Deutschen in London* (A Schiller-ünnepségre. 1859. november 10. A londoni németek ünnepi dala). — *634* (317)
FREILIGRATH, Ida (szül. 1817) — F. Freiligrath német költő felesége. — *598—599 605 621—622*
FREILIGRATH, Katharina (Kätchen, Kate) (1845—1904) — német írónő, F. Freiligrath leánya. — *617 635 636*
FREIRE, Manuel (1765—1834) — spanyol tábornok, 1808—14 részt vett a Napóleon elleni nemzeti felszabadító háborúban. — *316*
„Fremdenblatt" — német lap, Elberfeldben jelent meg. — *711*
FREYJA — a germán mitológiában Njǫrðr leánya, a szerelem és a termékenység istennője. — *261*
FREYTAG, Gustav (1816—1895) — német realista regényíró, a burzsoázia és a kézművesrend magasztalója, liberális. — *462*
— *Die Journalisten* (Az újságírók). — *462*
FRIDOLIN (VI. sz.) — ír misszionárius, a felső-rajnai alemannok között hirdette a kereszténységet. — *274*
FRIEDRICHSEN, Johann Friedrich Wilhelm (XVIII—XIX. sz.) — német költő.
— *Mag alles Wunder von dem Lande singen* (Csak zengje minden csodálva a tájat). (Zenéjét szerezte A. A. L. Follen). — *399—400* (197)
FRIGYES, I. Barbarossa (Rőtszakállú) (kb. 1123—1190) — német király 1152-től és császár 1155—1190. — *585*
FRIGYES, II. (Nagy) (1712—1786) — porosz király 1740—1786. — *640 683* (344)
FRIGYES VILMOS, II. (1744—1797) — porosz király 1786—1797. — *357*
FRIGYES VILMOS, IV. (1795—1861) — porosz király 1840—1861. —*559*
FROMENT, M. — a restauráció alatt párizsi rendőrtisztviselő. — *492*
— *La police dévoilée, depuis la restauration et notamment sous messieurs*

Franchet et Delaveau et sous Vidocq etc. (A leleplezett rendőrség, a restauráció óta, és nevezetesen Franchet és Delaveau urak alatt és Vidocq alatt stb.), Párizs 1829. — *492*

FUNKE, Georg Ludwig Wilhelm (XIX. sz. első fele) — német teológus, óhegeliánus. — *78* [20]

FUSTEL DE COULANGES, Numa-Denis (1830—1889) — francia történész, az ókorral és Franciaország középkori történelmével foglalkozott. — *229*

Fürst Wladimir und dessen Tafelrunde (Vlagyimir herceg és kerekasztala). Lipcse 1819. — *372* [173]

G

GALBA, Servius Sulpicius (i. e. kb. 5—i. sz. 69) — római császár 68—69. — *254*

GALLUS (Gall, Gallo, Gilián) (kb. 550—645) — ír származású keresztény prédikátor. — *274*

GANILH, Charles (1758—1836) — francia politikus és vulgáris közgazdász, újmerkantilista. — *80 88*

GANS, Eduard (kb. 1797—1839) — német filozófus, Hegel tanítványa, a jogtudományok tanára Berlinben; liberális; Hegel műveinek egyik kiadója. — *515*

GANÜMÉDÉSZ — a görög monda szerint Trósz király fia, akinek szépsége az isteneket is elbűvölte; Zeusz sas képében felvitte magához az Olümposzra, ahol az istenek pohárnoka lett. — *239 672*

GARIBALDI, Giuseppe (1807—1882) — olasz forradalmi demokrata, az olasz nemzeti szabadságharcok (1848—49, 1859) vezére, az Itália egységéért vívott harc hőse. — *288*

GARNIER, Germain, comte de (1754—1821) — francia közgazdász, bonapartista szenátor, A. Smith fordítója és kiadója. — *81 83*

„Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt" — német irodalmi hetilap, 1853—1903-ig Lipcsében, 1903—43-ig Berlinben jelent meg. — *616 619 622—623 625* [307]

GASKELL, Elisabeth (1810—1865) — angol írónő, több társadalmi regényt írt. — *370*

Gatterer *lásd* Engelhard

GENNADIUS (V. sz.) — gall író. — *273*

Genovefa. — *732 736*

GENOVEFA — német népkönyv főszereplője. — *736*

GERASIMI (megh. 475) — palesztinai apát, neki tulajdonítják az „Andronicus rabszolga történeté"-t. — *734*

GERSTENBERG, Isidor (megh. 1876) — londoni bankár, F. Lassalle barátja és G. Kinkel híve. — *629*

Die Geschichte vom gehörnten Siegfried (Történet a sebezhetetlen Siegfriedről). — *733 737 739*

GESSNER, Salomon (1730—1788) — svájci idillikus-édeskés költő és festő — *308 418*

GFRÖRER, August Friedrich (1803—1861) — német történész, a tubingeni iskola híve — *250*

GHILLANY, Friedrich Wilhelm (1807—1876) — német történész és teológus — *457*

GIBBON, Edward (1737—1794) — angol történész — *226*

GIRALDUS CAMBRENSIS (Sylvester Gerald Barry) (1146—1220) — angol foesperes, részt vett az Írország elleni 1185-ös katonai expedícióban — *268 270 276 282*

— *Expugnatio Hibernica* (Írország elfoglalása) „Opera" („Művei") London 1863 — *268*

— *Topographia Hibernica* (Írország topográfiája) „Opera" („Művei") London 1863 — *268 270*

GLADSTONE, William Ewart (1809—1898) — angol politikus, tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője, 1852—55 és 1859—66 pénzügyminiszter, 1868—74, 1880—85, 1886 és 1892—94 miniszterelnök — *230* (64)

— *Juventus Mundi etc.* (A világ ifjúsága stb.) London 1869 — *230*

GOBSECK — Balzac egyik novellájának főszereplője, a fösvény uzsorás típusa — *369*

GODEGISEL — Gundioch burgundi király fia, aki apja halála után (473-ban) megosztotta fivéreivel a birodalmat; 500-ban Dijonnál a frankokkal szövetkezve legyőzte bátyját — *713*

GODWIN, William (1756—1836) — angol író és publicista, Malthus ellenfele, az anarchizmus egyik megalapítója — *124*

GOEGG, Amand (1820—1897) — német újságíró, kispolgári demokrata, 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja, az emigrációban a pacifista Béke és Szabadság Liga egyik vezetője, a 70-es években a német szociáldemokráciához csatlakozott — *573*

— [Névtelenül] *Nachtragliche authentische Aufschlusse uber die Badische Revolution von 1849 etc* (Utólagos hiteles tájékoztatások az 1849-es badeni forradalomról stb.) — *573*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749—1832) — német költő és tudós — *59—61 103 180 198 216 261 291 324 344—368 385 398 402 456 461 511 556 604 619 640 655—659 671—678 681 690—692 695 712—713 735 744 748* (269)

— *Alexander von Joch, uber Belohnung und Strafen nach turkischen Gesetzen* (Alexander von Joch „A török törvények szerinti jutalmazásról és büntetésről") 1772 — *356* (154)

— *Belagerung von Mainz* (Mainz ostroma). — *357*

— *Briefe aus der Schweiz* (Levelek Svájcból) — *354* (152)

— *Der Burgergeneral* (A polgártábornok). — *353 357* (151)

— *Egmont* — *361—362*

— *Eigentum* (Tulajdon). — *362—363*
— *Faust.* — *59—60 291 349 351 364—365 409 478 604 656—657 676 735 748* (14 148 206 241)
— *Für junge Dichter* (Fiatal költőkhöz). — *671*
— *Der Gott und die Bajadere* (Az Isten és a bajadér). — *261*
— *Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand* (Götz von Berlichingen, a vaskezű). — *180 345 351 363*
— *Hermann und Dorothea* (Hermann és Dorothea). — *358* (156)
— *Iphigenie auf Tauris* (Iphigeneia Tauriszban). — *351*
— *Kampagne in Frankreich 1792* (Franciaországi hadjárat 1792). — *356*
— *Katechisation* (Vallatás). — *353*
— *Klaggesang von der edeln Frauen des Asan Aga* (Panaszos ének Hasszán aga nemes asszonyáról). [Fordítás]. — *385* (186)
— *Die Leiden des jungen Werthers* (Az ifjú Werther szenvedései). — *353—355 361 566* (274)
— *Maskenzüge* (Álarcos menetek). — *351*
— *Die natürliche Tochter* (A törvénytelen leány). — *356*
— *Noch ein Wort für junge Dichter* (Még néhány szó fiatal költőkhöz). — *671*
— *Positiones juris* (Doktori disszertáció) (1771) Strassburg. — *356*
— *Prometheus* (Prométheusz). — *351—352*
— *Rechenschaft* (Számadás). — *659* (333)
— *Reineke Fuchs* (Reineke, a róka). — *398* (194)
— [*Römische*] *Elegien* ([Római] elégiák). — *367*
— *Stella.* — *355*
— *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten* (Német kivándoroltak beszélgetései). — *357*
— *Vanitas! vanitatum vanitas!* (Hívság! Hívságok hívsága!). — *365* (164)
— *Das Veilchen* (Az ibolya). — *408* (200)
— *Venezianische Epigramme* (Velencei epigrammák). — *357* (155)
— *Die Wahlverwandtschaften* (Vonzások és választások). — *366*
— *Warnung* (Intés). — *368* (166)
— *West-östlicher Diwan. An Suleika* (Nyugat-keleti diván. Zulejkához). — *103* (30)
— *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (Wilhelm Meister tanulóévei). — *355 364—366 461* (153 234 269)
— *Zahme Xenien* (Szelíd xéniák). — *351 359 362 510—511 556* (158 162 251 269)
— *Zur Naturwissenschaft im Allgemeinen, Einzelne Betrachtungen und Aphorismen* (A természettudományról általában, egyes észrevételezések és aforizmák). — *359* (159)

GÓG és MAGÓG — bibliai óriások; Ezékiel próféta szerint Magóg félelmetes északi nép, Góg e nép királyának neve. A Biblia szerint a végítélet előtt Góg megjelenik népével, hogy a Sátán ösztönzésére utolsó támadást indítson a szentek ellen. — *149*

GOGOL, Nyikolaj Vasziljevics (1809—1852) — orosz regény- és drámaíró — *745*

GÓLIÁT — bibliai óriás, akit Dávid legyőzött. — *396*

GONCOURT testvérek — Edmond, de (1822—1896) és Jules, de (1830—1870); francia romantikus írók. — *746*

Gottfried *lásd* Kinkel

GOTTFRIED VON BOUILLON (kb. 1060—1100) — Alsó-Lotaringia hercege 1089—1100; 1096—99 az első keresztes háború vezére. — *734*

GOTTFRIED VON STRASSBURG (XII. sz. vége—XIII. sz. eleje) — középkori német költő, lovagkoltemények szerzője. — *554—555 737*

GOTTSCHED, Johann Christoph (1700—1766) — német író, irodalomtörténész és esztéta. — *607 669 721*

GÖRGEY Arthur (1818—1916) — császári tiszt, majd 1848 nyarától honvédtiszt, később tábornok és 1849 márciusától a honvédseregek főerőinek parancsnoka, májustól hadügyminiszter is; a forradalom jobbszárnyának képviselője; 1849. aug. 11-én diktátor, két nappal később leteszi a fegyvert a cári csapatok előtt. — *597*

GÖRRES, Johannes Joseph von (1776—1848) — német író és történész, romantikus reakciós, ultramontán; a katolicizmus védelmében szembeszállt a porosz kormányzattal. — *732 733 738*

— *Die deutschen Volksbucher* (A német népkonyvek). Heidelberg 1807. — *732*

Götz von Berlichingen *lásd* Berlichingen

GÖTZE, Peter Otto von (1793—1880) — német tudós, szlavisztikával foglalkozott, szerb és orosz népdalokat adott ki. — *372—373*

— *Stimmen des russischen Volkes* (Az orosz nép hangja). Stuttgart 1828. — *372* (173)

GRACCHUS testvérek — Tiberius Sempronius Gracchus (i. e. 162—133) és Cajus Sempronius Gracchus (i. e. 153—121); római néptribunok; az elszegényedő római parasztság érdekeit képviselték az arisztokráciával szemben. — *27 746*

GRANIER DE CASSAGNAC, Bernard-Adolphe (1806—1880) — francia újságíró, történész; a júliusi monarchia alatt orléanista, a februári forradalom után bonapartista; 1852—70 a törvényhozó testület tagja — *370*

GRANT, Arthur — Harkness „City Girl" c. regényének egyik szereplője. — *161*

GRATIANUS (XII. sz.) — bolognai olasz szerzetes, egyházjogász; elsőnek ő állította össze és foglalta átfogó rendszerbe az egyházi jogszabályokat, a Corpus juris canonici I részének (Decretum Gratiani) szerzője — *653*

— *Concordia discordantium canonum* (Az egymásnak ellentmondó egyházjogi szabályok összeegyeztetése). — 653

GRAVES, Charles (1812—1899) — ír tudós; matematikus; 1852—69 az ófir torvények fordítására és kiadására alakított kormánybizottság tagja; 1866-tól limericki püspök. — *265—266*

GRABER, Friedrich (1822—1895) — Engels gyermekkori barátja, Wilhelm Graber fivére, lelkipásztor Düsselben. — *675*

„*Die Grenzboten Zeitschrift fur Politik und Literatur*" — német hetilap, 1841—1923-ig jelent meg, eloszor Brusszelben, majd Lipcsében, pályafutása elején a lap liberális irányzatú — *418—419* (207)

GRETCHEN (Grete) — Goethe „Faust" c drámájának hosnoje — *657 748*

GRILLPARZER, Franz (1791—1872) — osztrák kolto és drámaíró — *675*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785—1863) — német filológus, a germanisztika és az osszehasonlító néprajz úttoroje, a berlini egyetem professzora, mérsékelt liberális, 1848-ban a frankfurti nemzetgyulés tagja (kozép). — *65 217 271 281 311 321 373 723 739*

— *Deutsche Rechtsaltertumer* (Német jogi régiségek) II kiad Gottingen 1854 — *271*

— *Deutsche Sagen* (Német mondák) — *281—282*

— *Geschichte der deutschen Sprache* (A német nyelv története) (1848) IV kiad Lipcse 1880 — *65*

— *Kinder- und Hausmarchen* (Gyermekmesék) — *723*

GRIMM, Wilhelm Karl (1786—1859) — filológus, a berlini egyetem professzora, elozonek occse, kettojuk nevéhez fuzodik a német szókincs, mese- és mondavilág feldolgozása — *723 739*

Griseldis — 736 738—739

GRISELDIS — német népkonyv foszereploje — *736*

GROLMANN, Karl Ludwig Wilhelm von (1775—1829) — német jogász, egyetemi tanár Giessenben, 1821-ben belugyminiszter Darmstadtban — *653*

— *Grundsatze der Kriminalrechtswissenschaft* (A buntetojog-tudomány alaptételei) Giessen 1798 — *653*

GROTE, George (1794—1871) — angol történész, Gorogország történelmével foglalkozott — *228*

— *A History of Greece* (Gorogország története) 12 kot — *228* (70)

GRUN, Anastasius (Anton Alexander, Graf von Auersperg) (1806—1876) — osztrák kolto, a 30-as években egy sor névtelen gyűjteményes kotetben bírálta a németországi feudális és katolikus reakciót — *673—674 703*

GRUN, Karl (Ernst von der Haide) (1817—1887) — német kispolgári publicista, a 40-es években az „igazi szocializmus" egyik fo képviseloje, 1848—49 kispolgari demokrata, 1848-ban a porosz nemzetgyulés tagja (balszárny), 1849-ben polgári biztos Badenban — *347—368 452—455 694* (227)

— *Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien Briefe und Studien* A franciaországi és belgiumi társadalmi mozgalom Levelek és tanulmányok) Darmstadt 1845 — *452*

— *Uber Goethe vom menschlichen Standpunkte* (Goethe emberi szempontból) Darmstadt 1846 — *347—368* (146)

Gudrun — 260 743 (94)

GUDRUN (Gutrun) — a germán mondavilág egyik alakja — *260*

GUILLEMINOT, Armand-Charles (1774—1840) — francia tábornok és diplomata. — *318—319*

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787—1874) — francia történész és politikus, orléanista; 1840—48 Franciaország bel-és külpolitikájának irányítója, a finánccburzsoázia érdekeinek képviselője. — *27 326* (160)

— *Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réussi? Discours sur l'histoire de la révolution d'Angleterre* (Miért sikerült az angol forradalom? Értekezés az angol forradalom történetéről). Párizs 1850. — *326* (136)

GUNTHER — a „Nibelungenlied" egyik szereplője. — *260* (93)

GUTZKOW, Karl Ferdinand (1811—1878) — német író, az „Ifjú Németország" vezető képviselője; 1838—43 a „Telegraph für Deutschland" szerkesztője; 1847—50 a drezdai udvari színház dramaturgja. — *457 588 671—674 676 692—693 700—701 704—707 709* (199 287 342 356)

— *Blasedow und seine Söhne* (Blasedow és fiai). — *693 722*

— *Patkul.* Ein politisches Trauerspiel in 5 Aufzügen (Patkul. Politikai szomorújáték 5 felvonásban). — *707*

— *Vergangenheit und Gegenwart.* 1830—1838 (Múlt és jelen. 1830—1838). — *675* (340)

— *Wally, die Zweiflerin* (Wally, a kételkedő). — *673 738*

— *Werner, oder Herz und Welt.* Schauspiel in 5 Aufzügen (Werner, vagy szív és világ. Színjáték 5 felvonásban). — *707*

— *Zur Philosophie der Geschichte* (Megjegyzések a történelem filozófiájához). Hamburg 1836. — *716* (362)

GÜLL, Friedrich Wilhelm (1812—1879) — német költő, gyermekversek és dalok szerzője. — *712*

GYERZSAVIN, Gavril Romanovics (1743—1816) — orosz költő. — *374*

— *Песня Е. И. В. Екатерине II. на победы графа Суворова Рымнинского в 1794 г.* (Dicsőítő ének II. Katalinnak Szuvorov Rimnyinszkij gróf győzelme alkalmából 1794-ben). — *374* (176)

H

HABAKUK (i. e. VII. sz. vége) — a Biblia szerint az ún. „kis" próféták egyike. — *27*

HAECKEL, Ernst Heinrich (1834—1919) — német darwinista biológus és filozófus. — *303*

HÁFIZ, Sámszuddin Mohammed (kb. 1320—1390) — perzsa költő. — *225 459*

HAHNEMANN — a hatodik sváb neve a „Sieben Schwaben" c. német népkönyvben. — *496*

Haide, Ernst von der *lásd* Grün, Karl

Die Haimonskinder (A Haimon-fiak). — *733 737*

HALLER, Karl Ludwig (1768—1854) — svájci jogász és történész; az 1848 előtti német feudális monarchista reakció ideológusa. — *78* (20)

„Hallische Jahrbucher" *lásd* „Deutsche Jahrbucher fur Wissenschaft und Kunst"

HAMILTON, Sir William (1788—1856) — skót filozófus, kantiánus; D Stewart skót filozófus műveinek kiadója — *45*

HAMLET — Shakespeare „Hamlet, Prince of Denmark" c. drámájának főszereplője. — *409*

HANCOCK, U. Nelson — ír jogász, O'Mahonyval közösen kiadták a „Senchas Már" törvénygyűjtemény két kötetét. — *266*

HANKA, Václav (1791—1861) — cseh tudós és költő, a grunebergi és koniginhofi kéziratok kiadója, amelyekről később kiderult, hogy hamisítványok. — *372—373* (171)

HANMER, Meredith (1543—1604) — angol lelkész és történész — *269*

— *The Chronicle of Ireland* (Írország krónikája), „Ancient Irish Histories The Works of Spencer, Campion, Hanmer and Marleburrough" („Régi ír történeti munkák Spencer, Campion, Hanmer és Marleburrough művei") Dublin 1809 — *269*

HANSEMANN, David Justus Ludwig (1790—1864) — német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetoje, 1847-ben az egyesult Landtag tagja, 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő, márc.—szept pénzugyminiszter. — *292*

HANUMÁN — a majomisten a hindu mitológiában; a „Rámájana" eposz (1. e. utolsó századok) egyik főszereplője; számos temploma van Indiában. — *102*

HARALDR, I. (Széphajú) (kb. 850—kb 933) — norvég király 872—930 — *276* (105)

Haraldssaga — *276* (105)

HARKNESS, Margaret (John Law) — angol íróno. — *160—163*

— *City Girl* (Nagyvárosi lány). — *160—163*

HARRIS, James (1709—1780) — angol filozófus, klasszika filológus; parlamenti képviselő. — *68*

— *Dialogue concerning Happiness* (Beszélgetés a boldogságról). London 1741. Újranyomták a „Three Treatises etc." („Három értekezés stb ") 3 kiadásában. London 1772. — *68* (18)

HARRIS, James, Earl of Malmesbury (1746—1820) — angol diplomata és politikus; whig; 1777—82 szentpétervári nagykovet — *68*

— *Diaries and Correspondence* (Naplók és levelezés) Unokája, J Howard Harris, Earl of Malmesbury kiad. 1844. — *68* (18)

HARTMANN, Moritz (1821—1872) — német kolto és író, a 40-es években „igazi szocialista" — *410* (201)

— *Kelch und Schwert* (Kehely és kard). — *410*

HARTMUT, ormanai — a „Gudrun" egyik szereplője — *260*

HÁRUN-AR-RASID (765—809) — bagdadi kalifa 786—809; az „Ezeregyéjszaka" arab népmesegyűjtemény fohose — *516*

HASSE, Leo — G Kinkel barátja, a Cserebogáregylet tagja; 1841-ben kilépett a Cserebogáregyletbol. — *560*

HATZFELDT (Hatzfeld), Sophie, grófné (1805—1881) — F. Lassalle híve és támogatója, részt vett a munkásmozgalomban — *167 424 462 591 593* (213 290)

HECKER, Friedrich Franz Karl (1811—1881) — mannheimi ügyvéd, kispolgári demokrata, radikális republikánus; 1848-ban az elóparlament tagja, a badeni áprilisi felkelés egyik vezetoje; Svájcba, majd az Egyesult Államokba emigrált és ezredesként részt vett a polgárháborúban. — *384—385 572*

Hecker-dal. — *384* (184)

HEFFTER, Moritz Wilhelm (1792—1873) — német tudós — *372*

— *Das Slawentum* (A szlávság) Lipcse 1852. — *372*

— *Der Weltkampf der Deutschen und Slaven seit dem Ende des funften Jahrhunderts nach christlicher Zeitrechnung, nach seinem Ursprunge, Verlaufe und nach seinen Folgen dargestellt* (A németek és a szlávok kozott az idoszámítás utáni V század vége óta folyó világméretű harc, eredetét, lefolyását és kovetkezményeit tekintve). Hamburg és Gotha 1847. — *372*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — német objektív idealista filozófus. — *9 11 44 78 113 169 171—172 191 218 221 242 274 297—298 302—303 305 324 327 345 348 350 358 365 368 452 472—476 501—502 515 529 —530 541 575—576 578—579 583 652—653 685 688 694 700—706 716 719—720*

— *Enzyklopadie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (A filozófiai tudományok encziklopédiája alapvonalakban) 1817 — *575*

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts etc.* (A jog filozófiájának alapvonalai stb.). Berlin 1820 — *44 515* (254)

— *Die Phanomenologie des Geistes* (A szellem fenomenológiája). Bamberg 1807. — *80 113 144 302 365 368 394 529—530 541 578* (21 35 50 125 261)

— *Vorlesungen uber die Asthetik* (Eloadások az esztétikáról) Berlin 1835—38. — *221 576*

— *Vorlesungen uber die Geschichte der Philosophie* (Elóadások a filozófia történetéről). Berlin 1833—36. — *221*

— *Vorlesungen uber die Philosophie der Geschichte* (Eloadások a történelem filozófiájáról). Berlin 1840 — *297—298 358—359* (157)

HEINE, Heinrich (1797—1856) — német kolto és író — *425 445 576 579 583—592 619 638 640 671—673 675—676 678 686 694 705—709 718 744* (149 199 215 283 289 290 342)

— *Atta Troll. Ein Sommernachtstraum* (Atta Troll Nyáréji álom) — *579 638* (282)

— *Buch der Lieder Nordsee-Zyklus. Frieden* (Dalok konyve Északi-tenger versciklus Béke). — *653* (328)

— *Deutschland. Ein Wintermarchen* (Németország. Téli rege) — *399 585 — 587 591* (196 285)

— *Ludwig Borne. Eine Denkschrift* (Emlékirat Ludwig Bornérol) 1840. — *588 708* (287)

— *Reisebilder* (Útirajzok). — *709*

— *Die romantische Schule* (A romantikus iskola) 1836 — *576*

— *Die schlesischen Weber* (A szléziai takácsok). — *584*

— *Unsere Marine* [Die deutsche Flotte] (A német flotta). — *587*
— *Uber den Denunzianten* Eine Vorrede zum dritten Teile des Salons (A denunciánsrol Eloszó a Szalon harmadik részéhez) 1837 — *709*
— *Der Wechselbalg* (A váltott gyerek) — *589* (288)
— *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* (A vallás és a filozófia története Németországban) Hamburg 1834 — *288 384 583* (114 284)
HEINE, Mathilde (Eugenie Mirat) (megh 1883) — Heine felesége — *587*
HEINECCIUS, Johann Gottlieb (1681—1741) — német jogfilozófus — *651*
— *Elementa juris civilis secundum ordinem Pandectarum* (A magánjog alapelemei a Pandekták rendje szerint) Amszterdam 1728 — *651*
HEINZEN, Karl Peter (1809—1880) — német radikális publicista, republikánus, a „Leipziger Allgemeine Zeitung" és a „Rheinische Zeitung" munkatársa, 1849-ben rovid ideig részt vett a baden-pfalzi felkelésben, utána Svájcba, majd Anglhába emigrált, 1850 oszén az Egyesult Államokban telepedett le, Marx és a kommunizmus heves ellenfele — *394—398 589* (276)
— *Polemik. Karl Heinzen und die Kommunisten* (Polémia Karl Heinzen és a kommunisták) „Deutsche Brusseler Zeitung", 1847 szept 26 — *397* (190)
— *Ein „Reprasentant" der Kommunisten* (A kommunisták egyik „képviselője") „Deutsche-Brusseler Zeitung", 1847 okt 21 — *394* (190)
— *Ein Steckbrief* (Egy korozolevél) Schaerbeek 1845 — *398*
HEKATAIOSZ (milétoszi) (kb 1 e 549) — a legrégibb gorog történetírók egyike, logográfus, két nevezetes munkájáról tudunk, egy négy konyvbol álló genealógiáról (ez teljesen elveszett) és egy, két konyvbol alló történeti-foldrajzi múrol, amelybol számos toredék maradt fenn — *228*
HEKTÓR — trójai királyfi, Homérosz „Ilias"-ának, valamint Shakespeare „Troilus und Cressida" c drámájának szereploje — *395—396*
HELENA — német népkonyv foszereploje, más felfogás szerint a „Kaiser Octavianus" c német népkonyv egyik alakja — *737*
HELL (Winkler), Karl Gottlieb Theodor (1775—1856) — német koltó és újságíró — *673 675*
HELLER, Robert (1812—1871) — német liberális író és publicista — *675*
Helmina *lásd* Chezy
HELVÉTIUS, Claude-Adrien (1715—1771) — francia filozófus, mechanikus materialista, ateista — *123*
HENGSTENBERG, Ernst Wilhelm (1802—1868) — reakciós teologus, a berlini egyetem professzora — *673*
Henneke Knecht (Henneke, a szolga) — *394* (189)
HÉNOK (Énókh) — bibliai alak, Noé dédapja — *253*
HENRIK, I (1068—1135) — angol király 1100—1135 — *268*
HENRIK, III (1551—1589) — francia király 1574—1589 — *58*

HENRIK, IV. (1553—1610) — francia király 1589—1610. — *319*

HENRIK, XII. (Oroszlán) (1129—1195) — bajor és szász király; egy német népkönyv hőse. — *734*

HÉPHAISZTOSZ (gör.) *Vulcanus* (lat.) — a görög—római mitológiában a tűz és a kovácsmesterség istene. — *30 71 245*

HERCULES (lat.) *Héraklész* (gör.) — a görög—római mondavilágban félisten, az erő és kitartás megszemélyesítője. — *357 360 512 515 540*

HERDER, Johann Gottfried von (1744—1803) — német felvilágosító, tudós, író és esztéta. — *284 309*

HERMANN (Arminius), (a cheruszk) (i. e. kb. 17—i. sz. kb. 20) — a Róma ellen fellázadó germán törzsek vezére, akinek vezetésével a germánok 9-ben a teutoburgi erdőben megsemmisítő vereséget mértek a római légiókra. — *428*

„Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London" — a német kispolgári demokrata emigráció 1859 januárjától Londonban megjelent hetilapja. Szerkesztője G. Kinkel, majd H. Juch. — *606—608 610 616* (310)

HERMÉSZ — a görög mitológiában az istenek hírnöke, a közlekedés, kereskedelem és a tolvajlás istene. — *30 246*

HÉRODOTOSZ (i. e. kb. 484—425) — görög történetíró. — *238*
— Historiae (Történelem). — *668* (337)

HERSCHEL, Sir Frederick William (1738—1822) — angol csillagász. — *140*

HERWEGH, Georg Friedrich (1817—1875) — német forradalmár költő. — *409 575 587 593—594 604 703* (208 283 291)

HERWIG, seelandi — a „Gudrun" egyik szereplője. — *260*

HERZEN, Alekszandr Ivanovics (1812—1870) — orosz forradalmi demokrata filozófus, publicista és író, emigráns, a „Kolokol" szerkesztője és kiadója. — *376 381*

Herzog Ernst (Ernő herceg). — *734*

Herzog Heinrich der Löwe (Oroszlán Henrik). — *733—734*

HESS, Moses (1812—1875) — német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek közepén az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; később lassalleánus. — *130 348 586—587*
— [Az „Europäische Triarchie" szerzője:] *Philosophie der Tat* (A tett filozófiája). „Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz". 1843. I. rész. — *130* (41)

HETEL, hegelingi — a „Gudrun" egyik szereplője. — *260*

HEY, Johann Wilhelm (1790—1854) — német pap, gyermekversek és mesék szerzője. — *712*

HEYSE, Hermann (1820—1860) — német demokrata, a kasseli „Die Hornisse" c. folyóirat szerkesztője; később emigránsként Londonban élt. — *217*

HIERONYMUS, Sophronius Eusebius (Szent Jeromos) (kb. 340—420) — dalmát származású teológus, latinra fordította a Bibliát. — *272*

HILDA, irlandi — a „Gudrun" egyik szereplője. — *260*

Das Hildebrandslied (A Hildebrand-ének). „Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII—IX. Jahrhundert" („A VIII—IX. századi német költészet és próza emlékei"). Kiadta K. Müllenhoff és W. Scherer. Berlin 1864. — *281* (111)

HILLER, Johann — sváb paraszt, aki 1845 júniusában nyomora miatti kétségbeesésében megölte öt gyermekét; H. Püttmann „Johann Hiller" c. versének főszereplője. — *426 431—432*

Hilleriade *lásd* Püttmann: „Johann Hiller"

Hirlanda. — *736*

HIRLANDA — német népkönyv főszereplője. — *736*

HIRSCH, Wilhelm — hamburgi kereskedelmi alkalmazott; az 50-es évek elején porosz rendőrügynök Londonban. — *628*

HOBBES, Thomas (1588—1679) — angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. — *9*

HODDE, Lucien de la (Delahodde) (1808—1865) — francia publicista; forradalmi titkos társaságok tagja a restauráció és a júliusi monarchia idején; rendőrügynök.

— *La naissance de la République en février 1848* (A köztársaság születése 1848 februárjában). Párizs 1850. — *163*

HOFFMANN, Ernst Theodor Amadeus (1776—1822) — német romantikus költő, zenész és festő. — *556 742—743*

— *Meister Johannes Wacht* (Johannes Wacht mester). — *556*

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, August Heinrich (1798—1874) — német költő és filológus. — *409 464*

HOFFMANNSWALDAU , Christian Hoffmann von (1617—1679) — német költő, az ún. „második szilézíai iskola" feje. — *720* (363)

HOHENZOLLERNOK — német uralkodóház; brandenburgi választófejedelmek 1415—1701, porosz királyok 1701—1918, német császárok 1871—1918. — *462 589*

HOHENZOLLERN-SIGMARINGEN, Karl Anton, Fürst von (1811—1885) — 1848—49-ben Hohenzollern-Sigmaringen hercegség uralkodója; 1858—62 porosz miniszterelnök. — *403 589*

HOLBACH, Paul-Henri Dietrich, baron d' (1723—1789) — francia filozófus, mechanikus materialista, ateista. — *121 123*

— [Mirabaud:] *Système de la nature, ou les lois du monde physique et du monde moral* (A természet rendszere, vagy a fizikai világ és az erkölcsi világ törvényei). [Párizs], London 1770. — *122* (39)

HOLLINGER, Fidelio — londoni nyomdatulajdonos, nála nyomták a „Volk"-ot és a legtöbb német emigráns lapot. — *624* (305)

HOMÉROSZ — legendás görög költő, akinek többek között az „Iliasz" és az „Odüsszeia" c. eposzokat tulajdonítják (keletkezési idejük i. e.

kb IX—VII sz) — *199 228—232 236—237 247 307 395—397 527 641 735 743*
— *'Ιλιάς* (Ilias) — *31 83 228 231—232 237 395—397 402 735* (71 77 193)
— *'Οδύσσεια* (Odusszeia) — *68 232 236* (78 82)

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e 65—8) — római költő — *246—247 465 590 641 712*
— *Satirae* (Szatírák) — *247 451* (225)

HOTHO, Heinrich Gustav (1802—1873) — német művészettörténész, az esztétika professzora a berlini egyetemen, hegelián us, Hegel műveinek egyik kiadója — *720*

„*Household Words*" — irodalmi hetilap, 1850—59-ig jelent meg Londonban Dickens kiadásában — *567*

HOUWALD, Christoph Ernst von (1778—1845) — német regény- és drámaíró, tobb sorstragédiát írt — *691*
— *Das Bild* (A kép) — *691*
— *Der Leuchtturm* (A világítótorony) — *691*

„*How do you do*" — humoros német nyelvű londoni hetilap, szerkesztője Bettziech, kiadója Drucker volt — *617 621* (308)

HOWITT, William (1792—1879) — angol író. — *600*

HOYOLL, Philipp (szul 1816) — német származású festo. — *613*

HUB, Ignatius (1810—1880) — német költő — *675*

HUGO, Gustav von (1764—1844) — német reakciós jogász, a történelmi jogi iskola egyik megalapítója — *309—310*
— *Lehrbuch eines zivilistischen Kursus* (Egy magánjogi tanfolyam tankonyve) 7 kot Berlin 1792—1821. — *309—310* (129)

HUGO, Victor (1802—1885) — francia író, az alkotmányozó és a torvényhozó nemzetgyulés tagja, Louis Bonaparte ellenfele; az államcsíny után emigrált — *342 718*
— *Napoléon le petit* (A kis Napóleon). — *342*

HUTTEN, Ulrich von (1488—1523) — német humanista költő, a reformáció egyik vezéralakja, az 1522-es lovagi felkelés ideológusa — *168 170 175—176 179—182 185 187 192 195—200 204—206 208—213* (54)

HUXLEY, Thomas Henry (1825—1895) — angol természetbúvár, orvos, Darwin munkatársa — *270* (101)

HUBNER, Karl (1814—1879) — német festo — *117*

Hulshoff *lásd* Droste-Hulshoff

HÜLSMANN, Eduard — német pap; 1836-tól a schwelmi luteránus egyházkozség lelkésze — *713*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842—1921) — angol ugyvéd és publicista; a 80-as években a Szociáldemokrata Szovetség egyik alapítója és vezetője; az elso világháborúban szociálsoviniszta, J Broadhouse álnév alatt o fordította egy folyóirat számára angolra a „Toke" elso kotetének egy részét. — *220—221*

I

IBSEN, Henrik (1828—1906) — norvég drámaíró. — *22 24*

IFFLAND, August Wilhelm (1759—1814) — német színész és író; 1796—1814 a berlini Nemzeti Színház igazgatója; a reakciós társadalmat idealizáló, filiszteri színdarabok szerzője. — *450*

Igor-ének *lásd Слово о полку Игореве*

„The Illustrated London News" — angol képes hetilap, 1842 óta jelenik meg. — *567* (297)

IMMERMANN, Karl (1796—1840) — német romantikus költő. — *604 673 680—689 691*
— *Andreas Hofer.* — *691*
— *Cardenio und Celinde* (Cardenio és Celinde). — *691*
— *Die Epigonen* (Az epigonok). — *681 687*
— *Ghismonda oder die Opfer des Schweigens* (Ghismonda vagy a hallgatás áldozata). — *687*
— *Memorabilien* (Emlékiratok). — *680—689*
— *Merlin.* — *687*
— *Münchhausen.* — *681 687*
— *Tristan und Isolde* (Trisztán és Izolda). — *687*

„Intelligenzblatt" *lásd* „Allgemeine Preussische Staatszeitung"

IPHIGENEIA — a görög monda szerint Agamemnón leánya; sorsát több klasszikus görög drámaíró, majd Goethe és Racine dolgozta fel. — *718*

IRENAIOSZ (kb. 130—kb. 202) — görög egyházatya, 177-től Lyon püspöke. — *254*

ISEGRIM farkas — Goethe „Reineke Fuchs" c. művének szereplője. — *398*

ISIDORUS, szevillai (kb. 570—636) — spanyol püspök, katolikus író. — *273* (103)

ISOLDE — a „Tristan" c. német népkönyv szereplője. — *737*

ISZOKRATÉSZ (i. e. 436—338) — görög retorikus (a szónoklás mestere). — *70*
— *Βούσιρις* (Buszirisz). — *70*

ITZSTEIN, Johann Adam von (1775—1855) — német politikus, a liberális ellenzék vezére a badeni Landtagban; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (szélsőbaloldal); a forradalom leverése után Svájcba emigrált. — *359*

J

JACKSON, Charles Thomas (1805—1880) — észak-amerikai orvos, ő alkalmazta először az éternarkózist (1846-ban). — *353*

Jacques *lásd* Rousseau

JÁFET — a Biblia szerint Noé harmadik fia, az európai és az Észak-Ázsiában lakó népek ősatyja A mohamedán legenda tizennégy népet származtat tőle, koztuk a torokoket, valamint Góg és Magóg népét — *264*

JAHN, Friedrich Gustav Ludwig (1778—1852) — német nyelvész, tanár, majd katona; számos tornaegyesuletet létesített, szenvedélyesen harcolt a tornatanítás bevezetéséért, ezért a „torna atyjának" nevezték — *685*

„Jahrbuch der Literatur" — Hamburgban jelent meg — *675 710* (340)

„Jahrbucher" *lásd* „Deutsche Jahrbucher fur Wissenschaft und Kunst"

„Jahrbucher fur wissenschaftliche Kritik" — német folyóirat, Berlinben jelent meg 1827—47, L. Henning szerkesztésében — *710*

JAKAB, I (1566—1625) — angol és ír király 1603—1625; VI Jakab néven skót király 1567—1625. — *262*

Jakob *lásd* Robinson, Therese Albertine Luise

JANIN, Jules (1804—1874) — francia publicista és kritikus. — *302—303* — *La fin d'un monde et le neveu de Rameau* (Egy világ vége és Rameau unokaoccse) — *302—303*

JÁNOS evangélista — a „Jelenések könyvé"-nek állítólagos szerzője. — *252—255 365*

JÁNOS, Foldnélkuli (kb 1167—1216) — angol király 1199—1216. — *268*

János, Kereszteló *lásd* Kereszteló János

János „Jelenések konyve" *lásd* Biblia

JÁNOŠIK Juraj (1688—1713) — szlovák népi hős; Janossyk néven K. Beck „Das ungarische Wachthaus" c. kolteményének szereplője. — *698*

JEAN PAUL (Johann Paul Friedrich Richter) (1763—1825) — német kispolgári szatirikus író — *320 327 672*

JEHOVA (Jahve) — a zsidó isten neve — *45*

Jemand, W. *lásd* Langewiesche

JÉZABEL (Izebel) (i. e. kb IX. sz.) — a Bibliában Izrael királyának, Akhábnak felesége, hírhedt volt kegyetlenségéről és gonoszságáról. — *250*

JOHNSON, Samuel (1709—1784) — angol kritikus és irodalomtörténész, az angol klasszicizmus egyik legnagyobb teoretikusa; Shakespeare-művek és más koltói művek jegyzetekkel ellátott gyűjteményeinek kiadója — *294*

JOHNSTONE, James (megh 1798) — skót származású filológus, az óészaki irodalom gyűjtője és kiadója — *277*

JÓNÁS — őszovetségi zsidó próféta A legenda szerint Isten parancsára a bűnös Ninive lakóit kellett megtérítenie; amikor a megbízatás elől hajón elmenekult, buntetésképpen elnyelte egy cet Három nap múlva partra kerult és teljesítette Isten parancsát — *419*

JONES, Richard (1790—1855) — angol kozgazdász, felismerte a kapitalizmus bukásának szukségszerűségét — *223*
— *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations* (A nemzetek politikai gazdaságtanáról megtartott előadások szovegkonyve) Hertford 1852. — *222—223*

JONES, William, Sir (1746—1794) — angol tudós és orientalista — *225*
— *Poeseos Asiaticae commentatorium libri sex* (Az ázsiai koltészet kommentárjai hat kotetben). London 1774. — *225*

JONSON, Ben(jamin) (1573—1637) — angol koltó, kritikus, színész és drámaíró, Shakespeare barátja. Hírnevét főleg szatirikus célzatú vígjátékainak kószonheti. — *346*

JORDAN, Sylvester (1792—1861) — német jogász és politikus, a 30-as években a kurhessení konstitucionalista-demokrata mozgalom egyik vezetője; 1848—49-ben a frankfurti nemzetgyűlés tagja. — *404*

JOSS, Fritz (megh. kb. 1517) — német parasztvezér, a Bundschuh (Bocskoros Szovetség) újjászervezője; F. Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának egyik szereplője. — *186 209 211—212*

„Journal des Débats politiques et littéraires" — francia polgári napilap, 1789-től kezdve jelent meg Párizsban kulonféle címekkel; a júliusi monarchia alatt kormánylap, az orléanista burzsoázia lapja. — *527*

JÓZSEF, I. (1678—1711) — német-római császár 1705—1711. — *410*

JUCH, Hermann, Dr. — német polgári demokrata újságíró, a londoni emigrációban G. Kinkel híve, 1859-től a „Hermann" szerkesztője. — *610—611 628*

JUDÁS ISKARIÓT — a Biblia szerint az apostolok egyike, aki Jézust 30 ezustpénzért elárulta, és csókjával felfedte az uldozók elott. — *735*

JUNG, Alexander (1799—1884) — német író, irodalomtörténész, publicista, kozel állt az „Ifjú Németország" mozgalmához. — *699—708* (356)
— *Briefe uber die neueste Literatur. Denkmale eines literarischen Verkehrs.* (Levelek a legújabb irodalomról. Egy irodalmi érintkezés emlékei). Hamburg 1837. — *700*
— *Fragmente uber den Ungenannten* (Töredékek a megnevezetlenről). — *700*
— *Königsberg in Preussen und die Extreme des dortigen Pietismus* (A poroszországi Konigsberg és az ottani pietizmus szélsőségei). Braunsberg 1840. — *700* (349)
— *Vorlesungen uber die moderne Literatur der Deutschen* (Előadások a németek modern irodalmáról). Danzig 1842. — *699* (348)

JUNG, Georg Gottlob (1814—1886) — német publicista; kispolgári demokrata, ifjúhegeliánus; 1842-ben a „Rheinische Zeitung" társkiadója, 1848-ban a porosz nemzetgyűlés baloldalának egyik vezetője; később nemzeti liberális — *586—587 599*

JUNG-STILLING, Johann Heinrich (1740—1817) — német író, pietista. — *556 557 713*

Juppiter *lásd* Zeusz
Just, St. *lásd* Saint-Just
JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60—140) — római szatíraköltő. — *641*

K

Kaiser Octavianus (Octavianus császár). — *733 737*
KANT, Immanuel (1724—1804) — német filozófus és természettudós — *9 310 344 351 368 391 515 561 666 685 694*
— *Kritik der praktischen Vernunft* (A gyakorlati ész kritikája). Riga 1788. — *391*
— *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre* (A jogtudomány metafizikai alapvetése). 1797. — *515* (255)
KAPPER, Siegfried (1821—1879) — cseh orvos; regényeket és verseket írt cseh és német nyelven. — *372—373*
— *Die Gesänge der Serben* (A szerbek dalai). Lipcse 1852. — *372*
— *Slavische Melodien* (Szláv melódiák). Lipcse 1844. — *372*
— [Névtelenül:] *Südslavische Wanderungen im Sommer 1850* (Délszláv vándorlások 1850 nyarán). Lipcse 1851. — *373* (175)
KARADŽIĆ, Vuk Stefanović (1787—1864) — szerb filológus és folklorista, az első szerb nyelvű szótár és grammatika szerzője, népdalgyűjtemények kiadója. — *372—373*
— *Pismenica srbskoga jezika* (Szerb nyelvtan). Bécs 1814. — *373*
— *Serbische Hochzeitslieder* (Szerb lakodalmi dalok). Pest 1826. — *372*
KAROLINGOK — frank uralkodóház a VIII—X. században. — *321* (330)
KÁROLY, I. (Nagy) (kb. 742—814) — frank király 768—814; római császár 800—814. — *274 717 738*
KÁROLY, II. (Kopasz) (823—877) — francia király 840—877. — *275*
KÁROLY, V. (Habsburg) (1500—1558) — spanyol király 1516—1556, német-római császár 1519—1556; F. Lassalle „Franz von Sickingen" c. darabjának egyik szereplője. — *180—182 185—187 195 202—205 210*
KÁROLY, X. (1757—1836) — francia király 1824—1830. — *99 320 690*
KÁROLY ÁGOST (1757—1828) — Szászország—Weimar—Eisenach fejedelme 1815—1828. — *357 364*
KÁROLY FRIGYES ÁGOST VILMOS (1804—1873) — braunschweigi herceg 1815—1830; 1830 szeptemberében emigrált, számos európai ország segítségét kérte a hatalom visszaszerzésére; a 40—50-es években kapcsolatot keresett az emigráció demokratikus elemeivel és anyagilag támogatta a „Deutsche Londoner Zeitung"-ot. — *574*
KASSZANDRA — a görög monda szerint Priamosz trójai király leánya; Aiszkhülosz „Oreszteia" c. trilógiájának egyik szereplője. — *237*
KATALIN, II. (Nagy) (1729—1796) — orosz cárnő 1762—1796. — *374*
Kate *lásd* Freiligrath, Katharina

KAUTSKY, Minna (1836—1912) — német írónő; K. Kautsky anyja. — *157—160*
— *Die Alten und die Neuen* (Régiek és újak). — *158—160*
— *Stefan von Grillenhof.* — *158—160*

Käthchen *lásd* Freiligrath, Katharina

KENNETH MACALPIN (megh. 860) — a skót királyi dinasztia megalapítója, uralma alatt egyesítette a skótokat és a pikteket. — *273*

KEPLER, Johannes (1571—1630) — német csillagász, a bolygók mozgástörvényeinek felfedezője. — *748*

KERESZTELŐ JÁNOS — a Biblia szerint Zakariás és Erzsébet fia; bűnbánatot hirdetett, és a Messiás közelgő országát jövendolte; a bűnbánókat megkeresztelte a Jordánban; Herodes Antipas lefejeztette. — *213 705*

KHLOÉ — Longosz „Daphnisz és Khloé" c. regényének hősnője. — *259*

KILIAN (megh. 697) — ír misszionárius, a frank birodalom keleti részén hirdette a kereszténységet; Würzburg első püspöke. — *274*

KINKEL, Gottfried Johann (1815—1882) — német költő és publicista, kispolgári demokrata; az 1849-es baden-pfalzi felkelés résztvevője, a porosz bíróság életfogytiglani várbörtönre ítélte; a fogságból megszökött és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik vezetője lett. — *551—569 600 602—612 615—617 619 621—622 631* (273 283 294 296 297 299 301 307)

KINKEL, Johanna (szül. Mockel) (1810—1858) — G. Kinkel felesége, írónő. — *557—558 560 563—566 568 604 607—609 612 619* (299)
— *Lebenslauf eines Johannisfünkchens* (Egy szentjánosbogárka életútja). — *565*

KLAPROTH, Heinrich Julius von (1783—1835) — német orientalista, ázsiai és kaukázusi nyelvekkel foglalkozott. — *373*

KLEANTHÉSZ, asszoszi (i. e. 331—233) — görög filozófus. — *652*

KLEIN, Ernst Ferdinand (1744—1810) — német jogász. — *651*
— *Grundsatze des gemeinen deutschen peinlichen Rechts* (A német általános büntetőjog alaptételei). Halle 1799. — *651*
— *Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in den preussischen Staaten* (A porosz állam törvényhozási és jogtudományi évkönyvei). Berlin 1788—1809. — *651*

KLEIN, Julius Leopold (Lipót Gyula) (1810—1876) — magyar származású német drámaíró és irodalomtörténész. — *703*

KLEIÓ — a görög mitológiában a történetírás múzsája. — *712*

KLEIST, Ewald Christian von (1715—1759) — porosz katonatiszt és költő. — *443*

KLOPSTOCK, Friedrich Gottlieb (1724—1803) — német klasszikus költő, a német felvilágosodás egyik úttörője. — *306—307 348 460 675* (271)
— *Dem Allgegenwärtigen* (A mindenutt jelenvalónak). — *460* (232)

— *Der Messias* (A Messiás). — *553* (265)
— *Der Zürchersee* (A Zürichi-tó). — *424* (214)

KLÜTAIMNÉSZTRA — a görög mondában Agamemnón felesége; Aiszkhülosz „Oreszteia" c. trilógiájának egyik szereplője. — *234—235*

Des Knaben Wunderhorn (A fiú csodakürtje). — *384* (183 189)

KNAPP, Albert (1798—1864) — német költő; templomi énekek szerzője, pietista. — *554 562 728*

KNIGGE, Adolph Franz Friedrich Ludwig, Freiherr von (1752—1796) — német író; illuminátus. — *459*

KOCK, Paul de (1794—1871) — francia regényíró. — *709 745*

KOMP, Albrecht — a New York-i General Bank ügyintézője, az ottani kommunista szervezkedés egyik irányítója, J. Weydemeyer barátja. — *629* (313)

„Konstitutionelle Jahrbücher" — német folyóirat, Stuttgartban jelent meg. — *496*

KOPERNIKUSZ (Kopernik, Coppernicus), Nicolaus (1473—1543) — lengyel csillagász, a heliocentrikus felfogás kidolgozásával megteremtette a tudományos asztronómiát. — *666*

Korán (*Al-Kur'án*). — *224 227 458*

„Korrespondent von und für Deutschland" — német polgári liberális lap, amely 1804-ben „Frankischer Korrespondent" címmel indult meg, 1806-tól a fenti címmel jelent meg Nürnbergben. — *456—457*

KOSEGARTEN, Wilhelm (1792—1868) — német reakciós publicista, védelmezte a jobbágyrendszert. — *78* (20)

„Der Kosmos" — az Angliában élő német kispolgári demokrata emigránsok hetilapja; 1851-ben E. Haug adta ki Londonban, Kinkel, Ruge, Ronge, Oppenheim és Tausenau közreműködésével; összesen hat száma jelent meg. — *568*

KOSSUTH Lajos (1802—1894). — *600* (294)

KOTZEBUE, August Friedrich Ferdinand von (1761—1819) — német színműíró, az orosz cár ügynöke, a liberális mozgalmak ellensége. — *303 450*
— *Menschenhass und Reue* (Embergyűlölet és bűnbánat). — *422* (210)

KÖHLER, Ludwig (1819—1862) — német író, a 40-es években „igazi szocialista". — *425—426*
— *Mutterliebe* (Anyai szeretet). — *426*

„Kölnische Zeitung" — német napilap, e címmel 1802—1945-ig jelent meg; a 30-as években és a 40-es évek elején a katolicizmust védelmező, ugyanakkor a liberalizmussal kacérkodó újság; 1842—43-ban a „Rheinische Zeitung"-nak, 1848—49-ben pedig a „Neue Rheinische Zeitung"-nak duhódt ellenfele volt; a forradalom után a rajnai porosz burzsoázia megalkuvó politikájának képviselője. — *220 591 603 608—609 670* (338)

„*Konigsberger Literaturblatt*" — német hetilap, 1841—45-ig jelent meg Konigsbergben, A Jung szerkesztésében — *699—700*

KÖSTER, Heinrich (1807—1881) — 1828—37 a barmeni városi iskola tanára, később a dusseldorfi leányiskola tanára és egy magánintézet vezetője, F Freiligrath barátja — *710*

KÖSTLIN, Christian Reinhold (1813—1856) — német jogász és író — *680*

Krákumál (Kráka dala) — *276—277* (106)

KRIEMHILD — a „Nibelungenlied" egyik alakja — *260* (92)

KRUG, Friedrich Wilhelm (szul 1799) — német teológus és orientalista, verseket, szépirodalmi és önéletrajzi írásokat adott ki — *713*

— *Poetische Erstlinge und prosaische Reliquien etc* (Költoi zsengék és prózai relikviák stb) Barmen 1831 — *713*

KRUG, Wilhelm Traugott (1770—1842) — német idealista filozófus, kantiánus, 1805-tol a filozófia professzora Konigsbergben, liberális publicista — *456*

KRUMMACHER, Friedrich Wilhelm (1796—1868) — kálvinista lelkész, a wuppertali pietisták vezére — *558 715*

KUHLMANN, Georg (szul 1812) — német kalandor, prófétaként lépett fel a svájci német kézművesek előtt és az „igazi szocializmust" prédikálta; később kiderult, hogy az osztrák kormányzat szolgálatában álló provokátor. — *139*

KUNZE, August — német publicista — *457*

KUHNE, Ferdinand Gustav (1806—1888) — német író, az „Ifjú Németország" egyik képviseloje — *671—674 676 694—695 701 704—706 708 719* (342 343)

— *Die Quarantane im Irrenhause* (Vesztegzár az orultekházában). — *719*

— *Weibliche und mannliche Charaktere* (Noi és férfi jellemek) — *694 719*

L

LAEGHAIRE (Loeghaire) (megh 458) — ír király 428—458 — *266*

Laertiosz *lásd* Diogenész Laertiosz

LAFARGUE, Paul (1842—1911) — francia szocialista, az Internacionálé Fotanácsának tagja, részt vett az I Internacionálé franciaországi, spanyolországi és portugáliai szekcióinak megalapításában, a francia munkáspárt egyik alapítója, Marx és Engels tanítványa és harcostársa — *744—747*

LA FERRONNAYS, Auguste-Pierre-Marie Ferron, comte de (1777—1842) — francia politikus és diplomata, koppenhágai, pétervári nagykovet, részt vett a Szent Szovetség troppaui (1820), laibachi (1821) és veronai (1822) kongresszusain, 1828—29 külügyminiszter — *318*

LAFFITTE, Jacques (1767—1844) — francia bankár és politikus, a finánctburzsoázia képviseloje — *437—438*

LAFONTAINE, Jean de (1621—1695) — francia tanmeseíró — *418*

LAGARDE, Augustin-Marie-Balthazar-Charles Pelletier, comte de (szül. 1780) — francia diplomata, tábornok, emigránsként részt vett a Francia Köztársaság elleni háborúkban, 1806—15 porosz szolgálatban állt és a napóleoni Franciaország ellen harcolt; 1820—23 madridi nagykövet. — *317*

LAJOS, I. (1786—1868) — bajor király 1825—1848; dagályos költeményeket írt. — *348—349 429 435 444*

— *Gedichte* (Költemények). — *349 435* (147)

LAJOS, IX. (Szent) (1215—1270) — francia király 1226—1270. — *319*

LAJOS, XIV. (1638—1715) — francia király 1643—1715. — *28 365 471 717 719* (324)

LAJOS, XVI. (1754—1793) — francia király 1774—1792. — *99*

LAJOS, XVIII. (1755—1824) — francia király 1814 és 1815—1824. — *27 316 318—320*

LAJOS FÜLÖP (1773—1850) — orléans-i herceg, francia király 1830—1848. — *303 309 319 438—439 574 590 596 745* (52 240 289)

LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de (1790—1869) — francia költő, történész és politikus, a 40-es években a mérsékelt republikánusok egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány külügyminisztere és tulajdonképpeni feje, az alkotmányozó nemzetgyűlés és a végrehajtó bizottság tagja; az államcsíny után visszavonult a politikától. — *329 339—342 566* (145)

— *Opinion du citoyen Lamartine sur le communisme. Lettre adressé au citoyen Cabet* (Lamartine polgár véleménye a kommunizmusról. Levél Cabet polgárhoz). 1847. — *340—342*

LAMENNAIS (La Mennais), Hugues-Félicité-Robert de (1782—1854) — francia abbé, publicista; kereszténységszocializmust hirdet, az egyház és az állam szétválasztásáért küzd; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja (hegypárti). — *320*

LANCELOTTI, Giovanni Paolo (1511—1591) — olasz apát, történész. — *653*

— *Institutiones juris canonici* (A kánonjog institúciói). (1598). — *653*

LANCIZOLLE, Karl Wilhelm von Deleuze de (1796—1871) — német reakciós publicista és jogtörténész. — *78* (20)

„Landbötin" *lásd* „Bayerische Landbötin"

LANGEWIESCHE, Wilhelm (W. Jemand) (1807—1872) — német könyvkereskedő, 1830-ban könyvkereskedést nyitott Iserlohnban, 1837-ben Barmenba helyezte át és 1872-ig vezette; különféle álneveken szépirodalmi tevékenységet folytatott. — *677 711*

— [W. Jemand:] *Der ewige Jude. Didaktische Tragödie* (A bolygó zsidó. Didaktikus tragédia). Iserlohn 1831. — *711*

LARCOM, Sir Thomas Aiskew (1801—1879) — ír kormánytisztviselő, később vezérőrnagy, 1826-tól részt vesz Írország hivatalos felmérésében, az ősi Írország történetét tanulmányozza; 1853-tól az ír ügyek helyettes államtitkára. — *266*

LA ROCHEFOUCAULD (Larochefoucauld), François, duc de (1613—1680) — francia író — *295—296*
— *Réflexions ou sentences et maximes morales* (Gondolatok, elmélkedések és erkolcsi igazságok). Párizs 1664. — *295—296* (122)
LASSALLE, Ferdinand (1825—1864) — német író és politikus; Párizsban ismerkedett meg az utopikus szocializmus eszméivel, majd 1848-ban részt vesz a német forradalomban, a forradalom leverése után letartóztatják; az Általános Német Munkásegylet megalapítója (1863), támogatta Németország „felulről" való egyesítését, titkos egyezségre lépett Bismarckkal; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviseloje. — *28 166—214 307 591—592 596 598 634* (54 213 290 292 307)
— *Franz von Sickingen.* — *166—214* (54)
— *Nachgelassene Briefe und Schriften* (Hátrahagyott levelek és írások). Gustav Mayer kiad. 6 kot. Stuttgart—Berlin 1921—25. — (55 307)
— *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos* (Az epheszoszi Herakleitosznak, a homályosnak a filozófiája). 2 kot. Berlin 1858. — *166—168 177* (57)
— *Das System der erworbenen Rechte* (A szerzett jogok rendszere). Lipcse 1861. — *307* (4 127)
LAUBE, Heinrich (1806—1884) — német író, az „Ifjú Németország" mozgalmának képviselője; később rendező bécsi és lipcsei színházaknál — *672 674 676 700—701 704—706 708 723* (199 342 343)
— *Geschichte der deutschen Literatur* (A német irodalom története). 4 köt. Stuttgart 1839—40. — *701*
LAUTERBACH, Wolfgang Adam (1618—1678) — német jogtudós. — *653*
„*The Leader*" — angol polgári liberális hetilap; 1850-ben alapították Londonban. — *630*
„*Leipziger Allgemeine Zeitung*" — német napilap, 1837-től jelent meg Lipcsében, a 40-es évek elején haladó polgári lap; 1843—79-ig „Deutsche Allgemeine Zeitung" címen jelent meg; mottója: „Igazság és jog, szabadság és torvény". — *435*
LENAU, Nikolaus (Nikolaus Niembsch, Edler von Strehlenau) (1802—1850) — osztrák költő. — *673 675 694 697 703*
LENORE — G. A. Burger balladájának hosnője. — *423*
LEO, Heinrich (1799—1878) — német történész és publicista, reakciós, a hegelianusok ellenfele, a porosz junkerség ideológusa. — *78 708* (20)
LEONARDO DA VINCI (1452—1519) — olasz festő, szobrász, építész és feltaláló. — *140 287*
LESKE, Karl Wilhelm — a XIX sz 40-es és 50-es éveiben darmstadti konyvkiadó, demokrata. — *587*
LESSING, Gotthold Ephraim (1729—1781) — a német felvilágosodás kiemelkedo képviseloje, drámaíró, költő és kritikus, a német polgárság irodalmi eloharcosa az abszolutizmus ellen kuzdelemben. — *83 305—306 348—349 376 651 669 672 675 691* (22)

— *Laokoon, oder uber die Grenzen der Malerei und Poesie* (Laokoón, vagy a festészet és költészet határairól) Berlin 1766 — *651*

LESSING, Karl Friedrich (1808—1880) — német történelmi és tájképfestő — *118*

LEVER, Charles James (1806—1872) — ír romantikus író — *745*

LEVERRIER, Urbain-Jean-Joseph (1811—1877) — francia csillagász — *353*

LEVY, Gustav — német szocialista, az 50-es években Lassalle ellenfele, később híve — *629*

LEWALD, Johann Karl August (1792—1871) — német író, kozel állt az „Ifjú Németország" mozgalmához — *675 711*

LEWALD, Otto (1813—1874) — német jogász — *628*

LICHNOWSKI, Felix Maria, Furst von (1814—1848) — sziléziai nagybirtokos, porosz tiszt; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobboldal), a frankfurti szeptemberi felkeléskor megölték — *638*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826—1900) — német publicista, részt vett az 1848-as forradalomban, utána Svájcba, majd Londonba emigrált, Marx és Engels befolyása alatt szocialista lett, tagja a Kommunisták Szovetségének, 1862-ben visszatér Németországba, a német szociáldemokrácia egyik megalapítója és vezére, Marx és Engels barátja — *388 618 625 747—748* (305)

LIETH, Karl Ludwig Theodor (1776—1850) — német tanító, gyermekversek szerzője — *712*

„Literaturblatt" *lásd* „Morgenblatt fur gebildete Stande"

„Literaturzeitung" *lásd* „Allgemeine Literaturzeitung"

LOCHNER, Georg Wolfgang Karl (1798—1882) — német filológus és történész — *456*

LOCKE, John (1632—1704) — angol kozgazdász és szenzualista filozófus — *9 27* (1)

LOHENSTEIN, Daniel Kaspar von (1635—1683) — német költő, regény- és drámaíró — *720* (363)

— *Arminius* — *720*

LOKI — a germán mitológiában a tűz istene, aki állandó ellenlábasa Ódinnak és a többi istennek, sőt összefog az istenek ellenségeivel és harcba száll veluk — *261* (95)

LONGARD, Sebastian — G Kinkel barátja, a Cserebogáregylet tagja; később ugyvéd Kolnben — *560*

LONGOSZ (Longus) (1 sz III sz) — gorog író — *259*

LOPATYIN, German Alexandrovics (1845—1918) — orosz kózgazdász, Londonban Marx barátı koréhez tartozott, az I Internacionálé tagja, a „Tóke" első kotetének fordítója, munkáját letartóztatása után Ny F Danyielszon folytatta — *379*

LORELEI — csábos rajnai vízitundér — *444*

LORIA, Achille (1857—1943) — olasz kozgazdász és szocıológus Egyetemı tanár Sienában, Páduában és Torınóban — *288* (115)

LÓT — a Bıblıa szerınt Ábrahám unokaoccse, a moabıták és ammonıták osapja — *724*

LOTTE (Charlotte) — Goethe „Dıe Leıden des jungen Werthers" c regényének szereploje — *354*

Louıs Bonaparte, Louıs-Napoléon *lásd* Napóleon, III

Louıse *lásd* Blanc, Louıs

LOÐBRÓK, Ragnar — a „Krákumál" egyık alakja — *276* (106)

Lucrezıa *lásd* Borgıa, Lucrezıa

LUCRETIUS, Carus Tıtus (1 e kb 96—kb 55) — rómaı kolto és materıalısta fılozófus — *247—248*

— *De rerum natura* (A dolgok természetérol) — *248* (89)

LUDEN, Heınrıch (1780—1847) — német történész — *651*

— *Geschichte des deutschen Volkes* (A német nép története) 12 kot Gotha 1825—37 — *651*

Das Ludwıgslıed (Lajos-ének) — *694* (347)

LUKIANOSZ, szamoszataı (kb 120—kb 180) — gorog szatırıkus ıró — *164 249 261*

— *Διάλογοι θεῶν* (Istenek beszélgetéseı) — *164*

Lupus *lásd* Wolff, Wılhelm

LUTHER, Martın (1483—1546) — a német reformáció vezére, a parasztháborúval szemben szovetkezık a katolıkus ellenforradalommal, a Bıblıa fordítója — *26 173 180 200 204—206 213 288 656 666* (54)

— *Eıne feste Burg ıst unser Gott* (Eros várunk nékunk az Isten) — *288 384* (114)

LYNCH, John (kb 1599—kb 1673) — ír lelkész, Írország történétero szóló múveket ırt és fordított — *269*

M

MACAULAY, Thomas Babıngton, Lord, Baron of Rothley (1800—1859)— angol történész és polıtıkus, whıg, a parlament tagja — *21*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789—1864) — angol kozgazdász és statısztıkus, Rıcardo vulgarızálója, Smıth és Rıcardo egyık kıadója — *71 80 91*

— *The Prıncıples of Polıtıcal Economy, wıth a Sketch of the Rıse and Progress of the Scıence* (A polıtıkaı gazdaságtan alapelvei, a tudomany kıalakulásának és elorehaladásának vázlatával) Edınburgh 1825 — *91*

MACHIAVELLI, Nıccolò (1469—1527) — olasz polıtıkus, történész és íro, a feltorekvo olasz burzsoázıa ıdeológusa — *288 354*

MACPHERSON, James (1736—1796) — skót kolto — *262 272*

— *The Works of Ossıan* (Ossıan múvei) — *262 272* (98)

MAELMORA (megh. 1014) — leinsteri király 999—1014. — *278—280*

MAELSEACHLAINN, II. (Malachy) (949—1022) — ír király 980—1002 és 1014—1022. — *280*

Magelone *lásd* Die schöne Magelone

„Maikäfer, eine Zeitschrift für Nicht-Philister" („Cserebogár, folyóirat nem-filiszterek részére"). — *560*

MAINTENON, Françoise d'Aubigné, marquise (1635—1719) — XIV. Lajos francia király kegyencnője, majd felesége. — *718*

MALACHIÁS (kb. 1094—1148) — ír érsek. — *268*

Malmesbury, Earl of *lásd* Harris, James

MALTHUS, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. — *121 218*

— [Névtelenül:] *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire). London 1798. — *218*

MAMMON — a Bibliában a gazdagságot és nyereségvágyat jelképező bálvány; az óriási vagyon, a pénzsóvárság szimbóluma lett. — *617*

MANDEVILLE, Bernard de (1670—1733) — angol orvos, szatíraíró és közgazdász, a hasznossági elmélet képviselője. — *107*

— [Névtelenül:] *The Fable of the Bees: or Private Vices, Public Benefits* (Mese a méhekről; vagy magánbűnök, közjótételek). London 1705; 1714. — *107* (34)

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805—1882) — porosz politikus, reakciós; az ellenforradalom miniszterelnöke. — *462*

MARBACH, Oswald (1810—1890) — német filozófus és költő, több német népkönyvet jelentetett meg. — *732—733 735 736 739*

MARGGRAF, Hermann (1809—1864) — német költő és kritikus. — *672*

MARGITÉSZ — egy Homérosznak tulajdonított komikus eposz idétlen főhőse; az eposz nem maradt fenn (Platón idéz belőle egyik dialógusában). — *68*

MARIE — F. Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának egyik szereplője. — *181—182 194*

MARRYAT, Frederic (1792—1848) — angol regényíró, tengerész és kalandregények szerzője. — *709 743*

— *Peter Simple.* — *743*

MARS — a római mitológiában a háború istene. — *60*

Marseillaise — francia forradalmi dal, ma Franciaország nemzeti him-

nusza; szövegét és zenéjét 1792-ben Rouget de Lisle írta. — *288 358 384—385 419 438*

MARX, Eleanor (1856—1898) — Marx leánya, Dr. E. Aveling felesége; részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. — *219 742—744 746* (64)

MARX, Heinrich (1782—1838) — Marx apja, jogász, majd jogtanácsos Trierben. — *649—654*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814—1881) — Marx felesége és munkatársa. — *169 182 290 587 594 598 621 633 642 650 653—654 747* (308 325)

MARX, Jenny (1844—1883) — Marx legidősebb leánya; 1872-től Ch. Longuet felesége. — *746* (372)

MARX, Karl Heinrich (1818—1883) — *7 10 22 166—169 177—178 188—214 219—220 224 226 230—232 236 260 290 299 304 320 322 343 373 376 378 585—588 591—592 598—600 618 620—621 623—624 627 630 632 635—636 638—640 642 649—654 742—749*

MARX, Laura (1846—1911) — Marx leánya, P. Lafargue felesége. — *746* (372)

Max, Szent *lásd* Stirner

MAYERHOFER — 1849-ben hadügyminiszter-helyettes a badeni ideiglenes kormányban. — *573*

MAURER, Friedrich Wilhelm German (1813—kb. 1882) — német demokrata író, költő, a Számkivetettek Szovetségének és később az Igazak Szovetségének tagja Párizsban, weitlingista. — *456 585 588*

MEAD, Edward P. — angol munkáskoltő, chartista. — *386*
— *The Steam King* (Gőz-király). — *385—387* (185)

Medve (Nagy Medve) *lásd* Püttmann

MEIER, Louise (Louise Aston) (szül. Hoche) (1814—1871) — német koltőnő és írónő; kispolgári demokrata; feminista. — *424 456—457*

MEISSNER, Alfred (1822—1885) — német demokrata író, a 40-es években „igazi szocialista", majd liberális. — *409—419 456 612—613* (201)
— *Gedichte* (Költemények). — *410—419*
— *Versohnung* (Kiengesztelődés). — *417*
— *Žižka*. — *419*
— (Ad :) *Aus Paris* (Párizsból). — *418—419* (207)

MEISTER, Wilhelm — Goethe regényének főhőse. — *355 361 365—366 461* (234)

MEFISZTÓ, Mephisto(pheles) — az ordög neve a régi népmondában, népkönyvekben és Goethe „Faust" c. drámájában. — *261 316 351 748*

Melusine. — *733 737*

MENDELSSOHN, Arnold, Dr. (1818—1854) — F. Lassalle ifjúkori barátja. — *167*

MENENIUS, Agrippa (megh. i. e. 493) — római patrícius, konzul. — *45 215* (8)

MENZEL, Wolfgang (1798—1873) — német reakciós író és irodalomkritikus. — *352 368 673—674*

— *Die deutsche Literatur* (A német irodalom). 2 részben, Stuttgart 1828. — *352* (149)

MEROB — K. Beck „Saul" c. tragédiájának egyik alakja. — *698*

METTERNICH-Winneburg, Klemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773—1859) — osztrák politikus és diplomata; 1809—21 külügyminiszter, 1821—48 kancellár; a Szent Szövetség egyik megszervezője. — *317* (281)

MEYENDORF, bárónő — kalandornő és orosz kémnő, E. Hatzfeldt gróf barátnője. — *591* (290)

MIKLÓS, I. (1796—1855) — orosz nagyherceg, majd cár 1825—1855. — *81*

MILL, James (1773—1836) — angol történész, filozófus és közgazdász; Ricardo követője. — *80*

MILLER, Johann Martin (1750—1814) — német költő és író.

— *Siegwart. Eine Klostergeschichte* (Siegwart. Kolostori történet). — *553 556 565—566* (266)

MILTON, John (1608—1674) — angol költő. — *86*

— *The Paradise Lost* (Az elveszett paradicsom). — *86*

MINÓSZ — a görög monda szerint Kréta királya, halála után az alvilágban bíró. — *353*

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749—1791) — francia író és politikus, arisztokrata származása ellenére a burzsoáziához csatlakozott, amelynek vezetőjévé küzdötte fel magát. Híres szónok. Az alkotmányos monarchia híve. — *462*

MIRHVÁND, Mohammed Bin Hávand Sán (1433—1498) — perzsa történetíró. — *225—226*

— *Rauzat-usz-szafá* (A tisztaság kertje). — *225—226* (67)

MOÁB — K. Beck „Saul" c. tragédiájának egyik szereplője. — *698*

Mockel *lásd* Kinkel, Johanna

MOHAMED Abul Kaszim ibn Abdallah (kb. 570—632) — az iszlám megalapítója. — *224 227 459*

MOLIÈRE (Jean-Baptiste Poquelin) (1622—1673) — francia vígjátékíró. — *469*

— *Le bourgeois gentilhomme* (Az úrhatnám polgár). — *469* (239)

MOLOCH — asszír, föníciai és kánaánita istenség, tiszteletére emberáldozatokat hoztak. — *386 457 698*

MONIER de la Sizeranne, Paul-Jean-Ange-Henri, comte (1797—1878) — francia publicista és drámaíró. — *492*

MONTALEMBERT, Marc-René, marquis de (1714—1800) — francia tábornok, hadmérnök. — *287*

Montanus Eremita *lásd* Zuccalmaglio

MONTEIL (Montheil), Amans-Alexis (1769—1850) — francia történész, a francia forradalom eszméinek védelmezője. — *380 488*

— *Histoire des français des divers états aux cinq derniers siècles* (A különféle rendekbeli franciák története az utolsó öt évszázadban). Párizs 1828—44. — *380 488*

MONTMORENCY, Mathieu-Jean-Félicité (1760—1826) — francia államférfi; külügyminiszterként részt vett a veronai kongresszuson, amelyet a Szent Szövetség a spanyol forradalom leverése érdekében hívott össze. — *316*

MONTYON (Monthion), Jean-Baptiste-Antoine Auget, baron de (1733—1820) — francia filantróp, vagyonának nagy részét egy évenként kiosztandó „erénydíj" céljára adományozta. — *527*

MOOR, Karl — Schiller „Die Räuber" c. drámájának főszereplője. — *410*

Moor, Karl II. (ifjabb) *lásd* Meissner

MORELL, John Daniel (1816—1891) — angol filozófus, teológus és író. — *614*

MORGAN, Lewis Henry (1818—1881) — amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. — *230 232 234*

— *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig). London 1877. — *230 232* (76 81)

„Morgenblatt für gebildete Stände" — német irodalmi napilap, 1807—65-ig jelent meg Stuttgartban és Tübingenben; mérsékelt polgári irányzatú; „Literaturblatt" címmel melléklete is volt. — *673 710*

MORITZ VON SACHSEN (1696—1750) — Erős Ágost törvénytelen fia, Franciaország marsallja; 1741—48-ig részt vett az osztrák örökösödési háborúban; hadászati munkák szerzője. — *577*

„The Morning Advertiser" — angol napilap, 1794 óta jelenik meg Londonban; a XIX. sz. 50-es éveiben a radikális burzsoázia lapja. — *615 625 630*

MOROLF — egy XII—XIII. sz.-i német népi ének hőse; fortélyos paraszt. — *394*

MORVELL, C. (Vollmer, C. F.) (megh. 1864) — német író. — *675*

MORYSON, Fynes (1566—1630) — angol világutazó. — *269*

MOSEN, Julius (1803—1867) — német író és költő; jogász, később dramaturg. — *676 703 711*

— *Ahasver. Episches Gedicht* (Ahasvér. Epikus költemény). — *676 711*

MOSZKHOSZ (i. e. II. sz.) — görög költő. — *241 259*

MOTTELER, Julius (1838—1908) — német szociáldemokrata; emigránsként Londonban élt; 1874—78 és 1906—08 a Reichstag tagja. — *388*

MOZART, Wolfgang Amadeus (1756—1791) — német zeneszerző. — *139*

— *Requiem.* — *139* (47)

— *Die Zauberflöte* (A varázsfuvola). — *333 453* (138 228)

MÓZES — a Biblia szerint ószövetségi zsidó törvényhozó és próféta. — *252 264 657*

MÖSER, Justus (1720—1794) — német politikai író és történész; reakciós. — *78*

— *Patriotische Phantasien* (Hazafias fantáziák). Berlin 1775—78. — *78* (20)

MUCIUS Scaevola, Gajus — legendás római hős; az i. e. 508-ban Rómát ostromló etruszkok királya ellen merényletet kísérelt meg, majd miután elfogták, az etruszkok szeme láttára elégette jobbkezét, hogy a rómaiak rettenthetetlenségét bizonyítsa. — *437*

MÚLIOSZ — hírnök Homérosz „Odüsszeiá"-jában. — *232*

MUNDT, Theodor (1808—1861) — német író, az „Ifjú Németország" mozgalmához tartozott; irodalom- és történelemprofesszor 1848-tól Breslauban, 1850-től Berlinben. — *457 672—674 676 694 700—701 704—709 719 736* (199 342)

— *Madonna. Unterhaltungen mit einer Heiligen* (Madonna. Beszélgetések egy szenttel). — *701 708*

MURNER, Thomas (1475—1537) — német szatirikus író és teológus, Luther és a reformáció ellensége; a lutheránusok „Libaprédikátornak" nevezték. — *394*

MÜHLENBRUCH, Christian Friedrich (1785—1843) — német jogtudós. — *653*

— *Doctrina Pandectarum* (A Pandekták rendszere). 1—3. köt. Halle 1823—25. — *653*

MÜLLER, Johannes von (1752—1809) — német konzervatív történész és politikus; egyetemes történeti műveket írt, a többi között Svájc történetéről. — *95*

MÜLLER-TELLERING, Eduard von (szül. kb. 1808) — a „Neue Rheinische Zeitung" bécsi tudósítója; a forradalom után emigráns Londonban; Marxszal való szakítása után (1850) brosúrát adott ki ellene. — *631—632* (314)

MÜLLNER, Amadeus Gottfried Adolf (1774—1829) — német író és kritikus. — *106*

— *Die Schuld* (A bűn). — *106*

MÜNZER, Thomas (1490—1525) — német prédikátor, a reformáció és a parasztháború egyik legradikálisabb vezetője; teljes vagyonközösséget hirdetett. — *181 200 204 206—208 213* (54)

— *Μαργίτες* (Margitész). — *68*

N

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769—1821) — francia császár 1804—1814 és 1815. — *23 26—27 319—320 352 375 686 719* (132 178 343 344 357)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808—1873) — 1848—52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852—1870. — *342 596 601 639 745* (145 167 299)

Napoléon, Louis *lásd* Napóleon, III.

„Nationalzeitung" — német polgári liberális napilap; 1848—1915-ig jelent meg e címmel Berlinben. — *603 626 628* (305 310)

NECKER, Jacques (1732—1804) — francia bankár és politikus, XVI. Lajos egyik pénzügyminisztere; a forradalom előtt megkísérelte néhány reform megvalósítását. — *327*

A Négy Magiszter annálészei *lásd* Annales IV Magistrorum

NELSON, Horatio, Viscount (1758—1805) — angol admirális, I. Napóleon flottájának legyőzője. — *99*

NENNIUS (VIII. sz.) — walesi történész. — *273*
— *Historia Britonum* (A britek története). — *273*

NERO, Lucius Domitius Claudius Drusus (37—68) — római császár 54—68. — *254—255*

NESTA (XI. sz.) — Rhys-ap-Tewdwr dél-walesi fejedelem leánya. — *268*

NESTROY, Johann Nepomuk (1801—1862) — osztrák színész, színigazgató és drámaíró, népszerű daljátékok szerzője. — *709*

NESZTÓR — Homérosz „Ilias"-ában és „Odusszeia"-jában szereplő idős, bölcs és tapasztalt király. — *228*

„Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" — német napilap, 1848. jún. 1-től 1849. máj. 19-ig jelent meg Kolnben; az 1848-as német forradalomban a forradalmi demokrácia és a proletár követelések lapja; főszerkesztője Marx volt, szerkesztoi Engelsen kívul H. Burgers, E. Dronke, G. Weerth, F. Wolff, W. Wolff; 1848 októberétől F. Freiligrath is. A porosz kormány uldozte a lapot és szerkesztoit, ezért a lap kiadását be kellett szuntetni. — *619 632 638—641* (283 289 312)

„Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" — német folyóirat, melyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" folytatása volt; 1850 márciusától novemberig osszesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. Kozleményeinek java részét Marx és Engels írta. A lapot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták. — *326 598—600* (136 273 293)

„Neue Welt". — *388*

„Die Neue Zeit" — a londoni német emigránsok lapja, 1858—59-ben jelent meg, A Scherzer kiadásában. — *629*

NEUHAUS, Gustav Rheinhard (1823—1892) — thuringiai orvos, 1849-ben a baden-pfalzi forradalmi hadseregben osztagparancsnok. — *427*
— *Proletarierlied* (Proletárdal). — *427—428*

NEWTON, Sir Isaac (1642—1727) — angol fizikus, csillagász és matematikus, a mechanika tudományának megteremtője. (Saint-Simonnál a jovendő társadalom szimbolikus irányítójaként szerepel.) — *723*

„The New York Daily Tribune" — amerikai polgári napilap, 1841—1924-ig jelent meg; a 40—50-es években haladó nézeteket képviselt. Marx

munkássága a lapnál 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott; az aláírásával ellátott cikkek egy részét Engels írta. — *291 617 631 634 643*

Das Nibelungenlied (A Nibelung-ének). — *260 388 740—741 743* (92 93)

NICOLAI, Christoph Friedrich (1733—1811) — berlini könyvkiadó, könyvkereskedő és író; a felvilágosult abszolutizmus híve. — *576*

NICOLOVIUS, Georg Heinrich Franz (1847—1871) — főügyész a kölni fellebbviteli bíróságon. — *595*

NIEBUHR, Barthold Georg (1776—1831) — német történész; az ókor történelmével foglalkozott. — *307*

— *Römische Geschichte* (Római történelem). I. rész. Berlin 1827. II. rész Berlin 1830. — *307*

Njálssaga. — *278—281* (107 108)

NJQRðR — a germán mitológiában a tenger, a hajózás és a szelek járásának az istene. — *261*

NOACK, Ludwig (1819—1885) — német teológus és filozófus, a giesseni egyetemen adott elő. — *457*

NOÉ (Noah) — ószövetségi pátriárka, akinek a legenda szerint az özönvíz idején jámborságáért megkegyelmezett az Isten. Így mintegy az emberiség második ősatyja; három fiától, Sémtől, Chámtól és Jáfettől származtatja a Biblia a zsidó, a kánaánita, ill. a főníciai őslakosságot. — *226 264 452 743*

NOSTRADAMUS (Michel de Notre-Dame) (1503—1566) — francia asztrológus, IX. Károly udvari orvosa; misztikus. — *460* (233)

NOTKER, Labeo (kb. 952—1022) — német szerzetes; a szentgalleni kolostoriskolában tanított. — *271*

NOVALIS (Friedrich Leopold von Hardenberg) (1772—1801) — német író. — *555*

— *Heinrich von Ofterdingen.* — *555* (268)

NUVAIRI, Szíháb-ud-din Ahmed (kb. 1279—kb. 1332) — arab történetíró, a Mamluk-korszak egyik enciklopédiájának szerzője; Egyiptomban élt. — *224*

„*Nürnberger Kurier*" („Nürnberger Bote") — német napilap, amely 1842—62-ig jelent meg. — *456*

O

O'CLERY, Michael (1575—1643) — ír szerzetes; krónikás. — *263*

O'CONOR, Charles (1764—1828) — ír lelkész; lefordította és sajtó alá rendezte az ír krónikák első kiadását. — *263* (99)

O'CONNOR, Arthur (1763—1852) — az ír nemzeti szabadságmozgalom képviselője, 1797—98 az Egyesült Írek Társasága egyik vezetője és a „Press" c. lap szerkesztője; 1798-ban a felkelés előestéjén letartóztatták, 1803-ban Franciaországba emigrált. — *264—265*

— *The Chronicles of Eri, being the History of the Gaal Sciot Iber, or the Irish People, translated from the Original Manuscripts in the Phoenician Dialect of the Scythian Language* (Eri krónikája, mely a gaelok, skótok, iberek, vagyis az ír nép története; fordítás a szkíta nyelv foníciai nyelvjárásában íródott eredeti kéziratokból). London 1822. — *264*

O'CONNOR, Feargus Edward (1794—1855) — angol munkásvezető; 1832—35 ír parlamenti képviselő, majd a chartisták balszárnyának egyik vezetője; a „Northern Star" alapítója és szerkesztője; 1848 után reformista. — *264*

OCTAVIANUS — a „Kaiser Octavianus" és a „Helene" c. német népkonyvek hóse. — *736*

O'CURRY, Eugene (1796—1862) — ír történész; 1852-től tagja az ősi ír torvények fordítására és kiadására alakult kormánybizottságnak. — *266*

O'DONOVAN, John (1809—1861) — ír filológus és történész, a kritikai irányzat képviseloje; 1852-tol tagja az ősi ír torvények fordítására és kiadására alakult kormánybizottságnak. — *263 265—266 269*

ODÜSSZEUSZ — ravasz és agyafúrt gorog mondai hős, a homéroszi költemények egyik fo szereploje. — *231 567*

OFTERDINGEN, Heinrich von — Novalis regényének főalakja. — *555 557 560 563* ([268])

OLUF lovag — egy ódán ballada hőse. — *282—284*

O'MAHONY, Thaddeus — ír filológus, Hancockkal egyutt kiadta a „Senchas Már" torvénygyújtemény két kotetét. — *266*

OPITZ, Theodor — német író, ifjúhegeliánus publicista; B. Bauer párthíve — *426*

ORELLI, Johann Konrad (1770—1826) — svájci filológus; számos ókori szerzo művét adta ki magyarázatokkal ellátva. — *69*

ORESZTÉSZ — a gorog monda szerint Agamemnón és Klutaimnésztra fia; történetét Aiszkhulosz dolgozta fel az „Oreszteia" c. trilógiában. — *234—235*

ÓRIGENÉSZ, alexandriai (kb 185—254) — keresztény teológus, egyházatya. — *514*

Orion *lásd* Meissner

ORLÉANS, Louis-Philippe-Albert, comte de Paris (1838—1894) — Lajos Fulop francia király unokája; 1848. febr. 24-én Lajos Fulop az ő javára mondott le a trónról, a koztársaság kikiáltása után emigrált; 1873-ban lemondott trónkoveteloi igényéről Chambord grófja (V Henrik) javára, ez utóbbi halála után a royalisták VII. Fulop néven francia királynak tekintették — *596*

Orléans-i herceg *lásd* Lajos Fulop

ORSINI, Felice (1819—1858) — olasz polgári demokrata, republikánus, részt vett az Itália felszabadításáért és egyesítéséért vívott harcban;

1858-ban merényletet kísérelt meg III. Napóleon ellen, s kivégezték. — *604* (299)

Ószövetség *lásd* Biblia

OTHO, Marcus Salvius (32—69) — római császár 69. — *254*

OTTO-Peters, Louise (Andromeda; Dewa) (1819—1895) — német írónő, „igazi szocialista", később feminista. — *408—410 427*

— *Alfred Meissners neueste Poesien. Gedichte von Alfred Meissner etc.* (Alfred Meissner legújabb versei. Alfred Meissner: „Költemények" stb.). — *409—410* (203)

OVIDIUS (Publius Ovidius Naso) (i. e. 43—kb. i. sz. 17) — római költő. — *651*

— *Tristia* (Keservek). — *651*

OWEN, Robert (1771—1858) — angol utopikus szocialista. — *139 161 301 524*

ÓðINN — a germán mitológiában a legfőbb isten. — *277*

ÖKOLAMPADIUS, Johannes (Hüssgen, Johannes) (1482—1531) — svájci reformátor, Zwingli híve. — *305*

P

PAGANINI, Niccolò (1784—1840) — olasz hegedűművész és zeneszerző. — *38*

PAINE, Thomas (1737—1809) — angol-amerikai publicista, republikánus, az amerikai függetlenségi háború és a francia polgári forradalom résztvevője. — *122*

PÁL apostol — az Újszövetség 14 levelet neki tulajdonít. — *26*

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784—1865) — angol politikus; eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1809—28 hadügyi államtitkár (Secretary at War), 1830—34, 1835—41, 1846—51 külügyminiszter, 1852—55 belügyminiszter, 1855—58, 1859—65 miniszterelnök. — *601*

PAN — a görög mitológiában Hermész fia; a pásztorok és nyájak istene. — *722*

PAPAGENO — Mozart „Die Zauberflöte" c. operájának egyik szereplője, madarász, aki madártollruhát visel. — *309*

Párizs grófja *lásd* Orléans, Louis-Philippe-Albert

PARNY, Evariste-Désiré de Forges, vicomte de (1753—1814) — francia költő. — *486*

— *Goddam!* (Istenverte!) — *367* (165)

— *Poésies érotiques* (Érzéki költemények). — *486* (245)

PATRICK (Patricius) (kb. 373 –kb. 463) — keresztény prédikátor, az írországi katolikus egyház megalapítója és első püspöke. — *266 272*

PAUER, Ernst (1826—1905) — osztrák komponista, Londonban élt. — *610—611*

PECKSNIFF — álszent, képmutató alak Dickens „The Life and Adventures of Martin Chuzzlewit" c. regényében. — *326*

PECQUEUR, Charles-Constantin (1801—1887) — francia közgazdász, polgári szocialista. — *110*

PELAGIUS, Eretnek (kb. 360—kb. 420) — angol teológus, az emberi akaratszabadságról szóló tanítása miatt eretnekké nyilvánították. — *272—273*

PÉNTEK — Defoe „Robinson Crusoe" c. regényében szereplő vadember. — *299*

„The People's Paper" — a chartisták hetilapja; E. Jones alapította Londonban, 1852 májusában. Marx és Engels 1852—56-ig működtek közre a lapban, mely ebben az időszakban következetesen képviselte a munkásosztály érdekeit. Amikor azonban Jones közeledett a polgári radikálisokhoz, Marx és Engels beszüntették közreműködésüket. — *630*

PERIKLÉSZ (i. e. kb. 490—429) — athéni politikus, az athéni demokrácia vezetője annak virágkorában. — *68 670*

PERSIANI, Fanny, szul. Tacchinardi (1812—1867) — olasz énekesnő. — *93—94*

PERSIUS Flaccus, Aulus (34—62) — római szatirikus, sztoikus. — *251*

PÉTER apostol (Szent Péter; Simon); a katolikus egyház az első római püspöknek, a pápákat pedig utódainak tekinti. — *327*

„Petites Affiches de Paris" — 1612-ben alapított francia újság, e címen 1800—11-ig, majd — miután császári dekrétum alapján egyesítették a többi hasonló lappal — „Petites Affiches" címmel jelent meg; egyfajta általános kozlony mindenféle híresztelések és közlemények számára. — *527*

PETRARCA, Francesco (1304—1374) — olasz renaissance költő. — *712 729*

— *Levommi il mio pensier in parte, ov'era* . . . (Folvitt a gondolat oda, hol az van . . .) . — *729—730* (367)

PETRIE, George (1789—1866) — ír archeológus, a Királyi Ír Akadémia tagja, 1852-től tagja az ősi ír törvények fordítására és kiadására alakult kormánybizottságnak — *265—266*

— *The Ecclesiastical Architecture of Ireland, anterior to the Anglo-Norman Invasion* (Az angol-normann invázió előtti írországi egyházi építészet); „The Transactions of the Royal Irish Academy" („A Királyi Ír Akadémia kozleményei"), XX. köt. Dublin 1845. — *265*

PETSCH, Albert — londoni könyvkereskedő, Marx „Herr Vogt" c. könyvének kiadója. — *633—634*

PETTY, Sir William (1623—1687) — angol klasszikus közgazdász és statisztikus. — *67*

Der Pfaff vom Kahlenberge (A kahlenbergi pap). — *735*

PFIZER, Gustav (1807—1890) — német költő és kritikus, a sváb költőiskolához tartozott. — *694* (341)

PHAIDRA (Phèdre) — a görög monda szerint Mínósz krétai király leánya; tragikus sorsát Euripidész, majd Racine dolgozta fel. — *719*

PHILÓN, alexandriai (i. e. kb. 20—1. sz. kb. 54) — hellén-zsidó filozófus. — *251*

PIEPENBRINK — G. Freytag „Die Journalisten" c. vígjátékának egyik szereplője. — *462*

PIEPER, Friedrich Ludwig Wilhelm (szül. kb. 1826) — német filológus és újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja, londoni emigráns; 1850—53 Marx és Engels kórához tartozott. — *225 603*

„Der Pilot. Allgemeine Revue der einheimischen und ausländischen Literatur- und Völkerzustände" — német folyóirat, Altonában jelent meg 1840—43-ig Th. Mundt, majd F Sass szerkesztésében. — *708*

PIUS, IX (1792—1878) — római pápa 1846—1878. — *327—328 339* (144)

PLATEN-Hallermunde, Karl August Georg, Graf von (1796—1835) — német költő, liberális. — *554 673 689—690 711 722*

— *Der romantische Ödipus, Lustspiel in 5 Akten* (A romantikus Oidipusz. Vígjáték 5 felvonásban). — *711 722* (359)

PLATÓN (i. e. kb. 427—kb. 347) — görög idealista filozófus. — *68—70 206 515 641*

— *De Republica libri decem* (Az államról, tíz könyvben). — *68—70*

PLEHANOV, Georgij Valentyinovics (1856—1918) — orosz forradalmár; 1883-ban megalakította a Munka Felszabadítása csoportot, amelynek tagjai lefordították orosz nyelvre Marx és Engels legjelentősebb műveit, és a marxista irodalom első terjesztői voltak Oroszországban. — *377*

— *Наши разногласия* (Nézeteltéréseink). Genf 1885. — *377*

PLINIUS Secundus, Cajus, Sen. (23—79) — római tudós, közigazgatási tisztviselő és katona; a Vezuv kitörésénél halt meg. — *271*

— *Historia naturalis* (Természettörténet). — *271*

PLUTARKHOSZ (kb. 46—kb. 125) — görög történet- és életrajzíró, idealista filozófus — *238 244—245 248—249* (109)

— *De eo, quod secundum Epicurum non beate vivi possimus* (Arról, hogy Epikuroszt követve nem élhetünk boldogan). — *244—245*

PLUTÓN (gör.) *Plutus* (lat.) — a görög—római mitológiában az alvilág és a gazdagság istene. — *58*

POL, Johann (Jan) — német evangélikus lelkész az Iserlohn melletti Heedfeldben, főként vallási tárgyú költemények szerzője. — *713 715*

— *Gedichte* (Költemények). — *713*

POLIGNAC, Auguste-Jules-Armand-Marie, prince de (1780—1847) — francia politikus, legitimista, klerikális; 1829—30 külügyminiszter és miniszterelnök. — *320*

„Politisch-ökonomische Revue" *lásd* „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"

POLO, Marco (1254—1324) — velencei kereskedő, a XIII. sz. végén beutazta Belső-Ázsiát és Kínát. — *258*

POLÜNEIKÉSZ — a görög monda szerint Oidipusz és Iokaszté fia. — *230*

POLYDORUS VIRGILIUS (Polidoro Virgilio da Urbino) (kb. 1470—1555) — olasz származású angol történész. — *489*

— *De inventoribus rerum* (A dolgok feltalálóiról). (1499) Lyon 1706. — *489*

Pontus. — *738*

POZZO DI BORGO, Karl Andrej Oszipovics, gróf (1764—1842) — korzikai származású orosz diplomata; 1814—21 követ, 1821—35 nagykövet Párizsban, 1835—39 londoni nagykövet. — *318*

„Preussische Staatszeitung" *lásd* „Allgemeine Preussische Staatszeitung"

PROKRUSZTÉSZ — görög mitológiai alak, aki ágyába fektette a kezébe kerülő vándorokat, és ha hosszúak vagy rövidek voltak az ágyához, addig tördelte vagy nyújtotta a csontjaikat, míg pontosan bele nem illettek. — *306*

PROMÉTHEUSZ — a görög mitológia szerint titán, aki ellopta Zeusztól a tuzet és az embereket megtanította annak használatára. Büntetésül Zeusz a Kaukázus szikláihoz láncoltatta, ahol folyvást újranovő máját egy saskeselyű marcangolta. — *53 246 351*

PROPERTIUS (Sextus Propertius) (i. e. kb. 48—kb. 18) — római költő. — *55*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus megalapítója; 1848-ban az alkotmánynyozó nemzetgyűlés tagja. — *119 123—124 215 218 311 314 342 353 362* (227)

— *Essai de grammaire générale* (Általános nyelvtani kísérlet). Megjelent: Bergier. „Les éléments primitifs des langues" („A nyelvek alapelemei"). Besançon 1837. — *218* (63)

— *Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire* (Mi a tulajdon? avagy vizsgálódások a jog és a kormányzat elvéről. Első értekezés). Párizs 1841. — *123 218 353* (150)

— *La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2 décembre* (A társadalmi forradalom a december 2-i államcsíny tükrében). Brüsszel 1852. — *342*

„Provinzialzeitung" — német lap, Elberfeldben jelent meg. — *710*

PRUTZ, Robert Eduard (1816—1872) — német politikai lírikus és irodalomtörténész; kapcsolatban állt az ifjúhegelianusokkal; az 1848-as forradalomban polgári demokrata. — *293 409 579*

PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz (kb. II. sz.) — görög matematikus, csillagász és földrajztudós, a geocentrikus felfogás kidolgozója. — *271 666*

— *Geographica* (Földrajz). — *271*

Public Health. Reports (Kozegészség. Jelentések). London. — *44*
PUBLICOLA, Publius Valerius (i e. VI. sz.) — római államférfi, a római köztársaság híve, a Tarquiniusok legyőzoje — *27*
PUSKIN, Alekszandr Szergejevics (1799—1837) — orosz költó — *374—375 745*
— *Евгений Онегин* (Jevgenyij Anyegin). — *374—375* (177)
PUSTKUCHEN-Glanzow, Johann Friedrich Wilhelm (1793—1834) — író és teológus. — *655—658* (269)
PÜCKLER-MUSKAU, Hermann Ludwig Heinrich, Fürst von (1785—1871) — német író, útirajzok szerzője. — *703—704*
PÜTHIA (Puthiák) — Apollón delphoi szentélyének homályos jóslataikról híres jósnói — *243*
PÜTHÓN — a gorog mitológia szerint sárkány, amelyet Apollón nyilazott le, ezért a helyet Puthónak nevezték. — *672*
PÜTTMANN, Hermann (1811—1894) — német radikális költó és újságíró, konyvkiadó; a 40-es években „igazi szocialista"; a forradalom leverése után kivándorolt Melbourne-be és ott német újságot alapított. — *401 423 425—426 430—433 587 711*
— *Friedhofs-Idyllen* (Temetói idillek). — *432—433*
— *Johann Hiller.* — *426 431—432*

R

RACHEL (Elisabeth Félix) (1820—1858) — híres francia színésznó. — *718*
RACINE, Jean Baptiste (1639—1699) — francia drámaíró. — *719*
RADEWELL, Friedrich — német szatirikus író, F. Kyau néven jelentek meg írásai. — *708*
RAFFAELLO SANTI (1483—1520) — olasz festó. — *38 136 139—140 163*
RAMAZZINI, Bernardino (1633—1714) — olasz orvos, kulonosen a munkások betegségeit tanulmányozta. — *44*
— *De morbis artificum diatriba* (Értekezés a kézmúvesek betegségeiról) Modena 1713. — *44*
RAMEAU — J. P. Rameau francia zeneszerzó unokaóccse; különc filozófus; nevét Diderot „Le neveu de Rameau" c. múve tette ismertté. — *302—303*
RASCH, Gustav (1825—1878) — német író, nemzeti demokrata. — *101 635 636*
— lásd G. Struve
RASPAIL, François-Vincent (1794—1878) — francia természettudós és publicista, szocialista republikánus; részt vett az 1830-as és az 1848-as forradalomban; 1855 után polgári demokrata. — *115*
RAUMER, Friedrich Ludwig Georg von (1781—1873) — német romantikus történész, a berlini és breslaui egyetem professzora; liberális; 1848-

ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja, német birodalmi kovet Párizsban. — *314 456*

RAUPACH, Ernst (1784—1852) — német költő és drámaíró — *691 721* — *Isidor und Olga* (Izidor és Olga). — *691*

RAVENNAI GEOGRÁFUS, névtelen (VII. sz.) — gorog nyelvű földrajzi mű szerzoje; a mű egy IX. sz.-i latin fordításban maradt fenn — *273* ([103])

„Regierungsblatt" *lásd* „Republikanisches Regierungsblatt"

REICH, Eduard (1836—1915) — német orvos és népszerű természettudományos író.

— *Über die Entartung des Menschen etc.* (Az ember elkorcsosulásáról stb.). Erlangen 1868. — *44*

REIMARUS, Hermann Samuel (1694—1768) — német filozófus és teológus, a héber nyelv és a matematika professzora Hamburgban. — *653*

— *Allgemeine Betrachtungen uber die Triebe der Tiere, hauptsachlich uber ihre Kunst-Triebe* (Általános vizsgálódások az állatok osztoneiról, kulonös tekintettel azok művészi ósztoneire). Hamburg 1760. — *653*

REINALD — német népkonyv szereplője. — *736*

REINEKE róka — Goethe „Reineke Fuchs" c. művének szereplője. — *398*

REINHARDT, Richard (1829—1898) — német költő, párizsi emigráns; Heine titkára; szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. — *429* ([283])

— *An die junge Menschheit* (Az ifjú emberiséghez) — *429*

REMBRANDT (R. Harmensz van Rijn) (1606—1669) — holland festő. — *163 662*

RENAN, Ernest (1823—1892) — francia idealista filozófus, vallástortenész — *250*

RENOUARD, Jules — francia kiadó a XIX. sz. 30-as és 40-es éveiben. — *587*

Reports on Public Health *lásd* Public Health

„Republikanisches Regierungsblatt" — német kispolgári demokrata lap, 1848. szept.-ben, a második badeni felkelés idején jelent meg Lorrachban, G. Struve és K. Blind szerkesztésében. — *573*

REUCHLIN, Johann (1455—1522) — német humanista tudós, filológus és jogász. — *204*

„Révolutions de France et de Brabant" — francia jakobinus hetilap, 1789—91-ig jelent meg Párizsban; fóként C. Desmoulins írásait tartalmazta. — *78*

„Revue" *lásd* „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-okonomische Revue"

RHADAMANTHÜSZ — a gorog mitológiában Zeusz és Európa fia, Minósz fivére, krétai király; igazságosságáért és bolcsességéért az alvilág egyik bírája lett — *337*

„*Rheinischer Beobachter*" — német napilap, 1844—48-ig jelent meg Kolnben, kormánylap — *400*

„*Rheinische Jahrbucher zur gesellschaftlichen Reform*" — Darmstadtban jelent meg 1845—46 ig H Puttmann szerkesztésében, eredetileg az „igazi szocialisták" lapja volt — *587 680* (195 286)

RHEINTAL, Arnold — M Kautsky „Die Alten und die Neuen" c regényének egyik szereploje — *159*

RHYS-AP-TEWDWR (megh 1093) — Dél-Wales fejedelme 1078—1093 — *268*

RICARDO, David (1772—1823) — angol klasszikus kozgazdász — *66 70 80 299—301*

— *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adozás alapelveiről). London 1817 — *299—301*

RICHÁRD, I (Oroszlánszívű) (1157—1199) — angol király 1189—1199 — *566*

RICHARD VON TRIER, greifenklaui (1467—1531) — trieri valasztófejedelem és érsek 1511—1531, a reformáció uldozoje, részt vett a nemesi felkelés (1522—23) és a parasztfelkelés (1525) elnyomásában, F. Lassalle „Franz von Sickingen" c. dramájának egyik szereploje — *181 185*

RIEGO Y NUÑEZ, Rafael de (1785—1823) — spanyol tábornok, részt vett az 1804—14-es fuggetlenségi háborúban, az 1820—23-as forradalom egyik vezetoje, 1823-ban VII Ferdinánd kivégeztette — *316*

RIETZ (Ritz) — II Frigyes Vilmos porosz király komornyikja, látszatházasságot kotott Wilhelmine Enkével, a későbbi Lichtenau grófnovel — *357*

RINALDO RINALDINI — haramiavezér, Chr A Vulpius regényének hose — *100*

ROBERT, Cyprien (szul 1807) — francia publicista és filológus, 1845—57 a szláv nyelvek és irodalmak professzora a Collège de France-ban — *372*

— *Le monde slave, son passé, son etat présent et son avenir* (A szlávság, múltja, jelene és jovoje) 1—2. kot Paris 1852 — *372*

— *Les Slaves de Turquie, Serbes, Montenegrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares Leurs ressources, leurs tendances et leurs progres politiques* (A torokországi szlávok, szerbek, montenegróiak, bosnyákok, albánok és bolgarok Eroforrásaik, irányzataik és politikai fejlodésuk) 1—2. kot Párizs 1852 — *372*

ROBESPIERRE Maximilien-Marie-Isidore de (1758—1794) — a francia forradalom politikusa, a jakobinusok vezetoje, 1793—94 a forradalmi kormány feje — *26 452*

ROBIN GOODFELLOW (Robin pajtás) — garabonciás tréfacsináló, jó emberek barátja, segítőszelleme, Puck néven Shakespeare „A Midsummer Night's Dream" c dramajanak egyik foszereploje — *116*

ROBINSON CRUSOE — Defoe regényének hose — *299—301*

ROBINSON, Therese Albertine Luise (szul von Jakob) (1797—1870) —

német írónó, szlavisztikával is foglalkozott, írásait Talvj néven tette kozzé; tobbek kozott szerb népdalokat is fordított németre — *372—373*
— *Volkslieder der Serben Metrisch ubersetzt und historisch eingeleitet von Talvj* (Szerb népdalok Fordította és történelmi bevezetéssel ellátta Talvj). — *372—373* (174)

ROCHOW, Friedrich Eberhardt, Freiherr von (1734—1805) — német pedagógus; banális, moralizáló ifjúsági konyvek szerzője — *418*
— *Der Kinderfreund Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen* (A gyermekek barátja Olvasókonyv falusi iskolák használatára). Brandenburg—Lipcse 1776 — *418*

ROHATZSCH, R H
— *Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentumlich sind* (A kulonféle rendek, korok és nemek sajátos betegségei) 6 kot Ulm 1860. — *44*

RONGE, Johannes (1813—1887) — német pap, a német-katolikus mozgalom alapítója és vezetője; később kispolgári demokrata, az 1848—49-es forradalom résztvevője; 1849—61 emigráns Angliában — *450 455—456* (217)

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — német vulgáris kozgazdász. — *105*

ROSENKRANZ, Johann Karl Friedrich (1805—1879) — német óhegelianus filozófus, irodalomtorténész — *699 720*

ROSSA (V sz) — ír jogtudós, részt vett a „Senchas Már" torvénygyűjtemény osszeállításában — *266*

ROTHSCHILD, James, baron de (1792—1868) — a párizsi Rotschildbankház vezetoje; a juliusi monarchia alatt nagy politikai befolyásra tett szert. — *434—442*

ROTTEK (Rotteck), Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775—1840) — német történész, a badeni liberálisok egyik vezetője — *404 572—574*
— *Allgemeine Weltgeschichte fur alle Stände etc* (Egyetemes világtörténet az osszes rendek számára stb). Stuttgart 1832—33 — *572—573*
— és Karl WELCKER: *Das Staatslexikon Enzyklopadie der samtlichen Staatswissenschaften fur alle Stände etc* (Államlexikon Az osszes államtudományok enciklopédiája stb) Altona 1845—48 — *572*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712—1778) — francia felvilágosító, kispolgári demokrata — *121—122 298—300 303—304 314*
— *Du contrat social; ou principes du droit politique* (A társadalmi szerződésrol; vagy a politikai jog elvei) (1762) — *122 298—300 303—304* (124)
— *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (Értekezés az emberek kozti egyenlotlenség eredetérol és alapzatairól) (1755) — *298—300 303—304* (124 126)

ROYER-COLLARD, Pierre-Paul (1763—1845) — francia filozófus és politikus; az alkotmányos monarchia híve — *27*

RÖMER, Friedrich von (1794—1864) — német politikus; 1848-ig a liberális ellenzék egyik vezetője; 1848—49 Württemberg igazságügyminisztere és miniszterelnöke; a frankfurti nemzetgyűlés tagja. — *404*

RÖSER, Peter Gerhard (1814—1865) — kölni szivarkészítő; 1848—49 a kölni Munkásegylet alelnöke, a „Freiheit, Brüderlichkeit, Arbeit" kiadója; 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, 1852-ben a kölni kommunista per egyik fővádlottja; később lassalleánus. — *630*

RÖTSCHER, Heinrich Theodor (1803—1871) — német kritikus és drámaíró; hegeliánus. — *720*

RUGE, Arnold (1802—1880) — német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélik, 1830-ban szabadul, 1832-ben egyetemi magántanár; majd lapszerkesztő és kiadó; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja; az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. — *293—294 387 570 575—579 630* (249 283 294 349)

— *Die neue Welt* (Az új világ). — *294*

— *Gesammelte Schriften* (Összes Művei). Mannheim 1846. — *578*

RUNKEL, Martin, Dr. — német konzervatív publicista, 1835—43 az „Elberfelder Zeitung" főszerkesztője; pietista. — *710*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792—1878) — angol politikus, a whigek vezére; 1846—52, 1865—66 miniszterelnök, 1852—53, 1859—65 külügyminiszter. — *601*

RUTENBERG, Adolf, Dr. (1808—1869) — német újságíró, Marx előtt a „Rheinische Zeitung" szerkesztője; ifjúhegeliánus; egyetemi évei alatt Marx barátja; később Bismarck híve. — *653—654*

RUY BLAS — V. Hugo „Ruy Blas" („A királyasszony lovagja") c. drámájának egyik szereplője. — *719*

RÜCKERT, Friedrich (1788—1866) — német romantikus költő, a keleti költészet tolmácsolója. — *673 675*

S

SABALÁ — a hindu mitológiában az Őstehén lánya; a hindu tehénkultusz folytán különleges tiszteletnek örvend Indiában. — *102*

SACHS, Hans (1494—1576) — nürnbergi varga, költő és mesterdalnok, Luther híve; a nürnbergi mesterdalnok-iskola alapítója. — *461*

SACK, Karl Heinrich (Beutel) (1789—1875) — német protestáns teológus, ortodox; bonni professzor. — *542*

SAINTE-BEUVE, Charles-Augustin de (1804—1869) — francia kritikus és költő. — *315*

— *Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'Empire* (Chateaubriand és irodalmi köre a császárság idején). Párizs 1860. — *315*

SAINT-JUST, Louis-Antoine-Léon (1767—1794) — francia forradalmár, a jakobinusok egyik vezetője, Robespierre barátja. — *26 197*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760—1825) — francia utopikus szocialista. — *80 161 197 218 333 405*

SALAMON (i. e. X. sz.) — zsidó király; alakját számos monda övezte; neki tulajdonítják az Ószövetségben a „Zsoltárok"-at, a „Példabeszédek"-et, a „Prédikátor könyvé"-t és az „Énekek énekét". — *459*

SALOMON — egy XII—XIII sz.-i német népi ének hőse; bölcs, de ügyefogyott király. — *394*

Salomon und Morolf (Salomon és Morolf) — *394 733 735*

SAMELSON, Adolf (1817—1888) — német szemsebész; liberális nézeteket vallott, 1857-től Manchesterben élt, részt vett az 1859-es manchesteri Schiller-ünnepségek szervezésében. — *613—614*

SÁMSON — legendás, nagyerejű hős a Bibliában. Rendkívüli erejét dús hajzatának tulajdonították. — *462*

Sancho *lásd* Stirner

SANCHO PANZA — Don Quijote fegyverhordozója Cervantes regényében. — *394 461 693*

SAND, George (Amandine-Lucie-Aurore Dupin, baronne Dudevant) (1804—1876) — francia írónő; társadalmi regényeiben a romantika demokratikus áramlatát képviselte. — *343 701 728*

SANDER, Immanuel Friedrich (1797—1859) — elberfeldi pietista lelkész. — *713*

SÁNDOR, I. (1777—1825) — orosz cár 1801—1825. — *315 318—320 375* (132 178)

SÁNDOR, II. (1818—1881) — orosz cár 1855—1881. — *376 380*

SÁNDOR, Nagy (i. e. 356—323) — makedón király i. e. 336—323. — *225 264 670*

SAPHIR, Moritz Gottlieb (1795—1858) — osztrák újságíró és humorista. — *457*

SASS, Friedrich (1819—1851) — Német publicista, „igazi szocialista"; 1848-tól emigráns. — *423*

— *Des alten Europas Zukunft* (A vén Európa jövője). — *424*

— *Berlin in seiner neuesten Zeit und Entwicklung* (Berlin legújabb kora és fejlődése). — *423*

„Le Satan" — francia polgári szatirikus újság, 1842-ben alapították „Nouveau Figaro" néven, majd „Les Coulisses" és „Le Satan" címmel jelent meg 1844-ig, azután egyesült a „Le Corsaire"-rel „Le Corsaire-Satan" néven. — *528*

SAUL — a bibliai monda szerint atyjának elveszett szamarait kereste és királyságot talált: ő lett a zsidók első királya; K. Beck tragédiájának hőse. — *436 698*

SAUZET, Jean-Pierre (Paul) (1800—1876) — francia ügyvéd, konzervatív politikus; 1839—48 a küldöttkamara elnöke. — *438*

SAVIGNY, Friedrich Karl von (1779—1861) — német jogász, Gustav von Hugo követője, a történelmi jogi iskola feje; 1842—48. márc. porosz törvényrevíziós miniszter. — *653*

— *Das Recht des Besitzes Eine zivilistische Abhandlung* (A birtokjog Magánjogi értekezés) Giessen 1803 — *653*

SAXO GRAMMATICUS (XII sz kozepe—XIII sz eleje) — dán krónikás. — *281*

SAY, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris kozgazdász — *27 81*

SCHABELITZ, Jakob (1827—1899) — svájci kiadó és konyvkereskedo, polgári radikális, a 40-es évek végétol az 50-es évek elejéig osszekottetésben állt Marxszal és Engelsszel — *630*

SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775—1854) — német idealista filozófus, kezdetben Hegel barátja és elofutára, majd reakciós, szembefordul Hegel tanaival, s a „kinyilatkoztatás filozófiájában" („Philosophie der Offenbarung") irracionális eszméket hirdet — *324 652 685* (134)

SCHERR, Johannes (1817—1886) — német liberális irodalmár és mütörténész — *426*

— *Schwabische Ballade* (Sváb ballada) — *426*

SCHERZER, Andreas (1807—1879) — német szabó, weitlingista; a londoni Német Munkás Müvelodési Egylet tagja — *629*

Die Schildburger (A rátótiak) — *733 735—736*

SCHILLER, Johann Christoph Friedrich von (1759—1805) — német koltó — *95 98 106 159 180—181 186 199 293 344—345 348 351 368 402 409 425 445 456 542 609—615 625 629 633—634 655—659 675 677—678 691—692 695 732* (54 301)

— *An die Freude* (Az oromhoz) — *339* (143)

— *Die Burgschaft* (A kezesség). — *575* (280)

— *Don Carlos* — *441* (219)

— *Die Gotter Griechenlands* (Gorogország istenei) — *732* (368)

— *Der Jungling am Bache* (Az ifjú a pataknál) — *445* (220)

— *Kabale und Liebe* (Ármány és szerelem) — *159 447* (223)

— *Die Kindesmorderin* (A gyermekgyilkos anya) — *425*

— *Die Kraniche des Ibykus* (Ibukosz darvai) — *614*

— *Das Lied von der Glocke* (Dal a harangról) — *402—403 456 655* (229)

— *Die Räuber* (A haramiák) — *106 345 410 542 691*

— *Die unuberwindliche Armada* (A legyozhetetlen armada) — *614*

— *Über Burgers Gedichte* (Burger kolteményeirol) — *409* (204)

— *Über naive und sentimentalische Dichtung* (A naiv és a szentimentális koltészetrol) — *659* (334)

— *Wallenstein* — *199 655*

— *Wallensteins Lager* (Wallenstein tábora) — *612 614*

— *Wilhelm Tell* — *691*

— *Die Worte des Glaubens* (A hit szavai) — *171* (56)

Schinderhannes (Sintérjankó) *lásd* Buckler

SCHLEGEL, August Wilhelm von (1767—1845) — német kolto, irodalomtörténész és müfordító, Shakespeare és Calderón fordítója — *395 713*

SCHLÖNBACH, Karl Arnold (1807—1866) — német színész és költő, a Cserebogáregylet tagja. — *560*

SCHLÜSSEL, G. — német kispolgári publicista, a „Veilchen. Harmlose Blätter für die moderne Kritik" c. lap szerkesztője és kiadója. — *407*

SCHMIDT, Karl, Dr. — vezetője a lipcsei Julius Wunder könyvkereskedő cégnek, amely 1833—41-ig állt fenn. — *654*

SCHNAPPHAHNSKI — így nevezi Heine Lichnowski herceget *(l. még ott)* „Atta Troll" c. költeményében; G. Weerth is felhasználta e nevet „Leben und Taten des berühmten Ritter Schnapphahnski" c. tárcasorozatában. — *638*

SCHNETZLER, August (1809—1853) — német újságíró és költő; **F.** Freiligrath baráti köréhez tartozott. — *675*

SCHOEMANN (Schömann), Georg Friedrich (1793—1879) — német filológus, történész. — *230 238*

— *Griechische Altertümer* (Görög régiségek). Berlin 1855—59. — *230 238* (75 83)

SCHÖLER, Lina — kölni tanítónő, a Marx család egyik barátja, a 40-es évek közepén Edgar von Westphalennak, Marxné bátyjának jegyese. — *608*

SCHÖNAICH, Christoph Otto, Freiherr von (1725—1807) — német költő, „Hermann" c. költeményéért (1751) J. Chr. Gottsched jutalomban részesítette. — *607*

— *Hermann oder das befreite Deutschland* (Hermann vagy a megszabadított Németország). — *607*

Die schöne Magelone (A szép Magelone). — *737*

SCHRAMM, Konrad (kb. 1822—1858) — német forradalmár, a Kommunisták Szövetségének tagja, 1849-től emigráns Londonban; a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" felelős kiadója; a Kommunisták Szövetségének kettészakadásakor Marx oldalán állt. — *599*

SCHRAMM, Rudolf (1813—1882) — német publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (baloldal), a berlini demokrata klub elnöke; a forradalom után Angliába emigrált, támadta Marxot; a 60-as évektől Bismarck híve. — *570—571 575 605*

SCHURZ, Karl (1829—1906) — német kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a baden-pfalzi felkelésben; 1850-ben megszöktette Kinkelt a börtönből; Svájcba, majd 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol részt vett a polgárháborúban, később az Egyesült Államok spanyolországi követe, szenátor és belügyminiszter. — *559 566*

SCHÜCKING, Levin (1814—1883) — német regényíró; 1845—52 a „Kölnische Zeitung" munkatársa és tárcaszerkesztője. — *674 728*

SCHWAB, Gustav (1792—1850) — német író és költő, a „sváb költőiskola" tagja, több német népkönyv kiadója. — *733* (341)

SCHWEITZER, Joseph — német költő, „igazi szocialista". — *426 428*
SCHWEIZER — Schiller „Die Räuber" c. drámájának egyik szereplője. — *410*
SCHWERDTLEIN, Rudolf — német költő, „igazi szocialista". — *430*
SCOTT, Sir Walter (1771—1832) — angol költő és író. — *100 321—322 743 745*
— *Old Mortality* (Puritánok utódai). — *745*
Scsedrin *lásd* Szaltikov, Mihail Jevgrafovics
SEMMIG, Friedrich Hermann (1820—1897) — német író, „igazi szocialista". — *408 426—427* (201)
— *Einer Frau ins Stammbuch* (Egy asszony emlékkönyvébe).— *408* (202)
— *Kauft Veilchen!* (Ibolyát vegyenek!) — *427*
— *Kommunismus, Sozialismus, Humanismus* (Kommunizmus, szocializmus, humanizmus). — *398* (195)
Senchas Már *lásd* Ancient Laws of Ireland
SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4—i. sz. 65) — római filozófus; sztoikus. — *244 251*
— *De beneficiis* (A jótéteményekről). — *244*
Die Serbische Bewegung in Südungarn (A szerb mozgalom Dél-Magyarországon). Berlin 1851. — *373*
SEYDELMANN, Karl (1793—1843) — német jellemszínész. — *748*
SGANARELLO — az olasz commedia dell'arte egyik alakja; általában az önző, korlátolt nyárspolgár típusa; Molière feldolgozásában vált híressé. — *288*
SHAKESPEARE, William (1564—1616) — angol drámaíró és költő. — *29—30 60—62 133 180 184 186 293—294 346 395—396 488 686 691—692 727 743—744 747—748* (54)
— *All's Well that Ends Well* (Minden jó, ha a vége jó). — *488* (246)
— *A Midsummer Night's Dream* (Szentivánéji álom). — *368 727* (166)
— *Hamlet, Prince of Denmark* (Hamlet, dán királyfi). — *409 691* (205)
— *King Henry IV* (IV. Henrik). — *186 294*
— *King Richard III* (III. Richárd). — *106*
— *Love's Labour's Lost* (Felsült szerelmesek). — *395* (191)
— *The Merry Wives of Windsor* (A windsori víg nők). — *186 293* (120)
— *Romeo and Juliet* (Rómeó és Júlia). — *727*
— *Timon of Athens* (Athéni Timón). — *60—61 133* (15 42)
— *Troilus and Cressida* (Tróilosz és Krésszida). — *395—396* (192)
— *Two Gentlemen of Verona* (A két veronai nemes). — *293*
SHANDY, Tristram — L. Sterne regényének főhőse. — *660*
SHELLEY, Percy Bysshe (1792—1822) — angol forradalmár költő. — *121—123 322 721 728*
SICKINGEN, Franz von (1481—1523) — német lovag, a reformációhoz csatlakozott, az 1522—23-as nemesi felkelés katonai és politikai vezetője; F. Lassalle drámájának hőse. — *166—214* (54)

SIEBEL, Karl (1836—1868) — német kolto, Engels távolı rokona, sokat fáradozott Marx és Engels műveinek terjesztése és a „Toke" elsó kotetének propagálása érdekében — *183 607 612—614 623 645—646*

Die sieben Schwaben (A hét sváb). — *496 735—736* (248)

„Le Siècle" — francia napilap, 1836-tól jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt alkotmányos reformokat óhajtó kisburzsoázia lapja. — *437 527*

SIEGEBANT, irlandı — a „Gudrun" egyik alakja. — *260*

SIEGFRIED — a germán hősmondák és a „Nibelungenlied" egyik központı alakja. — *260 736 740—741* (92 370)

SIEGFRIED, morlandi — a „Gudrun" egyık alakja — *260*

SIEGWART — J. M. Miller „Siegwart. Eine Klostergeschichte" c. regényének főalakja. — *553 556—557 565—566*

SIGTRYGGR (megh. 1042) — a dublını vikingek királya. — *278—280*

SIGURðR LAUDRISSON (Sichfrith) (XI. sz.) — az Orkney-szigetek helytartója — *278—280*

SIKES, Bill — rablógyilkos Dickens „Oliver Twist" c regényében. — *91*

SIMON, Ludwig (1810—1872) — trieri ugyvéd, kispolgári demokrata, 1848—49 a frankfurtı nemzetgyűlés tagja; 1849-ben Svájcba emigrált. — *631*

SIMROCK, Karl (1802—1876) — német kolto és germanista, tobb ónémet kolteményt és népkonyvet jelentetett meg — *732 735 739*

SIMSON, Martın Eduard Sigismund von (1810—1899) — porosz jogász és politikus; 1848—49 a frankfurtı nemzetgyűlés tagja és 1848. dec.—1849. máj elnoke; 1848 novemberében Berlınbe delegált birodalmi biztos; 1849-ben a másodık kamara tagja; 1871—74 a német Reichstag elnoke. — *462* (237)

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — svájci francia kozgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. — *78 146 313*

— *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.). Párizs 1819. — *110*

Slawismus und Pseudomagyarismus. Von aller Menschen Freunde, nur der Pseudomagyaren Feinde (Szlávizmus és álmagyarság. Írta: aki minden ember barátja, csak az álmagyarok ellensége). Lipcse 1842 — *373*

SMITH, Adam (1723—1790) — angol klasszikus kozgazdász. — *66—67 81—85 121 138 299—300 375*

— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetérol és okairól). 1776. — *138 299—300 375* (46)

SMITH, Goldwin (1823—1910) — angol történész, publicista és kozgazdász; liberális, védelmezte Anglia írországi gyarmatpolitikáját. — *21 281*

— *Irish History and Irish Character* (Ír történelem és ír jellem). Oxford—London 1861. — *281*

SNORRI STURLUSON (kb. 1178—1241) — izlandi költő és krónikás. — *276*

— *Heimskringla* (Királyok könyve). — *276* (96 105)

SOLGER, Karl Wilhelm (1780—1819) — német filozófus, Schelling követője, esztétikai írások szerzője. — *651*

— *Erwin. Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst* (Ervin. Négy beszélgetés a szépségről és a művészetről). I—II. köt. Berlin 1815. — *651*

SOLINUS, Cajus Julius (III. sz. első fele) — római író. — *271*

— *Polyhistor (Cosmographia)*. — *271*

SOULOUQUE, Faustin (kb. 1782—1867) — 1847-től Haiti néger köztársaság elnöke; I. Faustin néven császár 1849—1859. — *370 639*

„*Der Sozialdemokrat*" — a lassalleánus Általános Német Munkásegylet orgánuma, 1864—71-ig jelent meg, hetente háromszor, majd naponta; 1864—65-ben J. B. von Schweitzer szerkesztésében. Marx és Engels egy ideig közreműködtek a lapban, 1865 tavaszán azonban elvi nézeteltérések miatt szakítottak vele. — *384*

„*Der Sozialdemokrat*" — a német szociáldemokrácia központi lapja, a szocialista-törvény idején jelent meg, 1879—88-ig Brüsszelben, 1888—90 Londonban. Marx és Engels kapcsolatot tartottak a lappal és nagy befolyásuk volt a szerkesztésére; Engels a lap munkatársa volt. — *640—641*

SPARTACUS (megh. i. e. 71) — római gladiátor; az i. e. 73—71-es nagy rabszolgafelkelés vezére. — *748*

„*The Spectator*" — liberális angol hetilap, 1828-tól jelenik meg Londonban. — *630*

SPENCER, Edmund (kb. 1552—1599) — angol költő; 1580—82 az írországi helytartó titkára. — *269*

— *A View of the State of Ireland* (Írország helyzetének áttekintése). „Ancient Irish Histories. The Works of Spencer, Campion, Hanmer and Marleburrough" („Régi ír történeti munkák. Spencer, Campion, Hanmer és Marleburrough művei"). I. köt. Dublin 1809. — *269*

SPIEGELBERG — Schiller „Die Räuber" c. drámájának egyik szereplője. — *410*

SPIESS, Christian Heinrich (1755—1799) — német színész és regényíró. — *555*

SPINOZA, Benedictus de (Baruch Despinoza) (1632—1677) — német-alföldi filozófus, matematikus, bibliakritikus.

— *Ethica more geometrico demonstrata* (Etika, geometriai módon bizonyítva). (1667). — *248 658* (90 331)

STARCKE, Karl Nikolaus (1858—1926) — német filozófus és szociológus. — *299*

— *Ludwig Feuerbach*. Stuttgart 1885. — *299*

STAUFFACHER, Werner (XIII—XIV. sz.) — legendás svájci szabadsághős; az osztrák uralom elleni felkelés vezére Schwyz kantonban. — *98—99*

Stefanović, Vuk *lásd* Karadžić

STEFFENS, Henrik (1773—1845) — norvég származású német természetkutató, költő és filozófus, Schelling követője; részt vett a Napóleon elleni mozgalmakban. — *98*

STEINTHAL — egy manchesteri kereskedelmi vállalat tulajdonosa; G. Weerth nála dolgozott. — *643—644*

Sternberg *lásd* Ungern-Sternberg

STERNE, Laurence (Yorick) (1713—1768) — angol realista és szatirikus regényíró. — *295 660*

— *Tristram Shandy*. — *295 660* (121 123)

STEWART, Dugald (1753—1828) — skót filozófus és közgazdász. A. Smith vulgarizálója. — *45*

— *Lectures on Political Economy* (Előadások a politikai gazdaságtanról). „Collected Works" („Összegyűjtött Művek"). Edinburgh 1855. — *45*

STIEBER, Wilhelm (1818—1882) — rendőrtanácsos, a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista per egyik megszervezője és koronatanúja. — *625 628* (310)

STIEGLITZ, Charlotte Sophie (szül. Willhöft) (1806—1834) — H. Stieglitz német költő felesége, öngyilkos lett; halála után Th. Mundt kiadta összegyűjtött leveleit, naplótöredékeit, stb. — *676*

Stilling *lásd* Jung-Stilling

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806—1856) — német idealista filozófus, a polgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. Marx gyakran nevezte Sanchónak, Szent Maxnak, Szent Sanchónak stb. — *94 131—134 136—141 149—151 306—307 320 414 423 464* (43)

— *Der Einzige und sein Eigentum* (Az egyetlen és a tulajdona). Lipcse 1845. — *136—141 149—151 306—307* (44)

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766—1835) — német származású orosz közgazdász, bírálta a merkantilistákat és Smitht. — *81—85*

— *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prosperité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák). Szentpétervár 1815. — *45 81—85*

STRAUSS, David Friedrich (1808—1874) — német filozófus és publicista, ifjúhegeliánus; 1866 után nemzeti liberális. — *121 123 250 324 327 560 575 701 720*

— *Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft* (A keresztény hit-tan történeti fejlődésében és a modern tudománnyal való harcában). 2 köt. Tübingen és Stuttgart 1840—41. — *701* (351)

— *Das Leben Jesu* (Jézus élete). 2 köt. Tübingen 1835—36. — *121 123 560*

STRODTMANN, Adolf (1829—1879) — német író, polgári demokrata, 1848-ban a schleswig-holsteini forradalmi mozgalom résztvevoje, 1850-ben emigrált. — *553 557 559 565 604*

— *Gottfried Kinkel Wahrheit ohne Dichtung. Biographisches Skizzenbuch* (Gottfried Kinkel. Valóság költészet nélkul Életrajzi vázlatok). — *553—565* (273)

STRUVE, Amalie von (megh 1862) — G. Struve felesége; 1848—49 a demokratikus mozgalom résztvevoje. — *573 575*

STRUVE, Gustav von (1805—1870) — német ugyvéd és publicista, polgári demokrata; 1848-ban és 1849-ben a badeni, ill baden-pfalzi felkelés egyik vezetoje, a forradalom leverése után Angliába, majd Amerikába emigrált; később az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban — *385 570—575 636* (276)

— *Briefwechsel zwischen einem ehemaligen und einem jetzigen Diplomaten* (Levélváltás egy hajdani és egy mostani diplomata kozott). — *572* (277)

— *Geschichte der drei Volkserhebungen in Baden* (A három badeni népfelkelés története). Bern 1849 — *572* (278)

— *Die Grundrechte des deutschen Volkes* (A német nép alapvetó jogai) Birsfelden 1848 — *573* (279)

— *Grundzuge der Staatswissenschaft* (Az államtudomány alapelemei). Mannheim—Majna-Frankfurt 1847—48. — *572*

— és G. RASCH: *Zwolf Streiter der Revolution* (A forradalom tizenkét harcosa) Berlin 1867. — *635 636* (320)

STÜVE, Johann Karl Bertram (1798—1872) — német liberális politikus; 1848—50 hannoveri belugyminiszter, késobb polgármester. — *404*

SUE, Eugène (1804—1857) — francia nyárspolgári író, érzelgos társadalmi regények szerzoje; kispolgári demokrata; 1850—51 a torvényhozó nemzetgyűlés tagja; az államcsíny után emigrált. — *343 421 467—549*

— *Atar Gull.* — *471*

— *Le juif errant* (A bolygó zsidó). — *528*

— *Les mystères de Paris* (Párizs rejtelmei). — *343 467—549* (36)

— *Plick et Plock* (Plick és Plock). — *471*

— *Salamandre* (Szalamandra). — *471*

SVOBODA, Václav Alois (1791—1849) — cseh filológus és koltó, V. Hankával adta ki a (hamis) koniginhofi kéziratot; számos cseh népdalt fordított németre — *372—373* (171)

ŠAFAŘIK, Pavel Josef (1795—1861) — szlovák filológus, történész és régész, a szlávok történetével foglalkozott. — *372*

— *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (A szláv nyelv és irodalom története az osszes nyelvjárások figyelembevételével). Buda 1826. — *372*

ŠTÚR, Ludevít (1815—1856) — szlovák politikus és író.

— [Névtelenul.] *Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn uber die gesetzwidrigen Übergriffe der Magyaren* (A magyarországi szlávok sérelmei és panaszai a magyarok torvényellenes túlkapásairól) Lipcse 1843. — *373*

SZALTIKOV, Alekszej Dmitrijevics (1806—1859) — orosz utazó, író és művész, 1841—43 és 1845—56 beutazta Indiát. — *103*
— *Letires sur l'Inde* (Levelek Indiáról). Párizs 1848. — *103* (31)

SZALTIKOV, Mihail Jevgrafovics (N. Scsedrin) (1826—1889) — orosz író, a realista, szatirikus ábrázolás mestere; forradalmi demokrata. — *745*

SZASSZANIDÁK (Szaszanidák) — iráni (perzsa) uralkodócsalád 226—651-ig. — *224*

SZELIGA (Franz Zychlin von Zychlinski) (1816—1900) — porosz tiszt; ifjúhegeliánus. — *469—549*
— *Eugène Sue: Die Geheimnisse von Paris, Kritik* (Eugène Sue: „Párizs rejtelmei". Kritika). „Allgemeine Literaturzeitung", VII. füz., 1844. jún. — *469—549* (36)

Szent Benignus *lásd* Benignus

Szent Bernát *lásd* Bernát, clairvaux-i

Szent Cairnech *lásd* Cairnech

Szentírás *lásd* Biblia

Szent János *lásd* János evangélista

Szent Lajos *lásd* Lajos, IX.

Szent Malachiás *lásd* Malachiás

Szent Max *lásd* Stirner

Szent Patrick *lásd* Patrick (Patricius)

Szent Péter *lásd* Péter apostol

Szent Sancho *lásd* Stirner

SZEXTOSZ EMPEIRIKOSZ (Sextus Empiricus) (i. e. II. sz. vége) — római filozófus. — *68*
— *Adversus Mathematicos* (A matematikusok ellen). — *68*

SZÓKRATÉSZ (i. e. kb. 469—kb. 399) — görög idealista filozófus. — *243 573 670 685*

SZOLÓN (i. e. kb. 638—kb. 558) — athéni államférfi és költő; vagyoni cenzuson alapuló alkotmányt vezetett be. — *668*

SZOPHOKLÉSZ (i. e. kb. 497—kb. 406) — klasszikus görög tragédiaíró. — *165*
— *Ἀντιγόνη* (Antigoné). — *58*
— *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ* (Oidipusz Kolónoszban). — *106*
— *Οἰδίπους τύραννος* (Oidipusz király). — *106*

SZTRABÓN (i. e. kb. 63—i. sz. kb. 20) — görög földrajzi és történetíró. — *270*
— *Geographica* (Földrajz). — *270*

Слово о полку Игоревъ (Igor-ének). — *372—373* (169)

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55—kb. 120) — római történetíró. — *228 254 651*
— *Germania.* — *228 281 651* (69 109)
— *Historiae* (Történelem). — *254*

TAGLIONI, Marie (1804—1884) — olasz származású táncosnő. — *676*

A takácsok dala *lásd* Das Blutgericht

Talmud. — *255*

TANNHÄUSER (kb. 1205—1270) — délnémet dalnok (Minnesänger), aki egy ideig az osztrák udvarban élt, majd vándorénekesként számos helyen megfordult. A monda szerint Venus istennőnél élvezte az érzéki szerelem gyönyöreit, s ezért később vezeklésül Rómába zarándokolt. Történetét többek között Heine is megírta, Wagner pedig operában dolgozta fel. — *678*

„Täglicher Anzeiger für Berg und Mark" — német napilap, Elberfeldben jelent meg. — *711*

TELAMÓN — Homérosz „Iliasz"-ának egyik alakja. — *237*

„Telegraph" *lásd* „The Daily Telegraph" és „Telegraph für Deutschland"

„Telegraph für Deutschland" — német irodalmi folyóirat, K. Gutzkow alapította, 1838—48-ig jelent meg Hamburgban; az „Ifjú Németország" nézeteit képviselte. — *677 707* (342 356)

TÉLEMAKHOSZ — a görög monda szerint Odüsszeusz és Pénelopé fia; Homérosz „Odüsszeiá"-jának egyik szereplője. — *236*

TELL, Wilhelm — a XIV. sz.-i svájci szabadságharc legendás népi hőse. — *95 98—99*

Tellering *lásd* Müller-Tellering

TEMME, Jodocus Donatus Hubertus (1798—1881) — a münsteri legfelsőbb bíróság vezetője; demokrata; 1848—49-ben képviselő; (a porosz nemzetgyűlés balszárnyához tartozott). — *603*

Teremtés könyve *lásd* Biblia

TEUKROSZ — a görög monda szerint Telamón házasságon kívül született fia; Homérosz „Iliasz"-ának egyik szereplője. — *237*

THACKERAY, William Makepeace (1811—1863) — angol író. — *182 370*

„Theater Chronik". — *698*

THEOKRITOSZ (i. e. kb. 305—kb. 250) — a hellenisztikus görög költészet képviselője, a pásztoridill műfajának megteremtője. — *241 259*

THERSZITÉSZ — Homérosz „Iliasz"-ának és Shakespeare „Troilus and Cressida" c. drámájának egyik szereplője; csúf, szemtelen és rágalmazó. — *395—396*

THIBAUT, Anton Friedrich Justus (1772—1840) — német jogtudós; a történeti iskolával szemben a filozófiai módszert képviselte. — *651*

— *System des Pandektenrechts* (A pandekta jog rendszere). Jéna 1803. 1—3. köt. — *651*

THIERS, Louis-Adolphe (1797—1877) — francia polgári történész és politikus, orléanista; több ízben miniszter és miniszterelnök, 1871—73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója. — *91 596*

— *De la propriété* (A tulajdonról). Párizs 1848. — *91*

THIERSCH, Bernhard (1794—1855) — német gimnáziumi igazgató. — *723*

— *Preussenlied* (Porosz dal). — *723*

THOMPSON, William (kb. 1785—1833) — ír földbirtokos, közgazdász; Owen követője, ricardiánus szocialista.

— *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness etc.* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot stb.). London 1824. — *46*

THORVALDSEN, Bertel (1768—1844) — dán szobrász. — *38 99*

THRASON — szájas, hetvenkedő katona Terentius „Eunuchus" c. vígjátékában. — *393*

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 471 v. 460—kb. 400) — athéni történetíró. — *68—69 232*

— *Συγγραφὴ περὶ τοῦ πολέμου τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων* (A peloponnészosziak és athéniak háborújának leírása). 8 könyv. — *68—69 232* (79)

THUSNELDA — D. Lohenstein „Arminius" c. regényének egyik alakja. — *720*

TIBERIUS, Claudius Nero (i. e. 42—i. sz. 37) — római császár 14—37. — *254*

Tidmann úr. — *382—384*

TIECK, Ludwig (1773—1853) — német költő, a romantikus iskola feje; regényeket és drámákat is írt; Schlegel után ő fordította németre Shakespeare műveit. — *673 675 733 737 739—740*

TIGERNACH (Tighearnach O'Braein) (megh. 1088) — ír apát; krónikás. — *263—264*

„The Times" — angol konzervatív irányú napilap; ilyen címmel 1788 óta jelenik meg Londonban. — *289—290 343*

TIMUR (Timur Lenk, Tamerlán) (1336—1405) — mongol kán, szamarkandi uralkodó. — *103*

TITÁNIA — tündérkirálynő, Shakespeare „A Midsummer Night's Dream" c. vígjátékának egyik szereplője. — *368*

TIZIANO VECELLIO (Tizian) (1477—1576) — olasz festő. — *140 290*

TKACSOV, Pjotr Nyikityics (1844—1885) — orosz publicista, narodnyik. — *376*

TOBIANUS — K. Gutzkow „Blasedow und seine Söhne" c. regényének egyik szereplője. — *693*

TOCQUEVILLE, Alexis-Charles-Henri-Maurice Clérel de (1805—1859) —

francia polgári politikus, történész, publicista; mérsékelt liberális; Beaumont de la Bonninière-rel együtt könyvet írt az Egyesült Államok-beli börtönrendszerről. — *523*

TODD, James Henthorn (1805—1869) — ír filológus; 1852-től az ősi ír törvények fordítására és kiadására alakult kormánybizottság tagja, 1856—60 a Királyi Ír Akadémia elnöke. — *265—266*

TOLSZTOJ, Grigorij Mihajlovics (1808—1871) — orosz földbirtokos, P. V. Annyenkov és G. Herwegh ismeretségi köréhez tartozott; 1844-ben megismerkedett Párizsban Marxszal is. — *594*

„Tribune" *lásd* „The New York Daily Tribune"

„Trier'sche Zeitung" — német napilap, 1757-ben alapították Trierben, 1815-től jelent meg ezzel a címmel; 1843-tól az „igazi szocializmus" szócsöve; 1851-ig jelent meg. — *407 424* ([213])

TRISTAN — német népkönyv főhőse; Immermann „Tristan und Isolde" c. költeményének egyik főszereplője. — *737*

TRISTAN, Flora (1803—1844) — francia írónő és publicista, kispolgári utopikus szocialista. — *525*

Tristan und Isolde (Trisztán és Izolda). — *737—738*

TROMLITZ, A. von (Witzleben, Karl August Friedrich von) (1773—1839) — német író. — *675 709*

TSCHUDI, Aegidius (1505—1572) — svájci krónikaíró és ellenreformátor; tudományosan megalapozatlan és reakciós tendenciájú történeti művek szerzője. — *95*

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) — angol quaker.

— *A History of the Past and Present State of the Labouring Population etc.* (A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története stb.). London 1846. — *47*

TUPPER, Martin Farquhar (1810—1889) — angol író és költő, a polgári laposság mintaképe; a XIX. sz. közepén Anglia legdivatosabb versírója. — *748*

TURGESIUS (Þorgils) (megh. 844) — viking; a IX. században leigázta Írországot. — *276—277*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727—1781) — francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve; 1774—76 a pénzügyek főfelügyelője. — *327*

TÜRTAIOSZ (i. e. VII. sz.) — görög elégiaköltő, a spártaiak buzdítója. — *416 636*

Þorgils *lásd* Turgesius

U

UHLAND, Ludwig (1787—1862) — német romantikus költő. — *282—284 675 710* ([341])

Újszövetség *lásd* Biblia

Ulsteri annálészek *lásd* Annales Ultonienses

UNGERN-STERNBERG, Alexander, Freiherr von (1806—1868) — német regényíró; a középkori feudális arisztokráciát magasztalta. — *456 718*

„L'Union monarchique" — több újság egyesítéséből keletkezett francia napilap, 1847—48-ban jelent meg; elvtelen, reakciós irányzatú. — *341 —342*

URQUHART, David (1805—1877) — angol diplomata és író, Törökország mellett lépett fel az angol kormány (Palmerston) cárbarát keleti politikája ellen; 1847—52 a parlament tagja, tory. — *616* (306)

— *Familiar Words as affecting England and the English* (Bizalmas szavak Angliával és az angolokkal kapcsolatban). London 1855. — *44*

UTE, norvégiai — a „Gudrun" egyik alakja. — *260*

V

VARNHAGEN von Ense, Karl August (1785—1858) — német katonatiszt, majd diplomata, író és irodalomtörténész; támogatta az „Ifjú Németország" mozgalmát. — *672 704*

VARNHAGEN, Rahel (szül. Levin) (1771—1833) — K. A. Varnhagen von Ense felesége, irodalmi szalonja a korabeli német liberális írók, költők, művészek találkozóhelye volt. — *158 676*

„Veilchen. Harmlose Blätter für die moderne Kritik" — német hetilap, 1846—47-ben jelent meg a szászországi Bautzenban; „igazi szocialista" irányzatú. — *407—408 427* (202 203)

Venus (Vénusz) *lásd* Aphrodité

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70—19) — római költő. — *465*

— *Aeneis*. — *462* (236)

VERNET, Horace (1789—1863) — francia csataképfestő, festészeti tömegtermelő. — *140*

VÉRON, Louis (1789—1867) — francia publicista, a „Constitutionnel" c. lap megalapítója. — *370*

VICO, Giambattista (1668—1744) — olasz filozófus, a modern történetiség előfutára. — *307 745—746*

— *Principi di scienza nuova* (Az új tudomány). Nápoly 1725. — *307* (128)

— *La science nouvelle etc., traduite par l'auteur de l'essai sur la formation du dogme catholique* (Az új tudomány stb., fordította a katolikus dogma kialakulásáról szóló tanulmány szerzője). Charpentier kiadása, Párizs 1844. — *307* (128)

Victoire de Zaboi (Zaboj győzelme). Kiadta F. G. Eichhoff: „Histoire de la langue et de la litterature des Slaves, Russes, Serbes, Bohèmes, Polonais et Lettous etc." („A szlávok, oroszok, szerbek, csehek, lengyelek és lettek nyelvének és irodalmának története stb."). Párizs 1839. — *372* (171)

VICTOR-PERRIN, Claude, duc de Bellune (1764—1841) — francia marsall, XVIII. Lajos hadügyminisztere. — *318*

VIDOCQ, François-Eugène (1775—1857) — francia bűnöző, a rendőrség ügynöke, majd a párizsi rendőrség főnöke; neki tulajdonítják a „Mémoires de Vidocq" (1828) c. könyvet. — *491 497*

VILLÈLE, Jean-Baptiste-Séraphin-Joseph, comte de (1773—1854) — francia politikus, legitimista; 1821—28 miniszterelnök. — *316—320*

VILMOS, I. (1797—1888) — német császár 1871—1888 és porosz király 1861—1888. — *462 465*

VILMOS, III., orániai (1650—1702) — németalföldi helytartó 1672—1702 angol király (1689—1702). — *262*

VINCKE, Friedrich Ludwig Wilhelm Philipp, Freiherr von (1774—1844) — porosz politikus és közgazdász; Vesztfália főprezidense. — *78* (20)

VINCKE, Georg (1811—1875) — porosz liberális politikus, az egyesült Landtag tagja; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés jobboldalának egyik vezére, 1849-ben a második kamara tagja. — *462*

VIRGILIUS (megh. 785) — ír misszionárius, salzburgi püspök. — *274*

VISCHER, Friedrich Theodor (1807—1887) — német filozófus; a hegeli esztétika polgári liberális átdolgozója — *465*

VISNU — a hindu hármas istenség második személye (Bráhma, Visnu és Siva). — *469* (33)

VIZETELLY, Henry (1820—1894) — angol kiadó és újságíró. — *160*

VOGT, Karl (1817—1895) — német természettudós, vulgáris materialista; kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált; III. Napóleon titkos ügynöke. — *615 618—620 626—, 628 630 632—633* (283 300 304 305 309)

„*Das Volk*" — a londoni Német Munkás Művelődési Egylet hetilapja 1859. máj. 7-től aug. 20-ig jelent meg, E. Biscamp szerkesztésében; a későbbiekben Marx teljesen kezébe vette a lap gyakorlati irányítását. — *611 615 621—622* (305)

VOLTAIRE (François-Marie Arouet) (1694—1778) — francia író és történész, felvilágosító, deista filozófus. — *121—122 219 249 299 661 669* (22)

— *L'enfant prodigue* (A tékozló fiú). — *661* (335)

— *La Henriade* (A Henriász). — *83*

„*Vorwärts!*" — hetenként kétszer megjelenő német lap, Párizsban adták ki 1844 januárjától decemberig. Marx befolyása alatt a lap mindinkább kommunista jelleget öltött, élesen bírálta a poroszországi állapotokat. — *585—586 591* (283)

VOSS, Johann Heinrich (1751—1826) — német költő és nyelvész; németre fordította Homérosz, Vergilius és más ókori költők műveit. — *527 713*

VÖLKER — a rajnai frank mondavilág egyik alakja; a „Nibelungenlied" egyik szereplője. — *388*

Vulcanus *lásd* Héphaisztosz

WACHSMANN, Karl Adolf von (1787—1862) — német novellista. — *675*

WACHSMUTH, Ernst Wilhelm (1784—1866) — német történész, lipcsei professzor, az ókorral és Európa történetével foglalkozott. — *238*

— *Hellenische Alterlumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates* (Az állam a görög ókorban). Halle 1826—30. — *238* (85)

WAGENER, Hermann (1815—1889) — német publicista és politikus; a porosz konzervatív párt egyik alapítója, az „államszocializmus" híve. — *463*

WAGNER, Richard (1813—1883) — német zeneszerző és drámaíró; kezdetben forradalmár, majd reakciós irracionalista és a bismarcki Németország apologétája. — *260—261*

— *Der Ring des Nibelungen* (A Nibelungok gyűrűje). — *260—261* (92)

WAKEFIELD, Edward (1774—1854) — angol statisztikus és agronómus. — *271—272*

— *An Account of Ireland, Statistical and Political* (Statisztikai és politikai beszámoló Írországról). London 1812. — *271—272*

WALDAU, Max (Richard Georg Spiller von Hauenschild) (1825—1855) — német író, felső-sziléziai földbirtokos. — *456*

WALDECK, Benedikt Franz Leo (1802—1870) — német jogász, polgári demokrata politikus; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés alelnöke és a baloldal egyik vezetője, 1861-től a porosz Landtag és 1867-től a porosz Reichstag tagja; a haladópárt egyik vezetője. — *463*

WALLENSTEIN (Waldstein), Albrecht (1583—1634) — császári hadvezér, a harmincéves háború egyik kiemelkedő katonai egyénisége; Schiller drámai trilógiájának szereplője. — *199*

WALTHER őrgróf — a „Griseldis" c. német népkönyv egyik szereplője. — *736*

WATTS, John (1818—1887) — angol utopikus szocialista, Owen követője; később polgári liberális. — *121*

WEBER, Karl Maria von (1786—1826) — német zeneszerző. — *401*

— *Euryanthe.* — *401* (198)

WEERTH, Georg Ludwig (1822—1856) — német proletárköltő és publicista, a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" tárcaszerkesztője; Marx és Engels barátja. — *425 602 637—644* (216 283)

— *Handwerksburschenlied* (Mesterlegénydal). — *637—638* (216)

— [Névtelenül:] *Leben und Taten des berühmten Ritters Schnapphahnski* (A híres lovag Schnapphahnski élete és tettei). „Neue Rheinische Zeitung", 1848. aug., szept., dec., 1849. jan. — *638* (283)

WEERTH, Karl (1812—1889) — német természettudós; gimnáziumi tanár Detmoldban; G. Weerth fivére. — *643*

WEIL, Alexander (1813—1899) — Párizsban élő elzászi író és újságíró; Heine barátja. — *586*

WEIL, Karl (H. L. Egidius) (1806—1878) — német liberális publicista; Lajos Fülöptől szubvenciót húzott; 1842—46 a „Konstitutionelle Jahrbücher" szerkesztője, később az osztrák kormány szolgálatába lépett. — *496*

— [H. L. Egidius:] *Emigranten und Märtyrer. Ein Beitrag zur Charakteristik der „Deutsch-Französischen Jahrbücher"* (Emigránsok és mártírok. Adalék a „Deutsch-Französische Jahrbücher" jellemzéséhez). „Konstitutionelle Jahrbücher", kiadta Dr. Karl Weil, II. köt. Stuttgart 1844. — *496* (247)

WEISS, Johann Gottlieb Christian (1790—1853) — német színész és rendező. — *554*

WEITLING, Christian Wilhelm (1808—1871) — német szabó, az első német munkásíró, az utopikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. — *124—125 225 585*

— *Garantien der Harmonie und Freiheit* (A harmónia és szabadság garanciái). Vevey 1842. — *125*

WELCKER, Karl Theodor (1790—1869) — badeni jogász és publicista, liberális; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (jobbközép); 1848 októberében birodalmi biztos Ausztriában. — *359 404 572*

— *lásd* Rottek

WENNING-INGENHEIM, Johann Nepomuk von (1790—1831) — német jogász. — *653*

— *Lehrbuch des gemeinen Zivilrechts, nach Heises Grundriss* (Az általános magánjog tankönyve Heise vázlata szerint). 1—3. köt. München 1822—25. — *653*

WERTHER — Goethe „Die Leiden des jungen Werthers" c. regényének főszereplője. — *353—355 361 411 566*

WESELÝ, Eugen (1799—1828) — osztrák költő és író, V. Karadžić szerb népdalgyűjteményét fordította németre. — *372*

WEYDEMEYER, Joseph (1818—1866) — német forradalmár, volt tüzértiszt, a Kommunisták Szövetségének tagja; Marx és Engels barátja; részt vett az 1848—49-es forradalomban; 1849—50 a „Neue Deutsche Zeitung" szerkesztője; 1851-ben Amerikába emigrált, részt vett az amerikai polgárháborúban; a marxizmus első propagandistája az Egyesült Államokban. — *600 602* (294 313)

WEYL, R. L. — német jogász, a kölni „Demokrata Társaság" tagja. — *595*

WIEHE, Johann Friedrich — 1859-ben a londoni Hollinger-nyomdában szedő. — *624* (305)

WIELAND, Christoph Martin (1733—1813) — német költő, Shakespeare és ókori szerzők műveit fordította németre. — *348 675*

WIENBARG, Ludolf (1802—1872) — német író és kritikus, az „Ifjú Németország" mozgalmának képviselője. — *671—673 694 701 704—707* (199)

WIGAND, Otto (1795—1870) — német kiadó és könyvkereskedő; radikális írók műveit adta ki. — *654*

WIHL, Ludwig (1807—1882) — német költő és kritikus; közel állt az „Ifjú Németország" mozgalomhoz; K. Gutzkow „Telegraph" c. folyóiratának munkatársa. — *674*

WILLICH, August (1810—1878) — porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben a baden-pfalzi felkelésben egy szabadcsapat parancsnoka; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor K. Schapperrel együtt a Marx-ellenes frakció vezére; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált, az amerikai polgárháborúban az északiak egyik tábornoka. — *226 562*

WINCKELMANN, Johann Joachim (1717—1768) — német archeológus, ókortörténész és esztéta. — *651*

— *Geschichte der Kunst des Altertums* (Az ókori művészet története). Drezda 1764. — *651*

WINKELRIED, Arnold — a XIV. századi svájci szabadságharc legendás népi hőse. — *97—99*

WIRTH, Max (1822—1900) — német vulgáris közgazdász és publicista, mérsékelt védővámos. — *301*

WOLF, Friedrich August (1759—1824) — német filológus. — *307*

— *Prolegomena ad Homerum* (Előzetes megjegyzések Homéroszhoz). — *307*

WOLFF (Wolf), Christian, Freiherr von (1679—1754) — német idealista filozófus és matematikus; Leibniz követője. — *484*

WOLFF (Wolf), Ferdinand (a vörös Wolff) (1812—1895) — német újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Párizsba, majd Londonba emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx oldalán állt; később visszavonult a politikától. — *602*

WOLFF, Wilhelm (Lupus) (1809—1864) — sziléziai tanító, a Kommunisták Szövetsége Központi Bizottságának egyik szervezője és tagja; a „Neue Rheinische Zeitung" társszerkesztője; 1848 után emigránsként Angliában él; Marx és Engels közeli barátja; Marx neki ajánlotta a „Tőke" első kötetét. — *613 620—621 636 639 641 643*

WOLFRAM VON ESCHENBACH (kb. 1170—1220) — középfelnémet elbeszélő költő. — *285 554*

— *Parzival.* — *285* ([113])

— *Willehalm.* — *285* ([113])

— *Titurel.* — *285* ([113])

„Wuppertaler Lesekreis" *lásd* „Barmer Zeitung"

WÜLFING, Friedrich Ludwig (szül. 1807) — német költő. — *712*

— *Leier und Schwert oder Bienen, mit und ohne Stachel* (Lant és kard, avagy méhek fullánkkal és anélkül). — *712* ([360])

— *Wilhelmine, schönster aller Namen* (Wilhelmine, a nevek legszebbike). — *712*

X

XENOPHÓN (i. e. kb. 430—354) — görög filozófus és történész; hadvezér; Szókratész tanítványa. — *69*
— *Κύρου παίδεια* (Cyropaedia — Kürosz neveltetése). — *69*

Y

Ynglinga saga. — *261* (96)

Z

Zaboj *lásd* Victoire de Zaboi
ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851—1919) — orosz forradalmár, részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában; lefordította Marx néhány munkáját oroszra; levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztőbizottságának; 1903 után mensevik. — 371
ZEDLITZ, Josef Christian von (1790—1862) — német költő és drámaíró. — *675*
„Zeitung für die elegante Welt" — német lap, Lipcsében jelent meg 1801—59-ig, az utolsó évfolyamok Erfurtban és Berlinben; 1833—34-ben H. Laube, majd A. V. Binzer és G. Kühne szerkesztette. — *676 694 696—698* (342)
ZEUSZ (gör.) *Juppiter* (lat.) — a görög—római mitológiában a legfőbb isten, Homérosznál „az emberek és istenek atyja". — *30 231 246 — 247 249 345 659 663* (88)
ZIEGLER und KLIPHAUSEN, Heinrich Anselm von (1663—1696) — német író. — *720* (363)
— *Die asiatische Banise* (Az ázsiai Banise). — *720*
ZITZ, Franz Heinrich (1803—1877) — német ügyvéd és politikus, demokrata; 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben a baden-pfalzi felkelés résztvevője, utána Amerikába emigrált. — *385*
ZOLA Emile (1840—1902) — francia naturalista regényíró. — *161 746* (3)
— *L'oeuvre* (A mű). — *746* (371)
ZUBOLY — Shakespeare „A Midsummer Night's Dream" c. drámájának egyik szereplője. — *368*
ZUCCALMAGLIO, Vinzenz Jakob von (1806—1876) — német költő és mondakutató, Montanus Eremita álnéven írt. — *713*
Zychlinski *lásd* Szeliga
ŽIŽKA, Jan (kb. 1360—1424) — cseh huszita vezér. — *197—198 419*

A MARX–ENGELS-SZEMELVÉNYEK IDŐRENDI MUTATÓJA

1836—1837

M: Epigrammák (Epigramme). — *655—658*

1837

XI. 10. Marx — atyjához. — *649—654*

1838

IX. 17. Engels — F. és W. Gräberhez. — *671*

1839

E: Elberfeldi levél (Aus Elberfeld). — *714—715*
E: Karl Beck. — *693—698*
E: A német népkönyvek (Die deutschen Volksbücher). — *731—740*
E: Wuppertali levelek II. (Briefe aus dem Wuppertal). — *709—714*
I. 20. Engels — F. Gräberhez. — *675—677*
IV. 8. Engels — F. Gräberhez. — *673—675*
V. 24. Engels — W. Gräberhez. — *691—693*
VII. 30. Engels — W. Gräberhez. — *677—678*
X. 8. Engels — W. Gräberhez. — *671—672*

1839—1841

M: A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbségéről. Doktori disszertáció (Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie. Doktordissertation). — *243—245*
M: Az epikuroszi, a sztoikus és a szkeptikus filozófia történetéhez végzett előmunkálatokból (Aus den Vorarbeiten zur Geschichte der epikureischen, stoischen und skeptischen Philosophie). — *242—243 245 247 247—249*

1840

E: Korunk retrográd tünetei (Retrograde Zeichen der Zeit). — *716—721*
E: Platen. — *689—691*

E: Siegfried szülőföldje (Siegfrieds Heimat). — *740—741*
E: Tájak (Landschaften). — *721—729*

1841

M: Előszó „A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége" című doktori disszertációhoz (Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie. Doktordissertation, Vorrede). — *246*
E: Ernst Moritz Arndt. — *678—679*
E: Immermann „Emlékiratai" (Immermanns Memorabilien). — *680—689*
E: Lombardiai barangolások (Lombardische Streifzüge). — *729—730*

1842

E: Alexander Jung, „Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen". — *699—708*
M: A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről (Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Erster Artikel. Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen). — *661—669*
M: A „Kölnische Zeitung" 179. számának vezércikke (Der leitende Artikel in Nr. 179 der „Kölnischen Zeitung"). — *165 670*
M: Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról (Bemerkungen über die neueste preussische Zensurinstruktion). — *658—661*
M: A történelmi jogi iskola filozófiai kiáltványa (Das philosophische Manifest der historischen Rechtsschule). — *309—310*

1843

E: Londoni levelek I. (Briefe aus London). — *120—121*
E: Londoni levelek III. (Briefe aus London). — *121—122*

1843—1844

M: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung). — *164*

1844

E: Anglia helyzete (Die Lage Englands). — *75 124 322—325 346—347*
M: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből (Ökonomisch-Philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844). — *35 36 36—37 47—48 48—51 51—54 59—64 76—78 78—80 129 129—130 134—136*
E: A kommunizmus gyors előrehaladása Németországban (Rapid Progress of Communism in Germany). — *117—118 584—585*
M: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz" cikkéhez (Kritische Randglossen

zu dem Artikel: „Der König von Preussen und die Sozialreform. Von einem Preussen"). — *124—125 387—388*

E: A mozgalom a kontinensen (Continental Movements). — *343*

M—E: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen (Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten). — *90 113—115 469—549*

1844—1845

E: A munkásosztály helyzete Angliában (Die Lage der arbeitenden Klasse in England). — *122—124 385—387*

1845

E: Németorszag állapota (The State of Germany). — *344—345*

I. 12. Marx — H. Heinéhez. — *587*

III. 24. Marx — H. Heinéhez. — *587*

1845—1846

M—E: A német ideológia. A legújabb német filozófia kritikája képviselőinek: Feuerbachnak, B. Bauernak és Stirnernek személyében és a német szocializmus kritikája különböző prófétáinak személyében (Die deutsche Ideologie. Kritik der neuesten deutschen Philosophie in ihren Repräsentanten Feuerbach, B. Bauer und Stirner und des deutschen Sozialismus in seinen verschiedenen Propheten). — *4—6 12—14 15—18 40—43 89 91—92 93—94 131—134 136—141 141—144 144—146 146—149 149—151 306 307 320—321 391—393 398—399 407 452—455 464*

1846

Engels a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottsághoz (Engels an das Kommunistische Korrespondenz-Komitee in Brüssel). — *588—589*

kb. IV. 5. Marx — H. Heinéhez. — *588*

IX. 18. Engels — Marxhoz. — *400—401*

1846—1847

E: Német szocializmus versben és prózában (Deutscher Sozialismus in Versen und Prosa). — *348—368 434—451*

1847

E: Az igazi szocialisták (Die wahren Sozialisten). — *407—433*

M: Lamartine és a kommunizmus (Lamartine und der Kommunismus). — *340—342*

M: A moralizáló kritika és a kritizáló morál (Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral). — *308 393—398*

M: Munkabér (Arbeitslohn). — *92—93*

E: A svájci polgárháború (Der Schweizer Bürgerkrieg). — *95—100*
I. 15. Engels — Marxhoz. — *347*
X. 26. Marx — G. Herweghhez. — *593—594*
XI. 23—24. Engels — Marxhoz. — *641*

1847—1848

M—E: A Kommunista Párt kiáltványa (Manifest der Kommunistischen Partei). — *18—19 73—75 312 313—314 405—406*

1848

M: Demokratikus Egylet (Demokratischer Verein). — *595*
E: Egy szó a „Riformá"-hoz (Ein Wort an die „Riforma"). — *399—400*
M: A forradalmi mozgalom (Die revolutionäre Bewegung). — *339*
M—E: A kényszerkölcsönről szóló törvénytervezet és indokolása (Der Gesetzentwurf über die Zwangsanleihe und seine Motivierung). — *292—293*
E: A lengyel vita Frankfurtban (Die Polendebatte in Frankfurt). — *285—286*
E: Párizstól — Bernig (Von Paris nach Bern). — *401—402*
I. 14. Engels — Marxhoz. — *589*
III. 18. Engels — Marxhoz. — *340*

1849

M: A Hohenzollern-ház tettei (Die Taten des Hauses Hohenzollern). — *589*
M: Az új statárium-charta (Die neue Standrechts-Charte). — *291—292*
VII. 31. Marx — F. Freiligrathhoz. — *596—598*
IX. 5. Marx — F. Freiligrathhoz. — *598—599*

1850

M: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig (Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850). — *339*
M—E: Recenzió A. Chenu „Les conspirateurs" és Lucien de la Hodde „La naissance de la République en février 1848" c. könyvéről. — *163*
M—E: Recenzió G. Fr. Daumer: „Die Religion des neuen Weltalters" c. konyvérol. — *455—461*
M—E: Recenzio Thomas Carlyle: „Latter-Day Pamphlets", 1. sz. „The Present Time", 2. sz „Model Prisons" c. könyvéről. — *326—338*
I. 10. Marx — F. Freiligrathhoz. — *599*

1851

E: Forradalom és ellenforradalom Németországban (Revolution and Counter-Revolution). — *403—405*

V. 3. Marx — Engelshez. — *641—642*
V. 28. Marx — Engelshez. — *600*
XII. 27. Marx — F. Freiligrathhoz. — *600—601*

1851—1852

M: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája (Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte). — *20—21 26—28 370*

1852

M—E: A számkivetés nagyjai (Die grossen Männer des Exils). — *553—569 570—579*
I. 16. Marx — J. Weydemeyerhez. — *601—602*
I. 26. Marx — F. Freiligrathhoz. — *602—603*
IX. 28. Marx — Engelshez. — *642*
kb. X. 1. Engels — Marxhoz. — *642*
XII. 7. Marx — A. Clusshoz. — *603—604*

1853

M: A brit uralom Indiában (The British Rule in India). — *101—103*
M: Az indiai brit uralom várható eredményei (The Future Results of British Rule in India). — *103—105*
M: [Kossuth és Mazzini — A porosz rendőrség — Az osztrák—porosz kereskedelmi egyezmény — A „Times" és a menekültek] (Kossuth and Mazzini — The Prussian Police — The Austro-Prussian Commercial Treaty — The Times and the Refugees). — *289—290*
V. 26. Engels — Marxhoz. — *226—227*
VI. 6. Engels — Marxhoz. — *223—226*

1854

M: Az angol középosztály (The English Middle Class). — *370*
E: A dunai háború (The War on the Danube). — *374*
V. 3. Marx — Engelshez. — *291*
X. 26. Marx — Engelshez. — *315—320*

1855

I. 17. Marx — Engelshez. — *590*

1856

M: Beszéd a „People's Paper" évfordulóján, Londonban, 1856. április 14-én. — *115—117*
III. 5. Marx — Engelshez. — *372—373*
III. 7. Engels — Marxhoz. — *373—374*

V. 8. Marx — Engelshez. — *590*
V. 23. Marx — Engelshez. — *294*
IX. 22. Marx — Engelshez. — *643*
IX. 26. Engels — Marxhoz. — *643*

1857

M: Bevezetés „A politikai gazdaságtan bírálatához" (Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie). — *29—31 38—39 299—300*
II. 16. Marx — Engelshez. — *643—644*
V. 20. Engels — Marxhoz. — *290—291*

1857—1858

M: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie). — *56—57 107—108 108—109 215 215—216*

1858

M: Az új kormány (Das neue Ministerium). — *402—403*
XI. 24. Marx — Engelshez. — *293*
XII. 11. Marx — Engelshez. — *604—605*

1858—1859

M: A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet (Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft). — *55 65 67 246—247 374*

1859

E: Karl Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához". Első füzet (Karl Marx „Zur Kritik der politischen Ökonomie", Erstes Heft). — *464*
M: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó (Zur Kritik der politischen Ökonomie. Vorwort). — *3—4*
I. 25. Engels — F. Freiligrathhoz. — *605—606*
I. 27. Engels — Marxhoz. — *606—607*
II. 1. Marx — J. Weydemeyerhez. — *607—608*
II. 15. Marx — Engelshez. — *608—609*
IV. 19. Marx — F. Lassalle-hoz. — *179—182*
IV. 20. Engels — anyjához. — *645—646*
V. 18. Engels — F. Lassalle-hoz. — *182—187*
VI. 7. Marx — Engelshez. — *609*
X. 26. Marx — Engelshez. — *609*
XI. 3. Marx — Engelshez. — *609—612*
XI. 4. Engels — Marxhoz. — *612*
XI. 5. Engels — Jenny Marxhoz. — *613*

XI. 17. Engels — Marxhoz. — *613—614*
XI. 19. Marx — Engelshez. — *615—618*
XI. 23. Marx — F. Freiligrathhoz. — *618—619*
XI. 26. Marx — Engelshez. — *620*
XI. 28. Engels — Marxhoz. — *620—621*
XII. 22. Engels — Jenny Marxhoz. — *622—623*

1860

II. 8. Marx — F. Freiligrathhoz. — *624*
II. 23. Marx — F. Freiligrathhoz. — *624—627*
II. 29. Marx — F. Freiligrathhoz. — *627—632*
VI. 20. Marx — Engelshez. — *282—284*
XII. 5. Marx — Engelshez. — *633*
XII. 6. Marx — Engelshez. — *633—634*

1861

II. 7. Marx — F. Freiligrathhoz. — *634*
V. 10. Marx — Engelshez. — *462—463*
VII. 22. Marx — F. Lassalle-hoz. — *28*

1862

IV. 28. Marx — F. Lassalle-hoz. — *307—308*

1862—1863

M: Értéktöbblet-elméletek. 1. rész (Theorien über den Mehrwert). — *81—85 85—86 86—87 87—88 105—107*
M: Értéktöbblet-elméletek. 2. rész (Theorien über den Mehrwert). — *66—67*

1865

Marx: Proudhonról (Über P.-J. Proudhon). — *218—219*
E: Tidmann úr (Herr Tidmann). — *382—383*
I. 24. Marx — J. B. Schweitzerhez. — *314*

1866

XII. 21. Engels — Marxhoz. — *590*

1867

M: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. köt. (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie). — *43—44 44—47 58 64 67—70 70—72 90—91 109—112 151—152 222—223 300—301* 369
VII. 20. Marx — F. Freiligrathhoz. — *635*

1868

I. 8. Marx — Engelshez. — *635*
III. 25. Marx — Engelshez. — *311*
IV. 6. Marx — L. Kugelmannhoz. — *636*
XI. 14. Marx — Engelshez. — *369*

1869

M: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Előszó a második kiadáshoz („Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte". Vorwort zur zweiten Ausgabe). — *342*
IV. 15. Marx — Engelshez. — *302—303*
VI. 26. Marx — Engelshez. — *295—296*

1870

E: [Írország története.] — *263—282*
E: [„Írország története" töredékeiből.] — *21*
E: [Megjegyzések egy ír népdalgyűjtemény előszavához.] — *261—263*
II. 10. Marx — Engelshez. — *380—381*
III. 24. Marx — Az I. Internacionálé genfi orosz szekciójának bizottsági tagjaihoz. — *381*
VII. 5. Marx — Engelshez. — *379—380*

1871

I. 21. Marx — S. Meyerhez. — *636*

1872

XII. 12. Marx — Ny. F. Danyielszonhoz. — *380*

1872—1873

E: A lakáskérdéshez (Zur Wohnungsfrage). — *118—120*

1873

XI. 30. Marx — Engelshez. — *315*
XII. 10. Engels — Marxhoz. — *293*
XII. 11. Marx — Engelshez. — *294*

1873—1886

E: A természet dialektikája (Dialektik der Natur). — *257—258 286—288 321*

1874

E: Emigráns-irodalom (Flüchtlings-Literatur). — *371 376*

1876

E: A munka része a majom emberré válásában (Anteil der Arbeit an der Menschwerdung des Affen). — *38*

1876—1878

E: Anti-Dühring. Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása (Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft). — *216—217 239—241 297—298 303—305*

1882

II. 2. Engels — E. Bernsteinhez. — *100—101*

III. 8. Marx — Engelshez. — *465*

1883

E: Georg Weerth „Mesterlegénydal", a költő rövid életrajzával (Handwerksburschenlied von Georg Weerth mit einer kurzen Biographie Weerths). — *637—641*

E: A Jelenések Könyve (Das Buch der Offenbarung). — *249—256*

VI. 12. Engels — E. Bernsteinhez. — *644*

VIII. 21. Engels — K. Liebknechthez. — *591*

1884

E: A család, a magántulajdon és az állam eredete (Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats). — *228 228—233 236—239 258—260 260—261 284—285 321—322 463—464*

II. 5. Engels — E. Bernsteinhez. — *385*

III. 6. Engels — V. Zaszulicshoz. — *371*

IX. 20. Engels — K. Kautskyhoz. — *299*

1885

E: Hogyan nem szabad fordítani Marxot (How not to translate Marx). — *220—221*

V. 15. Engels — H. Schlüterhez. — *384—385*

XI. 26. Engels — M. Kautskyhoz. — *157—160*

1886

E: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása (L. Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie). — *242 299 345 368 583*

IV. 29. Engels — F. A. Sorgéhoz. — *305—306*

X. 8. Engels — A. Bebelhez. — *388*

1887

XI. 26. Engels — Konrad Schmidthez. — *591—592*

1888

IV. hó eleje. Engels — M. Harknesshez. — *160—163*

1890

E: Az orosz cárizmus külpolitikája (Die auswärtige Politik des russischen Zarentums). — *375*

VI. 5. Engels — P. Ernsthez. — *22—25*

VIII. 5. Engels — Konrad Schmidthez. — *10—11*

IX. 21—22. Engels — J. Blochhoz. — *7 10*

X. 27. Engels — Konrad Schmidthez. — *8—10*

1891

E: Brentano contra Marx (In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Zitatsfälschung). — *219*

E: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Előszó az 1891-es, negyedik kiadáshoz (Vorwort zur vierten Auflage [1891] des „Ursprungs der Familie, Privateigentums und des Staats"). — *233—236*

X. 29. Engels — Ny. F. Danyielszonhoz. — *375*

XI. 1. Engels — Konrad Schmidthez. — *221*

1893

E: [Az olasz olvasóhoz. Előszó a „Kommunista Párt kiáltványá"-hoz.] — *289*

1894

E: [Előszó Marx: „A tőke" c. művének harmadik kötetéhez] — *288*

E: [Üzenet a szicíliai szocialistákhoz.] — *241—242*

M: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. III. köt. (Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie). — *152—154 369*

E: Utószó az „Oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikkhez (Nachwort zu „Soziales aus Russland"). — *376—379*

I. 10. Engels — G. W. Lamphlugh-hoz. — *295*

I. 25. Engels — H. Starkenburghoz. — *8*

1894—1895

E: Az őskereszténység történetéhez (Zur Geschichte des Urchristentums). — *249*

TARTALOM

[A magyar kiadás előszava] V
Bevezetés VII

Első rész

A KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK MATERIALISTA FELFOGÁSA

A történelmi materializmus 3
Engels a marxizmus vulgarizálásáról 7
Osztályviszonyok 12
Osztályideológia 15
A társadalmi osztály és irodalmi képviselői 20
A szociológiai sematizmus bírálata 22
A történelmi hagyomány és ellentmondásai 26
A különféle kultúrformák egyenlőtlen fejlődéséről (Tudomány, technika, művészet) 29

Második rész

A MŰVÉSZET AZ OSZTÁLYTÁRSADALOMBAN

A művészet keletkezése 35
A művészi érzék történelmi fejlődése 35
A munka szerepe a művészet keletkezési folyamatában 38
Művészi alkotómunka és esztétikai észlelés 38
Társadalmi munkamegosztás 40
Munkamegosztás és társadalmi tudat 40

A munkamegosztás elnyomorító hatása. A manufaktúra 43
Szellemi és fizikai munka a kapitalista társadalomban 44
A munka külsővé-idegenné válása és a munkás helyzete a kapitalista társadalomban 47

A pénz 55
A mennyiség uralma a minőség fölött 55
A pénz — a gazdagság személytelen formája 56
A pénz „visszájára fordító" hatalma 59
A gazdagság esztétikai formája. Arany és ezüst 64

A kapitalizmus és az ókori társadalom 66
Az ókori világ és a tőkés felhalmozás 66
A munkamegosztás felfogása a kapitalizmusban és az ókorban 67
Az ókori rabszolgaság és a kapitalista profithajsza 70

A kapitalizmus és a feudális társadalom 73
A feudális-patriarchális kötelékek felbomlása és a készpénz uralma 73
A feudális és a tőkés tulajdon 76

A művészet a tőkés társadalomban 81
A művészet és a polgári termelési mód 81
A művész munkája a tőkés társadalomban 85

A polgári civilizáció ellentmondásai 89
„Elidegenülés" 89
Szabadság és rabszolgaság a polgári társadalomban 90
A kapitalizmus és a gép 90
A középkori kézművesség és a tőkés bérmunka 91
A pénz, a konkurrencia és a világkultúra 93
A haladás és a patriarchális korlátok 95
A patriarchális korlátok lerombolása. India 101
A polgári civilizáció és a bűnözés 105
A társadalmi fejlődés három lépcsőfoka 107

A munkásosztály történelmi küldetése 113
A proletariátus és a gazdagság 113
A munkásosztály és a társadalmi haladás 118
A munkásosztály és a kultúra 120
A proletariátus és az irodalom 124

Harmadik rész

A KOMMUNIZMUS ÉS A MŰVÉSZI ALKOTÓMUNKA

A szocialista humanizmus 129
A magántulajdon megszüntetése és az emberiség szellemi fejlődése 129
A magántulajdon megszüntetése és az egyéniség szabadsága . . . 131
Az egyenlősítő kommunizmus bírálata 134
A művészet a kommunista társadalomban 136
Egyéniség és társadalom 141
Aszkézis és élvezet 144
Az egyéni öntevékenység és a humanizmus 146
A munka hatása és az ember testi és szellemi erőinek játéka 151
A szabadság birodalma és az anyagi munka 152

Negyedik rész

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEIRŐL

A művészi alkotómunka általános kérdései 157
Realizmus 157
A tragédia és a komédia problémája 164
A tévedés szerepe az antik tragédiában 165

A forradalmi tragédia problémája. Marx és Engels levélváltása Lassalle-lal a „Franz von Sickingen" c. drámáról 166

Különfélék 215
Az anyag szerepe a művészetben 215
A gondolat és a nyelv 215
Oktatás és nyelvi képzés 216
Az irodalmi stílus jelentőségéről 218
Az irodalmi vitáról 219
A fordításról 220
Hegel „Esztétiká"-járól 221

Az ókori világ 222
A keleti népek művészete és irodalma 222

A legrégibb görög társadalom és tükröződése Homérosz költeményeiben . . . 228
Az őskommunizmus felbomlása. Aiszkhülosz és a görög tragédia . . 233
A nő helyzete Görögországban az ókori irodalom tanúsága szerint . 236
Antik rabszolgaság és világkultúra . . . 239
Hegel a régi Görögországról . . . 242
A görög filozófia költői ideálja . . . 242
A görög plasztika . . . 243
A görög felvilágosodás . . . 245
Prométheusz alakja . . . 246
Római irodalom. Horatius . . . 246
Lucretius Carus . . . 247
Lukianosz . . . 249
A Bibliáról . . . 249

A középkor és a renaissance . . . 257

A tudomány történetéből . . . 257
Egyéni szerelem az ókori és középkori irodalomban . . . 258
Richard Wagner és a német népi eposz . . . 260
Az ír népdalról . . . 261
Az ősi Írország . . . 263
A korai középkor dán költészete . . . 282
A lovagi líra . . . 284
A délfrancia kora-renaissance . . . 285
A renaissance . . . 286
Az itáliai kultúra Dantétól Garibaldiig . . . 288
Dante . . . 289
Tizian . . . 290
Calderón . . . 291
Cervantes . . . 291
Shakespeare . . . 293

A XVII. század . . . 295

Burton . . . 295
La Rochefoucauld . . . 295

A felvilágosodás százada . . . 297

A felvilágosodás korszakának történeti szerepe . . . 297
A francia felvilágosítók ideáljai . . . 299

Daniel Defoe: „Robinson Crusoe" 299
Diderot: „Le neveu de Rameau" 302
Rousseau 303
Lessing és a német nyelv 305
Klopstock 306
Giambattista Vico 307
Salomon Gessner 308
Reakciós naturalizmus a XVIII. század társadalmi gondolkodásában 309

A romantika 311

A felvilágosodástól a romantikáig 311
A feudális szocializmus 312
A kispolgári szocializmus 313
A kispolgár magatartása 314
Chateaubriand 315
Jean Paul 320
Jakob Grimm 321
Walter Scott 321
Shelley és Byron 322
Thomas Carlyle 322
Lamartine 339
Victor Hugo 342
Eugène Sue és a társadalmi regény 343

A klasszikus realizmus a XVIII. század végén és a XIX. század elején. 344

Németország Goethe és Schiller idejében 344
Goethe 345
Schiller idealizmusa 368
Balzac 369
Angol realisták a XIX. században 370

Az orosz irodalom 371

Az orosz nyelv 371
Az „Igor-ének" 372
Gyerzsavin 374
Puskin 374
Csernisevszkij, Dobroljubov és Flerovszkij 376

A politikai népdal 382
Tidmann úr 382
A múlt forradalmi költészetéből 384
A chartista költészet 385
„A takácsok dala" 387
A munkásmozgalom hősei 388

Ötödik rész

A NÉMET FILISZTER VERSBEN ÉS PRÓZÁBAN

Németország története a reformáció óta 391
A grobiánus irodalom 393
A német kispolgár nacionalizmusa 398
A szentimentális költészet 401
A berlini filiszter 402
Az „Ifjú Németország"-ról 403
A német „igazi" szocializmus 405
Az „igazi szocializmus" költészete 407
Német szocializmus versben és prózában 434
Adalékok Karl Grün úr jellemzéséhez 452
G. Fr. Daumer „Die Religion des neuen Weltalters" c. könyvéről . 455
A hivatalos német közélet a XIX. század második felében. Gustav Freytag 462
A német regény a XIX. század második felében 463
Hoffmann von Fallersleben 464
I. Vilmos irodalmárai 465

Hatodik rész

EUGÈNE SUE „PÁRIZS REJTELMEI" C. REGÉNYÉNEK BÍRÁLATA

A „kritikai kritika" mint titokmester vagy a „kritikai kritika" mint Szeliga úr 469
A „kritikai kritika" világjárása és megdicsőülése vagy a „kritikai kritika" mint Rudolf, Geroldstein hercege 496

Hetedik rész

KINKEL ÉS TÁRSAI

Gottfried Kinkel 553
Schramm, Struve és Ruge 570

Nyolcadik rész

KORTÁRS KÖLTŐK

Heinrich Heine 583
Georg Herwegh 593
Ferdinand Freiligrath 595
Georg Ludwig Weerth 637
Karl Siebel 645

Kilencedik rész

FÜGGELÉK

Marx ifjúkori írásaiból és leveleiből 649
Marx levele apjához 649
Ifjúkori epigrammák Pustkuchenről 655
A stílusról 658
Sajtószabadság 661
Vallás és kultúra 670

Engels ifjúkori írásaiból és leveleiből 671
Engels saját költői kísérleteiről 671
Megjegyzések az irodalmi stílusról 671
A XIX. század első felének német irodalma 673
Schiller és Goethe 677
Ernst Moritz Arndt 678
Immermann: „Emlékiratok" 680
Platen 689
Ludwig Börne, Karl Beck, Karl Gutzkow 691
Karl Beck 693
Alexander Jung és az „Ifjú Németország" 699

A wuppertali irodalom 709
Fejlődés és visszafejlődés 716
Tájak 721
Német népkönyvek 731
A Siegfried-legenda és a német forradalmi mozgalom 740

Emlékezések Marxról 742
Eleanor Marx-Aveling emlékezéseiből 742
Lafargue emlékezéseiből 744
Liebknecht emlékezéseiből 747
Kérdések és feleletek 748

Jegyzetek 753
Mutató 793
A Marx—Engels-szemelvények időrendi mutatója 877

HIBAIGAZÍTÓ

Oldal	*Sor*	*A szövegben:*	*Helyesen:*
22.	18.	Brah úr	Bahr úr
205.	10.	jellemeztem.	jellemeztem.)
313.	31.	gazdaság	gazdagság
838.	23.	*adressé*	*adressée*
847.	12.	Donitius	Domitius
871.	39.	Lettous	Lettons

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK

SZERKESZTŐSÉGE

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. A kötésterv Gáll Gyula munkája. A szedést 1966. VI. 6-án kezdték meg. Megjelent 1966. XI. 30-án 8000 példányban. Terjedelme 58 1/4 (A/5) ív

PL — 137 — G — 6671

66.2107 Athenaeum Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Soproni Béla igazgató